

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

OSMANLI DEVLETİ VE
İNGİLTERE EKSENİNDE
I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA MISIR

Ö. Gülşen POLAT

5846 sayılı kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları
Atatürk Araştırma Merkezi'ne aittir.

Polat, Ü.Gülsüm, 1981 -

Osmanlı Devleti ve İngiltere ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır/Ü.

Gülsüm Polat. __ Ankara: AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2015

XVI, 386 s. : hrt. : res.; 30 cm. __ (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-
Atatürk Araştırma Merkezi yayını)

ISBN : 978-975-16-3078-0

Kaynakça (s. 337-359)

Dizin (s. 380-386)

1. DÜNYA SAVAŞI I, 1914 - 1918 —TÜRKİYE

2. TÜRKİYE — ULUSLARARASI İLİŞKİLER — İNGİLTERE — TARİHİ

3. İNGİLTERE — ULUSLARARASI İLİŞKİLER — TÜRKİYE — TARİHİ

I. E.a. II. Seri

956.10142

327.56042

İNCELEYENLER : Prof. Dr. Süleyman KIZILTOPRAK

Prof. Dr. Çağrı ERHAN

KAPAK RESMİ: Library of Congress, Digital Collection, Kanal Harekatına
Sevkedilen Kuvvetler.

KİTAP SATIŞI:

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu:24/6 Kızılay/ANKARA

Kurum : Ziyabey Cad. Nu: 19 Balgat-Çankaya/ANKARA

Tel: 009 (0312) 285 55 12

Belgegeçer: 009 (0312) 285 65 73

e-posta : bilgi@atam.gov.tr

web : http://www.atam.gov.tr

e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-16-3078-0

İLESAM : 15.06.Y. 0150-452

BASKI SAYISI : 1.000 Adet

BASKI : ARTI5 MEDYA TANITIM PRODÜKSİYON REKLAM
ORGANİZASYON SAN.TİC.LTD.ŞTİ

*Annem Zeynep ve Babam Fikret Akçakoca'nın aziz
hatırasına...*

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	XII
KISALTMALAR	XIV

GİRİŞ "

1- İngiliz İşgaline Değın Mısır.....	1
2. Mısır'da İngiliz İşgali Dönemi	8

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DÜNYA SAVAŞI ARİFESİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN MİSİR İLE İLGİLİ SİYASİ VE ASKERİ NÜFUZ MÜCADELELERİ

A. MİSİR'A YÖNELİK NİYETLER VE SİYASİ GELİŞMELER.....15

1. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesinden Evvel Mısır'a Yönelik Niyetleri ve İngiltere	15
2- Tarafsız Osmanlı Başkentindeki Mısır Hıdîvi ve Mısır Politikasındaki Yeri	16
3- Prens Ömer Tosun Paşa'nın Tutuklanması ve Mısır Eksenli Mücadele.....	22
4- Osmanlı Devleti'nin Kapitülasyonları Kaldırması ve Mısır İçin Niyetler	27
5- Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girişinden Önce Mısır'daki Genel Hissiyat ve İngiliz Propagandası.....	29

B. OSMANLI DEVLETİ'NİN MİSİR'A YÖNELİK ASKERİ FAALİYETLERİNİ HIZLANDIRMASI VE DÜŞÜNCELERİN NETLEŞMEYE BAŞLAMASI 32

1- Mısır'ın Doğu Sınırına Yönelik Artan Askerî Sevkiyat	32
2- Gayrinizamî Sınır İhlalleri.....	36
3- Giderek Artan Askerî Sevkiyat ve Diplomatik Çabalar.....	38

C. KANAL HAREKÂTINDAN EVVEL MİSİR'İN SAVUNMASINA YÖNELİK İNGİLİZ TEDBİRLERİ.....43

1- Kanal'ın Savunması için alınan İngiliz Tedbirleri	43
1.1- Hint Birliklerinin Mısır'a Getirilmesi ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu .	44
1.2- İngilizler Tarafından Mısır'a Getirilen Diğer Birlikler ve Osmanlı Devleti'nin Tedbirleri	48

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞA GİRMESİ İLE BAŞLAYAN DÖNEMDE MISIR'A YÖNELİK DİPLOMATİK VE ASKERİ FAALİYETLER

A. OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞA GİRİŞİ VE MISIR'A YÖNELİK HAZIRLIKLARA İNGİLTERE'DEN GELEN İLK ASKERİ VE SİYASİ KARŞILIK.....50

- 1- Osmanlı Devleti'nin Savaşa Giriş Hadisesi 50
- 2- Akabe'nin İngilizler Tarafından Bombardımanı.....51
- 3- İngilizlerin Mısır'da Sıkıyönetim (Martial Law) İlanı 54

B. MISIR'IN OSMANLI DEVLETİ İLE BAĞININ TAMAMIYLA KOPUŞU: MISIR'DA PROTEKTORA İLANI.....58

- 1- Protektora (Himaye) İlanı ve Yeni Sultan.....58

C. OSMANLI DEVLETİ'NİN İDARİ BİR SINIR DEĞİŞİKLİĞİ PLANI ...77

- 1- Mısır'ın Sınırı (Sina Yarımadası'nın Sınırları) Meselesi ve Sina Yarımadası
Mutasarrıflığı Girişimi 77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MISIR'IN DOĞU SINIRINA YÖNELİK FAALİYETLER: KANAL'IN GEÇİLMESİ FİKRİ VE GİRİŞİMLERİ

A. BİRİNCİ KANAL HAREKÂTI ÖNCESİ TÜRK-ALMAN VE AVUSTURYA İTTİFAKININ MISIR'A YÖNELİK İSTİHBARAT ve PROPAGANDA FAALİYETLERİ 80

- 1- Mısır'da Teşkilât-ı Mahsûsa Bağlantılı Faaliyetler 80
 - 1.1- Binbaşı Mümtaz Bey ve Urban Bölüğü'nün Faaliyetleri 96
 - 1.2- Mısır Seferine ve Teşkilata Katılmak İsteyen Gönüllüler ve Yetersizlikler
..... 102
- 2- Almanya ve Avusturya'nın Mısır'a Olan İlgileri ve Harekât Öncesi Hazırlıkları
..... 104
 - 2.1- Almanya'da Doğuya İlişkin Oluşturulan Teorik Altyapı..... 104
 - 2.2- Mısır'a Yönelik Alman İstihbarat ve Propaganda Faaliyetleri 108

2.3- Alman Teğmen Robert Mors'un İfadesi ve Öğrenilen Planlar	112
B. OSMANLI DEVLETİ'NİN SÜVEYŞ KANALI YÖNÜNDEKİ ASKERİ HAZIRLIKLARI	117
1- Cemal Paşa'nın IV. Ordu Kumandanlığına Atanması	117
2- Birinci Kanal Seferinin Askerî-Lojistik Hazırlıkları ve İngiliz Karşı Tedbirleri	119
3- Birinci Kanal Seferi Öncesi Türk İstihbarat Faaliyetleri	124
3.1- Sefir ve Ataşemiliterlerin Aktardığı Bilgiler	124
3.2- Valiliklerden Gelen Bilgiler	130
3.3- Merkezî Kurumlar Arasında Bilgi Paylaşımı	131
3.4- Kaynağı Belli Olmayan Bilgiler	133
4- Birinci Kanal Harekâtı'nın Gerçekleştirilmesi	134
5- Kanal Harekâtı Ana Kuvvetleri Dışındaki Diğer Birliklerin Faaliyetleri	142
C. KANAL'IN GEÇİLMESİ İSTEĞİ VE İKİNCİ KANAL HAREKÂTI.....	144
1. İKİNCİ KANAL HAREKÂTI ÖNCESİ YÜRÜTÜLEN İSTİHBARAT ve PROPAGANDA FAALİYETLERİ.....	144
1.1- Türk Makamlarınca Yürütülen İstihbarat Faaliyetleri	144
1.1.1- Sefir ve Ataşemiliterlerin Aktardığı Bilgiler	145
1.1.2- IV. Ordu Kumandanlığı'nın Edindiği İstihbarat	147
1.1.3- Diğer Kaynaklardan Gelen İstihbarat Bilgileri.....	148
1.1.4- Kaynağı Belli Olmayan Bilgiler	151
1.1.5- Karşı İstihbaratı Önleme Tedbirleri	152
D. YENİ BİR KANAL SALDIRISININ ASKERİ HAZIRLIKLARI	157
1- Kanal Saldırısı Öncesi Çatışmalar ve Başlatılan Hazırlıklar	157
1.1- İkinci Seferin İhtiyacı olan Para ve Tayyare.....	159
1.2- Menziller, Kara ve Demiryolu Yapımı ve Telsiz-Telgraf Sistemi	160
1.3- İlaçe-Su İhtiyacının Teminine Yönelik Hazırlıklar	165
1.4- Odun İhtiyacının Temini.....	167

1.5- Hayvan İhtiyacı, Nakliye Vasıtası olarak Deve Temini 167

1.6- Portatif Çadır-Kurtarma Yeleği- Simidi ve Diğer Malzemelerin Temini 170

E. ASKERİ HAZIRLIKLARDA ALMANYA FAKTÖRÜ ve HAZIRLANAN KUVVET 171

1- Kanal Harekâtına Gerekli Malzemenin Almanya'dan Temini Meselesinde Yeni Bir Sistem Oluşturma Çabaları 172

İkinci Kanal Harekâtına Müttefik Takviyesi: Paşa Teşkilatı..... 175

3- İkinci Harekât Öncesi Hazırlanan Seferi Kuvvet 180

F. İKİNCİ KANAL HAREKÂTI ÖNCESİ GELİŞMELER VE HAREKÂTIN YAPILMASI 181

1- İngilizlerin Kanal'ın Doğusuna Geçmeleri ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu 181

2- Seferin Zamanlaması Meselesi ve Amacından Kopuşu 186

3- Katya Muharebesi..... 190

4- el-Ariş'te Toplanma, Hicaz İsyanı ve Birliklerin Yeniden Düzenlenmesi 191

5- İkinci Kanal Taarruzunun Gerçekleştirilmesi ve Sonuçları..... 193

G. İKİNCİ KANAL HAREKÂTI'NDAN SONRAKİ ASKERİ GELİŞMELER 195

1- İngilizlerin Kızıldeniz'i Blokajı ve İşe Meselesi 195

2- İkinci Kanal Harekâtı'ndan Sonra Alınan Askerî Tedbirler ve Yetersizlikler 197

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MISIR'IN BATI VE GÜNEY SINIRINA YÖNELİK
ASKERİ FAALİYETLER

A. MISIR'IN BATI SINIRINA YÖNELİK ASKERİ FAALİYETLER.....201

- 1- Şeyh Sunusi ve Osmanlı Devleti Arasındaki Bağlantı 201
- 2- Şeyh Sunusi'nin İngiltere-İtalya ve Osmanlı Devleti Karşısındaki Durumu ve Mısır Sınırının Tehdidi.....203

B. MISIR'IN GÜNEY SINIRINA YÖNELİK ASKERİ FAALİYETLER.....213

- 1- Ali Dinar ve Darfur Emirliği 213
- 2- Ali Dinar'ın Enver Paşa ve Şeyh Sunusi ile Olan Bağ ve İngiltere ile İlişkilerinin Gerginleşmesi 214
- 3- Darfur Yönünde Başlatılan İlk Operasyonlar ve Esas Operasyonların Zamanlaması Meselesi 219
- 4- el-Faşer'in Ele Geçirilmesinden Sonra Başlayan Operasyonlar, Ali Dinar'ın Vefatı ve Direnişin Sona Ermesi 224

BEŞİNCİ BÖLÜM

SAVAŞIN DEVAMI SÜRESİNCE MISIR BAĞLANTILI SİYASİ
GELİŞMELER VE OSMANLI DEVLETİ

A. MISIR'DA SUİKAST GİRİŞİMLERİ, SÜRGÜN VE GÖÇLER.....227

- 1- Hüseyin Kamil'e Suikast Girişimleri 227
- 2- Tepkisiz Toplumda İngiliz Politikaları: Muhaliflerin Mısır'dan Çıkarılması Girişimi 229
- 3- Mısır'a Yahudilerin Göçü ve Buradaki Faaliyetleri 233
- 4-Cebel-i Musa Ermenileri'nin Mısır'a Kaçırılması 237

B. İNGİLTERE VE OSMANLI DEVLETİ EKSENİNDE HİDİV ABBAS
HİLMİ PAŞA ve HİDİVİYET MENSUPLARI 239

- 1- Avrupa'daki Hıdiviyyet Mensupları (Prensler) ve Osmanlı Devleti/Almanya - İngiltere Karşısındaki Tutumları 239

1.1- Prens Aziz Hasan.....	240
1.3- Prens İbrahim Hasan.....	247
2- Eski Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın Faaliyetleri.....	248
2.1- Avrupa'ya Gidişi ve İzlenmesi.....	249
2.2- Hıdîv ve Çevresinin Türk- Alman ve İngilizler Arasındaki Zikzakları.....	253
2.3- Hıdîv Abbas Hilmi'nin Sultanlık Haklarından Feragati Meselesi.....	260
2.4- Hıdîvin İstanbul'a Gelişi ve Maiyetinin İzlenmesi.....	273
C. MISIRLI MİLLİYETÇİLER VE OSMANLI DEVLETİ.....	276
1- Savaş Öncesinde Mısır'da Milliyetçi Hareketler	276
1.1- Milliyetçiler Üzerindeki Baskının Arttırılması: Ahmet Muhtar Olayı	278
2- Dünya Harbi İçerisinde Mısırlı Milliyetçiler.....	283
2.1- Önde Gelen Mısırlı Milliyetçiler ve Faaliyetleri	283
2.1.1- Abdülaziz Caviş.....	285
2.1.2- Muhammed Ferid	287
2.1.3- Doktor Mansur Rifat.....	288
3- Osmanlı-İngiltere Ekseninde Mısırlıların Karmaşık Bağlantıları	289
4- Avrupa'daki Mısırlı Öğrenciler ve Osmanlı Devleti Arasındaki İlişki	294
D. SAVAŞ YILLARINDA MISIR'DA TAHT DEĞİŞİKLİĞİ ve İNGİLTERE	298
1- Hüseyin Kamil'in Hastalığı ve Ölümünün Ardından Siyasi Gelişmeler, Mısır'ın Yeni Sultanının Tespiti.....	298
1.1- Hüseyin Kamil'in Hastalığı ve Ölümü	299
1.2- McMahon'un Veraset İle İlgili Çalışmaları ve Sultan Adayları	300
1.3- Mısır'ın Yeni Sultanının Belirlenmesi	301
E. MISIR MÜCADELESİNİN DİĞER YÖNÜ: PROPOGANDA VE BASIN	303
1- İngilizlerin Mısırlı Hacılar üzerinde Propaganda Uygulanması Endişesi	304
2- Beyannamelerle Yürütülen Karşılıklı Propaganda	306
2.1- Türklerin Uyguladığı Beyannameli Propaganda	306

X

3- Basın Yoluyla Uygulanan Propaganda	310
3.1- Türk Basınında Mısır	310
3.2- İngiliz Basınında Mısır	314
3.3- Mısır Basınının Tutumu ve Haberler	320
3.4- Amerikan Basınında Mısır	324
SONUÇ.....	330
KAYNAKÇA.....	337
EKLER.....	360
DİZİN	380

ÖNSÖZ

Kademeli olarak zayıflamış gücüne rağmen varlığını devam ettiren Osmanlı Devleti için I. Dünya Harbi kader savaşıydı. İmparatorluğun sınırları Balkan Harpleri ve Trablusgarp Harbi'yle hem Balkanlarda hem de Afrika kıtasında büyük oranda daralmışsa da Mısır vilayeti Osmanlı Devleti'ne bağlılığını devam ettiriyordu. Buradan hareketle I. Dünya Harbi arifesindeki gelişmelerden başlayarak savaşın sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin Mısır coğrafyasına yönelik tüm faaliyetleri bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Çalışma genel olarak askerî, siyasi faaliyetler ayrımı üzerine kurulmuştur. Fakat savaş yıllarında kimi faaliyetlerin -propaganda ve istihbarat gibi- her ikisinden de kesin olarak ayrılması mümkün değildir. Ancak savaşın gidişatına yönelik ve özellikle askerler üzerinde yürütülmeye çalışılan propaganda ile askerî istihbarat, askerî çalışmalar kısmında değerlendirilirken, sivil halk ve basın yoluyla yapılan propaganda çalışmaları siyasi faaliyetler kapsamında değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ana malzemesini arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Askerî faaliyetler ve bunun yanı sıra diğer bazı faaliyetler ile ilgili kısmın oluşmasında Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivi (ATASE)-Ankara, belgeleri önemli rol oynamıştır. Diğer taraftan özellikle siyasi olaylar ve Hâriciyye Nezâretî evrakları ve bazı askerî gelişmeler hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)- İstanbul, çalışmada önemli bir ağırlık taşımıştır. Mısır ile ilgili bu çalışmada The National Archives (TNA)'den (Kew/London) temin edilen evraklar Osmanlı evrakları ile karşılaştırma yapabilmek, İngiliz mevcut durumu karşısındaki tedbirlerini ve gözlemlerini izleyebilmek açısından önemli bir yer tutmuş zaman zaman da başlı başına veri sağlamıştır. Diğer taraftan Cambridge University, Churchill College bünyesinde bulunan Churchill Archives, bu dönemde Deniz Kuvvetleri Bakanı olan Winston Churchill'in kişisel evrakını ayrıca onun resmî yazışmalarını barındırması sebebiyle Kanal'ın ve Mısır'ın savunmasına dair pek çok evrakı ihtiva etmekteydi. Özellikle askerî faaliyetlerin yazılmasında bu arşiv önemli veri sağlamıştır. Bunun yanında özellikle savaş öncesi ve savaş yıllarında Mısırlı milliyetçiler ile Osmanlı merkezi arasındaki ilişkilerin akışına dair Oxford University, St. Antony's College bünyesinde bulunan Middle East Center Archive Ortadoğu'da görev yapan bazı İngiliz diplomatların dosyalarını ihtiva ettiğinden faydalı veriler sunmuştur.

İngilizce ve Osmanlıca metinlerden yapılan çevirilerdeki birebir alıntılarda köşeli parantez [] içerisinde yazılanlar, ek bir bilginin metne ait olmadığını ifade etmektedir. Köşeli parantez içerisindeki bilgiler alıntının anlaşılabilirliğini kolaylaştırmak yahut birebir çeviriden kaynaklanan anlam kaymalarını düzeltmek amacıyla kullanılmıştır. Diğer taraftan alıntılar tırnak işareti içerisinde ve italik olarak verilmiştir. Osmanlıca'dan yapılan direk alıntılarda basit transkripsiyon kurallarına uyulmuştur. Bazı İngiliz belge ve kaynaklarında geçen Arap asıllı isimler Türkçeleştirilmeye çalışılmıştır. Eğer bu isimlerin Türkçe karakterlerle yazılışı kesin olarak tespit edilemisse İngilizce metindeki şekliyle kullanılmıştır.

2008 ve 2010 yıllarında İngiltere’deki çalışma sürecine bazı kurumların desteği olmuştur. İngiltere’de 2008 yılında gerçekleştirilen çalışma için verdiği destekten dolayı Türkiye Bilimsel Araştırmalar Kurumu’na (TÜBİTAK- Bilim İnsanı Destekleme Daire Başkanlığı- 2214 Yurt Dışı Doktora Dönemi Araştırma Bursu kapsamında) ayrıca 2010 yılında gerçekleştirilen yurt dışı araştırmalarına destek sağlayan Yüksek Öğrenim Kurulu’na (Doktora dönemi yurt dışı araştırma bursu kapsamında) sağladıkları destekten dolayı teşekkürlerimi sunuyorum.

Arşiv ve kütüphanelerde yürütülen araştırmalar süresince kurum yönetici ve personelinin nazik yardımları bu çalışmanın ortaya çıkmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu bağlamda başta Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivi (ATASE) yönetici ve çalışanları olmak üzere, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nin çalışanlarına teşekkürlerimi sunuyorum. Bununla birlikte yalnızca kütüphane çalışması ile sınırlı olmayan kıymetli dostluğu ve yardımları için Cambridge University, Newnham College, The Skilliter Centre for Ottoman Studies’in kütüphane sorumlusu Rebecca GOWER’a teşekkürlerimi sunuyorum. Yine Oxford University, Middle East Centre Archive’in arşiv sorumlusu Debbie USHER’e nazik yardımlarından dolayı teşekkür etmek istiyorum. Bunun yanında çalışmayı yazım ve imlâ açısından kontrol eden Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırma Görevlisi sevgili meslektaşım Zehra Gökem DURAN’a teşekkür ediyorum.

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti’nin Mısır coğrafyasına yönelik faaliyetlerinin irdelendiği bu çalışmaya akademik anlamda bazı kişilerin önemli desteği olmuştur. Bu anlamda yurtdışı çalışmasının planlanmasında ve kıymetli teşviklerinden ötürü Cambridge University, Newnham Collage, The Skilliter Centre for Ottoman Studies direktörü Dr. Kate FLEET’e teşekkür ediyorum. Yine çalışmanın her aşamasında yardım ve önerileriyle önemli destek sağlayan Orta Doğu Teknik Üniversitesi Uluslararası Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Ebru BOYAR’a şükranlarımı sunuyorum. Uzun soluklu bir araştırma ve değerlendirme sürecinin sonucu olan bu çalışmanın ortaya çıkmasında kıymetli fikirleriyle her zaman destek olan hocam Prof. Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ’a müteşekkirim.

Diğer taraftan çalışma boyunca ortak kaderi paylaştığım eşim ve meslektaşım Süleyman POLAT’a desteklerinden dolayı teşekkürlerimi sunuyorum. Çalışmanın basımını üstlenerek akademik camiaya kazandıran Atatürk Araştırma Merkezi’ne desteklerinden dolayı teşekkür borçluyum.

Son olarak maddi-manevi destekleriyle her zaman yanımda hissettiğim ancak zamansız biçimde kaybettiğim merhum anne ve babamın hatırasını bu vesileyle hasretle anıyorum.

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
ATASE	Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi
AÜTİTE	Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
B	Belge
BDH	Birinci Dünya Harbi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bkz.	bakınız
bty	Basım tarihi yok.
byy	Basım yeri yok
C	Cilt
CAB	Cabinet Papers
CHAR	Churchill Archives/Churchill Papers/Cambridge
CO	Colonial Office
Çev	Çeviren
D	Dosya
DH.EUM.1.ŞB.	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye 1. Şube
DH.EUM.4.ŞB.	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye 4. Şube
DH.EUM.5.ŞB.	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye 5. Şube
DH.EUM.7.ŞB.	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye 7. Şube
DH.EUM.HPS.M.	Mebânî Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti
DH.EUM.KLU.	Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumi Müdüriyeti
DH.EUM.SSM	Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi
DH.KMS.	Dâhiliye Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH.ŞFR.	Dâhiliye Şifre Kalemi
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
F	Fihrist
FO	Foreign Office

Haz.	Hazırlayan(lar)
HR.SYS.	Hâricîyye Siyasî
İ.DUİT	Dosya Usulü İradeler
İ.MTZ(05)	İrade-i Mümtaze (Mısır)
İA	İslam Ansiklopedisi
K.	Klasör
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MEC Archive	Middle East Centre Archive/Oxford
MV.	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi
s.	sayfa
S.	Sayı
ss.	sayfa sayısı
Ter.	Tercüme
TNA	The National Archives
TTK	Türk Tarih Kurumu
UK	United Kingdom
vd.	ve devamı
Vol.	Volume
Yay.	Yayınları
£	Pound/İngiliz para birimi

GİRİŞ

1- İngiliz İşgaline Değın Mısır

Mısır, coğrafyası ve ikliminin cazibesiyle tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliğı yapmıştır¹. Yavuz Sultan Selim'in Mercidabık ve Ridaniye Muharebeleri bu mümbit toprakların Osmanlı Devleti'ne bağlanmasını sağlamıştır². Mısır'ın Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmesinden sonra Mısır merkezin genel nizamı ve protokollerine, padişahın ferman ve hükümlerine uyan bir eyalet haline getirilmişti. Ayrıca Mısır bu kıtada asker toplama merkezi, silah, barut ve çeşitli harp malzemelerinin deposu, Haremeyn dâhil devletin güney ve doğu sınırlarının koruyucusu olarak işlev yüklenmişti. Osmanlı idaresinin ilk dönemlerinden itibaren vezir rütbesindeki Mısır beylerbeyine geniş yetkiler verilmişti. XVII. yüzyılın ortalarına kadar eyaletin yönetiminde Mısır beylerbeyi ve eyalet divanı ön planda olmuştu³. Mısır her yıl İstanbul'a irsalîye hazinesi adı ile muayyen bir para göndermiş ayrıca Mekke ve Medine'nin yiyeceğı de Mısır'dan temin edilmişti⁴.

Diğeri taraftan XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılda Mısır'da birbirini müteakip isyan veya tağallüp hadiselerine rastlanmıştı. Aslında Mısır'ın Osmanlı idaresine girmesinden sonra zaman zaman buna benzer isyanlar meydana gelmişti. Bazen Osmanlı idaresinden Mısır'ı koparmak amaçlı ve merkezi idareye karşı girişilen bu hareketlerin temelinde Osmanlı merkezinin atadığı Mısır Beylerbeyi dahi olabilmekteydi⁵. Genelde Mısır'da meydana gelen isyanların temelinde Osmanlı idaresinden memnun olmayan Memlûk

¹ Mısır coğrafyası için bkz: Besim Darkot, "Mısır", *İA*, MEB Yay., C. VIII, Eskişehir 1997, s. 217; Suna Doğaner, "Mısır, Fiziki ve Beşeri Coğrafya", *DİA*, C. 29, s. 553; Özet şekilde Mısır tarihi için bkz: Afetinan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, TTK Yay., Ankara 1992, s.1, 33, 363; C.H. Becker, "Fetihden Osmanlılar Devrine Kadar (VII.-XVI. Asırlar) Mısır", *İA*, MEB Yay., C. VIII, Eskişehir 1997, s. 219.

Osmanlı Devleti'nin Mısır coğrafyasını ele geçirmesi ve idaresi hakkında çok geniş bir literatür mevcuttur. Dönemin kronikleri başta olmak üzere Türk tarihini aydınlatmak üzere yazılan diğeri temel eserlerde Mısır'a geniş yer ayrılmıştır: Hadidi, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, (Haz: Necdet Öztürk), Edebiyat Fak. Basımevi, İstanbul 1991; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1452-1538*, (Çev: Nilüfer Epçeli) C. II, Yeditepe Yay., İstanbul 2005; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. II. 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 1983, s. 265-286; Feridun Emecen, "Mercidâbık Muharebesi", *DİA*, C.29, Ankara 2004, s. 175.

² Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır- Osmanlı Dönemi", *DİA*, C.29, Ankara 2004, s. 562.

³ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hattı Humayunları, Nizam-ı Cedid 1789-1807*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1988, s. 6.

Mesela Mısır Beylerbeyliği görevi ile Mısır'a 1523'de ulaşan ve hizmetleri ile Veziriazamlık payesini hak ettiğini düşünürken bu ünvanın kendisine verilmemesinden dolayı merkezi idareye kızgın olan Ahmed Paşa, 1524'de adına hutbe okutup, para bastırarak sultanlığını ilan etmiştir. Feridun Emecen, "Kanuni Sultan Süleyman Devri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.10, İstanbul, bty, s. 318-319.

Beyleri vardı⁶. Cezayirli Hasan Paşa Mısır'a Memlûk Beylerinin tahakkümü-nü kırması için 1786 yılında gönderdiyse de ciddi bir başarı sağlayamadı⁷.

Tüm bu isyan hareketlerine rağmen Osmanlı idaresinin tesis edilmesinden sonra ülkede Osmanlı kurumları ile Memlûk yasalarını kaynaştıran bir "*Mısır Nizamnamesi*" ilan edildi. Bununla-birlikte yalnızca Memlûklere açık olan yükselme imkânından dışlanan sınıflara kapılar açıldı. Bundan sonra Memlûk kökenli olmayan Mısırlılar da askere kabul edilmeye başlandı⁸.

Mısır'ı tehdit eden tek tehlike iç isyanlar değildi. Mısır'a XVIII. yüzyılın sonlarında yönelecek tehlike, ihtilalden sonra Avrupa'nın yüzyıllardır kökleşmiş monark düzenine büyük darbe indirmiş olan Fransa'dan gelecekti⁹. Napoléon İskenderiye kalesini ele geçirdikten sonra Mısır kuvvetleri ile yaptığı görüşmede Mısır'a yağma amacıyla gelmediği amacının buradaki Memlûklerin zulmüne son vermek olduğu, İslam'a ve Kuran'a büyük saygısı olduğu şeklindeki ifadelerle halkın gönlünü alması yanında, Fransızlara mukavemet etmemeleri durumunda herkesin huzur içerisinde yaşayacağını ilân etmişti¹⁰. Daha sonra milliyetçi hareketlerin doğuşu üzerine yapılan araştırmalar, Napoléon'un Mısır seferini, Fransız devrim fikirlerinin Arap Ortadoğusu'na aşılmasında yorumlayacaktı¹¹. Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile ilişkilerini ilerletmesinden¹² bir süre sonra Akdeniz'de Fransız donanmasını arayan İngilizler tarafından Abukır Limanı'nda Bonaparte'nin donanmasının büyük bir kısmı yakıldı¹³. Bu Fransanın mısırdaki işgaline vurulan ilk darbe olmuştu¹⁴. Fransa'daki iç durumun karışması nedeniyle Napoléon Bonaparte Fransa'ya dönmeye karar verdi¹⁵. Geride kalan Fransız birliklerini kısa zamanda biktıran salgın hastalıklar ve iklim koşulları nedeniyle Fransız askerlerinin tamamının Fransa'dan çekilmesi gündeme geldi. İşgali kat'i olarak sona erdiren barış anlaşması ise Paris'te Osmanlı Devleti adına Galip Efendi, Fransa adına ise Tal-

⁶ Bunların en dikkat çekenini Bulutkapan Ali Bey İsyanı'dır. İsyanın ayrıntıları için bkz: Feridun Emecen, "Ali Bey, Bulutkapan", *DİA*, C. 2, s. 383–384.

⁷ J.H. Kramers, "Osmanlılar Devri Mısır", *İA*, MEB Yay., C. VIII, Eskişehir 1997, s. 245–247.

⁸ André Clot, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûkların Mısır'ı* (1250–1517), (Çev: Turhan Ilgaz), Ep-silon Yay., İstanbul 2005, s. 240.

⁹ Fransız ihtilalinin gelişimi hakkında bkz: Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasal Tarihi (1789–1914)*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 41–48; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789–1856)*, C. V, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 1983, s. 27.

¹⁰ Napoléon'un Mısır'ı işgali Ortadoğu'ya Batı etkisinin sızmaya başlamasına yol açan bir gelişme olarak kabul edilmiştir. Napoléon'un yayınladığı bildiride de "eşitlik ve özgürlük" prensiplerine vurgu yaptığı görülmektedir. Ali Bilgençoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yay., Antalya 2007, s. 21–23.

¹¹ Bassam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, (Çev. Taşkın Temiz), Yöneliş Yay., İstanbul 1998, s. 98.

¹² Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798–1801)", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2008-II), s. 150–151.

¹³ *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 1683.

¹⁴ *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 1690, Kramers, a.g.m., s. 247.

¹⁵ Armaoğlu, a.g.e., s. 58.

leyrand arasında 25 Haziran 1802'de imzalandı¹⁶. Mısır'a yönelik bu büyük tehdit Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile müttefik olduğu birmücadeleyle sona erdirilmişti. Bu durum ilerleyen süreçte Mısır'da İngiliz nüfuzunun giderek artmasına neden olacaktı.

Fransızların tahliyesinden sonra Mısır'da uzun süre sükûnet ve düzen sağlanamadı. Osmanlı yönetimiyle Memlûk beyleri arasında mücadele devam etti. Fransızlar karşısındaki başarılarından ötürü Mısır Valisi Koca Hüsrev Paşa tarafından binbaşılığa yükseltilen Kavalalı Mehmed Ali, kargaşa ortamında bütün tarafları birbirine karşı kullanıp Mısır valileri Hüsrev, Tâhir, Ali ve Hurşid paşaları bertaraf etti. Ardından ulema, eşraf ve halkın desteğini almış olarak 1805'de Mısır valiliğine getirildi. Memlûk beylerinin muhalefete başlaması üzerine düzenlediği bir komplo ile bunların büyük bir kısmını 1811'de katletti, böylece hâkimiyeti tamamen eline geçirdi¹⁷. Onun iktidarı ele geçişi ve ilk icraatlarını yazar şu sözlerle özetlemektedir: *"Mehmet Ali isimli Arnavut kökenli bir Osmanlı askeri, cesareti kadar kurnazlığıyla da kendine bir yol açacak ve Mısır 'da çağdaş zamanlarımıza kadar kalacak izler bırakırken, Memlûklerin kaderini de mühürleyecektir"*¹⁸.

¹⁶ Clot, a.g.e., s. 245; Çolak, a.g.m., s. 165–182.

¹⁷ Hilal Görgün, "Mısır, Fransız İşgali ve Sonrası", *DİA*, C. 29, s. 568, Vehhabiler üzerine gönderilecek ordu ile ilgili müzakereler için saraya çağırılan Memlûk beyleri önceden hazırlanan ve çok az kişinin bildiği bir komplo ile kalede çıkışta üzerlerine açılan ateş ile öldürülmüşlerdir. Nerdeyse tüm önemli Memlûk reisleri bu yolla katledilmiş, az sayıda olan bu grup içerisinde bulunmayanlar da daha sonra katledilmiştir. Ayrıntılar için bkz: *Tarih-i Cevdet*, C. V, s. 2417–2419.

¹⁸ Clot, a.g.e., s. 246.

Ülkede otoritesini sağlayan Mehmet Ali Paşa Hicaz bölgesindeki Vehhabi isyanlarının¹⁹ üstesinden gelmek için harekete geçti. Bu amaçla giriştiği mücadelede başarı sağladı ve 1813'de Mekke'yi zabdetti. Bu durum Mehmet Ali Paşa'nın adının her tarafta yayılmasına neden oldu. Vehhabi ile yapılan harp, netice itibarı ile Mehmet Ali Paşa için büyük bir muvaffakiyet olmuştu. Bu sayede Kızıldeniz limanlarına giden ticaret yolları açılmış, hac yolu emniyet altına alınmıştı. Avrupa ilk defa Mısır'ı mühim bir siyasî unsur olarak dikkate almaktaydı. Bu dönemde Kızıldeniz tamamen, Basra Körfezi ise kısmen Mısır valisinin nüfuzu altına girmişti. Vehhabilerin direncine son verildikten sonra Sudan'daki Memlûk tehdidinin ortadan kaldırılmasına karar verilmişti. Mehmet Ali Paşa bu amaçla hazırlıkların tamamlanmasından sonra 18-20 Temmuz 1820'de harekete geçti ve bu harekette de başarı sağlandı; öyle ki bu hareket neticesinde son Memlûk kalıntıları da ortadan kaldırılabilirdi. Yeni fethedilen bu alanlar ile Mehmet Ali Paşa'nın nüfuz alanı Basra Körfezi'nden Libya Çölü'ne, Sudan'dan Akdeniz'e kadar genişlemişti²⁰. Diğer taraftan Mehmet Ali Paşa ülkede Avrupalı kılavuzların rehberliğinde geniş çaplı bir modernizasyon hareketi başlattı. Oldukça hırslı, cesur ve çeşitlilik arz eden bu modernizasyon hareketi daha sonraları Mehmet Ali Paşa'nın "*Modern Mısır'ın kurucusu*" olarak tanımlanmasına neden olmuştur²¹. Gerçekten de Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da gerçekleştirdiği idarî, iktisadî ve sınaî alanındaki başarıları ve her şeyden evvel oluşturduğu modern ordu onun tüm başarılarının temelini teşkil etmişti²².

Mısır valisiyken Osmanlı merkezî idaresine karşı giriştiği mücadele de Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'ın simge isimlerinden biri haline gelmesinde et-

¹⁹ Mezhebin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhab (1703-1792)'dir. Vehhabilerin dinî misyonları bölgelerinde geniş kitleleri içine çekmiş ve zamanla siyasî bir boyut kazanmıştır. Vehhabiler yayılma politikalarında benzerleri gibi hareket etmeyip, bağlı oldukları mezhep sayesinde gittiklerî yerlere adaleti tesis edeceklerini iddia ederek şeriflerin nüfuzu altındaki Bedevî kabileleri kendi taraflarına çekiyorlardı. Bir süre sonra kanlı olaylar bu sıra dışı mezhebin uyguladığı yayılma politikası nedeniyle cereyan etmeye başlamıştır. (Ahsa'nın Vehhabi eline geçmesi oldukça kanlı olmuştur. Diğer taraftan bölgelerinden geçen Şii hacılarla aralarında çıkan bir çatışmayı savaşa dönüştürmüş, Kербela'yı basarak 5.000'e yakın insanı öldürmüş, Şiilerin kutsal mekânlarını ve altın gümüş gibi değerli ne bulmuşlarsa yağmalamışlardır. 1805'de Mekke'nin can damarı olan Cidde'yi muhasara eden Vehhabiler 1806'da Mekke'yi teslim almışlardır.) Merkezde yaşanan kargaşa ortamı taşra ile yeterli kadar ilgilenilmesini etkileyen en önemli faktördü. Ancak Vehhabiler üzerine büyük bir ordu gönderilmesinin zarurî olduğu görülmüyordu. 1811'de Memlûk tehdidini sona erdirdikten sonra Vehhabiler üzerine gönderilen Mehmet Ali Paşa'nın oğlu Ahmed Tosun komutasındaki ordu ilk darbeyi vurmuştur. 1812'de Hicaz Şerifi Galib'in de desteklediği Ahmed Tosun'un ordusu Vehhabilerden 1813'de Mekke, Cidde ve Taif'i alarak kesin bir başarı elde etmiştir. Zekerîya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, TTK Yay., Ankara 1998, s. 17-51. Vehhabi mezhebini ortaya çıkışı ve Vehhabilerin giriştikleri hareketler için bkz: *Tarih-i Cevdet*, C. IV, s. 1849-1871.

²⁰ Şinasi Altundağ, "Mehmet Ali Paşa" *İA*, MEB Yay., C. VII, Eskişehir 1997, s. 569-570.

²¹ Ehud Toledano, *State and Society in mid-nineteenth century Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 6.

²² Yapılan reform hareketlerinin tüm ayrıntıları için bkz: Stanford I. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, E Yay., İstanbul 1994, s. 36-38.

kili olmuştu. Söz konusu durum Osmanlı Devleti'nin uzun süredir mücadele ettiği Yunan isyanına karşı Mehmet Ali Paşa'dan yardım etmesini istemesi ile başlamıştı. Mısır valisi, istenilen yardımı yapacağını belirtmiş ancak bunun karşılığında Girit ve Mora valiliklerinin kendisine verilmesini istemişti. Bu isteğin kabul edilmesi üzerine oğlu İbrahim Paşa'yı Mora Seferi'ne görevlendirdi ve Osmanlı filosu ile birleşen bu kuvvet Osmanlı Hükûmeti'nin dört yıldır bastıramadığı isyanı derhal bastırdı. Ancak uzun süredir Yunan isyanının olgunlaşması için çaba sarf eden Batılı devletler bu harekete derhal müdahale ettiler. Navarin'de Osmanlı-Mısır donanması İngiltere, Rusya, Fransa ve Prusya müttefik donanması tarafından yakıldı²³. Bundan sonra İbrahim Paşa müttefik devletler ile anlaşarak Mora'dan çekildi. Bu açık muhalefet yanında Mehmet Ali Paşa 1828–1829 Osmanlı- Rus harbinde Osmanlı Devleti'ne yardımda bulunmadığı gibi kendisine vaat edilen yerlerin yönetiminin kendisi ve oğluna bırakılmasını yeniden talep etti.

Kriz Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'yi güç kullanarak ele geçirmeye karar vermesiyle²⁴ daha da büyüdü öyle ki her kademede Osmanlı ordusunun yenilmesi nedeniyle Padişah II. Mahmud Rusya'dan yardım istemek zorunda kaldı. Rusya'nın müdahil olması ile Mısır valisi ile Osmanlı Devleti arasındaki sorun uluslararası bir boyut kazandı²⁵. Rusya'nın Osmanlı topraklarında bu denli nüfuz kazanması İngiltere'yi rahatsız etmekteyken Fransa'nın arabuluculuğuyla 14 Mayıs 1833'de Kütahya Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile Mehmet Ali Paşa'ya Mısır ve Girit valiliklerine ek olarak Şam; İbrahim Paşa'ya da Cidde valiliğine ek olarak Adana valiliği verildi²⁶. Padişah II. Mahmud çok fazla ödün verdiğini, Mehmet Ali Paşa ise başarısının karşılığını alamadığını düşündüğü için sorun bu antlaşmayla çözülmedi. Bir taraftan Suriye kıyılarını İngilizler abluka altına alıp Lübnan'a asker çıkarınca Mehmet Ali Paşa, Osmanlı donanmasını geri vermeye ve Suriye'den çekilip sadece Mısır ile yetinmeye razı oldu. Padişah Abdülmecid'in 13 Şubat 1841 tarihli fermanı Mısır meselesini belli bir formüle bağladı. Buna göre, Mısır valiliği veraset yoluyla Mehmet Ali Paşa'nın büyük oğluna geçecek, sistem sonraki nesillerde de aynı şekilde devam ettirilecek ve bununla birlikte Mısır ordusu 18.000 kişiden fazla olmayacaktı. Mısır'da vergiler padişah adına toplanacak ve bu vergilerin dörtte biri Osmanlı hazinesine gönderilecekti. Ayrıca Gülhane Hattı-ı Hümayunu ile Osmanlı Devleti'nin imzaladığı bütün anlaşmalar Mısır'da da yürürlükte olacaktı²⁷.

¹ Karal, a.g.e., s. 115; Bu olayın tüm ayrıntıları, Osmanlı ve Mısır donanmasının kayıpları hakkında bkz: Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, C. I, YKY Yay., İstanbul 1999, s. 62–71.

² Aslında Mehmet Ali Paşa Suriye'yi hâkimiyetine almayı çok önceden de istemekteydi. Hatta bu konuda pek çok kez işaretler vermişti. Diğer taraftan Mısır'daki Fransız Konsolosu Drovetti, daha 1811'de hükûmetine yazdığı mektupta bu durumdan söz etmişti. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi 1831–1841*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 30.

Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*, s. 65 vd.

Karal, a.g.e., s. 131, 136.

Altundağ, a.g.m., s. 979; Altundağ, a.g.e., s. 274–275.

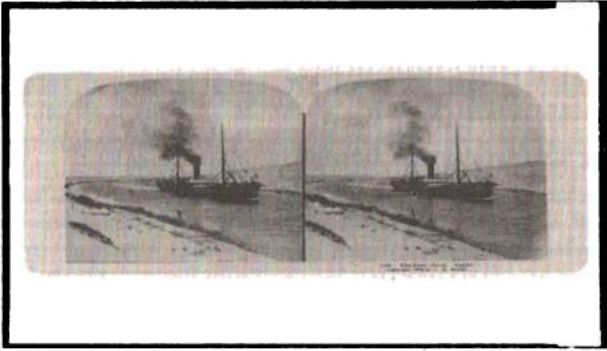
Mehmet Ali Paşa'nın rahatsızlığı üzerine valilik görevini İbrahim Paşa'ya bıraktı²⁸. İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra sırasıyla Abbas, Said ve İsmail Paşalar valiliğe getirildi. Abbas Paşa'nın Mısır valiliği döneminde (1848–1854) ilk dikkat çeken nokta, Mehmet Ali Paşa döneminde hemen her alanda uygulanan Batılı medeniyetin getirilerinin Mısır için tatbik edilmesi çizgisinden uzaklaşılmasıydı²⁹. Ancak Abbas Paşa'nın ani ölümüyle ailenin en büyüğü olarak Mısır valiliğine Said Paşa getirildi. Said Paşa'nın valiliği döneminde ise Mısır'ın ilerleyen yıllarda en stratejik noktalarından birisi olacak Süveyş Kanalı³⁰ kazılmaya başlandı. Bu olay Mısır konusundaki niyetleri iyi bilinen İngiltere'nin, ülke üzerindeki etkisini daha da arttıracaktı. Diğer taraftan Abbas Paşa döneminde başlanan Kahire-İskenderiye demiryolunun

²⁸ Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, TBDD Yay., İstanbul 2010, s. 24.

²⁹ J. Oestrup, "Abbas I", İA, C. I, MEB Yay., Eskişehir 1997, s. 10.

³⁰ I. Dünya Savaşı'nda iki kez büyük sefer düzenlenmesine neden olan Süveyş Kanalı'nın açılması filiri ve bunun gerçekleşmesinin hikâyesi oldukça ilginçtir. Öyle ki Napoléon'un Mısır'ı işgali esnasında askeri mühendisler Kızıldeniz ile Akdeniz arasında bir kanal açılması konusunda araştırmalara başlamış ve böylesi bir bağlantı için uygun bağlantıların izlerini bulmuşlardır. Bu yönde Mehmet Ali Paşa döneminde yapılan teklif M. Ali Paşa'nın modernizasyon çizgisinin aksine reddedilmişti. Aynı şekilde torunu Abbas Paşa'nın Hıdivliği döneminde de İngilizlerin teklifi reddedilmesinin ardından Hıdiv olan Said Paşa'nın, gençlik yıllarından arkadaşı olan ve Süveyş Kanalı'nın açılmasına hararetle arzulaayan Fransız konsolosluğu çalışanlarından Ferdinand de Lesseps bu konuda ön ayak oldu. Said Paşa Hıdivliğe geldiğinde Fransa'da bulunan Lesseps eski arkadaşının Hıdivliğe geldiğini duyar duymaz Mısır'a dönmüştü. Hemen Said Paşa'nın kapısını çalan Lesseps kanal meselesini gündeme getirmiş ve aralarında mutabakata varılmıştı. De Lesseps kanal fikrinde İngiltere ile anlaşmaya varmanın da Hıdivin oluru almak kadar önemli olduğunun bilincinde olarak hemen İngiliz Konsolosu Bruce'u ziyaret etmişti. Bu ziyaret esnasında Lesseps kendisini Hıdiv Said'in teknik danışmanı olarak tanıtmış ancak fikrini beyan etmemişti. Daha sonra Said Paşa tüm resmi temsilcileri çağırarak resmi olarak Süveyş Kanalı planını onlara duyurdu. Plan halka da Mayıs 1855'de duyuruldu ancak Osmanlı Sultanının onayından sonra projenin hayata geçirileceği bildirildi. İngiltere, Fransa'nın tüm bu planlarını Mısır üzerinde hâkimiyet kurmak olarak algıyordu. Bu nedenle kabul etmek yanlısı değildi. Bu dönemde Rusya'ya karşı Osmanlı yanında birleşen müttefik devletlerden birisi olarak Fransa İngiltere'ye sert bir cevap vermedi. Bunun yerine de Lesseps İngiltere'ye Başbakan ile görüşmek üzere gitti. Görüşmede Başbakan Lord Palmerston kanal projesini kendilerinin ticari ve askeri açıdan istemediklerini böyle bir kanalın Fransa ile ilişkileri bozacağını düşündüklerini bildirmiştir. De Lesseps kanal projesi hakkında bir uluslararası komisyon kurmuş ancak İngiltere komisyonu üye göndermeye yanaşmadı ancak üç İngiliz mühendis bağımsız olarak komisyonu katılmıştır. Projenin sonuç raporuna göre kanal projesinin toplam maliyeti £6 milyondan fazlaydı. İngiliz Hükûmeti kanal projesine karşıyken birçok İngiliz işadama ve kabine üyesi projenin cazibesine kapılmışlardı. Bu arada komisyonun hazırladığı oldukça ayrıntılı imtiyaz maddelerine sonradan gizli bir madde yerleştirilmiştir. Buna göre Mısır Hükûmeti kanalın yapımında ihtiyaç duyulan işçiyi karşılayacaktı. Tüm karşı çıkış ve tereddütlere rağmen kanalın kazılmasına 1859'da başlandı ve tamamlanması tam on yıl sürdü. Kanalın resmi açılışı 1869'da gerçekleştirildi. Süveyş Kanalı'nın uluslararası statüsü ilk defa 1888 tarihli İstanbul Konvansiyonu ile tanındı. Bu anlaşmayı Büyük Britanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Almanya, Hollanda, İtalya, Rusya, İspanya ve Osmanlı Devleti imzalamıştı. Mısır resmi anlamda Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olduğu için kanalın tarafsızlığı ve uluslararası olması durumu bu tarihten evvel de zaman zaman hazırlanan fermanlarla tanınmıştı. 1882'de İngiliz kuvvetlerinin Mısır'ı işgalinden sonra da Hıdiviyet makamı adına kanaldan geçiş kontrolünü fiili anlamda ele alırlarsa da hukuki anlamda bu hak Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin dâhil olmasına kadar Osmanlı sultanının elinde kalmıştır. John Morlove, *Anglo-Egypt Relations 1800–1956*, Frank Cass and Company Ltd., London 1965, s. 61–79.

ikmal edildiği Kahire- Süveyş demiryolu hattı da yaptırıldı³¹. Said Paşa'nın ölümü üzerine Mehmet Ali Paşa'nın torunlarından İsmail Paşa Hıdîv oldu. Tahta geçtiğinde 32 yaşında olan İsmail Paşa'nın Batılı eğitim tarzı ile yetişmiş bir Mısır prensi olmasına rağmen uygulamalarında tam bir otokrat gibi davrandığı görüldü³².

Kaynak: Library of Congress, Digital collection, Süveyş kanalından geçiş yapan bir geminin görüntüsü

İsmail Paşa döneminde yaşanan gelişmeler Mısır'ın adım adım Batılı güçlerin vesayeti altına girmesi yönündeydi. Zaten İsmail Paşa'nın ilk uygulamaları da, bu süreç için zemin hazırlamıştı. Zira vali olduktan (1861) sonra âdet olduğu üzere huzura çıkmak için İstanbul'a giden İsmail Paşa özel yatını Sultan Abdülaziz'e hediye etmiş ve Sultanı Mısır'a davet etmişti. Sultan Abdülaziz'in Mısır'ı ziyareti esnasında tertiplenen muhteşem karşılama törenleri ve ziyafetlerin ardından İsmail Paşa göze girmeyi başarmış ve bunun karşılığında valiliği, babadan oğula geçen bir sistem haline getiren fermanı elde etmişti. Ayrıca Sudan vilayeti zımnen, Musavva ve Sevâkin kazaları da açık olarak Mısır idaresine bırakılmıştı³³. Mısır'ın iç işlerinde daha fazla otonom bir yönetim tarzını benimseyen İsmail Paşa, halefi Abbas Paşa tarafından uygulamadan kaldırılan yahut ilgilenilmeyen bazı yönetim birimlerinde reforma gitmiş ve bazılarını da yeni kurmuştu. İsmail Paşa döneminde Köle ticaretinin

³¹ Şinasi Altundağ, "Sa'id Paşa", *IA*, C. 10, MEB Yay., Eskişehir 1997, s. 86-88.

³² Edward Dicey, *The Story of Khedivate*, Rivingtons, London 1902, s. 51.

³³ Atilla Çetin, "İsmail Paşa", *DİA*, C. 23, İstanbul 2001, s. 117-118.

yasaklanması³⁴ gibi olumlu gelişmeler yaşanmasına rağmen aynı dönemde Mısır'ın dış borçları gelirlerine nazaran orantısız biçimde çoğaldı³⁵.

Çoğalan borçları kapatmak için ilkin Süveyş Kanalı'nın hıdiviyyete ve İsmail Paşa'ya ait olan %44'lük kısmı satıldı ve bu hisseler Fransa'nın haberi olmadan İngiltere'nin eline geçti. Ancak buradan elde edilen gelir, Batılı bir yazar tarafından tarif edildiği şekliyle İsmail Paşa'nın "*büyük projeler, büyük başarılar ve büyük masraflar*"³⁶ şeklinde ilerleyen açığını kapatmaya yeterli olmadı. Bu bağlamda Mısır'ın sürekli artan dış borçlarının aksine Osmanlı merkezi idaresinin giderek zayıflaması 1881'de Mısır'ın İngiltere tarafından işgaline zemin hazırladı³⁷.

2. Mısır'da İngiliz İşgali Dönemi

Mısır'ın İngiltere tarafından işgalinin tek bir sebepten kaynaklandığını düşünmek yanlıştır. Bazıları tarafından "*müsrif*" bazıları tarafından "*muh-teşem*" şeklinde betimlenen³⁸ İsmail Paşa'nın Avrupa devletleri ve Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın baskıları ile 26 Haziran 1879'da Padişah II. Abdülhamid tarafından azledilmesine kadar geçen süreçte attığı adımlar, Mısır'ın özellikle İngiltere'nin tahakkümü altına girmesine yol açmıştı. Bu süreçte kötü yönetilen ekonomi nedeniyle giderek artan Mısır borçlarının ödenemeyecek bir hale gelmesiyle 1876 Mayıs'ında alacaklı Avrupalı devletlerin temsilcilerinden oluşan Duyun-ı Umumiye Sandığı kurulmuştu³⁹. Bu sandığın kurulmasından sonra da düzenli ilerlemeyen borç ödemeleri nedeniyle Avrupalı devletler, Hıdiv İsmail'in Hıdivlikten alınması konusunda Osmanlı Devleti nezdinde girişimde bulunmuştu. Neticede Hıdiv İsmail Paşa Hıdivlikten ıskat edilmiş ve yerine Tevfik Paşa Hıdiv ilan edilmişti. İtalya'daki konağından getirilerek Hıdiv ilan edilen Tevfik Paşa ile birlikte Mısır'ın Osmanlı'ya bağlı idarecileri olan Hıdivlerin ülkedeki nüfuz ve yetkileri de oldukça azalmıştı. Bu atamanın gerçekleşmesinde önemli rol oynayan İngiltere ve Fransa, Mısır'ı perde arkasından yönetime konusundaki emellerine ulaşımlardı. Zira bundan sonra Hıdivler sembolik birer idareciye dönüşmüşlerdi⁴⁰.

³⁴ Bu konuda oldukça geniş tedbirler alınmıştır. Sudan bölgesinde köle ticareti yapan gruba karşı yürütülen bir seferi konu alan İngiliz kâşif ve kölelik karşıtı genel kumandanı, Paşa unvanına da hâiz olan Samuel White Baker, tarafından yazılan eserde bunlar üzerine yapılan seferin ayrıntıları verilmektedir. Bkz: *Ismailia A Narrative of Expedition to Central Africa for the Suppression of the Slave Trade*, Vol: I, II, Macmillan and Co, London 1874.

³⁵ Baron de Malortie, *Egypt: Native Rulers and Foreign Interference*, London 1883, s. 73-74.

³⁶ Baron de Malortie, *a.g.e.*, s. 54.

³⁷ Konunun gelişimi hakkında bkz: Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali ve Osmanlı'nın Diplomatik Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul 2010, s. 27-39.

³⁸ Afaf Lutfi al-Sayyid, *Egypt and Cromer*, John Murray, London 1968, s. 1.

³⁹ Çetin, *a.g.m.*, s. 117.

⁴⁰ Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali*, s. 37.

İngiltere ve Fransa'nın isteğiyle Hıdıvliğe getirilen Tevfik Paşa döneminde, Mısır'da önemli gelişmeler yaşandı. Bu dönemde ülkeye gelen Cemaleddin Afgani'nin başını çektiği grup, İngiltere ve Hıdîv karşıtı propaganda yapmaktaydı⁴¹. Ülkede milliyetçi yükselişin oluşmasında gittikçe artan İngiliz ve Fransız tahakkümü oldukça etkiliydi. Mısır ekonomisi İngiliz ve Fransızların oluşturdukları Dual Control (İkili Kontrol) tarafından denetleniyordu. 1879'da oluşturulan bu sistemle gelirler İngiltere'nin atadığı, giderler ise Fransa'nın atadığı bir genel koordinatör tarafından denetlenecekti⁴². Bu gelişmeler Mısır'da geniş halk kitlelerinin tepkisini çekiyor ve sözü edilen milliyetçi duyguların yükselmesine neden oluyordu⁴³.

Tam da bu ortamda Mısır'da milliyetçi hareketler açısından önemli bir isim olan Urabi Paşa'nın yükselişe geçtiği görüldü. İngiliz-Fransız ortak kontrol sistemi Mısır'ın dış borçlarını ödeyebilecek kapasiteye ulaşması için Mısır ordusundaki asker sayısını 45 binden 18 bine indirme kararı aldı. Sadece orduda değil saray görevlilerinde de gidilen kısıtlama bazı Türklerin de görevlerine son verilmesine yol açtı. Bir işbirliği ve organizasyondan yoksun görünen harekete yön vermek üzere Urabî harekete geçti. Diğer taraftan Mısır'da gittikçe milliyetçi bir havaya bürünen Vatan Hareketi 13 Nisan 1879'da kurulan Vatan Partisi ile daha da şekillenmeye başladı. Öyle ki 4 Kasım 1879'da ilk programını açıklayan parti din partisi olmadığını ve Mısır'daki her kesimden temsilcinin partide bulunduğunu vurguladılar. Diğer bir dikkat çekici nokta Hıdive ve Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacaklarını beyan etmeleriydi. Urabî Paşa da Vatan Partisi'nin programına uygun olarak "*Mısır Mısırlılarıdır*" sloganı ile İkili Kontrol ve Borçların Tasfiyesi Kanunu'na kesin bir şekilde karşı çıkıyordu. Bu söylemleri onu Vatan Partisi için de sivriltmeye başladı. Özellikle Mısırlı askerler başta olmak üzere geniş bir halk kitlesi üzerinde

⁴¹ Yaratılışı itibarıyla siyasete meyyal olan Afgani, Mısır'da giderek artan yabancı müdahalesini mensubu olduğu Mason cemiyetinin İskoç locasında da sürdürdü. Afgani Mısır'daki yabancı tahakkümüne, Çerkez asıllılar ile yerli ahalî arasında, yerli ahalî aleyhine olan kayırmalara karşı bazı adımlar atmaya çalışmıştı. Ancak Afgani ve takipçilerinin sözleri, konuşmaları ve neşriyatları ki bunların hepsi İngiltere'nin varlığına karşıydı, Afgani'nin Mısır'dan uzaklaştırılmasına neden olacak gelişmeleri başlatmıştır. Dönemin İngiliz elçisi Mason locasına gönderdiği elçileri vasıtasıyla Afgani hakkında sürekli bilgi topluyor ve Hıdîvî Afgani konusunda uyarıyordu. Bu gelişmeler karşısında Afgani Mısır'dan Hindistan'a gitmek üzere ayrılmak zorunda kaldı. Muhammed Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, (Ter. Adem Yerinde), Klasik Yay., İstanbul 2006, s.16-26; Elie Kedourie, *Afgani and Abdur: An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam*, London 1966.

⁴² Al-Sayyid, *Egypt and Cromer*, s. 167; Bu sistemin kurulması ile Lord Cromer İngiliz müfettişi olarak atanmıştı.

⁴³ Bu dönemde ortaya çıkan Mısırlı milliyetçilerin önde gelenleri ve onların görüşleri hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Bu konuda bkz: George Antonius, *The Arab Awakening*, Kegan Paul International, London and New York 2000. (Antonius'un eseri ilk olarak 1938'de basılmıştır ve Arap milliyetçi hareketleri üzerine yazılmış ilk eserdir). Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, İnsan Yay., İstanbul 2000, II. Abdülhamid döneminde Türk-Arap ilişkilerinin genel seyri ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya çıkan Arap cemiyet ve partileri hakkında bkz: Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yay., İstanbul 1992.

etkin olan Urabî'nin hareketi zaman içerisinde orduda Çerkez-Türk subayları uzaklaştırarak yerlerine Mısırlı subayları koymaya çalışan ve geniş halk kitlelerinin milliyetçi duygularını galeyana getirerek Hıdivi, Avrupalı kontrolör ülkeleri tasfiye etmeye çalışan bir harekete dönüştü⁴⁴. Onun tutuklanması-na kadar-devam eden gelişmelerin ardından Mısır Harbiye Nâzırı tarafından emredilen aralarında Urabî Paşa'nın da bulunduğu subayların komutasındaki alaylar ayaklanarak komutanlarını serbest bıraktılar. Ayrıca albayların Harbiye Nâzirinin serbest bırakılması isteği de Hıdiv Tevfik Paşa tarafından mecburen kabul edildi. Harbiye Nezâretine milliyetçi kanadın önemli isimlerinden Mahmud Sami Barudî getirildi⁴⁵.

Mısır'da sayıları giderek artan milliyetçi Vatan Partisi taraftarları üniversiteler ve basın da desteğini arkalarına alarak yükselişe geçmişti. Partinin öncelikli hedefi ekonomik ve sosyal sorunların çözümüydü. Ancak İngiltere'nin ılımlı Gladstone Hükûmeti'nin aksine, özellikle Fransa, Mısır'da yükselişte olan milliyetçi dalganın önüne geçilmesini istiyordu. Bu nedenle 7 Ocak 1882'de İngiltere ve Fransa ortaklaşa yayınladıkları "*Gambetta Notası*" ile Vatan Partisi taraftarlarını uyardılar. Bu notada Mısır'daki olaylar durulmazsa güç kullanılabileceği tehdidinde bulunuluyordu. Bu tehdit, Vataniler ile Hıdiv arasındaki ayrışmanın unutulmasına ve İngiltere-Fransa'ya karşı işbirliği yapılması gerekliliğinin göz önüne alınmasına neden oldu. Böylece Vataniler liderlerinden Mahmud Sami Barudî Paşa, Nâzırlar Heyetinin başına getirildi. Ancak Vataniler ellerine geçen bu fırsatı iyi değerlendirip, Avrupa Devletleri ve Osmanlı Devleti ile ilişki kuramadılar. Bir süre sonra İngiltere ve Fransa Mahmud Barudî Paşa'nın görevden alınması için Hıdiv üzerinde baskı yapmaya başladı. Hıdiv ret cevabı verince, konsoloslar taleplerini doğrudan Mahmud Barudî Paşa'ya iletti. Barudî Paşa ise Mısır'ın içişlerine yabancılar tarafından müdahale edilemeyeceğini bildirdi⁴⁶. Mısır'daki sorunun çözümü için II. Abdülhamid Derviş Paşa'yı atadı. Derviş Paşa ve beraberindeki heyet Mısır'da kaldığı süre içerisinde hem Vataniler hem de Hıdivin davranışlarını sorgulamaya çalıştı. Aynı zamanda İngiliz ve Fransızlar özellikle İskenderiye'deki vatandaşlarını gemilere nakletmek için teşvik ediyordu. Bu durum, İskenderiye açıklarında demirlenmiş olan İngiliz-Fransız donanması tarafından bir müdahale gerçekleştirileceği kaygısını artırıyordu. Aslında bunlar, İn-

⁴⁴ Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali*... s. 39-46, 113-125. Altında yatan sebepler oldukça girift olan isyanı bir başka yazar oldukça basite indirgeyerek şöyle açıklamaktadır: Dönemin Mısır Harbiye Nâzırı Çerkez Osman Rıfkı Paşa, hemşçilerini tutmakta ve yabancılar karşı kötü davranmaktaydı. Bunun üzerine aralarında Urabî Paşa'nın da bulunduğu bazı subaylar Nâzırlar Heyeti Başkanına durumu bildiren bir istidaname yazdılar. Bunun üzerine tevkif edilen subaylar bir süredir patlama noktasında olan sosyal gerilimin fitilini ateşledi. İbrahim Muhammed is-Sanafirî, *Osmanlı-Mısır İlişkileri 1863-1882*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993, s.135-136.

⁴⁵ Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, (Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoglu), İstanbul 1999, s. 59.

⁴⁶ Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali*... s. 44.

giltere'nin planladığı askerî müdahalenin ön hazırlıkları mahiyetindeydi. Öte yandan İngiliz amirali tarafından verilen ültimatom, Hıdîv ile Derviş Paşa'nın görüş birliğindeki Nâzırlar Heyeti toplantısında reddedildi. Bunun üzerine 11 Temmuz günü başlayan bombardımanın neticesinde İngiliz donanması İskenderiye istihkâmlarını tamamen tahrip etti⁴⁷. Ertesi gün Derviş Paşa ve Hıdîvin huzurunda toplanan Mısır Nâzırlar Heyeti gönlere çekilen beyaz bayrakla teslim olunmasını kararlaştırdı. Bu arada asker toplayarak direnişe devam etmeyi düşünen Urabî Paşa, ilkin Hıdîvin sarayını kuşatmışsa da sonra geri çekildi. Diğer yandan Mısır'ın İngiltere tarafından işgal edildiği günlerde İstanbul'da devam etmekte olan İstanbul Konferansı'na Bâb-ı Âli katılmıyordu. Mısır'ın işgalinden sonra sadarete Sait Paşa'nın getirilmesi ve Sadrazamın da tavsiyesiyle konferans, Osmanlı Hâriciyye Nâzırı başkanlığında toplanmaya devam etti. Konferansta alınan kararları imzalamayı reddeden Sultan, Mısır'da geniş bir halk kitlesinin sempatisini kazanan Harbiye Nâzırı Urabî Paşa'yı asi ilan etti ve görevden aldı. Ancak Sultanın hem Mısır'a asker sevk etmemesi hem de Urabî Paşa'yı asi ilan etmesi, Mısır'da İngiltere'nin işini kolaylaştırdı⁴⁸. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaktan yana olan politikasının sonu anlamına gelen bu işgalde Avrupalı devletler ve Rusya arasında değişen dengeler etkili olmuştur. Ayrıca bu işgal, ilerleyen dönemlerde Osmanlı Devleti eksenli İngiliz-Alman mücadelesinin giderek büyümesine neden olacaktı⁴⁹.

Diğer taraftan İngiltere, Mısır'da Osmanlı hâkimiyetini ortadan kaldıracak bir uygulamaya gitmedi. Her ne kadar İngiltere, Mısır'daki varlığını geçici olarak görmese de, bir protektora ya da ilhak ilanının Avrupa tarafından desteklenmeyeceği ve hatta İngiliz kamuoyunda bile aynı ölçüde muhalefet edileceğinden, böyle bir adımın gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını farkındaydı. Mısır'da İngiliz Hükûmeti karşısında iki seçenek vardı; birincisi Mısır'ın tahliyesi ikincisi ise reformdu⁵⁰. Aslında Cromer'in adına reform dediği seçenek, İngiltere'nin Mısır'daki varlığını hem uluslararası arenada hem de İngiltere ana karasında hoş göstermek için ortaya koyduğu bir politikaydı. Bu yönetim biçimine sonradan Örtülü Protektora denilecekti⁵¹. İstanbul Konferansı'nda görevli olan Lord Dufferin konferansın sona ermesinden sonra Mısır'da görevlendirildi. Lord Dufferin'in hazırladığı reform paketi,

⁴⁷ Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali...*, s. 53-87.

⁴⁸ Sanafiri, *a.g.e.*, s. 144-151.

⁴⁹ II. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi 1890-1914*, Phoenix Yay., Ankara 2004, s. 89; Almanya'nın Mısır konusundaki tutumu şu çalışmada incelenmiştir; Süleyman Kızıltoprak, "The Egyptian Question And the Multilateral Policy of Germany 1876-1904", *Studien zum Modernen Orient* 19, Türkisch-deutsche Beziehungen, (Ed. Claus Schöning, Ramazan Çalık, Hatice Bayraktar), Berlin, 34-55.

⁵⁰ Cromer, *a.g.e.*, s. 332-333.

⁵¹ Mustafa Gençoğlu, *İngiliz Hâkimiyetinde Mısır (1882-1914)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997, s. 60.

Mısır'daki idarenin yavaş yavaş İngiliz kontrolüne geçmesini sağlayacak alt-yapıyı oluşturuordu⁵².

Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin Mısır'ın tahliyesi için çeşitli girişimleri oldu. 1883 yılında özellikle Sadrazam Said Paşa'nın teşvikiyle Padişah II. Abdülhamid Londra'ya, Mısır'ın tahliyesini görüşmek üzere bir temsilci gönderilmesine karar verdi. Bu özel temsilcinin kim olacağı konusundaki müzakerelerden sonra, İngiliz taraftarı olarak bilinen Hasan Fehmi Paşa'nın gönderilmesi uygun görüldü. Hasan Fehmi Paşa, Londra'da yaptığı görüşmelerde Mısır'ın tahliyesine dair kesin bir tarih alamadı. Ancak Mısır'ın borçlanmasının padişah fermanı ile gerçekleşebileceğine dair kararları kabul ettirdi. Ancak Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'da yürüttüğü görüşmelerde Boğazların statüsüyle ilgili İngiltere lehine bir ödün verilmesinden endişe eden Rusya, Osmanlı Devleti'nden Paşa'yı geri çağırmasını istedi. İngiltere ile Rusya'nın bir savaşa tutuşacağı beklentisi İngiliz kamuoyunu bir süre meşgul etti. Ancak sonuç itibarıyla Hasan Fehmi Paşa, Mısır'ın tahliyesini bir takvime bağlamak konusunda kendisine verilen görevle ilgili netice alamadı⁵³.

Bu arada Mısır'da reis-i nüzzarlığa İngiltere'nin isteği ile Bugos Nubar Paşa getirildi. İngiltere ile uyumlu çalışmaları Fransa'nın bölgedeki emperyal çıkarları için İngiltere'yi fazlaca güçlendirebilecek bir tehdit olarak algılanabilecek kadar güçlüydü⁵⁴. Onun ardından reis-i nüzzarlığa getirilen Riaz Paşa ise Lord Cromer'in Hıdiv hukuki bir İngiliz danışman atamasına izin verilmesi için uzun süre direnmesine rağmen, söz konusu öneri kabul edilince istifa etti⁵⁵.

Cromer, Mısır'ın içişleri yönetiminin İngiltere'nin kontrolüne geçmesi için gerekli adımları atarken, bir taraftan da Mısır'ın işgalinden dolayı uluslararası arenada yalnızlığa itilen ülkesinin Mısır'daki varlığını meşru bir zemine oturtmak için çaba sarf ediyordu. Bu bağlamda Mısır sorununu çözmekle görevli Drummond Wolff, Ağustos 1885'de İstanbul'a gönderildi. Wolff'un İstanbul görüşmelerindeki amacı Osmanlı Devleti ve Fransa'nın Mısır konusundaki itirazlarını azaltmaktı. Bu amaçla İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki egemenlik haklarını kabul ettiğini beyan ederek ilk adımı attı. Wolff ile görüşmeleri yürüten Osmanlı tarafının amacı ise İngiltere'yi Mısır'ı bo-

⁵² Kızıltoprak *Mısır'da İngiliz İşgali...*, s. 179; Dufferin raporunda Mısır Hükümeti'ne İngiliz danışmanlar tarafından destek verilmesi yanında yürürlüğe giren Meclisler ile Hıdiv ve hükümetin uygulamaları denetlenecekti. Raporu değerlendiren bir yazar bunu "Dufferin'in raporu tam anlamıyla bir kandırma-caydı" şeklinde tarif etmektedir. Al-Sayyid, *a.g.e.*, s. 33.

⁵³ Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali...*, s. 139-170.

⁵⁴ Karabağ kökenli Osmanlı tebaası olan Bugos Nubar Paşa Mısır'ın modernleşme çabalarına sağladığı katkı açısından dikkat çekici bir isimdir; Süleyman Kızıltoprak, "Armenians in the Bureaucracy of Ottoman Egypt: The Carrier of Bugos Nubar Pasha (1824-1899)", *History Studies*, Vol.2/2, 2010, ss. 223-241.

⁵⁵ M.W. Daly, "The British occupation 1882-1922", *The Cambridge History of Egypt*, Vol. II, (Ed. M.W. Daly, Cambridge University Press 1998), s. 240.

şaltmak konusunda bir takvime bağlamaktı. Ancak Wolf, İngiliz Başbakanı Salisbury'den aldığı talimat gereği böyle bir takvim belirlemeye yanaşmıyordu. Neticede 24 Ekim 1885'de iki tarafın da Mısır'a birer yüksek komiser göndermeleri ve bu komiserlerin Mısır ordusunu, idaresini reforme etmeleri ve "*münasip bir zamanda*" İngiltere'nin Mısır'ı boşaltmasını kararlaştıran ilkesel bir anlaşma imzalandı⁵⁶. Bu mukavelenin imzalanmasından sonra Osmanlı Devleti Yüksek Komiser olarak Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı Mısır'a atadı⁵⁷. Aynı şekilde Mısır'da müzakereleri sürdürmekle görevli olan İngiliz Komiseri Wolf ile müzakereler sürecinde, her iki tarafta Mısır üzerinde ülkelerinin kontrollerini arttırmaya yönelik adımlar atmaya çalıştı. Bu şekilde bir yıl süren müzakerelerden sonuç alınamayınca İngiliz Hükûmeti Wolf'un görevine son verdi. Buna karşılık Osmanlı Devleti'de resmîyette Muhtar Paşa'nın da görevine son verilmişse de sivil olarak Muhtar Paşa ve heyeti Mısır'da kalmaya devam etti. Ahmet Muhtar Paşa, Mısır'ın içinde bulunduğu idarî, malî, sosyal ve kültürel durumu merkeze verdiği raporlarda inderlemiş, İngilizlerin adım adım Mısır'ı ele geçirdiklerine de tanık olmuştu⁵⁸.

Mısır'daki işgal kuvvetleriyle genel olarak uyumlu ilişkiler içerisinde olan Hıdîv Tefvîk Paşa'nın 1892'de vefat etmesi üzerine yerine oğlu II. Abbas Hilmi Hıdîv oldu. Ayrıca Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hıdîve müsteşar-ı has olarak tayin edildi⁵⁹. Bu dönemde Mısır'da milliyetçi hareket yeniden yükselişe geçti. Bununla birlikte Mısır'da varlığını giderek sağlamlaştıran İngiltere menfaat sahasına Sudan'ı da eklemeyi düşündü⁶⁰. Mısır'ın işgalinin ilk yıllarında Mısır ve İngiliz kamuoyu bu durumun Mısır'ın idarî ve ekonomik sorunlarının çözüme kavuşturulması için olumlu bir hareket olabileceğini düşünmüştü. Geçici olduğuna inanılan işgalin ardından geçen on yılda bazı adımlar atılmışsa da Mısır ekonomisi hâlâ düzelmemiş ve reformlar da yavaşlamıştı. Bu durumdan hoşnut olmayan geniş kitleleri Hıdîv Abbas Hilmi Paşa,

Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali...*, s. 193-194.

Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Askerî ve Siyasî Hayatı*, İstanbul 1973, s. 157-158.

⁵⁸ Emine Altunay Şam, "İngilizlerin Mısır'a Yerleşmesi ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Raporu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 147, İstanbul, Aralık 2003, ss. 117-129.

⁵⁹ Görgün, a.g.m., s. 570.

⁶⁰ Sudan'da İngilizlere karşı hoşnutsuzluğun artmasında ve mehdi isyanının ortaya çıkmasında İngilizlerin Sudan'da esir ticaretini yasaklamaya yönelik girişimleri etkili olmuştu. Bu bölgede zuhur eden hareketin lideri Muhammed Ahmed b. Abdullah'dır. Kasım 1883'de İngiliz Hicks Paşa komutasındaki Mısır ordusunu mağlup etmişlerdi; Veysel Akdoğan, Sudan Mehdi'sinin İsyanına Dâir Bazı Osmanlı Vesikaları (1881-1885), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993. 1885 yılında ölen Mehdinin yerine Abdullah b. Muhammed et-Teâyîşi geçti. Ancak 1889'da Tuşki'de İngiliz- Mısır ortak kuvvetlerine yenildi. Bu yenilgi, hareketin dönüm noktası oldu. Öyle ki, bu mağlubiyetin ardından sarsılan güce, İngiliz-Mısır kuvvetlerinin başlattığı ileri harekâta alınan yeni yenilgiler eklendi. Ancak ilkin 1896'da bütün Sudan'ı ele geçirmek için İngiliz-Mısır kuvvetlerinin başlattığı askeri hareket karşısında Mehdi kuvvetlerinin direnci 1899'da alınan yenilgiyle tamamen dağılmış ve Mehdi Devleti ortadan kalkmıştır; Rıza Kurtuluş, "Afrika- Afrika'da Başlıca İslami Cihad ve Direniş Hareketleri", *İİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 427.

İngilizlere karşı cesaretlendiriyordu. Diğer taraftan Mısır'da ortaya çıkmaya başlayan eğitilmiş entelektüeller ülkede sayıları gittikçe artan İngiliz görevlilerin (mesela 1896'da 286 İngiliz görevlisi varken 1906'da bu sayı 662'ye yükselmişti) varlığından ve giderek çoğalmakta olmalarından şikâyetçiydi. Bu sınıf; eski kuşak Mısırlı yöneticilerin İngilizlerin kılavuzluğuna duyduğu ihtiyacı anlayışla karşılıyor ancak artık yönetimi bu yeni nesil Mısırlıların devralabileceklerini düşünüyorlardı⁶¹.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI ARİFESİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN MISIR İLE İLGİLİ SİYASİ VE ASKERİ NÜFUZ MÜCADELELERİ

A. MISIR'A YÖNELİK NİYETLER VE SİYASİ GELİŞME- LER

1. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesinden Evvel Mısır'a Yönelik Niyet- leri ve İngiltere

Diplomatik ilişkilerin İngiltere, Fransa ve Rusya'nın içinde bulunduğu İtilaf güçleri ile devam ettiği günlerde Osmanlı yönetim birimlerinde Osmanlı Hükûmeti'nin Avrupa'da devam eden savaş karşısındaki duruşunun ne olacağı tartışılıyordu. Bu dönemde Mısır'ın durumunun ne olacağı ve buradaki yerel Mısır güçlerinin nasıl bir tavır takınacağı belirsizliğini koruyordu. Ayrıca 1914 yazında İstanbul'a gelmiş olan Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın İngiltere ve Osmanlı Devleti karşısında nasıl bir yön izleyeceği kesin değildi. Zira savaşın Batıda patlak vermesi üzerine Mısır, Almanya'ya savaş ilan eden devletler arasına katılmıştı. Olayların seyri, yani Osmanlı Devleti ile Almanya arasında bir ittifak anlaşmasının imzalanması ve öncesinde Osmanlı Hükûmeti'nin defalarca ve çeşitli vesilelerle giriştiği ittifak çabalarının İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından reddedilmesi Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında ergeç savaşa gireceğini gösteriyordu. Eğer Osmanlı Devleti, Almanya yanında savaşa girerse hangi bölgeler saldırı hedefi olurdu? Bu soru, savaşta Mısır'ı mutlaka elinde tutması gereken İngiltere için önemliydi. Zira hükûmanlık hakları kademeli olarak azaltılan Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi durumunda, Mısır'a karşı kayıtsız kalmayacağı aşikârdı. İşte bu amaçla daha Osmanlı Devleti savaşa girmeden Mısır'ın durumu ve Türklerin buraya bir saldırı ihtimalleri İngiliz makamlarınca değerlendiriliyordu. Bu konuda İstanbul Büyükelçisi Sir⁶² Mallet'ten bilgi alınmakta ve yine Türk makamlarına telkin edilmesi istenilen konular ona bildirilmekteydi. Dışişleri Bakanlığı ile İstanbul İlçisi Mallet arasında bu konuyla ilgili uzun yazışmalar yapılmakta ve durum tetkik edilmekteydi. Diğer yandan Mısır'ın statüsü konusunda Osmanlı Hükûmeti'nin tarafsızlığını koruması karşılığında, teskin edici sözler verilmeye devam ediliyordu. Öyle ki Mısır'ın, İngiltere tarafından ilhakının planlandığı şeklindeki duyumların doğru olmadığı, İstanbul'un tarafsız kalması durumunda Mısır'ın statüsünde herhangi bir değişiklik yapılmayacağına Türk devlet

İngiliz yöneticilerinden bazılarının verilen bu gibi unvanlar yahut Mr. Mrs. gibi ön sıfatlar kişinin ilk kez adının geçtiği yerde kullanılacak ve çalışmanın geri kalan kısmında akıcılığın bozulmaması için bu ve buna benzer unvanlar tekrarlanmayacaktır.

adamlarının inandırılması için İngiliz elçisi aracılığıyla çaba sarf ediliyordu⁶³. Bu amaçla İngiltere'nin İstanbul Konsolosu, Mr. Beaumont, Sadrazam⁶⁴ Said Halim Paşa⁶⁵ ile görüşmüş ve Sadrazamın tarafsızlığın bozulmasını işaret edecek bir şey söylemediğini bildirmişti⁶⁶. İngiliz yetkililer tarafsızlık konusunda Türk devlet adamlarını temin etmek için çaba sarf ediyorlardı. Ancak Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni yanında görmek için duyduğu aciliyet kadar, tarafsız kalma şansı olmadığını bilen ve şartların değerlendirilmesinin getireceği büyük avantajları düşünen Enver Paşa ve çevresindekilerin Almanya yanında savaşa girmek yönündeki temayülleri, bu çabaların sonuçsuz kalmasında etkili oldu. Osmanlı Devleti'nin resmen savaşa girmesiyle artık Mısır eksenli politika özellikle İngiltere için askerî mücadelenin öncelikli konularından biri haline geldi.

Diğer taraftan henüz tarafsızlığını koruyan İstanbul'un 1914 yazında konduğu olan Mısır Hıdîvi'nin durumu, savaş öncesi siyasî gelişmeler içerisinde Londra-Kahire ve İstanbul arasında sıkı bir haberleşme ve mücadelenin konusu olarak göze çarpmaktaydı.

2- Tarafsız Osmanlı Başkentindeki Mısır Hıdîvi ve Mısır Politikasındaki Yeri

Babası Tevfik Paşa'nın 1892'de vefatının ardından en büyük oğlu olarak Hıdîvliğe getirilen Abbas Hilmi Paşa harbin başlamasına kadar geçen sürede İngiliz yönetimi ile değişken bir siyaset izledi. Cromer, onunla ilgili kaleme aldığı kitapta Abbas Hilmi'ye karşı kin duymamakla birlikte, Kahire'deki hiçbir İngiliz yetkiliye karşı asla samimi olmadığını bildiğini, yazmaktadır⁶⁷. Cromer'den sonraki dönemde İngiltere'nin Mısır'a atadığı Eldon Gorst döne-

⁶³ The National Archives, Kew- Londra/ İngiltere (Bundan sonra TNA), Foreign Office, (Bundan sonra FO) 371/1970, 36711/342, 7 Ağustos 1914, Edward Grey'den Mallet'e.

⁶⁴ Said Halim Paşa Mahmut Şevket Paşa kabinesine Şûrâ- yı Devlet reisi olarak girmiş (25 Ocak 1913) üç gün sonra da Hâriciyye Nâzırlığına tayin edilmişti. Mahmut Şevket Paşa üç gün sonra öldürülünce Said Halim Paşa'ya vezirlik rütbesi verilerek sadaret kaymakamlığına getirildi. Said Halim Paşa Hâriciyye Nâzırlığını da üzerine alarak hükümeti 17 Haziran 1913'te kurdu. Hâriciyye Nâzırlığı'ndan 15 Ekim 1915'de istifa etmesiyle yerine Halil (Menteşe) Bey getirildi. Talat Paşa ile aralarındaki soğukluk Sadareten'de 3 Şubat 917'de ayrılmasına neden olmuştu. Hanefi Bostan, "Said Halim Paşa", DİA, C. 35, İstanbul 2008, s. 557.

⁶⁵ Said Halim Paşa İngiltere'nin özellikle savaş arifesinde Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığı temin etmek için sık sık müzakerelerde bulunduğu isimdi. Onun özellikle Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın ilerleyen süreçte İstanbul'dan ayrılmasında da oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira Said Halim Paşa'da Mısırlı'ydı. Babası vezirlerden Halim Paşa dedesi ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dır. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, (Haz. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman 1001 Temel Eser, byy, bty, s. 11.

⁶⁶ TNA, FO, 371/1970, 37807/507, 10 Ağustos 1914, Beaumont'tan Edward Grey'e.

⁶⁷ The Earl of Cromer, [Evelyn Baring], *Abbas II*, Londra 1915, s. 89; Abbas Hilmi Paşa'nın Hıdiviyete getirilişinden Cromer'in görevden ayrılışına kadar geçen süreçte ikilinin arasındaki mücadele şu çalışmada oldukça ayrıntılı işlenmiştir: Süleyman Kızıltoprak, *Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, TBBİA Yay., İstanbul 2010.

minde nispeten uyumlu olan ilişkiler⁶⁸ 1911'de Kitchener'in Kahire Yüksek Komiserliği⁶⁹ne atanmasıyla gerilmişti. Bu bozulma Hıdīv ile İngiltere arasında oldukça inişli çıkışlı bir seyrirde devam edecek ilişkilerde kendisinin İngiltere tarafından gözden çıkarıldığının ilk işaretiydi. Zira İstanbul ile işbirliği yaptığı iddiası İngilizler nezdinde Abbas Hilmi Paşa'nın gözden düşmesine neden olmuştu. Dünya Harbi'nin başladığı dönemde İstanbul'da olan Abbas Hilmi Paşa'nın yokluğu, Mısır'daki İngiliz yetkililerin işini kolaylaştıracaksa da Osmanlı Devleti'nin duruşunun belirsiz olması, Hıdīv için savaş başladığında nasıl bir tavır alınması gerektiği konusunu gündeme getirmişti. Hıdīv'in geçmişte İngiliz yetkililerle olan samimiyeti, tam anlamıyla Türk idarecilerle arasında bir köprü kurmaya engel olmuştu. Hıdīv Abbas Hilmi Paşa anılarından, Mayıs 1914'te geldiği İstanbul'dan Mısır'a dönüşünün Kahire'deki Yüksek Komiser Kitchener tarafından istenmediğini kendisinin çok iyi bildiğini yazmaktadır. Ayrıca İstanbul'da uğradığı silahlı saldırıdan⁷⁰ hemen sonra Kahire'deki resmî İngiliz kaynaklarından Mısır'a dönmemesinin yasaklandığı yönünde bir haberin kendisine ulaştığını da eklemektedir⁷¹.

İngiltere tarafından her ne kadar Osmanlı Hükûmeti'nin tarafsız kalması durumunda Mısır'ın statüsü konusunda değişiklik olmayacağı bildirilmekteyse de, Mısır'ın ve Hıdīv'in durumu uzun uzun düşünüüyordu. Bu bağlamda İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisinden Londra'nın istediği çalışmalardan biri de, savaş başladığında İstanbul'da olan Hıdīv Abbas Hilmi'nin İstanbul'da kalmasını temin etmek ya da ne surette olursa olsun Mısır'a dönmelerini engellemekti. Bu konuda yürütülen çalışmalar İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliği ile Dışişleri Bakanlığı arasında uzun yazışmalara konu olmuştu. Hıdīv savaşın başlamasından İstanbul'dan ayrılacağı Aralık 1914'e kadar, hem Osmanlı Devleti'nin hem de İngilizlerin sıkı baskısı altında tutulacaktı.

Daha 15 Ağustos 1914 tarihli telgrafında Dışişleri Bakanı Grey, Konsolos Beaumont'a, Hıdīv İstanbul'da kalması için gerekli tüm telkinleri yapmasını istiyordu⁷². Ağustos ortalarında Mısır'daki vekiline (Hüseyin Rüşdü Paşa)

⁶⁸ Gorst'un İngiliz Yüksek Komiseri olarak Mısır'da bulunduğu dönemde 39 yaşında aniden ölen Hıdīv Tevfik'in yerine gelen oğlu Abbas Hilmi henüz 18 yaşındaydı. Babasının aksine enerjik ve dışa dönük yapısıyla büyükbabası İsmail'e benzetiliyordu. Abbas Hilmi Paşa ile İngiltere arasındaki bir takım sorunlar Hıdīvliğin ilk dönemlerinde de yaşanmıştır. Ancak bu sorunlar daha gündelik meseleler çevresindeydi. Bu meselelere dair çeşitli örnekler için bkz: Achie Hunter, *Power and Passion in Egypt*, L.B Tauris&Co Ltd., London, New York 2007, s. 47-52.

⁶⁹ İngilizce High Commissioner olan bu görevli İngiltere'nin Mısır'daki en üst düzey temsilcisidir. Herbert Kitchener'in savaş bakanı olmasından sonra Milne Cheetham bu görevi 1914 Aralığından McMahon'un Mısır'a gelişine kadar vekil olarak yürütmüştür. McMahon bu görevi Ocak 1917'e kadar yürütmüş ve Wingate'e devretmiş o da 1919 yılında ünlü İngiliz komutan Viscount Allenby'e devredene kadar sürdürmüştür.

⁷⁰ "Hıdīv Hazretleri'ne Suikast", *İkdam*, 13 Temmuz 1330 (26 Temmuz 1914).

⁷¹ *The Last Khedive of Egypt, Memoirs of Abbas Hilmi II*, (Translated and Edited by Amira Sonbol), Ithaca Press, London 1998, s. 281.

⁷² TNA, FO, 371/1970, 39210/100, 15 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

gönderdiği habere göre Hıdîv, şimdilik Mısır'a dönmeyi düşünmüyordu. Oysaki Abbas Hilmi Paşa'nın İstanbul'da kalma kararı Hıdîv vekili tarafından Halife yararına çalışabileceği çekincesiyle tedirginlikle karşılanmıştı⁷³. Ancak Hıdîv vekilinin bu endişesi İstanbul'daki İngiliz elçiliği tarafından doğrulanmamaktaydı. Zira Hıdîvin kendileriyle oldukça uyumlu bir görünümde olduğunu ve İstanbul'da önerilen şekilde kalmaya hazır olduğunu söylediği bildirilmekteydi. Ayrıca Abbas Hilmi'nin Türk siyasi güçleri ile arasının pek de iyi olmadığı ve savaş vukûunda İstanbul'da kalmak için durumunun zora gireceği de İstanbul Büyükelçisi Mallet tarafından yazılmaktaydı. Mallet İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda Hıdîve tavsiyeler vermeye hazır olduğu anlaşılan Mısır Evkaf Bakanı Muhîp Paşa vasıtasıyla Hıdîve telinde bulunulabileceğini söylemekteydi⁷⁴. Hıdîvin İstanbul'da kalması için sadece Muhîp Paşa değil, İzzet Paşa vasıtasıyla da telinde bulunulması mümkündü⁷⁵.

İngiliz Dışişleri Bakanı, Hıdîvin çevresini değiştirmesi yönündeki baskıların merkezî hükûmet tarafından değil İstanbul elçisi tarafından yürütülmesini doğru buluyordu. Bunun için Elçiye çizdiği taslak planda İngiliz Dışişleri Bakanı, Hıdîv Abbas Hilmi'ye ona karşı İngiltere'nin olumsuz kanaatinin sebebinin çevresindeki bazı kişilerin yanlış davranışları olduğunun ve eğer kendisi İngiltere ile iyi ilişkiler kurmaya önem verirse radikal ve açık değişimlerin önünün açılacağını tavsiye edilmesini öneriyordu⁷⁶.

1914 yılının Ağustos sonlarına doğru Mısır'ın "*sürgündeki*" Hıdîvi'nin İstanbul'da kalmak noktasındaki fikri değişmiş gibiydi. Öncelikle İtalya'ya oradan da İsviçre'ye gitmek niyetinde olduğu yönünde mesajlar veriyordu⁷⁷. İstanbul Konsolosu Beamont Hıdîvin İstanbul'dan ayrılmak istemesindeki nedenlerin "*yaşamının etki altına alınmaya çalışılması*" ve "*İstanbul'daki durumlar*" olduğunu ve kendisinin oldukça karamsar görüldüğünü onunla yaptığı görüşmede gözlemlemişti⁷⁸.

Hıdîvin Avrupa'ya gitmesi gündeme geldiğinde, İngiliz yönetim birimleri onun İstanbul'da Türklerle olası bir ittifakını da göz önüne alarak İstanbul'dan ayrılarak Avrupa'ya gitmesini çok daha faydalı görüyorlardı⁷⁹.

⁷³ TNA, FO, 371/1970, 39780/96, 16 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

⁷⁴ TNA, FO, 371/1970, 40634/558, 18 Ağustos 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

⁷⁵ TNA, FO, 371/1970, 43127/611, 25 Ağustos 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

⁷⁶ Aynı Belge.

⁷⁷ TNA, FO, 371/1970, 43865/289, 27 Ağustos 1914, R. Rodd'tan Edward Grey'e.

⁷⁸ TNA, FO, 371/1970, 44789/656, 31 Ağustos 1914, Mallet'ten Edward Grey'e; İstanbul'dan Mısır'a dönen Mısırlı Prens Aziz Hasan Yüksek Komiser Cheetham'a, Hıdîvin sinirsel bir çöküş içerisinde olduğunu ve İstanbul'da hayatından endişe ettiğini söylemişti; TNA, FO, 371/1970, 43976/110, 28 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

⁷⁹ İngiltere'nin Hıdîv üzerindeki bu diplomatik ancak çok nazıkçe yapılmaya çalışılan baskısı bazen yanlış anlamaları da beraberinde getirebilmekteydi. Öyle ki Hıdîv vekiline yazdığı mektupta Abbas Hilmi Paşa, Elçi Mallet'in kendisine dönmek için izin verileceğini söylediğini yazmaktaydı. "Durum

Osmanlı Devleti'nin savaşa giriş kararı alıp almayacağını belirsiz olduğu bu günlerde Hıdîv'in de nasıl bir karar alacağı şüpheliydi. İngiliz yöneticileri ise, Hıdîv'in anavatanına yani Mısır'a dönmesini engellemenin gerekliliğine inanıyorlardı. Bu durum, Mısır'ın statüsünün İngilizler lehine korunması için büyük önem taşıyordu. Kitchener'in İngiltere'nin Savaş Bakanı (Secretary of State for War) olmasından sonra, Mısır Yüksek Komiser vekili olarak görevi devralan Mr. Cheetham'ın Crove'e 12 Eylül 1914'te gönderdiği telgrafta, Mısır'daki halkın İngilizlere meyyal olmasına rağmen bunun korunmasının iki duruma bağlı olduğunu; ilkinin, Hıdîv'in Mısır'da bulunmaması, ikincisininse halkın İngiliz ordusunun gücüne olan inancının korunması olduğunu ifade ediyordu⁸⁰. Hıdîv'in Mısır'a dönmemesi için her türlü tedbiri almaya hazır olan İngiltere, Onun İstanbul'u terk etmesi durumunda, Boğaz'ın girişindeki İngiliz filosundan bir torpido ile izlenerek Mısır'a gitmediğinden emin olunmasını da planlıyordu⁸¹. Hatta Mallet İstanbul'dan İtalya'ya gitmesi için gerekli paranın da İngiltere'nin Mısır temsilciliği tarafından gönderilmesi ve bunun da doğrudan kendisine gönderilmesini teklif etmişti⁸². Ancak bu dönemde Abbas Hilmi, İstanbul'u acilen terk etmeye pek de niyetli görünmüyor, bu da İngiliz yönetiminin önce kaygısının ve buna bağlı olarak da baskısının arttırmasına neden oluyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Mallet'e gönderdiği 25 Eylül tarihli telgrafta Hıdîv'i İtalya'ya gitmeye ikna etmek için elinden geleni yapması emrediliyordu. Bu amaçla Hıdîv bazı iddialarla sıkıştırılabilirdi. Öyle ki Osmanlı Hükûmeti'nin Mısır'a karşı düşmanca bir tavır takınması halinde İngiltere tarafından Hıdîv'in İstanbul'daki varlığının, kendisinin de bu hareketin içinde olduğu şeklinde yorumlanacağı tehdidinin kullanılabileceği bildiriliyordu⁸³.

Öte yandan Hıdîv'in İstanbul'dan gitmesini sağlamak için Mısır'daki bazı bakanlar vasıtasıyla da etki etmeye çalışılıyordu. Mısırlı Rüşdü Paşa bu konuda İngilizlere yardım etmiş ve Hıdîv'in bazı niyet ve düşünceleri öğrenilmişti. Rüşdü Paşa'nın Hıdîv ile kurduğu iletişimden edindiği bilgiye göre, Hıdîv İstanbul'u terk etmeyi reddedebilirdi. Ayrıca Rüşdü Paşa, Hıdîve İngiltere'nin kendisi ile ilgili düşmanca bir tavır olmadığını belirterek, Hıdîv'in

ya yanlış anlama ya da yanlış anlatmaktan kaynaklanabilir" diyen Kahire'deki İngiliz temsilcisi Cheetham, Hıdîv'in dönüşünün tamamıyla hata olacağını ve mevcut durumda dönüşüne İngiltere tarafından izin verilmesinin mümkün olmadığını Hıdîv vekili vasıtasıyla Abbas Hilmi Paşa'ya yazıyla bildiriyordu; TNA, FO, 371/1970, 45024/121, 31 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e. Diğer yandan Mallet, Dışişleri Bakanına kendisinin asla böyle bir taahhütte bulunmadığını bildiriyordu; TNA, FO, 371/1970, 45388/667, 1 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

⁸⁰ TNA, FO, 371/1970, 48860/8, 12 Eylül 1914, Cheetham'dan Crove'e.

⁸¹ TNA, FO, 371/1970, 50083/761, 12 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

⁸² Aynı Belge, Hıdîviyyet Vapuru ile Mısır'dan 17 ya da 18 Eylül tarihinde £2000 yola çıkacağı bildirilmekteydi. Mallet kendisine Cheetham'dan gelen bu bilgiyi Edward Grey'e bildirmektedir. TNA, FO, 371/1970, 50083/789, 16 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

⁸³ TNA, FO, 371/1970, 52622/176, 25 Eylül 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

İngiltere'nin görüşüne razı olması için ricacı olmuştu. Hıdîve taahhüt edilense tarafsız bir ülkeye gitmesi durumunda Hıdîvlik unvanı ve haklarında hiçbir değişiklik yapılmayacağıydı⁸⁴. Ancak Rüşdü Paşa, bu amaçla yapılan 45 dakikalık görüşmesinde Hıdîvi İstanbul'dan ayrılmaya ikna edemedi. İngiliz Elçisi Mallet Hıdîvin İstanbul'dan ayrılmak istememesinin ardında İstanbul'dan bazı beklentileri olmasını görüyordu. Buna karşılık Mallet Hıdîve karşı daha açık bir tavır göstererek uyarısını netleştirmişti. Öyle ki özellikle kapitülasyonların Osmanlı Devleti tarafından ilga edilmesi ve bunun Mısır'da uygulanması konusunda bazı düşüncelerin ortalıkta dolaştığı böylesine bir ortamda bu işlere karışmaması yönünde Hıdîvi uyarmışsa da, Hıdîv kendisi hakkındaki iddiaları reddederek bu işlerle bir ilgisinin olmadığı teminatını vermişti. Ancak İngiliz Elçisinin Türklerin Mısır sınırını tehdidi gibi olası bir projesine de yakın durmaktan imtina etmesi uyarısına Hıdîvin “*istifnî bozmayarak*” sessiz duruşu, Elçi Mallet'te şüphe uyandırmıştı. Hatta Hıdîv kızgınlığını biraz daha netleştirmiş ve “*İngiltere taraftarı olduğu halde şüphelye ödüllendirildiği ve pratik bir şekilde sürgüne gönderildiğini*” söylemişti. Bu sözler Hıdîvin niyetleri konusunda elçinin şüphelerini arttırmıştı. Elçinin düşüncesine göre en yakın ihtimal Hıdîvin Alman ve Türkler tarafından kullanılmaya çalışıldığıydı. Ancak Abbas Hilmi'nin Sadrazam ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa ile arasının oldukça kötü olduğu bilinmekteydi. Elçiye göre Hıdîvin duruşu İngiliz ordusunun Fransa'daki deniz başarısına bağlı olarak değişebilirdi. Mallet, Hıdîvin İstanbul'dan ayrılarak Avrupa'ya gitmesi için zorlanamayacağı gibi görevden alınmasının da politik açıdan faydalı olmayacağını düşünmekle birlikte Mısır'da her türlü tedbirin alınması konusunda da uyarılarda bulunmaktaydı⁸⁵. Hıdîv anılarında kendisinin Mısır'a dönmesini engelleyen tüm bu Londra-Kahire merkezli “*oyunların*” kendisinden hoşlanmadığı açıkça bilinen Lord Kitchener tarafından yönlendirildiğini, arkadaşı olan bazı İngiliz görevliler vasıtasıyla öğrendiğini yazmaktaydı⁸⁶.

İstanbul'dan gelen bu haberleri, Mısır'da yüksek komiserliğine vekâlet eden Cheetham da, Hıdîvin amcası (Hıdîviyyet prenslerinden ve Abbas Hilmi'den sonra Sultan olan) Hüseyin ile yaptığı görüşmelerden edindiği bilgilerle detaylandırmaktaydı. Öyle ki Abbas Hilmi'nin amcası ve kendisinden sonraki Mısır sultanı olacak olan Prens Hüseyin'in “*çok gizli*” kalması ve “*adının verilmemesi*” kaydıyla verdiği bilgilere göre Abbas Hilmi İstanbul'da “*maceraperest*”⁸⁷ grubun içerisinde yer aldığı için İngiltere izin verse dahi Mısır'a dönmeyi reddedecekti. Ayrıca Hüseyin'e göre Abbas Hilmi Paşa, Vi-

⁸⁴ TNA, FO, 371/1970, 52641/178, 24 Eylül 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

⁸⁵ Aynı Belge.

⁸⁶ The Last Khedive of Egypt, s. 321.

⁸⁷ Burada ifade edilmek istenen maceraperestlik İngiltere karşıtlığı anlamında olmalıdır. Savaş girilmesinin yönünde hareketleri İngiltere tarafından kaygıyla izlenen Enver Paşa ve yakın çevresinin kastedildiğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

yana'ya gitmeyi de reddedecekti⁸⁸. Cheetham, Prens Hüseyin'in aldatıcı ya da tarafı olabileceğini ancak yine de bu bilgiye itibar edilmesini ve gizli tutulmasını Dışişleri Bakanı Edward Grey'den rica ediyordu⁸⁹. Diplomatik mücadele ve Hıdîvin durumundaki belirsizlik bu istikrarsız çizgide bir süre daha devam etti. Hatta vaziyet Amerikan basınında dahi haber olmuş ve Hıdîvin İngiltere'ye olan sadakatinin şüpheli olmasından dolayı Mısır'a dönmesine izin verilmediği haber yapılmıştı⁹⁰. Elbette dönemin Amerikan basınında İngiltere kaynaklı bu tür haberlere rastlamak çok da şaşırtıcı değildi.

The Washington Post'un "*dönüşü engelleniyor*" dediği Hıdîvin İstanbul'da kalması, ilerleyen günlerde daha da zorlaşacaktı. Zira hükümlanlık hakları bir İngiliz bildirgesi ile elinden alınacaktı⁹¹. Hıdîvin İstanbul'da Türk hükûmetiyle de problemleri olduğu aşikârdı. Öyle ki kendisi de bir Mısırlı olan Sadrazam Sait Halim Paşa ile aralarında husumet denebilecek bir anlaşmazlık olduğu biliniyordu. Mısır'daki gelişmelerin kendisi aleyhine hızlı ilerlemesinin İstanbul'da daralan çevreye eklenmesiyle, Abbas Hilmi Paşa İstanbul'u terk ederek önce Viyana'ya⁹² oradan da Cenevre'ye gidecek ve bir daha Mısır'a dönmesi mümkün olmayacaktı. Onun Avrupa'ya gidişi Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından IV. Ordu Kumandanlığı göreviyle Kanâl Harekâtı sorumluluğu da kendisine verilen Cemal Paşa'ya bildirilirken "*Hıdîv Avrupa'ya gitmiştir. Zaten hükmü de yoktur*" ifadelerine yer verilmesi Osmanlı idaresinin de gözünden düştüğüne delildir⁹³. Hatta onun hareketiyle aynı günlerde Cemal Paşa şifreli kısa bir telgrafta, Hıdîvin Avrupa'ya gittiğini haber aldığını eğer bu henüz gerçekleşmemişse Hıdîvin gitmesine "*engel olunmamasının yerinde olacağı*"nı bildiriyordu⁹⁴. Hıdîvin siyasî muhaliflerinden Cemal Paşa da onun merkezden bir an önce uzaklaştırılmasını istiyordu.

Öte yandan Hıdîvin duruşu hakkında Türk ve İngiliz diplomat ve devlet adamlarının görüşmeleri Osmanlı Devleti'nin resmen savaşa girişiyle sona erecekti. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ile Hıdîvin Mısır'a dönemeyeceği kesinleşti. Bununla birlikte kendisinin İngiliz yetkililere "*bir oyun çevirmediği*" yönünde garantiler vermesine gerek kalmadığı gibi İngiliz elçisini ve konsolosunu teskin etme ihtiyacı da ortadan kalkacaktı. Ancak Hıdîvin duruşundaki belirsizlik savaşın sonuna kadar her iki tarafla kurduğu diyaloglarla devam edecekti⁹⁵.

⁸⁸ TNA, FO, 371/1970, 53614/187, 27 Eylül 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁸⁹ Aynı Belge.

⁹⁰ "Britain bars Khedive", *The Washington Post*, 18 Ekim 1914.

⁹¹ Bu konu ilgili kısımda işlenecektir.

⁹² "The ex-Khedive at Vienna", *The Times*, 21 Aralık 1914; Haberde şehre takma isimle girdiği yazılıyordu.

⁹³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, (Bundan sonra BOA), DH.ŞFR. 48/202, 16 Teşrin-i evvel 1330 (29 Aralık 1914).

⁹⁴ BOA, DH.ŞFR., 455/132, 15 Kânûn-ı evvel 1330 (28 Aralık 1914).

⁹⁵ Bu konu ilgili kısımda işlenecektir. *Osmanlı Devleti Arşivi* - https://rantey.org

3- Prens Ömer Tosun Paşa'nın Tutuklanması ve Mısır Eksenli Mücadele

Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olmasından evvel Mısır eksenli mücadele, Hıdîv etrafında yaşanan olaylardan ibaret değildi. Mısır'daki hıdîviyyet sülalesinden Said Halim Paşa'nın eşi olan (kayınbiraderi) Ömer Tosun Paşa, Mısır'da oldukça etkin bir isim olarak göze çarpıyordu. Osmanlı Devleti ile olan bağları onu hıdîviyyete mensup diğer prenslerden ayırıyordu. Zira özellikle savaş yıllarında İngiltere'ye karşı duruşu onun İngiliz idareciler tarafından sürekli olarak "*pan-islamik ajitator*" ⁹⁶ olarak tanımlanmasına yol açmıştı.

Diğer taraftan savaş arifesinde de bir takım söylentilerde Ömer Tosun'un adı Suriye valiliği için geçmişti. Bu söylentiler öyle bir hal almıştı ki, Suriye Valiliği'nden 9 Teşrin-i sâni 1329 (9 Kasım 1913)'da gönderilen yazıda "*birkaç günden beri bura gazeteleri Suriye vilayetinin Prens Ömer Tosun Paşa'ya teklif edildiğini yazıyorlar*" denmekte ve aslının olup olmadığı sorulmaktaydı. Böyle bir teklifin doğru olmadığı ve gazetelerin yazdıklarının gerçeği yansıtmadığı Suriye'ye bildirilmişti⁹⁷. Suriye Valiliği ile ilgili haber her ne kadar gerçeği yansıtmıyorsa da Trablusgarp Harbi'nde Osmanlı askerinin ianesi için 60.000 Lira kadar para topladığı ve ayrıca altı adet de otomobil bağışladığından, Rumeli Beğlerbeği payesi verilerek vezirlik rütbesinin bir irade-i seniyye ile Ömer Tosun Paşa'ya verildiği anlaşılmaktadır. Ömer Tosun Paşa, Trablusgarp Harbi'nde bu yardımları yaptığı gibi harbi bir yıl daha uzatacak yardım yapmaya da hazır olduğunu bildirmişti. Bu hizmetleri onun vezaret rütbesi ile taltif edilmesini sağlamıştı. Ancak Mısır Fevkalade Komiserliği'nden gelen cevapta, Ömer Tosun Paşa'nın bu teklifi kabul etmesi durumunda, önemli bir rakibi olan ve kendisinden hazzetmeyen Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın husumetinin daha da artacağından, merkezden söz konusu taltifin başka bir zamana ertelenmesi isteniyordu. Ancak bu durumun onun vatanseverliğine herhangi bir şüphe düşürmemesi de ayrıca isteniyordu⁹⁸.

Ömer Tosun Paşa'nın Osmanlı merkezi ile olan bu samimi bağı oldukça ilginç bir şekilde Osmanlı Devleti'nin henüz savaşa dâhil olmadığı günlerde öncelikle diplomatik bir soruna dönüşecekti. Ardından Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte İngiltere ve Fransa ile yine sıkı bir diplomatik pazarlık konusu haline gelecekti.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden önce Avrupa'da bulunan Mısır

⁹⁶ "*Pan-islamic agitator*" ifadesi çalışma da "*ajitator*" olarak özellikle İngilizler tarafından kullanılan şekliyle geçmektedir. "*Ajitasyon yapmak*" günümüz Türkçesinde kullanıldığından ajitasyon yapan anlamıyla "*ajitator*" sıfatı metinde gerek aynen alıntılarda gerekse diğer kısımlarda kullanılmıştır.

⁹⁷ BOA, DH.KMS., 5/9, B: 1-2, 9 Teşrin-i sâni 1329 (22 Kasım 1913).

⁹⁸ BOA, İ.MTZ. (05) 34/2003, B: 1-4, 25 Teşrin-i evvel 1328 (7 Kasım 1913).

hanedanı Prens Ömer Tosun'un, Marsilya'da Fransızlar tarafından gözaltına alınması, İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında Mısır kaynaklı bir sorun olarak savaş öncesi problemlerin bir parçası haline gelmişti. Kendisi de Mısırlı olan Sadrazam ve Hâriciyye Nâzırı Said Halim Paşa'nın kayınbiraderi olan Prens Ömer Tosun'un Fransa'da tutuklanması İngilizlerle olan ilişkilerde Mısır kaynaklı gelişmeler açısından da rol oynamıştı. Meselenin ortaya çıkışına dair ilk vesikanın 15 Ağustos 1914'te Paris Sefareti'nden gelen bir telgraf olduğu anlaşılmaktaydı. Paris Sefareti'nden gelen yazıda, Prens Ömer Tosun Paşa'nın Marsilya'dan hareketine izin verilmediğinin istihbar edildiği ve söz konusu muameleye bir son verilmesi için Hâriciyye Nezâreti'nden teşebbüste bulunulduğu, ayrıca Umur-ı Siyasiye Müdürü ile de görüşüldüğü bildirilmekteydi. Paris elçisinin fikrine göre bu muamele İngiltere Hükûmeti'nin talebi üzerine yapılmıştı⁹⁹.

Bu bağlamda İstanbul Büyükelçisi Mallet, Dışişleri Bakanına yazdığı 1 Eylül 1914 tarihli telgrafında, Sadrazamın kendisini ziyaret ettiğini ve kayınbiraderinin tutuklanmasından dolayı "*oldukça sinirli*" olan Sadrazamın, Ömer Tosun'un serbest bırakılması için İngiltere'nin Fransa'ya telkinde bulunmasını istediğini bildirmekteydi. Elçi, Sadrazam Said Halim Paşa'ya tutuklanma sebebini bilmediğini söylemiş ve bu fırsatı değerlendirerek genel politikaya ilişkin eleştirilerini sıralayarak, "*Almanya'nın koruyuculuğuna sığınan*" Osmanlı Devleti'nin asıl koruyucusunun İngiltere'nin de içinde bulunduğu grup olduğunu söylemişti. Elçinin bu sözleri, Ömer Tosun Paşa'nın tutuklanması olayını Mısır yönünde hareketli olan birliklere bağlamak için oldukça uygun bir ortamdı. İngiliz elçisi de bunu yapmıştı. Said Halim Paşa'ya Osmanlı Devleti'nin Mısır yönündeki hareketliliğinin kendilerinin "*iyi niyetlerini*" sonuçsuz bıraktığını söylemeyi ihmal etmemişti¹⁰⁰. İngiliz elçisi meseleyi Ömer Tosun özelinden genel dış politikaya getirmişti. Bu arada Fransa'daki İngiliz Elçisi Sir F. Bertie'den gelen şifreli telgrafta Prens Ömer Tosun'un tutuklanmadığı yalnızca Marsilya'da gözetim altında olduğu bildiriliyordu¹⁰¹.

Görünüşte ailevi bir sorunun çözüm arayışı gibi görünse de İngiltere, Prens Ömer Tosun'un serbest bırakılması karşılığında Türklerin Mısır üzerindeki isteklerinin ki bu İngilizlerce "*Türk entrikaları*" olarak ifade ediliyordu, engellenmesini istiyordu. Öyle ki Sadrazam Said Halim Paşa, Ömer Tosun'un tutuklanmasının kızgınlığa neden olacağını ileri sürerek hatta biraz da tehditkâr bir üslupla Prens'in serbest bırakılmasını istiyordu¹⁰². Fransa'nın konu-

⁹⁹ BOA, HR.SYS., 2349/2, B: 1, 15 Ağustos 1914.

¹⁰⁰ TNA, FO, 371/1970, 45387/666, 1 Eylül 1914.

¹⁰¹ TNA, FO, 371/1970, 45652/304, 2 Eylül 1914, Bertie'den Dışişleri Bakanlığı'na; Haber Said Halim Paşa'ya derhal bildiriliyordu. TNA, FO, 371/1970, 45690/674, 3 Eylül 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰² TNA, FO, 371/1970, 45692/676, 3 Eylül 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

nun karara bağlanmasında yetki verdiği Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiser Vekili Cheetham, hem İstanbul'un hem de Sadrazam Said Halim Paşa'nın davranışlarının bir süre gözlemlenerek beklenmesi taraftarı olduğunu bildirmekteydi. Cheetham'a göre Ömer Tosun gibi, "*Panislamist görüşe sahip bir ajitatörü*" Fransa kendi amaçları için gözaltına alırsa onun saliverilmesi için İngiltere'nin en azından şimdilik bir şey yapmasına gerek yoktu. Ancak buradaki mahsur şu idi, Prens Ömer Tosun tutuklu kalırsa ve Mısır'da ona karşı tedbirler arttırılırsa Sadrazam Said Halim Paşa'nın rahatsızlığı artacaktı. Ancak onun Mısır'a dönmesi İngiliz karşıtı bir ajitatörün himaye edilmesi demekti¹⁰³. Mallet de Ömer Tosun'un serbest bırakılmasını Sadrazam Said Halim Paşa'nın tüm sempatisini kaybetmemek adına önemli görüyordu¹⁰⁴. Türk-İngiliz diplomatik sürecinde Osmanlı'nın tarafsızlığını sağlamak için İngiltere tarafından bir koz olarak kullanılan Ömer Tosun Paşa'nın serbest bırakılması için ailevi bağların da etkisiyle Mısır'ın İngiltere tarafından atanmış yeni Sultanı olacak olan Prens Hüseyin'in de çaba gösterdiği anlaşılmaktaydı. Bu durum Cheetham tarafından samimi yani ailevi bir yakınlık olarak görülüyor ve Prens Hüseyin'in çabaları politik bir tehlike olarak görülüyordu. Ancak Cheetham, Osmanlı Devleti tarafından Mısır'a ithal edilen Panislamlik faaliyetlerle bağlantısı bilinen Ömer Tosun'un İngiltere tarafından Fransa'dan istenmesini uygun görmemekte ısrarcıydı¹⁰⁵.

Konu Said Halim Paşa ile Mallet arasında uzun görüşmelere konu olmuş ve kayınbiraderinin serbest bırakılması için Sadrazam büyük çaba sarf etmişti. Said Halim Paşa, Mallet'i ziyaretinde kayınbiraderinin düşünülen entrikalardan uzak bir şehir insanı, hayattaki galesinin de kendi mal ve mülkünü geliştirip arttırmak olan birisi olarak tarif etmekteydi. Ömer Tosun'un Trablusgarp ile bağlarının bilindik bir gerçek olduğunu hatta bunun Kitchener tarafından da bilindiğini ifade eden Sadrazam, kayınbiraderinin dindar bir insan olduğunu ancak fanatizm ile itham edilemeyeceğini hele ki Panislamlik birliğin başkanlığı hakkındaki iddiaların yalnızca lafta olan bir şey olduğunu ima etmekteydi. Said Halim Paşa'ya göre Mısır'da arazi sahibi olan bir kişi olarak İngiliz yönetiminin yanında olmasına rağmen kayınbiraderinin gözaltına alınması ılımlı Mısırlılar üzerinde olumsuz etki yaratabilirdi¹⁰⁶. Said Halim Paşa kayınbiraderinin serbest bırakılması için Mallet ile yaptığı bir görüşme de O'nun Osmanlı Devleti tarafından kendisine tevcih edilmiş vezirlik rütbesini kabul etmeyecek¹⁰⁷, kadar politikadan uzak birisi olduğunu vurgulamayı ihmal etmiyordu. Sadrazam Mallet'i böylesine birisinin tutuklanmasının Mı-

¹⁰³ TNA, FO, 371/1970, 46045/127, 3 Eylül 1914, Dışişleri Bakanlığı'ndan Cheetham'a.

¹⁰⁴ TNA, FO, 371/1970, 46449/695, 5 Eylül 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁵ TNA, FO, 371/1970, 46882/130, 6 Eylül 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁶ TNA, FO, 371/1970, 49418, 15 Eylül 1914 Mallet'ten Edward Grey'ye.

¹⁰⁷ BOA, İ.MTZ (05), 34/2003, B. 4, 25 Tesrin-i evvel 1327 (7 Kasım 1912).

sır'daki İngiliz varlığına vereceği zarar noktasından uyarıyordu¹⁰⁸. Bu üstü kapalı “*tehditlerin*” de etkisiyle olacak Elçi Mallet İngiltere’nin sertlik yanlısı olarak görünmesine yol açan bu olayın yani Tosun Paşa’nın tutuklanmasının, Osmanlı Devleti’nin Mısır’a karşı pozisyonunda körükleyici bir rol oynadığını bildirmekteydi. Ayrıca Sadrazam Said Halim Paşa’nın hıdiviyyet ailesinin önemli bir ferdi ve savaş karşıtı olduğuna değinen Mallet, Ömer Tosun gibi “*zararsız ve önemsiz*” bir kişinin serbest bırakılmasının İngiltere açısından bir kayıp olmayacağını ancak diğer taraftan Osmanlı’yı Almanya’ya itmemek adına önemli olduğunu yazıyordu¹⁰⁹. Şifreli ve özel bir mektubunda Mallet, Ömer Tosun’un serbest bırakılmasının İstanbul’da yaratacağı olumlu etkiyi vurguluyordu¹¹⁰. Ancak bu görüşmeler sırasında Mallet üzerinde Türklerin işaretlemelerinin olduğu bir Mısır haritasının varlığından haberdar olduklarını söylemiş ve Sadrazama bu çalışmanın nedenini sormuştu. Mallet’in yazdığına göre Sadrazam bu soruya çok şaşırmıştı¹¹¹.

Diğer yandan Said Halim Paşa yalnızca İngiliz elçiliği ile değil Fransız elçiliği ile de konu hakkında görüşüyordu. Bordo İngiliz Elçisi Bertie’nin telgrafından öyle anlaşıyor ki, Fransa’nın tavrı İngiltere’nin bu konudaki düşüncelerine tamamiyle uymak şeklindeydi. Ancak savaş boyunca Mısır’a gitmeyeceğini taahhüt etmesi durumunda, Ömer Tosun Paşa’nın serbest bırakılmasını da kabul ediyorlardı¹¹².

Prens Ömer’in serbest bırakılması hakkında görüşünü soran Mallet’e, Kahire’deki İngiliz temsilcisi Cheetham; Osmanlı ile mevcut durumda gerçekten faydalı olacağına inanıyorsa, Prens Ömer’in politik olaylara karışmayacağı konusunda Prens Hüseyin’in garanti almasıyla serbest bırakılabileceğini düşündüğünü yazmaktaydı¹¹³. Cheetham, Prens’in serbest bırakılmasının (O’nun Trablusgarp Harbi’ndeki faaliyetleri nedeniyle) İtalyanlarca kasti bir hareket olarak algılanması konusunda endişeliydi¹¹⁴. Ayrıca onun hakkında bir garanti alınmazsa, Mısır’a döndükten sonra faaliyetlerini engellemelerinin mümkün olmayacağını ve Osmanlı Devleti’nin lehine olacağı kesin olan yer altı faaliyetleriyle meşgul olursa ceza olarak sınır dışı edileceğini eklemekteydi. Mısır’daki İngiliz temsilciliği ile İstanbul’daki büyükelçilik arasında uzun yazışmalara konu olan Ömer Tosun’un serbest bırakılması hususunda ne şekilde davranılacağı meselesi Mısır’daki menfaatler ekseninde uzun süre devam etti.

¹⁰⁸ TNA, FO, 371/1970, 50088/788, 16 Eylül 1914, Mallet’ten Edward Grey’e.

¹⁰⁹ TNA, FO, 371/1970, 47615/723, 9 Eylül 1914, Mallet’ten Edward Grey’e.

¹¹⁰ TNA, FO, 371/1970, 64010/1063, 27 Ekim 1914, Mallet’ten Edward Grey’e.

¹¹¹ TNA, FO, 371/1970, 48019/737, 10 Eylül 1914, Mallet’ten Edward Grey’e.

¹¹² TNA, FO, 371/1970, 49736/347, 16 Eylül 1914, Bertie’den Dışişleri Bakanlığı’na.

¹¹³ TNA, FO, 371/1970, 64010/225, 28 Ekim 1914, Mallet’ten Edward Grey’e.

¹¹⁴ TNA, FO, 371/1970, 50058/152, 16 Eylül 1914, Cheetham’dan Dışişleri Bakanlığı’na.

Cheetham 24 Aralık 1914'te Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafında, Fransa kabul ederse Ömer Tosun'un serbest bırakılabileceğini bildirdi¹¹⁵. Bu öneri hemen Fransa'daki İngiliz Konsolosluğu'na iletildi¹¹⁶. Ancak Ömer Tosun'un serbest bırakılmasının yani İstanbul'a dönüşünün, Yüksek Komiser olarak atanan McMahon'un Mısır'a varması sonrasına ertelenmesi uygun görülmüştü¹¹⁷.

1 Kasım 1914'ten sonra ise Osmanlı Hükûmeti'nin kararı netleşmiş olduğundan artık Ömer Tosun için yürütülen ikili görüşmelerde Said Halim Paşa'nın kayınbiraderinin "güvenilirliği" adına verdiği teminatların yerini daha sert bir önlem alacaktı. Ömer Tosun'un serbest bırakılmamasına karşılık savaş ilanı ile kopan diplomatik ilişkiler nedeniyle ülkeyi terk etmeleri gereken diplomatik temsilcilik çalışanlarından bazıları alıkonulmuştu. Bu bağlamda Hudeyde'deki İngiltere ve Fransa Konsoloslarının Ömer Tosun serbest bırakılana kadar ülkeyi terk etmelerine izin verilmeyeceği ve bunun müracaatlarında kendilerine tebliğ edilmesi kararlaştırıldı¹¹⁸. Meselenin bu boyuta ulaşmasıyla birlikte sorunun çözümü için, Amerika'nın İstanbul elçiliği devreye girdi ve Londra'daki Amerikan elçiliğinden Ömer Tosun ve diğer ileri gelen tutukluların serbest bırakılması için gerekli adımların atılmasında gecikme olmaması istendi. Bununla birlikte tüm İngiliz ve Fransız konsolosların İstanbul'da tutulduğu belirtilerek, bu sorunun çözümü için gerekenin yapılması ve Ömer Tosun'un serbest bırakılması yazıldı¹¹⁹. Ancak İngiliz konsoloslarının serbest bırakılmasının halk üzerinde olumsuz etki yaratmasından da çekinildiği bölgeden gelen bir yazıdan anlaşılmaktaydı¹²⁰.

Öte yandan bazı girişimler de ailenin diğer bireylerinden geliyordu. Tosun'un kardeşi Cemil Tosun'un Roma'dan 26 Kasım tarihinde Mr. Wills isimli bir İngiliz yetkiliye gönderdiği mektubunda halen Marsilya'da tutulmakta olan kardeşi Ömer Tosun'un da kendisi gibi İngilizlere çok faydalı olabileceği teminatını veriyordu¹²¹. Ancak elbette ki Ömer Tosun'un serbest bırakılmasının sebebi Osmanlı Hükûmeti'nin ülkeden çıkışlarına izin vermediği konsolosların kurtarılması olacaktı. Gerçekten de İngiliz ve Fransız Hükûmetlerinin diplomatların serbest bırakılması durumunda Ömer Tosun Paşa'yı serbest bi-

¹¹⁵ TNA, FO, 371/1970, 86549/332, 24 Aralık 1914. Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹⁶ TNA, FO, 371/1970, 86549/14/1310, 29 Aralık 1914. Dışişleri Bakanlığı'ndan Bertie'ye; Telgrafta Fransa'daki elçiliğe Tosun'un serbest bırakılması için Prens'in Mısır'a karşı Türklerle gerçekleştirilecek hiçbir operasyona katılmayacağını ve Mısırlılar üzerindeki İngiliz protektorasına hainlik etmeyeceğini taahhüt etmesi istenmektedir. Prens'in yalnızca Mısır'daki kendi mal ve mülkünü idare etmesi dışında hiçbir şeye karışmaması istenmekteydi.

¹¹⁷ TNA, FO, 371/1970, 88445/594, 31 Aralık 1914; Bertie'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹⁸ BOA, DH.ŞFR. 47/288, 2 Aralık 1914.

¹¹⁹ TNA, FO, 371.2481/6222 ve 6979, 18- 19 Ocak 1915.

¹²⁰ BOA, DH.EUM.7.ŞB., 3/15, 17 Ra 1333 (2 Şubat 1915).

¹²¹ TNA, FO, 371/1972, 75672/numarasız, 26 Kasım 1914; Cemil Tosun Almanların ve Bulgarların barbar milletler olduğunu, Enver Paşa'nın ise Türkiye için sanssızlık olduğunu yazıyordu mektubunda.

rakacaklarını Washington aracılığıyla bildirmeleri¹²² üzerine Hudeyde Fransa konsolosunun serbest bırakılması için Yemen vilayetine Talat Paşa tarafından *"bizce çok mühim olan Mısırlı Ömer Tosun Paşa"* serbest bırakılacağından, konsolosun serbest bırakılmasının isteyen bir yazı gönderildi¹²³. Ancak İngiltere ile Amerikan Elçiliği ve Hükümeti aracılığıyla yürütülen müzakereyle savaş başladığı sırada Osmanlı Devleti'nde görev yapan bazı İngiliz konsolosluk çalışanları, Osmanlı Devleti'nin Bombay Başşehbender Vekili Basri Bey, Johannesburg Başşehbenderi Remzi Bey, Malta İmamı Cemaleddin Efendi ve Manchester Fahri Şehbenderi Rasim Efendi'nin serbest bırakılması karşılığında salıverildi. Yalnız Ömer Tosun ve beraberindekilerin serbest bırakılmaması üzerine müzakereler bir süre daha devam etti¹²⁴.

27 Mart 1915'te Amerikan elçisinden gelen cevapta Ömer Tosun Paşa'nın serbest bırakıldığı bildirilmekte ve beraberindeki Zinnun Bey'in serbest bırakılmasına karşılık harp esiri olarak tutulan tüm İngiliz ve Fransız sivillerinin serbest bırakılması istenmekteydi¹²⁵. Bu noktadan sonra Mısır eksenli siyasetin bir parçası olarak başlayan Sadrazamın kayınbiraderinin serbest bırakılması meselesi Mart 1915'ten sonra (Ömer Tosun Paşa'nın serbest bırakılması ve karşılığında bazı İngiliz görevlilerinin serbest bırakılmasıyla) karşılıklı olarak sivil vatandaşların durumu hakkındaki müzakerelerle devam etmişti¹²⁶.

4- Osmanlı Devleti'nin Kapitülasyonları Kaldırması ve Mısır İçin Niyetler

Osmanlı topraklarında çeşitli ayrıcalıkları uzun yıllar zarfında elde eden yabancılar için, Osmanlı Devleti'nin resmen savaşa girmesinden evvel kapitülasyonları kaldırması şaşırtıcı bir gelişmeydi. Ancak savaşa resmen giriş hadisesi gerçekleşmemiş olmasına rağmen, Eylül 1914'teki hazırlıklar ve hareketler Osmanlı'nın savaşa girme niyetinde olduğunu zaten düşündürüyordu. Ani bir kararla kapitülasyonların lağvedildiğinin bildirilmesi de, bu niyetlerle ilgili kanaatleri kuvvetlendirmişti. Kapitülasyonların kaldırılmasına dair alınan karar, 1 Ekim 1914'ten itibaren yürürlükte olmak üzere tüm vilayetlere ve diğer mülki ve askerî makamlara tebliğ edilmeye başlanmıştı. Bu tebliğle beraber alınan söz konusu kararın *"gayrimüslimlerin katli"* olarak algılanmaması için dikkat çekici bir uyarı da yapılmıştı¹²⁷. İstanbul vilayeti ve Polis Müdüriyetine, Dâhiliye Nezâreti'nden gönderilen yazıda, kapitülasyonların

¹²² BOA, DH.EUM.4.SB, 23/13, 23 Kânûn-ı sâni 1330 (5 Şubat 1915).

¹²³ BOA, DH.ŞFR. 49/142, 10 Ra 1333 (26 Ocak 1915).

¹²⁴ BOA, HR.SYS. 2239/3, 10 Şubat 1330 (23 Şubat 1915).

¹²⁵ Aynı Dosya.

¹²⁶ Amerikan elçiliğinin aracılık ettiği, içinde Ömer Tosun Paşa'nın da bulunduğu müzakereler hakkında bkz: BOA, HR.SYS. 2244/1.

¹²⁷ BOA, DH.EUM.KLU. 2/34, B.1, 9 Eylül 1330 (22 Eylül 1914).

kaldırılması kararı üzerine ecnebler hakkında husumetle muamele edilmemesi ve bunların tevkif edilmelerine dair talimat hazırlanana kadar tevkiflerinin bir ay ertelenmesi bildiriliyordu¹²⁸. Toplam 31 maddeden oluşan ve “*İmtiyâzât Ecnebiyyenin Lağvından Dolayı Me'mûrine Tebliğ Olunacak Ta'limât-nâme*” başlıklı resmî yazı ile Osmanlı ülkesinde yaşayan ecneblere uygulanan kapitülasyonların ne şekilde kaldırıldığı ve bundan sonra adli sürecin ne şekilde yürütüleceği belirleniyordu¹²⁹.

Diğer taraftan 9 Eylül 1914'te yabancı ülkelerin temsilcilerine kapitülasyonların kaldırıldığı tebliğ edilmişti. Ancak alınan kararın ülkedeki yabancı temsilciliklere tebliğ edilmesiyle şaşkınlıkla birlikte çeşitli sert tepkiler gelmeye başlamıştı. Özellikle Osmanlı Devleti'nin müttefiki (ki bu tarih itibarıyla gizli müttefiktir) Almanya bu kararı sert bir dille eleştirmişti. Diğer ülkelerin verdiği tepkilerde kapitülasyonların uluslararası anlaşma olmasından ötürü Osmanlı Devleti'nin tek tarafı olarak kaldırmasının doğru olmadığı yönündeydi. Amerika'nın tepkisi özellikle adli kapitülasyonların kaldırılmasının sakıncaları üzerineydi¹³⁰. Aslında buna benzer mahzurlar İngiliz elçisi tarafından da Sadrazama ifade edilmişti. 9 Eylül günü Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderdiği telgrafında Mallet şunları yazmaktaydı:

“Sadrazam bu sabah Türk Hükûmeti'nin kapitülasyonları lağvettiğini itiraf etti. Bu bilgiyi Hükûmetime bildirdiğimde çok şaşıracağlarımı söyledim. Kapitülasyonlar ve konvansiyonlar tek tarafı anlaşmalar değildir; Türk Hükûmeti'ni bizim onlar tarafından sunulacak her türlü cömert isteği düşünmeye gönüllü olduğumuzu ve Hükûmetimin onların (kapitülasyonların) bir kalem darbesiyle toptan lağvedilmesini kabul edeceğini düşünmediğim konusunda bilgilendirdim. Şu anda sıkıyönetim kuralları altındayız. Kendisi İngiliz vatandaşlarının özellikle de ordunun Almanların elinde olduğu bir süreçte askeri mahkemelerde yargılanmasına izin vereceğimizi mi ummaktadır? Majesteleri [Sadrazam Said Halim Paşa] kararı savunmak için biraz etkisiz çaba gösterdi ama ben kestim. Fransız ve Rus meslektaşlarım Türklerle ilişkileri bu durumda kesmemekte oldukça ısrarlılar. Onlar hâlihazırda kapitülasyonlar olmaksızın yaşamakta olduğumuzu iddia etmekte ve gerçek şu ki, onların lağvedilmesi bir değişiklik yapmayacaktır... Durumumuz zor olmasına ve eylemsizliğimizin güçsüzlük olarak anlaşılmaya ihtimaline rağmen ben tamamıyla ana savaş sahasındaki gelişmelerin başarısına kadar Yakin Doğudaki sorunları kendimiz yüklenmememiz gerektiğini düşünüyorum”¹³¹.

¹²⁸ BOA, DH.EUM.KLU, 2/46, B:1-3, 17 Eylül 1330 (30 Eylül 1914).

¹²⁹ BOA, DH.MB.HPS.M., 16/89, B:1-12, 29 Eylül 1330 (12 Ekim 1914).

¹³⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım I, TTK Yay., Ankara 1991, s. 166-173.

¹³¹ TNA, FO, 371/2138, 47926/732, 9 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

Büyükelçi telgrafının sonunda aynı zamanda Mısır'da da kapitülasyonların kaldırıldığını söylemenin mümkün olup olmadığını Dışişleri Bakanlığı'na sormayı ihmal etmiyordu¹³². Mısır'da kapitülasyonlar için Türk Hükûmeti'nin bir niyetinin olduğunu İngiliz sansürüne takılan Muhammed Ferid'e ait bir mektubun İngiliz makamları arasında bir yazışmaya konu olmasından anlıyoruz. Muhammed Ferid'in Mısır'a gönderdiği mektubunda Türk Hükûmeti'nin kapitülasyonları kaldırdığından ve bunu Mısır için de düşündüğünden söz edilmekteydi¹³³. Muhammed Ferid'in bu mektubundan haberdar edilen İstanbul elçisi Mallet, meseleyi Sadrazam Said Halim Paşa'ya açtı. Sadrazam İngiliz elçisine verdiği cevapta Muhammed Ferid'in yazdıkları ile ilgili bir bilgisinin olmadığını ve bu kişinin "*bir entrikacı ve taraftarı olmayan bir çığırtkan*" olduğunu söyledi¹³⁴. Osmanlı Devleti'nin resmen savaşa girişine kadar Mısır'daki kapitülasyonların durumu meselesi İngilizler tarafından kaygıyla izlendi. Hatta bu konuda Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'ya defalarca telkinlerde bulunarak bu meseleye karışmaması salık verilmişti¹³⁵. Ancak kapitülasyonların kaldırılmasından yaklaşık bir buçuk ay sonra Osmanlı Hükûmeti'nin resmen savaşa girmesiyle Mısır'ın statüsü hızla değiştirilecek ve kapitülasyonların kaldırılmasına dair Türk girişimlerinin varlığı ile ilgili İngilizlerin duyduğu kaygı sona erecekti. Ancak zaman zaman Mısır Hükûmeti ile İngilizler arasında kapitülasyonlar meselesi gündeme gelecekti.

5- Osmanlı Devleti'nin Savaş Girişinden Önce Mısır'daki Genel Hissiyat ve İngiliz Propagandası

Savaşın başlamasıyla yönetimleri altındaki ülkelerde yaşayan halkların düşünceleri ve eylemleri önemli hale gelen İngiliz yöneticileri için, Mısır'da halkın nabzının doğru tutulması büyük ehemmiyet taşıyordu. Zira Osmanlı Devleti resmen savaşa girmemiş olmasına rağmen muhtemel bir savaş durumunda, yerel halkın İngiliz yönetimine cephe alması büyük tehlike yaratabilirdi. Bu amaçla bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştı. Mısır'da toplumun çeşitli tabakalarına özellikle Alman ve Avusturya vatandaşlarına karşı kötü muamele olduğu ve İngilizlerin Mısır'ı ilhak etmiş gibi davrandıkları yönünde şikâyetler Alman elçisi tarafından Sadrazama bildiriliyordu. İngiliz Elçisi Mallet durumu yalanlamış ve bunun Alman propagandası olduğunu söyleyerek Alman meslektaşının sözlerine itimat edilmemesini rica etmişti¹³⁶.

¹³² Aynı belge.

¹³³ TNA, FO, 371/1971, 53844/189, 28 Eylül 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹³⁴ TNA, FO, 371/1971, 54198/883, 29 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e telgraf, Muhammed Ferid ile Sadrazam Said Halim Paşa'nın aralarının iyi olmadığını ve sebeplerini Muhammed Ferid hatırlarında uzun uzun anlatmaktadır. Muhammed Ferid, *Mısır Mısırlılarıdır, İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti*, (Ter: Ali Benli- Macit Karagözoğlu), Klasik Yay., İstanbul 2007.

¹³⁵ TNA, FO, 371/1970, 53873/882, 29 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e telgraf.

¹³⁶ TNA, FO, 371/1970, 431276/11, 25 Ağustos 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

Öte yandan Mallet'in Sadrazama söyledikleri gerçeği yansıtmıyordu. Zira Dışişleri Bakanı Grey, Mısır'da memur olan Alman ve Avusturyalıları bahsedildiği şekilde davranmadıklarını ancak onların bu durumu suiistimal ettikleri ve dolayısıyla "*hoşgörülerinin zâfiyet olarak görülmemesi için*" bazı tedbirler alınacağını bildirmekteydi¹³⁷. Zaten bu günlerde Mısırlı bakanların savaşa girmesi durumunda Osmanlı'nın Mısır'a bir sefer yapacağına olan kat'i inançları kadar, böyle bir sefer sonucunda Osmanlı'nın Mısır'a muzaffer olarak girmesinden de büyük endişe duydukları anlaşılmaktadır. Mısır Yüksek Komiseri Cheetham, bakanların bu korkusunu "*ödleri patlıyor*" diye betimlemekteydi. Cheetham, bakanları ikna etmek amacıyla İngiltere'nin Mısır'ı savunmak için yeterli askeri kuvvetinin olduğunu söylemekteydi¹³⁸. Fakat öyle anlaşıyor ki bu düşünce yalnızca yönetici kadrosu içerisinde değil, halk arasında da oldukça yaygındı. Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Bey'in Başkumandanlık Vekâletine yazdığı 21 Ağustos 1330 (3 Eylül 1914) tarihli "*hususî ve mahrem*" yazıda, Mısır'dan "*hususî*" surette elde edilmiş bazı bilgilere yer veriliyordu. Buna göre, Mısır'da yerel halk arasında 300.000 kişilik bir Osmanlı kuvvetinin el-Arış'ten Mısır'a geçmek üzere bulunduğu inanıldığı ve bunun İngilizleri son derece tedirgin ettiği bildirilmekteydi¹³⁹.

1914 Ağustosunun sonlarında kendisine Mısır halkının genel durumunun ne olduğu sorulan İngiliz temsilcisi Cheetham, Kahire'de yaptırdığı bireysel soruşturmalar ve çok sayıda görüşmenin sonucunda edindiği bilgiye istinaden savaşın başlangıcında Mısır'da İngiliz karşıtı ve Alman hayranı bir dalganın hissedildiğini belirtiyordu. Toplumun üst tabakasında bir kesinlik olmadığını, dindar kesimin ise Türklere sempati duyduğunu, uzaklarda da olsa Türklerin muzafferiyetini umduklarını, ayrıca Almanya'nın başarılı olmasını isteyenlerin Mısır'da yaşayan Türkler ve Çerkezler ile avukatlar, öğrenciler ve İngiliz karşıtı uç gazeteciler olduğunu yazmaktaydı. Diğer yandan Cheetham, Mısır'da Almanya'nın büyük bir güç ve Alman Kayzeri'nin de İslam'ın koruyucusu olduğu, bununla birlikte İslam'ı korumaktan başka hiçbir amacı olmadığı propagandası yapıldığını bildiriyordu. Bu dönemde Mısır'da, İngiliz donanmasının yarısının batmış olduğuna, Almanların Paris'i ele geçirdiğine inanılıyordu. Bununla birlikte ülkede oluşan genel kanaat, savaşın İtilaf kuvvetlerinin kazanması durumunda, Rusya'nın hemen İstanbul'u işgal edeceği ve Alman zaferleri doruğa ulaştığında, İngilizlerin ülkeden sürülerek, Mısır'ın Türklere geri verileceği yönündeydi. Mısır'daki Türk yönetiminden "*eski moda yönetim şekli*" diye söz eden Cheetham, bu yönetimin, Mısır'da paşalar ve eski gözdciler tarafından olumlu karşılanabileceğini belirtmekte ve kendile-

¹³⁷ TNA, FO, 371/1970, 44128/112, 28 Ağustos 1914, Edward Grey'den Mallet'e.

¹³⁸ TNA, FO, 371/1970, 48860/numarasız, 12 Eylül 1914, Cheetham'dan Crove'e.

¹³⁹ Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivi, Ankara/Türkiye, (Bundan sonra ATASE), Klasör (Bundan sonra K): 248, Dosya (Bundan sonra D): 1031, Fihrist (Bundan sonra F): 6.

rinin gelecekte İstanbul parlamentosuna kabul edilebileceklerini umduklarını yazmaktaydı. Geçen Türk Meclisi'nde onlarca Mısırlı temsilci bulunduğunu da hatırlatmaktaydı. İkili görüşmeler, basının etkisi, Hükûmetin uygulamalarının kesinliği sayesinde Mısır'ın Osmanlı'nın bir vilayeti olarak kalması gibi "*saçma bir anlayıştan*" genel bir uzaklaşma olduğunu söyleyen Cheetham, tarafsız kalması durumunda Mısır'ın statüsünde bir değişiklik yapılmayacağı yönünde Osmanlı'ya verilen teminata rağmen bir harekete girişirse protektora (koruma) ilan edileceği haberinin halk arasında yayıldığını yazmaktaydı. Ancak İngilizlerin Mısır üzerinde resmî bir ilhakı Yüksek Komiserin açık ve güvenilir kaynaklardan aldığı bilgiye göre Mısır halkında vatan sevgisi hissi ve milliyetçiliği körükleyebilirdi. Bu nedenle eğer Mısır'ın hükümlanlık hakları Türk Sultanından İngiliz Kralının uhdesine alınacaksa, otonomi sözü Mısırlılara verilmeliydi, yani bu konuda İngiltere, Türklerden "*daha az cömert*" olmamalıydı. Diğer bir çözüm de, Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra bağımsızlık sözünün Mısırlılara verilmesinin, Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmak isteyenler için kurtuluş olarak görülebileceği yönündeydi. Böyle bir fikir değişikliği de Hıdîvin yokluğu ve Bakanların bunu kabul etmesi sayesinde mümkün olabilecekti¹⁴⁰. Mısır'da halkın ve ileri gelenlerin nabzını tutarken yakın gelecekte atılacak adımların da tartışılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.

Türklere yönelik tutuklama tarzı davranışlara girilmeden sonuna kadar beklenmesini öneren Elçi Mallet, oldukça hassas ve pamuk ipliğine bağlı ilişkilerin sağlığı için Mısır'ın güvenliği açısından mahsuru yoksa şüphelilerin izlenmesiyle yetinilmesini, sürgün yapılmamasını istiyordu¹⁴¹. Gerçekten de, IV. Ordu'nun Mısır'dan edindiği gizli bilgilere göre Prens Aziz (Hasan) ve bazı zabitanın tutuklanması ve halkın elindeki silahların toplanması gibi hareketler halkın İngilizlere duyduğu hoşnutsuzluğu arttırıyordu¹⁴².

Ayrıca Mısır'daki İngiliz temsilciliği görevlilerinden Graham da Türklerin ve Almanların Mısır halkını İngiltere'den soğutmak için organize şekilde yürüttükleri faaliyetler olduğunu yakalanan bir Alman casusunun sorgusuna yazdığı raporda belirtmekteydi. Öyle ki bu faaliyetlerin belli bir oranda da olsa başarılı olduğunu özellikle hac yolunda otoritelerce uygulanan zorluklar, vergi toplanması konusunda uygulanan güçlü baskı gibi meselelerin Türklere duyulan sempatiyi arttırdığını belirtiyordu. Ancak hiç şüphe yok ki ekonomik gidişat halkın ne tarafa meyyal olacağını belirleyecek önemli bir unsurdur. Graham bununla ilgili olarak pamuk satışlarındaki durgunluk, pamuğun ihraç edilmesinin yasaklanması gibi kararların halkın hissiyatının İngiltere karşıtı olarak yükselttiğini belirtmekteydi. Ayrıca ülkedeki genel hissiyatın değişkenliği oldukça belirgindi. Graham, halkın on gün öncesinden dahi farklı olduğu-

¹⁴⁰ TNA, FO, 371/1970, 48860/numarasız, 12 Eylül 1914, Cheetham'dan Crove'e.

¹⁴¹ TNA, FO, 371/1970, 47615/723, 10 Eylül 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁴² ATASE, K: 531, D: 2074, E:

nu, değişimin hissedilecek ölçüde arttığını ve cereyanın oldukça hızlı ancak çok küçük bir provokasyon ile sağlandığını yazıyordu. Graham'ın uyarısı Mısır halkının mizacının değişkenliğinin unutulmaması gerektiği şeklindeydi¹⁴³.

İngiliz devlet adamının sunduğu bilgiler Atina Sefiri Galib Kemali Bey'den gelen 2 Eylül 1914 tarihli telgrafname ile uyumaktadır. Galib Kemali Bey Mısır'da bir karışıklık çıkıp dükkânların yağma edildiğini öğrenmişti, ayrıca Alman şubesinden bir tacire gelen mektup ile de durumun teyit edildiği Almanya Sefareti'nden öğrenilmişti¹⁴⁴. Kısacası savaşa Osmanlı Devleti'nin resmen katılmasından evvel Mısır'da halkın hissiyatı oldukça hassas bir hal almıştı.

B. OSMANLI DEVLETİ'NİN MİSİR'A YÖNELİK ASKERİ FAALİYETLERİNİ HIZLANDIRMASI VE DÜŞÜNCELERİN NETLEŞMEYE BAŞLAMASI

1- Mısır'ın Doğu Sınırına Yönelik Artan Askerî Sevkiyat

Avrupa'da başlayan savaştan birkaç gün sonra Osmanlı Devleti ile Almanya arasında imzalanan ittifak antlaşmasının¹⁴⁵ ardından Mısır'ın doğu sınırına yönelik bir hareketlenme de başlamıştı. Bu ittifak antlaşmasının imzalanmasından iki gün önce Alman Kayser'i 31 Temmuzda şöyle yazıyordu: *"Türkiye [Osmanlı Devleti] ve Hindistan'daki konsoloslarımız ve ajanlarımız vs. tüm Müslüman âlemine yayılacak bir alevlenmeyi bu sevmeyen, vicdansız sahtekâr tüccar millete karşı elde edeceklerdir – eğer biz kan kaybindan ölürsek, İngiltere en sonunda Hindistan'ı kaybedecektir"*¹⁴⁶. Kayser'in ifadesinde yer verdiği alevlenmenin ön hazırlıkları propaganda faaliyetleri çerçevesinde olduğu kadar Mısır'ın Doğu sınırında askerî hareketlenme olarak da göze çarpıyordu. Bölgede henüz bir cephesi olmayan, Batı cephesini ve anavatanı korumak için Doğu sınırlarının korunması bu gibi faaliyetlerden habersiz kalınmasına izin veremezdi. Bu nedenle Sina Yarımadası sınırındaki faaliyetler İngiliz istihbaratı tarafından dikkatle izleniyordu.

Şüphe ile yaklaşılan ve dikkatle izlenen Mısır'ın doğu sınırındaki Türk hazırlıkları daha çok askerî malzemelerin nakli, Bedevilerin silahlandırılması ve onların zaman zaman sınırı ihlali şeklinde cereyan ediyordu. Bölgede artan

¹⁴³ TNA, FO, 371/1972, 66271/numarasız, 19 Ekim 1914; The New York Times'in Mısır'dan edindiği bilgiye göre de pamuk fiyatlarındaki ucuz seyrin en büyük problemi. Ancak Mısırlıların dindar Müslümanlar olmalarına rağmen Türklere pek de hoşlanmadıkları belirtiliyordu; "Revolt in Egypt not likely; cheap cotton main peril", The New York Times, 6 Kasım 1914.

¹⁴⁴ BOA, DH.EUM.4.ŞB, 1/9C, 21 Ağustos 330 (3 Eylül 1914).

¹⁴⁵ Anlaşma metni için bkz: J.C Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914- 1956*, Vol: 2, New York, 1956, s.1.

¹⁴⁶ Michael Balfour, *The Kaiser and his Times*, The Cresset Press, London, 1964 s. 362.

askerî hareketlilik diplomatik ilişkilerin devamı süresince İstanbul'da yoğun bir görüşme trafiğine neden olacaktı. Elçi Mallet çeşitli kaynaklardan aldığı haberler ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın direktifleri doğrultusunda sık sık Osmanlı sadaretinin kapısını çalıyordu. Ayrıca görüşmelerden edindiği izlenimleri ve aldığı cevapları detayları ile iletirken olayların gidişatından yola çıkarak öngöründe bulunmayı da ihmal etmiyordu. Diğer yandan Mısır'daki İngiliz elçiliği, bölgedeki İngiliz kuvvetlerinin organizasyonunu ve Türk kuvvetlerinin her türlü hareketini gözlemlemeye matuf olan birimdi. Bölgedeki İngiliz sınır güvenlik devriyeleri ve İngiliz donanmasının izlediği Osmanlı limanlarındaki hareketlilik, tarafsız bir ülkenin aldığı savunma tedbirlerinden çok daha fazla gibi görünüyordu. Ancak resmî bir sınır ihlali ya da bir saldırı olmaması nedeniyle, bu hazırlıkları sebep göstererek bir adım atılması İngiltere için Mısır'da uygulanacak bir yöntem değildi. Kahire'de Cheetham ve İstanbul'da da Mallet, açık bir savaş ilanı olmadıkça tarafsızlığın bozulmasını önermiyordu. Bu nedenle sadece hazırlıkların gözlemlenmesi ve ortaya çıkan sorunlarda da Türklerin çeşitli notalarla uyarılmasıyla yetiniliyordu.

1914 Ağustosunda içerisinde Kanal'a yönelik saldırı hazırlığı sayılabilecek hareketler raporlara yansıyor. Hatta bu ihtimal Fransa'nın Şam Konsolosluğu tarafından bölgedeki İngiliz kuvvetlerine iletilmekteydi¹⁴⁷. Bölgeye komşu İtalyanlar da, bölgedeki Türk askerî hareketliliğini kaygıyla izliyordu. Beyrut ve Şam'daki İtalyan Konsoloslarının ülkelerine gönderdikleri raporlarda, bölgede oldukça faal olan Türk ve Arap birliklerinin hareketlerinin hedefinin Mısır'a karşı yürütülecek bir operasyon olduğu belirtiliyordu. Raporun dikkate alınması amacıyla İngiliz Savaş Bakanı Kitchener tarafından İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderildiği anlaşılmaktadır¹⁴⁸. Zaten Kanal'a yakın alanlardaki bölgelerde bulunan İngiliz kuvvetleri de bu hareketliliği teyit etmekteydi¹⁴⁹.

Arap Yarımadası'nda ciddi bir hareketlilik vardı. Cidde'de yüklenen Türk nakliye birliklerinin Kanal'ı geçmek düşüncesiyle nakledildiği, Süveyş'te bir Türk gambotunun sürekli İstanbul ile iletişim içerisinde olduğu haber verilmekteydi. Ayrıca birkaç Alman gemisinin Port Said ve Süveyş'te olduğu öğrenilmişti. Aynı günlerde Mısır'a sevk edilecek Hint birliklerinin sağ salım gelişine kadar en az bir İngiliz gemisinin Port Said ve Süveyş arasında kalmasının önemine vurgu yapılmaktaydı¹⁵⁰.

Yerel kuvvetler üzerinde Türk ve Almanların çalışmaları dikkat çekici boyutlardaydı. Kudüs İngiliz Konsolosu'nun öğrendiğine göre, Birüssebi'deki Türk otoriteler, Bedeviler arasında develer, çadırlar ve erzak toplamakta ve

¹⁴⁷ TNA, FO, 371/1970, 39639/numarasız, 16 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

¹⁴⁸ TNA, FO, 371/1970, 41962/numarasız, 22 Ağustos 1914, Kitchener'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁴⁹ TNA, FO, 371/1970, 39654/94, 16 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

¹⁵⁰ TNA, FO, 371/1970, 39543/90, 15 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

onları ikna etmek için çaba sarf etmekteydiler. Diğer yandan Bedeviler, eğer İngilizler sıkıştırırsa, Türklere katılmaya gönüllü görünüyordu. Konsolos bununla birlikte büyük miktarda arpanın Gazze'den Ramleh ve Beyrut'a gönderildiğini hatta bu erzak nakli esnasında kırk deve yükü yiyecek maddesinin Gazze'de Mısırlılar tarafından ele geçirildiğini de ekliyordu¹⁵¹. Ancak Sadrazam ile görüşen Mallet'e, Said Halim Paşa bu durumun doğru olmadığını söylemişti. Mallet şimdilik Sadrazamın samimiyetine inanmakta, Almanların Türklerle aralarını bozmak için uğraştığını düşünmektedir¹⁵². Ancak özellikle Bedevilerle ilgili alınan haberler oldukça yoğun. Yine Kudüs İngiliz Konsolosluğu'nun bildirdiğine göre 80 deve ve cephaneye Gazze yönüne Türkler tarafından gönderilmişti. Türk Hükûmeti tarafından bu yöndeki Bedevilere 20.000 kişi sağlanması istenmiş ve bunun sadece sınırların savunması için ve cephanenin ordunun ihtiyacı için kullanılacağı söylenmişti¹⁵³.

Ayrıca Kudüs Konsolosu'nun verdiği bilgiye göre Suriye'den dönen Denetçi Steamer'ın gözlemlediği kadarıyla yüzlerce Türk subayı ve resmî olmayan görevli Yafa, Beyrut ve Nablus'taki birlikleri harekete geçirmek için eğitim alıyorlardı. Özellikle Gazze'deki Türk birliklerinin sayıları çoğalmaktaydı¹⁵⁴. Ancak Kudüs Konsolosu'nun bilgisine göre açık bir saldırı ihtimalini henüz düşünmek mümkün değildi¹⁵⁵. Diğer yandan Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Bey Başkumandanlığa, Suriye ve Filistin sahilindeki Osmanlı askerinden ve buradan gelip geçen Osmanlı askerinden İngilizlerin fazlasıyla endişe ettiklerini bu nedenle İskenderiye'deki Türklerin çok sıkı bir gözlem altında olduğunu yazmaktaydı¹⁵⁶.

Karadaki devriyeler kadar bölgedeki İngiliz donanmasının gözlemleri de bu hareketliliği doğruluyordu. Cheetham'ın Yafa'ya henüz ulaşan "*Dublin*"in kaptanından aldığı bilgiye göre, Türklerin asker kıyafeti ile ilgili hazırlıkları vardı ve 5000 kadar katır ve at Gazze'de toplanmaktaydı. Kaptanın öğrendiğine göre Türklerin niyeti, Tunus'ta Sunusilerin yardımı ile Mısır'a harekâta bulunmaktı¹⁵⁷. Artan endişe sonucu her türlü şüpheli hareketin sebebi araştırılırken, yanlış anlamalar da ortaya çıkabiliyordu. Petrograd Sefiri Sir G. Buchanan, Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderdiği "*gizli*" ibareli telgrafında Rus Hükûmeti'nin İstanbul'dan aldığı bilgiye göre, Türk birlikleri

¹⁵¹ TNA, FO, 371/1970, 43128/614, 26 Ağustos 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

¹⁵² TNA, FO, 371/1970, 43129/615, 25 Ağustos 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

¹⁵³ TNA, FO, 371/1970, 46083/684, 4 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

¹⁵⁴ TNA, FO, 371/1970, 47599/136, 9 Eylül 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

¹⁵⁵ TNA, FO, 371/1970, 47925/731, 10 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

¹⁵⁶ ATASE, K: 248, D: 1031, F: 6, 21 Ağustos 1330 (3 Eylül 1914).

¹⁵⁷ TNA, FO, 371/1970, 44770/119, 30 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

Nil'e doğru çeşitli noktalardan blokaj etmek üzere hareketlenmişti¹⁵⁸. Bu haberin doğruluğunu öğrenmek için İstanbul Büyükelçisine durum yazıldığında, Mallet konunun yanlış anlaşıldığını böyle bir blokaj girişiminin Nil'e değil, olsa olsa Kanal'a olabileceğini bildirmekteydi. Ayrıca Türklerle savaş durumu olmadığını ve Türklerin kendilerinden endişe ettiği için Suriye'de savunma tedbirleri aldığını düşünmekteydi¹⁵⁹.

Sadrazam ile yaptığı görüşmelerden edindiği izlenimin etkisiyle olsa gerek İngiliz Elçisi Mallet'in Türklerin Mısır'a yönelik bir askerî operasyona niyetli olmadıklarına olan kanaati devam ediyordu. Ancak Elçi, Almanların etkisiyle Türklerin Mısır'a yönelik olarak Bedevileri cesaretlendirmesi sonucu sınırların yağmalanması ve Kanal trafiğine müdahale gibi eylemlerin ortaya çıkabileceğinin de göz ardı edilmemesini istiyordu¹⁶⁰. Bununla birlikte Süveyş Kanalı'ndaki tüm tarafsız nakliyelerin, özellikle bu gemiler Suriye'den geliyorsa, çok dikkatli bir şekilde izlenmeleri gerektiğini bildiriyordu. Mallet'in bölgeden aldığı istihbarata göre Almanların planı, Süveyş'te tarafsız ülke bayrağı dalgalanan gemilerden birini batırarak Kanal'ın nakliye trafiğine kapatılmasıydı¹⁶¹. Petrograd Sefiri G. Buchanan da Türklerin Almanlar tarafından Mısır'da bir hareket gerçekleştirmek için kışkırtıldığını M. Sazanof'tan öğrenmişti¹⁶².

Aslında günlük olarak değişen olaylar, 20 Eylül 1914'ten sonra Türklerin Mısır'ın doğusunda ciddi bir hareketlilik içerisinde olduğu konusunda şüpheye yer bırakmıyordu. Mallet'in Dışişleri Bakanına gönderdiği yazıda, Askerî Ataşe'nin edindiği bilgiler aktarılmaktaydı. Buna göre Türklerin çok yakın bir zamanda Mısır'a yönelik bir adım atmalarının ihtimal dışı gibi görünüyorsa da, aslında buna yönelik kesin adımlar atıldığına dikkat çekilmekteydi. Bu bağlamda Hicaz yolunda Der'a'da toplanan ve gittikçe artan stoklarla birlikte yüzlerce devenin de Maan'da toplandığı gözden kaçmıyordu. Toplanan erzak stoklarıyla birlikte birçok kurmay subayın Arap kılığında Güney Gazze'de ve özellikle Akabe'de toplandığı, Humus birliklerinin yavaş yavaş Şam'a ilerlediği ve tüm bu faaliyetlerin büyük bir gizlilik içerisinde yürütüldüğü haber alınmaktaydı. Ayrıca İngilizlerin Şam'dan ve Kudüs'ten aldıkları bilgiye göre, Dürzi ve Bedevileri kazanmak için özellikle Alman ajanlar yoğun bir şekilde çalışmaktaydı. Dürzilerin Türklere düşmanlık etmemeleri (yani tarafsız kalmaları) dışında başka bir hareket içerisine girmeyeceğini düşünen İstanbul'daki İngiliz Askerî Ataşesi, Bedevilerin durumundan endişe duymaktaydı. Ona göre Bedevilerin Türklere bakış açısına, ödenen paralar

¹⁵⁸ TNA, FO, 371/1971, 49402/405, 14 Eylül 1914. Buchanan'dan Edward Grey'e.

¹⁵⁹ TNA, FO, 371/1971, 49743/783, 15 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

¹⁶⁰ TNA, FO, 371/1971, 49742/784, 15 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

¹⁶¹ TNA, FO, 371/1971, 50093/794, 17 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

¹⁶² TNA, FO, 371/1971, 50807/425, 18 Eylül 1914. Buchanan'dan Edward Grey'e.

ve dinî duygular da eklenirse, sınırda bazı faaliyetlere girişmeleri olağandı¹⁶³. Sadrazam ve diğer kabine üyelerinin Mısır'a karşı herhangi bir faaliyet olmadığı yönündeki ifadelerini içten gören Mallet, Enver Paşa'nın niyetlerinin ve emirlerinin Sadrazam ve kabine tarafından bilinmediğini düşünmekteydi¹⁶⁴.

Durum hakkında Cheetham'ın görüşü de aynıydı. Kendisinin Mısır'dan edindiği bilgiye göre, birliklerin Humus ve Musul'dan hareket ettikleri Onun Mısır'dan edindiği bilgiye göre Askerî Ataşe'nin bildirdiği bu bilgilerden birliklerin Humus ve Musul'dan hareket ettikleri söylentisi istisna olmak üzere gerisi doğrulanmıştı. Suriye ve Filistin'deki Türk askerî faaliyetlerinde hiçbir azalma olmadığı gibi, Türk devriye birliklerinin devriye amaçlı hareket ettiklerinden de haberdardılar. Ayrıca Sina'daki bu hareketliliğin Enver Paşa ve danışmanlarınca hazırlanan bir provokasyon olduğu da düşünülmekteydi¹⁶⁵.

Bazen de alınan duyumlar oldukça abartılı rakamları içermesine ve uygulanabilirliği çok mümkün olmamasına rağmen İngiliz makamlarını endişeye sevk etmeye yetiyordu. Şam'daki İngiliz Konsolosluğu'nun İstanbul'daki elçiliğe verdiği bilgilerde, 200.000 kişilik bir kuvvetin iki ayrı koldan gelerek biri Akabe'deki, diğeri el-Ariş'teki birliklerle birleşerek Suriye'de toplanmalarının planlandığına değiniliyordu. Şam Konsolosu, rakamın büyüklüğünü ve planın uygulanabilirliğinin zor olduğunu vurguluyorsa da, Suriye'de birleşecek kuvvetin 60.000 kişiyi bulacağını tahmin ediyordu. Mallet bu kuşku yüzünden, rakamın 200.000'e ulaşmayacağı düşünülmesine rağmen Sadrazam Said Halim Paşa ile yeniden görüşmüştü. Said Halim Paşa, elçiyi teskin ederek eğer böyle bir durum varsa durduracağına dair söz vermişti. Ancak Mallet'e göre Sadrazamın sözlerinin çok fazla ehemmiyeti yoktu, kendisi İstanbul'da çoğunluğun savaş karşıtı olmasına rağmen, son kararın Enver Paşa ve Almanlar tarafından verileceğine inanıyordu¹⁶⁶.

2- Gayrinizamî Sınır İhlalleri

Düzenli bir askerî birliğin henüz bir saldırısı olmamakla beraber 1914 Eylülünün sonlarına doğru 20 atlı Arap'tan oluşan silahlı bir grubun Sina sınırını geçmesi üzerine Bedevilerin söz konusu sınır ihlalini Türk yetkililerden aldıkları cesaretle yaptıkları düşünülmüştü¹⁶⁷. Konuyla ilgili Dışişleri Bakanı Edward Grey'in Mallet'e verdiği direktif, meseleyi Sadrazama ve Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'ya iletmesi yönündeydi. Buna göre Sadrazama ve Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'ya Türkler tarafından cesaretlendirildiği söylenen 20 kadar silahlı atlı Arap'ın sınır ihlali yaptıkları bildirilecek, ayrıca Hicaz hattında toplanan

¹⁶³ TNA, FO, 371/1971, 51242/811, 20 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

¹⁶⁴ Aynı Belge.

¹⁶⁵ TNA, FO, 371/1971, 51612/168, 21 Eylül 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

¹⁶⁶ TNA, FO, 371/1971, 51978/832, 22 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

¹⁶⁷ TNA, FO, 371/1971, 52343/175, 23 Eylül 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

Türk birliklerinin Mısır sınırındaki barışı bozmasının eli kulağında beklendiği de hatırlatılacaktı. Telgrafın “çok gizli” şeklinde devam eden kısmında ilginç bir tehdit göze çarpıyordu. Edward Grey, elçiden Osmanlı Devleti’nin Mısır’a herhangi bir saldırıda bulunması durumunda, onların Mısır’daki mal varlıklarının haczedileceğinin Sadrazam ve Hıdiv bildirilmesini istiyordu¹⁶⁸.

Aslında 20 kadar Bedevinin yapmış olduğu sınır ihlalinin, İngiltere’nin uygulamak istediği politikalar için bir gerekçe olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Sadrazam ve Hıdivin uyarılmasının asıl sebebi Rus makamlarından (M. Sazanof) edildiği bir istihbaratı, Petrograd Sefiri G. Buchanan’ın Londra’ya göndermesiydi. Grey’e gönderdiği telgrafta Buchanan, İstanbul’da Sadrazam, Hıdiv, Avusturya- Macaristan ve Alman elçileri arasında Mısır’a karşı bir Türk seferinin tartışıldığını bildirmektedir. Buchanan’ın, Rus Dışişleri Bakanı Sazanof’tan öğrendiğine göre, Avusturya- Macaristan böylesine bir hareketin Kuzey Afrika’da özellikle Trablus’ta Müslümanların dinî duygularını yükselteceğini düşünmekteydi. Ayrıca bu durumda İtalya’nın İtilaf kuvvetlerine katılması muhtemel görülüyordu. Almanya’nın, Osmanlı Devleti’nin İtalyanlara güvence vererek seferi yapmasını istediği ve diğer taraftan da Mısır’da yalnızca İngiltere’yi sıkıştırmayı hedeflediği bildiriliyordu. Rusların öğrendiğine göre Hıdiv, bu sefere ilişkin olarak Kızıldeniz’deki İngiliz savaş gemilerini büyük bir engel olarak görüyordu¹⁶⁹.

Oldukça önemli bu haberin alınmasıyla tarafsız ülke konumunu sürdüren ve Trablusgarp’taki vaziyeti oldukça muğlâk olan İtalya’ya da durum bildiriliyordu. Roma elçisi Sir R. Rodd’a konuyu yazan Dışişleri Bakanı Grey, Türk birliklerinin Suriye’deki hareketliliğinden söz etmekte, Hicaz demiryolunun yolcu ve eşya trafiğine kapatıldığını ve birliklerin nakli için kullanılmasının muhtemel olduğunu bildirmektedir. Ayrıca İtalya Hükûmeti’ne Mısır’a yapılacak bir saldırının diğer Müslümanlarla beraber Kuzey Afrika Müslümanlarını da etkileyeceğinin bildirilmesinin faydalı olacağını yazıyordu¹⁷⁰. Böylece İtalya’nın da İtilaf kuvvetleri yanında yer alması en azından bölgedeki ortak menfaatlerde birlikte hareket edilmesi hedefleniyordu.

Diğer yandan, Dışişleri Bakanı Grey’in direktifi ile harekete geçen Elçi Mallet, hemen Sadrazama bir not yollayarak muhtelif zamanlarda tarafından verilen güvenceleri hatırlatmıştı. Ayrıca maliye bakanını ve meclis başkanını da bu not hakkında bilgilendirerek, söz konusu askerî hazırlıklar hakkında gerekçenin ne olduğunu sormuştu. Ancak Mallet’in sorusu, yetkililer tarafından başka bir soruyla cevaplanmıştı. Gittikçe gerilen ilişkilerin bir yansıması

¹⁶⁸ TNA, FO, 371/1971, 52398/585, 24 Eylül 1914, Buchanan’dan Edward Grey’e.

¹⁶⁹ TNA, FO, 371/1971, 52398/443, 23 Eylül 1914, Buchanan’dan Edward Grey’e.

¹⁷⁰ TNA, FO, 371/1971, 52398/790, 24 Eylül 1914, Edward Grey’den Buchanan’a.

olarak Türk bakanlar binlerce Hint askerinin¹⁷¹ neden Mısır'a gönderildiğini ve Mısır'ın neden savaşan devletler safında yer aldığını öğrenmek istemişti¹⁷². Mallet, bunların Mısır'daki garnizonlar için gerekli birlikler olduğunu, aynı zamanda bir kısmının Fransa'ya gönderildiğini, bir kısmının da Süveyş Kanalı'nın güvenliği için görev yaptığını söylemişti. Hindistan birliklerinin durumunu bu şekilde açıklayan Mallet, "*Mısır'ın savaşan devletler safında yer alması*" ile ilgili soruya herhangi bir açıklama getirmemişti. Türklerin, Mısır konusunda Almanya tarafından müthiş şekilde kışkırtıldıklarını düşünen Mallet, bakanların İngiltere ile savaşa girmeyi istemediklerine inandığını, ancak pek çok gelişmeden Türk bakanların habersiz olduklarını düşündüğünü yazmaktaydı¹⁷³. Seferberlik hazırlıklarının devam ettiği bu süreçte İngilizlerin oyalanması için bu şekilde tavır alınması zorunluydu. İngiliz elçisi ise Sadrazamı sık sık makamına ve gelişmelere hâkim olmamakla suçlamış ve tavrını net bir şekilde ortaya koymasını istemiştir¹⁷⁴. Anlaşılan Elçi Mallet Sadrazamı kendi kafasında kurduğu düşünce çerçevesinde kışkırtmaya çalışmaktaydı. Sadrazam Said Halim Paşa'nın Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği tarafından da etkisi olmayan bir Sadrazam olarak rapor edilmesi Said Halim Paşa'nın Fransızlara da benzer sözler verdiğini göstermektedir¹⁷⁵.

3- Giderek Artan Askerî Sevkiyat ve Diplomatik Çabalar

İngiliz Elçisi Mallet'in çabaları bölgedeki askerî hazırlıkların yavaşlamasını sağlamadığı gibi, giderek artan hummalı hazırlıklar devam etti. Gazze'de bekleyen altı taburun yanı sıra bölgede çok güçlü ve gizli hazırlıklar sürüyordu. Ayrıca Sina Yarımadası'ndaki istihbarat kaynaklarının verdiği bilgilere göre 3 tabur Türk redifi Yafa'nın güneyine doğru hareket halindeydi. Arapların Refah sınırında Türkler tarafından organize edildiği bildirilmekteydi¹⁷⁶. Bedevilerin toplanmaya devam ettikleri, İngiltere'nin Kudüs Konsolosluğu tarafından İstanbul'daki elçiliğe bildiriliyordu. Toplanan Bedevilerin sayıları üzerinde yoğunlaşan konsolosluğun istihbaratına göre, 25 Eylül itibarıyla toplanan Bedevilerle ilgili rakamlar şöyleydi: 30.000 piyade, 5000 at, 6000 deve birliği olmak üzere 41000 kişi. Sınırı geçen Bedevî birliklerinin telefon iletişimini kesecekleri öğrenilmişti¹⁷⁷. Diğer yandan Petrograd Sefiri, Rus Dı-

¹⁷¹ Hindistan birliklerinin Mısır'a sevkiyle ilgili İngiliz hazırlıkları daha önceden başlamıştı. Ağustosun sonunda Edward Grey'e yazan Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Cheetham Hindistan birliklerinin bir an önce Mısır'a ulaşmasının halk üzerinde yaratacağı olumlu etkiyi vurgulamaktaydı. TNA, FO, 371/1971, 44192/114, 28 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

¹⁷² TNA, FO, 371/1971, 52710/845, 24 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

¹⁷³ Aynı Belge.

¹⁷⁴ TNA, FO, 371/1971, 52711/846, 24 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

¹⁷⁵ Hasan Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, C. I, TTK Yay., Ankara 2005, belgenin Türkçe özeti s. I.XXII, Fransızca aslı s. 29-32.

¹⁷⁶ TNA, FO, 371/1971, 53042/180, 25 Eylül 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁷⁷ TNA, FO, 371/1971, 53358/858, 25 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

şişleri Bakanının çok gizli bir kaynaktan edindiği bilgiye göre Türklerin, Nil üzerinde 1902'de yapılmış ilk baraj olan Asvan barajını¹⁷⁸ tahrip etmek için kıskırtıldığını bildirmekteydi¹⁷⁹.

Bu haberler geldikçe Mallet ile Sadrazam Sait Halim Paşa arasındaki görüşmelerde elçinin üslubu da sertleşti. Mallet, Sadrazama herhangi bir saldırı durumunda, kendisinin Mısır'da bulunan mal varlığı üzerindeki haklarının tehlikeye gireceği tehdidinde bulunuyordu. Artık Mallet Alman görevlilerin ülkeden kovulmasını açıkça istiyordu. Sadrazama verdiği sözleri hatırlatan Mallet giderek artan sayıda Alman subay ve görevlinin Osmanlı topraklarına gelmesinden iki sonuç çıkarıyordu. Buna göre ya Sadrazam zayıf ve-güçsüzdü ya da samimiyetsiz ve ikiyüzlüydü. Sadrazam kendisine bu sözleri söyleyen Mallet'e barış taraftarı olduğunu hararetle yinelemesine rağmen İngiliz elçisi durumun Almanya tarafından yönetildiğini ve Sadrazamın samimiyetine inanmasına rağmen onun olaya hâkim olmadığını merkeze bildirmekteydi. Durumun ciddiyetinden emin olan Elçi açık bir saldırı olana kadar Mısır'ın statüsü hakkında bir değişikliğe gidilmesini uygun görmüyordu¹⁸⁰.

Ağustos- Eylül ayında Sadrazamı artan askerî sevkiyatın gerekçeleri konusunda sık sık ziyaret eden Mallet için Ekim ayı daha sert üslupta geçen girişimlerle devam edecekti. Zira Maan yönünde yoğun biçimde devam eden gıda maddeleri ve askerî gereçlerin sevki yönündeki hazırlıklar, Cenin-Nablus- Kudüs hattı için de geçerliydi. Beyrut İngiliz Konsolosluğu, Türklerin Mısır'a yönelik bir harekete girişi sonucu İngiliz donanmasının yapacağı bir bombardımandan korunması için, halkın içlere doğru nakledilmesi düşüncesini Elçi Mallet ile paylaşıyordu. Öte yandan daha önceki telgraflarında Mısır'a yönelik bir Türk saldırısını hâlihazırda beklemediğini bildiren İngiliz Elçisi Mallet, mevcut gelişmeler ışığında durumun hiç de memnuniyet verici olmadığını bildiriyordu¹⁸¹.

Mallet'in öğrendiğine göre Türklerin mayın nakli İskenderun yönünde devam etmekteydi. Mersin'e, Hayfa'ya, Halep yoluyla Akabe'ye ve Kızıldeniz'e mayın nakli yapılmaktaydı. Böyle mayınlar, mayın döşeyen gemiler dışında ne için kullanılabilir diye soran Mallet'in edindiği bilgiye göre, Alman deniz subaylarından Hilgendorff'un bir grup adamı ile Akabe'de olduğu tahmin edilmekteydi¹⁸². Mısır sınırını ilerleyen günlerde geçen Hilgendorff'un su kaynaklarını muayene edeceği öğrenilmişti¹⁸³. Roma'daki

¹⁷⁸ 1902 yılında İngilizlerin granitten yaptığı Mısır'ın ilk büyük barajıdır. Doğaner, a.g.m., *DİA*, s. 553.

¹⁷⁹ *TNA*, FO, 371/1971, 53867/462, 27 Eylül 1914, Buchanan'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁸⁰ *TNA*, FO, 371/1971, 53483/873, 27 Eylül 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁸¹ *TNA*, FO, 371/1971, 55609/916, 3 Ekim 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁸² *TNA*, FO, 371/1971, 55854/925, 5 Ekim 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁸³ *TNA*, FO, 371/2140, 63134/1052, 25 Ekim 1914; Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

İngiliz Elçisi R. Rodd'un İtalyanlardan öğrendiğine göre, Türk birlikleri Halep'e ve başka yerlere doğru hareket etmekteydiler. Bu durumun Mısır'a yapılacak bir saldırıyla alakalı olduğu düşünülüyordu. Ayrıca Alman deniz ve kara subaylarının da bu bölgede hareket halinde ve 30 adet denizaltı mayınının da yanlarında olduğunu bunların Akabe'ye gönderileceğinin tahmin edildiğini bildirmektedir¹⁸⁴.

Bu noktada Akabe'nin öne çıkması ve mayın naklinin merkezi olarak görülmesi, Osmanlı Devleti'nin Rus limanlarını bombaladığı 31 Ekim 1914'e ilk cevap olarak, İngiltere tarafından bombalanan limanlardan birinin Akabe olmasının tesadüf olmadığını gösterecekti.

Bu aşamaya gelindiğinde hazırlıklardan son derece rahatsız olan İstanbul'daki İngiliz Elçisi Mallet Sadrazam Said Halim Paşa'ya uzun bir telgrafla askerî gelişmelerin durumunu maddeler halinde yazıyor ve açıklama istiyordu. Buna göre Akabe yönündeki birliklerin hareketlerinin sebebi soruluyor, aynı hazırlıkların Cenin- Nablus- Kudüs hattında devam ettiğinin izlendiğini ve Mısır'a bir sefer için hazırlanıldığının öğrenildiğini belirtiyordu. Albay Kress Von Kressenstein'in yanında altı subayla birlikte Suriye'ye gelmesinin¹⁸⁵ burada bazı dedikodulara neden olduğu öyle ki Kudüs'teki kıtaların Refah yönünde ilerlemek, ayrıca Şam birliklerinin de Akabe'de toplanmak üzere hazırlandıklarının öğrenildiğini bildiriliyordu. Tüm bu askerî hareketliliklerin Suriye'de agresif bir hareketin hazırlığı olarak algılandığını ve Alman mühendislerin Bağdat demiryolu vasıtasıyla yüklü miktarda patlayıcı gönderdiği haberinden de söz ediyordu. Hilgendorff isimli bir Alman subayın, Petra'yı (Akabe Körfezi yakınlarında bir yerleşim yeri) yanında sekiz Almanla birlikte terk ettiği ve beraberlerinde çok sayıda silah ve patlayıcı olduğu ve bu grubun Hayfa-Amman yolundan seyahat eden bir grupla buluşacağını bildiriyordu. Bu hazırlıkları ve faaliyetleri tarafsız bir ülke olarak Osmanlı Devleti'nin derhal durdurması gerektiği vurgulanmıştı¹⁸⁶. Buna benzer bir diğer ziyaretinde Suriye'deki hazırlıkların nedeninin kendisine açıklanmasını ısrarla istemiş buna karşılık Elçiye verilen cevapta Suriye'deki askerî hareketlerin *"İmparatorluğun tüm vilayetlerinde olan hareketlerden olduğu"* ve Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını savunmak için aldığı tedbirlerden olduğu bildirilmişti. Osmanlı vilayeti olan Mısır'a bir saldırı yapılmasının mantıksızlığı vurgulanmıştı. Ayrıca Elçiye tarafsız kalacağı vaat edilmesine rağmen Mısır'ın neden savaşan devletler konumuna konulduğu da sorulmuştu¹⁸⁷.

¹⁸⁴ TNA, FO, 371/1971, 56028/251, 1 Ekim 1914, Edward Grey'den R. Rodd'a.

¹⁸⁵ Alman İslah Heyetinden Kress Von Kressenstein 21 Eylül 1914'te IV. Ordu bölgesine atanmıştır.

¹⁸⁶ TNA, FO, 371/2140, 60957/619, 2 Ekim 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁸⁷ TNA, FO, 371/1971, 58665/960, 12 Ekim 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

Ekim ayının ortalarında bölgedeki askerî hareketlilik hat safhaya ulaşmıştı. Ayrıca 200'ü Alman 600 denizci, 450 Osmanlı jandarması, 52 Alman deniz ve kara subayı, bir polis reisi, 45 sivil Alman görevli ve 10 mühendisin Şam'a doğru hareket ettiği tespit edilmişti¹⁸⁸. İskenderun Konsolosu'nun gönderdiği bir telgrafta göre de özel bir trenle İskenderun'a 30 şamandıra, 6 vagon dolusu cephane ulaşmış ve bu malzemelerin Mısır-Türk sınırına nakledileceği öğrenilmişti¹⁸⁹. Musul kıtalarının Halep'e trenlerle taşındığı görülmekle birlikte Alman subaylarının da bölgede oldukça aktif olduğu, demiryolu malzemelerinin Maan'dan Akabe'ye gönderildiği duyuluyordu. Bununla birlikte Kressenstein'in bölgede gerçekleştirdiği manevralar oldukça dikkat çekiciydi¹⁹⁰. Şam'ın batısında Hudeyde'de 10.000 kişinin manevra için toplanması, İngiliz yönetimi açısından oldukça rahatsızlık vericiydi¹⁹¹.

Bu günlerde Bedeviler üzerinde yürütülen faaliyetler de İngiltere tarafından kaygıyla izlenmekteydi. İngiltere'nin Beyrut'taki konsolosluktan edindiği bilgiye göre Türk sınırındaki hareketler ihtiyaç maddeleri ve Bedevilerin toplanması noktasında son derece faaldi ve Sina Bedevilerinin "rüşvetle kandırıldığı" öğrenilmişti¹⁹². Sina'daki İngiliz Valisinin Bir Hasana'daki su kaynaklarını yok ettikten sonra dönen bir harita departmanı görevlisinden öğrendiğine göre, 2000 silahlı Bedevî Kanal'a saldırı için ilerlemekteydi ve bu grup, Mağdaba'daki su kuyularını ele geçirmişti. Bu gelişmeler karşısında Yüksek Komiser Cheetham, Sina Valisine, Nahl'den çekilmesini emretmişti¹⁹³. Durumun iletildiği Said Halim Paşa, eğer böyle bir durum varsa Bedevilerin geri çağrılacağını söyleyerek İngiliz elçisini oyalamaya devam etmekteydi. İngiliz Elçi daha önceden yaptığı gibi, Sadrazama "yetkisi ve etkisinin yetersiz olduğu" ve "kabinenin başı olmadığı" imasını yaparak onu kışkırtmaya çalışmaktaydı. Said Halim Paşa ise, Mallet'e kesinlikle yanıldığını, zira böylesine bir hareketin kabinenin bilgisi olmadan yapılamayacağını bildirdi. Ancak çok tatmin olmayan İngiliz Elçi diplomatik ilişkileri kesme anlamına gelecek olan "pasaportunu isteyerek ülkeyi terk etme"; yani Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri ile savaşa girmiş sayılması

¹⁸⁸ TNA, FO, 371/2140, 61136/1007, 19 Ekim 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁸⁹ TNA, FO, 371/2140, 62317/1031, 23 Ekim 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na; 150 mayının da Akabe'ye önceden gönderildiği anlaşıyor.

¹⁹⁰ TNA, FO, 371/2140, 59093/970, 14 Ekim 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁹¹ TNA, FO, 371/2140, 60783/1008, 19 Ekim 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁹² TNA, FO, 371/1971, 64466/227, 29 Ekim 1914; Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na; Bu konuyla ilgili Mallet'in gönderdiği 15 Ekim tarihli telgrafta, 8. Kolordu Komutanı Zeki Paşa'ya 5000 Liranın Bedevilere dağıtması için gönderildiği, 35000 Liralık altının da 12. Kolorduya dağıtmak için trenle getirildiği bildiriliyordu. Ayrıca Senatör Abdurrahman'ın Maan'da, Mümtaz Bey'in de batıda Bırüsselbi-Şam'da Bedeviler arasında çalıştığı belirtiliyordu; TNA, FO, 371/2140, 59881/986, 15 Ekim 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁹³ TNA, FO, 371/1971, 64466/229, 28 Ekim 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

tehdidinde bulunuyordu¹⁹⁴. Hatta Elçiye göre Sadrazam, Osmanlı Devleti'nin Mısır'a karşı bir sefer hazırlığının iki üç haftadan evvel hazır olamayacağı gibi bir ifade kullandığını bunun bir çeşit itiraf olarak kabul edilse bile bu kadar kısa bir sürede böyle bir seferin gerçekleştirmelerinin mümkün olmadığını yazıyordu. Ancak Elçi, Türk Hükûmeti'nin böyle bir sefere hazırlandıkları anlamını çıkarıyor ve bunu telgrafında belirtiyordu. Durumun kritik ve Alman etkisinin hat safhada olduğunu söyleyen Elçi, her şeye rağmen sabırlı olmakta ısrarcı idi¹⁹⁵. Bununla birlikte Sadrazama başta söylediklerini tekrar ederek Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması durumunda Mısır'ın statüsünün korunacağını bildirmekteydi¹⁹⁶. Fakat diplomatik alandaki bu son gelişmeler artık nihayete ermek üzereydi. Zira İngiltere'nin çeşitli kaynaklardan aldığı söz konusu duyumlar, planlı bir hazırlığın işaretleriydi. Zamanlaması kesin olmamakla birlikte Osmanlı yönetim kadroları bu savaşa girecek ve Osmanlı kuvvetleri ilk hedef olarak Mısır'a yönelecekti.

Bu gelişmelerden birkaç gün sonra Osmanlı Devleti'nin niyeti kesinleşmiş ve savaşa dâhil olmuştu. Artık savaşan devletler safında olan Osmanlı'nın askerî hazırlıkları, Kanal Harekâtı askerî hazırlıkları olarak netleşmişti. Şimdiye kadar zikredilen askerî hazırlıklar tamamen gizli ve savunma amaçlı gibi gösterilerek gerçekleştirilmişti. Oysaki Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olması ile İngiltere'nin Mısır üzerindeki siyasi ve askerî konumu da derhal değişecekti. Sadrazam 30 Ekim'de Mallet'e, Mağdaba kuyularının zabdedilmesinin Osmanlı askerî operasyonu değil, yerel Bedevilerin işi olabileceğini bildirmesine rağmen, Karadeniz'de cereyan eden gelişmelerden ötürü bu teminata artık güven kalmadığı görülmekteydi¹⁹⁷. Bununla birlikte Sadaret'in, üslubundaki değişiklikte sezilmekteydi. Zaten İtilaf güçlerince Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı ile Bedevilerin sınırı geçmesi aynı günlere denk gelmektedir¹⁹⁸. Bundan sonra Mısır'da örfi idare İngiltere tarafından ivedi biçimde tesis edilecekti. Ancak anlaşılan o ki, resmî savaş ilanına kadar İngilizler ne askerî ne de Mısır'ın içişleri ile ilgili agresif bir tutum içine girmemeyi yararlı görmüştü. Bu konuda İstanbul Elçisi Mallet'in telkinlerinin değerlendirmeye alındığını söylemek yanlış olmayacaktır.

¹⁹⁴ TNA, FO, 371/1971, 64921/1085, 29 Ekim 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

¹⁹⁵ TNA, FO, 371/1971, 64922/1086, 29 Ekim 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

¹⁹⁶ BOA, DH.EUM.5.ŞB, 19/31-F, 15 Teşrin-i evvel 914 (28 Ekim 1914).

¹⁹⁷ TNA, FO, 371/1971, 65328/1092, 30 Ekim 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

¹⁹⁸ "Beduin cross the frontier", *The Times*, 1 Kasım 1914; "Towards Egypt", *The Observer*, 1 Kasım 1914.

C. KANAL HAREKÂTINDAN EVVEL MISIR'IN SAVUNMASINA YÖNELİK İNGİLİZ TEDBİRLERİ

1- Kanal'ın Savunması için alınan İngiliz Tedbirleri

İngiltere'nin Doğudaki en önemli merkezlerinden birisi olan Mısır'ın güvenliği için İngilizler savaşın başından beri sıkı bir hazırlık içerisindeydi. Başkumandanlığın aldığı bilgiye göre İngiltere'nin Mısır'a getirdiği 17.000 genç neferden 14.000'i Süveyş Kanalı boyunca taksim edilmişti. Mısır'da mevcut İngiliz kıtaatından 2000 asker ile bir Hint taburunun kaldığı, diğerlerinin de Kanal'ın güvenliğine kaydırıldığı öğreniliyordu. El-Ariş- Akabe hattında tahkimat yapılarak müteaddit mevkilere lağımalar kazıldığı, batarya ve toplar yerleştirildiği gözlemlenmişti. Diğer yandan, asker sayısının çok fazla olduğu hissini vermek için boş çadırlar yerleştirildiği ve Kanal güvenliği için her iki kıyıda iki hafif filonun bekletildiği görülüyordu¹⁹⁹.

Sadece Kanal'ın direk korunması değil aynı zamanda Kanal'a giden yolun güvenliğini sağlamak için Ariş- Kantara hattındaki kuyuların Huveytat kabilesine ya kapatıldığı ya da zehir atılarak kullanılamaz hale getirilmeye çalışıldığı bildiriliyordu²⁰⁰. Bu durum Başkumandanlık Vekâletinden IV. Ordu Kumandanlığı'na bildiriliyor, İngilizlerin etkisiyle kuyuları kapatan ya da zehirleyen Huyitat kabilesi üzerine münasip surette “çeteler” göndererek bu hareketten men edilmeleri, kapattıkları kuyuların da bizzat kendilerine açtırılması ve kuyuların korunması isteniyordu²⁰¹.

Öte yandan İngiliz hazırlıkları bununla da sınırlı değildi. Dâhiliye Nezâreti'nin, Mısır'daki gizli bir hafiyesinden edindiği bilgiye göre İskenderiye'de İngilizler yakınlarında bulunan bir fabrikada tren vagonlarını kalın bir demir tabakası ile kaplatarak içlerine toplar koymakta ve ardından vagonları istenilen tarafa sevk etmekteydiler. Bu şekilde yapılan trenlerin İsmailiye'den bütün sahile sevk olundukları, askerî tedbirlerin sürekli ve şiddetli bir şekilde artırıldığı, Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Bey tarafından bildiriliyordu²⁰². Bu arada Kanal'ın denizden müdafaası için kraliyet donanmasından bazı gemiler Kızıldeniz'e gönderiliyordu. Edward Grey, Yüksek Komiser Cheetham'a gönderdiği telgrafında “Chatham” isimli İngiliz gemisinin Port Said yolunda olduğunu, “Black Prince”²⁰³ ve “Duke of Edinburg”un ise Kanal'ı henüz geçtiğini haber veriyordu. Grey'e göre Mısır sularındaki İngiliz

¹⁹⁹ ATASE, K: 162, D: 716, F: 12/1.

²⁰⁰ Aynı belge.

²⁰¹ ATASE, K: 162, D: 716, F: 12.

²⁰² ATASE, K: 248, D: 1031, F: 13.

²⁰³ “Black Prince”ın kaptanının 1.11.1914 tarihinde gönderdiği telgrafta, El Ariş yönünde ilerleyen Türk birlikleri bildiriliyor ancak açılan ateş sonucu sahile birliklerin yaklaşmadığı belirtiliyordu. Churchill Archives, Churchill College, Cambridge University, İngiltere; CHAR 13/39-49.

kuvvetleri bu haliyle yeterliydi²⁰⁴. Söz konusu gemilerin Kanal'ı geçtikten sonraki görevlerinin Kızıldeniz'i düşman gemilerin faaliyetleri konusunda taramak olduğu bildiriliyordu²⁰⁵.

Bunun yanında ilerleyen günlerde bölgedeki İngiliz deniz kuvvetleri arttırılacaktı. Zira Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle Kanal'a yapılması muhtemel bir Türk saldırısını karşılamak için gerekli deniz kuvvetinin toplanması önemliydi. Deniz Kuvvetleri'nden [Deniz Kuvvetleri Bakanı Winston Churchill'den] "*Swiftsure*" isimli geminin konvoydan ayrılarak Süveyş'e ilerlemesi için emir gönderiliyordu²⁰⁶. Daha sonra bu gemilerin Hindistan'dan getirilen birlikleri taşımada ve Kanal devriyesi görevlerinde kullanıldıkları görülmüyordu. Açığındaki İngiliz kuvvetleri Kanal'a yönlendiriliyor ve Kanal'daki İngiliz deniz kuvveti daha da güçlendiriliyordu. Deniz Kuvvetleri'nden Doğu Hindistan Komutanı'na gönderilen telgrafta, Kızıldeniz ve Mısır'daki deniz operasyonlarının Hindistan'dan yönetilemeyeceği, dolayısıyla gerekli kuvvetin Mısır'da bulunmasının zorunlu olduğu belirtiliyordu. Bu nedenle Komutandan mümkün olan en kısa zamanda amiral gemisi "*Swiftsure*"e katılması, "*Gloucester*" isimli gemi eğer denize açılmadıysa onu da alması isteniyordu. Ayrıca Komutandan, Kanal'a ne zaman ulaşabileceğini bildirilmesi, Mısır'a ulaştığında Mısır Genel Komutanı ve diğer İngiliz otoriteleri ile işbirliği yaparak çalışması isteniyordu. Gerekli tüm emirler buradaki otoritelere aktarılacaktı. Ayrıca "*Swiftsure*", "*Minerva*", "*Doris*", "*Prosperpine*", "*Philomel*" ve Malta'dan altı torpido botunun kendisinin komutasında olacağı bildiriliyordu. Ordunun organize edilmesi, Kanal'da kullanım için savaş gemisi filikalarının ve basit gambot önlemlerinin alınmakta olduğu gözlemleniyordu²⁰⁷. Bu gemilerle Türk birliklerinin hareketleri de gözlemlenmekteydi. Öyle ki, "*Swiftsure*" kaptanı el-Ariş'teki Türk hareketlerine dair gerekli bilgileri vermekteydi²⁰⁸. Ayrıca 17 Kasım 1914'te Deniz Kuvvetleri, Çin'deki İngiliz komutanına gönderdikleri yazıda nehir tipi destroyerleri yani küçük savaş gemilerini Mısır'a göndermesini istiyordu²⁰⁹.

1.1- Hint Birliklerinin Mısır'a Getirilmesi ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu

Osmanlı Devleti'nin Mısır'a yönelik askerî faaliyetlerinin hız kazandığı günlerde İngilizler, Mısır'ın savunmasına yönelik askerî tedbirleri arttırmak-

²⁰⁴ TNA, FO, 371/1970, 39543/112, 18 Ağustos 1914.

²⁰⁵ Churchill Archives, CHAR, 13/37/69, 8 Ağustos 1914.

²⁰⁶ Churchill Archives, CHAR, 13/39/68, 11 Kasım 1914; Verilen cevapta Gloucester'in denize açıldığı bildiriliyordu; Churchill Archives, CHAR, 13/39/69, 11 Kasım 1914.

²⁰⁷ Churchill Archives, CHAR, 13/39/68, 11 Kasım 1914.

²⁰⁸ Churchill Archives, CHAR, 13/39/70, 19 Kasım 1914.

²⁰⁹ Churchill Archives, CHAR, 13/35/19, 17 Kasım 1914.

taydılar. Sömürgeler İngiltere için yalnızca savaşın finansmanı noktasında değil, geniş insan kaynağı olması nedeniyle de oldukça faydalıydı. Özellikle de Hindistan insan gücünün temini açısından oldukça iyi bir kaynaktı. Savaşın başlaması ile Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını sağlamak amacıyla diplomatik mücadeleler devam ederken İngiltere bir taraftan da Mısır'a Hint birliklerini getirmeye başladı. Dışarıdan asker getirilmesi yalnızca savunma amaçlı bir tedbir değildi. Bu durum aynı zamanda Mısırlı'nın gözünde ülkelerinin savunmasına önem verildiği ve bunu yaparken Mısır askeri kullanmadıklarını göstererek İngiliz sempatisinin kuvvetlendirilmesi açısından önem taşıyordu. Daha savaşın başlarından itibaren Hindistan Genel Valiliği ile kurulan iletişimde Hint birliklerinin Mısır'a sevk edildikleri görülmüyordu²¹⁰. Bu konuda Türk makamlarının aldıkları bilgiler de bu sevkıyatı doğrulamaktaydı. Kudüs Mutasarrıfı Vahid Bey'den gelen 16 Ağustos 1330 (29 Ağustos 1914) tarihli yani Hindistan'daki İngiliz yetkililerle İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Hint birliklerinin nakliyle ilgili iletişim kurdukları aynı güne ait bir telgrafname, Mısır'a getirilecek Hint birliklerinin Budist ve sayılarının da 30.000 olacağı bildiriliyordu. Birliklerin dağılımı ile olarak da Vahid Bey, bunlardan 20.000'inin Kahire'de, kalanının Mısır'ın çeşitli yerlerinde ikame edileceğini aktarıyordu²¹¹.

Aslında bölgedeki İngiliz faaliyetlerinden oldukça erken bir dönemde haberdar olunmuştu. Hicaz Vali ve Kumandanı olan Vehib Bey daha 15 Ağustos 1914'te Başkumandanlığa gönderdiği telgrafında, Hindistan'da toplanan iki fırka askerin Mısır'a getirilmesi için harekete geçildiğini bildirmekteydi²¹². Ayrıca Şam'da IV. Ordu Kumandanlığı'na gönderilen telgrafta, 5000 İngiliz askerinin İskenderiye'ye ve Süveyş'e yerleştirildiği, Hindistan'dan 50.000 neferin Mısır'a getirildiği bildiriliyordu²¹³. Basra vilayetinden alınan şifreli telgrafta Bahreyn Adası'na ulaşan biri büyük iki harp gemisi himayesinde beş büyük nakliye gemisi ve 5000 kadar İngiliz askerinin getirildiği öğrenilmişti. Bunlarla ilgili diğer bazı posta vapurlarından alınan bilgiye göre, bu gemilerdeki askerlerin cebel topçusu olduğunun tahmin edildiği ayrıca 900'nün İngiliz, gerisinin Hintli olduğu öğrenilmişti. Bunların dışında Hindistan'dan 52 adet nakliye gemisinin Hintli efradı Mısır'a taşıdığı ve bunların Süveyş'e yerleştirileceklerinin haber alındığı bildirilmekteydi²¹⁴. Ancak bazı raporlara göre de bunların ihtilalinden korkulduğu için Mısır'a gönderilmesi üzerinde

²¹⁰ TNA, FO, 371/1970, 44192/14. 29 Ağustos 1914, Crove'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

²¹¹ ATASE, K: 248, D: 1031, F: 2/3. Bunun dışında Sudan'dan dahi birlik getirileceği yönünde söylentiler olduğunu ancak bu haberlerin güvenilirliğinin henüz ortaya çıkmadığını söylemektedir. Ayrıca Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Bey de bir miktar Hindistan birliğinin getirildiğini teyit etmekte ve bir miktar İngiliz askerin de İngiltere'ye sevk olunduğunu yazmaktadır; ATASE, K: 248, D: 1031, F: 6, 21 Ağustos 1330 (3 Eylül 1914).

²¹² ATASE, K: 248, D: 1031, F: 2/1.

²¹³ ATASE, K: 531, D: 2074, F: 1.

²¹⁴ BOA, DH.EUM.7. ŞB, 2/5, 15 Teşrin-i evvel 1330 (28 Ekim 1914).

durulduğu anlaşılmaktaydı²¹⁵. 10 Eylül 1330 (23 Eylül 1914) tarihinde 10.000 kişilik bir Hindistan birliğinin Mısır'a çıkarılıp çıkarılmadığı Mısır Fevkalade Komiserliği'ne ve Kudüs Mutasarrıflığı'na soruluyordu. Bölgedeki Türk görevlilerinden Süleyman Askerî de 5 Teşrin-i evvel 1330 (18 Ekim 1914)'de Yafa Jandarma kumandanına gönderdiği telgrafta, Mısır'a Avustralya ve İngiliz askeri getirildiğini, Hint askerlerinin yavaş yavaş Mısır'dan çekildiğini bildiriyordu. Bu haberlerin ya bizzat mahallinde görülmüş yahut ihbar edilme şeklinde öğrenilmiş olduğunu ekliyordu²¹⁶. Diğer taraftan Yafa Jandarma Kumandanı Hasan Efendi'nin Süleyman Askerî Bey'e yazdığı bir telgrafında, Hint askerinin Marsilya'ya gönderildiği, yerlerine Avustralya'dan on beş, on altı yaşlarında daha sakalı-bıyığı çıkmamış 15.000 veya daha fazla sayıda çocuk getirildiği ve bütün gün bunlara talim yaptırıldığı ifade edilmekteydi²¹⁷. Urban Kumandanı Mümtaz Bey'in edindiği bilgiye göre, 2 makineli tüfek ve 1000 piyadeden oluşan bir İngiliz taburundaki efradın, 200 ila 600 kadarı Hintli Müslüman, kalanları ise Mecusilerden oluşmaktaydı. Ayrıca bu birlikler Türklerle değil Almanlarla savaşacakları söylenerek getirilmiş ve Müslüman Hintliler Türklere kurşun atmayacaklardı. Süveyş'te dört Hint taburunun olduğunu söyleyen Mümtaz Bey, bunların kumandanlarının İngiliz olduğunu bildirmekteydi²¹⁸.

Osmanlı Hükûmeti'nin kararını netleştirmedeği günlerde Hintli ve diğer müstemlekelerden getirilen askerlerin sayılarının Mısır'da giderek artması, İngiltere için İstanbul'un alacağı kararı olumsuz etkilemesinden korktuğu bir unsurdu. Her ne kadar temayül Almanya yanında savaşa gireceği yönünde oldukça güçlüyse de Hindistan'dan gelen çok sayıda askerin Osmanlı Hükûmeti'ni İngiltere karşısında savaşa girmeye kışkırtmasından da endişe duyuluyordu. Bu amaçla İstanbul'da İngiliz elçisinin İstanbul'u teskin edici bazı sözler vermesi gerekmişti. Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Vekili Cheetham Hindistan birliklerinin Kanal'ın korunmasında kullanılacağını, ancak bu birliklerin Sina'ya girmeyeceklerini yazıyordu. Zira bu haberin "*abartılarak*" İstanbul'a ulaşması durumunda Osmanlı Hükûmeti'ni tahrik etmesinden korkuluyordu. Bu sebeple söz konusu hassasiyet İstanbul Elçisi Mallet'e bildirilerek, birliklerin Sina'ya geçmeye niyeti olmadığını Sadrazama iletilmesi isteniyordu²¹⁹. Ayrıca İngiliz Savaş Bakanlığı, Hint birliklerinin 6 Eylül'de Kanal'a ulaşacağını Dışişleri'ne bildiriyordu²²⁰.

²¹⁵ ATASE, K: 531, D: 2077, F: 2/11.

²¹⁶ ATASE, K: 1836, D: 35, F: 8/4.

²¹⁷ ATASE, K: 1836, D: 35, F: 13.

²¹⁸ ATASE, K: 531, D: 2077, F: 2/5.

²¹⁹ TNA, FO, 371/1970, 44192/114, 29 Ağustos 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

²²⁰ TNA, FO, 371/1970, 45323/143/896/(M.O.1), 1 Eylül 1914, Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na.

Çok sayıda Hint birliğinin Mısır'a getirilmesi, İngilizlerin düşündüğü gibi Türk makamları açısından İngilizlere yürütülen diplomatik görüşmelerde sebebi öğrenilmeye çalışılan bir gelişmeydi. Bu bağlamda, İngiliz Askerî Ataşesi ile Enver Paşa arasında bu sorun gündeme gelmişti. Enver Paşa Askerî Ataşe tarafından sebebi ısrarla öğrenilmek istenen; Türklerin Suriye garnizonunu takviye etmeleri, Maan, Nablus ve Kudüs'teki askerî hareketlilikleri gibi faaliyetlerin, Mısır'a yönelik bir hareketin hazırlığı olarak değil rutin bir askerî hareketlilik olduğunu belirtirken bazı tedbirlerin İngiltere'nin aldığı tedbirlere karşılık olarak alındığını söylemişti. Enver Paşa'nın İngiliz Askerî Ataşesi ile yaptığı bu görüşmede açıkça şikâyetçi olduğu konulardan biri de Hint birliklerinin Mısır'a getirilmesiydi. Bununla birlikte Şattu'l Arab'a İngiliz savaş gemilerinin girmesi ve ulusal suları dışındaki İngiliz savaş gemilerinin hareketlerinin de Türklerce izlendiğini Askerî Ataşe'ye bildirdi. Buna karşılık İngiliz Askerî Ataşesi, Hint birliklerinin gelişinin Türk Hükûmeti'ne karşı düşmanca bir anlam içermediğini açıklarken, tıpkı Enver Paşa'nın Mısır'a yönelik faaliyetleri reddederken takındığı tavır gibi gerçek dışı bir söylem yürütmekte savaş taktiği doğrultusunda davranmaktaydı. Askerî Ataşe bu görüşmeyle ilgili raporunda, Enver Paşa'nın Hint birliklerinin getirilmesine ilişkin tutumunun yanı sıra Rusya'yı da çok ciddi bir tehlike olarak gördüğünü, ayrıca Paşa'nın Arap dünyası ve Mısır ile ilgili ihtiraslı planları olduğunu düşündüğünü de eklemekteydi²²¹.

Diğer yandan alınan bazı haberler Hint birliklerinin sevkini kaygıyla gerçeğe dönüştüren İngilizlerin işlerini daha da zorlaştırıyordu. İngilizlerin bazı duyumlarına göre Türk-Alman müttefikler Hint birliklerinin geçişini engellemek için Kızıldeniz'e torpil döşemeyi denemek üzere 200 denizci göndermişti²²². Mümtaz Bey'in Türklerle kurşun atmayacağını öğrendiği Hint birlikleri, İngilizlerin de dinî bağlar nedeniyle kaygıyla gözlemlediği gruptu. Ancak savaşın devamı boyunca bu birlikler İngiltere'nin "*can damarı*" denen Kanal'ın savunması için her türlü emri yerine getirmiş, birkaç küçük vukûat dışında savaşın kaderini değiştirecek bir harekete girişmemişti.

Osmanlı Devleti Dünya Harbi'ne resmen girmesiyle birlikte Hintli askerlerin Mısır'da sayısı giderek çoğalacaktı. Özellikle Süveyş'ten İsmailiye'ye kadar Hintli askerlerin yerleştirildiği bilgisi, Osmanlı makamlarınca defalarca teyit edilecekti²²³.

²²¹ TNA, FO, 371/1971, 56617/938, 6 Ekim 1914, Mallet'ten Edward Grey'c.

²²² TNA, FO, 371/2140, 61546/264, 20 Ekim 1914; Elliot'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

²²³ ATASE, K: 531, D: 2074, F: 3.

1.2- İngilizler Tarafından Mısır'a Getirilen Diğer Birlikler ve Osmanlı Devleti'nin Tedbirleri

Mısır'ın savunması için yalnızca Hindistan'dan değil diğer İngiliz sömürgelerinde de birlikler getirilmekteydi. Bu doğrultuda Avustralya, Yeni Zelanda ve Kanada, Mısır'ın savunması için asker temin edilen kolonilerdi. Bu askerlerin sayısı, durumları hakkında da Osmanlı istihbaratı sürekli çeşitli yollardan bilgi almıştı. Mısır'a yapılacak bir seferi karşılayacak asker sayısının bilinmesi hem psikolojik hem de stratejik hazırlıkların yapılması açısından önemliydi. Bu sebeple Mısır'a getirilen müstemlece devletlerin kuvvetlerinin sayısı üzerinde sıkça durulmuştu.

Öte yandan İngiltere'nin harp sahası olan ve anavatanından oldukça uzak olan Mısır'a, İngiliz İmparatorluğu'nun kendi çıkarlarını korumak için getirilen bu gruplar içerisinde oldukça ilginç milletlere rastlamak mümkündü. Örneğin, Yeni Zelanda yerlileri olan Maoriler de Mısır'da savaşmaları için getirilen kuvvetler içerisinde yer almaktaydı. Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Vekili Cheetham Dışişleri Bakanına bu birliklerin varlığının Mısır'da iyi bir etki yaratmayacağını ve zoraki olarak Mısır'a getirilmiş imajı vermekten korktuğunu bildirmişse de²²⁴ önce 200 olarak düşünülen²²⁵ Maorilerin sayısı, alınan bir kararla 500'e yükseltilmişti²²⁶. Yeni Zelanda Hükûmeti'nin İngiliz Koloniler Bakanlığı'na Maorilerin gönüllü olmak konusunda oldukça kaygılı olduklarını bildirmesine rağmen²²⁷, sömürgelerden alınacak her türlü insan kaynağına özellikle bu dönemde ihtiyaç vardı. Diğer taraftan 500 kişi de olsa Maorilerin İngiliz ordusunda görevlendirilmek istenmesinde, savaşılacak devletlere sahip olunan insan kaynağının zenginliğini göstermek gibi sebepler de yer alıyordu. Dış görünüşleri ile farklı olan Maoriler sayesinde psikolojik açıdan düşman kuvvetlerine korku vermek istenmiş olabilir. Zira Maoriler geldikten sonra Süveyş'e yerleştirilmeleri de bu düşüncüyü desteklemektedir. Kanal'dan yapılacak bir saldırı yahut tarafsız gemilerin geçişinde bu askerlerin görülmesi ile düşmana korku vermek diğer bir deyişle İngiliz İmparatorluğu'nun gücünü göstermek istendiği anlaşılmaktadır²²⁸. Nitekim ilerleyen günlerde Maoriler dışında Avustralya, Yeni Zelanda ve Kanada'dan çok sayıda asker getirilecekti.

²²⁴ TNA, FO, 371/1971, 50049/163, 16 Eylül 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

²²⁵ TNA, FO, 371/1971, 51934, 22 Eylül 1914.

²²⁶ TNA, FO, 371/1971, 51934/14, 22 Eylül 1914, Cubitt'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

²²⁷ TNA, FO, 371/1971, 51934, 22 Eylül 1914, Yeni Zelanda Hükûmeti'nden Koloniler Bakanlığı'na.

²²⁸ "Maori war party in Egypt, Britain fighting races, stalwart physique", *The Manchester Guardian*, 14 Nisan 1915. Haberin ayrıntılarında çok az İngilizce konuşabilmelerine rağmen görevleri ve sorumluluklarını çok iyi bilen bu kişilerin İngiltere'nin zaferi için savaşacakları hakkında uzun uzun açıklamalar yanında Maorilerin fiziksel çevikliklerine yapılan övgülerle devam etmektedir.

Roma'daki Osmanlı Sefiri Nabi Bey'in 10 Kânûn-ı evvel 1914 (23 Aralık 1914) tarihli şifresine göre, Osmanlı ordusuna karşı savaşmak üzere Kanadalıların Mısır'a gelmeğe başladıkları bildiriliyordu²²⁹. Türklerin Kanal'a yapacakları hücum öncesi Kanal'a ve Mısır'a getirilen sömürge askerinin kesin sayısını bilmek mümkün değilse de, İngiltere kendi açısından faydalı olabilecek hiçbir kaynağın kullanılmasından imtina etmemişti. Osmanlı Devleti Mısır'ın savunulmasına yönelik toplanan bu askerlerin varlığından; elçilikler ve bölgeden gelen casuslar vasıtasıyla haberdardı. Bu amaçla özellikle Hintli askerlere cihat üzerinden diğer askerlereyse İngiltere'nin sömürgeci politikaları gerekçe gösterilerek propaganda yapılmaya çalışıldı. Ancak özellikle Hintli askerin Osmanlılara karşı savaşmayacağı yönündeki beklenti İtilaf Devletlerince aksi yönde yapılan güçlü propagandaların da etkisiyle gerçekleşmemişti.

²²⁹ ATASE, K: 248, D: 1031, F: 2/49.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞA GİRMESİ İLE BAŞLAYAN DÖNEMDE MİSİR'A YÖNELİK DİPLOMATİK VE ASKERÎ FAALİYETLER

A. OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞA GİRİŞİ VE MİSİR'A YÖNELİK HAZIRLIKLARA İNGİLTERE'DEN GELEN İLK ASKERÎ VE SİYASÎ KARŞILIK

1- Osmanlı Devleti'nin Savaş Giriş Hadisesi

Batıda savaşın başladığı dönemde İngiltere ve müttefikleri için öncelikli siyasi konulardan birisi de Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını korumasıydı. Osmanlı Devleti için ise tarafsız kalmak seçeneği neredeyse yoktu. Savaşın başlamasından evvel İtilaf Devletleri ile ittifak üzerinde birçok girişimler yapılmışsa da, bu gerçekleştirilememişti. Özellikle petrolün değerinin de anlaşılmasıyla sahip olduğu doğu topraklarının artık korunmak değil paylaşıl-mak istenen, Boğazlardaki hâkimiyeti de sınırlandırılmaya çalışılan Osmanlı Devleti için bu gruptan ret cevabı alması olağandı. Ancak Osmanlı yönetim kademesinin bu muhtemel sonu beklemek istemediği açıktı. Osmanlı idareci-lerinin savaşa Almanya'nın yanında girmeyi kabul etmesinde, Almanya'nın kazanacağına duyulan inançtan başka, dikkate aldıkları farklı noktaların oldu-ğu da düşünülmelidir. Zira devletlerin, kaderlerini sırf bir önsezi ile verilmiş kararlar değil şartların ve imkânların zorlaması belirliyordu. Ancak Alman-ya'nın Osmanlı Devleti'ni müttefiki olarak görmek noktasındaki tavrı netti. Özellikle İstanbul'daki Alman Elçisi Wangenheim'in bu yönde yoğun çaba sarf ettiği açıktı. Bu durumdan İstanbul'da bulunan İngilizler ve müttefikle-ri gibi Amerikan Elçisi Morgenthau da haberdardı. Amerikan Elçisi konuy-ıla ilgili anılarında Amerika'ya, Osmanlı'nın tarafsız kalması için girişimde bulunup bulunmaması hususunu danıştığını ve kendisine verilen cevapta Os-manlı Devleti'nin tarafsızlığı için çaba göstermesinde bir mahsur olmadığını bildirdiklerini belirtmektedir. Yani Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması için sadece İtilaf Devletleri değil henüz sahneye çıkmamış aktör olan Amerika da baskı yapmaktaydı²³⁰. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olmaması halinde Mısır'da herhangi bir statü değişikliği yapmayacağını bildirmesine rağmen²³¹ gelişmeler kısa zamanda Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi nok-tasına gelmişti²³². Devletin savaşa girme kararı almasına kadar geçen sürede,

²³⁰ Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau Story*, Doubleday, Page&Company, New York 1919, s. 96. (Amerikan Elçisinin anılarının Londra'da ki baskısı "Secret of Bosphorus" adıyla yapılmıştır.)

²³¹ TNA, FO, 371/1970, 39210/87, 14 Ağustos 1914. Cheetham'dan Edward Grey'e.

²³² "Türkiye Kavraya Giriyor" başlığıyla Türkiye'nin kararını İngiliz kamuoyuna duyuran gazete Karade-

Gooben ve Breslau isimli zırhlıların Karadeniz'e çıkarılmasına izin verilmesine, seferberlik hazırlıkları tamamlanmadan karar alınması gibi konularda çeşitli fikir ayrılıkları devam etmişti. Dönemin hatıratlarındaki genel izlenim Enver Paşa'nın savaşa katılma kararını alırken bir nevi keyfi karar verdiği yönünde olsa da²³³ dönemin Berlin Ataşemiliteri Cemil Bey (Hasan Cemil Çambel) ve Enver Paşa arasındaki yazışmalardan meselenin böyle olmadığı görülmektedir²³⁴.

Kazım Karabekir de günlüğüne 14 Eylül 1914 tarihinde "Enver Paşa tefişleri neticesinde bu kış harbe girmemeye karar verdi." ifadesini düşmüştü. Hatta 4 Ekim 1914 tarihinde de "*Kış harbine girmemek hususunu Enver Paşa da kabul etti. Orduların kışlık ordugâhlarına daha geniş bir surette yerleştirilmelerini Enver Paşa tamim etti*" notunu yazmıştı²³⁵. Yine dönemin Bahriye Nâzırı Cemal Paşa da, zaruriyet karşısında gerçekleştirilen ittifakın imzalanmasından sonra durumdan kendisinin haberdar olduğunu yazmakla birlikte Enver Paşa'nın hazırlıkların tamamlanmasına kadar savaşa girmek istemediğini ancak Almanların tazyikiyle Gooben ve Breslau'nun Karadeniz'e çıkma-larına izin verildiğini belirtmektedir²³⁶. Aynı şekilde Talat Paşa da savaşa girişin Almanlarla imzalanan ittifak anlaşmasından güç alan İstanbul'daki Alman elçisinin Gooben ve Breslau'nun Boğazlara sığınmasından sonraki girişimlerinin etkisiyle gerçekleştiğini ve başka seçeneğin olmadığını yazmaktadır²³⁷. Her taraftan tazyik altında tutulan Osmanlı Devleti seferberlik hazırlıklarının tamamlanmasına fırsat bulamadan savaşa dâhil olmuştu. Bu durum İngiltere tarafından hızlı bir reaksiyonla cevaplanacaktı.

2- Akabe'nin İngilizler Tarafından Bombardımanı

Akabe Sina Yarımadası ile Arap Yarımadası arasındaki demiryolu hattının Kızıldeniz'e açılan kapısı konumunda olması nedeniyle oldukça önemli bir

niz'e kıyısı olan bazı Rus kasabalarının Türk gemilerince bombalandığını ancak bunun beklenen bir davranış olduğunu bildiriyordu. Ayrıca İtilaf güçlerinin hazırlıklı olduğuna değinen gazete savaşa giren Türkiye'nin haberini verir vermez cümlesine İngiltere'nin Sina Yarımadası ve Süveyş Kanalı'nda tüm hazırlıklarını tamamladığını bildirerek devam ediyordu. Bu tavrın Türk saldırısına neredeyse kesin gözüyle bakıldığının bir işareti olduğu çıktı. "Turkey enters the fray", *The Times*, 30 Ekim 1914.

²³³ Dönemin Berlin Ataşemiliteri Çambel'in arşiv kayıtlarına giren ve Enver Paşa ile oldukça mahremane tarzda yapılmış yazışmalarında Almanya'nın Osmanlı ricalini bir faaliyet göstermesi konusunda nas-ıl tazyik ettikleri anlaşılmaktadır. Diğer yandan ataşemiliterin hatıralarında da Almanların Osmanlı Devleti'nin derhal savaşa girmesi halinde ancak bir takım askerî malzemelerin verilebileceği yönünde baskı yaptıkları anlaşılmaktadır. Hasan Cemil Çambel, *Makaleler Hatıralar*, TTK Yay., Ankara 1987, s. 114-120.

²³⁴ Vahdet Keleşyılmaz, "Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci", *Erdem*, C: 11, S: 31, Mayıs 1999, ss. 139-153.

²³⁵ Kazım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, (Çev. Budak Kayabek, Haz: Yücel Demirel), YKY Yay., İstanbul 2009, s. 405.

²³⁶ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yay.Haz. Alpay Kabacalı) İş Bankası Yay., Ankara 2006, s. 158-159.

²³⁷ *Talat Paşa'nın Anıları*, (Haz: Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2009, s. 28-31.

noktadaydı²³⁸. Buranın Süveyş Kanalı üzerine yapılacak saldırılarda üs olarak kullanılması başta coğrafi konumu nedeniyle muhtemeldi. Bu nedenle İngiliz devriyelerinin bu limanı gözetledikleri biliniyordu. Konuyla ilgili Medine-i Münevvere Muhafızlığı'ndan gönderilen telgrafta, yollarda pek çok İngiliz casusunun olduğu ve İngilizlerin, Türklerin Akabe'den Süveyş'e bir saldırı yapacaklarına inandıklarından buraya Nahil'deki nefer ve eşyayı taşıdıkları bildiriliyordu²³⁹. Aslında Akabe'den bir saldırı yapılacağına olan kanaat, Mallet'in merkeze bildirdiği raporlarla da ilgiliydi²⁴⁰. Daha Eylül ayında Akabe limanına yanaşarak bekleyen İngiliz gemilerinin (Trablusgarp Harbi'nde İtalyanların yaptığı gibi) bombardıman yapacağını zannederek halkın korkuya kapıldığı belirtiliyordu²⁴¹. Bazen de İngilizler Akabe sahiline keşif birlikleri gönderiyor, Osmanlı jandarması ile çıkan müsademedeki İngiliz askerlerinden ölenler olabiliyordu²⁴². Kasım ayı başlarında Akabe Limanı'nın İngilizlerce bombalanması, Sina'daki Bedevilerle başlayan gayri resmî çatışmanın yerini bu cephede resmî bir bombardımana bırakmasıyla sonuçlandı. Türklerin savaşa girmiş olduğunun kabul edilmesiyle ilk olarak Akabe'nin bombalanmasının nedeni, Türklerin sürekli olarak askerî yığınak yapmaları ve buranın Mısır'a yapılacak bir saldırıya hareket noktası teşkil etmesi ihtimaliydi²⁴³. Bombardımanın başlamasıyla ilkin sayısı iki olan İngiliz gemilerine bir üçüncüsünün daha katıldığı belirtilerek, kaledeki 20 kadar jandarmanın yetersizliği durumunda ne yapılması lazım geldiği Akabe'deki birlik tarafından soruluyordu²⁴⁴. Verilen cevapta ölene kadar çarpışmaları, ek kuvvetin gönderileceği bildirilmişti. Fakat İngiliz top atışları Osmanlı kuvvetinin işini zorlaştırıyordu²⁴⁵. Akabe bombardımanında Türk makamlarının 20 kadar jandarma ile savunma yaptığı yazılıyorken, Minerva isimli İngiliz savaş gemisinden gönderilen 1 Kasım 1914 tarihli raporda, yapılan bombardımandan sonra içlerinde Almanların da olduğu 60 kadar kişinin gözaltına alındığı bildiriliyordu. Tüm askerî depoların, askerî hizmet binalarının vurulduğu rapor ediliyor ve Türklerle mümkün olan en kuvvetli zararın verildiği belirtiliyordu. İngiliz gemisi, Türk güçlerinin Mısır yönünde ilerlemesini engellemek amaçlı görevin başa-

²³⁸ Mustafa L. Bilge, "Akabe", *DİA*, C.2, İstanbul 1989, s.209.

²³⁹ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 1/37, 1, 30 Ağustos 1330 (12 Eylül 1914).

²⁴⁰ TNA, FO, 371/1971, 51242/811, 20 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e; Çok sayıda kılık değiştir-miş vaziyette subayın ve silahın özellikle Akabe'de toplandığını bildirmekteydi. Ayrıca bu limandan hareket eden Türk gemilerinin mayın döşemek üzere Mısır sahiline yanaşma tehlikesi olduğu düşünülüyordu; TNA, FO, 371/1971, 53454/182, 27 Eylül 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na; Özellikle İtalyanlar tarafından 30 adet mayının Alman subayların gözetiminde Akabe'ye gönderildiğinin bildirilmesi oldukça dikkat çekiciydi; TNA, FO, 371/1971, 56028/251, 1 Ekim 1914, Edward Grey'den R.Rodd'a.

²⁴¹ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/12, 2, 4 Kasım 1914.

²⁴² BOA, DH.EUM.7.ŞB, 1/44, 1, 6 Eylül 1330 (19 Eylül 1914).

²⁴³ TNA, FO, 371/1971, 66624/863, 1 Kasım 1914, Edward Grey'den Bertie'ye.

²⁴⁴ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/11, 11, 19 Teşrin-i evvel 1330 (1 Kasım 1914).

²⁴⁵ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/11, 12, 19 Teşrin-i evvel 1330 (1 Kasım 1914).

riya ulaştığını bildiriyordu²⁴⁶.

Osmanlı merkezine Akabe'den bildirilen raporda da Akabe Hükûmet Konağı ve telgrafname binasının tahrip edildiğine değiniliyor ancak durum İngiliz telgrafındaki kadar vahim değilmiş gibi görünüyordu²⁴⁷. Eldeki 20 kadar askerle çok direnemeyeceklerini, ayrıca bombardıman sırasında telgraf makinelerinin tahrip edildiği, bu nedenle takviye kuvvet ve telgraf makinesi gönderilmesi Akabe Kaymakamlığı tarafından isteniyordu²⁴⁸. İngiliz saldırısı sırasında ne kadar kurşun atıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte hükûmet binalarının ve bazı vatandaşların evlerinin ciddi anlamda hasar gördüğü, ayrıca İngilizlerin karaya asker çıkarma teşebbüsünde bulundukları ve jandarma ile vukû bulan çatışmada geri püskürtüldükleri öğreniliyordu²⁴⁹. Bombardımanın ardından Suriye Valisi Hulusi Bey, sahillerinin muharip devletlerin herhangi biri tarafından bombalanması durumunda herhangi bir can kaybı yaşanırsa bombardıman yapan devlet tebaasından üç kişinin idam edileceğine dair bir telgrafi askerî makamlardan aldığını yazmaktaydı²⁵⁰.

Bombardımandan sonra İngiliz gemileri tamamıyla çekilmedikleri için bir çeşit abluka devam etmekteydi. Bu nedenle Akabe halkının iâşeleri için gerekli ihtiyaç maddelerinin temini Maan'a bildirilmişti²⁵¹. Daha sonra halkın vaktinde eşyasını ve erzakını kaçırmayı başardığından ihtiyaç sahibi olmadıkları, ayrıca öteden beri ziraatla uğraşmayan ve ihtiyaçlarını iane toplayarak yapan bu halkın ziyan olacak bir hububatlarının da bulunmadığı bildirilmişti. Buna rağmen Maan ambarından elli çuval buğday, on üç çuval pirinç, sekiz çuval arpa, dört çuval tuz, altı çuval bulgur sevk edildiği ve bu erzakın muhtaç olanların zaruretlerini karşılamaya yeterli olacağı ifade edilmekteydi²⁵². Osmanlı Devleti'nin resmen savaşta sayılmasıyla, Mısır hedefli askerî hazırlıkların merkezi olarak görülen Akabe'ye yapılan İngiliz saldırıları ilerleyen günlerde de devam etti. Aralık ayı içerisinde şehre İngiliz askerî çıkarılmaya çalışıldı. Hatta Akabe Kalesi'ne İngiliz bayrağını dikmeye muvafık olmuşlar-

²⁴⁶ Churchill Archives, CHAR, 13/39 1 Kasım 1914.

²⁴⁷ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/17, 19 Teşrin-i evvel 1330 (1 Kasım 1914).

²⁴⁸ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/11, 16, 20 Teşrin-i evvel 1330 (2 Kasım 1914), telgraf cihazının gönderilmesi için Posta ve Telgraf Nezâretine durum bildiriliyordu; BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/11, 15, 20 Teşrin-i evvel 1330 (2 Kasım 1914).

²⁴⁹ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/11, 1, 21 Teşrin-i evvel 1330 (3 Kasım 1914); Bu asker sayısını Von Kress de hatıralarında söz etmekte ve şöyle demektedir: "Türkiye'nin savaşa girmesi üzerine İngiliz savaş gemileri, açık bir mevki olup yalnız yirmi jandarma tarafından tutulan Akabe'yi bombardıman etmişlerdi. Düşmanlarımızın ... bu hareketleri, İngilizlerin Suriye ve Filistin sahillerindeki açık şehirleri bombardıman etmek niyetinde oldukları şayiasını ortaya çıkarmıştı. Halkı endişe veren bir panik havası sarmıştı..." Freidrich Freiherr Kress Von Kressenstein, *Son Haçlı Seferi Kuma Gümülen İmparatorluk*, (Çev. Tahir Balaban), Yeditepe Yay., İstanbul 2007, 75 76.

²⁵⁰ BOA, DH.EUM.5.ŞB, 3/22, 27 Teşrin-i evvel 1330 (9 Kasım 1914).

²⁵¹ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/11, 3, 21 Teşrin-i evvel 1330 (3 Kasım 1914).

²⁵² BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/11, 7, 27 Teşrin-i evvel 1330 (9 Kasım 1914).

sa da²⁵³ geri püskürtülmüştü²⁵⁴. Osmanlı'nın önemli bir limanı ve sevkıyat için oldukça elverişli bir nokta olmasından dolayı İngiliz filosundan bazı gemiler, limanı tarassut altında tutuyorlar ve zaman zaman bombardımana tabi tutuyorlardı. Diğer taraftan Akabe bombardımanının ertesi günü "*Minto*" isimli İngiliz gemisi, bulabildiği her Türk gemisini yok edeceğini bildirmişti. Arap yelkenlileriyle bağlantılı olanlardan Türklerinkinin batırılması ve Araplara ait olanların da güvenli bir limana toplanarak, ne olduğu anlaşılan kadar limanda tutulması kararlaştırılmıştı²⁵⁵. İngiliz basınında Akabe'nin bombalandığı ve adı geçen resmi dairelere mümkün olan zayıyatın verildiği haber oluyordu²⁵⁶. Bu olay Türk basınında ise Akabe'nin İngilizler tarafından bombalanmasının, Mısır'a yapılacak bir seferden son derece endişe edildiğinin bir göstergesi olduğu şeklinde yorumlanmıştı²⁵⁷. Diğer yandan bu bombardımanları etkisizleştirmek için Akabe kıyılarına mayın yerleştirilmeye çalışıldı²⁵⁸. Bombardımanın ardından da İngilizlerin Akabe'yi gözlemlemeye devam etmeleri gerçekten de Mısır'a yapılacak seferin eli kulağında beklenmesinden kaynaklanıyordu. Bu amaçla Akabe'den Mısır'a yönelik olası nakliyatın önlenmesi isteniyordu. İngilizlerin "*Minerva*" zırhlısından kaldırdıkları bir uçağın Akabe üzerinde durdurulması da, Akabe'nin havadan da sıkı bir gözlem altında tutulmaya çalışıldığını gösteriyordu. Zira Akabe, Mısır seferi planında önemli bir sevkıyat noktası konumundaydı²⁵⁹.

Fransız müttefikler de bombardımanı dikkatle izliyordu. Mısır'daki Fransız orta elçisi M. De France Dışişleri Bakanlığı'na durumu şöyle rapor etti: "*İngiliz savaş gemisi Akabe kalesini bombalayarak yok etti.*"²⁶⁰. Öte yandan Akabe Limanı'nın Osmanlı Devleti'nin resmen savaşa girmesiyle derhal bombardımana tutulması Mısır seferi hazırlıklarına verilen ilk askeri tepkiydi.

3- İngilizlerin Mısır'da Sıkıyönetim (Martial Law) İlanı

İki Alman zırhlısının Boğazlardan geçerek Türk sularına sığınması ve ardından da Türkler tarafından satın alındıklarının duyurulduğu günlerde İngiltere de meselenin aslını öğrenmek için çaba sarf ediyordu. Bu meselenin gerçeğinin öğrenilmesi Mısır'da atılacak adımlar açısından önemliydi. Aslında Mısır'daki İngiliz makamları, Mısırlı yöneticiler ve Osmanlı Devleti'nin merkezi arasında geçen tartışmaların temelinde Mısır'ın yönetiminde bir değişiklik olup olmayacağı bulunmaktaydı. Daha 14 Ağustos'ta yani Alman

²⁵³ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/51,3, 2 Kânûn-ı evvel 1330 (15 Aralık 1914).

²⁵⁴ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/51,2, 2 Kânûn-ı evvel 1330 (16 Aralık 1914).

²⁵⁵ Churchill Archives, CHAR, 13/39/50.

²⁵⁶ "Akaba Shelled", *The Times*, 4 Kasım 1914.

²⁵⁷ "Mısır yolunda", *İkdam*, 27 Teşrin-i evvel 1330 (9 Kasım 1914).

²⁵⁸ "The shelling of Akaba fort", *The Times*, 18 Kasım 1914.

²⁵⁹ "Akabe'de Bir İngiliz Tayyaresinin Sükutu", *İkdam*, 30 Kânûn-ı evvel 1330 (12 Ocak 1915).

²⁶⁰ Dilan, a.g.e, C. I, TTK Yay., Ankara 2005, belgenin Türkçe özeti s. LXX, Fransızca aslı s. 6.

gemilerinin Türk sularına girmesinden çok kısa bir süre sonra, Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri Cheetham, Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderdiği yazıda Alman gemilerinin Türklere satışı hakkındaki söylentinin (ki bunun henüz doğruluğu kesin olarak tespit edilememiştir) Mısır'ın statüsünde bir değişiklik yapmayacağını Hıdivin Mısır'daki vekiline söylediğini bildirmektedir²⁶¹. Ama daha Osmanlı Devleti savaşa girmeden evvel bu beklenti içerisinde olan İngiliz yetkililer taslak bir beyanname hazırlamış ve bunun üzerinde gerektiğinde ilan edilmek üzere çalışılmaktaydı. Ancak atılacak bu adımın zamanlaması, üslubu gibi noktalarda azami dikkat gösteriliyordu. 19 Ekim'de Savaş Bakanlığı'ndan Cubitt imzasıyla İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen yazıda Osmanlı Devleti ile savaş vukûunda ilan edilecek sıkıyönetimin Mısır'daki Genel Komutanlık tarafından değil de Mısır'daki İngiliz Yönetimi tarafından ilan edilmesini öneriyordu²⁶². Buna karşılık Edward Grey böylesine bir kararın Mısır tarafından alınmasının istenmesinden memnuniyet duyduğunu ancak bunun Mısır'daki İngiliz yönetimi tarafından değil Mısır'daki yerel yönetim tarafından yapılmasının daha yerinde olacağını bildirmektedir. Grey, ayrıca Mısır'daki Genel komutanlık tarafından kaleme alınan taslak şeklindeki sıkıyönetim ilanı yazısını da görüş almak için göndermekteydi²⁶³.

Rus limanlarının Türkler tarafından bombalamasının ardından gelen birkaç günlük sürede, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmiş kabul edilip edilmemesi bununla birlikte Mısır'da bir adım atılıp atılmaması paralel olarak ilerlemişti. Mısır'daki Yüksek Komiser Vekili Cheetham'a 31 Ekim 1914'de gönderdiği telgrafında Dışişleri Bakanı Edward Grey, Türklerin kendilerinin İstanbul ile olan iletişimi kestiklerini bu nedenle onların savaş niyetinde olduğunu kabul etmek gerektiğini bildirmektedir. Bu nedenle Mısır'a karşı bir saldırı için hazırlıklı olunmasını fakat böyle bir saldırıdan evvel bir beyanname basılmasının yersiz olacağını yazmaktaydı²⁶⁴. Bazı savaş karşıtı Türk devlet adamlarının çabalarının Türkleri savaş dışında tutma ihtimali giderek azalıyordu. Rus limanlarının bombalanması Osmanlı Devleti'nin savaşa girdiğinin kanıtı olarak kabul edildiğinden artık Mısır'da sıkıyönetim ilanının ertelenmesine bir sebep kalmamıştı²⁶⁵. Bu nedenle üzerinde daha evvel çalışılmış olan metin 3 Kasım günü Mısır'da ilan edilmişti. Buna ayrıca Mısır'daki İngiliz Genel Komutanlığı'nın koruma ilanı eşlik etmekteydi²⁶⁶.

²⁶¹ TNA, FO, 371/1970, 39210/87, 14 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

²⁶² TNA, FO, 371/1971, 62303/0143/608, 22 Ekim 1914, Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na.

²⁶³ Aynı Dosya, 27 Ekim 1914, Dışişleri Bakanlığı'ndan Savaş Bakanlığı'na.

²⁶⁴ TNA, FO, 371/1970, 65387/87, 14 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e; Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle Bedevi saldırısı beklentisi hat safhaya ulaştı. Öyle ki manşetlerde "Türkiye Odessa'yı Bombaladı" başlığının altında Mısır'a beklenen saldırıdan söz ediliyordu; "Bombardment of Odessa", *The Times*, 31 Ekim 1914.

²⁶⁵ TNA, FO, 371/1970, 66085/314, 2 Kasım 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

²⁶⁶ TNA, FO, 371/1970, 66836/239, 4 Kasım 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na; The New York Times Mısır'da sıkıyönetim ilanını Amerika'nın Kahire'deki diplomatlarına haber verilmesiyle öğreni-

Sıkıyönetim ilan edilmesi ile General Maxwell tarafından ilan edilen ve Hidiv vekiline de gönderilen yazıda, Mısır'daki İngiliz kuvvetlerince ilan edilen beyanname ile Mısır'ın savunması ile ilgili tedbirler alınacağı fakat Mısırlı Bakanların sivil işlerin yönetiminden sorumlu olduğu bildirilmekteydi. Hidiv vekiline gönderilen bu beyanname bu bildirinin Türk sultanı ile İngiliz kralı arasında savaş ortaya çıktığı gün ilan edilmek üzere hazırlandığı bildiriliyordu. Beyanname oldukça diplomatik ve dikkatli bir tarz seçilmiş ve toplumun her kesiminin tatmin edilmesi için gerekli vurgular yapılmıştı. Hatta Mısır'ın milli duygularını okşayan ve "Mısırlılık" kavramına vurgu yapılması dikkat çekiciydi. Beyanname *"İngiltere ile Alman ve Avusturya İmparatorları arasında savaş başladığı günden beri Osmanlı Hükûmeti'nin, İngiltere'nin düşmanlarının etkisi altında kaldığı, defalarca İngiltere'nin uluslararası ve ticari güvenlik hakları ihlal edilmesine rağmen İngiltere'nin ani bir hareketten mecbur kalana kadar kaçındığı"* bildiriliyordu. Oldukça diplomatik ve İngiltere'nin her şeye rağmen sona kadar beklediği anlatılan beyanname *"yalnızca direk olarak Mısır'a yönelik olabileceği bilinen Suriye'deki askeri hazırlıklar yanında Mısır sınırlarının deniz kuvvetlerinin Alman subaylar yönetiminde Büyük Britanya'nın müttefiklerine saldırması nedeniyle şimdiye kadar ertelenen bu beyannamenin"* ilan edildiği açıklanıyordu. Beyanname İngiltere'nin Mısır'ın dokunulmazlık ve imtiyazlarının korunması ile yükümlü olduğu belirtiliyordu. Mısır halkına beyannamenin bu kısmında ilginç bir detay hatırlatılıyordu. Öyle ki bu hak ve imtiyazların Muhammed Ali tarafından savaş alanında kazanıldığı, barışın ve refahın İngilizlerin yönetiminde geçen son 30 yılda elde edildiği ve bunların korunmasının İngiltere teminatı altında olduğu beyan ediliyordu. Bu sözlerle Mısır'ın milli duygularına seslenirken halifenin dinî konumunu da gözden kaçırmaksızın halifeye sempatisi olabilecek kesimde kalbine sesleniyordu. Mısırlı Müslümanların Sultanın dinî konumundan dolayı ona saygı göstermesinin İngiltere tarafından kabul edildiği açıklanırken ancak bu kabul edişin sınırı da gayet açık ve sert bir çizgiyle belirtiliyordu. İngiltere'nin Mısır'ın güvenliğini sağlamak gibi ciddi ve ağır bir yükü Mısır halkını bu konuda yardıma çağırmaksızın kendi sırtına yüklediği ama yine İngiltere'nin halktan onların askerî operasyonlarına engel olacak ya da düşmanlarına yardım etmekten kendilerini alıkoymalarını umduğu ve istediği duyuruluyordu²⁶⁷. Beyannamedeki ifadeler psikolojik olarak halkın duygularını etkilemeye yönelikti. Öyle ki ilan edilen yeni durumun "sıkıyönetim" olduğunu halka en yumuşak biçimde duyurma çabasıydı.

yordu. The New York Times, Amerikan diplomatlarına verilen bilgiye göre, Mısır'da patlak verecek bir hareketi önlemek ve Mısır'ı savunmak için sıkıyönetim ilan edilmişti; The New York Times, 3 Kasım 1914.

²⁶⁷ TNA, FO, 371/1970, 67720/244, 5 Kasım 1914. Cheetham'dan Edward Grey'e.

Sıkıyönetimin ilan edilmesi ile Mısır siyasetinin ve kamuoyunun ileri gelenlerinin ne şekilde tavrı takınacakları İngilizler tarafından takibe alınmıştı. Sıkıyönetim ilanının "*Hıdîv vekilinin aniden inzivaya çekilmesine*" neden olduğunu bildiren Cheetham, Hıdîv vekilini makamında kalmaya ikna etmek için çabalamaktaydı. Ayrıca hem Prens Hüseyin'in hem de Hıdîv vekilinin kesin bir şekilde Hıdîvin (Abbas Hilmi Paşa) kendilerine suikast düzenleyeceği düşüncesinde olduklarından siyasî faaliyetlerinde kişisel güvenlik korkusuyla serbest davranamadıklarını bildirmekteydi. Diğer yandan milliyetçi liderler ile iletişim kuran İngiliz diplomatlarından Graham'a, İngiltere'ye karşı bir faaliyet içerisine girmeyeceklerini bildirdikleri ancak bu ilana Türklerin çok sert yöntemlerle cevap vermesinin muhtemel olduğunu söyledikleri anlaşılmaktadır²⁶⁸. Kaygıların temelinde biraz da yabancı basının abartılı haberleri (propaganda amaçlı rakamlar) bulunmaktaydı. Türklerin Sina Çölü'nde gittikçe büyüyen bir kuvvet bulundurdıklarına dair Amerikan basınına Berlin'den verilen bilgide, Türklerin burada 250.000 kişilik bir kuvvet topladıkları yazılıyordu. Ancak sözü edilen bu rakam, Sina Yarımadası'nda savaşın hiçbir evresinde bulunmayacaktı²⁶⁹.

Sıkıyönetim ilan edilmesinin ardından bazı cebri tedbirler alınmaya başlanmıştı. Casus oldukları iddia edilen çok sayıda Türkün tutuklandığı, Alman ve Avusturyalının da tutuklanarak toplama kamplarına alındığı ve düşman gemi mürettebatlarının da Malta'ya sürgün edildiği haber veriliyordu²⁷⁰. Aynı gün Türk büyükelçisinin Hıdîve Mısır'daki İngiliz askerlerinin hemen çekilmesi için bir ultimatom verdiği haberi İngiliz basınında yer almaktaydı²⁷¹.

Öte yandan Mısır'da ilan edilen sıkıyönetime karşı İngilizler, Mısır'da bir isyandan endişelenmekteydiler. Ülkenin tam anlamıyla sessiz olduğunu bildiren Cheetham, milliyetçi liderlerin İngiltere'nin karşısında olmadıklarını bildirdiklerini, ülkedeki Türklerin tutuklanmasına rağmen, Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın adamları olan ve "*entrikacı ajanlar*" olduğu ileri sürülen kişiler hariç tutulursa, hiçbir Mısırlı'nın tutuklanmadığını yazıyordu. Ancak dinî bağlar noktasında oldukça tedirgin olan Cheetham, Ezher Üniversitesi'nde bulunan ulemanın ileri gelenlerinin hazırladığı ve ileri gelen otoriteler ve önemli şeyhler tarafından imzalanan bir bildirinin gazetelerde basıldığını bildiriyordu. Öyle ki bu yazıda Türk Hükûmeti'nin faaliyetlerine karşı açık bir kınama olmadığına da dikkat çekiliyordu²⁷². Ancak bu toplantıda 27 önde gelen Mısırlı ulemanın aldığı kararda dinî olarak Osmanlı'dan kopuşun dile

²⁶⁸ TNA, FO, 371/1970, 66836/239, 4 Kasım 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

²⁶⁹ "Turks advance against Egypt", *Los Angeles Times*, 7 Kasım 1914; "Turks moving on Egypt", *The New York Times*, 7 Kasım 1914.

²⁷⁰ "Martial Law in Egypt", *The Times*, 4 Kasım 1914.

²⁷¹ A.g.m., *The Times*, 4 Kasım 1914, Ayrıca Yafa'nın bombalandığı da bildiriliyordu: "Yafa Bombarded By British Cruiser", *The Times*, 5 Kasım 1914.

²⁷² TNA, FO, 371/1970, 69379/252, 10 Kasım 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

getirilmesi umut vericiydi²⁷³. Sıkıyönetim ilanından birkaç gün sonra beklenen isyandan bir ses gelmemesini “*sadakat*” olarak değerlendiren basın, General Maxwell’in bildirisinin Mısır’da olumlu karşılandığını yazıyordu²⁷⁴. Mısır’da ilan edilen sıkıyönetim, Türk basınında sessiz bir duyuru ile haber veriliyordu²⁷⁵. Ayrıca Berlin kaynaklı haberlere dayanarak İngilizlerin Abbas Hilmi’yi azlederek yerine amcası Hüseyin Kamil’i atamaya hazırlandıkları da aynı günlerde Türk basınının sütunlarındaydı²⁷⁶. Bu erken duyurum, ilerleyen günlerde uzun yazışmalar neticesinde karara bağlanacak, önce protektora ilan edilecek, ardından da Hüseyin Kamil, İngilizlerin yeni “*sultan*”ı olarak işbaşına getirilecekti.

B. MISIR’IN OSMANLI DEVLETİ İLE BAĞININ TAMA-MIYLA KOPUŞU: MISIR’DA PROTEKTORA İLANI

1- Protektora (Himaye) İlanı ve Yeni Sultan

Mısır’da ilan edilen sıkıyönetim ile İngiltere’nin bölgede amir güç olduğu belli olmuştu. Ancak Mısır’ın resmî olarak Osmanlı Devleti’nin bir vilayeti olması savaşa Osmanlı Devleti’nin dâhil olması ile büyük bir çelişki haline gelmişti. Ancak İstanbul’un kararı netleşmeden evvel de Kahire’deki İngiliz elçiliği ile İngiliz Dışişleri Bakanlığı arasında Mısır’ın statüsü hakkında uzun yazışmalar yapılıyor ve atılacak adımın ne yönde olması gerektiği tartışılıyordu. Bu bağlamda Mısır’da protektora (himaye) ilan edilerek İngiltere’nin ülkedeki hâkimiyetinin artırılması ve Osmanlı Devleti ile olan bağının da tamamıyla koparılması planlanıyor ancak alınacak kararın Mısır halkı tarafından benimsenmesi için bunun zamanlamasının ve yönteminin iyi seçilmesi gerekiyordu. Halkın çeşitli kesimlerinde İngiltere’ye karşı duyulan kin ve nefretin böyle bir hareketle yükselişe geçmesi ve kitleleri içine alması şeklinde ortaya çıkacak bir durumu, İngiliz yönetiminin işini iyiden iyiye zorlaştırabilirdi. Bu nedenle ön hazırlıklarda tüm ayrıntılar hesaplanıyordu. Bu hesaplar daha 14 Ağustos 1914’de yani savaşın yeni başladığı günlerde gündeme gelmişti. İstanbul’dan Mısır’a gelen bazı Mısırlıların, Enver ve Talat Paşa’nın Almanlara katılma taraftarı oldukları yönündeki ifadeleri öğrenildiğinde de bu mesele uzun uzadıya tartışılmış ve Mısır’daki yerel otoritelerin görüşü alınmıştı. Ağustos ortalarında Hıdîv vekili ile İngiliz temsilcisi arasındaki görüşmede Hıdîv vekili [Hüseyin Rüşdü Paşa], İngiltere’nin genel kontrolü ile uyumlu, mahallî konularda da yerinde yönetim tedbirleri alması durumunda, Mısır’ın Osmanlı’dan ayrılması anlamına gelecek bir protektora (koruyucu-

²⁷³ TNA, FO, 141/484/1–219, 28 Aralık 1914, Cheetham’dan Edward Grey’e.

²⁷⁴ “Egypt Stanch”, *The Times*, 11 Kasım 1914.

²⁷⁵ “Mısır’da Hükümet-i Askeriye Tesisi”, *Tercümân-ı Hakikat*, 5 Teşrin-i sani 1330 (18 Kasım 1914).

²⁷⁶ “Mısır’da İdare-i Örfiye”, “Mısır’da İngilizler”, *İkdâm*, 24 Teşrin-i evvel 1330 (6 Kasım 1914).

luk) ilanının Mısırlılar tarafından kabul edilebileceğini söylemişti²⁷⁷. Fakat Hıdîv vekilinin bu sözleri genel ve yaygın bir kanaatin göstergesi değildi. Zira Mısırlı bakanların pozisyonları konusunda endişe içerisinde olduklarından, bazılarının böyle bir bildirinin ilanından evvel koltuklarını terk edebilecekleri düşünülüyordu. Bu amaçla Cheetham'ın kısa vadeli planı, Osmanlı Devleti ile savaş ilanı vukû bulmazsa Mısırlı yöneticilere ne protektora ne de ekonomik istikrar sözü verilmemesi yönündeydi. Aynı zamanda Mısırlı görevliler ile halk arasında Türk düşmanlığı fikrini yerleştirerek İngiltere'ye sadakatlerini sağlamak ve Mısır İngiliz İmparatorluğu'nun bir parçasıymış gibi muamele etmek, dinî gruplarla ve Hıdîv vekili ve bakanlarla yönetimde işbirliği yapmak en faydalı çözüm olarak önerilmekteydi. Cheetham protektoranın Mısır'ın her yerinde çok sayıda İngiliz sempatzanı tarafından destekleneceğini, ayrıca halkın fikrinin de İngiltere'nin yanında olmak olduğunu düşünmekteydi. Bu noktada Mısır'daki tarım nüfusunun ihtiyacı olan pazarın sadece İngiltere tarafından sağlanabileceğine inanıldığı için, İngiltere'nin kurtarıcı olarak görüldüğünü belirten Cheetham, diğer yandan protektora içerisinde Mısır'ın özerkliğinden bahsedilirse aydın Mısırlıların desteğinin sağlanabileceğine inanmaktaydı. Ancak bu metnin kaleme alınırken çok dikkatli olunması ve Mısır'daki İngiliz varlığına zarar verecek ifadeler içermemesi gerektiğinde dikkat çekmekteydi²⁷⁸.

Kahire'deki Yüksek Komiser Vekili Cheetham'a verilen cevapta İngiliz Dışişleri, Osmanlı Devleti herhangi bir şekilde barışı bozmadıkça mevcut durumun devam etmesini, ancak nasıl olursa olsun bir savaş ilanında Mısır'da protektora ilanının uygun olacağını bildirmekteydi²⁷⁹. Artık savaş ilanı durumunda Mısır'ın statüsünü belirleyecek metnin üzerinde çalışılıyordu. Bu amaçla hazırlanan taslak metni Edward Grey'e gönderen Mısır'daki İngiliz elçiliği görüş istiyordu. Bu taslak ile ilerleyen günlerde ilan edilecek gerçek metin arasında çok az fark olduğu anlaşılmaktaydı. Metin, "*Osmanlı Devleti'ne verilen tüm teminatlara ve Türk devlet adamlarının onlarca kez verdikleri tarafsızlık*" sözüne rağmen Osmanlı Devleti tarafından tarafsızlığın bozulduğunun belirtilmesiyle başlıyordu. Hıdîviyyet hanedanının kazancı olan reformların korunması için İngiltere'nin elinden geleni yapacağı, özerk bir hükûmete gidişin önünün açılacağı, ayrıca Osmanlı Devleti'ne karşı girişilecek operasyonlarda Mısır'ın olabildiğince az üs olarak kullanılacağı ifade ediliyordu²⁸⁰.

Hıdîvin iskat edilerek İngiliz protektorasının ilan edilmesi halinde kimin Hıdîv olacağı meselesi de protektoranın şekli ve zamanlaması kadar önemli

²⁷⁷ TNA, FO, 371/1970, 39210/87, 14 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

²⁷⁸ TNA, FO, 371/1970, 48237/139, 10 Eylül 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

²⁷⁹ TNA, FO, 371/1970, 48237/191, 11 Eylül 1914, Edward Grey'den Cheetham'a.

²⁸⁰ TNA, FO, 371/1970, 48248/140, 11 Eylül 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

bir meseleydi. Bu konuyla ilgili Cheetham, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 27 Eylül tarihli bir yazısında bu görev için Hıdıviyyet prenslerinden Hüseyin'i düşündüklerini bildirmektedir²⁸¹. Ayrıca bu yazısından birkaç gün sonra İngiliz diplomat, Prens Hüseyin'in bunu kabul etmeye meyyal olduğunu bildiriyordu²⁸². Kesin olmamakla birlikte Prens Hüseyin üzerinde ittifakın sağlanmasıyla protektora ilanının ne şekilde olması gerektiği tartışılmaya başlanmıştı. Prens Hüseyin bu görevi kabul eder etmez *"halkın isteği ile Abbas Hilmi Paşa'nın tahttan indirildiği ve bu gelişmeler içerisinde hıdıvlığın, hıdıviyyet ailesinin en yaşlı üyesi Prens Hüseyin'e önerildiği ve onun tarafından kabul edildiği"* şeklinde ifadelerin yer alacağı bir beyannamenin basılması üzerinde çalışılmaya başlanmıştı²⁸³. Abbas Hilmi'nin azline asıl sebep, İngiliz idaresinin Mısır'daki çıkarlarının korunmasıyken, bunun yerine sebep olarak *"halkın isteği"* iddiası gösterilmişti. Halkın İngiliz yönetimine karşı kin ve düşmanlık beslememesi için kullanılan ifadelerde, İngiltere'nin sorumluluğu olabildiğince azaltılıyordu. Bunun yanında, Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın hareketlerindeki belirsizlik kaygıya neden oluyordu. Mısır'ın geleceğine dair alınan duyurular hâlâ Kahire'deki İngiliz yönetimini endişelendirmektedir. Hıdıviyyet motorlarından birinin Dalaman'a Abbas Hilmi Paşa'nın eşyalarını getirdiği, kendisinin de Mısır'a dönmeye hazırlandığı yönündeki duyurularla ilgili olarak Cheetham, Dışişleri Bakanlığı'na şunu yazıyordu: *"Onun burada var olması şüphesiz pek çok Mısırlı görevlinin sadakatini etkileyecektir"*. Cheetham, Mısırlı Bakanların böylesine muğlak ortamda İngiltere'ye sadakatten ayrılmasından endişelenmekteyse de Prens Hüseyin'in Hıdıvlığı kabul etmesi durumunda Abbas Hilmi'nin etkisinin kırılaacağını düşünmekteydi²⁸⁴.

Öte yandan Mısırlı görevlilerin açık ve kesin bir itaatini alamamak Cheetham'ı kaygılandırıyor, bu nedenle Hıdîv Vekili ile konuyu tartışıyordu. Daha önceden de görüştüğü Hıdîv Vekili ile yeniden görüşen Graham'a, Hüseyin Rüşdü Paşa, Osmanlı Devleti ile dinî bağları hatırlatıyor ve Mısır'a özerklik verilmeden ülkede yükselen duyguların kontrol altına alınmasının imkânsızlığından söz ediyordu. Bu sözlerin arkasında Türk sempatisanlarının bulunduğu ve Hıdîv vekilinin onlardan etkilenmiş olduğunu tahmin eden Cheetham, ne kendisinin ne de Graham'ın şimdiye kadar herhangi bir taahhütte bulunmadığını yazıyordu. Aslında İngiliz Yüksek Komiseri, Mısırlıların özerklik meselesine verdikleri önemin farkındaydı. Bununla ilgili önerisi de Mısırlıların kriz süresince İngiltere tarafında kalmaya ve herhangi bir şekilde yanlış yapmamaya dikkat ederlerse, dış görünüşte çok istedikleri özerklik meselesine *"layık olabilecekleri"* yönündeydi. Aksi takdirde İngiltere'nin yardı-

²⁸¹ TNA, FO, 371/1971, 53542/231, 27 Eylül 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

²⁸² TNA, FO, 371/1970, 58663/197 13 Ekim 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

²⁸³ TNA, FO, 371/1971, 59173/199, 14 Ekim 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

²⁸⁴ TNA, FO, 371/1971, 64264/20, 28 Ekim 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

mıyla elde edecekleri tüm bu haklarını kaybedeceklerdi²⁸⁵.

Tüm bu tartışmalar ve hazırlıklar devam ederken 30 Ekim 1914'de İngiliz Dışişleri'nden Cheetham'a bazı adımları atmanın zamanının geldiği bildiriliyordu. Bu bağlamda Prens Hüseyin ile yapacağı görüşmede gizli bir şekilde, Osmanlı Devleti'nin savaş açması durumunda, hıdıvlığı kabulünü söylemesi isteniyordu²⁸⁶. Bu direktif doğrultusunda Prens Hüseyin ile iki uzun ve gizli görüşme yapan Cheetham'a, Prens Hüseyin otonomi isteğini yinelemişti. Buna göre Prens Hüseyin, Mısır'da halifelığe karşı cephe alacağı için, ülkedeki İslamî hissiyatın yükseleceğini belirterek Mısır'a İngiliz hâkimiyeti altında bir otonomi sözü verilmezse hıdıvlığı kabul etmeyeceğini imâ etmişti. Öneriyi tamamıyla reddetmeyen Prens, otonomi isteğini vurgulamıştı. İngilizler ise Prens ve Hıdîv vekilinin bu tutumunda can korkusunun etkili olduğunu düşünmekteydi²⁸⁷. Prens Hüseyin ve diğer kabine üyelerinin can korkusu ile çekingen davrandıklarını, zira Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın kendilerini öldürmek için casuslar gönderdiğine inandıklarını belirtiyordu²⁸⁸.

Aslında İstanbul'da Enver ve Talat Paşalarla görüşerek toplantılar düzenleyen Mısırlıların kendi aralarında aldıkları kararlarda, Mısır'a düzenlenecek askerî bir hareket neticesinde Osmanlı ordularının ülkeye muzaffer olarak girmesi durumunda vekilin ve diğer işbirlikçilerin azledilmesi kararlaştırılmaktaydı²⁸⁹.

İstanbul'daki İngiliz Elçisi Mallet ise son ana kadar bir protektora ilanının ertelenmesinin yerinde olacağını iddia ediyordu. Acil bir İngiliz protektora ilanının Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki İngiliz tebaası için tehlikeli olabileceğini ve saldırıya maruz kalabileceklerini, ayrıca Türk Hükûmeti'nin büyük bir çoğunluğunun hâlâ İngiltere ile savaşıyor olduklarını ve her şeyin gelecek iki hafta içinde ortaya çıkacağını düşünüyordu²⁹⁰.

Diğer yandan Prens Hüseyin'in istekleri Mısır'ın statükosunun değiştirilmesi ile sınırlı değildi. Daha evvelki görüşmelerinde İngiliz temsilcisine isteklerinin kabul edilmemesi durumunda görevi kabul edemeyeceğini bildiren Prens, bir diğer görüşmede isteklerini daha netleştirmişti. Prens Hüseyin'in

²⁸⁵ TNA, FO, 371/1970, 65387/232, 30 Ekim 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

²⁸⁶ TNA, FO, 371/1971, 64264/300, 30 Ekim 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

²⁸⁷ TNA, FO, 371/1971, 64264/235, 1 Ekim 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

²⁸⁸ TNA, FO, 371/1970, 66836/239, 4 Kasım 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

²⁸⁹ 15 Ekim'de bir araya gelen Şefik Paşa, Seyyid Kamil, İsmail Lebîb Bey ve Muhammed Ferid, Mısır harekâtının başlangıcında Mısır'da yayınlanacak ilanın taslağı üzerinde çalışmışlar ve Hıdîv Vekili Hüseyin Rüşdü Paşa ve beraberindekilerin azliye onun yerine, Hıdîv Mısır'a dönene kadar, Mustafa Mahir'in Hıdîv vekili tayin edilmesi üzerinde anlaşmışlardı. Muhammed Ferid, a.g.e., s. 168-169.

²⁹⁰ TNA, FO, 371/1970, 65327/1091, 30 Ekim 1914; Türk basınında daha 6 Kasım tarihinde yer alan bir haberde Almanya kaynaklarından öğrenildiğine göre Abbas Hilmi'nin tahttan indirilerek yerine Hüseyin Kamil'in sultan ilan edileceğinin öğrenildiği haberlerinin yer aldığı görülmektedir; "Mısır'da İngilizler", İkdâm, 24 Teşrin-i evvel 1330 (6 Kasım 1914).

bu işe oldukça hevesli olduğunu gözlemleyen Cheetham'ın ifadesine göre Prens, ülkenin yeni Hıdîvi değil "*Sultan*"ı olmayı istiyordu. İngiltere'nin ani bir ilhak kararını kesinlikle uygun görmediği gibi, yeni unvanıyla birlikte ayrı bayrak, para ve özel dekorasyonlar arzu ediyordu. Cheetham, Prens bu konuda herhangi bir vaatte bulunmamışsa da isteklerin kolaylıkla savuşturulması da mümkün olmayacaktı. Ayrıca Prens Hüseyin bu görüşmede İngiliz temsilcisine İngiltere'nin "*ilhak*" gibi ani ve keskin bir kararının mahzurlarından söz ederken özellikle dinî duyguların harekete geçmesi tehlikesine vurgu yapmıştı. Mısır'ın ilhak edilmesi gibi bir adımda halkın tepkinin kestirilememesi İngiliz diplomatı son derece rahatsız etmekteydi. Cheetham'a göre İngiltere için doğrudan daha fazla sorumluluk getirecek ilhakin muhtemel sonuçlarını göz ardı etmeksizin adımlar atılmalıydı. Bunun en doğru yolu da İngiliz protektorası altında mevcut Mısırlı idarecilerin yerlerinde kalmasıydı. Bu sayede dinî gruplar ve eğitilmiş sınıfın sadakati sağlanmış olacaktı²⁹¹. Cheetham'ın bu uzun ve ayrıntılı raporu İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından onaylanmış ve uygun zamanda uygun adımları atması için yetki verilmişti²⁹². Açık bir ilhakin mahzurlu olacağı kabul ediliyor ancak bağlayıcı ve taahhüt içeren anlaşmaların İngiltere'nin menfaatlerine uygun olmayacağı bildiriliyordu. Özellikle Prens Hüseyin için "*sultan*" unvanı kulağa pek hoş gelmiyordu²⁹³.

Bu ilk iddiaların ardından daha dikkatli araştırma ve fikir alış veriş i ile "*sultan*" unvanının neler getirip ne gibi noktalarda zararlı olabileceği araştırılmaya başlandı. Ronald Storrs bu konuda yazdığı bir raporda bu unvanı uzun uzadıya değerlendiriyordu. Storrs, raporuna Prens Hüseyin ile yaptığı görüşmeden edindiği izlenim ve Prens'in sözlerinin değerlendirilmesi ile başlıyordu. Öyle ki Hüseyin Kamil, Mısır'ın, Mısır Kralının yönetiminde bir krallığa dönüştürülmesini istediğini söylemiş ve "*geniş ve müreffeh ülkesini*" Balkan krallıkları ile kıyaslamıştı. Prens Hüseyin bu görüşmede Mısır'ın krallığa dönüştürülmesinin Mısır'daki tüm sınıfları son derece tatmin edeceğini vurgulamıştı. Ayrıca Mısır'ın yeni yöneticisine verilecek "*Sultan*" unvanının önemine dikkat çekmişti. Storrs, bu unvanın Arapça bir kelime olarak "*Kral*"a benzer bir şekilde "*gücü taşıyan*" anlamına geldiğini, ilk defa Mısır'da Selahaddin tarafından kullanıldığını ve turistlerin yakından tanıdığı Kahire'nin en ünlü camisi Sultan Hasan adında da kullanıldığını belirtmekteydi. Ona göre paralarda ve kitabelerde sık sık rastlanan bu unvanın kullanılmasında bir mahsur yoktu. Storrs'a göre, "*Sultan*" unvanı oldukça esnek bir anlam ifade etmekteydi. Zanzibar ve Maldive Adalarındaki vassal yöneticiler tarafından kullanılması gibi oldukça basit bir anlamı çağrıştırmakla birlikte çok da önemsiz bir anlam taşımadığını, hatta Arapça konuşan Müslüman dünyasında oldukça

²⁹¹ TNA, FO, 371/1970, 72635/274, 18 Kasım 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

²⁹² TNA, FO, 371/1970, 72583/362, 20 Kasım 1914, Edward Grey'den Cheetham'a.

²⁹³ Aynı Belge.

önemli bir unvan olduğunu belirtiyordu. Storrs bu unvanı “Müslümanların sivil ya da dinî manada başı” olarak açıklamaktaydı. Storrs’a göre, bu unvanın Mısır’ın yöneticisine verilmesi kesin ve muazzam bir etki yaratacaktır. Mısırlılar ve genel olarak tüm Doğulular üzerinde böyle bir etki yaratmasının sebebini ise sultanın Arapça konuşan dünyada ve Müslümanlar arasında popüler bir unvan olmasıydı. Genel olarak Doğulu halklarda sultanın kraldan daha yüksek bir rütbe ifade ettiğini ve Hüseyin’e verilecek “*Sultan-ı Mısır ve’l Sudan*” unvanının Mısırlılar ve Sudanlılar arasında büyük bir memnuniyet yaratacağını belirtiyordu²⁹⁴.

Zira Mısır’da ilan edilecek sultanlık, öncelikle Mısırlıların, tüm Kuzey Afrika Müslümanları, özellikle Trablus’taki Müslüman yöneticiler arasındaki önemini arttıracaktı. İlaveten, bu haliyle Mısır’ın geldiği nokta, Müslüman coğrafyasında zenginlik ve demokrasi açısından da bu ülkeler üzerinde etkili olacaktı. Hem de böylesine bir adım Osmanlı Devleti’ne karşı yürütülen savaşta oldukça önemliydi. Türk Sultanına duyulan sadakatin, tesis edilmesi planlanan Mısır Sultanlığına kaydırılması ve onun yanında İngiltere’nin varlığının sağlanması, bu hassas politika açısından önemli görülüyordu. Ayrıca bu durum, bölgedeki diğer bir hâkim güç olan Fransa’nın etkisinin kırılması açısından da önemli bir kazanım olacaktı. Mısır Sultanlığı ihdası ile Suriye’deki muhtemel Fransız kazançlarının politik etkileri minimize edilebilecekti²⁹⁵. Bu değerlendirmenin ardından Storrs’un şu sözleri İngiltere’nin Doğu siyaseti için oldukça etkileyici aynı zamanda Mısır’da ihdas edilecek Sultanlık ile ilgili kesin ve açık desteğini göstermesi açısından da önemliydi. Raporunda “*Büyük Britanya için onurun değeri hiçbir şeydir*” diyor ve Sultanlık unvanının verilerek kurulacak protektoranın ise Doğu Akdeniz’in yakın geleceği açısından son derece önemli olduğunu belirtiyordu²⁹⁶.

Gerçekten de unvan meselesi uzun zaman müzakere edilmişti. Prens Hüseyin’in isminin başına gelecek unvan İngiliz diplomatlar tarafından uzun uzun tetkik edilmişti. Bu tür ayrıntılar İngiltere’nin Prens Hüseyin’e ne kadar taviz verdiği yahut Prens’in neler koparabildiğinin göstergesi sayılacaktı. Ayrıntılar üzerinde uzun uzadıya durulmasının sebebi buydu. Diğer yandan Mısır üzerinde İngiltere’nin etkisini kıracak herhangi bir sözün yanlış kelimeler kullanılarak verilmemesi gerekiyordu. Prens Hüseyin’in Protektora ilanından sonra isminin önüne yazılacak sıfatlar da bu amaçla değerlendiriliyordu. Cheetham, Arapça unvanların çok çeşitli olduğunu belirterek, İngilizce “*High-/-*

²⁹⁴ TNA, FO, 371/1971, 75747/292, 10 Kasım 1914, Cheetham’dan Tyrrell’a. (Ronald Storrs’un Yazısı Ekli), Ayrıca Storrs anılarında da Hüseyin Kamil ile yapılan görüşmelerde ve unvan meselesindeki tereddütlerden söz etmektedir; Ronald Storrs, *The Memoirs of Sir Ronald Storrs*, G.P Putnam’s Sons, New York 1937, s. 151- 152.

²⁹⁵ Aynı Belge.

²⁹⁶ Aynı Belge.

yüce” kelimesinin karşılığı olarak çok geniş bir seçim alanının bulunduğunu yazıyordu. Bunlardan birinin de “*azamet*” kelimesi olduğunu ancak bunun İngilizce “*Majesty*”²⁹⁷ anlamını hissettirmediğini dolayısıyla bu unvanın kullanılmasının Osmanlı Devleti’nden ayrılmış olduğunu vurgulayabileceğini düşünmekteydi. Diğer yandan Prens Hüseyin’in Fransızca “*Hautesse*”²⁹⁸ unvanını kullanmayı çok arzu ettiği bu sayede Muhammed Ali’nin sayıları 100 civarında olan torunlarından, “*Altesse*”²⁹⁹ unvanını taşıyan ve birkaç kişi için kullanılan bugünkü ve eski sadrazamlardan, ayrıca Osmanlı Devleti’nin şeyhülislamından kendisinin ayırt edilebileceğini düşündüğü bildiriliyordu. Prens bu noktada ısrarcı olmadığı fakat İngiltere kabul ederse çok mutlu olacağı belirtiliyordu. Unvanların ayrıntılarıyla bu denli meşgul olan Prens diğer taraftan protektoranın faydaları konusunda girişimlerde bulunarak taraf-tar toplamaya çalışmasından Cheetham’ın oldukça memnun olduğu anlaşılmaktaydı. Cheetham, Prens Hüseyin’in İngiliz politikası için oldukça uygun bir seçim olduğunu düşünmekteydi³⁰⁰.

Sadece “*sultan*” unvanı değil protektora ilanıyla beraber Mısır’ın yeni ambleminin değiştirilmesi de gündeme gelmişti. Bu değişikliğin Mısırlıların ilgisini çekeceği ancak bununla birlikte milliyetçilik hislerinin yükselmesine neden olabileceğinden korkuluyordu. Gerçekten böylesine hassas değişimler Mısır’da İngiliz varlığını zora sokabilirdi. Ancak Cheetham bu hislerin protektora ilanıyla önlenebileceğini düşünmekteydi³⁰¹. Fakat İngiliz Dışişleri Bakanlığı, durumdan Cheetham kadar emin değildi. Prens Hüseyin’e verilecek çok fazla tavizin Mısır’daki İngiliz kontrolüne zarar vermesinden korkuluyor ve İngiliz kontrolünün elden kaçırılmaması gerektiği hatırlatılıyordu³⁰².

Aslında Cheetham, Prens Hüseyin’in İngiltere ile gizli bir şekilde görüşmeyi hoş karşılarken bir takım tavizler koparmayı da istediğinin farkındaydı. Ayrıca İngiltere’nin mevcut Bakanlarla İngiliz protektorası altında yönetime devam etmek istediğini ancak Prens Hüseyin’in bazı noktalarda “*halkın isteğinin*” de göz önüne alınması gerektiğini bildirdiğini yazmaktaydı. Aynı bayrak ve protektora konusunda Tunus ve Fas’ın (Fas protektorası altında) bir örnek teşkil ettiğini ancak onların protektora idaresinden kopmuş olduğunu söylemenin mümkün olmadığını belirtiyordu³⁰³.

Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesiyle resmî ilişkilerin kopması Prens

²⁹⁷ Majeste; Türkçe sıfatlardan “haşmetli” bunu karşılayabilir ve bağımsız bir devlet başkanının isminin önüne getirilir.

²⁹⁸ Bu kelime de yine haşmetli, üstün anlamına gelmektedir.

²⁹⁹ Fransızca. Ekselansları anlamına gelmektedir.

³⁰⁰ TNA, FO, 371/1971, 81 802/314, 12 Aralık 1914, Cheetham’dan Edward Grey’c.

³⁰¹ TNA, FO, 371/1971, 76575/293, 28 Kasım 1914, Cheetham’dan Dışişleri Bakanlığı’na.

³⁰² TNA, FO, 371/1971, 76575/388, 1 Aralık 1914, Dışişleri Bakanlığı’ndan Cheetham’a.

³⁰³ TNA, FO, 371/1971, 77799/300, 2 Aralık 1914, Cheetham’dan Edward Grey’c.

İngiliz elçisiyle görüşmelerinde daha rahat davranmasını sağlamıştı. İngiliz Dışişleri'nin fazla taviz verilmesinden duyduğu endişe, Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri Cheetham tarafından paylaşılmıyordu. Zira Prens Hüseyin'in protektoranın gerekliliği noktasında bir kuşkusunun olmadığı ve sık sık protektora yanlıları ile yaptığı görüşmelerin bu yönde oldukça etkili olduğunu bildiriyordu. Ancak Prens'in bu yönetim içerisinde kendisinin varlığını özellikle dinî noktadan çok önemli gördüğü anlaşıyorsa da bu onun sadakati için bir engel değildi. Bu nedenle Cheetham Mısır'da İngiliz idaresinde bir azalma olmayacağını temin ediyordu³⁰⁴.

Tüm bu düşünceler içerisinde artık adım atma zamanı gelmişti. Cheetham İskenderiye'deki İngiliz temsilciliğine gönderdiği telgrafında, bayrağın kararlaştırılan günde mutlaka gönlere çekilmesi gerektiği ayrıca Prens Hüseyin ile haberleşerek onun da Kahire'ye gelmesi için hazır olmasının bildirilmesini istiyordu³⁰⁵. Hazırlıklar ve görüşmelerin ardından 18 Aralık günü İngiltere'nin Mısır üzerindeki protektorası ilan edildi. Bu ilan tek başına İngiliz koruyuculuğunu ilan etmekle beraber, alınan üç aşamalı bir uygulamanın ilk adımıydı. Buna göre, Protektora ilan edilecek, Hıdiv Abbas Hilmi Paşa görevden alınacak ve bunun yerine amcası Hüseyin Kamil "*Sultan*" ilan edilecekti. Atılan adım Osmanlı Devleti tarafından çeşitli haber kanalları vasıtasıyla hemen öğrenildi. Ajans Royter'den alınan bilgiye göre Mısır'ın İngilizlerce ilhak edildiği, ayrıca Rus telgraf ajansının geçtiği bir yazıya istinaden de, hilafetin hukukî hükmünün sona erdirildiği belirtiliyordu³⁰⁶. Bu dönemde meclis üyesi, ancak ileride Dışişleri Bakanlığı'na gelecek olan Lord Curzon, Türklerin sebepsiz yere savaşa girişi ve provoke edilmemelerine karşın İtilaf güçlerine saldırımları gibi gelişmeler karşısında, Mısır'ın statüsünün değiştirilmesi konusunda kayıtsız kalamayacağı ve atılan adımın yerinde olduğunu söylemişti. Ayrıca o da Mısır halkının bu değişimden memnun olduğu yönünde bölgeden aldığı bilgilere yer vermişti³⁰⁷.

İlan edilen protektora metninde tıpkı sıkıyönetim ilanında olduğu gibi oldukça temkinli bir dil kullanılmışsa da aslında bu metin Mısır'ın Osmanlı Devleti ile bağının koptuğunun açık bir beyanıydı. Protektoranın Osmanlı Devleti tarafından savaş vukûundan dolayı ilan edildiği, Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki hâkimiyet haklarının sona erdiği ve Mısır ile ilgili tüm işlerin (savunması ve halkının çıkarlarının korunması ile ilgili), İngiltere tarafından üstlenildiği duyurulmaktaydı³⁰⁸. Bununla birlikte "*İngiltere'nin düşmanları*

³⁰⁴ TNA, FO, 371/1971, 83363/320, 16 Aralık 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

³⁰⁵ TNA, FO, 891/12, 17 Kasım 1914.

³⁰⁶ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/59, 9 Kânûn-ı evvel 1330 (21 Aralık 1914)

³⁰⁷ The Parliamentary Debates -Lords- (Official Report), V. Series, Vol. XVIII, 6 Ocak 1915, s. 239-240.

³⁰⁸ J.C Hurewitz, a.g.e., s.5; Durum İngiliz Basınında geniş yer tuttu: "New regime in Egypt", The Times, 19 Aralık 1914.

ile işbirliği yapan” Hıdîv Abbas Hilmi’nin görevden alındığı ve Hüseyin Kamil’in İngiliz protektorası altında “*Mısır Sultanı*” ilan edildiği bildiriliyordu³⁰⁹. Aynı gün Cheetham’dan Hüseyin Kamil’e gönderilen notla Mısır’daki sistem değişikliğinin ve kendisinin Mısır’ın sultanı seçilmesinin nedenleri üzerinde duruluyordu³¹⁰. Bu metinde, Osmanlı Meclisi’nde İngiltere’nin Osmanlı Devleti’nin çıkarlarına zarar vermeyeceğine inananların oluşturduğu savaş karşıtı grupla, savaş taraftarı askerî kanattan oluşan iki grup olduğu belirtiliyordu. Mısır sınırının silahlı gruplar tarafından geçilerek defalarca sınıır ihlali yapılmasına rağmen İngiltere’nin sağduyulu davranarak misilleme yapmadığı, fakat müttefik Rusya’nın sahillerinin Osmanlı Devleti tarafından bombalanmasıyla tedbirler alınması zaruretinin ortaya çıktığından söz ediliyordu. Bu sözlerle Mısır’daki yönetim, yani sistem değişikliğinin sebepleri açıklanıyordu. Ardından Abbas Hilmi Paşa’nın Hıdîvlikten ıskat edilmesinin sebebi de meşru bir zemine oturtulmaya çabalanıyordu. Onun da Almanlarla işbirliği içerisinde olmasından ötürü görevden alındığı belirtildikten sonra Mısır’ın yeni yöneticisi olarak Prens Hüseyin’in seçilmesinin sebebi açıklanıyordu. Yeni Sultana “*yaşınız ve tecrübeleriniz*” nedeniyle seçildiniz deniyor ve onun yönetimindeki Mısır’ın savunması ile ilgili tüm sorumluluğun İngiltere tarafından üstlenildiği bildiriliyordu. Sadece Mısır’ın savunması değil Mısır’ın dışişlerinin yani diğer devletlerle olan ikili ilişkilerinin Kahire’deki İngiliz temsilciliği tarafından doğrudan yürütüleceği bildiriliyordu. Kapitülasyonlarla ilgili de bazı vaatler vardı. Bu anlaşmalardan “*ülkenin gelişimini olumsuz etkileyecek olanların*” sınırlandırılacağını ancak bunların kaldırılmasının savaş bitene kadar uygun olmadığı yazılıyordu. İçişlerinde İngiltere ile uyumlu çalışılacağı bildirilirken de ikna edici olmak için İngiltere’nin ülkedeki pozisyonunun “*Mısır’ın özerklik yönünde ilerlemesini hızlandırmak olduğu*” dile getiriliyordu. İngiliz yönetiminin Mısır’daki halkın dinî inançlarına kesinlikle saygılı olduğu ve bundan sonra da böyle olmaya devam edeceğini, ayrıca İstanbul’dan siyasî sebeplerle zoraki olarak ayrıldıkları için Osmanlı Devleti’ne karşı Mısır halkının dinî bir yükümlülüğü bulunmadığını hatırlatırken, geçmişte de Mısır halkının Halifeye olan bağının politik bir bağdan hep bağımsız olduğu vurgulanıyordu. Ayrıca Halife ile Mısır halkının arasındaki dinî bağların kabul edilebileceğini ancak bunun siyasî bir etkiye duçar olması gerektiği üzerinde durulmaktaydı³¹¹.

³⁰⁹ Hurewitz, a.g.e., s. 5.

³¹⁰ Bu not üzerinde İngiliz makamları yaptıkları görüşmelerden edindikleri izlenimler ile hazırlanmışlar yani metin üzerinde önceden çalışılmıştı, TNA, FO, 371/1971, 75730/291, 26 Kasım 1914, Cheetham’dan Dışişleri Bakanlığı’na.

³¹¹ “Egypt under the British Flag”, “Abbas Hilmi Deposed”, “Great Britain as Trustee”, The Times, 19 Aralık 1914; “A Sultan of Egypt”, The Manchester Guardian, 19 Aralık 1914, “Egypt on British Protectorate”, Wall Street Journal, 19 Aralık 1914, The Observer, Fransız basınındaki yansımalarına yer vermemekteydi; “Our Protectorate in Egypt”, The Observer, 20 Aralık 1914; Protektora metni için bakınız; Hurewitz, a.g.e., s. 5–6.

Bu belge ile Mısır, Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olmaktan, Osmanlı Devleti'nin imzalamadığı tek taraflı bir kararla çıkarılmış oluyordu. Ayrıca Mısır tahtı tarihinde ilk defa İngilizlerin seçtiği hıdîviyyet ailesinden birine veriliyordu. Daha önceki hıdîvlerin atanmalarında Osmanlı Devleti merkezinde yazılan fermanlar kabul edilmekteydi. Ancak bu atamada İngiliz yetkililer sözde hıdîviyyet prenslerinden en büyük ve en akıllı olanı (eski dilde ekber ve erşad) seçerek gelenekçi yapıyı yani örfi hukuku bozmamış oluyorlardı.

Mısır'da atılan bu adımlar uzun zamandır gidişatın farkında olan IV. Ordu Kumandanlığı tarafından merkeze bildiriliyor, Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın ailesinin İtalya'ya nakledildiği belirtiliyordu. Ayrıca bu telgrafta Hüseyin Kamil'e verilen "*Mısır ve Sudan'ın Sultanı*" unvanına dikkat çekiliyordu¹¹². Abbas Hilmi Paşa'nın ailesinin İtalya'ya nakledildiği yönünde alınan duyumların Türk sempatisini ve Alman destekçisi olduğu iddia edilen bazı hıdîviyyet prenslerinin Mısır'dan gönderilmesiyle ilgili olması muhtemeldir.

IV. Ordu'ya, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden gönderilen yazıda, açık şekilde İngilizlerin hizmetine giren Hüseyin Kamil'in şer'i hükümlerle cezalandırılacağı, ancak bunun Mısır seferi sonrası yapılacağı bildiriliyordu¹¹³. Ayrıca basında da bu haber önemsenmeye değmez bir hareket gibi telakki ediliyor ve yansıtılıyordu¹¹⁴.

Öyle gözüküyor ki, Mısır'ın statüsü üzerinde uzun süre çalışan İngiliz politikacıları, unvanı "*Sultan*" olan ve kulağa daha bağımsız gibi gelen ancak tamamıyla İngiltere yönetimi altında olan bir idare tesisini kararlaştırmışlardı. Cheetham'ın Hüseyin Kamil'e gönderdiği bu metinden ülkenin vassal devletten başka bir şey olmadığını ve resmen İngiltere tarafından ilhak edildiği açıkça anlaşılmaktaydı. Her ne kadar bunun savaş dönemini kapsayan bir önlem olduğu halka inandırılmaya çalışılsa da giderek artan memnuniyetsizlik savaş sonrasında İngiltere için çok daha büyük sorunlar yaratacaktı.

Hüseyin Kamil'in ihtirasları ise onu İngilizlerin tesiri altındaki Hıdîvlerden çok daha etkisiz bir "*Sultan*" haline getirecekti. Öyle ki Dışişleri tamamıyla Kahire'deki İngiliz temsilciliğine bağlanmıştı. Aslında bu durum açık bir ilhaktan başka bir şey değildi. Ama 21 Aralıkta The Times Muhabirine verdiği röportajda Hüseyin Kamil, Osmanlı yöneticilerinin "*ihhtiraslarının peşine düşüklerini*" belirtiyordu. Ayrıca kendisine bu görev önerildiğinde tam anlamıyla istekli olmamasına rağmen halkı için bu "*kutsal*" görevi yerine getirmesinin önemini kavradığını söylüyordu. 59 yaşına gelmiş biri olarak,

¹¹² ATASE, K: 531, D: 2077, F:2/11, 22 Aralık 1914.

¹¹³ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/59, 10 Kânûn-ı evvel 1330 (23 Aralık 1914).

¹¹⁴ "İngilizlerin Yeni Hıdîvi", *İkdâm*, 14 Kânûn-ı evvel 1330 (27 Aralık 1914); Ayrıca Hüseyin Kamil'in büyük bir debdebe ile saraya girdiği ve büyük bir kalabalığın kendisini tebrike geldiği, Avrupalıların sevgi gösterisinde bulunduğu gibi ayrıntılar haberin içerisinde geniş yer buluyordu.

“sonradan görme ve koltuk tutkunu olmadığını” vurgulayan Hüseyin, inançlı biri olarak halkının yanında olması gerektiğini düşünüyordu. Uzun röportajında defalarca İngiltere’ye minnettarlığını sunuyor ve Mısır halkına şu üç kapının açık olduğunu belirtiyordu: “*Hıdîviyyet Sarayı’nın Kapısı, İngiliz Temsilciliği’nin Kapısı ve Mısır Hükûmeti’nin Kapısı*”³¹⁵.

21 Aralıkta Hüseyin Kamil’in taç giyme törenine³¹⁶ geniş yer veren İngiliz basını, İngiliz Kralı George’un Hüseyin Kamil’e bu vesileyle gönderdiği ve karşılığında yeni Sultanın Krala verdiği cevabi mesajlardan söz etmekteydi³¹⁷. Türk basınında Hüseyin Kamil’in halka yaptığı bir beyanattan bahsedilmekte ve bu beyanatında Hüseyin Kamil’in İngilizlerce “*Melikü’l Mısır*” olarak atanmasının hukuka uygun olmadığı, zira meşru olması için Hıdivin Padişah tarafından atanması gerektiği belirtiliyordu³¹⁸. Gerçekten de Türk basınında, Hüseyin Kamil’in İngilizler tarafından Mısır’ın yeni yöneticisi seçilmesi oldukça sert bir dille eleştiriliyordu. Sabah’ta çıkan bir haberde, “*İngilizler elinde para ile satın alınmış bir alet olmaktan başka mahiyeti olmayan Hüseyin Kamil’in oynamış olduğu hainane role, ahali-i mahalliyenin katiiyen itibar etmediği ve hatta evvelden heri İngilizleri sevmeyen Mısır ahalisini bu son siyasî oyun büsbütün husumetlerini mucib olduğu varid olan malumattan anlaşılmaktadır.*” denilmekteydi³¹⁹. Ayrıca yine gazetelerde Hüseyin Kamil’in sultanlığı kabul ederken İngiltere’ye üç şart sunduğuna değiniliyordu. Öyle ki gizli bir kaynaktan öğrenildiğine göre, Hüseyin Kamil bu görevi kabul etmek için İngilizlerden kendisinin, kızının ve oğlunun tahminen iki buçuk milyon İngiliz Lirası kıymetindeki mal ve mülkünün garantiye alınmasını istemişti. Ayrıca Mısır’ın Türk ordusu tarafından istilası gerçekleşirse Mısır’ı terk edebilmek için İskenderiye’de bir geminin bulundurulmasını ve İngiltere’de de ikametine mahsus olmak üzere bir “şatonun” tahsis edilmesini talep etmişti³²⁰. İlerleyen günlerde Hüseyin Kamil Paşa hakkında alınan Meclis-i Vükelâ kararı oldukça sertti:

“*Memâlik-i mahrûse-i şâhânenin bir kıt’asını Devlet-i Alîyye-i Osmanîyye idaresinden çıkararak bir hükûmet-i ecnebiyye idare ve himâyesine tevdi ettiği... Mısır’da olan hıdîviyyetini ve bi’l-ahire sultanlığını i’lân ve namına hutbe kırâat ettirdiği iddiasıyla müttehan olan Hıdîv-i esbak*

³¹⁵ “New Sultan’s views; I trust entirely in England”, *The Times*, 21 Aralık 1914.

³¹⁶ Taç giyme töreninde Hüseyin Kamil’in bir suikasta uğramaması için bazı tedbirler alınmıştır. Öyle ki bu bağlamda İngiliz yetkililer, saraya giden yoldaki her evin dikkatlice izleneceğini, polis tarafından bu evlerin önceden aranacağını ve evin sahiplerinden garanti isteneceğini belirtmektedir.; TNA, FO, 141/484/1-219, 28 Aralık 1914.

³¹⁷ “The new Sultan of Egypt, message from King George, the Sultan’s reply”, *The Times*, 21 Aralık 1914.

³¹⁸ “Hüseyin Kamil için”, *İkdâm*, 30 Kânûn-ı evvel 1330 (12 Ocak 1915).

³¹⁹ “Mısır’da Şahne-i Hiyanet”, *Sabah*, 19 Kânûn-ı evvel 1330, (1 Ocak 1915).

³²⁰ “Hüseyin Kamil’in Şeraiti”, *Sabah*, 23 Kânûn-ı evvel 1330, (5 Ocak 1915), “Hüseyin Kamil Hakkında”, *Servet-i Fünûn*, No: 1232, 1 Kânûn-ı sâni 1330, (14 Ocak 1915).

İsmail Paşa zade Hüseyin Kamil'in ele geçirildiğinde muhâkeme-i vicâhiyye icrâ edilmek üzere mülkiyye ceza kânun-nâmesinin elli dördüncü maddesi zeylinin fıkra-i evvelisine tevfiқан idamına ve kanûn-nâme mezkurun yirmi dokuz ve otuz birinci maddeleri mucibince hukuk-ı medenide iskatıyla emvâl ve emlâkinin bi-l-hâciz ma'rifet-i hükûmetle idare ettirilmesine ve rûthesinin ref' ve nişanlarının istirdâdına dair Aliye Divân-ı Harb-i Âlisinden gıyâben verilen hükmü hâvî mazbata ve idare-i seniyye layihası leffen takdim kılındı"

321

Ayrıca kararın, Mısır sınırına uçaklarla ve temsili resimlerle birlikte atılması da isteniyordu. Diğer taraftan yeni sultan adına Cuma günleri Cuma namazında okutulacak olan ve Mısır Evkaf Nezâretince hazırlanan hutbenin bir nüshası Atina'daki Türk makamlarının eline geçmişti. Atina Sefareti bu hutbenin bir nüshasını İstanbul'a göndermiştir³²².

Buna benzer propaganda ve yeni sultanı meşrulaştırma çabaları İngiltere tarafından farklı yollardan yapılmaya çalışılıyordu. Öyle ki Hicaz vilayetinden gelen bir yazıda, bir İngiliz nakliye gemisiyle gönderilen ve bazı parçalarında "*Hıdîv-i Kazib*" [Yalancı Hıdîv] Hüseyin Kamil'in ismi yazılı olan Kâbe örtüsü hakkında ne yapmaları gerektiği soruluyordu. Verilen cevapta bu parçaların çıkarılarak yerine eski örtüden ilgili kısımların eklenmesi isteniyordu. Çıkarılan yedi parçadan ibaret "*sahte parçaların*" da sürre-i hümayun tarafından merkeze gönderilmesi isteniyordu³²³. Anlaşılan o ki, İngilizler yeni "*Sultan*"larını meşrulaştırmak için her yolu deniyorlardı.

2- Protektoranın İlanı Sürecinde Mısır'daki Durum ve Osmanlı Devleti'nin Tavrı

Resmîyette Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olan Mısır'ın İngiliz yönetimindeki statüsünün değiştirilmesine, Mısırlı entelektüellerin ve toplumun çeşitli kesimlerinin nasıl tepki vereceğini kesin olarak tahmin etmek mümkün değilse de birçok ipucunun bazı sonuçlar çıkarmaya yeterli olduğu açıktı. Ancak protektoranın ilanından evvel hazırlık evresinde Mısırlıların nabzının tutulması kesin adımın atılmasından evvel daha önemliydi. Bu amaçla, Mısır'da İngiliz temsilciliğine mühim emirler veriliyordu. Mısır'da halkın hassasiyetinin tespit edilmesi için gerek protektoranın ilanından evvel gerekse ilanının hemen akabinde genel havanın dikkatle gözlemlendiği anlaşılmaktadır. Bu durum Osmanlı Devleti'ne de çeşitli raporlarla bildiriliyordu. Dâhiliye Nezâreti'nin Başkumandanlığa gönderdiği ve daha Osmanlı Devleti'nin savaşa girme kararı almadığı Ağustos ayına ait bir raporda, bu oldukça tedirgin bekleyiş gözler önüne seriliyordu. Raporda İngilizlerin Mısır'daki asker sayısını arttır-

³²¹ BOA, İ.MTZ (05), 32/1893, 30 Haziran 1332 (13 Temmuz 1916).

³²² BOA, HR.SYS., 2348/5, B:36-37, 10 Şubat 1330 (16 Şubat 1915).

³²³ BOA, DH.KMS., 35/55, B: 1-2, 5-21 Kânûn-ı evvel 1331 (18 Aralık 1915- 3 Ocak 1916).

dığı, savaş gemilerinin limanlarda bekletildiği, Mısır'da gayrimüslimlerden asker yazıldığı bazı mahallerde tahkimat yapıldığı bildiriliyordu. Ayrıca Mısır askerinin silahlarının alındığı bilgisinin doğru olmadığı fakat cephanelerinin alındığı öğrenilmişti³²⁴. Osmanlı Devleti'nin resmen savaşa girmesi, Mısır'daki siyasi havanın belirsizliği, halk temayülündeki İngiliz hoşnutsuzluğunu ve dolayısıyla İngilizlerin tedirginliğini arttırmış, ani bir başkaldırıya yahut beklenmedik bir saldırıya karşı Kanal'ın trafiğe kapatılmasına karar verilmişti. Cheetham'ın bu kararı almasında yalnızca Mısır'da görev yapan ekonomi danışmanı ve içişleri danışmanının görüşleri değil, Sudan'daki İngiliz temsilcisi ve onun sivil ve askerî istihbaratı da etkili olmuştu. Türkler ve Abbas Hilmi Paşa'nın aylardır gizliden gizliye Mısır'da dinî bir isyan çıkartmak için çalışmakta olduğu öğrenilmişti. Ayrıca, Mısır Batı Çölü'ndeki Bedeviler ile Sunusilerin İslam adına Batı sınırında bir harekete hazırlandıklarına dair birçok haber vardı. Türklerden tutuklanan liderlerin içeride ajitasyon yaptıklarının kanıtlandığını ama Mısır içerisinde oluşacak bir isyanın Türkler Kanal'a geldiğinde başlayabileceği düşünülmekteydi. Suriye'den güvenilir kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Alman liderler Mısır'daki desteğe güveniyorlardı. Bu nedenle tüm olasılıklar göz önüne alınarak Mısır'ın statüsüne dair değişiklik bildirgesi basılana ve birlikler Mısır'a dağılana kadar dikkatle hazırlanılması gerekiyordu³²⁵.

Gerçekten de protektora öncesi İngiliz Yüksek Komiseri'nin Mısır'daki genel havaya dair çok da iyimser olmadığı anlaşılmaktaydı. Öyle ki Cheetham'ın İngiliz Deniz Kuvvetleri Bakanlığı'na yazdığı yazıda kendisinin Mısır Genel Komutanı Maxwell ile yaptığı görüşmelerde Mısır'a bir gönüllü birliğinin ulaştığını, ancak politik durumda *"kesin ve garanti verici bir hava olmasından"* Hindistan birlikleri Süveyş'e ulaşana kadar yani beş gün sonrasına değin Kanal'ın ulaşma kapatılmasına karar verdiklerini bildiriyordu³²⁶.

Mısır Yüksek Komiseri Vekili, buradaki gelişmelerin nabzını tutarken askerî duruma ek olarak mutlaka siyasi durumların da göz önüne alınması gerektiğini vurguluyor ve Mısır idarecilerinin, bakanların kendileriyle birlikte hareket etmesinin önemini hatırlatıyordu. Özellikle Türk Ordusu'nun Kanal'da çarpışmaya girmesiyle ülkede hava hızla değişebilirdi. Kritik nokta Türk Ordusu'nun Kanal'da yahut Kanal yakınında çarpışmaya girmesiydi. Yani Kanal'da bir galibiyetten evvel buraya büyük bir ordunun gelmiş olması bile Mısır'daki havayı etkileyebilirdi³²⁷. Öyle anlaşıyor ki sıkıyönetim sonrası Mısır'da endişe iyice artmış ve Kanal'daki bir Türk başarısının içeride de önemli bir halk hareketini ve siyasi bir güç kaybını beraberinde getireceği endişesi hâkim olmuştu. Rum bir doktor ile yapılan görüşmeden de benzer so-

³²⁴ ATASE, K: 361, D: 1444, F: 2, 14 Ağustos 1330.

³²⁵ Churchill Archives, CHAR, 13/39/56-57, 10 Kasım 1914.

³²⁶ Churchill Archives, CHAR, 13/39/56-57, 10 Kasım 1914.

³²⁷ Aynı belge.

nuçlar çıkarılıyordu. Musul'daki ordu birliğini yeni terk edip İskenderiye'ye gelmiş olan bu doktor, 3 Kasım'a kadar bir Türk subayı olarak görev yapmıştı. Doktor, Almanların Türklere sürekli olarak Mısır'a yapılacak seferin önemini hatırlattığını ve Rusların Kafkaslarda aldığı geçici başarıların bu önemi azaltmaması gerektiğini telkin ettiklerini söylüyordu. Ayrıca Mısır'daki İngiliz birliklerinin sürekli olarak hesap edilmeye çalışıldığını hatırlatıyordu. Rum doktorun İngiliz Komutanı'na verdiği bilgiye göre Türklerin planı şöyledir; Mısır kıyısına çıkarılacak küçük bir kuvvet ülkede İngilizler aleyhine isyan çıkarmak ve bu sayede Türk kuvvetlerinin Mısır topraklarına daha kolay ulaşması sağlanacaktı. Ancak bu planın aksamasında Türklerin en çok tedirgin oldukları noktanın İskenderun'a bir düşman askeri indirilmesi ve dolayısıyla Mısır'a yürüyen ana kuvvet ile iletişimin kesilmesi olduğunu söylemekteydi³²⁸.

Türk birliklerinin hazırlıkları ve gayri nizamî harp unsurlarının Mısır ile ilgili tasavvurlarını tam anlamıyla öğrenmeye çalışan Mısır'daki İngiliz yönetimi, Mısır'da yapacakları yönetim değişikliğinin hem Mısır kamuoyunda yaratacağı etkiyi kestirmek istiyor hem de bu yönetim değişikliğinin faydadan çok zarar getirmesinden çekiniyorlardı. Ancak Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'deki Rus limanlarını bombardıman etmesi ile bu yönetim değişikliği için artık beklenmeyecekti. Mısır'ın fiilen Osmanlı Devleti'nden kopartılması ve Abbas Hilmi Paşa'nın Hıdıvlikten ıskat edilmesi İngiliz yetkililerin Mısır'ın nabzını tutmaktan vazgeçmesine neden olmamıştı. Aksine değişimin ardından birtakım tedbirler ve gözlemlerle Mısırlıların oluşturacağı bir tehdit önlenmeye çalışılmıştı.

Protektora ilanının Mısır kamuoyunda olumsuz manada büyük bir tepki görmediği anlaşılıyordu. Protektora ilanından sonra yeni yönetim ile ilgili görüşü sorulan Cheetham, durumun "*memnuniyet verici*" olduğunu bildirmekteydi³²⁹. Mısır İçişleri Bakanlığı danışmanı tarafından hazırlanan raporda sıkıyönetim ilanı ile protektora ilanı arasında geçen sürenin birçok dedikodunun gelişmesine ve yayılmasına imkân vermesine rağmen, durumun gerçeğine olumsuz bir etki yapmadığı ve harcanan zamanın ve atılan adımların rejim değişikliğinin bir aşaması olduğunu yazıyordu. Ancak Mısır'ın Müslüman bir ülkenin hâkimiyetinden çıkarılarak, Hristiyan bir kuvvetin hâkimiyetine girmesinin ayrıca Halifelik tarafından değil de Hristiyan bir yönetici tarafından atanmasının ülkede şok etkisi yarattığı açıklanıyordu. Diğer yandan, İngiliz protektorası ilanının ve Prens Hüseyin'in sultan olarak atanmasının yerel Hristiyan tebaa hariç tutulursa, Mısır kamuoyunda hiçbir coşkuya neden olmadığı da belirtiliyordu. Durum, "*sakin bir kabul*" olarak betimleniyordu³³⁰.

³²⁸ Churchill Archives, CHAR, 13/39/56-65, 13 Kasım 1914.

³²⁹ TNA, FO, 141/484/1-219, 28 Aralık 1914, Cheetham'dan Edward Grey'c.

³³⁰ Aynı rapor.

Halkın sükûnetinin korunması için aynı zamanda bazı ekonomik ve askerî tedbirler de alınmaktaydı. Mısır'da halkın isyanını kolaylaştıracak en büyük etken şüphesiz ekonomik problemlerin Mısır idaresini ani bir kararla İngiliz yönetimine geçiren protektora ilanına paralel gelişmesiydi. Üreticinin sıkıntılarının Hıdivistler, Türkler ve Milliyetçiler tarafından İngiltere karşıtı duyguları yükseltmek için kullanıldığı gözlemlenmekteydi. Bu amaçla tüccarlara Mısırlı üreticinin elindeki malı alması karşısında sübvansiyon sağlanacağı bildirilmişti. Ayrıca üreticinin vergisinin son kısmının ödenmesi ertelenmiş ve bu önlemler çiftçi kesimi tarafından memnuniyetle karşılanmıştı³³¹.

Bu ekonomik tedbirlerin yanında Mısır'daki Alman, Avusturya- Macaristan tebaasından yerleşimciler, 1 Ekim 1914'de Genel Komutanlığın emriyle kendilerini kayda aldırılmışlardı. Bu kişilerin listeleri hazırlanmış, düşman ülke tebaasından olan tüm kadınlarla ve yine bu milletlerden askerliğe uygun olmayan hasta ve yaşlı olan erkeklerin ülkeyi terketmesine izin verilmişti. 1914 yılı Kasımında ise sayıları 713 kişi kadar olan düşman tebaası kimi erkekler askerlik yaşında olduklarından ya da şüpheli görüldüklerinden dolayı İskenderiye'de toplandılar ve bunlardan 367'si Malta'ya sürgün edildi. Bu tutuklama ve sürgünlerle Alman propagandası yaptığı iddiasıyla çok sayıda Alman, Avusturya- Macaristan ve Türk tebaası ülkeden uzaklaştırılmıştı. Ayrıca ardından gelen diğer bir kararla devlet görevindeki bu milletlere mensup kişiler zorunlu olarak emekli edilmiştir³³². Diğer taraftan 49 Türk ve 14 Mısırlı, "ajitator" (provokatör) oldukları iddiasıyla tutuklandı ve Malta'ya gönderildi³³³.

Mısır'da hâkim olan hava, Arapçadan tercüme edilen ve hiçbir üst makam yahut hitap cümlesi bulunmayan bir raporda da Osmanlı makamlarının bilgisine sunulmaktaydı. Mısır'da ekonomik durumun iyi olmadığı, çoğunlukla Müslüman memurlara izin verildiği, birçok tüccarın iflas ettiği gibi hususlar yukarıda sözü edilen protektora sonrası tutuklama ve sınır dışı etme, emekliye sevk etme gibi zorlamalarla alakalıydı. Nitekim sosyal düzende de oldukça büyük sorunlar olduğu özellikle Rum, Ermeni, Kıpti ve Yahudilerin İngilizlere Türkler aleyhinde casusluk yaptıkları anlatılıyordu. Ancak Mısır'daki halkın daha önce görülmemiş surette Türklere meyyal bulunduğu ve İslam için Türklere hizmete hazır olduklarına değiniliyordu. Oldukça ilginç duyumlara yer verilen raporda Mısır'daki gayrimüslimlerin, Müslümanlar aleyhinde büyük kin beslediği ve şimdilik bir kıyım olmamasının sebebinin hükûmetin halkın elindeki bıçaklara kadar tüm silahları toplaması olduğu vurgulanmaktaydı³³⁴. Raporda Mısırlıların, Hüseyin Kamil'in tabiiyetinden ve İngilizlerin yaptıklarından kadınlar-çocuklar da dâhil olmak üzere memnun

³³¹ Aynı rapor.

³³² Aynı rapor.

³³³ Aynı rapor.

³³⁴ ATASE, K: 164, D: 719A, F: 17.

olmadıkları üzerinde duruluyordu. Sudan'daki İngiliz karşıtı hissiyattan da söz edilen raporda, İngilizlerin hem Mısır'da hem de Sudan'da kıyamdan son derece korktukları haber verilmekteydi³³⁵. Akabe'nin Mısır hududundaki bazı mevkillerinde Müslüman telefon memurlarının alınarak yerlerine İngiliz memurlarının yerleştirildiği, bazı noktalarda siperler yapıldığı, Medine-i Münevvere Jandarma Tabur Kumandanlığınca haber alınmıştı. Tahkikat neticesinde istihbaratın asılsız olduğu fakat Süveyş'te 1000 kadar İngiliz vapuru bulunduğu, askerî bir hazırlığın gözlemlendiği ve yollarda çok sayıda casus olduğu bildirilmişti³³⁶. İngiliz yönetiminin, Mısır'a yönelik Türklerin yakın zamanda bir hareket gerçekleştireceğine olan inançları bunu gerektirmekteydi. Hatta Türklerin Mısır'a yönelik bir hareket düzenlemesi durumunda Suriye sahiline İtalyan askeri getirileceği yönünde bir İngiliz-İtalyan anlaşması olduğu kesin bir kaynak olmamakla birlikte öğrenilmişti³³⁷.

Mısır'da protektoranın ilanı sonrası halkın sükûnetini sağlamak için her türlü tedbirin alınmaya çalışıldığı görülmüyordu. Öyle ki Türk sempatzımanı olduklarından şüphelenilen bazı hıdiviyyet prensleri dâhi ülkeden gitmeye zorlanmıştı. Bu bağlamda, hıdiviyyet prenslerinden Muhammed Ali ve Aziz Hasan'ın ülkeyi terk etmeleri ve İtalya'ya gitmeleri için bir karar alınmıştı. Bunlarla ilgili olarak İçişleri Bakanlığı Danışmanlık Ofisi'nden Büyükelçiliğe gönderilen raporda, bu prenslerin Abbas Hilmi'nin "*entrikaları*" içinde oldukça aktif rol oynadıkları söylenmekteydi. Benzer bir karar, Sadrazam Said Halim Paşa'nın kardeşi Muhammed Ali Halim ile İstanbul'dan yeni dönmüş olan ve Hıdiv Abbas Hilmi ile ilişkisi olduğuna inanılan Evkaf Bakanı Muhib Paşa için de sonradan alınmıştı³³⁸. Oysaki daha evvel değindiğimiz üzere Muhip Paşa'nın Abbas Hilmi Paşa'nın İstanbul'da ayrılmaması için telkinde bulunmak üzere İngilizler tarafından kullanılmaya çalışıldığı görülmüyordu. Diğer yandan ülkeye giren ve çıkan tüm yazışmalara sansür konulduğu gibi tüm basının 1 Kasım'dan itibaren askerî sansür altına alınması ile Almanca hiçbir gazetesinin Mısır'da basımına ya da ülkeye girişine olanak bırakılmamıştı. Ayrıca İtalya ve Yunanistan'dan gelen gazeteler de önce sansürlenmişti³³⁹. Çok daha erken bir dönemde Türk basınında yer alan haberlerde Beyrut'ta el-Müfeyyid Gazetesine Mısır'dan yazılan bir mektupta, Mısır'a İngilizce, Rusça ve Fransızca gazeteler dışında hiçbir gazetesinin giremediğinin bildirildiğini yazıyordu³⁴⁰.

³³⁵ Aynı Belge.

³³⁶ BOA, DHEUM.7.ŞB, 1/38, I 2, 31 Ağustos 1330 (13 Eylül 1914).

³³⁷ BOA, DHEUM.7.ŞB, 1/53.1, 27 Eylül 1330 (10 Ekim 1914).

³³⁸ TNA, FO, 141/484/1-219, 28 Aralık 1914, Chectham'dan Edward Grey'e.

³³⁹ Aynı rapor; Özellikle İtalya'dan gelen Mattimo adlı gazetesinin kıskırtıcı yazılar içerdiği ve İstanbul'un cihat beyannamesini bastığına dikkat çekmektedir.

³⁴⁰ "Âlem-i İslam, Mısır Mektubu", *İkdâm*, 17 Teşrin-i evvel 1330 (30 Ekim 1914).

Kısaca özetlenecek olursa, Mısır'da protektora ilanı (18 Aralık 1914) öncesi tam bir belirsizlik hâkimdi. Özellikle bu günlerde Mısır'da Osmanlı destekçisi bir havanın olduğu Mısır ve Osmanlı kökenli yazarlar tarafından kaleme alınan hatıratlarda görülmektedir. Osmanlı Devleti ve Almanya'nın savaş faaliyetleri ile ilgili önemli bir ilginin olduğu Mısır'ın ileri gelenlerinden Muhammed Ferid ve savaş sonrası Mısır Milliyetçilerinin simge isimlerinden Abdurrahman Azzam gibiler tarafından ileri sürülmekteydi. Ancak Mısırlı diğer bazı düşünce adamları Salama Musa ya da Muhammed Hüseyin Haykal tarafından bu fikir benimsenmiyordu. Bu dönemde Mısır'da, Osmanlı Halife-Sultanının başarılarının devamına dua eden şiirler yazılmaya devam edildiyse de bunlar basılmıyordu. Gerçek şu ki, 1914 sonları ile 1915 başlarında Mısır halkının, Osmanlı ordusunun ve onunla birlikte Almanların zafetine duyduğu inanç oldukça güçlüydü³⁴¹. İngilizlerin bu belirsizlik ortamında attıkları bazı adımlarda, Türk-Alman müttefiklerin de bazı yer altı çalışmaları nedeniyle, Mısır'da bir infial yaratması tedirginliğinin olduğu görülmektedir. Bunu engellemek için İngilizler hem tedrici bazı adımlarla muhalefeti susturmuş, çiftçilerin mallarının satılabilmesi için hazırladığı kolaylıklarla da geniş halk kitlelerinin hoşnutsuzluklarını azaltmaya çalışmıştır. Ancak bu günlerde ne Türk- Alman müttefiklerin Mısır'a dair ümitleri sona ermiş, ne de İngilizlerin Mısır'daki tedirginliği bitmişti.

3- Mısır Protektorasının Müttefik ve Tarafsız Ülkelerde Algılanışı ve Diplomasi Mücadelesi

Protektoranın ilan edildiği gün birçok ülkedeki İngiliz temsilciliklerine Mısır'daki İngiliz protektorasını bildiren yazılar gönderilmişti. Havre (Fransa'nın kuzeybatısındaki bir kent), Kopenhag (Danimarka), Atina (Yunanistan), Rio de Janerio (Brezilya), Christiania³⁴², The Hague (Hollanda'da bir şehir), Lizbon (Portekiz), Bükreş (Romanya), Niş (Sırbistan), Stockholm (İsveç), Sofya (Bulgaristan), Cettinje (Karadağ), Bern (İsviçre)'deki İngiliz elçiliklerine ve maslahatgüzarlıklarına Mısır'daki İngiliz protektorasının nedeinin Osmanlı Devleti'nin "*düşmanca tutumu*" olduğu ve burada artık Türk hâkimiyetinin sona erdiği bildirilmişti³⁴³. Bir kısmı tarafsız ülke konumunda olan bu ülkelerin 1882'den beri Mısır'daki varlığını protektora ilanı ile açık bir ilhak şekline çeviren İngiltere'ye verecekleri tepki İngiltere tarafından tahmin edilebiliyordu. Zira uluslararası diplomasinin gereği olarak böylesine bir hamle, bazı karşılıklar verilmeksizin kabul görmeyebilirdi.

Bu elçiliklerin bazılarında gelen cevaplarda şartlı kabuller olduğu görül-

³⁴¹ Israel Gershoni, James P. Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs, The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930*, Oxford University Press, New York, Oxford 1986, s. 24.

³⁴² Danimarka'nın başkenti Kopenhag yakınlarındaki özerk bölgenin adıdır.

³⁴³ TNA, FO, 371/1973, 84487/numarasız, 18 Aralık 1914, Dışişleri Bakanlığı'ndan Elçiliklere.

mektedir. Mesela Madrid'den gelen cevapta, İngiliz sefiri A. Hardinge protektora ilanının kabulünü "*düşünceleri*" cevabının İspanyol hükümeti tarafından kendisine bildirildiğini haber vermektedir. Hardinge'ye göre İspanya'nın tarafsız bir ülke olarak bu tutumunda Almanya ve Osmanlı'yı gücendirmek istememesinin etkili olduğu anlaşıyordu. Ancak bundan daha önemlisi İspanya'nın Fas'taki pozisyonunu (bilindiği üzere İspanyollar Fas'ın Akdeniz'e kıyısı olan kuzeydeki bir kısmını 1912'de işgal etmişti) İngilizlerin tanınması şartıyla Mısır'daki durumun tanınabileceği belirtilmekteydi¹⁴⁴. Yani Fas'taki İspanyol varlığı İngilizlerce tanınırsa, Mısır'daki İngiliz protektorası da tanınacaktı.

Bazı iddiasız ülkelerden şartsız kabuller gelmişti. Belçika'dan gelen cevapta İngilizlerin Mısır Protektorasının tanıdıkları bildirilmekteydi¹⁴⁵. Aynı şekilde Lizbon'dan gelen cevapta Mısır'daki konsolosluklarının ve diğer mahkemelerinin Mısır'daki varlığına devam edeceği ayrıca Mısır'daki İngiliz temsilcisi ile Dışişleri Bakanı gibi iletişim kuracaklarını bildirmekteydiler¹⁴⁶.

Mısır'ın İngiliz protektorası altına alınmasından sonra İngiltere'nin müttefiklerinin nasıl bir tutum izleyecekleri ve "*ilhakı*" tanıyıp tanımayacakları meselesi gündeme gelmişti. Bu bağlamda Rusya, Fransa gibi müttefik ülkeler başta olmak üzere diğer tarafsız ülkelerdeki İngiliz temsilciliklerine durum haber verilip ilgili devletin tutumu sorgulanmıştı. Bu bağlamda gelişmeler çeşitli pazarlıklara da konu olmuştu. Paylaşım ile ilgili büyük hırsları olan Rusya ile bu tip pazarlıkların yapıldığı görülmektedir. Petrograd Sefiri Buchanan'ın İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta Rus Dışişleri Bakanının görüşmelerinde, Mısır'ı "*her zaman İngiltere'nin malı*" olarak gördüklerini söylediğini bildirmektedir¹⁴⁷. Ancak bu açık taahhüdün peşinden bazı karşılıklar beklendiği gözlemlenmekteydi. Bu noktada İstanbul ve Boğazlar ile ilgili açık taahhütler dile getirilmekteydi. Rusların Osmanlı üzerindeki emellerine dair bu gözlem ve görüşmelerini aktaran Buchanan, yazısının "*gizli*" diyerek devam ettiği kısmında Rusların Osmanlı'yı Avrupa'dan "*kovmak*" ve bağımsız Boğazların tesisini arzu etmekte olduklarını bildiriyordu. Boğazların her iki yakasındaki alanın Rusya'ya verilmesi, Boğazların Karadeniz girişinin korumasının da Ruslara verilmesi niyetleri yanı sıra, Rus Dışişleri Bakanı Bulgaristan'ın Enes-Midye Hattına yaklaşmasına izin vermeyeceklerini bildirmişti. Bu görüşmeyle ilgili yazdığı yazıda Buchanan, Rusya'nın iddiasını, bu hattın doğusunu Rusya'ya ait olduğu yönünde özetlemektedir. Bu görüşmeden İngiliz Sefiri'nin izlenimi, Rusya'nın İstanbul'u ilhak etmek istediği şeklinde-

¹⁴⁴ TNA, FO, 371/1973, 86264/140, 24 Aralık 1914, Hardinge'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁴⁵ TNA, FO, 371/1973, 86566/217, 24 Aralık 1914, Havre Konsolosluğu'ndan Edward Grey'e.

¹⁴⁶ TNA, FO, 371/1973, 88411/190, 30 Aralık 1914, Lizbon Elçiliği'nden Edward Grey'e.

¹⁴⁷ TNA, FO, 371/1971, 72768/661, 12 Kasım 1914, Buchanan'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

dir³⁴⁸. Ancak aynı ay içerisinde Rusya Hükûmeti'nin Mısır'da İngiliz Protektorası ilan edilmesini "*gerçek bir memnuniyetle karşıladığını*" Petrograd Sefiri bildirmektedir³⁴⁹. İngiltere bu kabulden ötürü teşekkürlerini sefir aracılığıyla sunmuştu³⁵⁰.

Diğer müttefik Fransa'nın da Mısır'daki İngiliz hâkimiyetini tanımak adına bazı istekleri vardı ancak Rusya'nınkinin yanında oldukça masum sayılabilecek düzeydeydi. Onlar da Fas'ta Fransa'nın durumunun tanınmasını arzu etmekteydiler. Hatta bu adım Paris'teki İngiliz elçisi tarafından protektora ilanından evvel Mısır'da atılacak adımlar göz önüne alınarak daha 3 Kasım'da İngiliz Dışişleri'ne bildirilmişti³⁵¹. Yine Mısır Protektorasının tanınması karşılığında Fas'taki Fransız varlığı ile ilgili 1912 tarihli Fas- Fransa antlaşması, İngiltere tarafından tanınacaktı³⁵².

Öte yandan ilerde İttifak grubunun bir üyesi olacak Bulgaristan Hâriciyesine İngiliz elçisi aracılığıyla tebligat yapıldığı anlaşılmaktaydı. Zira 24 Kânûn-ı evvel 1914 tarihinde Sofya Elçisi Fethi Bey'den Sadrazam Said Halim Paşa'ya gelen yazıda İngiltere'nin Mısır'ın yönetimine el koyduğundan ve buranın hâriciyesinin İngiltere tarafından tayin edilen bir komiserin uhdesine verileceği. Bulgaristan'ın buradaki temsilcisine bundan böyle bu komiser müracaat etmesi için talimat verilmesi bildirilmişti. Bu durumun Bulgar basınında da geniş yer aldığını ve yarı resmî olan Bulgar basınının bu gelişmeyi Mısır'ın bağımsızlığına İngilizlerin el koyması olarak yorumlandığı belirtiliyordu. Diğer taraftan hükûmet yanlısı gazetelerin bu statü değişikliğinin Bulgaristan için de ders alınması gereken bir durum olduğunu ve Mısır'ın bağımsızlığı için İngilizlerin bir yardımı gibi yorumlayarak bu statü değişikliğinin tanınmasının gerekliliğini yazdıkları bildiriliyordu³⁵³.

Kısacası Mısır'ın İngilizlerce ilhakı dünyada ya tanınmış ya da sessizlikle karşılanmıştı. Rusya ve Fransa gibi diğer müttefiklerce pazarlık konusu olarak kullanılmış ve nihayetinde tanınmıştı. Osmanlı Hâriciyye Nezâreti, Fransızların ilhakı tanıdığını Petersburg'dan Bükreş'e gönderilen bir telgraftan öğ-

³⁴⁸ TNA, FO, 371/1971, 74038/686, 23 Kasım 1914, Buchanan'dan Dışişleri Bakanlığı'na; TNA, FO, 141/567/4/823, Buchanan'dan Dışişleri Bakanlığı'na. Rusya'nın savaş yıllarında Mısır ile ilgili ticari kaygılar dışında her hangi bir iddiası olmadığını söylemek mümkündür; Paul Du Quenoy, "The Russian Empire and Egypt, 1900- 1915, *Journal of World History*, Univcristy of Hawai'i Press, Vol.2, No: 2, 2008, ss.213- 233.

³⁴⁹ TNA, FO, 371/1971, 84904/823, 21 Aralık 1914, Buchanan'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

³⁵⁰ TNA, FO, 371/1971, 84904/1224, 21 Aralık 1914, Buchanan'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

³⁵¹ Protektora ilanından evvel durum ile ilgili değerlendirmeler Fransa'daki İngiliz Elçisi F. Bertie ile İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey arasında geçmekteydi; TNA, FO, 371/2145, 66624/864, 3 Kasım 1914, Edward Grey'den Bertie'ye, TNA, FO, 371/2145, 66796/449, 3 Kasım 1914, Bertie'den Edward Grey'e.

³⁵² "Egypt's new ruler is Prince Hussein", *The New York Times*, 19 Aralık 1914.

³⁵³ BOA, HR.SYS., 2348/5.B:25, 24 Kânûn-ı evvel 1914.

reniyordu¹⁵⁴. Osmanlı Devleti'nin ilhak karşısında tarafsız ülkeler nezdinde herhangi bir girişimi olmadı. Zaten devletin içinde bulunduğu durum yani birer birer açılan cepheler ve buna karşılık yetersiz askerî imkânlar, Mısır'da ilan edilen protektora'yı tanıyan yahut tarafsız olan ülkeler nezdinde girişimde bulunmayı neredeyse imkânsız kılıyordu. Ancak İngilizlerin Mısır'ın aidiyetini toptan bir hamlede ve Mısırlıları neredeyse hiç dâhil etmeden değiştirmeleri, Mısır'a yönelik uygulanacak propaganda faaliyetlerinde İngilizlere karşı bir koz olarak kullanılacaktı. Ayrıca bundan sonraki günlerde Abbas Hilmi Paşa'nın yerine getirilen ve bir İngiliz ataması olarak göreve gelen Hüseyin Kamil'den hem resmî belgelerde hem de basında "*Hıdîv-i kazib*" (Yalancı Hıdîv) diye söz edilecek ve giyabında idam hükmü verilecekti.

Osmanlı İdarecilerinin merakla beklediği nokta, böylesine bir değişimin Mısır'ın kendi halkı üzerinde nasıl bir etki yaratacağı olmuştı. Bu sorunun cevabı ve Mısır hakkında bazı öngörülerin ne kadar mümkün olup olmayacağını da ilerleyen günlerde görülecekti.

C. OSMANLI DEVLETİ'NİN İDARİ BİR SINIR DEĞİŞİKLİĞİ PLANI

1- Mısır'ın Sınırı (Sina Yarımadası'nın Sınırları) Meselesi ve Sina Yarımadası Mutasarrıflığı Girişimi

Kökeni I. Dünya Savaşı'ndan daha gerilere giden bu meselenin, savaşın devamı süresince yeniden gündeme geldiği görülmektedir. İngiltere'nin Mısır'daki statüsünün farklılaşmasıyla birlikte daha da ön plana çıkan Sina Yarımadası'nın sınırları meselesinin kökenini, Mehmet Ali Paşa'ya 1841'de verilen ilk haritaya kadar götürmek mümkündür. Akabe'nin Osmanlı toprağı sayıldığı ve Hicaz vilayetine bağlı olduğunu iddia eden Osmanlı Devleti ile Kızıldeniz'in önemli bir limanı olan bu şehrin Mısır topraklarına ait olduğunu iddia eden İngiltere'nin arasındaki çekişme, 1906 yılında savaş noktasına gelmişti. Akabe'nin Mısır arazisinde mi yoksa Hicaz sınırında mı kaldığı meselesi bölgede İngilizlerin giriştiği bazı faaliyetler nedeniyle önem taşıyordu. Burada Osmanlı Devleti'nin attığı adımlar (Taba'dan Osmanlı askerinin çekilmemesi, Hıdîv ile sınır müzakerelerine girişilmesi teklifi ve bazı sınır direklerinin söküldüğü söylentileri gibi) İngilizler tarafından hem diplomatik hem de askerî açıdan dikkatlice gözlemleniyor ve İngiltere'nin Akdeniz filosu tetikte bekletiliyordu. Ancak İngiltere ile böyle bir savaşı göze almak istemeyen Osmanlı yönetimi, her an askerî bir müdahale olabileceğini görmüş ve Taba'dan geri çekilme kararı almıştı. İngilizlerin kontrolündeki Mısır yetkilileri ile Osmanlı Devleti arasında 1 Ekim 1906'da yapılan anlaşma ile Akabe, Osmanlı

¹⁵⁴ BOA, DH.EUM.5.ŞB, 6/60, 9 Kânûn-ı evvel 1330 (22 Aralık 1914).

Devleti yani Hicaz sınırlarında kalmıştı³⁵⁵.

Sina Yarımadası'nın statükosunun Dünya Harbi yıllarında gündeme gelmesi de bu mesele ile bağlantılıydı. Zira bu hattın geçtiği ayırım çizgisi, bölgedeki hâkimiyet bölgesini de belirlemektedir. Savaş Osmanlı Devleti'nin dâhil olması ile Sina Yarımadası'nın statüsü meselesi yeniden gündeme gelmişti. Eski hattan Süveyş Kanalı'na kadar inen çizginin doğusunda kalan bölgenin zapt ve işgal edildiği bildirilirken bu bölgenin tamamıyla fethedileceğinin de hesaba katılarak bir müstakil mutasarrıflığa dönüştürülmesinin Sadaret tarafından uygun bulunduğu Başkumandanlığa bildiriliyordu³⁵⁶. IV. Ordu Kumandanlığı'na mesele ile ilgili bilgi verilirken şu ifadelerle yer verilmiştir:

*"Eski hatt-ı fâsıladan Süveyş Kanalı'na kadar olan Tûr-ı Sinâ şibh-i ceziresinin esasen Mısır'a müteallik fermân-ı humâyûnlar ve muâhedât mucibince Mısır Eyalet muntakasıyla bir güne münasebâtı olmayub ondan beri hâkimiyet-i Osmanî tahdada iken İngiliz işgalinden sonra da tegallûben Mısır namına idaresine vaziyet edilmiş olmasına mebni havalî-i mezkûrenin bir mutasarrıflık adıyla idare-i mülkiyyesinin temini zımında orduca şimdilik münâsib bir zâtın intihâbıyla tahsisâtının ordu bütçesinden tesviyesi..."*³⁵⁷.

13 Ağustos 1331 (26 Ağustos 1915)'de Başkumandanlık Vekâleti, 1. Şubeden Dâhiliye Nezâretine gönderilen yazıda Tur-ı Sina Müstakil Mutasarrıflığı'nın 12 Şubat 1330 (22 Şubat 1915) tarih ve 4800 numaralı tezkere-i siyasiye ile teşkil edildiği belirtiliyordu. Ayrıca buradaki mülki idarenin teşkilatını gösteren kroki ile kazaların teşkil şeklini, kaymakamların müdür ve kadıların vazifelerine dair IV. Ordu Kumandanlığı'na bilgi verildiği bildiriliyordu. Bununla birlikte şimdilik maaş ve sair giderlerin ordu bütçesinden yapılacağı belirtiliyordu³⁵⁸. Bu emrin yahut önerinin IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından kabul ve tasdik edildiği anlaşılmaktadır³⁵⁹.

Teşkil edilmeye çalışılan Sina Yarımadası Mutasarrıflığı'na dair bu teşkilat ve vazife bilgilerinin belirlenmesinden öyle anlaşıyor ki bölgede Türk hâkimiyetinin kalıcılığına olan inanç kuvvetliydi. Buna göre oluşturulması planlanan mutasarrıflığın teşkilatı hakkında şu bilgiler veriliyordu. Toplam altı maddeden oluşan teşkilata göre Tûr-ı Sinâ Mutasarrıflığı, Ariş ve Nahil adıyla iki kazaya ayrılmıştı. Her kazada askerî sınıftan birer kaymakam ve

³⁵⁵ Dursun, a.g.e., s. 56–74. Konunun dönemin İstanbul'daki İngiliz elçisi O'Conor'un belgeleriyle ele alınan bir akademik çalışma için bkz: John Burman, "British Strategic Interests Versus Ottoman Sovereign Rights: New Perspectives on the Aqaba Crisis 1906," *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, Vol. 37, No.2, June 2009, ss. 275–292.

³⁵⁶ ATASE, K: 162, D: 715, F: 1, 12 Şubat 1330 (22 Şubat 1915).

³⁵⁷ ATASE, K: 162, D: 715, F: 1/1, 15 Şubat 1330 (25 Şubat 1915); Meclis-i Vükelâ Zabıt Tezkiresi için bkz: BOA, MV, 196/118, 5 Şubat 1914.

³⁵⁸ ATASE, K: 162, D: 715, F: 1/3, 13 Ağustos 1331 (26 Ağustos 1915).

³⁵⁹ ATASE, K: 162, D: 715, F: 1/3, 24 Ağustos 1331 (6 Eylül 1915).

urbandan seçilmiş fahri birer kadı bulunacaktı. Ariş Kazası Katya ve Mağara, Nahil Kazası Aynsudur, Vadiülhafır isimleriyle ikişer müdürlükten oluşacaktı. Nahiye müdürleri Sina, Nahil, Halil ve Ariş milli urban bölükleri kumandanlarıdır³⁶⁰. Bunun yanında oluşturulacak teşkilatta görev alacak kişilerin vazifeleri ve maaşları hakkında da bazı bilgilere yer veriliyordu. Buna göre kadınların maaşları olmayacak, dava rütbelerine göre haksız taraftan cezai ücret alacaklardı. Ancak kadınların ay sonunda merkez kazada toplanmalarında kaza kadılarına on bir ve nahiye kadınlarına yedişer kuruş günlük verilecekti. Mühim davaların görüşmeleri de bu günlere ertelenecekti. Nahiye müdürleri kendi zabıt ve zamlı maaşlarını aldıkları gibi teşkilat-ı askerîye emrinde kayıtlı olan ve esasen kabul edilen üç liradan aylık ikisini bizzat alacaklardı. Bunun içine kırtasiye ve urbana verilecek bahşişler dâhildi. Bir lirasını da muavinleri olan zabıt vekillerine vereceklerdi. Yeni teşkil edilen Nahil kaymakamlığı kendi zabıt ve zammı maaşından başka kırtasiye ve bahşişler içinde olduğu halde aylık üç yüz gurus alacaktı. Gerek kaymakam gerekse müdürler mıntıkları dâhilinde harcırah almayacaklardı. Kaymakamlar ayda bir defa nahiyelerini ve urbanı dolaşacaklar, her ayın son günü müdürler merkez kazaya gelip mühim işleri görüşeceklerdi. Kadılar da onlarla birlikte bulunacak, bu mecliste mevzi kumandanı, tabibi ve baytarı dahi bulunup kaymakamların vazifesinden olan sıhhiye hakkında kararlar alınacaktı. Mutasarrıflık aylık birer rapor tanzim edecek ve kaymakamlar aracılığıyla takdim edeceklerdi. Mutasarrıflığın mutlaka yerine getirmesi gereken hizmet ise urbanın Osmanlı Devleti yanında olmasının temin edilmesiydi. İngiliz taraftarı olanları ikna etmek başlıca görevdi. Ayrıca askerî teşkilat kadrolarında resmî urban kolgözleri (yol bulma kabiliyeti olan kılavuz) kaymakamların emri altındaydı. Ancak milli urban bölüklerine kaymakamların müdahaleleri olmayacaktı³⁶¹.

Sina Yarımadası'nda kurulması için bir teşkilat da hazırlanmasına rağmen burada bir mutasarrıflığın hayata geçtiğine dair bir belgeye rastlanmamaktadır. Öyle anlaşıyor ki, yukarıda özetlediğimiz Tur-ı Sina Şibhiceziresi Mutasarrıflığı planı, savaşın seyrinin Osmanlı devleti aleyhine seyretmesi nedeniyle hayata geçirilememiştir.

³⁶⁰ ATASE, K: 162, D: 715, F: 1/5.

³⁶¹ ATASE, K: 162, D: 715, F: 1/4.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MISIR'IN DOĞU SINIRINAYÖNELİK FAALİYETLER: KANAL'IN GEÇİLMESİ FİKRİ VE GİRİŞİMLERİ

A. BİRİNCİ KANAL HAREKÂTI ÖNCESİ TÜRK-ALMAN VE AVUSTURYA İTTİFAKININ MISIR'A YÖNELİK İSTİHBARAT VE PROPAGANDA FAALİYETLERİ

1- Mısır'da Teşkilât-ı Mahsûsa Bağlantılı Faaliyetler

Teşkilatın kuruluş amacı, çalışma yöntemleri ve yapısı hakkında anılardan ve bazı özel arşivlerden yararlanılarak yapıldığı belirtilen çalışmalar bir yana bırakılırsa, özellikle arşiv belgelerine dayanılarak yapılmış araştırmaların sayısı bir hayli sınırlıdır. Batılı bazı kaynakların fantastik denebilecek kurgularla yansıttığı çalışmalardan teşkilatın gerçek işlevini öğrenmek mümkün görünmemektedir. Teşkilatın işleyişini ve icraatlarını yansıtan arşiv kayıtları üzerinde çalışmanın ise bazı zorlukları vardır. Öyle ki teşkilata ait resmî yazışmalar şifreli bir üslup kullanılarak ve genelde antetli olmayan kâğıtlara herhangi bir alt-üst makam zikredilmeksizin yazılmıştır. Dolayısıyla teşkilatın faaliyetlerini arşiv belgelerinden takip etmek güçleşmekte ve bu nedenle akademik çalışmalarda hatıralardan sıklıkla yararlanılmaktadır. Hatta bu konuda yapılmış ilk doktora tezi olan Philip Stoddart'ın çalışmasının temelini, yazarın kendi deyimiyle iki kaynak oluşturmuştur; Teşkilatın faaliyetlerine katılanların ve programları üzerine yorum yapabilecek kimselerin yazdığı -basılmış ya da basılmamış- hatıralar ve Teşkilat'ın o dönemde hayatta olan çok az sayıdaki üyelerinden biriyle [Kuşçubaşı Eşref] ve Teşkilat'ın faaliyetleri üzerine bilgisi bulunan başka kişilerle görüşmeler³⁶². Diğer yandan zaman zaman bu eserlerin kaynak değeri olarak tenkidi üzerinde durulmuş ve değerlendirilmiştir³⁶³.

Ancak dokümanter çalışmalardan teşkilatın kuruluşu, ilk faaliyetleri ve tekâmülü ile I. Dünya Harbi sürecinde yürütülen bazı operasyonların varlığını öğreniyoruz. Yazarın “*bir arşiv dosyasındaki verilere göre*” ifadesine vurgu yaparak verdiği kuruluş tarihi ve başkanların göreve geliş tarihleri şöyledir; Teşkilât-ı Mahsûsa Dairesi'nin iptidai teşkili: 17 Teşrin-i sâni yani 30 Kasım 1913'tür. Sırasıyla başkanları; Süleyman Askerî Bey, Enver Paşa'nın amcası Halil Bey, Cevad Bey (Kızanıklı), Tunuslu Ali Bey (Başhampa), Hüseyin

³⁶² Philip Stoddart, *Teşkilât-ı Mahsûsa*, (Çev: Tansel Demirel), Arba Yay., İstanbul 1993, s. 181.

³⁶³ Cemil Koçak, “Ey Tarihçi Belgen Kadar Konuş, Belgesel Bir Teşkilât-ı Mahsusa Öyküsü”, *Tarih ve Toplum*; Yeni Yaklaşımlar, S. 3, Bahar 2006, ss. 171–214; Yazar makalenin girişinde yaptığı kısa değerlendirmenin ardından, bu yapılanmanın varlığını tespit ve teşkilata üye olduğu anlaşılan Ruşni Bey'in anıları ve arşivde bulunan savaş sonrasına ait bir dilekçesinden yola çıkarak değerlendirme ve karşılaştırmalara girişmiştir.

Tosun Bey'dir³⁶⁴. Savaşın devamı süresince çeşitli cephelerdeki faaliyetler bağımsız ve oldukça ayrıntılı çalışmalarda ele alınmıştır³⁶⁵.

Savaşın başlamasından evvel kurulmuş olduğunu bildiğimiz Teşkilât-ı Mahsûsa isimli, bir çeşit haber alma ve propaganda hizmeti verecek olan bu "yapılanmanın" savaşın başlamasıyla Mısır'a yönelik başlattığı bazı faaliyetleri olduğu, buna dair Türk ve İngiliz istihbarat kayıtlardan anlaşılmakta ve zaman zaman da çıkarım yaparak tespit edilebilmektedir.

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Mısır hedefli faaliyetlerinin arşiv belgelerinden yola çıkarak şu şekilde sıralamak mümkündür: Bölgedeki yerel güçlerin para ve diğer dinî argümanlarla Osmanlı Devleti'nin yanına çekilmesi, bölgedeki yerel güçlerle işbirliği yaparak yahut İstanbul'dan gelen kimselerle organize olarak stratejik noktalarda karışıklık çıkarmak. Bununla birlikte Halife tarafından ilan edilen cihadi³⁶⁶ yarak Müslümanların Mısır'da Osmanlı Devleti ile işbirliği yaparak İngilizlere karşı ayaklanmasını temin etmek ve bölgedeki düşman kuvvetlerinin durumu hakkında istihbarat toplamaktı. Bu faaliyetler daha Osmanlı Devleti resmen savaşa girmeden başlamıştı. Çeşitli toplantılar, yola çıkan şahıslar İstanbul'daki İngiliz elçiliğine çeşitli kanallardan ulaştırılıyordu. Özellikle Bedevîlerin kazanılması maksadıyla İstanbul'dan hareket eden ileri gelen bazı Türk siyasi ve askerî yetkilileri hakkında öğrenilen bilgiler derhal Dışişleri Bakanlığı'na bildiriliyordu. İstihbarat kaynakları oldukça hızlı ve güçlü olan İngiliz elçisine 20 Eylül'de Kudüs Konsolosluğu'nun bildirildiğine göre Bedevîleri kazanmak için Türk yetkililer bir heyet hazırlamaktaydı. Bunlar arasında Enver Paşa'nın yaveri Mümtaz Bey, bir "*Panislamist*" olduğu belirtilen Akka Mebusu Esad eş-Şukayr³⁶⁷, Enver Paşa'nın eski

³⁶⁴ Vahdet Keleşyılmaz, "Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal", *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 316–320.

³⁶⁵ Teşkilatın çalışmalarına dair arşiv kayıtlarından faydalanılarak yapılan bazı çalışmalar şunlardır: Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914–1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, Sadık Sarısan, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", *Atatürk Yolu*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarih Enstitüsü Yay., C. 14, S. 16, 1995, ss. 501–513; Sadık Sarısan, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilât-ı Mahsûsa Faaliyetleri", *OTAM*, S:7, Ankara 1999, ss. 209–217.

³⁶⁶ Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletlerine resmen savaş ilan ettiği 11 Kasım 1914 günü Padişah tarafından savaş ilanı iradesiyle çıkan ve ordu ve donanmaya hitap eden bu beyanname yanında Şeyhülislam Hayri Efendi tarafından ilan edilen fetva ile de tüm Müslümanlar Halife'nin çağrısıyla İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı savaşa davet edilmektedir, Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım I, TTK Yay., Ankara 1991, s. 317–325.

³⁶⁷ Tetkikât-ı Şer'iyye Meclis-i Reisi ve IV. Ordu Müftüsü olan Esad eş-Şukayr Bey, İngilizlerin Araplar üzerinde yürüttüğü ve İngilizlerin tüm cephelerde başarılı olduğu -özellikle Çanakkale'de- propagandanın etkisiz kılınması amacıyla tetkikler yapmak üzere Cemal Paşa'nın Suriye, Filistin ve Lübnan'daki vilayetlerden seçip gönderdiği 31 kişilik bir grubun lideriydi. Bu grubun görevi, Çanakkale Cephesini ziyaret ederek, burada olup bitenleri Arapça konuşan coğrafyaya aktarmaktı. Esad eş-Şukayr Bey bu heyetin reisi olarak Çanakkale Cephesini ziyaret etmiş, Alman subaylarla görüşmüştü. Hıtabetinin oldukça güçlü olduğu bilinen Esad eş-Şukayr Bey ve beraberindeki heyet Anafartalar Grubu'nu ziyaretlerinde komutan Mustafa Kemal Paşa tarafından ağırlanmış ve gruptaki Arap şairlerin Mustafa

casuslarından Bahaeddin Bey'in bulunduğu bildirilmektedir. Ayrıca Bahaeddin Bey'in Mısır'dan yeni geldiği³⁶⁸ ve burada yerel askerî ve sivil otoritelerden bazı ileri gelenlerinin desteğini sağlamış olduğunun söylendiğini belirtiyordu³⁶⁹.

Kaynak: Libraray of Congress, digital collection, El Ariş kampında yaralı askerler.

Bahaeddin Bey'in bölgede Bedeviler arasında oynayacağı rol çete teşkil etmek ve ileri gelen Bedevî kabilelerini Osmanlı yanına çekmekti. Zaten Mümtaz Bey'in Mısır sınırında daha Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce urban ile işbirliğiyle gerçekleştirdikleri faaliyetler de Teşkilât-ı Mahsûsa bağlantılıydı. Ayrıca Mümtaz Bey'in Bedevileri elde etmek için savaşa çağırma niteliğinde, Enver Paşa imzalı, ajite edici bir yazıyı beraberinde getirdiği öğrenilmişti. Bununla birlikte Esad eş-Şukayr'ın da Bedevileri ve Dürzileri kazandığı yolundaki haberler, bazı Arap şeyhleri tarafından doğrulanıyordu. İngiliz destekçisi Arap şeyhleri Türklerin etkisiyle saldırıya geçme ihtimali olan Bedevilere karşı savunma için gerekli önlemlerin alındığını İngiliz Yüksek Komiserine bildiriyordu³⁷⁰. Öyle ki İngiltere'nin Şam Konsolosluğu da Mümtaz Bey'in yardımcı kabile birliklerinin kumandanı olarak atandığından haberdar olmuş ancak daha fazla bilginin henüz alınmadığını Mallet'e bil-

Kemal Paşa'nın başarılarını öven dizelerinden Esad eş-Şukeyr Bey tarafından çeviriler yapılmıştı. Scrippl Sürmeli, "Çanakkale Cephesi'nde Arap İlmî Heyeti ve Uryanizade Ali Vahid Efendinin Anıları" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVIII, S. 53, Temmuz 2002, ss. 373-403. Onun edebî yönünün oldukça kuvvetli olduğunu dile getiren Ali Fuad Erden, Esad eş-Şukeyr'in Abdülhamid döneminde Adana bölgesine sürgün edildiğini bildirmektedir; Ali Fuad Erden, a.g.e., s. 138.

³⁶⁸ Savaşın evvel Bahaeddin Bey Kahire'de yaşıyordu. Bir İngiliz arşiv belgesinde kendisi şu şekilde tarif edilmektedir: "Bahaa El-Dine Manastırlı: Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın oğlu Suriye valisi Muhtar Bey'in hanımı Nimet Muhtar'ın mülkünün idarecisi (manager of estate)"; *Oxford University, St. Antony's College, Middle East Centre Archive*, (Bundan sonra sadece MEC Archive), Cheetham Collection, GB 165 0055, File: 1, 9 Eylül 1910, Cheetham'dan Mallet'e.

³⁶⁹ TNA, FO, 371/2143, 51606/823, 21 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

³⁷⁰ TNA, FO, 371/1971, 52627/177, 24 Eylül 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

dirmişti³⁷¹. Ancak ilerleyen günlerde Urban Bölüğü Kumandanı Mümtaz Bey burada ciddi anlamda sınır taarruzları yapacak ve el-Ariş'i ele geçirecekti.

Mümtaz Bey'in başında bulunduğu Urban Kumandanlığı'nın Mısır'ın Doğu sınırındaki faaliyetleri Teşkilât-ı Mahsûsa'nın gerçekleştirdiği faaliyetlerin ilk kanadıydı. Diğer yandan Yafa'da Binbaşı Hasan Efendi ile bağlantılı olarak Manastırlı Bahaeddin Bey'in burada görev yaptığı anlaşılmaktadır. Yafa'da Jandarma Kumandanı Binbaşı Hasan Efendi'ye 18 Eylül 1330 (1 Ekim 1914)'da gönderilen yazıda Manastırlı Bahaeddin Bey'in o bölgeye görevlendirildiği, oradan güvenilir başka bir şahsı daha seçerek Bahaeddin Bey ile birlikte üç kişilik bir heyet teşkil etmeleri isteniyordu. Mısır'da yapmak istenilen işler hakkında "*nizamname*"nin Bahaeddin Bey ile birlikte gönderildiği de ekleniyordu. Buna göre Bahaeddin Bey ile birlikte teşkilat meydana getirmeleri, işe yarar adamlar seçerek çeteler oluşturulması isteniyordu.³⁷² Yazışmaların seyrinden öyle anlaşıyor ki, burada teşkilatın işleyişinde emirler Eşref Bey'den alınıyordu. İstanbul'dan gönderilecek çetelerin Mısırlıları cesaretlendirmek ve harekete geçirmek amacıyla gönderildiği, bu çetelerin Mısır'da amacına ulaşmalarıyla yani ahaliyi tahrik ve çeteler için gerekli yardım ve ilgiyi çekince merkezden şahıs sevkine gerek kalmayacağı ve Mısır ihtilalinin bizzat Mısırlılar tarafından yapılacağı düşünülüyordu³⁷³. Ayrıca mümkün olduğunca tertibatın İstanbul'dan yönetildiğinin İngilizlere sezdirilmemesi isteniyorsa³⁷⁴ da daha önce de belirtildiği gibi İngilizler çeşitli kaynaklardan aldıkları duyumlarla bu faaliyetlerin farkındaydılar. Hasan Efendi'ye gönderilen diğer bir telgrafta teşkil edilecek bu üç kişilik "*merkez-i umumi*"nin her emri direk olarak genel merkezden yani Harbiye Nezâreti'nden alacakları bildiriliyordu³⁷⁵. Süleyman Askerî tarafından da çeşitli masrafların karşılanması için Yafa Jandarma Kumandanı Hasan Efendi'ye 29 Eylül 1330 (12 Ekim 1914)'da 300 Lira gönderildiği anlaşılmaktadır³⁷⁶.

Yafa Jandarma Kumandanı Binbaşı Hasan Efendi tarafından gönderilen telgrafta ise Süleyman Askerî Bey'den 8 kalemlik istekte bulunuluyor ve hatırlatmalara yer veriliyordu:

"Askerî Bey'e, 1- Efrâdî telgrafta istemiştım, oraya vardığımızda efrâdları orada bulmaklığımız pek güzel olacak, 2- Şam'a emir verilirse elde kullanmak ve köprü için paketleri almış oluruz. Münâsib ise oradan gönderiniz. 3- Suavi Bey'in vaad buyurduğu iki yüz adedin dört yüze iblâğını Halil Bey vaad etmiş idi. Hemen onları gönderiniz. 4- Medih, İbrahim ve sair refika Afgan-

³⁷¹ TNA, FO, 371/1971, 53070/853, 25 Eylül 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

³⁷² ATASE, K: 1836, D: 35, F: 2.

³⁷³ Aynı Belge.

³⁷⁴ Aynı Belge.

³⁷⁵ ATASE, K: 1836, D: 35, F: 2/1.

³⁷⁶ ATASE, K: 1836, D: 35, F: 2/2.

hırlarla yola çıkarılmasını telgrafla reca eylemiş idim. in-şâ'-Allah çıkarılmışlardır. 5- Şifre miştâhını lütfen çabuk gönderiniz. 6- Paramız kalmadı. Onun da çaresine bakınız. İçeriye girersek o vakit istemeyiz. 7-'Size ve arkadaşlara ihtirâmlar. Muhsin ve arkadaşlarıma selam ve ihtirâmlar ederim. 8- Edirne 6. Fırka nizamiye 6. alayı 3. tabur 12 Alay 12. Makine Onbaşı Kireçburunlu Ali. Bu adam muhsindir. Çok arzu ediliyor. Lütfen ve serîan göndermeniz rica olunur.”³⁷⁷.

1 Teşrin-i evvel 1330 (14 Ekim 1914)'da Hasan Efendi'ye Süleyman Askerî tarafından gönderilen cevapta para için çare düşünüldüğü belirtiliyordu³⁷⁸. Teşkilatın buradaki çalışmaları esnasında kendi içlerinde bazı istihbarat paylaşımı oluyordu. Yine Hasan Efendi, Yafa Jandarma taburundan Mülazım Sami isimli şahsın, güvenilir olmadığını zira izlenen bu şahsın şüpheli adamlarla görüştüğünü, halkla laubali olduğu bu nedenle hareketlerinin planlanan faaliyetlere zarar verebileceği ve ertelenmesine yol açabileceğini belirtiyordu. Bu şahsın yerine çok güvenilir ve aşiret mektebinden yetişmiş Saker? Aşireti Mülazım-ı evveli Arif Efendi'nin tayin edilmesini istemekteydi³⁷⁹. Mülazım Halil Efendi³⁸⁰ hakkındaki bilginin dikkate alınacağı Süleyman Askerî tarafından bildirilmekteydi³⁸¹. Ayrıca güvenlik açısından yazılarını kısa yazması ve daha önce gönderileceği bildirilen torpillerin gönderilmesinin oldukça zor olduğu ancak talep edilen dinamit, 30 adet revolver ve her bir revolver için 150 adet olmak üzere cephaneye gönderileceği Süleyman Askerî tarafından bildiriliyordu³⁸². Bundan sonra 12 Teşrin-i evvel 1330 (25 Ekim 1914)'da Hasan Efendi'ye Süleyman Askerî, çetelerini Tur-ı Sina'ya kargaşa çıkarmak için göndermesini yazıyordu³⁸³. Buradan hareketle iğtişaş çıkartmak ve Kanal'a torpil yerleştirmek için çaba gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Bazen de Teşkilât-ı Mahsûsa üyeleri arasında Mısır sınırındaki bu faaliyetlerde nüfuz çatışması yaşandığı görülmektedir. Öyle ki Ebû el-Feridun Bey, Süleyman Askerî'ye Mümtaz Bey ile olan anlaşmazlıktan söz etmekteydi. Feridun Bey'in sözleri şu şekildediydi:

“Mümtaz Bey'in teşkilatıyı bildirmiştim, mutlaka sizin tarafınızdan... Paşa³⁸⁴ tarafından kendisini tevhîd-i mesâi imteklîğimiz emir verilirse işi ya-

³⁷⁷ ATASE, K: 1836, D: 35, F: 8/1.

³⁷⁸ ATASE, K: 1836, D: 35, F: 8/4.

³⁷⁹ ATASE, K: 1836, D: 35, F: 14.

³⁸⁰ Hasan Efendi'nin zikrettiği isim “Mülazım Sami” iken verilen cevapta “Mülazım Halil” hakkındaki fikirlerinin düşünüleceği bildiriliyordu. Ayrıca Ebû el-Feridun Bey'de “Yafa Jandarma Zabiti Halil ile iş görülmez ve hakkında yazmış ...” şeklinde ifade ettiğinden hareketle bahse konu ve “güvensiz” görülen şahsın Mülazım Halil olması gerektir; ATASE, K: 1836, D: 35, F: 18.

³⁸¹ ATASE, K: 1836, D: 35, F: 15.

³⁸² Aynı Belge.

³⁸³ ATASE, K: 1836, D: 35, F: 16.

³⁸⁴ Burada ismi zikredilmeyen Paşa ve “...” Paşa şeklinde ifade edilen kişinin Enver Paşa olduğu kanaatindeyiz.

parız. Zirâ hareket görülecek hudûd kendisinin idaresindedir. Bütün mesâîmi zi ve mükâfat ve hedâyâ ile idaresine almıştır. Bu Bedevîler bizimle çalışmazlarsa, iyi neticeler vermez; yapabileceğimiz bil-cümle hizmeti bize bırakınız. Şöyle yapınız böyle yapınız diye kat'i emirler vermeyiniz. Yalnız bizi vaziyetten haberdar ediniz. Çünkü biz buraya sizden daha yakın bulunuyoruz. Mümtaz Bey'in Bedevîleri mutlak bizimle çalışmalıdırlar. Çünkü onlar, yapacağımız faaliyetin hudûdû dairesinde yaşayanlardır."³⁸⁵

Diğer yandan Feridun Bey, gönderilen "300 Liralık işe" başladığını bildiriyordu³⁸⁶. Öyle anlaşılıyor ki, bu para ile çete toplanması isteniyordu. Feridun Bey'in 18 Teşrin-i evvel 1330 (31 Ekim 1914) tarihinde "gayet mühim ve müsta'cel" olarak gönderdiği telgrafında Süleyman Askerî Bey'e gönderileceğini vaat ettiği efradın gelmemesinden yakınıyor ve sadece Afganilerin³⁸⁷ gönderilmesinin onları Bedevîlerle çalışmaya mecbur bıraktığını yazıyordu. Ancak Bedevîlerin de Mümtaz Bey'in elinde olduğunu, ellerinde kuvvet ve cephanenin kısıtlı olduğunu hatta beraberindeki kuvvetin pabuçlarının dahi olmadığını bildiriyordu. Bu nedenle ya doğrudan pabuç verilmesini ya da alabilmek için 500 Liranın gönderilmesini istiyordu. Parasal durumla ilgili olarak, "İzmir'den ve Şam'dan aldığım parayla buraya geldim, sizden aldığım para ile otuz kişilik bir müfrezeyi getirdim" diyen Feridun Bey, "Sami İzmir'e Mahmud Bey'e telgraf çekti ve konsolos vasıtasıyla para istedi. Yüz lira gönderildiğinden bahsolunur. Mukaddem bildirdiğim yüz lira ise üç aylık parasızlık mukabelesidir altı refikiyle bu adamlar hizmet göremez, para göndermenizi rica ederim" diyerek parasal sıkıntısını ifade etmekteydi. Ayrıca silahların gelmediğini ancak beklediklerini yazıyordu.³⁸⁸

Bu arada İngilizlere tam bu sırada yapılacak bir saldırının Mısır halkı üzerinde çok önemli bir etki yaratacağını bildiren Yafa Jandarma Kumandanı Binbaşı Hasan Efendi, bazı noktalardaki sıkıntılardan söz etmekteydi. Süleyman Askerî Bey'e yazdığı yazıda³⁸⁹ gönderilecek komitacıların komite kıyafetleriyle, silahlı ve başlarında şapka ile gönderilmesini istiyordu. Ali Melat-tası isimli komitacının yabancıların dikkatini çekerek oraya ulaştığını ancak

³⁸⁵ ATASE, K: 1836, D: 35, F: 17.

³⁸⁶ ATASE, K: 1836, D: 35, F: 18.

³⁸⁷ Teşkilât-ı Mahsûsa'nın bölgedeki üyelerine ilhak etmek üzere yola çıkan Afganlılardan Zer'in'in Tarus'ta tutuklandığı belirtilmekte ve Bulgaristan'da da kendilerine katılan ve Afganilerin yiğitlerinden ve eski arkadaşlarından olan Zer'in'in sebebi bilinmeyen bir kavga meselesinde tutuklandığı anlaşılmaktadır. Belgenin derkenarında şöyle yazılmaktadır: "Afganlı Zer'in'in tahliyesi Adana vilayetine yazılacaktır." ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/28.

³⁸⁸ ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/3.

³⁸⁹ Süleyman Askerî'ye yazdığı belgeden anlamak imkânı yoktur. Zira belge direk olarak "Yafa Jandarma Kumandanı Binbaşı Hasan Efendi'den mevrûd 18 Teşrin-i evvel 1330 tarihli şifrenin hallidir" diyerek başlamaktadır ancak yazışmaların seyrinden Süleyman Askerî'nin Mısır'da faaliyette olacak bu çetelerin genel bağlantı noktası olduğu ve ihtiyaç ve eksikliklerini ona ilettikleri anlaşıldığından Süleyman Askerî Bey'e yazdığı düşünülmektedir.

parasız olduğunu ve Sina Yarımadası'na gidemediğini bildiriyordu. Öyle ki, Urban Kumandanı Mümtaz Bey ile kurduğu irtibatla kendisine Arap asker vermediği belirtiliyordu. Bu durumdan rahatsız olan Binbaşı Hasan Efendi, Ali Melattasi'nin efrat gönderilmemesinden şikâyetçi olduğunu hâlbuki efrada ihtiyaç olmadığını düşünmekteydi. Zira Birüssebi'de çok sayıda urban olduğunu ve bu konuda yardımcı olması için Mümtaz Bey'e emir yazılmasını istiyordu³⁹⁰.

Oldukça zor şartlarda yürütülen komita hareketiyle ilgili Ebû el-Feridun Bey'den gelen 7 Teşrîn-i sâni 1330 (20 Kasım 1914) tarihli şifre önemli bir belgedir. Akabe Kaymakamlığı'na tayinini istemeyen Feridun Bey, burada hizmetinden ziyade seyyar halde Kanal üzerinde vazifedar olmayı tercih ettiğini bildirmekteydi. Silahsızlık ve zor şartlar telgrafta şu sözlerle ifade ediliyordu: "...Biz burada şimdiye kadar tüfeksizlikten pek bıkmış bulunurduk. El-hamdüli-llâh, biraz düzeldik. Yalnız tüfengin gara olması beni efrâda karşı mahcûb bırakmıştır. Mamafi, zamanın icâbâtı olduğunu takdir eyledim... Çok recâ ederim gönderdiğiniz bildirdiğiniz silahları yolda arattırınız bir yerde kalmak ihtimâli çoktur. Bize de pek lüzûmu vardır. Ol bâbda bu husûsta sükunızı istirhâm ederim..."³⁹¹. Maan'dan 10 Teşrîn-i evvel 1330 (23 Ekim 1914)'da yazan Eşref Bey, dört yüz küsur olan efradına iki yüz elli kadar Medine tarafından efradın katılmasıyla mevcudunun yedi yüze ulaştığını, bu kuvvetle vazifeye başladığını bildirmekteydi. Ayrıca daha önce de yazdığı "gara" silahların yetersizliğinden söz etmekte ve yine yolda olduğu bildirilen ancak bir türlü gelmeyen silahları hatırlatmaktaydı. Bununla birlikte Kress Bey'in [Von Kressenstein] kendilerine deve verdiğini, bu sayede kuvvetleri arasında altmış deve süvarisi olduğunu bildirmektedir³⁹². Yine Medine'den Maan'a gelen 1800 efrat olduğu ancak bunların hiçbir şeylerinin olmadığını hatta kaputlarının dahi olmadığını ve bunlara kendisi tarafından kaput verildiğini bildiriyordu³⁹³.

³⁹⁰ ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/4. ; "Vakit bu vakittir bir dakikasının ziyası câiz değildir" diyen Hasan Efendi Sina'da yapılacak saldırıların önemini vurguluyordu.

³⁹¹ ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/27. Başka bir belgenin derkenarında şöyle yazıyordu: "...Eslihanın nerde kaldığı müteharrik olarak tahkik edilecektir. Harbiye Nezâreti nezdinde teşebbüsatta bulunarak ordulara müteşebbî olan gönüllü efradın işe ve ikmâli ordulara ait olacağından ona göre kol ordu kumandanlıklarına telgraf icrâ edilecektir." ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/28.

³⁹² ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/30.

³⁹³ ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/33.

Kaynak: Library of congress, digital collection.

Eşref Bey 15 Kânûn-ı evvel 1330 (28 Aralık 1914)'da gönderdiği yazısında İsmail Ağa isimli bir teşkilatçının gönderilmesini istiyordu. Şöyle diyordu Eşref Bey, *"İsmail Ağa değerli bir arkadaştır. Burada küt'ası hazır olduğu için kıymetli arkadaşlarımı beraber alsın, diğerlerini orada bıraksın. Ancak bunların mavzer gibi seri ateşli tüfenglerinin oraca teslimini son derece recâ ederim. Çünkü silahsızlık yüzünden burada çok sıkıntıdayım."*³⁹⁴. Şam Merkez Kumandanlığı'na gönderilen yazıda Eşref Bey'e iltihak etmek üzere silahlı ve askerî cephane ile birlikte İsmail Ağa ve on dört arkadaşının gönderildiği, ulaşmaları için gerekenlere emredilmesi isteniyordu³⁹⁵.

İngilizler daha ilk dönemden itibaren bölgeye bazı şahısların gönderildiğini gözlemliyorlardı. Bu durum İngilizlerin istihbarat ağını gösterdiği gibi bazı noktalarda bu gizli faaliyetlerde açıklık olduğunu da kanıtlamaktadır. 20 Eylül 1914'de savaşa adım adım yaklaşılan günlerde İstanbul'daki İngiliz Elçisi Mallet, Türklerin Mısır sınırındaki çalışmalarının oldukça sessiz ilerlediğini ancak Dürzileri kazanmak adına yaptıkları girişimlerden sonuç alamayacaklarını tahmin ettiğini belirtiyordu³⁹⁶. Diğer yandan 14 Ekim 1914'de Mallet'ten Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderilen bir telgrafta kılık değiştirerek Mısır'a gitmek üzere yola çıkan 600 kadar *"fedainin"* varlığından söz ediliyordu. Bu fedailerin Enver Paşa'ya bağlı olduğu açıkça belirtiliyordu. Ayrıca bu 600 fedaiden 400'nün *"İzmir'den henüz döndüğü"* ve bunların İz-

³⁹⁴ ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/67; Belgenin derkenarında İsmail Ağa ve Osman Çavuş ve on üç arkadaşının silah ve askerî teçhizatı ile sevk olundukları bildiriliyordu.

³⁹⁵ ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/73.

³⁹⁶ TNA, FO, 371/1971, 51242/811, 20 Eylül 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

mir'de Yunanlılara karşı³⁹⁷ Müslümanları ayaklandırmak için mücadele verdiği belirtiliyordu. İzmir'deki faaliyetlerini İttihat ve Terakki'nin yardımları ve şeyhlerin yardımı ile devam ettirdiklerini yazıyordu. İngiliz karşıtı eğilimi ifade eden bir nutkun bir camide ilan edildiği ve son grubun Halep'i 13 Ekim'de terk ettiği, bu grupların Hama, Humus, Baalbek, Şam ve Havran'a devam ederek, Şeyhleri İngiltere'ye karşı ayaklandırmak için çaba sarf edecekleri belirtiliyordu. Buradan da yolculuklarına Hicaz demiryolu ile devam ederek Mısır'da Müslümanları ayaklandırmının yollarını arayacaklarını bildiriyordu³⁹⁸. Burada sözü edilen "*fedailer*" Yunanistan ile tutuşulacak olası bir savaşta halkı ajite etmek ve çeteler teşkil etmek üzere bölgeye giden teşkilat mensupları olmalıdır. Ancak Yunanistan ile böyle bir savaş olmaması ve Osmanlı'nın büyük harbe girmesi kuvvetle muhtemel olmasından Mısır sınırındaki Bedevilerin kazanılması için buraya doğru yola çıktıkları anlaşılmaktadır.

İlerleyen günlerde İstanbul İngiliz elçiliğine ulaşan istihbarat bilgisine göre, Mısır'a gelen ve Türk istihbaratıyla bağlantılı olduğu bilinen iki Suriyeli Müslümanın Bedevileri Osmanlı yanına çekmek ve Mısır'a yapılacak bir seferde yardımlarını almak için çaba sarf ettiği öğreniliyordu³⁹⁹. Bunun üzerine Arap kabilelerine bazı hediyeler verilmesini ve Almanlar tarafından desteklenseler de Türklerin, İngilizlere karşı başarılı olamayacağının telkin edilmesini ve Türklere katılan bazı Bedevî kabilelerinin Türklerin baskısı ile bunu yaptıklarının anlatılması isteniyordu⁴⁰⁰. İtalyan Hükûmeti'nin Kudüs Konsolosluğu'ndan aldığı ve oldukça güvenilir kaynaklardan elde ettiği bilgilere göre kılık değiştirmiş vaziyette olan Türk subay ve görevliler Mısır'a ve buradan Trablus'a geçmekteydi. Diğer yandan Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiser Vekili Cheetham aynı gün Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği diğer bir yazıda, 60 kadar Türk görevlinin son günlerde İskenderiye'ye geldiklerini ancak bunların gidecekleri yerin Yemen olduğunu bildirmekteydi. Ayrıca Türklerin Mısır'a, Hindistan'a ve Yemen'e casuslar gönderdiklerini yazıyordu⁴⁰¹.

³⁹⁷ Burada sözü edilen Yunan meselesi, İkinci Balkan Harbi'nden sonra çözüme kavuşturulamayan Ege Adalarının Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında paylaşımında ortaya çıkan anlaşmazlık neticesi Batılı devletlerinde dâhiliyle 1914 başlarında Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında bir savaş zürhürüne yaklaşan gelişmelerdir. Konuyla ilgili bkz: Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., C. II, Kısım: III, TTK Yay., Ankara 1991, s. 235- 250. Konuyu özellikle Alman kaynaklarından ve Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus (IBZI) [İmparatorluk Çağında Uluslararası İlişkiler] isimli serinin kayıtlarından yararlanarak inceleyen çalışma, savaşın eşliğinden dönen Osmanlı-Yunan gerçeginin söz etmektedir. Bkz: Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge University Press, UK, 2008. s. 42-56, Mesele hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz: Bilal Şimşir, *Ege Sorunu, Belgeler*, C. I-II, TTK Yay., Ankara 1989.

³⁹⁸ TNA, FO, 371/2140, 59486/979, 14 Ekim 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

³⁹⁹ TNA, FO, 371/2140, 60661/202, 17 Ekim 1914; Cheetham'dan Edward Grey'e telgraf.

⁴⁰⁰ TNA, FO, 371/2140, 60661/269, 17 Ekim 1914; Edward Grey'den Cheetham'a: Grey, Bedevî kabileleri üzerinde etki yapması için İngilizlere bağlı Bedevî şeyhlerinden gönderilmesini istiyordu.

⁴⁰¹ TNA, FO, 371/1970, 44192/114, 28 Ağustos 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

Yine, Cheetham'ın iyi bir kaynaktan öğrendiğine göre 8 Türk görevlisi Trablusgarp'a doğru yola çıkmıştı ve amaçları Mısır'da karışıklık çıkarmaktı. Bu kişilerin kılık değiştirerek gittiklerini söyleyen Cheetham, şimdilik bunları engellemenin imkânsız olduğunu yazmaktaydı⁴⁰². Bununla birlikte Süleyman el-Baruni'nin⁴⁰³ 2 Eylül'de Mısır'da olduğu, amacının ihtilalci bir hareketi canlandırmak olabileceği Mallet tarafından yazılıyordu. Süleyman Baruni'nin Marsilya'da tutuklanan Ömer Tosun tarafından desteklendiği de bildirilmekteydi⁴⁰⁴. İstanbul'dan Süleyman el-Baruni hakkında alınan bilgiler, Baruni'nin İskenderiye'den batıya doğru bazı Türk görevliler ile birlikte hareket ettiği yönündeydi. Öte yandan bu şahsın bir Osmanlı mebusu olmasından dolayı daha fazla bilgi almadan onu durdurma yoluna gidilmediği zira Türklerin henüz resmen savaşa dâhil olmadığı bu dönemde olumsuz bir etki yapabileceği bildiriliyordu. Süleyman el-Baruni ile birlikte hareket eden grubun hedefinin yanlarındaki parayla Panislamik hareketi canlandırmak ve Sunusilere yardım etmek olduğu biliniyordu⁴⁰⁵. Anlaşılan İngilizler Süleyman el-Baruni'yi durdurmak için doğru zamanı bekliyorlardı. Süleyman el-Baruni'nin hareketinden İtalyanlar da haberdardı. Durumu İtalyan yetkililerden öğrenen Roma'daki İngiliz Elçisi R. Rodd, Baruni'nin yanında Abdulselam Bu Gheschiata⁴⁰⁶ isimli bir görevli olduğu ve İtalyan kolonilerine gitmek niyetinde olduklarından bunların Mısır'a, Libya yoluyla gideceklerini ve burada daha fazla destek alacaklarını yazıyordu. Fakat bu şahısların İtalyan kolonilerine ulaşmalarının engellenmesinin İtalyanlarca umulduğunu da belirtiyordu⁴⁰⁷. Baruni'nin seyahati hakkında İçişleri Bakanı ile görüşen Mallet'e, İçişleri Bakanı, Baruni'nin Mısır'dan sürülmesine bir itirazı olmamasına rağmen tutuklanmasına karşı olduklarını bildirmişti⁴⁰⁸. Hindistan Genel Valisi'nden gelen 15 Eylül tarihli gizli telgrafta da Baruni'nin Mısır'a gitmek üzere yola çıktığı ve buradan da Hindistan'a giderek isyan çıkarmayı deneyebileceği bildiriliyordu⁴⁰⁹. Aslında Baruni'nin hedefi Libya idi. Onun Şeyh Sunusi ile yaptığı müzakereler, İngilizlerin takibinden kurtulamayacaktı⁴¹⁰. Onun hakkında sınırlı denebilecek bilgiler İngiliz makamları tarafından basına da servis ediliyordu. 16 Aralık

⁴⁰² TNA, FO, 371/1970, 44594/117, 30 Ağustos 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁴⁰³ Osmanlı Meclisi'nde Trablusgarp Vekili olan Baruni, savaşın başlama sırasıyla birlikte özellikle Trablusgarp'ta Ahmed eş-Şerif es-Sunusi'ye cihat çağrısını tebliğ etmek ve Osmanlı yanında savaşa çıkmek üzere Enver Paşa'nın kardeşi Nuri (Killigil) ile birlikte gönderilmiştir. Esas çalışma bölgesi Trablusgarp olan Baruni'yi savaş yıllarında İngilizler sıkı bir takibe almıştı. Sunusi'ye ait pek çok İngiliz istihbarat raporunda Baruni'nin izine rastlamak mümkündür.

⁴⁰⁴ TNA, FO, 371/1970, 45389/668, 2 Eylül 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

⁴⁰⁵ TNA, FO, 371/1970, 46912/129, 6 Eylül 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁴⁰⁶ İsmi İngilizce yazılış şeklindedir.

⁴⁰⁷ TNA, FO, 371/1970, 47226/341, 8 Eylül 1914, Rodd'tan Edward Grey'e.

⁴⁰⁸ TNA, FO, 371/1970, 48598/745, 12 Eylül 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

⁴⁰⁹ TNA, FO, 371/1970, 51388/3581, 21 Eylül 1914, Genel Vali'den Dışişleri Bakanlığı'na.

⁴¹⁰ TNA, FO, 371/2353, 16746/38, 12 Şubat 1915; TNA, FO, 371/2353, 16746/79, 13 Şubat 1915. McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

1914 tarihli The Times'in haberine göre, Sunusi'nin Mısır'a yönelik bir faaliyet içerisinde olmadığına inanılmakla birlikte Süleyman el-Baruni ve bazı Alman ajanların birtakım faaliyetlerinden sonuç alabilecekleri düşünülmüyordu. Alman- Türk faaliyetleri sonucunda bazı Arap ailelerinin İngilizler aleyhine "*kandırıldığını*" iddia eden The Times'e göre Marne'de alınan başarıların özellikle ajanlar tarafından abartılması nedeniyle Mısır'da tarafsız yerel halk da bunların tarafına çekilebiliyordu⁴¹¹.

Diğer yandan Teşkilât-ı Mahsûsa'nın yukarıda ayırmaya çalıştığımız iki tip organizasyonunun, yani Mümtaz Bey'in başında olduğu urban birliğinin faaliyetleri ve Yafa'da Binbaşı Hasan Efendi ve Eşref Kuşçubaşı bağlantı gayrinizamî harp ile ilgili faaliyetleri yanında direk olarak İngilizlerin kontrolündeki Mısır'da yürüttükleri faaliyetleri olduğu anlaşılmaktadır. Roma Sefiri R. Rodd Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderdiği 14 Aralık 1914 tarihli raporda, İstanbul'da bırakılan İngiliz elçiliği personelinden Mr. Waugh'un kendisine gönderdiği bilgiyi aktarmaktadır. Raporda "*Türk Milli Savunma Komitesi*" denilen komitenin Şeyhülislam, Enver Paşa ve Alman Elçisinden oluştuğu ve bu komitenin çeşitli bölgelere kutsal savaş ilan edildiği için gönderecekleri casusları seçtikleri belirtilmekteydi. Mısır, Tunus ve Cezayir için "*Şam'ın önde gelen üç ismi olan*" Şerif Adil Paşa, Şerif Ali Mahzar, Abdurrahman Paşa'nın halen Mısır'da oldukları ve bu grubun liderinin Mahmut Şevket Paşa'nın kardeşi olan Mahzar Paşa olduğu belirtiliyordu⁴¹². Roma Sefiri'nin, İstanbul'da İngiltere aleyhine yürütülecek propagandanın merkezi olarak sözünü ettiği "*Türk Milli Komitesi*"nin 1913 yılında çok gizli bir biçimde kurulmuş olan başkanlığını Sadrazam Said Halim Paşa'nın yürüttüğü, üyeleri arasında Süleyman el-Baruni, Abdülaziz Caviş, Hıdiv Abbas Hilmi Paşa, Mısırlı yazar Ali Paşa Mübarek, Emir Şekip Arslan ve bunun dışında Ali (Başhampa), Halil (Kut) gibi önemli teşkilatçıların da olduğu Cemiyet-i Hayriye-i Osmanîye olmalıdır⁴¹³.

Gayrinizamî harp taktikleri arasında Mısır ordusuna girerek askerler arasında İngiliz karşıtlığını yayma planlarının olduğu da anlaşılmaktadır. Osmanlı'nın tarafsız olduğu günlerde İstanbul'daki İngiliz Elçisi Mallet'e Yusuf el-Mülhi Bey'in verdiği bilgiye göre Enver Paşa ile sürekli bağlantıda olan beş kişi Mısır Ordusu'na gizlice girmeyi deneyecekti. Hatta bu kişilerin isimleri dahi veriliyordu: Abdüsselim Farghal, Broos Sadded, Maledin Chiteli, Hag Ali, Hagfadl. İsimlerinden yola çıkarak bu kişilerin Arap olduklarını tahmin etmek mümkündür. Mısır'daki "*Panislamik*" faaliyetlerde, bölgeden insanlara ihtiyaç duyulması olağandı. Bu isimlerin yanı sıra elçiye verilen

⁴¹¹ "Turkish intrigues in Egypt", *The Times*, 16 Aralık 1914.

⁴¹² TNA, FO, 371/2140, 82345/472, 14 Aralık 1914, Rodd'tan Edward Grey'e.

⁴¹³ Show, a.g.e., C.II, s. 1854.

bilgiye göre on dokuz Türk görevlisi Mısır'a ajitasyon yapmak üzere gönderilmiştir⁴¹⁴. Yine Mısır ordusu içerisinde ajitasyon yapmak ve askerleri İngiltere aleyhine kışkırtmak için çalıştığı anlaşılan bazı Türk ajanlar hakkında ilginç tespitler ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birisi de Teşkilât-ı Mahsûsa ile bağlantılı olduğunu gerek çalışma yöntemi gerekse diğer ipuçlarından yola çıkarak söylenebilecek olan Almas Efendi'dir. Süleyman Askerî Bey'in Yafa Jandarma Kumandanı Hasan Efendi'ye gönderdiği 3 Teşrin-i evvel 1330 (16 Ekim 1914) tarihli yazıda "*Yüzbaşı Almas Efendi'nin Yafa'ya hareketinde sizi görme lüzumu yazıldı. Hıyn müracaat esnasında bir çete ile Mısır'a i'zamı veya orada ihtilal ika'a etmek üzere Sudan'a gönderilmesi suretiyle hangisi faideliyse daha ziyade elverişli ise o yolda istihdam ediniz.*" deniyordu⁴¹⁵. Buna karşılık Hasan Efendi'nin verdiği cevapta Yüzbaşı Almas Efendi'nin geldikten sonra uygun bir çete oluşturularak gönderilebileceği bildirilmişti⁴¹⁶. Bir süre sonra Sudan'daki İngiliz Ordusu içerisindeki yerli birliklere dair girişimi ile ortaya çıkan Almas Efendi'nin bu hareketi hem Teşkilât-ı Mahsûsa'nın çalışma yöntemi açısından hem de Mısır'a yönelik girişilen faaliyetlerle aynı yöntemi anlamak açısından oldukça önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Almas Efendi (İngilizce metinde Yüzbaşı Almaz Abdullah şeklinde ifade ediliyor) bu girişimi sırasında yakalandıktan sonra Port Sudan'da Askerî Mahkeme'de yargılanmış ve hatta mahkeme tutanaklarından edinilen bilgiler Sudan The Times Gazetesine servis edilmiştir⁴¹⁷.

Port Sudan'da yargılanan Yüzbaşı Almas ile ilgili bu gazeteye verilen haberde Mısır Ordusu'nun "*muhteşem sadakat*"ının Port Sudan'da 3. Taburda yakalanan "*Türk ajanı*" sayesinde belirgin hale geldiği belirtiliyordu. Diğer taraftan yargılama tutanaklarından alınan ve gazeteye verilen bilgilerde Yüzbaşı Almas'ın geçmişine dair bilgiler göze çarpıyordu. Buna göre, Sudan yerlisi olan Almas, 1900'de 9. Sudan Birliklerine Mısır Sahil Koruma Görevlisi olarak katılmıştı. Tamamıyla Mısır Ordusu'nun salâhiyet alanı olan bu görevde 1907'de yüzbaşılığa terfi eden Almas Efendi'nin, beş yıl sonra kaçakçılığa göz yumduğu yani işbirliği yaptığı gerekçesiyle görevden uzaklaştırıldığına değiniliyordu. Rapor şöyle devam etmektedir: "*Derne'de Enver'e katıldı... ve Jandarma Yüzbaşısı olarak atandı. Aziz el-Mısri Bey, Enver'in izinden giderek O'nu Sollum'a nakletmiş ve burada kendisi Arap kampında komutan olmuştu. Daha sonra [Almas] İstanbul'a gitmiştir, burada Enver O'nun Alman subayları tarafından eğitilmesini sağlamıştır, rengi ve milliyeti onu Sudan'da ki entrikalar için özellikle elverişli kılıyordu... O [Almas] son*

⁴¹⁴ TNA, FO, 371/1970, 41801/581, 22 Ağustos 1914, Mallet'ten Dışişleri Başkanlığı'na.

⁴¹⁵ ATASE, K: 1836, D: 35, F: 11.

⁴¹⁶ ATASE, K: 1836, D: 35, F: 13.

⁴¹⁷ TNA, FO, 371/2355, 5188/3, 14 Ocak 1915, (İngiliz Yüksek Komiseri vekili) Edward Keeling'den Edward Grey'e.

dönemde Kahire'ye bir görevle geldi, kendisi Osmanlı destek sınıfı ile gizli iletişim halindeydi ve daha sonra Mısır'ın Batı sınırında görüldü, sonraki istikameti Cidde idi."⁴¹⁸.

Mısır ordusuna sızmayı deneyen Almas Efendi'nin yakalanmasıyla kayda geçen Askerî Mahkeme'de yargılanması hakkındaki iddiaların;

1- Casusluk (1907 Hague Komisyonunun tanımladığı şekliyle)

2- Devlete ihanet; gizli bir şekilde III. Tabur askerlerini görevlerini yapmamaları için kışkırtmaya çabalaması olarak belirlenmişti.

Almas Efendi'nin faaliyetleri hakkında bu suçlamalarla ilgili 3. Tabur'dan bazı şahitler çağrılarak tanıklıklarına başvurulduğu anlaşıyordu. Mahkeme tutanaklarından da Almas Efendi'nin Mısır birlikleri arasına karşı karışmaz yürütmeye başladığı plan, ayrıntılarıyla görülebilmekteydi. Eskiden Sudan Taburlarında görev yapan ve hâlihazırda Türk ordusunda binbaşı olan "sanık" Almas Efendi'nin faaliyetleri şu şekilde yansıyor;

"7 Kasım'da sanık Cidde Valisi'nden emirleri aldı ve bir sambuk"⁴¹⁹ ile diğer altı kişiyle birlikte açıldı. 12 Kasım'da geceleyin Port Sudan dışında Takarna Köyü'nde sıradan yerliler gibi giyinmiş şekilde görüldüler ve burada kalacak oda temin ettiler. 16. Kasım'da sanık derviş kıyafeti giyinerek Port Sudan'da Mısırlı subayların bölgesine saat 11'de geldi ve 3. Taburun Binbaşısı'na bir Türk subayının kendisiyle gizli olarak görüşmek istediğinin söylenmesini istedi, Binbaşı geldiğinde bir Türk subayı onunla gizlice konuşmak için gelmişti [geldiğini gördü]. Diğer herkes, burada bir dilenci olduğunu söylediler. Akşam 7'de sanık yeniden derviş kıyafetleriyle Binbaşısı'yı çağırdı ve onunla görüştü ayrıca Sagh ile [Almaz] kendisinin İstanbul'dan Enver'in gizli görevi yani Mısırlı subayları görmek ve onların savaş ve gidişat hakkında fikirlerini ve eğer Türkler gelirse [nasıl karşılanacaklarını] öğrenmek üzere geldiğini ifade etti ve subayları kışkırtmak için öneriler yapmaya devam etti ..."⁴²⁰. Almas Efendi'nin Askerî Mahkeme'de yargılanması ile ilgili bu kayıtlar yukarıda sözü edilen Teşkilât-ı Mahsûsa belgeleriyle birleştirildiğinde teşkilatın özellikle o bölgeyi bilen Mısırlı ya da Sudanlı subaylardan seçerek gönderdiği ve Mısır ordusundan subaylarla görüşerek onların fikirlerinin öğrenilmeye çalışıldığı anlaşıyor. Bu bağlamda kılık değiştirerek bölgeden sıradan insan görünümüne girilmesi gibi yöntemlere sıkça başvurdıkları anlaşılmaktadır. Ancak Askerî Mahkeme'de yargılanması yapılan Almas Efendi ile ilgili tutanaklardan öyle anlaşıyor ki, yukarıda sözünü ettiğimiz Mısırlı subaylarla görüşmesinden sonra bu subaylar "tam bir sadakat ve sağduyu" ile

⁴¹⁸ Aynı Belge.

⁴¹⁹ Basra Körfezi'nde ve Kızıldeniz'de kullanılan bir çeşit yelkenli tekne.

⁴²⁰ Aynı Belge.

bir bahane ile Almas Efendi ile görüştükleri odadan ayrılmış, İngiliz Komutan Wilson Paşa (Vali) ile iletişim kurmuşlardır. Bunun ardından Almas Efendi, tabura gelen Wilson Paşa kuvvetlerince tutuklanmış ve üzeri aranmıştır. Almas Efendi'nin üzerinde Türkçe şifreli bir yazışma ve bir kitap bulunmuştur. Takarna Köyü'ndeki odasında yapılan aramada, valisinde bazı dokümanlar ele geçirildi. Bu belgelerin Almas Efendi tarafından yazıldığı ve bir kopyasının İstanbul'a Enver Paşa'ya gönderildiği anlaşılmıştı. Bu belgeler içerisinde Cidde Valisi tarafından kendisine verilen Sudan'a gitmesi ve buradaki görevinden sonra Kordofan'a Ali Dinar ile görüşmeye gitmesi, ardından da Sunusi ile görüşmek üzere yoluna devam etmesi yönündeki direktiflere yer verilmişti. Almas Efendi ise tüm iddiaları reddetmiş, Sudan Hükûmeti'ne sadık olduğunu ve dinî kıyafetler içerisinde olmasının "*valizinin anahtarını kaybetmiş*" olmasından kaynaklandığını belirtmişti. Fakat çapraz sorguda kendisinin görevini itiraf ettiği ve mahkemenin, sanık Almas Efendi'nin vurularak idamına karar verdiği anlaşılmaktadır⁴²¹.

Mısır ordusunun Türklere meyletmesi ve İngilizlerden uzaklaşması için yapılan bu gibi girişimlerin yanı sıra İngilizlerin kontrolündeki hıdıviyyet vapurlarında dahi Teşkilatın ajanları vasıtasıyla faaliyet gösterildiği anlaşılmaktadır. Cheetham'dan gelen gizli ibareli bir telgrafta, Beyrut'u acele bir şekilde terk eden bir Türk deniz subayının bagajında bulunan ve kendisinden geride kalan bir mektubun onun ayrılışından sonra İngilizceye çevrilmesiyle oldukça ilginç bilgilere ulaşıldığı belirtiliyordu. Buna göre Türk subay, dört hıdıviyyet vapurundaki Müslüman gemi ateşçileri ve mühendisleri arasında bir direniş başlatabilmek için elinden geleni yapmaktaydı. Bu vapurların İngiliz birliklerinin naklinde kullanıldığını da belirten Cheetham, subayın mektubunda ilk denemesinde başarısız olduğunu ancak çalışmalarına devam edeceğini yazdığından, özellikle Türk görevlilerinin davranışlarının tehlikeli olduğunu ve gerekli tedbirlerin alınması için az zamana sahip olduğunu yazıyordu⁴²². Yani hıdıviyyet vapurlarına kadar bu görevlilerin sızdığı anlaşılmaktadır. Bu vapurlarda çalışanları İngiltere aleyhine provoke etmeye çalıştığı ancak başarılı olamadığı anlaşılan Türk subayının amacının, İngiliz birliklerini taşıyan bu vapurlarda daha büyük bir komplo hazırlamak olabileceğinden şüphelenilmekteydi. Öyle ki söz konusu vapurların Kanal'ın kapatılması gibi bir girişimde kullanılmak istenmiş olabileceği akla gelmektedir. Ancak bu her iki fikrin de mektupta açıkça zikredilmediği anlaşılmaktadır.

Mısır, aynı zamanda bazı Teşkilât-ı Mahsûsa üyelerinin Hindistan'a geçişlerinde kullandıkları bir güzergâhtı. Bu ajanların Osmanlı Devleti'nin res-

⁴²¹ Aynı Belge.

⁴²² TNA, FO, 371/1970, 47576/134, 8 Eylül 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

men savaşa girmesinden evvel tutuklanmaları, Türk makamlarının ani bir refleksıyla karşılık görebileceğinden Osmanlı Devleti'nin tarafsız olduğu bu dönemde bu gibi subayların hareketleri İngiliz yetkililer tarafından gözlemleniyor ve rapor ediliyordu. Zira Osmanlı Devleti hâlâ tarafsız bir ülkedydi. Ancak tehlikeli olabileceği anlaşılanlar için uygulama farklıydı. Böyle şüpheli görülenlerle ilgili Dışişleri Bakanlığı'na verilen raporlarda Hindistan'a gerekli bilgilerin verilmesi isteniyordu. Mesela Port Said Limanı'ndan "*Firenze*" isimli bir vapura binerek Bombay'a gidecek bazı Türk görevlilerin kimliklerinin ayrıntılı şekilde kayda geçirdikleri görülmektedir; "*Kaymakam Murad Bey, 30 yaşlarında uzun, siyah gözlü, bıyıklı. Kaymakam İsmail Nureddin Bey, 28 yaşlarında minyon, zayıf, gözlüklü, açık kestane rengi bıyıklı, (Memur-Asker), Osmanlı Hükûmeti'nin askerî ajanı. Her ikisi de Şam'da doğdu. İnanılmaktadır ki, bu casuslar Osmanlı Hükûmeti tarafından Hindistan'daki Panislamik duyguları harekete geçirmek için gönderilmişlerdir*"⁴²³.

Hindistan'a gidecek bu iki Türk subayının Arapçaya vakıf olmaları nedeniyle tüccar kıyafeti ve adları değiştirilerek İstanbul'dan hıdıviyyet vapuruyla yola çıkmalarını Rauf Bey Müfrezesi'nin Kurmay Başkanı Ömer Fevzi Bey sağlamıştı. Bunların görevinin Hindistan'da bazı tanınmış kişilerle iletişime geçerek ve karadan gelecek olan heyete vaktinden önce uygun bir ortam yaratmak olduğu anlaşılmaktadır⁴²⁴. Ancak subaylar bu "*fevkalade*" görevlerine rağmen Bombay'da İngilizler tarafından yakalanmışlar ve tutuklanarak Avrupa'ya geri gönderilmeleri kararlaştırılmıştır⁴²⁵. Öyle anlaşıyor ki, İstanbul'dan hareket eden bu Türk gizli görevlileri Mısır'dan geçerek Bombay'a varmışlarsa da görevlerini tamamlayamamışlardır. Bu konuda Rauf Bey'in gizliliği ihlal eden davranışlarının etkili olduğu üzerinde durulmaktadır. Öyle ki İstanbul'dan bu subayları gönderirken göğsünde altın madalyasıyla ve "*Umur-ı Şarkiye Dairesi Müdürü*" sıfatıyla iskelede görünmesi gibi davranışlar gizliliği ihlal ediyor gibi görünmektedir. Ömer Fevzi Bey'in uğurladığı ve Hindistan'da İngiltere aleyhine bir isyan oluşturmak amacıyla yola çıkan iki subay, Hindistan'da iskelede yanaştıklarında aynı vapurda olan ve İngiltere'den dönmekte olan bir Hintli öğrencinin ikazıyla üzerlerindeki evrakları tutuklanacaklarını anlayarak imha etmişlerse de İngiliz memurlar tarafından vapurda tutuklanmışlardır. Ancak daha sonra af ve tahliye edilerek geri gönderilmiş ve Halep'teki heyete rastlayarak onlara katılmışlardır⁴²⁶. İki Türk su-

⁴²³ TNA, FO, 371/1970, 45502/124, 2 Eylül 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na; Cheetham Hindistan Bakanlığı'nın bildirilmesini istiyordu.

⁴²⁴ İsrail Kurtcepe, Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşında Romantik Bir Türk- Alman Müfrezesi: Rauf Bey Müfrezesi", OTAM, S: 3, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., 1992, s. 252.

⁴²⁵ TNA, FO, 371/1970, 56712/numarasız, 7 Ekim 1914; Genel Validen London Office'e; Kurtcepe-Balcıoğlu, a.g.m., s. 252.

⁴²⁶ Kurtcepe- Balcıoğlu, a.g.m., s. 252- 253.

bayının tutuklanması ile ilgili Hindistan Valisi'nin verdiği bilgiye göre bunlar gemide yakalanmış ve Avrupa'ya gönderilmişti⁴²⁷. Öyle anlaşıyor ki Hindistan Valisi'nin Avrupa'ya gönderilmek üzere Hindistan'dan çıkardığı bu iki Türk subay yolda birliğe yeniden katılmıştı. Ancak çok gizli bir misyonla yola çıkan bu iki subayın daha İstanbul'dan çıkmadan İngiliz istihbaratınca gözlemlendiği ve İstanbul'daki İngiliz Elçisi Mallet tarafından Dışişleri'ne yazılan yukarıdaki bilginin Hindistan Hükûmeti'ne iletildiği görülmektedir. Zira daha vapurdan inmeden yakalanmalarından bu durum anlaşılmaktadır. Gizlilik bu süreçte tam anlamıyla uygulanamamakta ve İstanbul'daki İngiliz elçiliği sayesinde de her türlü bilgi akışı sağlanmaktaydı. Ancak bu ve buna benzer düşünceleri gözden geçirirken olaylara farklı bir yönden de bakmakta fayda vardır. Casusların varlığının çok iyi bilindiği bir ortamda bu subayların belki de hedef saptırmak amacıyla çok fazla gizliliğe riayet etmeden gönderildikleri düşünülebilir. Bu sayede İngilizlerin takibi gizliliğe fazla dikkat edilmeden gönderilen bu subaylar üzerine yoğunlaştırılarak isimlerini bilmediğimiz başka Osmanlı subayları ülkeye sokulmuş olabilir. Boynunda "*Umur-ı Şarkiye Dairesi Müdürü*" yazılı bir madalyayla bu subayların Rauf Bey tarafından uğurlanması gibi bir açığın yahut hatanın bilinçsizce yapılamayacağı düşüncesi, bunun kasti bir hareket olabileceğini akıllara getirmektedir. Elbette ki, böyle bir plan işletilmiş ise de bunu destekleyecek bulgular elimizde yoktur.

Savaşta Osmanlı Devleti'nin katılması anlamına gelen Rus Limanlarının bombalanmasına günler kala Türk subaylarının ve gayri resmî harp görevlilerinin hareketleri Londra'ya rapor edilmeye devam ediyordu. Bu bağlamda Mısır Yüksek Komiseri Cheetham'ın Dışişleri Bakanlığı'na bildirdiğine göre, halen Sofya'da olan ve Enver Paşa tarafından görevlendirilmiş bir Türk Bakanı Almanya'ya gitmiştir. Alınan istihbarata göre bu Türk Bakan ile Almanlar arasında Mısır, Hindistan, Fas, Tunus Cezayir'de İslamî duyguları körüklemek üzere bir anlaşmaya varılmıştı⁴²⁸.

Savaşın ilerleyen dönemlerinde de Türklerin Mısır'da halkın ajite edilmesi için giriştikleri işler hakkında İngiliz makamlarından zaman zaman çeşitli raporlar İngiliz Dışişleri'ne sunulmuştu. Diğer taraftan Enver Paşa'nın yaveri olarak sözü edilen Binbaşı Mümtaz Bey Sina Yarımadası'nda pek de gizli olmayan ancak "*Teşkilât-ı Mahsûsa*"nın Mısır yönündeki hedefleri doğrultusunda önemli faaliyetlerini Kanal'a yapılacak saldırı öncesinde güç koşullara rağmen sürdürüyordu.

⁴²⁷ TNA, FO, 371/1970, 56712/numarasız, 7 Ekim 1914; Genel Vali'den London Office'e;

⁴²⁸ Bordo Elçisinden Edward Grey'e de bu bilgi verilmekteydi. TNA, FO, 371/2143, 61668/475, 21 Ekim 1914, s. 367-368; TNA, FO, 371/2143, numarasız, 23 Ekim 1914, s.369, Cheetham'dan Edward Grey'e.

1.1- Binbaşı Mümtaz Bey ve Urban Bölüğü'nün Faaliyetleri

Daha evvel İngiliz duyumları arasında sık sık zikredilen Bedevilerin silahlandırıldığı ve Türkler tarafından organize edildiği şeklindeki iddialar, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle daha faal ve açık bir girişim olarak kendini göstermişti. Bu faaliyetlerin başındaki isimlerden birisi de bölgeye gönderilen Binbaşı Mümtaz Bey'di. Onun kendi imzasıyla Başkumandanlığa sunduğu bir raporla urban bölüğünün faaliyetleri 25 Teşrin-i evvel 1330 (7 Kasım 1914)- 3 Şubat 1330 (16 Şubat 1915) tarihleri arasındaki süreçte neredeyse gün gün anlatılmaktadır.

Buna göre 7 Kasım 1914'de bütün kuvvetiyle Mısır hududunun Refah noktasını geçerek, sınırın 15 km içeriye girip geceyi açıkta geçirdiğini belirterek başlayan raporunda Mümtaz Bey, aynı zamanda, Azezme Aşireti süvari Yüzbaşısı İbrahim Efendi kumandasındaki 350 mevcutlu kuvveti de Hafır-Kasımiyye ve Nahil üzerine saldırı düzenlemek üzere görevlendirmişti. Ertesi gün Kasımiyye'nin alındığı haberini İbrahim Bey'den alan Mümtaz Bey, kendisi ile birlikte olan kuvvetlerle aynı gün Şeyh Zevid diye bilinen köyü işgal etmiş, yerli ahalinin güvenliği ve sadakatini temin etmek için küçük bir kuvveti burada bırakmıştı. Arış'e gelerek burada aşiret kumandanları ve meşayihî toplayarak gerekli ihtarları yapmıştı. 27 Teşrin-i evvel 1330 (7 Kasım 1914) sabahı harekâta başlayan Mümtaz Bey'in urban bölüğü Arış'i ele geçirmiş; bayrağı, kale ve resmî dairelere astırmıştı. Ayrıca İngilizlerden sahra bataryası, telgraf- telefon makineleri, bir ecza deposu, altmış kadar çadır ele geçirilmişti. Bu taarruz esnasında İngiliz askerinin bir kısmı kaçmış ve bazıları da esir alınmıştı. 9 Kasım 1914 tarihinde kumandası altındaki sekseninci alayın ikinci taburunun ikinci bölüğüne ek olarak Kudüs'teki Seyyar Jandarma Taburu'nun bir bölüğünün de kendi kumandasına verildiğini bildiren Mümtaz Bey, jandarma taburunu Arış'in iç güvenliğine atamış, nizamiye bölüğünü ise düşman tarafından gerçekleştirilebilecek karşı saldırıya mukavemet etmesi için bırakmıştı. Sonraki gün buranın tüm ayan ve ahalisi gelerek Osmanlı Hükûmeti'nin her türlü emrine canları ve malları ile amade olduklarını bildirmişti. Mümtaz Bey kendisini ziyaret eden bu gruba müsterih olmalarını tembihlemişti. 1 Teşrin-i sâni 1330 (14 Kasım 1914) tarihinde kazanın mülki teşkilatını yapan Mümtaz Bey, Sina halkından ve Süvarüllah Aşireti'nden 150 kişilik bir piyade bölüğü teşkil etmiş ve Kal'atü'n-nahil'i ele geçirerek mülki teşkilatı oluşturmuştu. Ertesi gün eksiklikler giderilerek Kantara'ya bir keşif taarruzu düzenlenmesi kararı alınmıştı. 4 Teşrin-i evvel 1330 (17 Kasım 1914)'da Kantara yönünde harekete geçilmiş ve 6 Teşrin-i sâni'ye kadar geçen süreçte Sina'da çeşitli mahallerde geçiren Mümtaz Bey, 6 Teşrin-i sâni 1330 (19 Kasım 1914) günü sabah ışıklarıyla Kantara'nın bu ön karakollarında İngilizlere saldırdı. Bu müsademe Yüzbaşı Ali ve İhsan Efendiler kumandasındaki Tera-

bin ve Tabaha aşiretlerinden oluşan kuvvetin Kantara, Port Said ve İsmailiye yönünde ilerlemesi esnasında meydana gelmişti. Bu iki saatlik çarpışmada aralarında Yüzbaşı Wilson ve bir mülazımın da olduğu üç esir ile otuzu aşkın ölü ve bir o kadar da yaralı veren İngilizlere karşılık bu keşif kolundan altı kayıp ve on dört yaralı olduğu belirtilmekteydi. Mümtaz Bey raporunda ayrıca İngilizlerden on bir adet son sistem ateşli tüfek, deve vesaire ele geçirildiğini ve bunların da Bedevilere verildiğini bildirmektedir. Bundan sonra Katya'ya oradan da Ariş'e dönüldü⁴²⁹.

Kaynak: Library of Congress, digital collection, El Ariş kampından görüntüler.

Bu çatışmadan haberdar olan İngiltere'nin Mısır genel komutanı John Maxwell, durumu Savaş Bakanı Lord Kitchener'a şu şekilde iletmekteydi: *"Bugün düşman, belki Bedeviler, Bir el-Abd'ı ele geçirdiler ve ağır silahları el-Ariş'e ulaştığı rapor edildi. Kesin olarak ifade etmek zor ama ben hareketin Kanal yönünde olduğunu düşünüyorum. Hedef sanırım Kantara. Kanal'ın doğu kısmını yani Port Said'ten Kantara'ya kadar olan sahaya su taşımak işlerini düzenliyorum ve bu başlatılmıştır ve tüm Hintliler [askerler] yarın bu noktada olacaktır"*⁴³⁰. Bundan anlaşıldığına göre, İngilizler bu durumdan son

⁴²⁹ ATASE, K: 166, D: 727, F: 3.

⁴³⁰ TNA, FO, 73303/ (308.E), 20 Kasım 1914.

derece endişeye kapılmışlar ve savunma tedbirlerini arttırmaya çalışmışlardı. Ayrıca İngilizlerin Kanal'ı savunmak için aldıkları tedbirleri, Şitayn isminde ve Rus pasaportu ile seyahat ederek durumu gözlemleyen bir Alman rapor etmekteydi. Şitayn'ın verdiği bilgiler Berlin ve İstanbul arasında müzakere edilmişti. Buna göre, İngilizler bir taraftan dikenli tel örgüler çekerken diğer taraftan da su taşırılarak Kanal'a yaklaşılmıştını engelleyecek, yürünemez bir sahanın oluşturulması için çaba sarf edeceklerdi. Ayrıca Kanal boyunca Hint askerlerinin yerleştirilmiş olduğunu da tespit etmişlerdi. Bertel isimindeki İngiliz pasaportu ile seyahat eden bir diğer Alman'ın ise Hollandalı bir Kanal kılavuzundan öğrendiğine göre, yakın zamanda içerisinde asker bulunan 35 nakliye gemisi Kanal'a gelecekti⁴³¹.

Diğer taraftan Mümtaz Bey'in Sina Yarımadası'ndaki faaliyetleri Bir el-Abd'in ele geçirilmesi ile sınırlı kalmamıştı. Aynı zamanda İngiliz askeri hazırlıkları hakkında da detaylı bilgiler vermiştir. Buradan alarak Mümtaz Bey, Kantara civarındaki çok sayıda asker ve teçhizatın varlığını raporuna eklemiştir. İngilizlerin daha çok Kanal'ın diğer tarafında istihkâmlar oluşturduklarını, özellikle İsmailiye ile Süveys'te çok asker olduğunu bildiriyordu. Mümtaz Bey, 16 Teşrîn-i evvel ile 5 Kânûn-ı evvel 1330 (29 Ekim-18 Aralık 1914) tarihleri arasında da çeşitli mahallerden 61 deve müsadere edildiğini ve orduya teslim edildiğini belirtiyordu. Diğer taraftan IV. Ordu'dan aldığı emir üzerine 22 Kânûn-ı evvel 1330 (4 Ocak 1915) tarihinde Ariş'ten Terabin, Yataha, Garazma Aşiretleri ile Süvarke Aşireti piyadeleri ve gönüllü mücahidinden oluşan birliğin kendisine iltihak etmesini sağladıktan sonra Mümtaz Bey, 5 Kânûn-ı sâni 'de Katya'ya doğru harekete geçti. 12 Kânûn-ı sâni 'de (25 Ocak) yapılan saldırıda İngilizlere zarar verildiğini belirtmekte ve bu saldırı sırasında aşiretlerin yaptığı faaliyetleri ayrıntılarıyla raporunda anlatmaktaydı. 14/15 Kânûn-ı sâni (27-28 Ocak)'da sağ cenah müfrezesi Kanal'daki İngiliz askerleri ile çatışmaya girmiştir. 17 Kânûn-ı sâni (30 Ocak)'da ise Port Said- Kantara- İsmailiye tren hattını tahrip etmek üzere faaliyette bulundular. Yine aşiretlerle birlikte İngilizlerin telgraf direklerinin kesilmesi için girişimde bulunmuşlarsa da el-Ariş'e dönmelerinin istenmesi nedeniyle geri dönmüşlerdi. Ayrıca Kanal üzerine sefere çıkacak Osmanlı ordusunun arkasından giderek güvenliğin sağlanması görevini istemişse de buna gerek olmadığının bildirilmesi üzerine Mümtaz Bey, 3 Şubat 1915'de Bedevî bölüğünü terhis ederek Kudüs'e gelmişti⁴³².

⁴³¹ ATASE, K: 531, D: 2077, F: 2/16.

⁴³² Aynı rapor.

Mümtaz Bey'in sözünü ettiği aşiretlerden bir kısmının hâkimiyet sahalarını ve Kızıldeniz'in kuzeyi ve Sina Yarımadası'nı gösteren harita. BOA, HRT.0146.

Raporunun sonunda bir mütalaa yapan Mümtaz Bey'in anlattıklarından kendisinin IV. Ordu Urban Kumandanlığı'na daha 11 Ağustos 1330 (24 Ağustos 1914) tarihinde tayin edildiği ve Birüssebi'ye bu amaçla gelerek Terabin, Yataha, Azezme, Cebarat Aşiretlerinden 1350 kişilik bir teşkilat yaparak, silah

toplanması işine 25 Eylül 1330 (8 Ekim 1914) tarihinde başladığı anlaşılmaktadır. Mümtaz Bey'e göre urban birliğin faaliyetleri şu sonuçları doğurmuştu:

1. Cihat çağrısına bizzat katılarak örnek olunmuştu.
2. Mısır mıntkasındaki İngiliz kuvvetlerini sürekli baskı altında ve Kanal'da tutarak Avrupa harbine gitmeleri engellenmişti.
3. Sina Yarımadası'ndaki urbanın İngilizler tarafından etki altına alınarak kendi taraflarına çekilmesi sağlanmış ve bu sayede Osmanlı aleyhine silahlanmalarına engel olunmuştu.
4. Kanal Harekâtı'na kadar geçen dönemde Sina'da keşif taarruzları yaparak Sudan hecinsüvarları, Hint askerleri ve jandarmalarının silah ve teçhizatları ile kendilerine katılmaları sağlanarak İslam âleminde sempati kazanılmış ve bu sayede İngiliz askerlerinin maneviyatı kırılmıştı.
5. Kul'atü'n -nahil ve Kalatül Arış mevkillerinde İngilizlerin tahkimatına imkân verilmediği gibi urban bölüğü, gerçekleştirilen Kanal seferine de katılmıştır⁴³³.

Mümtaz Bey, takdire şayan olduğunu belirttiği bu faaliyetlerin yanı sıra urbanın katkısı sayesinde Suriye bölgesinde çok güçlü olan İngiliz ve Fransız taraftarlığının kırıldığını hatırlatmaktaydı. Ancak kesin sonuç almak için urban bölüğünün yeterli olamayacağını bildiren Mümtaz Bey, *"İngiltere'nin bütün şevket ve azimetini temsil eden Kanal'ın"* geçilememesinin kabul edilebilir olduğunu düşünmekteydi. Öte yandan sayılan tüm bu görevleri yerine getiren urban kuvveti değil de bir nefer yani bir süvari alayı yahut livası olsaydı çok daha fazla masraf gerektirecekken, urbandan bundan daha büyük bir fayda beklenmeyeceğini de eklemekteydi. Urban bölüğünün tüm faydalarını sıraladıktan sonra bazı noktalarını da tenkit eden Mümtaz Bey, özellikle urbanın disiplinsiz yapıları nedeniyle yaşanan firar olaylarına dikkat çekiyordu. Ancak bu kusurun da urban bölüğünün sıralanan faydaları göz önüne alınarak düşünülürse hoş görülebileceğini, ehil kumandanlar elinde büyük başarılarla matuf olabilen bu insanların hususi kışla meydanlarında, talimgâhlarda tahsil ve terbiye görmüş efrattan olmamasına ve hâlâ çadırlarda yaşayan Bedeviler olmalarına rağmen faydalarının unutulmaması gerektiğini belirtiyordu. Ayrıca böylesi önemli bir yıpratma hareketini başaran bu insanlara sarf edilen erzakın azlığında dahi merkezce gösterilmeyen kolaylıklara sitem eden Mümtaz Bey, toplam kuvvetin elli hecin ve katur süvarisi ile üç yüze yakın piyadenin işlerine edilemeyen yardımı *"on bin piyâdenin iâsesi değildir"* sözleriyle sitemli bir dille belirtmekteydi. Ayrıca *"binlerce liralar"* harcanarak icra edilen Kanal seferinde dahi birkaç gün bile Kanal'da durulamayarak beş on

⁴³³ Aynı belge.

saat muharebeden sonra geri dönülmesine karşılık “*bir tek bile saka devesi*” olmayan bu urban birliğinin üç buçuk ay boyunca düzenli olarak bu denli az masrafla yürüttükleri çalışmaların takdir edilmesini umuyordu. Kanal’a yapılan seferi Yavuz Sultan Selim’in seferi ile karşılaştırmanın yanlış olacağını düşünen Mümtaz Bey, zaman ve şartların farklılığından söz etmekte ve Kanal’a bir sefer düzenlemek yerine uzaktan tehdit edilmesinin daha yerinde olacağını belirtmekteydi. Mümtaz Bey, Kanal’a ulaşmadan evvel urban birlikleri ile Sina’da daha fazla noktanın ele geçirilmesinin sağlanması gerektiğini ve bundan sonra Kanal’daki zırhlıları taciz ederek kaçırarak ve batırmak gibi faaliyetlerin yapılması gerektiğini düşünmekteydi. Kanal’ı çeşitli noktalarından tahrip etmek gibi tedbirler aldıktan sonra taarruza başlayıp, Kanal’ı geçmeyi denemenin, sonra da Zekazik ve Sallice civarında meydan muharebesi icra edilmesinin daha uygun olacağını raporunda belirtmekteydi. Fakat tüm bu fikirlerin artık tartışılmasının anlamı kalmadığını ve Mısır seferini “*tarihin askeri ve siyasi muhâkemesine bırakmaktan başka söze gerek olmadığını*” belirterek sözlerini tamamlamaktaydı⁴³⁴. Mümtaz Bey’in öncü birliklerinin sivil kıyafetler içerisinde oldukları ve birçok ihtiyaçlarının karşılanmadığı İngilizlere esir düşen bazı Urban bölüğü üyelerinden yola çıkarak The Times’ta bile haber oluyordu⁴³⁵.

Mümtaz Bey’in urbanla birlikte gerçekleştirdiği faaliyetler aslında dikkatlerden kaçmış değildi. Öyle ki Şam’da IV. Ordu Kumandanı olan Zeki Paşa henüz görevini Cemal Paşa’ya devretmeden evvel Harbiye Nezâreti’ne yazdığı telgrafta Mümtaz Bey’e katkılarından dolayı taltif madalyası verilmesinin uygun olacağını yazmaktaydı⁴³⁶. Mümtaz Bey’in tarihin değerlendirmesine bıraktığı faaliyetleri kısaca özetlenecek olursa, İngilizlerin yerleşik kuvvetlerinin oldukları yerlerde vur-kaç sistemi ile hareket eden urban bölüğü İngiliz devriye birliklerine ise saldırı düzenleyerek mücadele etmekteydi. Diğer taraftan urban bölüğü Cemal Paşa’nın komutasındaki Kanal Harekâtı’na katılarak fiili olarak da Kanal saldırısında görev almıştır. Sina Yarımadası’nda faaliyet gösterdikleri süre içerisinde ne Kanal’daki seyrü seferi aksatacak ne de engelleyecek bir şekilde Kanal’ın tahrip edilmesine yahut bir geminin batırılmasına muvaffak olamamışlardır. Ancak bu faaliyetlerin devam ettiği süre içerisinde gerek Sina Bedevîlerinin kazanılması ve gerekse Kanal’ın güvenliği açısından çok sayıda askerin Kanal’da bekletilmesine katkı sağlamışlardır. Elbette ki, kısıtlı insan ve ekipman ile azımsanmayacak bir başarı olması yanında samimi duygularla yazdığı raporunun göz ardı edilmesi mümkün değildir. Ancak kendisinin de raporunda belirttiği gibi nihai neticeyi değiştirmek mümkün olmamıştı.

⁴³⁴ Aynı Rapor.

⁴³⁵ “Turkish prisoners in Cairo”, The Times, 5 Şubat 1915.

⁴³⁶ ATASE, K: 160, D: 707, F: 35.

1.2- Mısır Seferine ve Teşkilata Katılmak İsteyen Gönüllüler ve Yetersizlikler

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın çalışma sistemi içerisinde Başkumandanlık tarafından görevlendirilmiş subaylar dışında, teşkilata katılmak isteyen sivil gönüllüler de mevcuttu. Devlet adamlarının organizasyonun içerisindeki kilit rolü bir yana bırakılırsa diğer işlerin görevli milliyetçiler ile cihada katılanlar tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktaydı. Bu amaçla görev almak üzere çeşitli başvurular yapıldığı görülmektedir. Mısır'daki komitacılık faaliyetlerinde yer almak üzere ve Mısır seferine katılmak için çeşitli kesimlerden başvurular yapılmıştır. 11 Teşrin-i evvel 1330 (24 Ekim 1914)'da Yafa Jandarma Kumandanı Hasan Efendi'den gelen şifreli telgrafta, her gün birçok kişinin mücahit kuvvetlerine katılmak için geldiğini ancak silah yokluğundan bunlara görev verilemediği bildiriliyordu. Belgenin derkenarında ise merkezin kararı yazıyordu. Buna göre merkezden silah tedarikinin mümkün olmadığı ve ne surette olursa olsun mahallinden silah tedarik edilmesi isteniyordu⁴³⁷.

Savaşa katılmak isteyen bazı şahıslar çeşitli makamlara dilekçeler sunarak Mısır'da çeşitli amaçlarla görev almak istiyorlardı. Mesela Adanalı Fikrizâdelerden Fikri imzasıyla Harbiye nezâretine verilen dilekçede söz konusu şahıs, çok zaman Mısır'da kalmış olmasından dolayı Arapçaya vakıf olduğunu, Hindistan bağlantılı yaptığı baharat ticareti nedeniyle Kanal'daki ticareti iyi bildiğini ve bu nedenle "*Osmanlı Mısır çeteliğine*" kabul edilmesini istemekteydi⁴³⁸. Yine Adana'dan Ali Süleyman isimli bir kişi de İttihat ve Terakki Cemiyeti genel merkezine yazdığı dilekçesinde edebi ifadelerle beraberindeki 46 kişiyle birlikte Mısır'da savaşmak istediğini eğer bu 40 kişi ile gitmesine izin verilmezse Mısır'a gidecek Osmanlı Kızılayı'na eczacı olarak kabulünü istiyordu⁴³⁹. Adana İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezi heyetine merkez İttihat Terakki'den gönderilen yazıda şimdilik Mısır harbine gönüllü gönderilmemesi hakkında IV. Ordu'dan gelen yazı bildiriliyor ve orada askerlikle mükellef olmayan mücahitlerin, sahillerin güvenliği için her türlü saldırının men'i için çalışmalarını isteniyordu⁴⁴⁰.

Diğer bir örnekte ise, hıdîviyyet ordusunda görev yaparak emekli olan Abdullah ve Mesud bin Abdullah'ın Mısır sınırındaki savaşa iştirak etmek istemesi üzerine dosyası tahkik edilmek üzere Teşkilât-ı Mahsûsa'ya sevk edilmekteydi⁴⁴¹. İstanbul Polis Müdüriyeti Teşkilât-ı Mahsûsa Riyaseti'ne 23 Kânûn-ı evvel 1330 (5 Ocak 1915)'da gönderdiği yazısında Arapçaya vakıf,

⁴³⁷ ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/31.

⁴³⁸ ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/54.

⁴³⁹ ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/65.

⁴⁴⁰ ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/66.

⁴⁴¹ ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/62.

her şarta uyum sağlayabilecek ve sabırlı bir kişi olan Osman Oğlu Derviş Ağa'nın bölgeye gitmek istediği bildirilmekteydi. Yazının derkenarında Adana ve Halep civar vilayetin hapisanelerindeki mahkûmlardan işe yarayabilecek olanların tahliyesinin mümkün olduğu, şimdilik depo taburlarında tutularak eğer gerekirse silahsız olarak gönderilebilecekleri yazılmıştır⁴⁴². Mücahit sınıfıyla Mısır harbine iştirak etmek için çok sayıda kimsenin müracaat ettiği IV. Ordu'ya bildiriliyordu⁴⁴³.

Prens Mahmud Paşa'nın maiyetinde İstanbul'a gelen Arapça ve İngilizce bildiği için orduya faydalı olabileceğini bildiren Mısırlı Muhammed Ali'nin tahkikatında da kendisinin namuslu bir kişi olduğu tespit edilmişti⁴⁴⁴. Sarıyer mevkiinde oturan, Sudan ahalisinden olduğunu ve on sene kadar Hıdîv maiyetinde hizmet ettiğini gösteren bir vesikası olduğunu bildiren Dilaver Abidin de Mısır seferine katılmak isteyenlerdendi. Dilaver Abidin'in başvurusu da Teşkilât-ı Mahsûsa'ya sevk edilmiştir⁴⁴⁵. Aslen İskenderiyeli olup Hıdîvin maiyetinde gelip İstanbul'da kalan Abdülhamid de cihada iştirak için Süveyş'te bulunan orduya katılmak amacıyla Harbiye Nezâretine başvurmuştu⁴⁴⁶. 25 Teşrin-i sâni 1330 (8 Aralık 1914)'da IV. Ordu Kumandanlığı'na gönderilen yazıda da bazı Mısırlı geçlere "*şapka*" verilerek gönüllü hizmet etmek üzere gönderildiği bildiriliyordu⁴⁴⁷. Ayrıca Şekip Arslan da Harbiye Nezâreti'nde Seyyid Salih el-Şerif el-Tunusi Bey'e gönderdiği telgrafta kendisiyle beraber birkaç yüz fedainin Mısır hududuna gitmek istediklerini, bunların tamamen gönüllü, kendi hesaplarına gitmekte olduklarını ancak birçoğunun silah, cephane, yatak, çadır ve ailelerine vermek için az da olsa paraya muhtaç olduğunu bildiriyordu. Bu ihtiyaçların karşılanması için Enver Paşa'ya bilgi verilerek IV. Ordu Kumandanı Zeki Paşa'ya gerekli emrin verilmesini rica ediyordu⁴⁴⁸. IV. Ordu Kumandanı Zeki Paşa'dan Başkumandanlığa gelen telgrafta Emir Şekip Arslan'ın Mısır seferine "*birkaç Lübnanlı*" ile katılmakta ısrarına rağmen gönüllülere verilecek silah ve cephane olmadığından mahallinin müdafaa kalmamasının daha uygun olduğunun VIII. Kolordu'dan bildirildiği yazılmaktaydı⁴⁴⁹.

Öyle anlaşıyor ki, dinî ve millî duyguları kullanarak büyük bir iğtişâş çıkarmak, bölgedeki yerel birlikleri Osmanlı yanında tutmak ve İngiltere'nin et-

⁴⁴² ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/71.

⁴⁴³ ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/72.

⁴⁴⁴ ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/76.

⁴⁴⁵ ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/78.

⁴⁴⁶ ATASE, K: 1829, D: 7, F: 1/79.

⁴⁴⁷ ATASE, K: 245, D: 1016, F: 12.

⁴⁴⁸ ATASE, K: 245, D: 1016, F: 13.

⁴⁴⁹ ATASE, K: 160, D: 707, F: 17; Hatta Emir Şekip Arslan Bey'in Mecbus olmasından dolayı Meclis görüşmelerinde resmi izin verilmesi için başvurusu olmuş ve Meclis'te muvafakat edilmişti. **Mebûsan Meclîsî Zabıt Ceridesi**, Dev:3, Cilt: 1, Dördüncü İn'ikad, 10 Kânûn-ı evvel 1330 (1914), s. 30.

kisini kırmak gibi hedeflere yönelik çalışan Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Mısır'daki çalışmalarına katılmak isteyen birçok gönüllü de silah, malzeme ve para yokluğundan bölgeye gönderilememişti.

2- Almanya ve Avusturya'nın Mısır'a Olan İlgileri ve Harekât Öncesi Hazırlıkları

2.1- Almanya'da Doğuya İlişkin Oluşturulan Teorik Altyapı

Almanya'nın Doğu dünyası ve oryantalizm ile ilişki ve ilgisinin başlamasından sonra Doğu dillerinden kitaplar Almancaya çevrilmeye başlandı. Bunlar içerisinde Türkçe eserlerin Almanlar tarafından çevrilmesi ve basılması gibi çalışmalar, Almanların Türklerle diplomatik ilişkilerinin başladığı XVI. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamıştı. Ancak bu çalışmaların politik bir misyon yüklenmesi XIX. yüzyılda oldu. Kolonizasyon ve ona bağlı gelişen Alman politikasının akademik alt yapısını destekleyen bazı kurumların varlığı da aynı dönemlere rastlamaktadır. Bu bağlamda göze çarpan iki kurum ileride Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle ilan edilecek cihadın etkileri konusunda fikirler veren akademisyenler yetiştirmişti. Berlin'de 1887'de kurulan "*Seminar für Orientalische Sprachen*"da öğrenciler, Ortadoğu dilleriyle beraber, hukuk, ticaret, coğrafya ve tarih gibi bilim dallarında eğitim verilerek yetiştiriliyordu. Diğer bir akademi ise Hamburg'da "*Deutsches Kolonial-Institut*" idi. Ancak bu "*Seminar für Orientalische Sprachen*"ın gibi bir üniversitenin parçası değildi. İlk kurucusu Carl Heinrich Becker 1908'den sonra çalışmalarının çoğunda Güney Afrika ve Osmanlı coğrafyasında İslam ve İslam ile ilgili politik kolonizasyon hakkındaki konular üzerinde yoğunlaştı. Kısacası bu iki akademik kurumun bünyesindeki birçok oryantalist I. Dünya Savaşı'nda Doğuda hayata geçirilecek politikanın alt yapısını hazırladı. Bunlardan Arapça öğretmeni ve Afrika'dan Türkistan'a kadar uzanan coğrafyaya dair tecrübesi ve Arap milliyetçiliğiyle 1908 ihtilalından sonra da Osmanlılara duyduğu sempati ile tanınan Martin Hartman (1851-1918) ilk göze çarpan isimdir. Diğer taraftan çağdaş İslam ve İslam'daki politik ve kültürel değişimlerle ilgili çalışan Georg Kampffmeyer, "*Seminar Für Orientalische Sprache*"da Arapça ve Habeşistan üzerine eğitim veren Eugen Mittwoch, "*Seminar Für Orientalische Sprache*"ın eski öğrencilerinden Karl Emil Schabinger ve "*Deutsches Kolonial-Institut*"un kurucusu Carl Heinrich Becker gibi isimler Almanların cihat ilanıyla ilgili serüveninde rol oynamıştı⁴⁵⁰.

Öte yandan bu kurumların çıkardıkları bazı süreli yayınlarda savaş öncesi dönemde Almanya'nın oryantalizm bakışıyla ilgili önemli ipuçları verilmek-

⁴⁵⁰ Gottfried Hagen, "German Heralds of Holy War: Orientalists and Applied Oriental Studies", *Comparative Studies of South Asia, Africa and Middle East*, 24: 2, 2004, s. 146-148.

tedir. Bu bağlamda “*Kolonial-Institut*”un yayım organı olarak göze çarpan ve 1910’da yayımlanmaya başlanan “*Der Islam*” yanında, 1912’de Martin Hartmann’ın çabalarıyla diğer bir önemli dergi yayın hayatına başlamıştı; “*Welt des Islams*”⁴⁵¹. XIX. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde Almanya’da Doğunun şifrelerini çözmek ve uygun koşullar yakalandığında burada izlenecek politikanın altyapısını oluşturacak bir teorik altyapı hazırlanmıştı. Ancak ünlü Alman Arkeolog ve casus Max Freiherr von Oppenheim⁴⁵² başkanlığında savaş başladığında Berlin’de kurulan ve gayri resmî olan “*Nachrichtenstelle für den Orient*” (Doğu Propaganda Ofisi), Berlin’in doğuya yönelik ürettiği propagandanın asıl merkezi olduğu anlaşılmaktaydı⁴⁵³. Buradaki görevinden evvel 1896’da Kahire’de Alman İstihbaratı için çalışmak üzere atanan Oppenheim, Kahire’nin ileri gelenleri ve entelektüelleriyle bağlantı kurmuş ve Panislamizm’in bölgede öncelikli olarak İngiltere’ye ve bundan sonra da Fransa ve Rusya’ya karşı tehlikeli bir silah olarak kullanılabileceğini keşfetmişti. Oppenheim daha sonra savaş başladığında atandığı Doğu Propaganda servisinde Müslümanlar ve Osmanlılar ile ilgili birkaç rapor yazmıştır. Bunlardan en kapsamlısı “*Die Revolutionierung der islamischen Gebiete unserer Feinde*” yani “*Düşmanlarımıza [karşı] İslamî İhtilal Hazırlanması*” başlığını taşıyordu. Raporunda Osmanlı sultanının halife sıfatıyla nasıl cihat ilan edebileceği ve bunun kolonilerde nasıl düşman devletlere karşı kullanılabileceğinden söz ediyordu. Bu çağrıyla dile getiren kopyaların Türk otoriteler ve Alman uzmanlar tarafından yayılabileceğini aynı zamanda lokal isyanlar ve terör faaliyetleriyle yıldırlılabileceği önerisine yer veriliyordu⁴⁵⁴. 1911–1913 yılları arasında ve savaştan sonra Telaviv’de yapılan arkeolojik kazıları yürüten Oppenheim, Osmanlı Devleti ile Almanya arasında imzalanan 2 Ağustos 1914 tarihli gizli ittifak anlaşması ile yeniden Alman Dışişleri Bakanlığı’nda görevlendirilmişti. Sözü edilen Doğu Propaganda Ofisini de bundan sonra kurmuştur⁴⁵⁵.

Diğer taraftan Almanya’nın savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti ile birlikte yürüteceği Doğu propagandasının en önemli isimlerinden bir diğeri Curt Max Prüfer olacaktı. 1848’de Wilhelm Almanya’sında dünyaya gelen Prüfer, birçoğu esnaf olan aile üyelerinin gittiği yoldan gitmeyerek Berlin Üniversitesi’nde eğitim görmüştü. Üniversite eğitimi sırasında aldığı dil derslerinde sıra dışı bir başarı gösteren Prüfer, 1903’dan sonra Berlin’i terk

⁴⁵¹ Hagen, a.g.m., s. 148–149.

⁴⁵² Amerikan elçisi, onun Osmanlı vilayetlerinde dolaşırken halk beyninde İtilaf güçlerini karalayarak yürüştü bir arkeolog olduğundan söz eder. Morgenthau, a.g.e., s. 101.

⁴⁵³ Shaw, a.g.e., C.II, s. 1151; Hagen, a.g.e., s. 150; Oppenheim bu ofisi 1915 Martına kadar yönetti. Ardından Schabinger von Schowingen ve onun ardından da Eugen Mittwoch 1916 Şubatında bu görevi devraldı.

⁴⁵⁴ Hagen, a.g.m., s. 150.

⁴⁵⁵ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, TTK Yay., Ankara 2006, s. 29.

ederek Palermo ve Kahire Üniversitelerinde dil eğitimi almıştı. Kahire Alman Konsolosluğu'na baş tercüman olarak atanması onun dile olan yeteneğiyle ilgili olduğu kadar daha önceden Kahire'ye yaptığı ziyaretlerde kendisini tanıtmamasıyla da alakalıydı. Bu dönem Alman oryantalistlerinin hepsini cezbeden "*Egyptology-Mısıroloji*"nin altın çağı olarak kabul ediliyordu. Kahire'de baş tercüman olarak başladığı kariyeri, özellikle İ. Dünya Savaşı'nda Oppenheim kadar önemli bir isim olmasının tesadüf olmadığını göstermekteydi⁴⁵⁶. 1907–1913 yılları arasında Kahire'deki Alman elçiliğinde baştercüman olarak çalışan Prüfer, Arap dünyası hakkında geniş bilgiye sahipti. Burada görev yaptığı dönemde Baron Oppenheim'den çok şey öğrenmişti. Savaş öncesi dönemde de Bedevî kıyafetleri giyen Oppenheim ve Prüfer, beraberindeki hediyelerle Mısır ve Suriye'deki Bedevî şeyhlerini ziyaret etmişlerdi. Bu ziyaret esnasında Oppenheim sözü edilen Arap kabilelerinin Almanya eliyle isyan ettirilebileceği fikrini pekiştirdi. Trablusgarp Harbi sırasında savaşıyan bazı kabilelerin organizasyonunda görev yaptı.

Savaşın başlamasından sonra Osmanlı Devleti'nin cihat ilan etmesiyle bunun İslam'ın dinî lideri kabul edilen Halife'nin çağrısı olarak görüleceğini ve onun çağrısının geniş Müslüman nüfustan olumlu karşılık göreceğini, bölgedeki Bedevîlerin hediyeler ve paralar ile kazanılmasıyla Mısır sınırına yapılacak seferlerde İngilizlere karşı üstünlük sağlanabileceği hesaplanıyordu. Alman gizli propaganda merkezi "*Nachrichtenstelle für den Orient*"te gazeteciler, akademisyenler, diplomatlar bunlara ilaveten bireysel projeler için işbirlikçiler ve gönüllüler de yer almaktaydı. Çok bilinen Alman gizli servis elemanları yanında Hindistan uzmanı Helmuth von Glasenapp ve İran ve Kürtçe uzmanı ve akademik oryantalistlerden Oskar Mann'a, Doğu dille-riyle ilgili olarak Dr. Pröbster, Schröder de eklenebilir. Bunlar yanında Dr. Buka Arapça uzmanı olarak akla gelmekteydi. Diğer üye olan oryantalistler arasında daha evvel de bahsettiğimiz Martin Hartmann, İslam uzmanı Rudolf Tschudi ve Georg Kampffmeyer, lehçeler konusunda uzman Hans Stumme ve Modern Türk Hukuku ve politikası üzerine uzman olan Gotthard Jaschke⁴⁵⁷ bulunuyordu⁴⁵⁸.

Savaş başladığında Almanya'nın Doğu politikasına yön verecek isimler

⁴⁵⁶ Donald McKale, *Curt Prüfer, German Diplomat from the Kaiser to Hitler*, The Kent State University Press, (Kent, Ohio and London), 1987, s.1-9.

⁴⁵⁷ Gotthard Jaschke Kurtuluş savaşı ve Atatürk'ün devleti laikleştirmesine dair attığı adımlarla ilgili Cumhuriyet kurulduktan sonrada kitaplar yazmış ve bazıları Türkçeye çevrilmiştir. Harbin bitimiyle imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın ardından Mustafa Kemal Paşa'nın üstlendiği kurtuluş mücadelesi sürecinde Türk-İngiliz ilişkileriyle ilgili; *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çev: Cemal Köprülü), TTK Yay., Ankara 1991 ve kurulan cumhuriyetin laikleşme süreci ile ilgili; *Yeni Türkiye'de İslamlık*, (Çev: Hayrullah Örs), Bilgi Yay., İstanbul 1972 adlı kitapları Jaschke'nin Türkçeye çevrilmiş eserleridir.

⁴⁵⁸ Hagen, a.g.m., 150.

ve kafalarındaki doğu imajı bu şekilde oluşmuştu. Ancak teorik bilgiler açısından bunları bilmekle birlikte ilan edilen cihadın ve uygulanacak propagandanın salt Alman tasarısı olarak görmek yanlış bir bakış açısı olacaktır. Zira Müslüman coğrafyada Oppenheim'in üzerinde durduğu ve bunu bir rapor haline getirdiği noktasından yola çıkarak cihadın ilan edildiğini düşünmek doğru değildir. Bölgede yürütülecek propagandaya dair Enver Paşa ve savaş ekibinin dinî hassasiyetleri kullanarak halkın cihada katılması yahut çeteler teşkil edilerek İngilizlere karşı lokal ayaklanmalar çıkarılması gibi faaliyetleri tertip etmek adına düşüncelerinin olduğu bilinmektedir. Çünkü İttihat ve Terakki gibi bir örgütün en önemli isimlerinden olan bu insanların Abdülhamid gibi bir isme karşı yıllarca yer altı çalışmalarını yürüttükleri de düşünülürse, "komitacılık" ve "propaganda" işlerini Almanlardan öğrendikleri düşünmek yahut sırf Almanların yönlendirmesiyle cihat ilan ettiklerini varsaymak yanlış bir yargı olacaktır. Yahut bu iddia Mısır özeline indirgenecek olursa, Almanların bu bölgedeki faaliyetlerinde başrolü Almanların yardımcı olarak da Türk görevlilerin oynadığını düşünmek doğru değildir. Ancak Almanların XIX. yüzyıldan itibaren hız verdikleri oryantalist çalışmaların verdiği ürünlerin, yani Oppenheim ve onun gibi diğer Alman oryantalistlerin, ilan edilen cihat ve savaşta ya da Mısır'da yürütülen yeraltı faaliyetleriyle propaganda çalışmalarında katkıları olmadığını düşünmek mümkün değildir. Berlin'in amacı Türk müttefikler ile birlikte, burada Alman ajanların çalışmaları sayesinde kabileleri Almanya'nın yanına çekebilmek ve Mısır içlerinde yürütülen gizli faaliyetler ile de halk arasında İngilizlere karşı huzursuzluğu körüklemektir. Ancak bu Alman ajanları çoğu zaman Türklerle birlikte hareket ediyorsa da bazen bu ittifaktan [Türk-Alman] çatlak sesler geldiği ve birlikte yola çıkan Türk-Alman ajanlarının yolda ayrıldıkları da gözlemleniyordu⁴⁵⁹. Bölgeye hareket eden casusların ortak amaçları sefer öncesi özellikle Bedevileri kazanmak ve Mısır içerisinde de sefere paralel bir isyanı körüklemektir. Almanların Türklerle birlikte Mısır'da sık sık İngiliz istihbaratına yakalanmalarından anlıyoruz ki, bölgedeki casusluk faaliyetlerinde aktif rol oynamışlardır. İngilizler bu durumdan yazışmalarda sıklıkla "German Intrigues-Alman Entrikaları" diye söz etti.

⁴⁵⁹ İstanbul'dan birlikte hareket eden Rauf Bey Müfrezesi içerisindeki Alman subaylar ile Türkler arasında da bir süre sonra anlaşmazlık çıkmış ve Almanlar Türklerden emir almak istemedikleri için gruptan ayrılmıştı. Kurtcephe-Balcıoğlu, a.g.m., s. 254. Rauf Orbay anılarında durumu teyit etmekte ve şu şekilde anlatmaktadır; "... yanımdaki Alman murahhası Fon Van Muss'un 'Baş benim' der gibi bir tavır takınarak bana tahakküm etmeye kalkıştığını görünce, kendisini kıskırtıp, elindeki altın dolu sandığı alarak yanımdan defettim..." Rauf Bey'in sözünü ettiği altın sandığı Almanya'dan gelen ve kabilelere dağıtılması için gönderilen bir sandıktır. Rauf Bey beraberindekilerle birlikte bu sandıktaki parayla birlikte Afganistan'a geçmek niyetindeyse de bunu gerçekleştirmediğini ve İstanbul'a dönüşte Maliye'ye vermesi için Enver Paşa'ya verdiği bu sandığı Enver Paşa'nın Yemen Kumandanı Ali Sait Paşa'ya gönderdiğini bildirmektedir; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmi*, Siyasi Hatıraların, Truva Yay., 2. Baskı. İstanbul 2004, s. 22.

2.2- Mısır'a Yönelik Alman İstihbarat ve Propaganda Faaliyetleri

Alman ajanlarının faaliyetlerini İngiliz istihbaratı yoğun bir mesai harca-
yarak takip ediyordu. Zira bol miktarda parayla Bedevî kabilelerin kazanılma-
sı uzak bir ihtimal değildi. Buna bir de dinî ârgümanlar ve savaşı Almanların
kazanacağı yönündeki kanaat eklendiğinde Mısır'da işler İngiltere için çık-
maza girebilirdi. Bu nedenle dünyanın çeşitli yerlerindeki İngiliz elçilikleri
ve bölgede görev yapan İngiliz Yüksek Komiserliği gelişmeleri dikkatle takip
ediyordu. Özellikle Osmanlı Devleti'nin resmen harbe girmesinden evvel İs-
tanbul'daki İngiliz elçisi, Almanlar ile Türkler arasındaki sıkı ilişkinin far-
kında olarak buna dair tüm tespitlerini rapor ediyordu. Hatta bölgede görev
yapan İngiliz şirketleri de aldıkları duyumları İngiliz Dışişleri'ne rapor ediyor
ve Mısır'daki bazı Alman casuslarının şekilsel özelliklerini dahi betimleyebi-
liyorlardı. Buradan yola çıkarak söz konusu şirketlerin savaş döneminde sa-
dece ekonomik işlevler yüklenmediği söylenebilir. Diğer yandan Almanların
yalnızca bölgeye gönderdikleri ajanlarla değil aynı zamanda Türk Hükûmeti
ve basını üzerinde sürekli çalıştıkları ve İngilizleri İslam'ın düşmanı olarak
gösterdikleri, buradan hareketle Mısır'da bir isyan tasarladıkları daha Osman-
lı Devleti savaşa girmeden zikrediliyordu⁴⁶⁰.

Osmanlı Devleti'nin henüz tarafsızlığını koruduğu 1914 Ağustosunda
Alman ajanlarının Mısır'a yönelik faaliyetleri çeşitli şekillerde öğreniliyor-
du. Trablusgarp'taki İtalyan koloni yönetiminin verdiği istihbarata göre, daha
Ağustos 1914'de üç Alman subayı Roma'daki Alman büyükelçiliği tarafından
bölgeye gönderilmişti. Bunlar Arapları isyana teşvik etmek amacıyla Arap nü-
fusunun yoğun olduğu bölgelere gelmişti. Arapça yazılı ve Alman imparatoru-
nun mührü olan bazı bildirileri dağıtan kişiler Alman başkonsolosluğu ile iliş-
ki içerisindeydiler. Bu bildirilerden birini ele geçiren İtalyan koloni yöneticisi,
durumu Alman elçisine iletmış, bu subayların bir an önce çağırılmalarını ve
dönüşleri hakkında kendilerine bilgi verilmesini istemişti. Hatta İtalyanlar bu
subaylardan üçünün de geri çağırılmasının gerektiği aksi takdirde sürgün edi-
lecekleri ihtarında bulunmuşlardı. Öte yandan İtalyanların öğrendiğine göre
Almanlar casusluk amacıyla, bölgenin yerlisi bir kişiyi Tunus'a göndermek
için çabalamaktaydı. Şimdilik bunun İtalyanlarca durdurulduğunu bildiren
Roma Elçisi Rodd, diğer bir Alman "*çetesinin*" Palermo'ya (İtalya'nın günc-
yinde bir kent) gittiğini ve rotalarının Mısır olduğunu bildirmekteydi. Bu bil-
giye göre izlenmekte olan bu Alman casuslarının adları Von Reibnitz, Brandes
ve Engelhardt'dı. Bu bilginin müttefik Fransa ile paylaşılmasını İngiliz Elçisi
Rodd ivedi bir biçimde istemekteydi⁴⁶¹. Zira Mısır'a giderken Almanların Pa-

⁴⁶⁰ TNA, FO, 371/2140, 59486/979, 14 Ekim 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

⁴⁶¹ TNA, FO, 371/1970, 43861/288, 27 Ağustos 1914, Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

lermo üzerinden Tunus'a ve oradan da İtalyan ve Fransız hâkimiyet bölgelerinden geçmeyi yahut deniz yoluyla doğrudan Mısır'a ulaşmayı deneyecekleri düşünülmektedir. Diğer yandan Yunanistan'daki İngiliz Elçiliğine, Beyrut'taki Yunan Konsolosluğu'ndan bildirildiğine göre, burada sekiz Alman subayı bir albay ile birlikte Müslümanları kışkırtmak için Mısır'a gönderilmektedir⁴⁶². Yine İngiliz Elçisi Elliot'un Kahire'den öğrendiğine göre Avusturya-Romen Katolik Papazı olan ve çok iyi Arapça konuşup fiziksel olarak da Bedevilere benzeyen Moselli isimli bir ajan, 10 Kasım'da Mısır'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştı. Ayrıca Moselli'yi bölgeye Avusturya Hükûmeti'nin gönderdiği öğrenilmişti⁴⁶³. Ancak bu örnek bir yana bırakılacak olursa, savaş boyunca Avusturya-Macaristan'ın gerek Mısır'daki gerekse genel olarak Doğudaki propaganda ve casusluk faaliyetlerindeki rolü Almanya'ya oranla oldukça sınırlı kalmıştır. Zaten göze çarpan örneklerin Almanya bağlantılı oldukları anlaşılmaktadır⁴⁶⁴.

Diğer yandan Dürzi ve Bedevilerin kazanılması için Alman ajanlarının çalıştıkları Şam'dan ve Kudüs'ten gelen raporlarla öğreniliyordu⁴⁶⁵. Planlananların sadece bölgedeki sivil insanların kışkırtılması ile sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Halep'teki İngiliz Konsolosluğu bu konuda bir haberi İstanbul'daki elçiliğe bildirmişti. Konsolosun kasabadaki bir terziye öğrendiğine göre, bazı kişiler terziye Hint kıyafetleri dikmesi için örnek vermişti. Gerekli ölçülerin terziye Alman görevliler tarafından verileceğini de ekleyen Konsolosun gönderdiği bu istihbarattan yola çıkarak İngiliz Elçisi Mallet, Alman planlarının oldukça geniş olduğunu ve Mısır'a Hintli birlikler içerisinde adamlar sokabileceklerini düşündüğünü belirtmekteydi. Ajanların bu birlikler arasında bir isyana neden olmasından korkulmaktaydı⁴⁶⁶. Ayrıca Mallet'in Halep Konsolosundan öğrendiğine göre beraberinde beş Alman subayla birlikte Halep'e ulaşan Ömer Fevzi Bey getirdikleri 25.000 Türk Lirasını Bedevilere dağıtmaktaydı. Bu subayların istikametinin Bağdat olduğu da öğrenilmişti⁴⁶⁷. İstanbul'dan hareket eden Ömer Fevzi Bey'in ekibinde olduğu düşünülen 20 kadar Almandan ileri gelenlerin isimleri şunlardı: Şiraz Konsolosu Von Van Muss, Topçu Yüzbaşı Nidermayer, Doktor Von Hentik, Doktor Şumayer, Şunuman⁴⁶⁸. Gerçekten de İstanbul'dan ayrıldıktan sonra üç kfile halinde Halep'e doğru hareket eden Rauf Bey Müfrezesi son derece dikkatle gözlemleni-

⁴⁶² TNA, FO, 371/1971, 65834/286, 2 Kasım 1914, [Atina Elçisi] Eliot'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁴⁶³ TNA, FO, 371/1971, 71213/333, 15 Kasım 1914, Eliot'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁴⁶⁴ Hagen, a.g.m., s. 146.

⁴⁶⁵ TNA, FO, 371/1971, 51242/811, 20 Eylül 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

⁴⁶⁶ TNA, FO, 371/1970, 59882/987, 15 Ekim 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

⁴⁶⁷ TNA, FO, 371/2140, 60276/991, 17 Ekim 1914, Mallet'ten Edward Grey'e; Bağdat ve Basra'daki konsolosluk yetkililerinden Ömer Fevzi Bey ve Alman subayların buraya ulaştıkları teyit edilmişti; TNA, FO, 371/2140, 60276/992, 17 Ekim 1914; Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

⁴⁶⁸ Kurtcephe- Balcıoğlu, a.g.m., s. 251.

yordu. Halep'e ulaştıklarını haber alan İngiliz Elçisi Mallet durumu Dışişleri Bakanlığı'na derhal bildiriyor ve "*Hamidiye Komutanı*" Ömer Fevzi Bey'in de üye olduğu gizli komite ajanlarının birkaç gün evvel Halep'e ulaştığı ve burada askerî hazırlıkları ve ihtiyaçları denetledikten sonra İstanbul'a dönmekte olduklarını yazıyordu. Bunlara ilaveten Halep'teki tüm kaymakamların hazırlıklar hakkında bilgi almak üzere toplandığını, ayrıca Kellerman isimli bir Alman'ın Hayfa ya da güneye gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldığı da bildiriliyordu⁴⁶⁹.

Burada sözü edilen komitenin, komutanlığını Hüseyin Rauf Bey'in yaptığı, kurmay başkanlığını da Ömer Fevzi Bey'in üstlendiği "*Rauf Bey Müfrezesi*" olduğu anlaşılmaktadır. İngilizler tarafından adım adım izlenen komitenin birkaç grup halinde hareket etmesinden dolayı Halep'e ulaşan bu birliklerin "denetim" görevini yerine getirdikten sonra İstanbul'a döndükleri zannedilmişti. Oysaki bu grupların istikameti Bağdat'tı. Ancak İstanbul'a döndükleri yönünde verilen bu bilgi yanlış istihbarat olmakla birlikte Bağdat yolundayken Almanların Rauf Bey grubundan ayrılarak Hayfa'ya geri döndükleri göz önüne alınırsa elçinin sözünü ettiği "*İstanbul'a dönüyorlar*" haberinin bundan kaynaklanmış olabileceği akla gelmektedir⁴⁷⁰.

İstanbul'dan hareket ederek Halep yoluyla güney- güneydoğuya doğru ilerleyen bu kişilerin varlığı ve amaçlarının ne olduğu düşman devletin dikkatinden kaçmıyordu. Bunların cihadı tebliğ etmek, İngilizlerin tabiriyle "*Panislamik ajitasyon yapmak*" üzere yola çıkan görevliler olduğu biliniyordu. Hatta fiziksel özellikleri de rapor edilmekteydi. Mallet'in Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazısında Halep'teki İngiliz istihbaratından öğrenildiğine göre "kısa boylu ve esmer" iki Türk subayının ve "*çok uzun boylu ve kızıl benizli*" bir Alman subayından oluşan grubun Mısır'a girmek üzere oldukları öğrenilmişti⁴⁷¹.

Diğer taraftan Alman ajanlarının faaliyetleri hakkında edinilen bazı bilgiler bölgede görev yapan İngiliz şirketleri tarafından İngiliz temsilciliğine bildiriliyordu. Mısır'da tarımsal sulama üzerine çalışan Batı Mısır Deltası Limitet Şirketi tarafından İngiliz temsilciliğine bazı Alman ve Alman destekçisi kişilerin İngiliz çıkarlarına aykırı hareketleri hakkında bilgi verdiği belgelerden anlaşılmaktadır. Buna göre, bir Alman yedek subayı olan Schmidt, bir Alman sempatizanı ve bir Rus Yahudisi olan Casimir Cyon ile birlikte Bedeviler arasındapropaganda yapmaktadır. Şirketin bildirdiğine göre şirketlerinin yöneticisi Rus M. Alchevesky, Bedeviler tarafından güvenilen ve eğr

⁴⁶⁹ TNA, FO, 371/2140, 62682/1038, 23 Ekim 1914; Mallet'ten Edward Grey'e.

⁴⁷⁰ Kurtcepcü-Balçoğlu, a.g.m., s.254 vd. Rauf Bey anılarında asıl istikametlerinin Afganistan olduğunu ancak dönemin şartlarının çetinliğinden ötürü Afganistan'a gitme umutları kalmayınca İran sınırında faaliyet gösterdiklerini anlatmaktadır; Orbay, a.g.e., s. 20–22.

⁴⁷¹ TNA, FO, 371/1970, 64120/1074, 28 Ekim 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

yetki verilirse Schmidh ile bağlantı kurabilecek bir kişiydi. Ayrıca Bedeviler tarafından da iyi bilinen biri olduğu için Bedevileri İngiltere'nin yanına çekebileceği bildiriliyordu. Şirketin sorumlu müdürü Mr. Pernull'un Şeyh Sunusi üzerinde de etkili olabileceği bildiriliyordu⁴⁷². Ancak konuyla ilgili kendisinden görüş istenilen Kahire Yüksek Komiseri Cheetham cevabi yazısında, Alchevesky'nin "*dönək ve sözüne güvenilmez*", ayrıca Bedeviler üzerinde etkisi olmayan biri olduğunu yazıyordu. Pernull'un da ondan farklı olmadığını bildiren Cheetham, Schmidh'in çok önemli bir askerî yetkili olmadığını ve yerli halk üzerinde etkisinin sanıldığı gibi büyük olmadığını belirtiyor, ancak yine de Schmidh'in polis tarafından izlendiğini yazıyordu⁴⁷³. Cheetham'ın bu cevabı üzerine şirket yetkilisine yardım teklifinden dolayı teşekkür edilmiş ancak Mısır otoritelerinin sürekli tetikte olduğu ve şirket yetkilileri Alchevesky ve Pernull'un yardımına ihtiyaç olmadığı bildirilmişti.

Aslına bakılırsa Alman ajanların faaliyetleri bunlarla da sınırlı değildi. Alman ajanların faaliyetleri hakkında rapor hazırlayan Miss M. Philips⁴⁷⁴ isimli kişinin istihbaratına göre Mısır'daki bazı kimselerin Alman ajanı olabileceğinden şüphelenmekteydi. Buna göre bir önceki yaz mevsimini Tyrol'de (Bugün Avusturya'nın Almanya sınırına yakın bir bölgesi) geçiren, halihazırda Mısır'da yaşayan bu kişinin kendisini tanıtırken Lord Cromer'in arkadaşı olduğunu söylediğini ve bu kişinin bir Alman casusu olabileceğini bildirmişti⁴⁷⁵.

Alman subayların hareketleri zaman zaman Amerikan basınında haber olabilecek kadar uzaklara İngiliz basın bürosu tarafından servis ediliyordu. Buna dair çıkan bir haberde dokuz Alman askeri ve resmî olmayan bir görevlinin İskenderun Limanı'na bir torpil yerleştirmek için çaba sarf ettikleri ayrıca denize açılan gemilerin Suriye sahillerinin Mısır'a yakın olan kısmına dinamit taşıdığından söz edilmekteydi. Çeşitli Alman propagandistlerin de Müslüman ahaliyi İngiltere'ye isyana teşvik etmek için Mısır'a gönderildiği belirtiliyordu⁴⁷⁶.

İngiliz istihbaratının izlediği Alman casuslardan yakalananların uzun uzun sorguya çekildiği ve birçok önemli hareket planının İngilizlerce öğre-

⁴⁷² TNA, FO, 371/1972, 61406/14-273, 21 Ekim 1914, Dışişleri Bakanlığı'ndan Cheetham'a.

⁴⁷³ TNA, FO, 371/1972, 63444/221, 26 Ekim 1914; Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁴⁷⁴ Yazının el yazısı olmasından ve isminin başında herhangi bir unvan olmamasından bu kişinin bir ajan olması düşünülmekte yahut Mısır'da yaşayan bir İngiliz vatandaşı olabileceği akla gelmektedir. Resmî bir üslupla ve antetli olmayan bir kâğıda yazılmış olması da kişinin kim olduğunu tahmin etmeyi zorlaştırmaktadır. Ancak bir ihtimal olmak üzere ileride değinilecek olan Mısır'ın yeni Sultanı Hüseyin Kamil'i tedavi eden İngiliz doktordan "**Dr. Philips**" şeklinde söz edilecektir. Ancak bu soyadının yaygın bir soy ismi olduğu göz önüne alınırsa sadece tesadüf olduğu da akıldan çıkarılmamalıdır.

⁴⁷⁵ TNA, FO, 371/2355, 7809/numarası, 21 Ocak 1915. Miss M. Philips'in Dışişleri Bakanlığı'na mektubu.

⁴⁷⁶ "Suez Canal threatened", *The New York Times*, 4 Kasım 1914.

nildiği anlaşılmaktaydı. İlk tutuklandığında ismi net olarak bilinmeyen ve İskenderiye’de görevliken şüpheli görülerek tutuklanan Alman Teğmen Robert Mors, buna oldukça önemli bir örnekti. Tutuklandığında üzerinde Süveyş Kanalı’nın ayrıntılı bir haritası ve numaralandırılmış şifreli mesajlar fesine gizlenmiş şekilde bulunan Mors’un kişisel gizli telgraf yazışmaları arasında hıdiviyyet sarayından olanlar da vardı⁴⁷⁷. Alman asıllı olan Mors İskenderiye’de görevli bir polis memuruydu. Alman propaganda faaliyetlerini organize eden grubun önemli bir siması olan Prüfer ve diğer Türk-Alman ajanlarıyla bağlantılı olduğu ifadesinden de anlaşılmıştı⁴⁷⁸. İngilizler, Alman teğmenin Mısır’daki İngiliz Genel Komutanına [Maxwell] suikastla görevli olduğunu düşünmüştü. Sorgulaması sırasında daha önce üzerinde durduğumuz askeri hazırlıkların detayları hakkında birçok bilgiyi İngilizlere aktaran Mors’un tutuklanmasıyla gizli bilgileri İngilizlerce öğrenilmişti. Alman teğmenin ifadesi ile dehşete düşen Kahire’deki İngiliz Yüksek Komiser Vekili Cheetham, Edward Grey’c İngiliz çıkarları için yaşamsal öneme sahip Süveyş Kanalı’nın güvenliğini bu ifadenin bir kez daha hatırlattığını yazmıştı⁴⁷⁹. Emirleri Enver Paşa’dan aldığını itiraf eden Alman subayın İskenderiye’de tutuklanması ve emirleri Enver Paşa’dan aldığını söylemesine rağmen henüz Osmanlı Devleti’nin kesin olarak savaşa girmemesinden ötürü nasıl adım atılması gerektiği ilk etapta kesin olarak belirlenememişti. Dışişleri Bakanı Edward Grey, Alman subayın ifadesinde anlattığı her şeyin doğru olduğu anlamına gelmeyeceğini, dolayısıyla Hıdivin casusu olan ve Mors’un ifadesinde uzunca değindiği Hamuda isimli kişinin tutuklanmasının beklenmesinin daha doğru olacağını belirtiyordu⁴⁸⁰. Alman Teğmen Mors’un altı sayfalık ifadesinde İstanbul’a gelişinden itibaren tüm kritik görüşmelerle kendisine verilen görevlerin, içinde bulunduğu toplantılarda duyduğu bazı bilgileri İngilizlere anlatmış olması Türk-Alman casusluk faaliyetleri açısından kesin olarak başarısızlıktı.

2.3- Alman Teğmen Robert Mors’un İfadesi ve Öğrenilen Planlar

Mors’un ifadesine göre kendisi 4 Eylül 1914’de İstanbul’a gelerek Hotel Germania’ya yerleşmiş, burada kendisi gibi bir Alman görevli olan Mr. Curt Prüfer ile tanışmıştı⁴⁸¹. Prüfer onu Ömer Fevzi Bey ile tanıştırmış ve Mors, kendisini Harbiye Nezâreti’nde ziyaret etmesini isteyen Ömer Fevzi Bey’i Robert Mors, 6 Eylül’de ziyaret etmişti. Bu ziyarette Teğmen Robert Mors ile Ömer Fevzi Bey arasında önemli bir görüşme gerçekleştirilmişti. Bu gö-

⁴⁷⁷ TNA, FO, 371/1972, 53455, 27 Eylül 1914, Cheetham’dan Dışişleri Bakanlığı’na.

⁴⁷⁸ Donald McKale, *War by Revolution, Germany and Great Britain in the Middle East in the era of World War I*, Kent, Ohio, London, 1998, s.53.

⁴⁷⁹ TNA, FO, 371/1972, 53595/19, 27 Eylül 1914, Amirallikten Dışişleri Bakanlığı’na.

⁴⁸⁰ TNA, FO, 371/1972, 59684/161, 15 Ekim 1914, Edward Grey’den Cheetham’a.

⁴⁸¹ Kudüs Konsolosluğu’ndan öğrenildiğine göre 22 Ekim 1914 tarihi itibarıyla Prüfer Kudüs’e varmıştı; TNA, FO, 371/2140, 62318/1032, 23 Ekim 1914; Mallet’ten Edward Grey’e.

rüşmede Ömer Fevzi Bey'in kendisine Mısır'ın durumunu ve ülkedeki yerli bir isyanda başarılı olup olamayacağını sorduğunu belirten Mors, Mısır'daki çetelerin nasıl hazırlandığını Ömer Fevzi Bey'den öğrendiği şekliyle anlattı. Mors'un ifadesine göre, yerlilerden iki grup organize edilmişti. Bunların görevi Mısır'daki demiryollarına ve İngiliz uyrukluların mallarına saldırmaktı.

Bu gruplar içerisinde daha önce suç işlemiş kişilerin de bulunduğunu, bunların bölgeye gönderilerek asker yazılıp çeteler oluşturmakta olduğunu söylemişti. Ayrıca burada bir Türk görevlinin operasyonlarla ilgili tüm hazırlıkları yönetiyor olması muhtemeldi. Mors'un ifadesinde verdiği bilgilere göre bu gruplar on ile elli arasında değişen farklı miktarlarda kişiden oluşmaktaydı. Genel amaçları, gerçekleştirdikleri faaliyetlerle İngiliz kuvvetlerini ülke geneline dağıtmaya mecbur bırakmaktı. Fevzi Bey'in aktif ya da pasif olarak yardım edebileceklerini düşündüğü Mısırlı asker ve polislerin oluşturduğu elli kişilik bir listeleme yapıldığını, ayrıca dört güçlü Bedevî grubunun Süveyş Kanalı alanına gönderilmek üzere hazırlandığını bunlardan ikisinin doğuya ikisinin batıya gideceklerini belirtmekteydi. Diğer yandan bu gruplardan her biri elli kişilik olacaktı. Taslak bir Süveyş Kanalı haritası üzerinde bu saldırı planını kendisine açıkladığını ifade eden Teğmen Mors buna dair tüm ayrıntıları İngilizlere anlatmıştı. Ömer Fevzi Bey'in anlattığı bu plana göre, tüm Kanal boyunca devriyede olan İngiliz postalarından biri çok iyi saklanan bu gruplardan biri tarafından yok edilecekti. İngiliz postası yok edildiğinde diğer birlikler onun yardımına gidecek ve bu arada beklemede olan üçüncü ve dördüncü Bedevî birliklerinin zayıf noktalara hücum etmesiyle Kanal'daki vapurlar ateşe verilecekti. Buraya kadarki plan başarılı olursa, söz konusu Bedevî birlikleri çöle çekilecek, takviye edildikten sonra başka bir posta birliğine tekrar saldıracaklardı. Fevzi Bey'in kendisinden bu plana yardımcı olmasını istediğini bildiren Mors'un önüne Fevzi Bey, hizmet için iki seçenek koymuştu. Buna göre ya bir Türk subayına yardımcı olmak üzere "*Komitacılık*" operasyonlarına yardım edecek ya da Mısır'da bazı askerî görevleri üstlenecekti. Bir subay olarak "*Komitacılıkla*" ilgili hiçbir bilgisinin olmadığını, bu nedenle bu programda yer alamayacağını söylediğini belirten Teğmen Mors, Türk ordusu içerisinde subay rütbesini kabul ettiğini ifade etmişti.

Teğmen Mors'un ifadesinde yer verdiği bir başka olay ise, Ömer Fevzi Bey'in odasında bir Bedevî şeyhi ile Ömer Fevzi Bey arasında geçen diyalogla ilgiliydi. Ömer Fevzi Bey ile Harbiye Nezâreti'ndeki görüşmelerinde, bir Bedevî şeyhinin Ömer Fevzi Bey'i ziyarete geldiğini, bunun üzerine kendisinin odadan ayrılmak istediğini ancak Ömer Fevzi Bey'in kalmasını rica etmesiyle bu görüşmede kendisinin de bulunduğunu anlatmaktaydı. Şeyh ile Ömer Fevzi Bey arasındaki diyalogun ana konusunun içme suyu kanalı ile Süveyş Kanalı arasındaki settin yok edilmesi üzerinc geçtiğini ifade eden teğmen ifa-

desinde bazı ayrıntılara yer veriliyordu. Buna göre, bu içme suyu ile Süveyş Kanalı arasındaki seti tahrip etme ya da yıkma işini Şeyh, Teğmen Mors'a 200 adam ve bir miktar dinamitle dört saatte yapabileceğini söylemişti. Fevzi Bey bu ifade üzerine gerekirse binlerce kilo dinamit sağlayabileceğini söylemişti. Teğmen Mors ise böyle bir projenin gerçekleşmesinin Bedevi ve fellahlar (çiftçi) ile mümkün olamayacağını düşündüğünü belirtmişti. Şeyhin odadan ayrılmasından sonra da bunun imkânsız olduğunu Ömer Fevzi Bey'e yeniden ifade ettiğini belirtmekteydi. Ancak Teğmen ifadesinde Ömer Fevzi Bey'in şeyhin zekâsına inandığına ve bunun pratik bir iş olduğunu söylediğine değinmekteydi.

Alman Teğmen Mors'un ifadesindeki ilginç noktalardan biri de Süveyş Kanalı'nın kapatılması ile ilgili planlardı. Öğrendiğine göre zengin bir Türk tarafından bağışlanan bir vapur İtalyan limanından İtalyan bayrağı altında tam dolu depo olarak Port Said'e girecekti. "*Massowa*" isminde olması muhtemel bu vapurun kaptanının eski bir Türk deniz subayı olduğunu düşünmekteydi. Gemi kendisini batırtmak için üç yolu deneyecekti. Birincisi bir İngiliz gemisine çarpmak, ikincisi bir İngiliz savaş gemisini provoke ederek kendisini batırtmak, üçüncüsü kendi kendisini batırmaktı. Kanal'ın en dar noktasında tam dolu olarak batacak gemi Kanal'ın geçişini uzun süre kapatacak ve belki bir infilak ile kullanılmaz hale getirecekti. Mors'un bu konuda verdiği bilgiler Roma Sefiri Nabi Beğ'den gelen bir rapordaki bilgilerle bazı noktalarda örtüşmekteydi. Roma Sefiri Nabi Bey Sokrat Atidakidas isimli kişi kendisine ait İbrani bayraklı Tahran vapurunu Süveyş Kanalı'nda istenilen mahalde istenilen saatte batırmağa hatta Tirpitz'den torpil tedarikle Kanal'a dökmeğe ve her türlü hizmete ve buna karşılık Osmanlı Devleti'nin takdir edeceği mükafata hazır olduğunu beyan ettiğini yazıyordu⁴⁸². Bu yazıların Mors'un ifadesinde beyan ettikleriyle bağlantısının ne ölçüde olduğu yine de açık değildi.

Kanal'ın kapatılması projesi dışında ayrıca Ömer Fevzi Bey, Alman teğmene Mısır hıdîviyyet posta vapurlarından biriyle hareket eden Mısırlı bir casus subay olduğunu da söylemişti. Bu kişi de buradaki operasyonlarda yer alacaktı. Ömer Fevzi Bey ile görüşmesini bitiren Teğmen onu en son "*S.S Sidia*" isimli vapura Mısır'a gelmek üzere binerken gördüğünü bildirmekteydi⁴⁸³.

Tüm bu anlattıklarından sonra sorular sorulan Teğmenden olayların ve kişilerin ayrıntıları öğrenilmeye çalışılmıştı. Buna göre, Fevzi Bey'in birliğinde olan polis görevlisinin kim olduğu sorulan Mors, ismini bilmediğini söylemişti. Ayrıca Ömer Fevzi Bey'in listesinde yer alan Mısır subaylarından herhangi birinin adını bilip bilmediği sorusuna da "*hayır*" cevabını vermişti. Yine "*Komitacılık*" organizasyonu görevi ile ilgili olarak hangi subayların gönder-

⁴⁸² BOA, HR.SYS., 2408/6, 4 Nisan 1915.

⁴⁸³ Fevzi Bey'in Rauf Bey Müfrezesi ile yola çıkışından söz ediyor olabilir.

rildiğini de bilmediğini belirtmişti. İngilizler, içme suyu seddini yıkmak için saldırı düzenlemeyi planlayan şeyhin de ismini öğrenmek istemişler ancak Teğmen ismini bilmediğini fakat yaklaşık 50 yaşlarında, tamamıyla gri sakallı, yaklaşık olarak kendi kilolarında ama geniş omuzlu ve tıknaz birisi olduğunu belirtmişti. Ayrıca bir Bedevî ya da Mağribi aksanı ile değil eğitilmiş (düzgün) bir Arapça ile konuştuğunu eklemişti. İskenderiye’de kiminle işbirliği yapacağını da öğrenmek isteyen İngilizlere kendisine isim verilmediğini belirtiyordu. Mısır’daki askerî operasyonlar Kanal’ın tahrip edilmesi vb. hakkında Enver Paşa ile konuşup konuşmadığı sorusuna ise “*evet*” cevabını veriyordu. Mors ile görüşmesinde Alman Teğmen’e Mısır’da bazı kontaklar veren Enver Paşa ayrıca Ömer Fevzi Bey’i adres göstermiş ancak Teğmen kendisiyle görüştüğünü Enver Paşa’ya bildirmişti. Enver Paşa Alman subayından Mısır’da zamanı geldiğinde hareket etmek için gerekli adımları atmasını rica ediyordu ve eğer biliyorsa Arapça konuşmasını istiyordu.

Teğmen Mors’tan tüm ayrıntıları öğrenmek isteyen İngilizler, Fevzi Bey’in Mısır’ı birinci hıdıviyyet posta vapuru ile terk eden Mısırlı subayın adını söyleyip söylemediğini sormuştu. Bunu bilmediğini ifade eden Teğmen sonraki ipuçlarına göre bunun Hamuda Efendi olduğuna inanmıyordu. Diğer bir soru ise Fevzi Bey ile Mısır’daki askerî operasyonlarda yer alma isteğini kabul edip etmediğiydi. Bunu kabul ettiğini belirten Mors, İskenderiye’den ailesi ile birlikte döndükten sonra gerçekleştirmeye karar verdiklerini bildiriyordu. Öyle anlaşıyor ki Teğmen buraya ailesini almak için gitmiş ve orada tutuklanmıştı ya da bu İngilizlere söylediği doğru olmayan bir ifadeydi. Zira tutuklandığında üzerinde dinamit bulunmuştu. Tutuklandığında yanında neden patlayıcı bulunduğunu soran İngiliz subayına, patlayıcıların Hamuda Efendi için olduğunu ancak ne yapacağını bilmediğini söylüyordu. Ayrıca Abdülaziz Caviş, Dr. Ahmed Fuad, Prüfer ve Hamuda Efendi arasında bir sır olduğunu düşündüğünü de ifade etmekteydi. Hamuda Efendi’nin patlayıcıları bomba olarak kullanacağını düşündüğünü söyleyen Mors’a bunu nereden bildiği sorulduğunda bir hadiseyi anlatmaktaydı. Buna göre Hotel Germania’da Dr. Prüfer’in⁴⁸⁴ odasında Şeyh Caviş’i önce otururken gördüğünü ve onların bomba yapımını anlatan bir tarifi Arapça olarak çoğalttıklarını söylüyordu. Kopyalanan bu tarifte bomba yapımında kullanılan bileşenleri oluşturan kimyasallar ve sağ elinin altındaki köşede de bir bomba taslağı bulunuyordu⁴⁸⁵.

Elimizdeki mevcut dokümanlardan Teğmen Mors’un durumuna ilişkin gelişmelerin Türk askerî yetkililer tarafından nasıl izlendiği ve ifadesinde her şeyi anlattığından merkezin haberinin olup olmadığını bilemiyoruz. Ancak

⁴⁸⁴ Önemli Alman yetkililerden olan Dr. Prüfer’in uzun zaman Kahire’de bulunduğu ve burada İngiltere karşı faaliyetlerde bulunduğunu İngiliz basını haber yapıyordu; “Egypt threatened”, The Times, 1 Kasım 1914.

⁴⁸⁵ TNA, FO, 371/1972, 66271/10 Ekim 1914, Cheetham’ın Vekili Robert Greg’den Edward Grey’e.

Şam'daki Osmanlı Karargâhı'ndan 9 Kânûn-ı evvel 1330 (22 Aralık 1914)'da gelen bir raporda isim verilmemekle birlikte iki Alman zabitanın yakalandığı ve "*kendilerini Enver Paşa'nın gönderdiğini*" itiraf ettiklerini ve Malta'ya sürgün edildikleri bildirilmekteydi⁴⁸⁶. İsim verilmediğinden Osmanlı istihbaratının haber aldığı bu subaylardan birinin Teğmen Mors olduğunu iddia etmek mümkün değilse de böyle bir ihtimal de bulunmaktaydı.

Robert Mors'un bir Alman ajanı olduğunu ve hatta ailesinden başka bireylerin de şüpheli kişiler olduğu İngilizlere ihbar ediliyordu. İngiltere Savaş Bakanlığı'na 28 Kasım'da gelen bir mektupta ise 36 yaşındaki Mr. J. Dalton'un bir Avusturya vatandaşı olan Dr. Osborne hakkındaki ihbarı dikkat çekmekteydi. İskenderiye'de yaşayan ve tanınmış bir göz doktoru olan Dr. Alfred Osborne'un kayın biraderinin bir Alman casusu olan Robert Mors olduğu ve diğer iki kardeşinin de Avusturya ordusunda yedek subay olarak görev yapmakta olduğu ihbar ediliyordu⁴⁸⁷. Robert Mors'un ifadesinde ailesini Mısır'dan getirdikten sonra askerî operasyonlarda yer almak istediğini Enver Paşa'ya bildirdiğini ifadesinde İngilizlere söylediği hatırlanacak olursa, Robert Mors'un bir diğer akrabası Dr. Alfred Osborne'nin de şüpheli olarak ihbar edilmesinin şaşırtıcı olmadığı anlaşılabacaktır.

Mors'un yakalanması Amerikan basınında dahi haber oluyordu. Süveyş Kanalı'na dinamitle saldırı yapmayı planlayan Alman ajan Mors'un yakalandığı ve askerî mahkemede yargılanacağı haber yapılmıyordu⁴⁸⁸. Askerî mahkemede yargılanan Mors'un casusluk suçundan mahkûm olduğu ve ömür boyu hapis cezasına çarptırılarak 10 Aralık 1914'de İngiltere'ye gönderildiği anlaşılmaktadır⁴⁸⁹.

Teğmen Mors'un yakalanması ve ifadesindeki ayrıntılar İngiliz istihbaratının Türk-Alman planlarını öğrenmesinden dolayı bu tertiplerin uygulanabilirliğini zora sokmuştu. Gerek Teğmen Mors'un ifadesinde verdiği ayrıntılar ve gerekse diğer kaynaklardan alınan bilgiler Mısır'da İngiliz askerinin giderek çoğalmasına neden olmuş ve içeride de Türk-Alman ve Avusturya-Macaristan tebaası üzerinde ve basın üzerinde uygulanan baskı arttırılmıştı. Daha askerî operasyonlar başlamadan Mısır'da yürütülen bu gibi yer altı faaliyetlerinin İngiliz yetkililerince öğrenilmesi hem askerî açıdan alınan tedbirlerde hem de ileride atılacak karşı adımlarda önemli ipuçları vermişti. Diğer yandan cihadın İslam âleminde yarattığı havayı kırmak için bu savaşın "*kutsal savaş*" olmadığı mümkün olduğunca halka anlatılmıştı. Ancak tüm ihtimalleri göz önüne alarak bir değerlendirme yapılacak olursa böylesine hareket-

⁴⁸⁶ ATASE, K: 531, D: 2077, F: 2/11.

⁴⁸⁷ TNA, FO, 371/1972, 76771/5948 (M.O.5), 30 Kasım 1914, Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁴⁸⁸ "Dynamite for Suez Canal", *The Washington Post*, 6 Kasım 1914.

⁴⁸⁹ TNA, FO, 371/2355, 24729/25, 21 Şubat 1915; Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

lerin planlı olarak yapılmış olabileceği de düşünülmelidir. Alman subayının anlattıklarının yani Enver Paşa ile görüştüğü, Ömer Fevzi Bey'in ofisinde birtakım diyaloglara şahit olduğu vb gibi, tamamen gerçekleri yansıttığını kanıtlamak mümkün olmadığı gibi bunların İngilizlere anlatılmış hikâyeler olduğunu iddia etmek de mümkün değildir. Hatta yakalanan Alman subayının bilerek İngilizlere yakalanmış olduğunu bile düşünmek mümkündür. Baştan beri Avrupa cephelerinde alınacak zafer yahut mağlubiyetin savaşın kaderini belirleyeceğini düşünen Alman İmparatorluğu'nun İngiltere'nin Mısır'da olabildiğince çok sayıda askeri tutmasını temin etmek için böyle bir yolu seçmesi olanak dışı değildir. Bu ihtimallerin hepsini düşünmek mümkünse de, kanıtlamak olanaksızdır.

B. OSMANLI DEVLETİ'NİN SÜVEYŞ KANALI YÖNÜN-DEKİ ASKERİ HAZIRLIKLARI

1- Cemal Paşa'nın IV. Ordu Kumandanlığına Atanması

Cemal Paşa savaş başladığında II. Ordu Kumandanlığı ve Bahriye Nâzırlığı görevlerini yürütüyordu. Bilindiği üzere İttihat ve Terakki'nin en önemli üç isminden birisi olan Cemal Paşa'nın IV. Ordu Kumandanlığı'na atanması ve uhdesine sadece sefer birliklerinin yönetiminin değil, Suriye ve Arabistan Valiliği'nin de verilmesi Mısır'a yapılacak seferin hazırlıkları kadar bölgedeki diğer gelişmelerin ilk elden idare edilebilmesini hedeflesinden kaynaklanmaktadır. Bu görevlendirmenin ardından, Cemal Paşa beraberinde II. Ordu Kurmay Başkanı Albay Fon Frokenberg, Kurmay Yarbay Ali Fuad (Erden) Kurmay Binbaşı Refet (Bele) ile Şam'a hareket etmiştir⁴⁹⁰. Bu atamadan derhal haberdar olan Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiserliği Cemal Paşa'nın çok sayıda Alman subay ile hareket ettiğini Dışişleri Bakanlığı'na 24 Kasım'da yazmıştır⁴⁹¹. Sofya'daki İngiliz Elçisi Bax-Ironside, İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği telgrafında Suriye'ye Cemal Paşa'nın Süveyş Kanalı'na bir saldırının hazırlıklarını yapması ve yönetmesi için tayin edildiğini yazıyordu⁴⁹². Ayrıca Bax-Ironside, Fransa'nın Sofya Askeri Ataşesi de Cemal Paşa'nın Mısır seferine çıkmak için hareket ettiğine raporunda değinmiştir⁴⁹³.

Cemal Paşa ise, 19 Teşrin-i sâni 1330 (2 Aralık 1914)'da Başkumandanlığa gönderdiği şifreli telgrafında Suriye'yi müdafaa etmekle birlikte Mısır

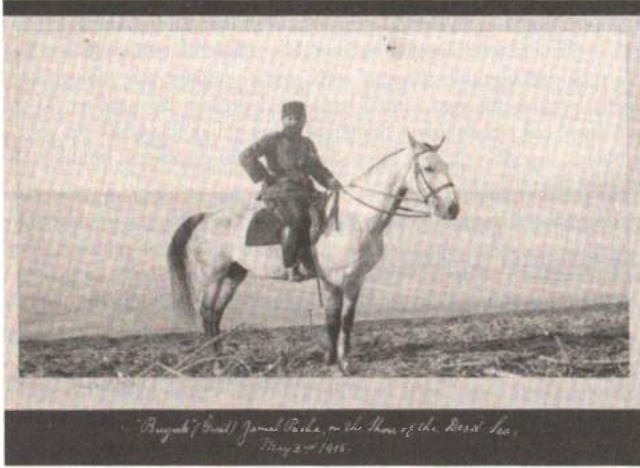
⁴⁹⁰ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, I. Kısım, Sina- Filistin Cephesi, Harbin Başlangıcından İkinci Gazze Muharebelerinin Sonuna Kadar, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 135.

⁴⁹¹ TNA, FO, 371/1971, 71204/372, 26 Kasım 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁴⁹² TNA, FO, 371/2146, 83106, 16 Aralık 1914, (Sofya elçisi) Bax Ironside'dan Dışişleri Bakanlığı'na; Bu tarihli telgrafta Cemal Paşa'nın 22 gün önce İstanbul'u terk ettiği bildiriliyordu öyle anlaşıyor ki çok küçük bir hata payı ile 24 Kasım olarak hesapladıkları ayrılış tarihi aslında 21 Kasım 1914'dür.

⁴⁹³ Dilan, a.g.e., C. I, belgenin Türkçe özet s. LXXII, Fransızca aslı s. 21.

seferini yerine getirmek görevini uhdesine aldığını bu nedenle bölgedeki tüm kuvvetlerin doğrudan doğruya bizzat kendisi tarafından kumanda edileceğini bildiriyordu. Bir an evvel bu bölgede kuvvet toplanmasını istiyordu⁴⁹⁴.

Kaynak: Library of congress, Digital collection; Cemal Paşa'nın Ölü Deniz kıyısında.

Bu atama Mısır'a yapılacak bir Türk saldırısının artık kesin olduğu yönünde yorumlanmaktaydı. Hatta bunun "*salt gösteriş için olmadığı*" ifadelerine yer veriliyordu. Bahriye Nâzırı Cemal Paşa'nın yanı sıra Genç Türk liderlerinden birinin Enver Paşa tarafından atandığını, Alman basınında Kafkaslardaki başarılarla ek olarak şimdi de Mısır'da başarılar elde edileceğinin duyurulduğunu ve Berlin'in ifadesine göre halen Kanal'a yürümeye hazır 76.000 kişilik bir ordunun olduğundan söz edilmekteydi⁴⁹⁵. Amerikan basınında bu atamaya

⁴⁹⁴ ATASE, K: 531, D: 2074, F: 48.

⁴⁹⁵ "Turkish march on Egypt; Djemal Pasha placed in command", *The Times*, 29 Kasım 1914; Ayrıca Frankfurter Zeitung'un haberine göre Enver Paşa'nın Mısır'daki sefere katılmak üzere cepheye gittiği de belirtilmektedir. Kuvvet miktarı İngiltere tarafından merak ediliyordu, gelen istihbarat bilgilerinde de sayılar üzerinde duruluyordu. Sofya'daki İngiliz büyükelçisi de Cemal Paşa'nın kuvvetlerini şu şekilde veriyordu, 39 tabur yani 39.000 tüfekli, 4 makineli tüfek bölüğü, 1500 kılıçlı kişiden oluşan 10 süvari bölüğü olduğunu söylüyor, iki birlik öncü kuvvet, iki birlikten oluşan telgrafçı ve beş sıhhiyeciler birliği olduğunu yazıyordu. 5000 gönüllü ve 18 depo birliğini de hesaba katınca toplam 55.000 ila 60.000 arasında bir kuvvet mevcut olduğunu bildiriyordu; TNA, FO, 371/2146, 83106, 16 Aralık 1914, Bax-Ironside'dan Dışişleri Bakanlığı'na. Diğer bir telgrafında ise Bedevilerin sayısını 10 bin ila 20 bin arasında olarak vermektedir; TNA, FO, 371/2146, 83106, 16 Aralık 1914, Bax-Ironside'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

yer veriliyor ve Cemal Paşa'nın önceleri Almanlardan nefret ettiğine vurgu yapılıyordu⁴⁹⁶.

2- Birinci Kanal Seferinin Askerî-Lojistik Hazırlıkları ve İngiliz Karşı Tedbirleri

Kanal'a yapılacak bir seferin Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden uzun zaman önce planlandığı ve bu amaçla stratejik noktalara daha savaşa girmeden evvel asker ve malzeme sevk edildiğinden söz edilmişti. Ancak Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra bu hazırlıklara daha da hız verilmişti.

Kanal'a yapılacak saldırının askerî ve lojistik hazırlıkları oldukça geniş bir yelpazeye yayılıyordu. Askerî hazırlıklar kapsamında gerekli askerî birliklerin bölgede toplanması, kılık-kıyafetlerinin düzenlenmesi, talim eksikliklerinin giderilmesi, sefer esnasında hangi birliğin hangi yolu kullanacağı-kimin komutasında nereden ilerleyeceği vb. gibi planlamaların yapılması, harita eksikliklerinin giderilmesi, eksik kadroların tamamlanması gibi oldukça çeşitli problemlerin çözülmesi gerekiyordu. Diğer yandan lojistik eksikliklerin giderilmesi de seferin başarısı açısından önem taşıyordu. Kanal'a yapılacak saldırı için gerekli yolların inşası, silah ve mühimmatın güvenli bir şekilde nakli, ordunun yiyeceğinin temini gibi planlamaların da bu bağlamda gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Osmanlı idarecilerinin büyük umutlar beslediği, Alman müttefiklerinde büyük önem verdiği Kanal'a yapılacak bir saldırı için, neredeyse hiç zamanı yokken tüm bu sıralanan meselelerin çözülmesi gerekiyordu.

Bu amaçla Cemal Paşa, daha görev bölgesine gelirken gözlemlediği eksikliklerin çözülmesi için gerekli emirleri bölgedeki yerel idarecilere veriyordu. Mesela Halep'e giderken İskenderun-Belen-Kırkhan-Katma yolunun çoğu kısmının bozuk olduğunu ve yolun iki kısmına kırma taş döküldüğü halde döşenmediğini görmüş ve yolun bir hafta içinde yapılması için gerekirse tüm ahalinin çalıştırılmasını İskenderun ve Belen Kaymakamlarına emretmişti⁴⁹⁷. Zira bu yol ana güzergâh üzerindeydi. Daha sonra sevk edilecek birliklerin geçiş noktasındaydı.

Şam'a giderken Halep'te XII. Kolordunun 35. Tümeniyle kolorduya bağlı birliklerini denetleyen Cemal Paşa, askerlerin elbiselerindeki eksikliklerin giderilmesini Halep vilayetiyle VII. Kolordu komutanlığına bildirdi. Cemal Paşa, 1 Aralık 1914'de Halep'te XII. Kolordunun 35. Tümeniyle kolorduya bağlı birliklerini denetledi. Askerin elbiselerinde çok noksanlar vardı. Bunun giderilmesi için harp vergisi ile toplanarak siyah ve haki renk kumaştan dik-

⁴⁹⁶ "Djeme! Pasha once hater of Germany", *The Washington Post*, 18 Aralık 1914.

⁴⁹⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbî, s. 144.

tirilerek erata giydirilmesi emrini Halep vilayetiyle VI. Kolordu komutanlık vekâletine verdi. Araba hayvanlarındaki eksikliklerin de yine harp vergisi şeklinde halktan giderilmesi yoluna gidildi. Ayrıca askerin talim ve disiplin eksiklikleri de vardı bunların giderilmesi için de bazı girişimlerde bulunuldu. Cemal Paşa, eksik subay kadrolarının tamamlanması amacıyla bazı adımlar atmıştır. Bu bağlamda, Hama'da XII. Kolordu'nun ihtiyaçlarının gidilmesi için I. Ordu'dan bazı kalifiye küçük rütbeli subay istendiği görülmektedir⁴⁹⁸. Cemal Paşa'nın ayrıca Mısır ve Süveyş Kanalıyla ilgili çeşitli ölçeklerde haritalar hazırlattığı ve Almanya'dan gönderilen ve Almanca hazırlanmış haritalardan istifade ettiği anlaşılmaktadır⁴⁹⁹. Ancak ihtiyaç kalemleri oldukça çeşitliydi. Bu durum İngilizler tarafından da adım adım izleniyordu. Cheetham'ın Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderdiği 26 Kasım 1914 tarihli ve İstihbarat Departmanı tarafından hazırlanan raporda, güvenilir bir kaynaktan edinilen bilgiye göre, Türklerin Maan'dan Akabe'ye bir demiryolu inşasıyla meşgul olduklarını belirtiyor ve Kanal yönünde bir hareket için silahlar getirilmekte olduğu üzerinde duruluyordu. Ayrıca İskenderiye'deki Başkonsolos tarafından çok sayıda Alman'ın bu bölgeye sevk edildiğinin bildirildiği yine bu raporda zikredilmektedir⁵⁰⁰.

Petrogad'taki İngiliz Sefiri'nin Edward Grey'e gönderdiği yazıda da Rus Genelkurmayı'nın edindiği bilgiye nazaran Türk seferber kuvvetlerinin Filistin'de ve Kuzey Arabistan'da Süveyş Kanalı'na operasyon yapmak için toplandıklarından söz ediliyordu⁵⁰¹. Diğer yandan Buchanan'ın öğrendiğine göre Suriye ve Filistin'e 90 ton fişek, projektörler ve uçaklar Süveyş'e operasyon yapacak birlikler için gönderilmekteydi⁵⁰². Sefir Buchanan'ın edindiği bilgiye göre 20.000 kişilik Türk birliği Şam ve Akabe'ye gitmek üzere İskenderun'dan geçmişti. Bu istihbarata nazaran geniş çaplı silahlar, motorlar, şamandıralar, hidroplanlar ve demiryolu malzemeleri götürülüyordu. Ayrıca bu rapordan anlaşıldığı kadarıyla İngilizler Almanların Mısır'daki İngiliz Genel Komutanı Maxwell'e bir suikast girişiminde bulunmasından da endişelenmekteydi. Öyle ki giden teçhizat ve birliklerle birlikte hareket eden otuz altı Alman subayı olduğu ve bunlardan altısının generali öldürmekle görevlendirildiği öğrenilmişti⁵⁰³. Bu endişenin kaynağı sadece Rus elçisinin istihbaratı değildi; ayrıca Roma'dan da benzer yönde bir ihbar gelmişti. Buna göre, Roma'daki Türk Askerî Ataşesinin Mısır'da önemli devlet adamlarına yapılacak bir saldırının planlama merkezi haline geldiği, Fransız büyükelçisinin ihbarına istina-

⁴⁹⁸ ATASE, K: 531, D: 2074, F: 35/2.

⁴⁹⁹ Nevzat Artuç, *Cemal Paşa, Askerî ve Siyasî Hayatı*, FTK Yay., Ankara 2008, s. 216.

⁵⁰⁰ TNA, FO. 371/1973, 81562/189, 8 Aralık 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

⁵⁰¹ TNA, FO. 371/1972, 72664/662, 18 Kasım 1914, Buchanan'dan Edward Grey'e.

⁵⁰² TNA, FO. 371/2146, 84905/824, 21 Aralık 1914, Buchanan'dan Edward Grey'e.

⁵⁰³ TNA, FO. 371/2143. 88058/417, 30 Aralık 1914, Buchanan'dan Edward Grey'e.

den öğrenilmişti. Ayrıca Abdülaziz Caviş'in de İstanbul'dan hareketle Konya üzerinden Mısır'a gitmek üzere harekete geçtiği öğrenilmişti. Bu istihbarata göre plan, Mısır Genel Komutanı Maxwell, İngiliz Yüksek Komiseri Vekili Cheetham ve Mr. Graham'a bir suikast gerçekleştirilmesi şeklindeydi⁵⁰⁴. Ancak savaşın devamı boyunca ismi geçen İngiliz yöneticilere yönelik olarak yapıldığı ve sonuç alınmış bir saldırı olmadığı bilinmekteydi. Bununla birlikte tedirginliğin kaynağında hareket halindeki Türk-Alman resmî ve gayri resmî görevlilerinin olduğu kesindi.

Diğer taraftan hazırlıkların gözle görünen asker toplama, demiryolu ve diğer yolların yapımı, askerin giyim kuşamının temini gibi konular dışında Kanal'ın tahrip edilmesine yönelik oldukça ciddi hazırlıklar olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki 20.000 kilo barutun develerle Süveyş Kanalı'na nakline hazırlandığı gizli biçimde İngilizler tarafından öğrenilmişti⁵⁰⁵. Öte yandan Roma'da faaliyet yürüten iki Türk ajanı Calabria'da (İtalya'nın güneyinde bir liman şehri) bir zengin arazi sahibi ile irtibat halindeydiler. Bu görüşmelerin amacının tren vagonları satın alarak tarafsız gemiler ile Suriye sahillerine nakletmek olduğu belirtiliyordu. Vagonların Süveyş Kanalı'na giden yola hat inşası ile burada kullanmasının düşünüldüğü bildirilmekte ve bu nedenle tarafsız gemilerin dikkatli bir şekilde gözlemlenmesi tavsiye edilmekteydi⁵⁰⁶.

Bunlarla birlikte Mısır'a yapılacak saldırıyı gerçekleştirmek üzere İmparatorluğun farklı yerlerinden Cemal Paşa kumandasına görevlendirilen birliklerin hareketliliği de oldukça yoğundu. Bu durum Kanal'a yapılması planlanan saldırının kapsamlı ve Kanal'ı geçmek hedefine yönelik olduğu izlenimini veriyordu. İstanbul'daki Romanya ateşemiliterinin edindiği bilgileri aktaran Bükreş'teki İngiliz sefirinin, Süveyş Kanalı kuvvetlerinin sayısı ve niteliği hakkında merkeze verdiği bilgiye göre VIII. Kolordu birlikleri 23.25.ve 27. Tümenleri ihtiva etmekteydi. Toplam Süveyş Kanalı kuvveti 58 taburdu. Sözü edilen 58 taburun 17'sinin redif olduğu belirtilirken, dört makineli tüfek bölüğü, 9 zırhlı, 31 dağcı birliği ve bir havan topu bataryasının da mevcut olduğu anlaşılmaktadır⁵⁰⁷. IV. Kolorduya bağlı 10. Fırka'nın Balıkesir'den Suriye bölgesine naklinden de şüphelenen İngilizler, bu birliklerin de Mısır'a karşı bir saldırı için kullanılacaklarını düşünmekteydi⁵⁰⁸. Bu birliklerin trenle sevk edilmekte olduğu haberi İngiltere'nin Bükreş elçisi tarafından yinelenmekteydi⁵⁰⁹. X. Fırka, Ocak ayı başlarında Lübnan'ın Zahle kasabasında toplanmış-

⁵⁰⁴ TNA, FO, 371/2355, 15458/52, 9 Şubat 1915, Rodd'tan Edward Grey'e.

⁵⁰⁵ TNA, FO, 371/1972, 71310/380, 16 Kasım 1914, Bertie'den Dışişleri Bakanlığı'na.

⁵⁰⁶ TNA, FO, 371/1972, 77512/461, 1 Aralık 1914, R.Rodd'tan Edward Grey'e.

⁵⁰⁷ TNA, FO, 371/2477, 7675/20, 21 Ocak 1915, Bükreş Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

⁵⁰⁸ TNA, FO, 371/2143, 88172/857, 30 Aralık 1914, Elliot'tan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na.

⁵⁰⁹ TNA, FO, 371/2477, 7675/20, 21 Ocak 1915, Bükreş Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na; Churchill Archives, CHAR, 13/67, 16- 17, 3 Ocak 1915.

tı. Gerçekten de bu kuvvet Kanal'a yürüyen ordunun ikinci kademesinde yer alacaktı⁵¹⁰.

İngiliz kuvvetleri, Türk askerî hareketleri hakkında bilgi almak için hidropolanlar da kullanıyorlardı. Bu şekilde edinilen bilgiye göre 20 Ocak 1915 tarihi itibarıyla Kanal'a yürüyecek ordunun ileri garnizonu konumundaki Birüseybi'de 10.000 kişilik bir kuvvet bulunmakta ve 6000-7000 kişilik bir kuvvet de Cebel-i Lübnan yönünde hareket etmekteydi⁵¹¹. Hatta Savaş Bakanı Lord Kitchener İngiliz uçakları tarafından alınan haberlere göre, Alman subaylar komutasındaki Türk kuvvetlerinin Kanal'ın doğusuna girmek hazırlığında olduğunun gözlemlendiğini ancak büyük miktarda bir kuvvetin henüz Kanal'ın doğusunda görünmediğini meclis konuşmasında zikretmişti⁵¹².

Diğer yandan Port Said'ten İngiliz Deniz Kuvvetleri Bakanlığı'na verilen bilgiye bakılırsa, Türklerin hararetli hazırlıkları devam etmekte ve Araplar hariç 120.000 kişilik askerî kuvvet Süveyş Kanalı'nı ele geçirmek için bir hazırlık içerisinde olduğu anlaşılmaktaydı. Ayrıca ileri hareket başladığında kıyı hattını korumak amacıyla Türk birliklerinin sahilinden hareket edebilecekleri de hesaplanmaktaydı⁵¹³. Türklerin bölgedeki hazırlıklarına dair atılan her adım İngiliz kuvvetlerince rapor edilmekteydi. Mesela Deniz Kuvvetleri Bakanlığı'na verilen diğer bir raporda da iç karışıklıklara rağmen Alman ve Türklerin Kanal'a karşı gayretli bir hazırlık içerisinde oldukları yinelenmekteydi⁵¹⁴. Bu hareketlilikten oldukça rahatsız olan İngiliz Deniz Kuvvetleri Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı yazıda yerel kuvvetlere emredilerek Kızıldeniz'de Türk deniz lojistik faaliyetlerinin önlenmesini ve İngilizlere düşmanca davranan yerel Arap kabilelerinin rahatsız edilmesi amacıyla faaliyet gösterilmesini istiyordu. Ancak verilen cevapta bu konunun Mısır yerel otoritelerinin alması gerekli bir karar olduğu bildiriliyordu⁵¹⁵.

Türk lojistik faaliyetleri denizdeki İngiliz filosunca da takip ediliyordu. Port Said'teki Fransız Deniz Ataşesi, Deniz Kuvvetleri Bakanlığı'na Türk birlikleri hakkında edindiği istihbarat bilgilerini iletmişti. Buna göre nispeten güçlü oldukları düşünülen Türk kuvvetlerinin Tor Harbour Garnizonu yönünde dikkatle ilerledikleri bildiriliyordu. Bu yöndeki hareketlilik üzerine bu bölgede görev yapan bazı İngiliz zırhlılarının Tor Harbour Limanı'na yönlendirildiği anlaşılmaktadır. Buna göre, Minerva ve Himalaya isimli gemilerin Tor Harbour için yola çıktıklarını ve Hardinge isimli geminin ise Ebû Zenima yönünde yola çıktığı belirtiliyordu. Ajanların edindiği güvenilir bilgilere is-

⁵¹⁰ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi*, C. II, Nehir Yay., İstanbul 1992, s. 344.

⁵¹¹ Churchill Archives, CHAR, 13/67,16, 20 Ocak 1915; Port Said'te Başkomutandan Amirallığe.

⁵¹² The Parliamentary Debates -Lords- (Official Report), V. Series, Vol. XVIII, 6 Ocak 1915, s. 234.

⁵¹³ Churchill Archives, CHAR, 13/67,3, 3 Ocak 1915.

⁵¹⁴ Churchill Archives, CHAR, 13/67,11, 10 Ocak 1915.

⁵¹⁵ TNA, FO, 371/2139, 74578/M.03798, 24 Kasım 1914, Amirallikten Dışişleri Bakanlığı'na.

tinaden önemli sayıda Türk kuvveti Harabe (Kanal'ın ve Küçük Acı Göl'ün 24 mil doğusunda) kaynakları yönünde ilerlemekteydi. Bu sahada Türk devriyelerinin oldukça aktif olduğu gözlemlenmekteydi. Aslında Fransız Deniz Ataşesi'nin Deniz Kuvvetleri Bakanlığı'na verdiği bilgiye göre, bu bölgede İngiliz kuvvetleri de sürekli keşif devriyesi yapmaktaydılar. Buna göre 150 kişilik bir keşif birliği Tur civarında yaptıkları keşifte Türk kuvvetlerinin hareketliliğini izlemişti⁵¹⁶. Fransız ataşenin edindiği bilgilere göre, Birüssebi'deki Türk hastanesine 27 Ocak'tan itibaren yaralıları tedavi etmek için hazır olması yönünde emir verilmişti⁵¹⁷. Yine 27 Ocak tarihinde Deniz Kuvvetleri Bakanlığı'na bildirildiğine göre Kanal'a oldukça yakın bir yerde Türk keşif kuvveti ile karşılaşmış küçük çaplı bir çarpışma yaşanmıştı. İngiliz keşif kuvvetinin izlenimine göre Türk kuvvetleri birkaç noktada yoğunlaşmaktaydı ve bu bölgeden silah sesleri duyulmaktaydı⁵¹⁸.

İlerleyen hazırlıklara İngilizlerin çeşitli karşılıklar verdiği gözlemleniyordu. Özellikle askeri sevkiyatın aksatılması ve iletişim hatlarının koparılması için İngiliz zırhlıları stratejik yerleri bombalıyorlardı. Doris isimli zırhlı, İskenderun'da tamir edilmiş telgraf hatlarını bombalarken, Fransız Dentre-casteaux zırhlısı da Kanal'ın güvenliği için Kanal'a gönderilmişti⁵¹⁹. Miner-va isimli zırhlı da 27 Ocak'ta Kanal'ın güvenliği için Kanal'a ulaşmıştı. 28 Ocak'ta Türk kuvvetlerinin Kantara'dan Kanal'ın 12-14 mil güneyindeki bölgeye hareket ettiği ve el-Kubri üzerine yaptıkları zayıf bir saldırının zayıfsız biçimde atlatıldığı anlaşıyordu. Bu ilerleyiş sırasında Kantara'nın ileri karakollarına saldırın bir Türk birliğinin geri püskürtüldüğü ve Swiftsure isimli zırhlının çekilen kuvvetlere ateş açtığı bildiriliyordu. Yine bu belgeye göre 27 Ocak tarihinde bir deniz uçağının kaybolduğu, Fransız pilotu ve gözetleme görevlisinin öldürüldüğünün öğrenildiği yazılmaktaydı⁵²⁰. Ayrıca İngilizler gece Kanal trafiğini kapatarak Kanal'ın güvenliğini sağlamaya çalışıyorlardı. Zira Türk- Alman nişancılarının Kanal'dan geçecek gemilerin kaptanlarını ve görevlilerini vurarak Kanal trafiğini kesmeye çalışacakları duyumu alınmıştı⁵²¹.

Süveyş Kanalı'nın korunması için alınan İngiliz tedbirleri Türk birlikleri hakkında gelen şayialı haberler karşısında daha da arttırılıyordu. 1 Ocak'ta Mısır'a ulaşan Avustralya Askerî Sağlık Ekiplerine⁵²² ilaveten 22 Ocak 1915

⁵¹⁶ Churchill Archives, CHAR, 13/67,21, 23 Ocak 1915.

⁵¹⁷ Churchill Archives, CHAR, 13/67,19, 22 Ocak 1915.

⁵¹⁸ Churchill Archives, CHAR, 13/67,24, 28 Ocak 1915.

⁵¹⁹ Aynı belge. Doris zırhlısı İskenderun'a daha sonra demiryolu vagonlarını ele geçirmek ve telgraf hatlarını tahrip etmek için küçük bir grup çıkaracaktır; Churchill Archives, CHAR, 13/67,32, 31 Ocak 1915

⁵²⁰ Churchill Archives, CHAR, 13/67,26, 28 Ocak 1915.

⁵²¹ Churchill Archives, CHAR, 13/67,29, 29 Ocak 1915.

⁵²² "Australians in Egypt; the medical services", *The Times*, 1 Ocak 1915.

tarihli rapora göre İkinci Avustralya katarı ve denizaltısı 23 Ocak'ta Aden'de olacak ve eğer farklı bir emir gelmezse hemen Kanal'a getirilecekti⁵²³. Bu birliklerin 28 Ocak 1915'te Mısır'a ulaştıkları anlaşılmaktadır⁵²⁴. Bazen de İngiliz yönetimine farklı yönde habêrler ulaşmaktaydı. Mesela 25 Ocak tarihinde Doğu Hindistan Kumandanlığı'nın Deniz Kuvvetleri Bakanlığı'na bildirildiğine göre Türkler Mısır'a sefer yapmaktan vazgeçmişti ve Türklerin hedefi Rusya üzerine yani Kafkaslardaki sefere ağırlık verilmesiydi⁵²⁵.

Ocak ayı içerisinde ayrıca güvenliği için Süveyş Kanalı alanının askeri kontrol altına alındığı görülmektedir. Bundan kasıt, Süveyş Kanalı'nın Port Said, Süveyş, İsmailiye ve Kanal boyunca yerleşmiş kasabaların askeri kontrol altında olmasıdır.

3- Birinci Kanal Seferi Öncesi Türk İstihbarat Faaliyetleri⁵²⁶

3.1- Sefir ve Ateşemiliterlerin Aktardığı Bilgiler

Kanal Harekâtı'nın hemen öncesinde bölgedeki İngiliz kuvvetleri ile ilgili yurt dışından gelen bilgilerin kaynağı, dünyanın çeşitli şehirlerindeki Türk sefaret ve Ateşemiliterlikleriydi. İncelenen arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre Kanal Harekâtı öncesi en fazla istihbarat bilgisi Roma Sefiri Nabi Bey'den gelmişti. İtalya'nın savaşın bu evresinde henüz tarafsız bir ülke olması en fazla raporun Nabi Bey'den gelmesinin sebebini göstermekteydi. Roma Sefareti dışında diğer sefaretlerden de haberlerin geldiği anlaşılmaktadır. Bunlar arasında Berlin, Cenevre, Sofya, Atina, Petersburg gibi sefaretler bulunmaktaydı. Gelen haberlerin içeriği muhtelif olmakla birlikte çoğunlukla bölgedeki İngiliz kuvvetlerinin miktarı üzerinde yoğunlaşmıştı. Bunun yanında birliklerin şehirlerdeki dağılımı, yapılan istihkâmlar, tren yolu inşası, nakliye gemilerinin seyrü seferi gibi konular üzerinde durulduğu görülmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Alman müttefikinden de bölgeye ilişkin önemli istihbarat raporları gelmişti. Bu raporlar genellikle yurt dışındaki Osmanlı sefiri veya ateşemiliterlerinin Alman yetkililerle kurdukları diyaloglardan edindikleri izlenim ya da doğrudan istihbarat bilgisi denilebilecek bilgilerin aktarılması şeklinde gerçekleştirildi.

Elçilerden ve askerî ataşelerden alınan bilgileri muhtevaları açısından Kanal Harekâtı'na askerî açıdan istihbarat sağlayanlar ve Kanal Harekâtı'nın

⁵²³ Churchill Archives, CHAR, 13/67.20, 22 Ocak 1915; Aden Liman Ofisinden Amirallığa telgraf.

⁵²⁴ Churchill Archives, CIIAR, 13/67.27, 28 Ocak 1915; Avustralya ve Yeni Zelanda birlikleri Londra'daki Avustralya büyükelçisi tarafından ziyaret edilmişti, "Colonial troops in Egypt; George Reid's visit", *The Times*, 25 Ocak 1915.

⁵²⁵ Churchill Archives, CHAR, 13/67.22, 25 Ocak 1915.

⁵²⁶ Bu konuda bkz: Vahdet Keleşylmaz, Gülsüm Polat, "Osmanlı Ordusunun Birinci Kanal Harekâtı Arifesinde İstihbarat Faaliyetleri", *XII. Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri*, "Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu", 20-22 Mayıs 2009. Ankara 2009, ss.327-336.

siyasî yansımaları hakkında istihbarat sağlayanlar olarak ayırmak mümkündür. Askerî içeriğe sahip olan telgrafta Osmanlı sefirleri Kanal ve Mısır genelinde tutulan İngiliz kuvvetlerinin sayısı ve bu askerlerin milletleri, askerî teçhizatları gibi bilgiler kısa zaman aralıklarında değişkenlik gösteren içeriklerle aktarılmıştı. Bazen de bulundukları ülkedeki basından haberleri bildirerek Kanal Harekâtı'nın gerçekleşmesi öncesi tarafsız ülkelerin muharip devletlerden aldıkları haberleri değerlendirilmek üzere İstanbul'a bildirmişlerdi⁵²⁷.

Uzun istihbarat raporlarında genelde sefirler Mısır'a sevk edilen asker sayısını aldıkları duyurular çerçevesinde bildirmişlerdi. Bunun yanında Mısır'da İngilizlerin almakta olduğu askerî tedbirlere yer verilmişti. Mesela 22 Teşrin-i sâni 1914 tarihli mahremane telgrafnamesinde Roma sefiri Nabi Bey, Kanal'a yapılması muhtemel harekât için önce lojistik ve askerî istihbarat vermektedir. Kanal hattı arkasında Sallice civarında hendekler yapılmış olduğunu ve İngiltere'den hareket eden 18 vapur kuvvetin Kanal'a girmesinin mümkün olduğunu bildirmekteydi. Mısır'daki İngiliz asker sayısının 60.000'e çıkarılarak güçlendirileceği, ayrıca talimsiz ve yetersiz askerî birliklerin Hindistan'a oradaki kuvvetlerin de Mısır'a getirileceğinin öğrenildiğini yazmaktaydı. Bunların yanında, Mısır'a Japon askerî geleceğine dair bir haber alındığını⁵²⁸ Mısır'daki mevcut kuvvetin Port Said, İskenderiye, Dimyat gibi şehirlerde toplandığını ancak önemli sayıda kuvvetin⁵²⁹ Port Said'e gönderildiğini bildirmekteydi⁵³⁰.

Mısır'daki İngiliz ordusunun kuvvet ve taksim şekli, takip edeceği hareket tarzı hakkında önemli bilgiler, Roma Sefareti tarafından bildirilmişti. Roma Ataşemiliteri Mümtaz'ın⁵³¹ öğrendiğine göre İngilizler Osmanlı ordusuna karşı Kanal'ı müdafaada kalacaklardı. Orduyu durdurduktan sonra Kızıldeniz yahut Akabe civarından yapacakları ani bir çıkartma ile Osmanlı ordusunun

⁵²⁷ Nabi Bey'den gelen 21 Teşrin-i evvel (3 Kasım) 1914 tarihli telgrafnamede "Popolo Romano" Gazetesinde İngiltere Hükûmeti'nin Mısır'a göndermek üzere Aden'e asker gönderdiği fakat hakikatte bu askerlerin "İmam Yahya ve İdris'in" bağımsızlığı ve Osmanlıya karşı isyanlarına yardımcı olmak üzere gönderildiği bildirilmektedir; BOA, DH.EUM. 5.ŞB. 18/31S. B: 1.

⁵²⁸ Kanal'a Japon askeri sevkiyle ilgili bir diğer istihbaratta Petersburg'daki Türk sefirinden gelmiştir. Petersburg'dan Fahrettin Bey'in Sadrazam Paşa Hazretlerine takdim ettiği 2 Teşrin-i evvel 1914 (15 Ekim 1914) tarihli telgrafnamede İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında harp zuhur ettiği takdirde Japonya'nın Mısır'a asker sevk edip etmeyeceği konusunu Japon sefiriyle görüştüğünü belirtmektedir. Sefir bu havadisi doğrulamamış ancak mütefiklerin esas hedeflerinin Almanya'nın kesin olarak imhası olmasından dolayı İngiltere talep ettiği takdirde oraya askerî kuvvet gönderebileceklerini söylemiştir. Japon sefirinin sözlerini aktaran Fahrettin Bey'in telgrafında Japonların Almanya'nın kesin olarak imha edilmesine verdikleri öneme vurgu yapılmaktadır., BOA, DH.EUM.5.ŞB. 18/31H.

⁵²⁹ Mısır arazisinde Mısır ordusunun beş yüzer mevcutlu dört taburuyla bir büyük süvari ve bir batarya cebel topçusu olduğunu diğer kuvvetlerin ise tren hatlarına sevk edildiğini, İskenderiye ve Kahire'de bir iki bölük kaldığını yazmaktadır. ATASE, K: 162, D:714, F: 1.

⁵³⁰ Raporun arşiv kaydı: ATASE, K:162, D: 714, F:1. belgenin aynısı: K: 531, D: 2076, F: 4.

⁵³¹ Roma sefareti ateşemiliterliğine 21Kânûn-ı evvel 330 (3 Ocak 1915) tarihinde atandığı anlaşılmaktadır: BOA, HR. MTV, 23/ 89.

arkasından dolanmayı deneyecekleri ve bunu Akabe'den yapmalarının daha muhtemel olduğu öğrenilmişti. Ayrıca İngilizlerin Kanal'ı cepheden müdafaa için el-Kantara'nın kuzeyinde Kanal'ın sağ ve sol kısmına su taşırmak suretiyle, bu bölgeyi geçilmez hale getirdiklerini bildiriyordu. Bu durumda Türk ordusunun o taraftan ilerlemesinin engelleneceği bu sayede, Kanal'ın sağ tarafını koruyacakları, Kanal'ın İsmailiye güneyindeki Acı Göl'den itibaren olan kısmınınsa bilhassa savaş gemileri yardımıyla müdafaa olunacağı bildiriliyordu. Burada Kanal'ın en fazla taarruz olacak kısmının İsmailiye muntikası olacağı bunu dikkate alan İngilizlerin bu kısımda tedbirleri yoğunlaştırdıkları, İngilizlerin Kanal'ı müdafaa için zemine, içine dinamit konulmuş toprak su boruları yerleştirerek lağım lar hazırladıklarını bildirilmektedir⁵³².

Elbette Nabi Bey'in Kanal'ın savunulmasına dair İngilizlerin aldığı tedbirler gibi en çok üzerinde durduğu konulardan biri de Mısır'a sevk edilen asker sayılarıydı. Rakamlar üzerinde uzun uzun duran Nabi Bey, asker sevk edilen sömürgeler hakkında da bilgiler vermişti. Kanada, Avustralya gibi ülkelerden de Mısır'a asker sevk edileceği Roma Sefiri tarafından bildirilmişti⁵³³. Ayrıca Portekiz gibi tarafsız bir ülkenin bile eğer İngiltere isterse asker gönderebileceği öğrenilmişti. Şimdilik Portekiz'den resmî bir talep olmasa da bunun mümkün olabileceği ancak Portekiz askerinin Fransa'ya gidecek Almanlara karşı savaşmaya gönüllü olduğunun bilindiğini yazıyordu⁵³⁴. Lizbon'daki İngiliz elçisinin Portekiz askeri fırkasını etki altına almak için sürekli çalışmakta olduğunu Nabi Bey, Hâriciyye Nezâreti'ne bildirmişti⁵³⁵. Portekiz'in Lizbon Elçiliği aynı günlerde Londra'ya Portekiz Dışişleri Bakanlığı'nın Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki hâkimiyetine son verilmesinden ötürü Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiserliği ile Dışişleri makamı olarak yazışacaklarını bildirdiğini iletliyordu. Anlaşılan Nabi Bey'in, Portekiz'in tutumuna dair aldığı duyum lar da bu gelişmelerin rolü vardı.

Roma Sefareti'nden Mısır'daki İngiliz askeri sayısına dair birbirinden farklı rakamları bildiren istihbarat bilgileri aralıklarla gelmeye devam etti. 17 Kânûn-ı evvel 1914 (30 Aralık 1914) tarihli şifrede Nabi Bey, Mısır'dan gelen ve sözüne güvenilir bir hafiyeden aldığı bilgiye nazaran Avustralya ve civarından beklenen 30.000 kişi ile Mısır'daki İngiliz kuvvetinin yaklaşık olarak 130.000'e ulaşacağını yazmıştı. Avustralya askerlerinin 17 ile 45 yaş arasında karışık ve askerî kabiliyeti olmayan kuvvet olduğunu, Kahire'ye

⁵³² ATASE, K: 531, D: 2077, F: 6.

⁵³³ 23 Aralık 1914 tarihli telgrafında Kanadalıların gelmeye başladığının öğrenildiğini ve Mısır'daki toplam kuvvetin 100 bine ulaşacağını bildirmektedir; ATASE, K: 248, D: 1031, F: 2/49.

⁵³⁴ ATASE, K: 531, D: 2077, F: 2, B: 13; Viyana Sefareti'nden ise bu konuda daha evvel (28 Teşrin-i sani (11 Aralık) 1914) tarihinde gelen telgrafnâme de İsviçre'den alınan bilgiye göre on iki bin Portekiz askerini taşıyan geminin Cebel-i Tank'ı geçerek şarka doğru ilerlemekte olduğu bildirilmişti. Bu istihbarata göre bu birlikler Mısır'daki İngiliz kuvvetine katılacaktı; BOA, DHEUM, 5. ŞB, 4/63, B: 1.

⁵³⁵ BOA, DH. EUM. 5. ŞB, D: 9, G: 31, B: 1.

Bedevilerin saldırı ihtimali korkusuyla civarda hayli asker bulundurulduğunu belirtmekteydi. Kahire istikametinin takviye edildiğini ve Kal'a civarında Arapların evlerinin tahrip edilerek lağımlar kazıldığını da eklemekteydi. Ayrıca ahalinin Osmanlı ordusunun gelişini istekle beklediğini, İngilizlerden son derece nefret etmelerine rağmen İngiliz kuvvetinin çokluğundan dolayı şimdilik herhangi bir harekete cesaret edemediklerini yazmaktaydı⁵³⁶. Yine müteakip günlerdeki şifreli telgrafında çeşitli kaynaklardan alınan bilgiye istinaden Mısır'da 114.000 kişilik bir İngiliz kuvveti bulunduğunun öğrenildiğini kendi kanaatine de İngilizlerin Mısır'da en azından 112.000 kişilik kuvvet toplamış olduklarını bildirmekteydi⁵³⁷. Seferin icra edildiği döneme kadar, asker sayıları hakkında bilgi aktarımından vazgeçilmemişti. Nabi Bey, büyük kısmı Hintli (Mecusi), Avustralyalı ve Yeni Zelandalılardan oluşan 100.000 kişilik bir ordunun varlığını da 16 Ocak 1915 tarihli raporunda da bildiriyordu⁵³⁸.

Mısır'a sevk edilen asker sayıları yanında Roma sefirinden Mısır'daki halk efkârının durumu hakkında alınan bilgiler oldukça ilginçti. Bu konuda verdiği bilgilerde genelde temkinli olan Nabi Bey Mısır'da beklenen halk isyanının ancak Türk ordusunun Kanal üzerine etkili bir saldırısı ile gerçekleşebileceğini düşünüyordu. Öyle ki, şehirdeki İngiliz kuvvetlerinin Kanal'a sevk edilmesi sırasında bunun gerçekleşebileceği buna bir de Sunusilerin İngiliz hattını kesmeleri ihtimali eklenirse işlerin kolaylaşabileceği ancak her şeye rağmen Türk ordusunun bunu göz önüne almadan hazırlanması gerektiği bildiriliyordu⁵³⁹. Bir diğer haberde ise Mısır'dan gelen bir zatın ifadesine göre, burada ahalinin Osmanlı ordusunun gelişi ve İngilizlerle Fransızların def edilmesi için dua etmekte olduğu yazılıyordu⁵⁴⁰. Buna benzer ifadeleri içeren bir başka raporunu ise Mısır'dan çıkarılan Sıhhiye Müfettişi (Rodolf) Amster⁵⁴¹, aldığı bilgiler çerçevesinde bildirmekteydi⁵⁴².

⁵³⁶ ATASE, K: 531, D: 2077, F: 2/9, Belgenin aynısı farklı bir dosyada da bulunmaktadır: ATASE, K: 248, D:1031, F: 2/51.

⁵³⁷ ATASE, K:531, D: 2077, F: 2/7.

⁵³⁸ ATASE, K: 531, D: 2077, F: 2/5. ; Belgenin aynısı farklı bir klasörde mevcuttur: ATASE, K: 248, D: 1031, F: 2/50.

⁵³⁹ Hâriciyye Nezâreti'nin Dâhiliye Nezâretine yazdığı 17 Teşrin-i sâni 330 (30 Kasım 1914) yazıda Mısır'daki İngilizler aleyhine çıkması beklenen isyanın Bingazi ve havalisine sirayeti ihtimalinden dolayı Bingazi kumandanının talep ettiği tedbir çerçevesinde 30 bin kuşatma topu mermisinin Kânûn-ı evvelin 20'sine (Aralık) doğru Bingazi'ye gönderileceği bildirilmekteydi. Bingazi'deki asker sayısının artırılacağı, Napoli'deki Trablusgarp ve Bingazi'ye özel askeri deponun eksikliklerinin ikmal edileceğinin Roma Sefiri Nabi Bey'den alınan bir telgrafta öğrenildiği bildirilmektedir; BOA, DH.EUM.5.ŞB, 4/65, B: 1. Bununla ilgili Hâriciyye daha öncede Dâhiliye'ye yine Nabi Bey'den aldığı bilgiyi daha kısa bir şekilde bildirmiştir. BOA, DH.EUM.5.ŞB, 2/41, B: 1. Ayrıca Mısır'da çıkma ihtimali olan bu isyandan İtalyan Hükûmeti'nin Trablusgarp ve Eritre'yi de etkilemesinden korktukları bilgisi Petersburg Sefiri Fahrettin Bey'den gelen 6 Teşrin-i sâni 330 (19 Kasım 1914) tarihli telgrafta da bildirilmiştir. BOA, DH.EUM.5.ŞB, 4/65, B: 2.

⁵⁴⁰ ATASE, K: 248, D: 1031, F: 2/58.

⁵⁴¹ Amster İngiliz istihbarat raporlarında da ismi geçen bir Alman casusudur.

⁵⁴² BOA, HR.SYS., 2348/5, B: 14, 22 Kânûn-ı sâni 1915.

Roma sefirinden gelen bazı haberler biraz da temenniye yansır gibiydi. Zira Nabi Bey Mısır'a Hindistan'dan getirilen askerlerin Türklerle savaşmayacağını yazmışsa da, savaş boyunca birkaç istisna dışında İngiliz ordularının büyük kısmını Hintli birlikler oluşturmuştu. Nabi Bey'in edindiği bu istihbarata göre, Sunusilere iltihak eden bazı (40–50 kişi olduğu belirtiliyordu) Mısırlı subayların varlığı, İngilizleri telaşa düşürmüştü, bu nedenle birçok Mısırlı subay Mısır'dan Sudan'a gönderilmişti. Ayrıca Nabi Bey, İngiliz tarafları bazı Mısırlı ileri gelenlerin Sunusilerle anlaşmak için gönderildiğini ancak Sunusilerin Türklerden haber beklediğini bildiriyordu⁵⁴³.

Nabi Bey Almanlarla yaptığı görüşmeler sonucu edindiği bilgilerden Kanal Harekâtı'na yön verebilecek nitelikte olanları özellikle ayrıntılarıyla yazmıştır. Nabi Bey 21 Kânûn-ı sâni 1915'de gönderdiği yazısında, Alman Ataşemiliteri ile gerçekleştirdiği görüşmeden önemli noktaları aktarmaktadır. Alman Ataşemiliterinin de kendisi gibi Osmanlı ordusunun Kanal'ı geçmek için ağır topçusunu zayıf bulduğunu, Kanal'da alınacak bir ycnilgi ya da galibiyetin İngilizlerle olan savaşın kaderini belirleyeceğini söylediğini yazmaktadır. Alman Ataşemiliterinin "*Süveyş'te uğranılacak bir mağlubiyyetin harbi neticesiz bırakabileceği*" sözünü de eklemekteydi. Şifreden öyle anlaşılıyor ki, Nabi Bey de Alman Ataşemiliteri ile birçok noktada mutabıktır⁵⁴⁴. Birkaç gün sonraki telgrafında ise Roma matbuatında çıkan ve payitahtın İstanbul'dan Bursa'ya taşınmakta olduğu ve Mısır seferinden vazgeçildiği şeklindeki haberlerin hemen tezkiz edildiğini bildirmektedir⁵⁴⁵.

Roma Sefareti gibi Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'da bulunan Türk sefaretiden de bilgiler gelmekteydi. Berlin Ataşemiliteri Cemil Bey'den 18 Kânûn-ı sâni 1914 (31 Ocak 1915)'de gelen şifrede, Mısır'daki şehirlerde bulunan asker sayıları üzerinde durulmaktadır⁵⁴⁶. Cemil Bey, aynı güne ait başka bir raporunda Kahire'den gelen bir Alman'ın Konsoloshane'ye verdiği bilgide, İngilizlerin Kanal'ın doğu sahiline, özellikle el-Kantara'nın geçit mahallerine torpil yerleştirdiğini haber vermiş, fakat bir önceki istihbarattan farklı olarak Mısır'da Hintli asker kalmadığını, yalnız Avustralyalı ve Kanadalıların mevcut olduğunu bildirmişti⁵⁴⁷. Alman Sefarethanesinin 1 Şubat 1915'de gönderdiği yazıda ise bir gazete haberi kaynak gösterilerek, Mısır'daki asker sayısı üzerinde durulmakta ve sayının 170.000 olduğu ve Kanal'a müthiş tahkimat yapıldığı, bundan başka İngilizlerin birçok uçakları, zırhlı trenleri ve Kanal dâhilinde zırhlıları olduğu iletilmekteydi⁵⁴⁸.

⁵⁴³ ATASE, K: 248, D: 1031, F: 2/44.

⁵⁴⁴ ATASE, K: 161, D: 711, F: 70.

⁵⁴⁵ BOA, DHEUM. 5ŞB, 7/57, B: 1.

⁵⁴⁶ ATASE, K: 531, D: 2077, F: 2/4

⁵⁴⁷ ATASE, K: 531, D: 2077, F: 7/4.

⁵⁴⁸ ATASE, K: 531, D: 2077, F: 7/1.

Cenevre'deki Türk Konsolosluğu'nun 16 Kânûn-ı sâni 1914 (29 Ocak 1915) tarihinde merkeze bildirdiği raporda Şitayn isimindeki bir Alman bahriye zabitanın, Kuzey Almanya Lord vapurlarında ihtiyat zabiti olan Rebati isminde bir diğer asker ile Rus pasaportu ile seyahat ederken Süveyş Kanalı ve çevresinin tahkimatı hakkında topladıkları bilgiler iletilmekteydi. Buna göre, Kanal'ın savunulmasında Hintlilerden yararlanılacağı, bütün Kanal boyunca yaklaşık 15.000 Hindu askeri tahkim edildiği, İsmailiye'de 22.000 Hindu askeri olduğu haber verilmekteydi⁵⁴⁹.

Atina Sefiri Galib Kemali Bey'den gelen 2 Eylül 1914 tarihli telgrafta, Mısır'da bir karışıklık çıktığı ve bu nedenle dükkânların yağmalandığı, bu durumun Alman şubesiinden bir tacire gelen mektupla da teyit edildiği bildirilmekteydi⁵⁵⁰. Yine, 4 Şubat 1915 tarihinde Atina Sefiri Galib Kemali Bey'den gelen telgrafta gazetelerde 100.000 Hintlinin daha gelmek üzere olduğunu yazıldığı, ayrıca bölgeye ayrı ayrı gönderdiği iki casusun henüz dönmediği ifade edilmekteydi⁵⁵¹. Bir sonraki gün gelen telgrafta ise, gönderilen adamlardan dönen birinin verdiği bilgiye göre İngilizlerin Mısır'daki kuvvetlerinin 130.000'i geçtiği bildirilmekte ve Mısır'daki İngiliz kuvvetlerinin dağılımı ve bu askerlerin milletleri hakkında bilgi verilmekteydi. Bunun yanında, İngilizlerin yaptıkları savaş hazırlıkları ve tahkimattan da bahsedilmekteydi. Galib Kemali Bey, Mısır'daki Müslüman ahalinin Osmanlı ordusunun Mısır'a zaferle gireceğinden emin olduğunu gözlemlendiğini yazmaktaydı. Gönderdikleri bu ajanların geçitlerde hava karanlık olunca Müslümanların eline İngilizlerin aleyhine çeşitli beyanatlar sıkıştırdıklarını da bildirmekteydi⁵⁵². Bu istihbarat, Kanal Harekâtı'na yol göstermek amacını taşımakla birlikte harekâtın gerçekleştiği 2/3 Şubat 1915 tarihinden sonra İstanbul'a gelmişti.

Sofya Sefareti'nden de Kanal Harekâtı öncesi bilgi gelmişti. Mısırlı iki zatın verdiği bilginin kendilerine Alman askeri kaynaklarınca iletilindiğini aktaran elçilik 8 Haziran'a kadar Selanik'ten İskenderiye'ye 30.000 İngiliz askerinin gönderilmiş olduğunu yazmaktaydı⁵⁵³. Bern'den gelen yazıda ise Mısır'a mütemadiyen kuvvet sevk edilmekte olduğu, Roma'daki Hakkı Bey'den gelen mektup içeriğine dayanılarak iletilmekteydi⁵⁵⁴. Yine, Bükreş Sefareti'nden Hâriciyye Nezâreti'ne gelen 19 Kânûn-ı evvel (1 Ocak 1915) tarihli telgraf-namede Ajans Royter'in İngiltere Hükûmeti'nin Mısır üzerinde himayesini

⁵⁴⁹ ATASE, K:531, D: 2077, F: 2/16.

⁵⁵⁰ BOA, DH. EUM. 4. ŞB. 1/9C.

⁵⁵¹ ATASE, K:248, D: 1031, F: 2/93.

⁵⁵² ATASE, K:531, D: 2077, F: 2/17.

⁵⁵³ ATASE, K:176, D: 759, F: 2/1.

⁵⁵⁴ ATASE, K: 176, D: 759, F: 9.

ilan ettiğini haber verdiği, İngiltere Hükûmeti'nin hilafetin hukukî hükümlerini yok saydığı bildirilmekteydi⁵⁵⁵.

3.2- Valiliklerden Gelen Bilgiler

Sefaretler dışında çeşitli valiliklerden de merkeze bilgi verildiği görülmekteydi. Buralardan gelen bilgilerin içeriği sefaretlerden gelenlerle çok büyük oranda benzerlik göstermekteydi. Hatta daha Osmanlı Devleti savaşa girmeden evvel Süveyş Kanalı'na dair İngilizlerin askerî veya lojistik faaliyetlerinin olup olmadığı hakkında bölgeden haberler verildiği, hatta bunun için bölgeden ücretli özel hafiyeler vasıtasıyla bilgi toplandığı anlaşılmaktadır. Medine-i Münevvere Muhafızlığı'nın "*gayet mahrem*" kaydıyla gönderdiği yazıda Kanal'daki istihbarat çalışması sonrası Süveyş Kanalı'nda İngilizlerin herhangi bir hazırlığının olmadığını anlaşıldığı bildirilmişti⁵⁵⁶. 6 Ağustos 1330 (19 Ağustos 1914) tarihinde gönderilip geri dönen bir casusun verdiği bilgileri aktaran Medine-i Münevvere Muhafızlığı, İngilizlerin telaş içerisinde olduğunu ve yollarda çok fazla casus bulunduğunu, Nahil'deki çok miktardaki malzemeyi Süveyş'e naklettiklerini ve Maan ile Akabe arasında müthiş miktarda asker bulunduğunu yazmaktaydı⁵⁵⁷.

Halep Valisi Celal'den alınan 23/24 Eylül 1914 tarihli şifrede ise bilginin kaynağının İngiliz konsolosluğu olduğu bildirilmekteydi. Buna göre, Afganistan, Hindistan, Mısır ve Fas'ta sükûnetin devam ettiği ancak Osmanlı Hükûmeti'nin Mısır sınırına sürekli asker, harp mühimmatı ve dinamit yığmasının İngiltere kamuoyunda kötü etki yaptığının İngiliz Konsolosu'nun Arapçaya çevirttirerek bastırmak istediği ve bu amaçla el-Takdim Matbaası'na verdiği yazıdan anlaşıldığı bildirilmekteydi⁵⁵⁸.

Beyrut Valisi Bekir Sami Bey ise, Port Said'te sevk memuru olan zatın kendisine verdiği bilgiyi aktarmaktaydı. Hindistan'dan gelen kuvvetin 9000 civarında olduğu ve bunların çoğunun Kahireli olduğunu ve Kahire Kalesi'nin İngiltere'den gelen toplarla kuvvetlendirildiğini bildirmekteydi⁵⁵⁹. Yine 12 Ağustos 1330 (23 Ağustos 1914) tarihinde Kudüs Mutasarrıfı Macid Bey'den gelen şifrede, Hindistan'dan 30.000 Budist askerin getirildiği ve bunların şehirlere taksim edileceği, Sudan'dan bile Mısır'a asker gönderileceği bilgisinin mahallinden Kudüs'e gelen bazı özel haberlerden alındığı iletilmekteydi⁵⁶⁰.

⁵⁵⁵ BOA, DH.EUM.5.ŞB, 2/59, B: 2. Bu telgraftan 10 gün evvel (9 Kânûn-ı evvel 1330- 22 Aralık 1914) Hâriciyye Nezâreti'nin Dâhiliye Nezâreti'ne yazdığı yazıda Petersburg'dan neşr olunup Bükreş Sefareti'nden bildirilen yazıda İngiltere'nin Mısır üzerinde ilan ettiği himayesini Fransa Hükûmeti tarafından tanındığı muvafakat edildiği bilgisi iletilmekteydi; BOA, DH.EUM.5.ŞB, 6/60, B: 1.

⁵⁵⁶ BOA, DH.KMS, 10/18, B: 1-8.

⁵⁵⁷ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 1/37, B: 1.

⁵⁵⁸ BOA, DH.EUM.5.ŞB, 2/19 B:1.

⁵⁵⁹ ATASE, K: 248, D: 1031, F: 2/12.

⁵⁶⁰ ATASE, K:248, D: 1031. F: 2/3.

Bundan beş gün sonra gelen şifreli telgrafta, Mısır askerini kumanda eden Müslüman subayların hepsinin Sudan tarafına sevk edilerek Mısır'a 400 İngiliz zabiti gönderildiği ve el-Ariş'ten Kantara Köprüsü'ne kadar İngiliz mühendisleri idaresinde 20.500 amele istihdamıyla tahkimat icra edildiği istihbar edilmekteydi⁵⁶¹. Nitekim 27 Eylül 1330 (10 Ekim 1914)'da Kudüs Mutasarrıflığı'ndan alınan şifrede, Mısır'a yapılacak herhangi bir askeri harekette Suriye sahiline İtalyan askeri çıkarılacağına, Mısır'dan gelen ve ecnebilerle teması sık olan bir zat tarafından haber verildiği bildirilmekteydi⁵⁶².

Hicaz Vali ve Kumandanı Vehib Bey'den 15 Ağustos 1330 (28 Ağustos 1914)'da gelen şifreli telgrafta Hindistan'dan İskenderiye'ye hareket eden vapurların Mısır'a nakl olunmak üzere iki fırka asker getireceği bildirilmekteydi⁵⁶³. Basra Valisi Sami Bey'den gelen 15 Teşrin-i evvel 1330 (28 Ekim 1914) tarihli yazıda ise Hindistan'dan gelen gemilerden bahsedilmekte ve bunlardan bir kısmının Süveyş'e gittiğinin, İbn-i Suud için çalışan bir casustan öğrenildiği bildirilmektedir⁵⁶⁴. Suriye vilayetinden 6 Teşrin-i sâni 1330 (19 Kasım 1914) tarihinde gelen şifrede ise, Hıdivin Mısır üzerine yapılacak askeri harekât öncesi Mısır'a yürüyecek orduya dâhil olacağına haber alındığı belirtiliyordu. Bu durumun gerçekliğinin tam olarak bilinmemesine rağmen böyle bir durumda yapılacak seferin galibiyetinin Hıdiv'e atfedileceği, Arabistan'ın durumundan istifadeyle, isyan çıkartılarak hükûmetin zor durumda bırakılabileceği bu durumun göz önünde tutulması gerektiği bildirilmekteydi⁵⁶⁵. Hatta buna benzer bir diğer şayialı habere göre ise, Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın "*divan-ı âli*" sıfatıyla Şam'dan Kudüs'e gelerek Gazze yoluyla Mısır sınırına gittikleri yönünde alınan duyurular Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Cemal Paşa ile paylaşılabiliyordu⁵⁶⁶. Ancak bu haberlerin kaynağında elbette Mısır'daki genel temayülün etkisi vardı. Öyle ki, savaşın başlangıcında Kahire sokaklarında Abbas Hilmi'nin zaferle Mısır'a girişini uman "*Abbas Hilmi geliyor*" sloganlarının duyulduğundan söz edilmekteydi⁵⁶⁷.

3.3- Merkezî Kurumlar Arasında Bilgi Paylaşımı

Bazen de merkezdeki çeşitli kurumlar arasında istihbarat paylaşımı olduğu görülmekteydi. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Erkan-ı Harbiye İkinci İstihbarat Şubesi'ne Kanal Harekâtı öncesi Mısır'daki gelişmeler hakkında bilgi verilmekteydi. Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Bey'in

⁵⁶¹ ATASE, K:248, D: 1031, F: 2/5.

⁵⁶² BOA, DH.EUM.7.ŞB, 1/53 B: 1.

⁵⁶³ ATASE, K:248, D: 1031, F: 2/1.

⁵⁶⁴ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/5 B: 1.

⁵⁶⁵ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/30 B: 1: Bu yazıya verilen cevapta Hıdiv ile ilgili şayanın aslı olmadığı Suriye vilayetine bildirilmiştir. BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/30 B: 2.

⁵⁶⁶ BOA, DH.ŞFR, 47/213, 10 Muharrem 1333 (29 Kasım 1914).

⁵⁶⁷ Gershoni, Jankowski, a.g.e., s. 24.

Başkumandanlığa yazdığı 21 Ağustos 1330 (3 Eylül 1914) tarihli 4 maddelik “*hususî ve mahrem*” kayıtlı yazıda, Mısır’a dair önemli bilgiler verilmekteydi. İsmail Bey, Yemen ve Hicaz’a memur olduğu halde Mısır’dan geçen subayların dikkat çekici olduğunu bildirmekte, halk arasında 300.000 kişilik bir Osmanlı kuvvetinin el-Arış’ten Mısır’a geçmek üzere olduğunu söylediğini iletmekteydi. Suriye ve Filistin’deki Türk zabitlerinden İngilizlerin çok büyük telaşa düştüğü ancak İskenderiye’deki Türklerin büyük bir baskı altında olduğunu Süveyş’e bir miktar Hint askeri ve topçusu geldiğini, buna karşılık Mısır’daki İngiliz kuvvetinin İngiltere’ye sevk olunmak üzere olduğunu yazmaktaydı⁵⁶⁸. Yine, 23 Eylül 1914 tarihli Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail imzalı belgede, Mısır’da bulunan muhbirden alınan bilgiye dayanarak İngilizlerin Mısır’da yaptıkları çalışmalar haber verilmekteydi. İngilizlerin Mısır’dan 18.000 asker istediği ancak Mısır Hükûmeti tarafından ret edildiğinin işitildiği belirtilmekte, İskenderiye’de İngilizlerin bir alan yaptıklarını harice gidecek yolcuların pasaportlarının kontrol edildiği ve bu gibi gelişmelerin İngiliz Hükûmeti’nin Mısır’ı ilhak etmek tasavvurunda olduğunu göstergesi olduğu belirtilmekteydi⁵⁶⁹.

Yine aynı makamlar arasında 1 Teşrin-i evvel 1330 (14 Ekim 1914) tarihli yazısmada ilginç bir askeri hazırlık bilgisi verilmekteydi. Buna göre Mısır’da bir fabrikada tren vagonlarının kalın bir demir tabaka ile kaplanarak içlerine toplar konulduğu, bunların İsmailiye’den itibaren bütün sahile sevk edildiği ayrıca askeri tertibatın güçlü ve Osmanlı askerinin gelişinin ise şiddetli bir şekilde beklendiği bildirilmekteydi⁵⁷⁰. Dâhiliye Nâzırı namına müsteşar imzasıyla Başkumandanlığa 14 Ağustos 1330 (27 Ağustos 1914) tarihinde sunulan uzun raporda özel yollardan Mısırla ilgili edinilen çok önemli bilgiler bulunmaktaydı. Dokuz maddelik raporda hem istihbarat haberleri bulunmakta, hem de izlenecek politikaya dair önemli tavsiyeler yer almaktaydı⁵⁷¹. Bu raporun özellikle sekizinci ve dokuzuncu maddeleri çok ilginçti. Sekizinci maddesinde Hicaz ve Medine’ye tayin olunan bazılarının Mısır’a çıkarak askerlik onuruna aykırı davranışlarda bulunduğu, Mısır’da bulunan bazı firarilerin bunların yanlarına sokulup kendilerini vatansever olarak tanıtarak, Osmanlı Hükûmeti hakkında bilgi aldıkları, sonra bu bilgileri birçok yalanla çoğalttıkları ve dolayısıyla bu gibi şahıslarla temasta bulunulmamasının bölgedeki zabitle bildirilmesi istenmekteydi. Raporun dokuzuncu maddesinde ise bazı gizli bilgilerin Mısır Hükûmeti’ne bildirildiği haber verilmekteydi. Buna göre 12 subayın karışıklık çıkarmak üzere Osmanlı Hükûmeti tarafından Hindistan’a gönderildiği, bunlar arasında Mülazım Eşref ile Sami Beylerin de bulundu-

⁵⁶⁸ ATASE, K:248, D: 1031, F: 6.

⁵⁶⁹ ATASE, K:248, D: 1031, F: 2/11.

⁵⁷⁰ ATASE, K:248, D: 1031, F: 13.

⁵⁷¹ ATASE, K: 361, D: 1444, F: 2.

ğunun Mısır Hükûmeti'ne haber verildiği belirtiliyordu. Ancak bu subayların birkaç gün evvel Mısır'a uğramaksızın geçmeleri sayesinde yakalanmadıkları yalnız bu bilgileri Mısır Hükûmeti'ne veren kişinin İstanbul'da Harbiye Nezâreti'nde bulunmasının çok muhtemel olduğu uyarısında bulunulmaktaydı⁵⁷².

Jandarma Umum Kumandanlığının Dâhiliye Nezâreti'ne istihbarat aktardığı da görülmektedir. 31 Ağustos 1330 (13 Eylül 1914) tarihli ve "*müsta'cel ve mahrem*" kayıtlı belgede Akabe'nin Şeşna Ceziresi denilen mevkiideki Müslüman telgraf memurlarının alınarak yerlerine İngiliz memurların yerleştirildikleri⁵⁷³, bazı noktalara siperler yapıldığının Medine-i Münevvere Jandarma Tabur Kumandanlığı'ndan bildirildiği ancak yeniden yapılan tahkikatta istihbaratın asılsız olduğunun anlaşıldığı belirtilmekteydi. Bunun yanı sıra, Süveyş Kanalı'nda 1000 kadar İngiliz vapurunun bulunduğu öğrenilmiş olduğu yazılmaktaydı⁵⁷⁴. Ancak "*1000 kadar*" rakamı oldukça mübahalalıdır. Bu gibi tespitlerde özellikle kişisel gözlemlerdeki algılama farklılıklarının etkili olduğu düşünülmelidir.

3.4- Kaynağı Belli Olmayan Bilgiler

Bazı belgelerde ise haberin kaynağı ve hangi makama yazıldığı belirtilmemiştir. İki sayfadan oluşan ve "*Mısır'da Ahvâl*" başlığını taşıyan belgede Mısır'da bütün idarenin İngiliz Hükûmeti'nin elinde bulunduğu, şiddetli sansür uygulandığını, Mısır'ın el-Ariş'te tutulduğu düşünülen 25.000 kişilik Türk ordusu tarafından bugün yarın işgal edileceğinin beklendiğini yazmaktaydı. Halkın camilerde Türk ordusunun muzafferiyeti için dua ettiği, İstanbul ile Mısır arasındaki telgraf hattının hemen hemen tamamen kesildiği, Mısır'dan İstanbul ile iletişimin kesin olarak yasaklandığı bildirilmekteydi. Buradan geçen subayların Osmanlı Hükûmeti tarafından "*bir me'mûriyyet-i mahsûsa*" ile gönderildiği düşüncesiyle çok sıkı gözetim altında tutuldukları ayrıca kendi özel casuslarının bu iş ile görevli olduğu ifade edilmekteydi. Hıdîv Kumpanyası'nın Bahr-i ahmer sahiline işleyen vapurların asker sevkياتına tahsis edildiği ve Mısır'da galeyanın müthiş olduğunu söyleyen zat, iki alay Osmanlı askeriyeye Mısır'ın işgal edileceğini "*kaviyyen ümid ederim*" diyordu. Bu zatın, Mısır'daki tüm İtilaf kuvvetleri askerlerinin kıyafet ve silahlarını anlatmasından ve hiçbir üst makam zikretmemesinden dolayı bölgeye gönderilen bir Türk casusu olması olasıdır⁵⁷⁵.

⁵⁷² Aynı Belge.

⁵⁷³ Bu konu hakkında 14 Eylül 330 (27 Eylül 1914) tarihinde Şam'daki 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa tarafından da bilgi verilmiştir. ATASE, K: 531, D: 2074, F: 3/1.

⁵⁷⁴ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 1/38 B:1.

⁵⁷⁵ ATASE, K:248, D: 1031, F: 2/22.

4- Birinci Kanal Harekâtı'nın Gerçekleştirilmesi

Osmanlı Devleti'nin resmen savaşa dâhil olması ile bir an önce yapılması istenen Kanal Harekâtı'nın, Cemal Paşa'dan gelen yazılardan anladığımız kadarıyla hazırlıkların tamamlanması mümkün olmadan ve elçiliklerden gelen raporlarda yapılan uyarılara rağmen bölgedeki İngiliz kuvvetinin ve deniz gücünün dikkate alınmadan/alınamadan başladığı anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda Birüssebi'den yola çıkarak Kanal'a ulaşacak birliklerden VIII. Kolordu, ileri yürüyüşüne 3 Ocak 1915'te başladı. Bu kuvvetin yürüyüş taktiği çöl şartları dolayısıyla geceleri yürümek ve gündüzleri dinlenmek şeklinde olmuştur, bundan amaç hem düşmandan gizlenebilmek hem de çöl şartlarına uygun hareket edebilmektir. Uzun hazırlıklar ve meşakkatli ilerleyiş sonunda 28 Ocak 1915 günü İkinci Habra'ya gelmiş olan IV. Ordu Karargâhında ordu komutanına, kolordu tarafından taarruz planı açıklanmıştı. Buna göre, sağ kol ile El Kantara'ya, sol kol ile Elferdan-Serapyum bölgesine, merkez kol-la Süveyş yönüne ilerlenecek ve asıl geçit harekâtını merkez kol ile yapmak şeklinde taarruz gerçekleştirilecekti. Seçilen bu bölgeler İngiliz savunmasının zayıf noktalarıydı. Bu taarruz planının bir parçasını da X. Tümen Kıtalarının ordu ihtiyatı olarak kalması oluştuyordu⁵⁷⁶.

Kanal üzerine yürüyüşten hemen evvel Kanal yakınlarında konuşlanan Türk ordusu ile İngiliz ileri karakol birlikleri arasında çatışmalar yaşanıyor. Mesela 28 Ocak günü el-Kantara yakınlarında İngiliz devriyeleri ile Türkler arasında bir çarpışma yaşanmıştı. İngilizler, Türklerin Kanal'ın doğusunda üç farklı noktada görüldüğünü yazıyorlardı⁵⁷⁷. 30 Ocak'ta, Türklerin en büyük kuvvetinin Kanal'a saldırmak üzere konuşlandığı alan Kantara'daki İngiliz birliklerince bildiriliyordu⁵⁷⁸. Bu arada Kantara yakınlarında konuşlanan Türk kuvvetlerinin, su yokluğundan yahut İsmailiye-Tossum sınırında toplanmak amacıyla hareket ettikleri gözlemleniyordu. Asıl saldırıya kadar geçen birkaç günlük sürede İngiliz kuvvetleri, Türk kuvvetlerinin geri birliklerine saldırarak Kanal önüne gelen ordunun geri birlikleri ile irtibatını kesmeye çalışıyordu. Mesela, 31 Ocak günü Doris isimli İngiliz zırhlısının İskenderun Limanı'nda karaya çıkardığı küçük bir grup İngiliz askeri demiryolu vagonlarını ele geçirmeye ve telgraf hatlarını yok etmeye çalışmıştı. Bu İngiliz birliğinin saldırıya uğradığı ve İngiliz kuvvetlerinden telefât verilmediği ancak 5 Türk askerinin esir alındığı bildiriliyordu⁵⁷⁹.

⁵⁷⁶ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, s. 189-201. Bu hazırlıkları izleyen İngiliz deniz kuvvetleri binlerce deve ve "100.000" kadar kişinin Kuseymc ve El Arış'te yerleştiği ve bu çapta bir kuvvetin Kanal'a yürümesi için 7-10 günlük bir süreye ihtiyaç olacağını hesaplanabileceğini bildiriyordu.; Churchill Archives, CHAR, 13/67, 12, 11 Ocak 1915.

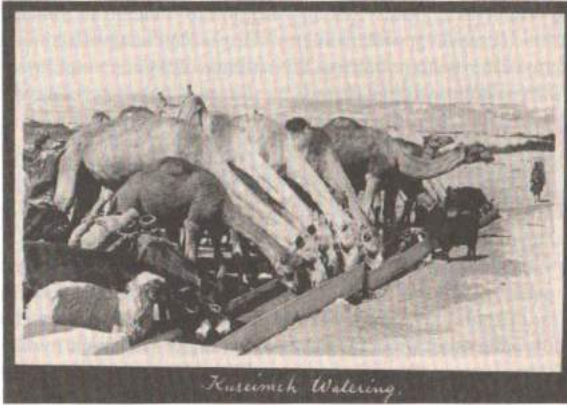
⁵⁷⁷ "Skirmish near the Canal", *The Times*, 28 Ocak 1915.

⁵⁷⁸ Churchill Archives, CHAR, 13/67, 30, 30 Ocak 1915.

⁵⁷⁹ Churchill Archives, CHAR, 13/67, 32, 31 Ocak 1915.

Kaynak: Library of Congress, Digital Collection; kanala yürüyeccek kuvvetler.

Kaynak: Library of Congress, digital collection, Kuseyme kampında develerin dinlendirilmesi.

İkinci Habra'dan hareket ederek Kanal'a doğru ilerlemeden önce arkadan gelen Hicaz sefer kumandanlığına mensup bir hecinsüvar subayla Kanal'a yapılacak seferin stratejisini anlatan bir not gönderilmişti. Buna göre:

- 1- Ordu 2/3 Şubat gecesi Kanal'a taarruz edecek ve Kanal'ı geçecektir.
- 2- Sol kanat kolu müfrezesi, aynı gece Süveyş'e karşı gösteriş taarruzları yapacak emrini almıştır.

3- Hicaz sefer kuvvetinin hepsinin veya bir kısmının bir an önce Kanal'a yerleşmesi lazımdır. Bu amaçla kuvvetin fazla olan tüm yükleri terk ederek yetişmesi gerekmektedir⁵⁸⁰. Bu pot ile de Kanal'a yapılacak saldırının tarihi kesinleşmiş oluyordu. Ayrıca ana kuvvet olan VIII. Kolordu, Kanal'ı, muntazam bir geçit şeklinde değil, ansızın bir baskınla geçmenin, üstün İngiliz kuvvetleri karşısında daha doğru bir yöntem olacağına karar vermişti⁵⁸¹. Üç koldan yürüyen Osmanlı kuvvetleri İngilizlerce dikkatle izlenmekte ve şaşırtma hareketi yapıldığı anlaşılmaktaydı. Akabe-Nahil yolundan ilerleyen kuvvetlerin İngiliz kuvvetlerini üzerlerine çekmeyi planladıklarının anlaşıldığı ve bunun Cemal Paşa'nın ileri harekât planının bir parçası olduğu gazete sütunlarındaydı⁵⁸².

Bu arada Kanal önüne gelen Türk kuvvetlerinin sayısını neredeyse tam olarak hesaplayan İngilizler, Türklerin 19.000 kişilik bir insan gücü ve 16 makineli tüfekle Kanal'ın 4 ila 12 mil yakınına yerleştiğini bildiriyordu. Bu amaçla saldırının yapılacağı geceden bir gün önce Kanal'ı takviye etmek üzere Avustralya birlikleri yerleştirilmişti⁵⁸³. Cemal Paşa 13 Kânûn-ı sâni 1330 (26 Ocak 1915)'da Kanal'a hareketinden evvel merkeze gönderdiği telgrafında, "Bugün ordu karargâhıyla Kanal'a hareket ediyorum" diyor ve bulunduğu noktanın telgraf hattının son noktası olduğundan, bundan sonraki kısımlarda muhaberenin hecinsüvar muhabere postalarıyla yapılacağını bildiriyordu. Ayrıca askerin maneviyatının oldukça iyi durumda olduğunu vurgulayarak, mevcut gelişmelerde tertip edilen dışında bir durum olmadığını belirtiyordu⁵⁸⁴.

Kısa hazırlık ve planlama evresinin ardından büyük umutlar bağlanan Kanal hücumu 2-3 Şubat gecesi saat 02.00'da başlamıştı. Başlangıçta yürüyüş çok düzenli olmasına rağmen, ilk hatta bulunan tombazları taşıyan birliklerin, tombazların ağırlığından dolayı geri kaldıkları ve sükûnetin bozulduğu görülmektedir. Birliklerin 600-700 metre sokuldukları sırada Kanal batısında yer alan köpeklerin havlamasıyla başlayan İngiliz nöbetçisinin ateşi, Kanal'a tombaz indirilmesini son derece zorlaştırmıştı. Zira Kanal'ın her yerinden tombaz indirilmesi mümkün değildi. Ancak belli noktalardan suya tombazlar indirilebiliyordu. Ayrıca ağır ateş nedeniyle karşıya geçebilen tombazlar geri getirilememiş birçoğu da aldığı kurşun nedeniyle batmıştı⁵⁸⁵.

⁵⁸⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, s. 203.

⁵⁸¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, s. 204.

⁵⁸² "The fight, for the Canal", The Times, 8 Şubat 1915; "The three routes to Egypt", The Observer, 31 Ocak 1915; The Observer'da Kanal'a yürüyen Türk ordusunun üç koldan ilerlerken takip edeceği güzergâh harita ile gösteriliyordu.

⁵⁸³ Churchill Archives, 13/67, 36, 2 Şubat 1915; "Australians reach Egypt", The New York Times, 3 Şubat 1915.

⁵⁸⁴ ATASE, K: 161, D: 711, F:80.

⁵⁸⁵ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, s. 212.

Tossum'u geçmek üzere başlayan saldırıda alüminyum botların bunu gerçekleştiremediği yaklaşık 30 botun yok edildiği, sadece bir tanesinin karşı kıyıya geçebildiği, "*Swiftsure*" zırhlısı tarafından Deniz Kuvvetleri Bakanlığı'na bildiriliyordu⁵⁸⁶. 3 Şubat 1915 sabahı bazı avcı kıtalarının Kanal'ın doğusunda çekilmekte oldukları görülmüyordu. Timsah Gölü'nde, biri İsmailiye'nin hemen önünde, diğeri onun güneyinde -gölün sonunda- olmak üzere iki harp gemisi, Acıgöl'ün kuzey ucuna yakın bir yerde de başka bir harp gemisi vardı. İngiliz sahra topçusu da saldırıya mukabele etmişti⁵⁸⁷. Aynı güne ait bir İngiliz raporunda Türklerin İsmailiye üzerine yüklendiği ve bu kuvvetlerin 900 yarda (822, 96 metre) içeri girdiği, Tossum üzerine yapılan saldırı girişiminin engellendiği ve tombazların birçoğunun ele geçirildiği bildiriliyordu. Ayrıca Kantara üzerine saldırının da püskürtüldüğü ve Türklerin 15 yaralı ve 40 esir kayıp verdiği anlatılıyordu. Yine "*Swiftsure*" isimli zırhlının geri çekilen Türk kuvvetlerini bombaladığı, Timsah Gölü'nde "*Hardinge*" isimli zırhlının ve "*Requin*" isimli Fransız zırhlısının Türk ateşinden ötürü yerlerini korumakta güçlük çektiği anlaşılmaktaydı. Türk topçusunun atışıyla "*Hardinge*" zırhlısının zarar gördüğü, 10 kişi kadar ölü olduğu bildiriliyordu⁵⁸⁸.

Saldırının gerçekleşmesiyle birlikte Kanal'da zırhlı silahlara sahip gemi ihtiyacı belirmiş ve bu durum Fransız Deniz Kuvvetleri ile müzakere edilmişti. Bununla alakalı olarak "*Henry IV*" isimli Fransız gemisinin hafif silahlarının zırhlı olmasından ötürü Kanal'da son derece kullanışlı olabileceği bildirilmişti⁵⁸⁹. Aslında Kanal'daki İngiliz ve Fransız zırhlıları eğer seferi Osmanlı kuvvetleri daha uzun menzilli obüs bataryalarına sahip olsaydı, savunma için sahip oldukları öneme karşın hedef olmak adına da bir o kadar tehlikeli olabilirdi. Vurulan bir harp gemisinin Kanal'ı kapatması çok uzak bir ihtimal değildi. Ancak Türk kuvvetlerinin bu menzilde obüs bataryasının olmaması oldukça büyük bir talihsizlikti⁵⁹⁰.

Geri çekilişin başlaması üzerine "*Swiftsure*" isimli harp gemisi çekilen Türk birliklerine ateş açmış, Tossum'a geçme girişimi engellenmiş ve ele geçirilen köprücü malzemesi İngiliz kuvvetlerince yok edilmişti. Bu arada Türk birliğinin ateşinin verdiği zarar neticesi Kanal'da batmaktan endişelenen "*Hardinge*" kruvazörü, Timsah Gölü'ne çekilmişti. Yine aynı şekilde "*Requin*" de Timsah Gölü'ne çekilmişti⁵⁹¹. Bu arada İngiliz Genel Komutanlığı'n-

⁵⁸⁶ Churchill Archives, CHAR, 13/67, 42, 4 Şubat 1915; Erden de bu durumu hatıralarında anlatmakta ve 30 rakamını vermektedir; Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2006, s.40.

⁵⁸⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 212.

⁵⁸⁸ Churchill Archives, CHAR, 13/67, 37, 3 Şubat 1915.

⁵⁸⁹ Churchill Archives, CHAR, 13/67, 38, 3 Şubat 1915.

⁵⁹⁰ Erden, a.g.e., s.31.

⁵⁹¹ Churchill Archives, CIAR, 13/67, 40, 3 Şubat 1915; Bu olayı Erden'de anılarında anlatmaktadır; Erden, a.g.e., s. 39.

dan Kanal'daki Amiral Peirse'ye gönderilen telgrafta mevcut cephanenin idareli kullanılması, zira Kanal'daki Türk saldırısının uzun sürebileceği ve eldeki mevcut cephane miktarının sınırlı olduğu bildirilmişti⁵⁹². Ancak 3 Şubat öğleden sonra halen ateş üstünlüğü elde edilememesi üzerine Cemal Paşa ve VIII. Kolordu kurmayları arasında düzenlenen toplantıda harekâttan başarı elde edebilme ihtimalinin olmadığı kararına varılmıştı. Bu durumda yalnız kişisel şerefi için sefer kuvvetini mahvetmeyeceğini bildiren Cemal Paşa, çekilme kararı vermişti⁵⁹³.

Saldırının gerçekleşmesinin ardından İngilizlerin edindiği istihbarata göre, Hudeyde'ye "*Ayaesha*" isimli bir Alman gemisinin Kaptan Von Muecke komutasında ve karacı birliklerin "*Emden*" isimli Alman gemisi ile birlikte ulaştığı ve Türkler tarafından heyecanla karşılandığı bildiriliyordu⁵⁹⁴. Ancak bu gemilerin geldiği dönemde, Türk kuvvetlerinin Kanal önünden geri çekilişi başlamıştı. Cemal Paşa anılarında Kanal'a yapılan bu seferi İngilizlere onları Kanal'da rahat bırakmayacakları izlenimi vermek için yaptığını, zira zırhlı trenler dâhil olmak üzere her türlü teknik ve insan sayısı açısından ileride olan bu kuvvete karşı ellerindeki ilkel imkânlarla Kanal'ı ele geçirmek ihtimali olmadığını bildiğini yazmaktaydı⁵⁹⁵. İngilizlerin savunmaya yönelik olarak aldığı tedbirlere dikkat edildiğinde Kanal'ın İngilizlerce kruvazörlerle savunulduğunu söylemek mümkündür. İngiliz savaş gemileriyle Timsah Gölü ile Acı Göl'den açtıkları ateşte Kanal savunmasında oldukça caydırıcı olmuşlardır. Türk birliklerinin ise bu savaş gemilerini vuracak uzun namlulu obüs bataryalarından mahrum olması kruvazörlerin işini kolaylaştırmıştı.

İngiliz savaş gemisi "*Swiftsure*"'un raporuna göre Kanal taarruzu neticesinde İngiliz savaş gemileri ile ilgili durum şöyleydi; "*Hardinge*" harp gemisinin vurulması sonucu içlerinde pilotların da olduğu 10 İngiliz askeri yaralanmıştır. Bunlardan bir kılavuzun durumu ağırdı. "*Requin*" savaş gemisi Türk kuvvetlerinin makineli tüfeğini susturmuştu, "*D'entrecasteaux*" isimli Fransız gemisi bir grup Türk'ü kuzey doğuda dağıtmıştı. İngilizlerin verilerine göre Türkler bu saldırıda 300 ölü, 504 esir ve 50 yaralı vermişti. İngiliz kaybı 20 ölü, 98 yaralıydı⁵⁹⁶.

Ali Fuad Erden Türk kayıplarını şu şekilde vermektedir; 18 subay, 156 er şehit, 18 subay, 399 er yaralı. 16 subay 803 er kayıp⁵⁹⁷. Cemal Paşa ise

⁵⁹² Churchill Archives, CHAR, 13/67, 41, 4 Şubat 1915.

⁵⁹³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, s. 217.

⁵⁹⁴ Churchill Archives, CHAR, 13/67, 39, 4 Şubat 1915; Burada sözü edilen Emden gemisi ile ilgili bilgini yanlış bir istihbarat olması muhtemeldir. Zira Alman donanmasındaki Emden zırhlısı Hint Okyanusunda görev yapıyordu ve Avustralya savaş gemisi Sydney tarafından Kasım 1914'te batırılmıştı. Ancak burada ismi geçen Emden isimli geminin Alman donanmasındaki daha küçük bir savaş gemisi olma ihtimali de vardır.

⁵⁹⁵ Cemal Paşa, a.g.e., s. 183.

⁵⁹⁶ Churchill Archives, CHAR, 13/67, 42, 4 Şubat 1915.

⁵⁹⁷ Erden, a.g.e., s. 41.

harekâtın insan bilançosunu şu şekilde vermektedir; 14 subay, 174 er şehit, 15 subay, 366 yaralı, 15 subay, 712 er kayıp⁵⁹⁸. Kayıp şeklinde verilen bu rakamların esir askerler ya da naaşı bulunamayan askerler olduğu anlaşılmaktadır. The Observer'e göre ele geçirilen 300 Türk esiri arasında oldukça ağır yaralı olanlar bulunmaktaydı ve bunların içinde muhtemel ölümler yaşanacaktı⁵⁹⁹. Yaralı Türk askerleri Kahire'de bir hastaneye götürülmüştü. Bu hastanenin Sultan Hüseyin Kamil tarafından ziyaret edildiği haberinin İngiliz basınında yer almasına bakılırsa bu hastanenin Kasirül Ayn Hastanesi olduğu anlaşılmaktadır⁶⁰⁰.

Diğer taraftan Türk birliklerinin geri çekilişi disiplinli bir biçimde kademeli olarak gerçekleştirilmişti. Türk birliklerinin tam anlamıyla çelişiyor olduğu "Swiftsure" harp gemisi tarafından da gözlemlenmişti⁶⁰¹.

Cemal Paşa 26 Kânûn-ı sâni 1330 (8 Şubat 1915)'da gönderdiği telgrafta Kanal'da yaşanan çarpışmayı özetlemişti. İngilizlerin Kanal'ı aylardan beri kuvvetli bir şekilde tahkim etmekte oldukları yönünde edinilen bilgilere göre Mısır seferini icra edecek kuvvetin tümüyle bir harekât gerçekleştirilmesi durumunda ne gibi sıkıntılara duçar kalacağının anlaşılabilmesi için kuvvetin bir kısmının Kanal'a bir saldırı gerçekleştirdiğini bildiriyordu⁶⁰². Cemal Paşa bu hareketin tam bir saldırı değil ancak böyle bir hareketin keşfi niteliğinde olduğunu iddia ediyordu. Karşı sahile geçmek için yapılan girişimin çıkan kum fırtınasının Kanal önüne kuvvetlerin geç gelmesine neden olduğunu ve fecirle birlikte İngilizler tarafından Türk birliklerinin görülmesinde etkili olduğunu belirtiyordu. Öte yandan, çok iyi teçhiz edilmiş Kanal'da İngilizlerle süren 30 saatlik çatışma neticesinde Timsah Gölü'ndeki bir İngiliz kruvazörünün⁶⁰³ tahrip edilerek çekilmek zorunda bırakıldığı ancak tüm direnişe rağmen karşı tarafta tutunmanın mümkün olmadığının görüldüğünü yazmaktaydı. Ayrıca Cemal Paşa bu "keşif taarruzunda" düşmanın Kanal'ın doğu kesiminde yaptığı kuvvetli tahkimatının görüldüğünü, Kanal'ın altı adet kruvazör tarafından korunduğunu anlaşıldığını, şimendifer hattının zirhlî trenlerle taşınan rovelvör toplarıyla mücehhez olduğunun görüldüğünü bildiriyordu. Bunun gibi sıkı bir koruma altında bulundurulmuş Kanal'da karşı tarafa geçilse bile tutunmanın mümkün olamayacağı anlaşıldığından geri çekilmeye karar verildiğini bildiriyordu⁶⁰⁴. Bu "keşif taarruzu" iddiasını İngilizler çok da gerçekçi bulmamışlar ve şu soruyu sormuşlardı: "Cemal Paşa'nın bizim hattımızı 25.000 kişilik bir kuvvetle kırmayı denemesi bir keşif taarruzu olabilir mi?... Diğer taraftan

⁵⁹⁸ Cemal Paşa, a.g.e., s. 188.

⁵⁹⁹ "Defence of Egypt, 300 more prisoners", The Observer, 7 Şubat 1915.

⁶⁰⁰ "Sultan of Egypt visits the wounded", The Manchester Guardian, 10 Şubat 1915.

⁶⁰¹ ChurchillArchives, CHAR, 13/67, 47, 9 Şubat 1915.

⁶⁰² ATASE, K: 531, D: 2076, F: 38.

⁶⁰³ Daha önce sözü edilen Hardinge isimli İngiliz kruvazörü.

⁶⁰⁴ ATASE, K: 531, D: 2076, F: 38.

*Cemal Paşa bir keşif yapmayı denediyse, bu onlara çok pahalıya mal oldu ve General Wilson'a çok parlak bir zafer kazandırdı*⁶⁰⁵.

İbin'e gelindiğinde Cemal Paşa yeni bir raporla Kanal'daki müsademe ve geri çekilen kuvvetlerin durumları hakkında bilgi vermişti. Buna göre 22 Kânûn-ı sâni 1330 (4 Şubat 1915)'da başlayan geri çekilişin devam ettiğini 23 Kânûn-ı sâni itibarıyla kuvvetlerin Kanal'ın 15 km. uzaklıkta bulunduğu ve doğuya doğru hareketin devam ettiği bildirilmekteydi. Kanaldan geri çekilişin ilk gözlemlendiği anda İngiliz zırhlılarının geri çekilen Türk birliklerine ateş açması dışında Türk kuvvetlerinin İngilizlerce takip edilmediği anlaşılmaktadır. Ancak İngiliz ve Amerikan basınında geniş yer bulan haberlerde İngiliz kuvvetlerinin müthiş bir zafere imza attıklarına vurgu yapılmıyordu⁶⁰⁶. Hatta Türklerin zayıfları resmi kaynaklarda belirtilen rakamların oldukça üzerinde olarak gösteriliyordu. Türklerin 8'i Kanal'da boğulmaya bağlı olmak üzere toplam 500'ün üzerinde askerinin öldüğü belirtiliyordu. 100'ü yaralı olmak üzere 652 esir geride bıraktığını ve Türklerin tamamıyla geri çekilmekte olduğu bildiriliyordu⁶⁰⁷.

Geri çekiliş esnasında ordu karargâhı Cifcafe'ye geldiğinde, Cemal Paşa Başkumandanlıktan gecikmiş bir şifreli telgraf aldı. Telgrafta, Kanal taarruzunda ordunun başarı sağlayamamasının bütün İslam âlemi üzerinde kötü tesir bırakacağından, başarı ihtimali kesin görülüyorsa Kanal'a taarruz edilmesi gerektiği bunun için kesin başarının araçları hazırlanana kadar İngilizlerin Kanal üzerindeki kuvvetlerinin tutulmasıyla yetinilmesinin yerinde olacağı vurgulanıyordu⁶⁰⁸. Bu emir ancak seferin icra edilmesinden dönüşte alan Cemal Paşa, İbin'den yazdığı cevapta seferden edindiği izlenimlerini sıralamıştı. Kanal'da seyrü seferi engelleyebilmek için topçu ateşiyle sürekli olarak seferi kuvvetin Kanal önünde kalması gerektiğini ancak su, erzak, cephane ikmali açısından buna imkân olmadığı, ayrıca Kanal'ı tahrip edebilmenin ancak karşı tarafa geçip yerleştikten sonra mümkün olabileceğinin bu seferde görüldüğünü bildirmekteydi⁶⁰⁹. Cemal Paşa'nın Başkumandanlığa verdiği uzun bir raporda Kanal seferinin başarısızlığının nedenleri uzun uzun anlatılacaktı⁶¹⁰.

Türklerin Kanal'daki harekâtı Mısır yönetiminde herhangi bir telaşa neden olmadı. Ayrıca Kanal Harekâtı'ndan sonra yaralı Hint ve İngiliz askerlerinin Mısır Sultanı Hüseyin Kamil tarafından ziyaret edildiği ve bu ziyaretten sonra Sultanın yaralı Türk askerlerini de ziyaret ettiğine basında yer veriliyor-

⁶⁰⁵ "The battle of the Canal", *The Times*, 13 Şubat 1915.

⁶⁰⁶ "Attack on the Canal, heavy Turkish losses", *The Times*, 5 Şubat 1915; "Attack upon Egypt; sharp fighting with Turks along the Suez Canal", *The Manchester Guardian*, 5 Şubat 1915.

⁶⁰⁷ "Turks in full retreat, no enemy near the Canal", *The Times*, 9 Şubat 1915.

⁶⁰⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 221.

⁶⁰⁹ ATASE, K: 162, D: 714, F: 33/2; 26 Kânûn-ı sâni 1330 (8 Şubat 1915).

⁶¹⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 252-262.

du. İlaveten, Mısır Sultanı Hüseyin Kamil, Kanal savunmasındaki çabalarından dolayı “*Serdar*”ı yani Mısır Genel Komutanı ve Sudan Genel Valisi olan Wingate’i kutlamak için telgraf göndermeyi ihmal etmiyordu⁶¹¹.

Bu arada dönüş yolunda olan Cemal Paşa Başkumandanlığa gönderdiği bir telgrafta İngilizlerin Kanal Harekâtını nasıl lanse ettiklerini merak ettiğini soruyor ve kendisine bildirilmesini istiyordu⁶¹². Cemal Paşa’ya İngilizlerin çeşitli ajanslara gönderdiği Kanal saldırısı hakkındaki haberler özet bir şekilde bildiriliyordu. Buna göre Royter ajansından alınan cevapta “*Türklerin Tossum üzerinden Süveyş Kanalı’nı geçmek için vûkû hulan teşebbüsâtına burada gülmekle mukabele ediyorlar.*” ifadelerine yer verilmekteydi⁶¹³. Ayrıca bu haber özetlerinden Mümtaz Bey’in idaresindeki kuvvetlerden firar edenlerin İngilizlere sığındığı, diğer birçok Türk kuvvetinin firar ederek İngilizlere sığınacağı yönünde haberlerin yayıldığı anlaşılmaktaydı⁶¹⁴. Ayrıca Amerikan basınına İngiltere menşeli ulaşan haberlere göre Kanal’a çok geniş bir cepheden saldırılan Türkler, bu harekât boyunca 10.000 kayıp vermişti⁶¹⁵. Hatta Kanal’a yapılan Türk hareketini biraz da küçümseyici haberler yapılmış ve Alman subayların beraberinde bir beyaz bayrak taşıdıklarını ve bunun oldukça ilginç olduğu yorumlarına yer verilmişti⁶¹⁶. Aslında asılsız yahut çarpıtılmış haberler Türk basınında da yer alıyordu. Gerçekleşmemiş olmasına rağmen Tossum üzerinden karşıya geçmek üzere yüklenen Türk ordusunun karşı tarafa geçerek yerleştiği haberleri veriliyordu⁶¹⁷. Ayrıca Türk askeri ile birlikte yemek yiyen Arap askerleri resmedilerek Kanal’dan geçen tarafsız gemilerden alınan bilgiler referans gösterilip, İngilizlerin, Türklerin saldırısından korkarak Kanal’ı telaşa takviye ettikleri haberlerine yer veriliyordu⁶¹⁸.

Cemal Paşa, İngilizlerin Kanal’ın doğusunda kendilerini takip etmeye cesaret edemediğini ve onların Kanal önünde herhangi bir zafer kazanmadığını, gönderdiği telgraflarla vurgulamıştı. İngilizlerin Kanal’da zafer kazandıkları yönündeki haberlerin şiddetli bir şekilde tekdiz edilmesini, zira Osmanlı kuvvetleri zayıyata uğramışsa da İngiliz kruvazörlerine de Türk ateşinin mühim surette zarar verdiğini yazıyordu. Cemal Paşa bu keşif taarruzunda gerekli ve eksik olan her türlü malzeme ve donanımın tespit edildiğini belirtiyordu. Kı-

⁶¹¹ “Sultan’s congratulations”, *The Times*, 10 Şubat 1915; “Egyptian artillery’s fine work”, *The Manchester Guardian*, 10 Şubat 1915.

⁶¹² BOA, DH.KMS, 30/67, 3, 28 Kânûn-ı sâni 1330 (10 Şubat 1915).

⁶¹³ BOA, DH.KMS, 30/67, 5, 31 Kânûn-ı sâni 1330 (13 Şubat 1915).

⁶¹⁴ Aynı Belge.

⁶¹⁵ “10.000 Turks dead in raid on Egypt”, *The New York Times*, 11 Şubat 1915.

⁶¹⁶ “Had a special white flag”, *The New York Times*, 7 Şubat 1915; “German officer’s white flag”, *The Times*, 9 Şubat 1915.

⁶¹⁷ “Mısır yolunda büyük muzafferiyetler”, *İkdâm*, 30 Kânûn-ı sâni 1330 (12 Şubat 1915).

⁶¹⁸ “Mısır Süveyş Kanalı”, *Servet-i Fünûn*. Aded: 1238, 12 Şubat 1330 (25 Şubat 1915).

sacası Türklerin Kanal'da İngilizler tarafından mağlup edilemediği ve bir zafer kazanıldığı yönünde haberlerin tekdiz edilmesi gerektiğini belirtiyordu⁶¹⁹.

Aslında Kanal Harekâtı'nın gerçekleştirilmesinin hemen ardından İngilizler tekrar bir harekât yapılabileceği endişesini taşımışlardır. Hatta bu yönde bazı istihbarat bilgileri alınmışsa da⁶²⁰ her yönüyle yeni bir askerî sefer için hazırlıklara ağırlık verilecek ve ikinci bir şefar denebilecek harekât ancak 1916 Temmuzunda gerçekleştirilebilecekti.

5- Kanal Harekâtı Ana Kuvvetleri Dışındaki Diğer Birliklerin Faaliyetleri

Tossum üzerinden Kanal'a saldıran ana sefer kuvvetinin dışında diğer birliklerin faaliyetleri de Kanal Harekâtı'nın bir parçası olduğundan bu kapsamda değerlendirilmelidir. Bu birlikler Mahdes Müfrezesi ile Şaluf'a gönderilen birlik, Sağ kanat kolunu oluşturan el-Kantara'daki birlik, sol kanat müfrezesi, Şaluf'a gönderilen 28. Alay 2. Bölüğü ve Gondos Müfrezesi'dir. Bu birliklerin faaliyetleri Kanal Harekâtı'nın bir parçasıdır.

a- Mahdes Müfrezesi'nin Harekâtı: Kesin taarruzun yapılacağı Tossum-Serapyum merkezinin kuzeyinde toplanan bu müfrezenin toplanma yerinin adının Mahdes olmasından dolayı bu ismi almıştı. Söz konusu müfreze, iki kola ayrılmış ve bu kollara el-Ferdan ile İsmailiye istikametlerine taarruz etme görevi verilmişti.

b- Sağ Kanat Müfrezesi'nin Harekâtı: 31 Ocak 1915 de el-Kantara'nın 12 km kadar kuzeydoğusunda yerleşmişti. Burada güçlü İngiliz tahkimatının yarılması zaten güç olduğundan bölgede mümkün olduğunca fazla kuvvetin meşgul edilmesi planlanmıştı. Bu amaçla girişilen saldırı planı emirler doğrultusunda uygulanmış ve 4 km'den fazla genişliği olan bir cephede düşman tamamıyla meşgul edilmişse de sürekli takviye edilen İngiliz kuvvetlerinin karşısında daha fazla fayda sağlanamayacağı anlaşıldığından 3/4 Şubat ge-

⁶¹⁹ ATASE, K: 162, D: 714, F: 33.

⁶²⁰ TNA, FO, 371/2483, 14972/154, 9 Şubat 1915; Buchanan'ın bildirdiği ve Askerî Ataşe'nin Sofya kaynaklı edindiği bilgiye göre, Türkler 28 Şubat tarihinde yeni bir sefer yapmak istiyorlarsa da Almanlar buna karşı çıkmaktadır.; Daily Mail'in Kopenhag temsilcisinin Türklerin Mısır seferden vazgeçtiği yönünde aldığı bilginin elçi tarafından teyit edilmesi isteniyordu; TNA, FO, 371/2483, 16925/4, 12 Şubat 1915; Ancak verilen cevapta çeşitli dedikoduların dolaştığını ancak kesin bir bilginin alınmadığı bildiriliyordu; TNA, FO, 371/2483, 17460/5, 14 Şubat 1915. Ayrıca Atina elçisi Elliot'un "gizli" ibareyle gönderdiği yazıya göre, Yunan Hükümeti İstanbul'daki temsilcisinden öğrendiğine göre Türkler Mısır'a yeni bir saldırından vazgeçmişlerdir. Zaten yapılan bu ilk seferin hedefi Mısır'da büyük bir kuvvetin İngilizlerce tutulmasının sağlanmasıydı. Ayrıca Kanal'a demiryolu ulaşımı sağlanmadan ve ağır topçu eksikliği giderilmeden saldırılmasının bir sonuç getirmeyeceğine inanılmaktaydı. Alman yetkililerin imkânsızlığı kabul etmediği ancak geçici bir süre eksikliklerin giderilmesi için seferin tehir edilmesine karar verildiği bildirilmekteydi. TNA, FO, 371/2483, 23234/96, 27 Şubat 1915. Tüm olumsuzluklara ve eksikliklere rağmen Kanal'a yönelik ikinci bir sefer yaklaşık bir buçuk yıl sonra tekrar denenecekti.

cesi tekrar eski mevzilere çekilerek burada toplanılmıştı. Müfreze 7 Şubat'ta Birülabd'a gelmişti. el-Ariş'te düşman harp gemilerinin görüldüğü haberi de alındığından el-Ariş'e gelmesi istenen müfreze 11 Şubat'ta el-Ariş'e varmıştı.

c- Sol Kanat Müfrezesi'nin Harekâtı: 20 Ocak 1915'de Kal'atü'n-nahil'den hareket eden müfreze 12 km. mesafede ve Süveyş'in güneydoğusundaki Biri Mabuk'a varmıştı. 27 Ocak sabahı düşmanla ilk temas gerçekleşmişse de parça parça olan bu çarpışmalardan fayda elde edilemedi. Müfreze'ye 6 Şubat'ta geri çekilme emri verilmiş aynı tarihte geri çekiliş başlamıştır.

d- Şaluf Müfrezesi'nin Harekâtı: 31 Ocak- 1 Şubat gecesi 2. Habra'dan eş-Şaluf'a gitmesi emredilen 28 Alayın 2. bölümü aynı gece Şaluf'un doğusuna geldi. Ancak bölgedeki yoğun düşman gemisi ateşi nedeniyle kademeli olarak geri çekilen kuvvet, 6 Şubat'ta İkinci Habra'ya vardı.

e- Gondos Müfrezesinin Harekâtı, (Tur Baskını Teşebbüsü): IV. Ordu Komutanlığı'nın hizmetindeki Jory Gondos'un sol kanat müfrezesi harekete geçmeden önce bu yedek subay küçük bir müfreze ile birlikte harekete geçmişti. Mevcudu Eşref Kuşçubaşı'nın da gönüllüleri dâhil olmak üzere 50 kişi ve 10 muvazzaf Türk erinden ibaretti. Bu kuvvete nazaran oldukça fazla olan İngiliz askerlerinin sayısı ve limanı koruyan bir İngiliz kruvazörünün varlığı tespit edilmişti. Az sayıdaki bu birlik bölgede sol kanat askerlerinin ihtiyacını sağlayacak su kuyusunu bir süre elinde tutabilmiş ve bazı çarpışmalarda İngilizleri geri püskürtmüştü. Ayrıca söz konusu kuvvet, 6 Şubat'ta Tur'un 90 km kuzeyindeki maden ocağına gece karanlığında baskın yapmış ve maden ocağını tahrip etmişti. Burada bazı ganimetler ele geçirilmiş ve Tur Limanı'nda bazı petrol tesisleri ve evlerde tahribat yapılmıştı. 6 şehit veren birlik, Kal'atü'n-nahil'e dönmüştü⁶²¹. İngiliz basınında Tur saldırısına yer verilmiş, ani bir saldırının bu kuvvetin arkasının sarılması ile önlendiğine değinilmişti⁶²².

⁶²¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, s. 221- 232.

⁶²² "A surprise for enemy in Egypt", *The Observer*, 14 Şubat 1915.

C. KANAL'IN GEÇİLMESİ İSTEĞİ VE İKİNCİ KANAL HAREKÂTI

1. İKİNCİ KANAL HAREKÂTI ÖNCESİ YÜRÜTÜLEN İSTİHBARAT ve PROPAGANDA FAALİYETLERİ

1.1- Türk Makamlarınca Yürütülen İstihbarat Faaliyetleri

Kanal'a yapılan birinci saldırının (2-3 Şubat 1915) hemen ardından Kanal'a yeni bir saldırının yapılması gündeme gelmiş hatta ordu komutanı Cemal Paşa, yapılan ilk saldırıyı "*keşif taarruzu*" olarak açıklamıştı⁶²³. Ancak birinci saldırının ardından hemen başlayan ikinci sefer hazırlıkları oldukça uzun bir zamana yayılacaktı. Öyle ki, daha evvel planlanan eksikliklerin giderilerek hemen ikinci saldırının gerçekleştirilmesi mümkün olamadı. Hazırlıklar uzun zaman devam etmişse de planlanandan çok farklı bir mecraya kayan harekât 16 Temmuz 1916'da gerçekleştirildi. Bu uzun zaman aralığında yapılması planlanan Kanal Harekâtı için yine farklı kaynaklardan seferin gerçekleştirilmesine yardımcı olabilecek, yön verebilecek bilgilerin geldiği görülmektedir. Savaşın başlarında Kanal'a yapılan birinci saldırı öncesi Osmanlı Devleti tarafından yürütülen istihbarat faaliyetlerinde istihbarat kaynakları dünyanın çeşitli ülkelerindeki Türk sefaret ve Ataşemiliterlikleriydi. Özellikle Roma Sefareti'nden Kanal'a yapılacak harekâta ışık tutacak önemli bilgilerin geldiği görüldü. Ancak İkinci Kanal Harekâtı'ndan evvel yürütülen istihbarat faaliyetlerinin kaynağının, daha çok bölgede görev yapan IV. Ordu Kumandanlığı olduğu görülmektedir. Bu durum değişikliğinin en belirgin nedeni ise Birinci Kanal Harekâtı'nın kısa vadeli bir düşünme ve ön hazırlık sürecinin hemen ardından gerçekleştirilmesiydi. Daha Osmanlı Devleti'nin resmen savaşa girmesinden evvel tarafsız bir ülke olarak birçok ülkede elçiliği bulunmakta ve buradan da çeşitli bilgiler aktarılmaktaydı. Ancak savaşa resmen girişle birlikte İtilaf Devletleri topraklarındaki bu elçiliklerin hepsi çekilmişti. Sadece tarafsız ülkelerde elçilikler kalmıştı. Bu nedenle ikinci sefer öncesi gelen istihbarat bilgilerinin dış kaynakları yalnızca tarafsız ülkelerdeki Osmanlı temsilcilikleri olmuştu. Ayrıca İkinci Kanal Harekâtı'nın birincisi kadar öncelikli ve önemli bir hareket olarak görülmediği de açıktır. Özellikle Rusya ile savaşın devamı, Çanakkale Cephesi'ndeki sert mücadele, Kanal'a yapılması planlanan ikinci bir saldırının ağırlığını iyiden iyiye azaltmıştı. Bu durum hazırlıklar babındaki istihbarat hazırlıklarına yansdı. Ancak Temmuz 1916'ya kadar geçen sürede çeşitli kaynaklardan seferi ilgilendirecek ve yön verebilecek çeşitli bilgilerin geldiği görülmektedir. Özellikle İngilizlerin Mısır'daki hareketleri ve hazırlıkları hakkında gelen bu istihbarat bilgilerinin Kanal'a yapılacak harekât öncesi bir uyarı ve yönlendirme amacı taşıdığı görülmekte-

⁶²³ ATASE, K: 162, D: 714. F: 46/1, 18 Şubat 1915. Cemal Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine telgraf.

dir. Bunların yanı sıra Mısır'daki bazı gelişmelerin Kanal Harekâtı kapsamında olmasa da öğrenilerek merkeze bildirildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda edinilen istihbarat bilgilerini kaynaklarına bağlı olarak inceleyecek olursak şu bilgiler dikkat çekmektedir.

1.1.1- Sefir ve Ataşemiliterlerin Aktardığı Bilgiler

Sayısı azalmış olmasına rağmen tarafsız elçiliklerden ikinci bir sefere yön verebilecek türden istihbarat raporları yahut duyumlar merkeze bildiriliyordu. Mesela Sofya Ateşemiliteri 29 Mayıs 1915'de Sadrazam Said Halim Paşa'ya gönderdiği telgrafta Mısır'dan Bulgaristan'a dönmüş olan bir Bulgar'ın ifadesine yer veriyordu. Buna göre, Mısır'a Çanakkale Cephesi'nden götürülen çok sayıdaki yaralının gerek İngiliz askeri üzerinde gerekse yerli halk üzerinde müthiş sui tesir yaptığı ve bunun İngiliz gücünün zayıflığı olarak görüldüğü, Kanal'da yapılacak küçük bir hareketten güç alacak halkın İngilizler aleyhine isyan edebilecekleri belirtiliyordu. Ayrıca İngilizler tarafından yayınlanan raporlara artık hiç kimsenin imtina etmez olduğu öğrenilmişti. Öyle ki *"İngiltere'nin ve onun Mısır'daki idaresinin kuvvet ve şevketine kimsede i'timâd kalmadığı ve cüz'i bir vesile ile Mısır'da İngiliz idaresi aleyhine bir kıyâm zuhûr edeceğini ve bu kıyâma hatta İngiltere'nin müstemlekât askerinin bile iştirâk eyleyeceğini beyan etmiş"* olan Bulgarın ifadesine dikkat çekiliyordu⁶²⁴.

Kanal Harekâtı'na yön vermek amaçlı verilen haberlerin birçoğunda Mısır'daki İngiliz kuvvetinin miktarı ve şehirlerdeki dağılımı üzerinde durulmaktaydı. Daha evvel olduğu gibi ikinci sefer öncesi de çeşitli sefaret ve ataşemiliterliklerden merkeze istihbarat bilgileri gelmişti. Roma'dan Ataşemiliter Mümtaz imzasıyla gönderilen raporda, özellikle Port Said'teki bazı mekânların hastaneye çevrilmesinden hareketle İngilizlerin Suriye sahillerine ani bir baskın tarzı saldırı planladıklarının düşünüldüğüne dikkat çekiliyordu⁶²⁵. Almanya Sefarcı'ndan Mısır'daki kuvvetlerin miktarı ve milletleri ile ilgili zaman zaman ve bir öncekinden farklı rakamları bildiren raporlar gelmekteydi. 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915)'de Berlin Sefareti'nden verilen bilgiye göre Mısır'daki İngiliz kuvvetlerinin, büyük silahların, hayvanların ve yaralıların şehirlerdeki dağılımı şu şekildedir: 1- İskenderiye'de: 15.000 Avustralyalı ve Yeni Zelandalı, iki Fransız bölüğü. Bu şehrin girişinde mevzi-lenmiş yedi santimetrelük büyük çapta 150 top, 2.000 bargir ve ester. 2- Kahire'de: 5.000 asker, 7.000 yaralı, yedi santimetrelük 120 top, 500 bargir. 3- Port Said'te: 15-20.000 asker, 2000 bargir, 1000 deve. Ayrıca Süveyş Kanalı'nın batısındaki siperlerin 150 m. kadar gerisinde iki Hint ve bir Fransız birliği ile 6.000 Yeni Zelandalı veya başka asker olduğu bunların yanında yüz elli top

⁶²⁴ BOA, HR.SYS..2409/85,29 Mayıs 1915, *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2005, Belge transkripsiyonu s. 107 ve aslı s. 412.

⁶²⁵ ATASE, K: 531, D: 2077, F: 22, 12 Mart 1915.

olduğu öğrenilmişti. Bu istihbarat Şam vasıtasıyla IV. Ordu Kumandanlığına bildiriliyordu⁶²⁶.

Bundan birkaç gün sonra Süfer'den Başkumandanlığa verilen bilgiye göre ise 28 Haziran 1331 (11 Temmuz 1915) tarihi itibarıyla Mısır'daki İngiliz kuvveti sayısının 200.000'den 80.000'e düşmüş olduğu bildiriliyordu⁶²⁷. Berlin Sefareti'nin İsviçre'den aldığı bilgiye göre İngilizler, Kanal'dan sivil gemilerin geçişinde oldukça dikkatli davranmaktaydı. Buna göre, Süveys'ten geçmek için beş geminin bir araya gelmesi yani birikmesi gerekmekteydi. Bunlar hepsi birbiri ardına yakın olarak hep birlikte Kanal'dan geçmekteydi⁶²⁸. Yine Berlin Sefareti'nden 3 Mayıs 1332 (17 Mayıs 1916)'de gelen istihbarata göre Avustralya ve Yeni Zelanda'dan sevk edilen efradın toplamı zabitan hariç 195.399'du. Ancak daha evvel tespit edilen rakamların farklı olduğu da vurgulanıyordu. Buna göre 140.000 Avustralyalı ve 82.000 Yeni Zelandalı olduğu ve toplam 180.000 asker bulunduğu tespit edildiği hatırlatılıyordu. Yani bu milletlerden toplanan askerlerin sayısı yaklaşık 15.000 arttırılmıştı. Ancak bu 195.000 askerin bir kısmı Fransa'ya ve İngiltere'ye gönderildiğinden Mısır'da kalan asker sayısının 100–120.000 nefer olduğu belirtiliyordu⁶²⁹. Daha evvel olduğu gibi Bern Sefareti'nden de Mısır'a dair bilgiler gelmişti. Bern Askerî Ataşesi'nin yazdığına göre, Mısır ordusunun seferberlik dolayısıyla yeniden silaha alınabilecek asker sayısı toplamı gizli bir kaynaktan alınan bilgiye göre 15.000 kişiden ibaretti. Bunun 1000'inin çeşitli hizmetlerde ve memuriyette bulunacağı ve bu sayının 13.000'e indirileceğinin öğrenildiği de belirtiliyordu. Ayrıca Mısırlı askere İngilizlerin silah vermekten imtina ettiği ancak Mısır ordusunun seferber edilmesinden maksadın siyasî bir tesir elde etmek olduğu da vurgulanıyordu⁶³⁰.

Bern Sefareti'nden gelen rapor ise İngilizlerin İtalya yoluyla Mısır'a mütemadiyen kuvvet sevk ettiklerinin Roma Sefareti'nden kendilerine bildirildiğini haber veriyordu⁶³¹. Bir başka raporunda ise Bern Ateşemiliteri, İngilizlerin Mısır'daki orduları için aylık 600.000 İngiliz Lirası harcamakta olduklarını "*pek mevsûk [güvenilir] olarak*" haber aldıklarını bildiriyordu⁶³².

Viyana Sefareti'nden gelen istihbarata istinaden ise Kanal Harekâtı'nın ertelendiği böylesine bir dönemde Mısır'daki İngiliz kuvvetinin 400.000'e çıkarılmasındaki amacın, Irak ve Suriye bölgesindeki Osmanlı kuvvetlerini asli

⁶²⁶ ATASE, K: 166, D: 727, F: 82/2, 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915).

⁶²⁷ ATASE, K: 166, D: 727, F: 105, 28 Haziran 1331 (11 Temmuz 1915).

⁶²⁸ ATASE, K: 174, D: 752A, F: 46, B: 1, 3 Kânûn-ı sâni 1331 (16 Ocak 1916).

⁶²⁹ ATASE, K: 532, D: 2080, F: 77, 4 Mart 1332 (17 Mayıs 1916).

⁶³⁰ ATASE, K: 448, D: 1767, F: 39, 30 Kânûn-ı sâni 1331 (12 Şubat 1916).

⁶³¹ ATASE, K: 176, D: 759, F: 3, 16 Teşrin-i evvel 1331 (29 Ekim 1915).

⁶³² ATASE, K: 532, D: 2079, F: 71, 20 Teşrin-i evvel 1331 (2 Kasım 1915).

kuvvetlerden ayırmak olduğu belirtiliyordu. Ayrıca burada İngilizlerin Arabistan'ı Osmanlı topraklarından ayırmak amacı taşıdığını bildiriyordu⁶³³.

Atina'daki Türk Sefareti'nden gelen istihbarat raporunda ise gelişmeler yedi maddede toplanıyordu. Atina Sefareti'nin İskenderiye'deki muhbirinden gelen bilgiler içerisinde özellikle Mısır'da İngilizlerin asker toplamak istediği ancak buna Mısır sultanının razı olmadığı, ancak kendisinin Sudan'a seyahate çıkacağı sırada vekâlet edecek olan Hüseyin Paşa'nın buna muvafakat edeceği şeklindeki ifade dikkat çekmekteydi. Yine Kanal'ı korumak amaçlı alınan tedbirlerden söz ediliyordu⁶³⁴. Bir diğer raporda ise özellikle Mısır'daki İngiliz idaresinin aldığı sert önlemler üzerinde durulmakta ve alınan Türk esirlerine oldukça kötü muamele edildiğinden söz edilmekteydi⁶³⁵.

1.1.2- IV. Ordu Kumandanlığı'nın Edindiği İstihbarat

Birincisi harekâtan evvel görev bölgesine ulaşan Cemal Paşa ve IV. Ordu kurmayları istihbarat toplamak için çok fazla zaman bulamamışken, ikinci harekâtın planlanandan çok daha uzun zaman sonraya ertelenmesi nedeniyle IV. Ordu istihbarat toplamak için geniş bir zamana sahip olmuştu. Birinci harekât öncesinde olduğu gibi, edinilen istihbaratlarda Kanal'ın güvenliğine dair alınan tedbirlerle ilgili duyumlara sıkça rastlanmaktadır. Buna göre İngilizlerin Kanal'ın güvenliği için torpil yerleştirdiğini ancak bunu beyan etmedikleri bunun tarafsız bir ülke gemisine çarpması durumunda sorumluluğun İngiliz yetkililerde olacağı belirtiliyordu⁶³⁶. Bundan birkaç gün sonra Kudüs'ten gelen bir telgrafta bu durumun gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Buna göre Kanal'a yerleştirilen torpilin tarafsız bir gemiye çarptığı belirtiliyordu⁶³⁷.

Cemal Paşa tarafından merkeze iletilen istihbarat bilgileri bununla da sınırlı değildi. İngilizlerin askerî savunma sistemlerine dair pek çok önemli bilgi Cemal Paşa tarafından bildiriliyordu. Kısa zaman aralıklarında birbirinden oldukça farklı asker sayılarının tespit edilmesi, edinilen istihbaratın güvenilirliği meselesini düşündürmekteydi. Öyle ki 3 Mayıs 1331 (16 Mayıs 1915)'de gönderdiği telgrafta Cemal Paşa, Mısır'daki İngiliz kuvvetinin 70.000 civarında olduğunu bildirmişken⁶³⁸, 15 Mayıs 1331 (28 Mayıs 1915)'de Mısır'daki düşman kuvvetinin 60.000 civarında olduğunu yazmıştı. Ayrıca Müslüman Hint askerlerinin⁶³⁹ silahlarının alındığı ve içerilerde amele

⁶³³ ATASE, K: 448, D: 1767, F: 47, 24 Mart 1331 (6 Nisan 1915).

⁶³⁴ ATASE, K: 532, D: 2080, F: 1, 5 Kânûn-ı evvel 1331 (18 Aralık 1915). Aynı bilgiye Atina Sefri Galib Bey'den gelen 29 Kasım 1331 tarihli istihbarat raporunda da rastlıyoruz.

⁶³⁵ ATASE, K: 166, D: 726, F: 2, 23 Şubat 1916.

⁶³⁶ ATASE, K: 532, D: 2079, F: 17, 19 Nisan 1331 (2 Mayıs 1915).

⁶³⁷ ATASE, K: 532, D: 2079, F: 23, 30 Nisan 1331 (13 Mayıs 1915).

⁶³⁸ ATASE, K: 163, D: 717, F: 107, 3 Mayıs 1331 (16 Mayıs 1915).

⁶³⁹ Hint askerlerine uygulanan bu duruma dair duyumlar yanında Sudan askerinin ekseriyetle İngilizlere "sadık ve mu'ti" kaldığı da yine Cemal Paşa tarafından merkeze bildiriliyordu. ATASE, K: 531, D: 2077, F: 2/31, 20 Nisan 1331 (3 Mayıs 1915).

hizmetinde çalıştırıldıkları istihbar ediliyordu. Ayrıca İsmailiye civarına İngilizler tarafından tayyarelere karşı kullanılmak üzere iki büyük top getirildiği öğrenilmişti. Esirlerin ifadesine göreyse, ellışer metre arayla koydukları gaz tankları ile İngilizler, siperlerinden bunları yakabilecek ve muhtemel bir harp esnasında harp sahasını görebileceklerdi⁶⁴⁰. Cemal Paşa harekât öncesi Mısır'a çeşitli yollardan hafife yollayarak bilgi toplamak şeklinde de bir yöntem izliyordu. Bu yoldan edindiği bilgiye göre Mısır'da bulunan kuvvetlerin sayısı 30.000 civarındaydı. İskenderiye'de bir gizli polis merkezi olduğu ve bunun bir şubesinin hariçten gelen tüm gemileri kontrol etmekle yükümlü olduğunu öğrendiğini yazmıştı. Bu şubenin Mısır'dan gelen gemileri kontrol ederek casus girişi olup olmadığına bakarken, bir diğer şubesinin Mısır'dan harice giden gemilerin kontrolüyle mükellef olduğu bildiriliyordu. Bunun yanında Mısır'daki tüm büyük otel ve mekteplerin hastaneye dönüştürüldüğü ve İskenderiye'de ahalinin halet-i ruhiyesinin İngilizler aleyhine olduğu da ekleniyordu. Mısır'daki polis teşkilatı hakkında da bazı şeyler öğrenen bu özel "memur"un bildirdiğine göre Mısır'daki polis memurlarının ekserisi İngiliz ve İtalyanlardan olmakla birlikte İngiliz memurların maiyetinde Mısırlı polisler de rastlanmaktaydı. Kahire'deki durum ile ilgili olarak da bilgi veren muhbirin bildirdiğine göre şehir sekiz polis dairesine taksim edilmişti. Her daire dâhilinde bir zabıt kumandasında yirmi neferden oluşan devriyeler vardı. Diğer taraftan, Kahire civarında yaklaşık 6000 kişi vardı⁶⁴¹.

Cemal Paşa'ya Berlin'den gelen ve kaynağını "*ciddi ve şâyân-ı i'timad bir zâtın istihbaratına*" göre, İngilizler Kanal'da gayet kuvvetli istihkâmlar kurmaktaydı. Burada çoğunluğu Avustralyalı ve Hintli olmak üzere 200.000 kişilik bir ordu mevcuttu. İngiliz savaş erkânının Kanal'ı savunmak için setleri bozarak araziye su altında bırakmak fikrinde olmasına rağmen, Mısır Ziraat Nâzırı'nın setlerin yıkılmasına şiddetle muhalefet ettiği bildiriliyordu⁶⁴². Cemal Paşa'ya kendisinin hazırlıklarının verebilecek özellikle İngilizlerin Kanal'ın savunmasına yönelik İngilizlerin aldıkları tedbirlere dair istihbarat bilgilerinin de merkezden gönderildiği anlaşılmaktadır⁶⁴³.

1.1.3- Diğer Kaynaklardan Gelen İstihbarat Bilgileri

Sefaretler ve IV. Ordu bölgesinde Cemal Paşa'nın yürüttüğü istihbarat çalışmaları dışında Alman Erkan-ı Harbiyesi'nden ayrıntılı istihbarat raporları geliyordu. Almanya'dan Mısır'daki kuvvetlerin sayıları, millletleri ve birlikle-

⁶⁴⁰ ATASE, K: 532, D: 2079, F: 11, 15 Mayıs 1331 (28 Mayıs 1915), Hintli askerlerin Sudan'a sevklerine dair bir başka telgrafta Cemal Paşa bunu Mısırlı bir Arap'tan öğrenerek bildiriyordu. ATASE, K: 164, D: 719A, F: 44, 17 Ağustos 1331 (30 Ağustos 1915).

⁶⁴¹ ATASE, K: 532, D: 2079, F: 51.

⁶⁴² ATASE, K: 532, D: 2079, F: 69, 14 Teşrin-i sâni 1331 (27 Kasım 1915).

⁶⁴³ ATASE, K: 166, D: 726, F: 2, 28 Teşrin-i sâni 1331 (11 Aralık 1915).

ri hakkında verilen bilgilere göre buradaki İngiliz birliklerinin toplamı 1916 yılı başlarında 170.000 kişiydi⁶⁴⁴.

Almanya'dan gelen bilgiler dışında Osmanlı Devleti'nin farklı kurumlarının da istihbarat bilgilerinde Mısır'a dair bilgiler alındığı görülmektedir. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin edindiği bir bilgiye göre İngilizler Kanal'ı savunmak için içerisinde bir otomobilin ilerleyebileceği genişlikte bir tünel inşa etmişti. Tünelin başlangıcı İngilizlerin tarafında (Kanal'ın batısında) ve Kanal'ın birkaç kilometre ilerisindeydi. Bu tünel Türk ordusu Kanal'a doğru ilerleyecek olursa ordunun ricalini kesmek amacıyla inşa edilmişti. Muhbirin bilgisine göre Kantara tarafından Kanal'ın şarkında bulunan bir caminin yanından başlayan bu tünelin girişini gizlemek için pislik ve kezaret ile bazı hayvan kafaları atıldığı, bu toprak yığının başında bir nöbetçi beklediği belirtiliyordu. Aynı zamanda elle çizilmiş basit bir krokisi de bu belge içerisinde veriliyordu. Ayrıca muhbire göre bundan başka da tünel olduğu tahmin ediliyordu. Aynı belgede Kanal'ı savunacak İngiliz kuvvetlerinin depolarının yerleri hakkında da bilgi veriliyordu⁶⁴⁵. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin edindiği bilgi bununla da sınırlı değildi. Emniyet-i Umumiye Müdürü vekilinin İstihbarat Şubesi'ne gönderdiği yazıda, "*Avrupa'ya gönderilen bir Ermeni ajanın*" edindiği bilgilere göre Fransa harp sahasından çıkarılan İngiliz birlikleri, Mısır'a nakledilmekteydi. Ayrıca İngilizler, Osmanlı ordusu Kanal'a saldırdığı sırada Suriye'ye ani bir saldırı yapmak niyetindeydiler⁶⁴⁶.

Bazen de öğrenilen bilginin kaynağını terk edilmiş İngiliz evrakları oluşturmıştı. 6 Mart 1331 (19 Mart 1915)'de Kudüs'ten Cemal Paşa'nın Başkumandanlığa verdiği bilgiye göre İkinci Harabe'de terk edilmiş olarak bulunan evraklardan yola çıkılarak önemli bilgiler verilmişti. Mısır Umum Kumandanı namına Harbiye Yüzbaşısı Holdriç imzalı bu mektupta Mısır'daki Avustralya ve Yeni Zelanda askerinin (bir kısmının önceden başka yere gönderildiği gibi) 13 Mart 1915'te gelmesi zaruri olan nakliye gemisiyle naklolunacağı yazılmıştı. Naklolunan bu askerlerin yerine Avustralya ve Yeni Zelanda'dan yeni bir ordunun Mısır'a geleceği, ayrıca Fransa'da fevkalade zayıya uğramış olan Lahur ve Rut Firkalarını takviye etmek üzere Süveyş'e gelecek nakliye vapurlarına bindirileceği, buna karşılık Kantara'daki 29. Alayın ve cebel topçu alayının Fransa'ya nakledileceği öğrenilmişti⁶⁴⁷. İstihbarat kaynakları arasında bazen bölgeye seyahat eden bir Almanın verdiği bilgilere de rastlanmaktaydı. Süveyş Kanalı yoluyla İstanbul'a gelen Alman tebaasından Holl'un verdiği bilgiye göre, Kızıldeniz'de Fransızların Dess kruvazörü, Süveyş Limanı'nda iki kruvazör, Büyük Acı Göl'de üç harp gemisi, Port Said'te beş kruvazör

⁶⁴⁴ ATASE, K: 174, D: 752A, F: 44, 25 Teşrin-i sani 1331 (7 Ocak 1916).

⁶⁴⁵ ATASE, K: 532, D: 2080, F: 46, 1 Nisan 1332 (14 Mayıs 1916).

⁶⁴⁶ ATASE, K: 448, D: 1767, F: 26, 12 Kânûn-ı sani 1331 (25 Ocak 1916).

⁶⁴⁷ ATASE, K: 532, D: 2079, F: 3, (14 Mayıs 1916).

bulunuyordu. Kendisi Kanal'ın sahili boyunca her biri iki kilometre mesafede piyade ve topçudan oluşan küçük ordugâhlar olduğunu gözlemlemişti. Bunun yanında İskenderiye'ye yaklaşık 40.000 Fransız askerinin geldiğinin işitildiğini, bunların önce Çanakkale'de savaştıktan sonra İskenderiye'ye getirilen yorgun askerler olduğu belirtilmişti. Kanal'dan geçen tüm ticaret gemilerinin kum torbası ile teçhiz edilme mecburiyetinde oldukları da işitilmişti⁶⁴⁸. Kanal'a dair buna benzer bilgiler Rusya'dan Doğu Asya ve Süveyş Kanalı yoluyla firar eden ve bir Almanın Almanya Sefareti yoluyla gönderilmiş ifadesinde de görülmekteydi. Kanal'dan geçerken içinde bulunduğu geminin kum torbaları ile tahkim edilmiş olduğunu gözlemleyen Alman'ın ifadesine göre bunun sebebi zaman zaman Türkler tarafından ateş açılması olarak söylenmekteydi. Kanal'dan geçişin 16 saat sürdüğünü bildiren Alman yolcunun ifadesine göre Kanal, İngilizler tarafından yerleştirilen toplar vasıtasıyla da korunuyordu⁶⁴⁹.

Kanal'a ikinci bir saldırı öncesi gelen ilginç bir istihbarat bilgisi İstanbul'dan bir gazetenin yayın müdüründen gelmişti. el-Adel Gazetesi müdürü imzasıyla ve "*Devletlu Efendim Hazretleri*" şeklinde başlayan telgrafta, İsmailiye ile Port Said arasında bir mevkiide İngilizlerin askerî kuvvetleri için umumi bir silah ve cephane deposu tesis ettiklerinin gizli bir kaynaktan öğrenildiği bildiriliyordu⁶⁵⁰.

Diğer yandan bölgeden gelen ve İngiliz ordusunda görev almış kişilerin vermiş olduğu bilgiler de IV. Ordu Kumandanlığı bölgesinden bildiriliyordu. İngiliz ordusunda terzilik yapıp Mısır'a dönen bir Mısırlının vermiş olduğu bilgiler Kumandan Vekili Fuad Paşa tarafından bildiriliyordu. Terzinin şehirlerdeki asker sayısı ve Şeyh Sunusi ve Darfur Emiri Ali Dinar üzerine gönderilen kuvvetler hakkında bazı duyumlarını paylaştığı anlaşılmaktadır⁶⁵¹.

Bir başka örnekte ise Mısır'daki askerî ve idarî gelişmelerin Mısır'da bulunan bir baytar tarafından rapor edildiği görülmektedir. Oldukça ayrıntılı bilgilerin anlatıldığı bu raporda "*Lord Kintçz*" (İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener)'in Mısır'a gelişinde başka bir baytarın "*dostum bulunan bir İngiliz zabiti ile bir zaman evvel bir gemi ile Süveyş Kanalı'nı geçmesi*" sırasında hem gözlemeleme imkânı bulduğunu hem de İngiliz zabitinden öğrendiği bilgileri aktardığı görülmekteydi⁶⁵².

Bununla birlikte edinilen bilgilerin kaynağı zaman zaman bizzat istihbarat görevlileri diyebileceğimiz bölgede birtakım gizli görevleri yerine getir-

⁶⁴⁸ ATASE, K: 532, D: 2079, F: 11, 27 Mart 1331 (9 Nisan 1915).

⁶⁴⁹ ATASE, K: 448, D: 1767, F: 12, 20 Kânûn-ı evvel 1915. Başkumandanlıktan Dördüncü Orduya telgraf.

⁶⁵⁰ ATASE, K: 248, D: 1031, F: 2/101, 14 Şubat 1330 (27 Şubat 1915).

⁶⁵¹ ATASE, K: 174, D: 752A, F: 38, 3 Kânûn-ı evvel 1331 (16 Aralık 1915).

⁶⁵² ATASE, K: 174, D: 752A, F: 46, 22 Teşrin-i sâni 1915.

mekle yükümlü subaylardı. Kudüs'e gelen evvelce Nuri Bey ile hareket eden Cafer Bey'in⁶⁵³ verdiği bilgilerde yine Mısır'daki asker sayıları ve mevzilerine değinilmekte, limanlardaki gemilerin hareketlerinden bahsedilmekteydi. Cafer Bey'in verdiği bir diğer istihbarat bilgisine göre Mısır'da İngilizler Kıpti, Yahudi ve Sudanlılardan büyük miktarda asker topladıklarıydı⁶⁵⁴.

Ayrıca bir diğer istihbarat raporunda İngilizlerin Kanal'ı savunma amacıyla aldıkları savunma tedbirlerine dair bilgilerin kaynağı olarak Mısır'dan sınır dışı edilen bir casus gösterilmektedir. Haberin ayrıntılarında Kanal'ın tüm ayrıntılarıyla tasvir edilmesi, gözlemin profesyonelce yapıldığı izlenimini vermektedir⁶⁵⁵. Bölgeye gönderilen özel casuslar arasında bir Yahudi'nin varlığı da dikkat çekmektedir. Başkumandanlık Vekaleti, Birinci Şubesi antetli belge "*İsmet*" imzasıyla IV. Ordu Kumandanlığı'na şu başlıkla gönderilmişti: "*Taraf-ı aliyyelerinden me'muren Mısır'a gönderilen (İsak Kohen) 'in Berlin Sefareti Seniyyesi vâsıtasıyla verdiği ma'lûmât ...*"⁶⁵⁶. Belgede şehirlerdeki İngiliz kuvvetlerinin dağılımı üzerinde durulmaktaydı.

1.1.4- Kaynağı Belli Olmayan Bilgiler

Bazı belgelerde ayrıntılı bilgilerin verilmesine rağmen bir üst makam ya da bir büronun kaydının olmaması durumu ile karşılaşılmaktadır. Buradan hareketle bu belgelerin bölgedeki bir casus tarafından yahut Teşkilât-ı Mahsûsa'ya mensup bir ajan tarafından yazılmış olduğu düşünülmektedir. "*Süveyş Kanalı'nda İngilizler*" başlığını taşıyan bir örnekte bu durum söz konusudur. Yazar hiçbir alt ve üst makam zikretmemesine rağmen Kanal'ın tahkimiyle ilgili, Lord Kitchener'in gelişi ve yapmayı planladığı hareketlerle ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir⁶⁵⁷. Öyle ki Kanal'da gece yapılan asker nakliyatının ve Mısır'da giderek artan asker sayısı ve hazırlıkların Arabistan'a karşı bir sefer için yapılmakta olduğu ayrıca el-Ariş'teki yetersiz kuvvetlerin etkisiz hale getirildikten sonra İngilizlerin Basra Körfezi'nden Bağdat'a doğru ilerleme düşüncesinde olduklarını gösteren kanıtlar sunmaktaydı⁶⁵⁸. Ancak alınan istihbarat bilgilerinin güvenilirliğine dair bir sorgulama yapmakta önem taşımaktaydı. Bölgede çeşitli sıfatlarla bulunan kişilerin verdiği bilgiler, resmî dış kaynak yahut bölgeyi seyahati sırasında gözlemlemiş kişilerin bilgilerin-

⁶⁵³ Cafer Bey'in ismine özellikle Darfur Emiri'ne Enver Paşa'nın yazmış olduğu mektupta rastlıyoruz. Emire hitaben yazdığı mektubun Enver Paşa, kardeşi Nuri Bey ile birlikte Cafer Bey'in gönderildiğini bildiriyordu.

⁶⁵⁴ ATASE, K: 532, D: 2079, F: 19. (Belgenin tarihi yok. Ancak verilen bilgiler ile ilgili kısımda Nisan 1331'e ait olduğu anlaşılmaktadır)

⁶⁵⁵ ATASE, K: 166, D: 726, F: 2/2, 1 Nisan 1331 (14 Nisan 1915).

⁶⁵⁶ ATASE, K: 166, D: 727, F: 82/2, 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915).

⁶⁵⁷ ATASE, K: 174, D: 752A, F: 46, 3 Kânûn-ı sâni 1331 (16 Ocak 1916); Lord Kintcz (Kitchener)'in Mısır'a gelişini Ccmal Paşa bir muhbirden öğrenmiş olduğunu 20 Ağustos 1331 (2 Eylül 1915)'de bildiriyordu.

⁶⁵⁸ Aynı Belge.

de dikkat edilen husus, bilgi kaynağının güvenilirliği idi. Casusluk yaptırılacak kişiler hakkında yürütülen soruşturmalarda buna dair ilginç bilgiler göze çarpmaktadır. Zor⁶⁵⁹ Mutasarrıflığı'ndan casusluk için kişiliği sorulan Muhtar hakkında verilen bilgi oldukça kesin ve netti. "*Ahvâlini iyi bildiğim Muhtar'ın esasen casusluk değil fakat Mısır'daki perişân hayatından kurtulmak ve ailesinin nêzdine avdet etmek maksadıyla İngilizleri iknâ' ve helki de para alarak çıktığı ve şimdi de Hükûmet-i Seniyyeye böyle sözlerle cer-i menfaat yollarını ihtiyâr etmesi pek muhtemeldir. Çünkü mûmâ-ileyh tabiyen yalancılığıyla heraber korkak olduğundan casusluğa ikâmet ettirilmesi emr-i devletlerine münvattır.*"⁶⁶⁰

Birinci Kanal Harekâtı'nın ardından başlayan süreçte bir yandan askerî hazırlıklar devam ederken diğer yandan da çok çeşitli kaynaklardan yukarıda değinilen, ikinci bir Kanal saldırısına ve Mısır'ın ahvâline, İngilizlerin tedbirlerine dair oldukça farklı bilgiler geliyordu. Elçilikler, IV. Ordu Bölgesi (Cemal Paşa) ve diğer kaynaklardan alınan bilgilerin zamanlaması ve planlaması istenilenden oldukça uzak bir mecraya kayan İkinci Kanal Harekâtı'na yön vermek amacına hizmet edememişti.

1.1.5- Karşı İstihbaratı Önleme Tedbirleri

Osmanlı kaynakları ikinci saldırı öncesi mümkün olduğunca farklı kaynaklarından bilgi almaya çalışırken benzer girişimler İngiliz kuvvetleri tarafından da uygulanıyordu. IV. Ordu Kumandanı namına Başkumandanlığa gönderdiği telgrafında Fuad Paşa duruma dikkat çekiyordu; "*Mısır seferi ihtiyacât ve harekâtı hakkında ma'alumat almak maksadıyla düşmanlarımızın İstanbul tarikiyle IV. Ordu'ya adamlar göndermeleri melhûz olduğundan, IV. Ordu muntikasına girecek her insanın şahsi hüviyeti hakkında tedkikatta bulunmak ve ordu muntikasına girecek şüpheli eşhâsın duhûlünü men' etmek üzere biri Pozantı'da diğeri Halep'te olmak üzere iki Emniyet-i Umûmî müfettişlik merkezi teşkil ettirmenizi arz ve teklif ederim.*"⁶⁶¹ Hatta bazı üst düzey Mısırlı bürokratların "*casusluk ettikleri*" anlaşıldığından pasaportları vize edilmemiş ve ülkeye girişlerine izin verilmemişti. Öyle ki Hıdîvin teşrifat müdürü Nureddin Bey "*me'mûriyyet-i mahsûse*" ile geldiğini bildirek İstanbul'a giriş yapmak istemişse de⁶⁶² Sofya Sefareti'ne verilen cevapta Hükûmet-i Seniyye aleyhine casusluk etmiş olduğuna dair karargâh istihbarat şubesiyle Emniyet-i Umumiyye'nin edindiği ve diğeriyle örtüşen ihbarların varlığından ötürü kendisinin ülkeye girişine izin verilemeyeceği bildirilmiş,

⁶⁵⁹ Halep vilayetinde.

⁶⁶⁰ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 3/49, 7 Mart 1331 (20 Mart 1915).

⁶⁶¹ ATASE, K: 174, D: 752A, F: 34/2, 20 Teşrin-i sâni 1331 (3 Aralık 1915).

⁶⁶² BOA, DH.EUM.4.ŞB, 5/50, 30 Mart 1332. (12 Nisan 1916).

ancak yurt dışına gidişine mani olunmamıştı⁶⁶³. Gerçekten de Nureddin Bey, Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın casusuydu ve İngiliz istihbaratı tarafından da sıkı biçimde gözlemleniyordu. Kahire'deki Arap Büro'nun hazırladığı Arap Bulletin isimli istihbarat raporlarının Ağustos 1916 sayısında, kendisinin Selz'de durdurulduğu ve Osmanlı topraklarına girmesine izin verilmediğinden İsviçre'ye döndüğü belirtiliyordu⁶⁶⁴.

2- İkinci Kanal Harekâtı Öncesi Alman ve Avusturya Macaristan Ajanlarının Faaliyetleri

Kanal Harekâtı'na kadar geçen dönemde Bedevîlerin Kanal Harekâtı'na katılması ve İngiltere aleyhine organize edilmesi yönünde çalışan Alman ajanlar bölgedeki çalışmalarına Kanal Harekâtı'nın ardından da devam etmişlerdi Zira Kanal Harekâtı'nın ardından ikinci bir sefer hazırlıkları hemen başlamış ve Kanal'a bir hareket fikrinden vazgeçilmemişti. Bu amaçla bölgede birçok Alman subay faaliyetlerine devam etmişti. Mesela savaştan evvel Almanya'nın muhtemel bir savaşta İslam coğrafyasında uygulaması gerekli propagandanın ne şekilde yürütülmesi gerektiğini belirleyen Oppenheim'in bölgedeki faaliyetleri, Kanal Harekâtı'ndan sonra da devam etmişti. 27 Mayıs 1331 (9 Haziran 1915) tarihinde Konya, Adana ve Halep vilayetlerine yazılan bir yazıda iki gün evvel İstanbul'dan hareket eden Alman Baron Oppenheim'in hareketi hakkında bilgi veriliyordu. Bu vilayetlere yazılan yazıda Baron Oppenheim'in beraberinde yirmi sandık levazım ve Halep Alman Konsolosluğu'na verilmek üzere Harb-i Umûmiye'ye dair "*risale*" ve "*kitap*" içeren otuz sandığı götürdüğünden bu eşyaların naklinde müşkülata maruz kalmaması için gerekenin yapılması emrediliyordu⁶⁶⁵. Bölgede dağıtılacak propaganda beyannamelerini beraberinde götüren Oppenheim'in Anadolu'dan geçerken sandıkları güvenle nakledilmesi için gerekenin yapılması istenmekteydi. Ancak Oppenheim'in bölgedeki propaganda faaliyetlerinin, müttefikleri olan Osmanlı'nın bölgedeki nüfuzunun gelecekteki devamını sağlamak için olmadığı yönünde ihbarlar göze çarpmaktadır. Öyle ki Suriye vilayetinden gelen bir yazıda, Medine vilayetinde evelden beri devam edegelen Alman propagandasında bu bölgenin İngiliz ve Fransız boyunduruğundan kurtarılarak Alman nüfuzu altına alınmasının getireceği faydaları sıralayarak çalışan propagandistlerin arasına "*Baron Oppenheim*"'in de katıldığı belirtiliyordu. Hatta bunun için Oppenheim'in yerli ahaliden İdadi muallimi olan Mehmed Türkî ile sürekli görüştüğü belirtiliyordu. Bunun önüne geçmek için Medine İdadisi Mektebi muallimlerinden Mehmed Türkî'nin Suriye'ye çağırılması düşünülmüştü. Yani buraya çağırılarak bu propagandanın önüne geçilmesi için kendisine sıkı bir tembihatta bulunulmasının gerekliliği Suriye vilayetinden

⁶⁶³ Aynı Belge.

⁶⁶⁴ The Arab Bulletin, Bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916-1919, Vol. I, UK 1986, s. 143.

⁶⁶⁵ BOA, DH.KMS., 32/22, B.2. 27 Mayıs 1331 (9 Haziran 1915).

Dâhiliye Nezâreti'ne bildirilmişti. Suriye valisi bu sayede Baron Oppenheim tarafından uygulanmaya çalışılan propagandanın akamete uğratılabileceğini, diğer yandan Mehmed Türki'nin o bölgeden uzaklaştırılmasının kesin çözüm olmayacağını, zira Baron Oppenheim'in o bölgeden başka birini ayarlayabileceğini bildiriyordu⁶⁶⁶.

Öte yandan kısa süre sonra Baron Oppenheim'in Mâbeyn-i Hümayun'a Hâriciyye Nezâreti vasıtasıyla yaptığı bir başvuruya Padişahın huzuruna çıkmak için randevu istediği görülmektedir. Bununla ilgili başvuruda Oppenheim şu şekilde tanıtılıyordu: "...orta elçi ünvânını hâiz ve el-yevm Almanya sefâret-hânesinde ifâ-ı vazife etmekte olan Baron Oppenheim"⁶⁶⁷. Mâbeyn-i Hümayun'dan verilen cevapta 28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) günü saat üçte huzura kabul edilebileceği bildirilmişti⁶⁶⁸.

Bölgede istihbarat ve propaganda faaliyetlerini yürüten Alman ajanlarından Baron Oppenheim'in Osmanlı Devleti merkezi ile olan bu denli sıkı münasebetleri onun çalışmalarının devletin en üst makamı tarafından takip edildiğini göstermektedir. Birinci Kanal saldırısından sonra bölgede devam eden Alman ajanların faaliyetleriyle ilgili İngiliz Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen "gizli" ibareli bir yazıda ayrıntılı bilgilere yer verildiği görülmektedir⁶⁶⁹. Buna göre, Baron Otto von Gumpenberg, Baron Von Bentheim, Solomon Inger (diğer adıyla Emir Süleyman) Mısır'da görev yapan Alman ajanlardandı. Bunlarla ilgili ayrıntılı tanımlamalar ve özellikler sunulması, İngilizlerin Alman ajanları adım adım takip ettiklerini göstermektedir. Ayrıntıları William Thompson tarafından gönderilen raporda bu üç önemli Alman ajanın geçmişleri hakkında ayrıntılı bilgi veriliyordu. Bunlardan Baron Otto von Gumpenberg'in Trablusgarp'ta Enver Paşa'nın yanında yer alan subaylardan biri olduğu ve zengin bir annenin tek oğlu ancak "*oldukça sersem ve akıllı bir karış havada*" bir genç olduğu belirtiliyordu. Mirasyedi bir yapıya sahip olduğu anlatılan Alman'ın savurganlığı nedeniyle annesi tarafından da istenmediği için şans eseri asker olduğu anlatılıyordu. Bazı fiziksel özellikleri anlatılan Baron Von Gumpenberg'in, Alman Hükûmeti tarafından ciddi bir misyon ve para ile görevlendirilmiş olmasının pek de muhtemel olmadığına değiniliyordu. Öyle ki bu Alman'ın heyecana düşkün bir maceraperest olduğu ancak böylesine birinin bu görevin gerçek başkanına heyecanıyla eşlik etmesi için görevlendirilmiş olmasının muhtemel olduğu vurgulanıyordu. Diğer taraftan Baron von Gumpenberg'in savaştan evvel Arnavutluk'taki milis mücadelede yer almış olduğu belirtiliyordu. Arnavutluk'ta çatışmada yaralandığı

⁶⁶⁶ BOA, MF. MKT., 1211/56, 2 Eylül 1331 (15 Eylül 1915).

⁶⁶⁷ BOA, İMBH., 19/1334, B.1. 23 Kânûn-ı evvel 1331 (5 Ocak 1916).

⁶⁶⁸ BOA, İMBH., 19/1334, B.2. 24 Kânûn-ı evvel 1331 (6 Ocak 1916).

⁶⁶⁹ TNA, FO, 371/2356, 63/26921(M.O.I.O.), 5 Mayıs 1915, Army Council (William Thompson)'dan Dışişleri Bakanlığı'nda (George Arthur)'a.

ve cesaretinden dolayı birkaç kez basında isminin geçtiği hatırlatılıyordu. Bu ajanın raporun yazıldığı tarih itibariyle Mısır'daysa Türkler savaşa katıldığında, gönderilmiş olmasının muhtemel olduğu belirtiliyordu. Ancak onun Almanya'ya dönmüş olmasının da ihtimal dâhilinde olduğuna değiniliyordu⁶⁷⁰.

Bir diğer Alman ajanı olan Baron Von Bentheim hakkında da bazı bilgilere yer veriliyordu. Bu kişinin Alman ajan Gumpenberg'in yakın arkadaşı olduğu ve Trablus'ta Enver Paşa ile birlikte olduğu belirtiliyor ayrıca İstanbul'da geçen yıl itibariyle Enver Paşa'nın yaverliğini yaptığından söz ediliyordu⁶⁷¹. Bentheim'in, Gumpenberg'den daha ciddi bir karakterde olduğu, seçkin bir aileye mensup olmasına rağmen ailesinin bireylerinin fakir olduğunun dikkat çekici olduğu vurgulanmaktaydı. Bir yıl evvel Arapça ve Türkçe öğrenmek için çok sıkı çalışan Bentheim'in de büyük ihtimalle Limon Von Sanders ya da Weber Paşa tarafından seçilmiş olduğunu ve Alman parasının bölgedeki faaliyetlerde kullanmak üzere kendisine verildiği düşünülüyordu. Çok yetenekli olduğu belirtilen Bentheim'in Türk ordusunun güçlendirilmesi faaliyetlerinde yer aldığına dikkat çekiliyordu. Fiziksel özellikleri uzunca tasvir edilen Bentheim'in bir Somaliliye benzediği belirtiliyordu. Diğer ajan Soloman (Süleyman) Inger'in bilinen adının Emir Süleyman olduğuna değiniliyor ve hakkında bazı bilgilere yer veriliyordu. Bir Avusturyalı maccraperest olarak oldukça tehlikeli bir kişi olan Soloman Inger'in Müslümanlığı seçtiği ve "*Emir Süleyman*" olarak bilindiği, önceki yıl İstanbul'da bulunmuş olduğu ve Şeyh Caviş ile birlikte İngiltere karşıtı faaliyetlerde yer aldığı bildirilen raporda ayrıca Emir Süleyman'ın zeki ve yetenekli olduğuna vurgu yapılıyordu. Önemli işlerde rol almayı çok seven Emir Süleyman'ın Mısır'da oldukça etkili olacağı düşünüldüğü için kullanıldığı, zira kendisinin bir Müslüman olması ve Arapça'ya vakıf olması, bu iş için oldukça elverişli kıldığı ayrıca İstanbul'da her zaman fes giyen Emir Süleyman'ın halen Sudan'da çok iyi bilinen bir kişi olduğu belirtiliyordu. Yaklaşık 44 yaşlarında olan ajanın oldukça yakışıklı olduğu belirtiliyor ve şekilsel özellikleri diğer ajanlarınkı gibi ayrıntılı biçimde belirtiliyordu. Üç kişi içerisinde en tehlikelisi olduğuna inanılan Emir Süleyman'ın Trablus'ta olduğu gibi Mısır'da da etkili olabileceği düşünülüyordu. Mısır Hükûmeti'nin her birinin başına £40 ödül koyduğuna ve verilen fiziksel özelliklerin ajanların bulunmasında faydalı olabileceğine değiniliyordu⁶⁷².

Öte yandan bazı Alman ajanların faaliyetleri ise İngiliz sansürü tarafından ele geçirilen mektuplardan öğrenilmekteydi. Böyle bir mektupta Alman ajanı Sina Yarımadası'nı takiben Kızıldeniz sahillerine seyahat ettiklerinden söz ediyordu. Mektupta daha çok yolculuğundan bahseden ajanın verdiği

⁶⁷⁰ Aynı Belge.

⁶⁷¹ Burada "yaverlik yapması"ndan kasıt muhtemelen Alman İslah Heyeti'nden bir asker olduğu ve Enver Paşa'ya yakın bir isim olmasıdır.

⁶⁷² Aynı belge.

bilgiler herhangi bir stratejik içerik taşımamaktaysa da ajan olduğunun kanıtıydı⁶⁷³. Mektubun göndericisi ve yolculuğu yapan kişi olan Paul Türstig, Avrupa'dan gelerek İstanbul'dan demiryolu ile Tarsus'a oradan da Şam'a ve Kızıldeniz'e gelişini anlatmaktaydı. Seyahatlerini anlatırken siyasi ve askeri bilgiler vermemesine rağmen İngilizler bu bölgede fesat çıkarmak amaçlı bir seyahat olduğunu düşündüğünden mektubu incelemeye almış ve resmî bir işlemin konusu haline gelmişti⁶⁷⁴.

Ayrıca Avrupa'dan da Türklerin ve Almanların Mısır'a ajanlar gönderdikleri bilinmekteydi. Dışişleri sekreterliğine İstihbarat birimi tarafından verilen bilgide, Paris temsilcisinden ve güvenilir İsveç kaynaklarından öğrenildiğine göre son günlerde (17 Ağustos 1915) Mısır'a ajanlar göndermekteydiler. 14 kişi kadar oldukları bildirilen ajanların Bulgar asıllı olduğuna dikkat çekiliyor ve bunların ticari temsilci sıfatıyla bu işi yürüttükleri bildiriliyordu⁶⁷⁵. Hatta aynı günlerde Baron Otto Von Gumpenberg adında bir Alman ajanının Amerikan pasaportu taşıdığı halde Trablusgarp'taki Arapları Mısır'daki İngilizler ve Trablusgarp'daki İtalyanlar aleyhine kışkırtmak amacıyla casusluk yaparken yakalandığına dair haberler İngiliz basını tarafından The New York Times'e iletiliyordu⁶⁷⁶.

Alman ajanlar Müslüman halk arasında özellikle Hristiyanlık karşıtı söylemlerle dolaşıyorlardı. Öyle ki 24 Ekim 1915'e ait bir telgraf yazışmasında İngiliz istihbaratının edindiği bilgiye göre Almanların Müslümanlar arasında cihat çağrısı yaparak Hristiyanlık karşıtı bir propaganda yürüttükleri hatta Müslümanlar arasında Alman İmparatorunun Müslümanlığı seçtiğine dair bir haberin⁶⁷⁷ yayılmaya çalışıldığı belirtiliyordu. Ayrıca birkaç yıl evvel Alman İmparatorunun ünlü hükümdar Selahaddin'in mezarını ziyaret ettiği sırada bıraktığı çelengin, Araplar arasında büyük itibar gördüğü ve İmparator William'ın Müslüman olduğu yönündeki inancın arttığı yazılıyordu. Ayrıca Suriye de olduğu bilinen Max Oppenheim ve Dr. Prüfer gibi Alman ajanların Kayser'in "*İslamın Koruyucusu*" olduğu fikrini halk arasında yaymak için her türlü imkânı kullandıklarından emin oldukları vurgulanıyordu⁶⁷⁸. Buna dair

⁶⁷³ TNA, FO, 371/2356, 99374/363, 22 Haziran 1915, Postal Censor(Posta Sansür Servisi)'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

⁶⁷⁴ Aynı Belge; Mektup daktilo edilmişse de ilişkisinde mektubun orijinali ve aldığı cevaplarda bulunmaktadır. Yazışma Paul Türstig ile John Arndt (U.S.A) arasında geçmektedir.

⁶⁷⁵ TNA, FO, 371/2356, 118739/numarasız, 25 Ağustos 1915, Deniz Kuvvetleri Bakanlığı İstihbarat Birimi'nden Dışişleri Bakanlığı'na, Yazının özeti McMahon'a da özet vaziyette gönderilmiştir; TNA, FO, 118739/15/606, 26 Ağustos 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan McMahon'a.

⁶⁷⁶ "Inciter of Arabs taken; German agent in Tripoli and Egypt had an American passport", *The New York Times*, 30 Ağustos 1915.

⁶⁷⁷ İngiliz basınında Alman İmparatoru William'ın [II. Wilhelm] Müslümanlığı seçtiği iddialarını kanıtlamak için başırdı müfter yerine bir fes ile poz verdiği fotoğraflarının altında "Hacı Muhammed William" yazdığı belirtiliyordu. Bunun Mısır yerlileri arasında çok fazla dikkat çekmediği ancak bir kısım insanı etkilediğinin açık olduğu belirtiliyordu; "A word. for two", *The Manchester Guardian*, 4 Aralık 1914.

⁶⁷⁸ TNA, FO, 371/2354, 163829/128, 24 Ekim 1915; McMahon'dan Edward Grey'e. Alman ajanların Müslümanlar arasında yaptıkları Hristiyan karşıtı propaganda ile ilgili farklı ve güvenilir kaynaklardan edinilen bilgiye nazaran şüphe olmadığını İstihbarat Departmanı direktörü Clayton. Cheetham'a bildirmişti; TNA, FO, 371/2354, 163829/128, Ek 1, 24 Ekim 1915; Yarbay Clayton'dan Cheetham'a.

bir diğer iddiayı, Alman İmparatoru tarafından Şeyh Sunusi'ye gönderilen ve İngilizlerin cline geçen bir mektuptan öğreniyoruz. Mektupta Alman İmparatoru'nun Müslümanlığı seçtiğinin yazıldığına dikkat çekilmektedir⁶⁷⁹.

Alman ve Avusturya- Macaristan tebaasından ajanların istihbarat ve casusluk faaliyetleri İngiliz istihbaratına takıldığı anda soruşturma derinleştiriliyor ve haklarında fiziki durumlarına kadar ayrıntılara yer veriliyordu. Ancak sıkı takibata rağmen ajanların Mısır'daki faaliyetleri savaşın sonuna kadar devam etmişti.

D. YENİ BİR KANAL SALDIRISININ ASKERİ HAZIRLIKLARI

1- Kanal Saldırısı Öncesi Çatışmalar ve Başlatılan Hazırlıklar

Birinci Kanal Harekâtı'nın hemen ardından başlayan hazırlıklardan İkinci Kanal saldırısının hemen icra edilmek yerine eksikliklerin giderilmesi ile daha profesyonel bir şekilde Kanal'a yürünmesi şeklinde planlandığı anlaşılmaktadır. Ancak yine de tüm hazırlıkların bir an evvel tamamlanarak bu saldırının yapılması istendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, seferden sonra başlayan hazırlık sürecinde eksikliklerin giderilmesi için çalışmalara başlanmış, Cemal Paşa, Birinci Kanal Harekâtı'nın ardından merkeze verdiği raporda Kanal'da eksikliğini hissettiği ve yeni bir sefer öncesi tamamlanmasını zaruri gördüğü tüm noktaları sıralamıştı. Öncelikle Kanal'ın bir baskınla geçilmesi fikrinden vazgeçmişti. Zaten bunun mümkün olmadığı birinci seferde anlaşılmıştı. Hazırlıklar tamamlanmalı ve ateş üstünlüğü kurularak Kanal'ın batısına geçilmeliydi⁶⁸⁰. Ancak bu "gerçek seferin" hazırlıklarının tamamlanmasına kadar geçecek sürede de Kanal'ın sürekli taciz altında bulundurulması ve çöldeki hazırlıkların kontrol edilebilmesi amacıyla "Çöl Kumandanlığı" teşkil edilmişti. VIII. Kolordu Kurmay Başkanı Albay Von Kressenstein, Kolordu kumandanlığı yetkisiyle Çöl Kumandanlığı'na tayin edilmişti. Çöl Kumandanlığı'nın karargâhı İbin'di⁶⁸¹.

Kressenstein'in buradaki görevi hem seferin hazırlıklarına yön vermek hem de Kanal'ı sık sık taciz etmek şeklinde belirlenmişti. Bu amaçla gönderilip İngilizlerle Kanal'a yakın yerlerde çarpışan küçük birliklerin başarıları yahut kayıplarına dair Cemal Paşa merkeze raporlar yazmıştı. Mesela, Kalatül Nahil'den Süveyş istikametine ilerleyen bir tabur piyade, bir makineli tüfek bölüğü ve bir bataryadan oluşan seyyar müfrezenin, 9/10 Mart 1331 (22/23 Mart 1915) gecesi Süveyş'in yaklaşık on kilometre güneyinde Madamiye İstasyonu karşısında Kanal'a ulaştığı bildiriliyordu. Bu birlik düşmanın bir keşif koluna saldırıp kayıp verdirdikten sonra Kanal'daki iki düşman gemisine

⁶⁷⁹ TNA, FO, 371/2354. 127705/15, 10 Eylül 1915. Dışişleri Bakanlığı'ndan McMahon'a.

⁶⁸⁰ Erden, a.g.e., s. 148-149.

⁶⁸¹ Erden, a.g.e., s. 71.

taarruz teşebbüsünde bulunmuşsa da, düşman topçusunun ateşinin tesirinden dolayı ilerleyememişti. Müfreze 12 şehit ve 20–30 kadar yaralı vererek çekilmişti. Ayrıca Şaluf ile Küçük Acı Göl arasındaki içi asker dolu bir düşman gemisine taarruz edilmiş ve çıkan müsademe 20 dakika sürmüştü⁶⁸². Yine, 18 Ağustos 1331 (25 Ağustos 1915)'de Cemal Paşa'nın Kudüs'ten Başkumandanlığa yazdığına göre, yanlarında mitralyöz bulunan bir düşman deve bölüğüyle Türk kuvvetleri arasındaki yarım saatlik çarpışmadan sonra düşman bölüğü "*perişan vaziyette*" geri çekilmeye mecbur olmuştu. Düşmandan üç yaralı esir edilmişti. Ayrıca Türk müfrezesi geri çekilirken düşmanın hücum eden iki mızraklı süvari bölüğü kesin şekilde geri püskürtülmüştü. Cemal Paşa "*Kanal Harekâtı devam edecektir*" diyordu⁶⁸³. Bu ve buna benzer küçük çaplı çatışmalar ana seferi kuvvetin hazırlıkları devam ederken Kanal'daki İngiliz kuvvetlerinin rahat bırakılmaması amacına yönelikti. Bir başka yazısında bu amacı Cemal Paşa daha açık bir şekilde yazmaktaydı. El-Arış'ten 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde Kanal'a gönderilen, X. Fırka Süvari bölüğüyle Çerkez Süvari gönüllü bölüğünden ve bir torpil kıtasından ibaret olup 26 Mayıs 1331 (28 Haziran 1915)'de dönen müfrezenin İngilizlerin her zamanından daha tetikte olması nedeniyle torpil yerleştirememesi rağmen "... *müfrezenin böyle günlerde Kanal'da bulunmasıyla düşman ize [can sıkma] edilmiştir*" sözlerinden de anlaşılacağı üzere İngilizler taciz edilmişti⁶⁸⁴.

Diğer yandan Kanal'daki gemi hareketliliğinin kesilmesi ya da en azından aksatılması da, bu ana harekâtın gerçekleştirilmesine kadar geçen dönemde yapılacaklar arasındaydı. Zaten bahsettiğimiz bu saldırılar Kanal'daki gemileri de hedef alıyordu. Bu amaçla Süveyş'e mayın yerleştirilmesine yönelik önemli girişimlerde bulunulmuştu. Diğer taraftan Kanal'a torpil yerleştirilmesi mümkün olmuşsa da bir İngiliz gemisine çarpmamıştı. Hatta Cemal Paşa'nın bu mayına tarafsız bir geminin çarpması neticesi ortaya çıkacak olumsuz sonuçlara dair kaygıları vardı⁶⁸⁵. Zira ne merkezi İngiliz Hükûmeti ne de Mısır'daki Yüksek Komiserlik, Kanal'a mayın döşendiğini uluslararası kamuoyuna açıklıyordu. Oysaki Cemal Paşa, mayının Kanal'a yerleştirildiğine dair⁶⁸⁶ ve hatta bundan birkaç gün sonra da tarafsız gemilerden birinin dubasına çarptığına dair yazıları Başkumandanlığa gönderiyordu⁶⁸⁷. Bu tahriklerden amaç Mısır'dan özellikle Çanakkale'ye asker sevkini önlemektir. Başkumandanlık Vekâleti'nden gönderilen yazıyla sürekli Çanakkale'ye Mısır'dan asker

⁶⁸² ATASE, K: 532, D: 2079, F: 6, 12 Nisan 1331 (25 Nisan 1915).

⁶⁸³ ATASE, K: 532, D: 2079, F: 18, 18 Nisan 1331 (1 Mayıs 1915).

⁶⁸⁴ ATASE, K: 532, D: 2079, F: 40, 18 Mayıs 1331 (31 Mayıs 1915).

⁶⁸⁵ ATASE, K: 532, D: 2079, F: 17, 19 Nisan 1331 (2 Mayıs 1915).

⁶⁸⁶ ATASE, K: 532, D: 2079, F: 17, 19 Nisan 1331 (2 Mayıs 1915), Aslında Gondos Müfrezesi 13/14 Nisan gecesi Kanalin 125. kilometresine iki mayın koymaya muvafık olmuştu. Erlerden oluşturulan birlik çölden mayını naklederek 26/27 Mayıs 1331 gecesi düşman tarafından görülmeden mayını Kanal'a koymayı başarmıştır. Erden, a.g.e., s. 76-77.

⁶⁸⁷ ATASE, K: 512, D: 2002, F: 14/2, 20 Nisan 1331 (3 Mayıs 1915).

gönderildiği, burada Mısır'a bir sefer yapılacağına dair gösterilerle İngilizlerin Mısır'dan asker sevkini önüne geçilmesini istiyordu⁶⁸⁸. Hatta bu sevkîyat Deniz Kuvvetleri Bakanı Churchill'in Savaş Bakanı Lord Kitchener'a gönderdiği bir yazıda da zikredilmekteydi. Churchill ihtiyat kuvvetlerinin Çanakkale'ye sevk etmesiyle ortaya çıkabilecek boşluğa dair sorunlardan söz ediyordu. Öyle ki Churchill, bu kuvvetlerin tümüyle Çanakkale'ye gönderilmesinin Hindistan ve Irak'taki olumsuz sonuçlarından kaygılıydı⁶⁸⁹. Ancak Çanakkale cephesinde tüm gücüyle yüklenen İngiliz kuvvetleri için özellikle kara çıkarmasının başlayacağı Nisan ayında bu birliklere Çanakkale'de ihtiyaç duyuluyordu. Nitekim Lord Fischer, Winston Churchill'e gönderdiği mektubunda Ian Hamilton'un Mısır'dan Çanakkale'ye birlikleri sevk etmeğe yetkisi olduğu yönünde kendisine ulaşan bilginin teyit edilmesini kaygılı bir şekilde istiyordu⁶⁹⁰. Mısır'ın doğusundan yani Sina Çölü'nden özellikle Kressenstein'in emrindeki Türk birliklerinin saldırıları ile Kanal'ın güvenliği tehdit edilmişse de Çanakkale Harekâtı'nın neticelenmesine kadar İngilizler Mısır'dan Çanakkale'ye asker sevkine devam etmişlerdi.

Bu dönemde Kanal önlerine gelip burada yerleşerek, bir şekilde Kanal'ı zorlamayı düşünen Osmanlı kuvvetleri, bunu sağlayabilmek için hazırlıklara hararetle başlamıştı. Bu hazırlıklarda birinci seferde eksikliği görülen konuların giderilmesi amaçlanıyordu. Özellikle ordunun iâşesinin uzun soluklu bir Kanal Harekâtı'nı destekleyebilmesi amacıyla menzil teşkilatı ile demiryolu-şose inşaatlarına büyük önem verilmişti.

1.1- İkinci Seferin İhtiyacı olan Para ve Tayyare

1915 yılının ilerleyen aylarında Almanya'dan İkinci Kanal Harekâtı'na sarf edilmek üzere 4.000.000 Mark tutarında bir meblağın Osmanlı Harbiye Nezâretinin emrine verildiği anlaşılmaktadır. Fon Vatrol imzalı ve mahrem kayıtlı yazıda bu meblağın Alman sefaretinden alınabileceği bildiriliyordu⁶⁹¹. Ancak Cemal Paşa'nın merkezle yaptığı yazışmalarda para sıkıntısından söz edilmekte ve acilen 100.000 Liranın ve bir sonraki hafta ayrıca 200.000 Liranın ve bunu takip eden günlerde de parça parça para gönderilmesini istiyordu. Paranın özellikle deve satın alınması ve diğer hazırlıkların eksiksiz yürüebilmesi için hayati olduğu vurgulanmıştı⁶⁹². Kendisine verilen cevapta ilk etapta 100.000 Liranın gönderildiği, imkânlar elverdiğince geri kalan miktarın da gönderilmeye çalışılacağı bildiriliyordu⁶⁹³.

⁶⁸⁸ Ercan, a.g.e., s. 79.

⁶⁸⁹ Churchill Archives, CHAR, 13/48, 41-45, 6 Mart 1915.

⁶⁹⁰ Churchill Archives, CHAR, 13/57, 17, 27 Nisan 1915.

⁶⁹¹ ATASE, K: 1386, D: 9, F:4, 3 Ağustos 1331 (21 Ağustos 1915).

⁶⁹² ATASE, K: 163, D: 719A, F:113, 15 Eylül 1331 (28 Eylül 1915).

⁶⁹³ ATASE, K: 163, D: 719A, F:113, 15 Eylül 1331 (28 Eylül 1915).

Kanal'a yapılacak ikinci harckât için tıpkı İngilizler gibi Cemal Paşa da tayyarelerden istifade etmek istiyordu. Burada görev yapacak Alman tayyarelerini kullanmak üzere Alman tayyarecilerin İstanbul'a geldiğini duyan Cemal Paşa, pilotların ne gibi şartlar altında görev yapacaklarını görmek üzere pilotların IV. Ordu görev bölgelerine bir an önce gönderilmelerini istiyordu⁶⁹⁴. Hatta ilerleyen dönemde Cemal Paşa Başkumandanlığa, düşmana tayyare taarruzu yapılarak, Kanal'a yapılacak saldırının zamanının yakın olduğu hissini vermek gerektiği konusundaki görüşünü bildirecek ve mevcut tayyare miktarının yarı ölçüde arttırılmasını isteyecekti⁶⁹⁵. Buna göre el-Ariş'ten tayyare gemileri ile Kanal'ın 100 km yakınına kadar götürülecek tayyarelerin Port Said ve İsmailiye'yi bombardıman etmesi, Kanal'daki seyrü seferi tehlikeli bir duruma getirecek ve İngilizlerin durumunu tehlikeye sokacaktı. Ancak tüm bu faaliyetler için mevcut filonun en az yarısı kadar arttırılmasının gerektiğini düşünüyordu. Cemal Paşa'nın bu teklifinin merkez tarafından uygun görüldüğü, diğer belgenin derkenarındaki şu sözlerden anlaşılmaktadır: "*Dördüncü Ordu'nun bu teklifini muvaffak görüyorum. Kâfi derecede tayyârenin Almanya'ya sipariş edilmesi*"⁶⁹⁶. Böylesi bir sipariş gerçekleşmiş ise ne kadarının Almanya'dan geldiği ve Cemal Paşa'nın düşündüğü taarruzu gerçekleştirilip gerçekleştirilemediği bilinmemektedir.

IV. Ordu Erkan-ı Harbiye Reisi Von Kressenstein'in, Kanal'a yapılacak saldırının hazırlıkları için tesis edilen iki merkezden Başkumandanlıkta olanın reisi olan Feldman Bey'den istediği ağır silahlar ise şunlardı; dört adet 20 cm'lik havan ve dört adet 15 cm'lik obüs, iki adet 10 veya 13 cm'lik top. Bunların yanında asgari dört cebel bataryalı bir Türk Fırkası, asgari üç makineli tüfek bölüğü ve üç istihdam bölüğü ve üç muharip tayyaresi Von Kressenstein'in istediği ateş gücü ve asker miktarıydı⁶⁹⁷.

1.2- Menziller, Kara ve Demiryolu Yapımı ve Telsiz-Telgraf Sistemi

Birinci Kanal Harekâtı sırasında İngilizlerin Kanal'ı savunmada sahip oldukları askerî teçhizat yanında kruvazörlerden de son derece istifade ettikleri görülmüştü. Bu nedenle özellikle uzun menzilli topların bu kruvazörlerin etkisiz hale getirilebilmesinde etkili bir silah olarak kullanılabileceği düşünülmüştü. Ancak bu topların Kanal'a kadar sevk edilebilmesinde ulaşım ve iletişimin tesisi zaruriydi. Zira Cemal Paşa seferden dönüşte Başkumandanlığa yazdığı raporlarda Kanal'da tutunabilmek ve tahrip edebilmek için Kanal'ın karşı tarafına geçilmesinin zorunlu olduğunu bildirmişti. Bu amaçla birinci seferde eksikliği görülen menzil teşkilatının iyileştirilmesi, ulaşım için gerekli

⁶⁹⁴ ATASE, K: 163, D: 721, F:34, 3 Teşrin-i evvel 1331 (16 Ekim 1915).

⁶⁹⁵ ATASE, K: 167, D: 728, F:109, 29 Nisan 1332 (12 Mayıs 1916).

⁶⁹⁶ ATASE, K: 167, D: 728, F:109/1, 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916).

⁶⁹⁷ ATASE, K: 1386, D: 9, F:9, 21 Teşrin-i sünî 1331 (4 Aralık 1915).

adımların atılması, ilerleyen ordu ve geride kalan birliklerle, ayrıca İstanbul ile iletişimin kurulabilmesi için alt yapının hazırlanmasına önem veriliyordu.

- Buna göre çöl dâhilinde şu şekilde bir menzil teşkilatı kurulacaktı;

- Merkezi Birüssebi olmak üzere Ariş (hariç)- Hafır (hariç) hattına kadar: Ordu Menzil Müfettişliği

- Merkezi Hafırül Avce olmak üzere Ariş (hariç)-İbin (hariç)- Nahil (hariç) hattına kadar Birinci Çöl Menzil Müfettişliği (Birinci Kontrol Müfettişliği)

- Merkezi İbin olmak üzere Kanal'ın 20 km mesafesine kadar: İkinci Çöl Menzil Müfettişliği (Çöl Kontrol Müfettişliği)⁶⁹⁸.

Diğer yandan birinci seferden sonra demiryolu ve karayolu ulaşımında görülen eksikliklerin giderilmesi için çalışmalara başlanmıştır. Hicaz demiryolunun Mısır yönünde uzatılması gerekiyordu. En azından birkaç ay içerisinde Birüssebi 'ye kadar uzatılması zorunluydu. Ayrıca çöl içerisinde arazinin uygun olduğu bölgelere dekovil döşenmeli, Sille-Halillülrahman arasında yük otolarından katarlar kurulmalıydı. İlkel halde olan Halillülrahman-Birüssebi yolu Hafırül Avce'ye kadar şose hale getirilmeliydi⁶⁹⁹.

Mevcut karayollarının ıslahı ve demiryolu yapımına hız verilmesinin gerekliliği Cemal Paşa tarafından verilen raporda belirtiliyordu. Cemal Paşa'nın harekât planında nakliyat sistemini şu şekilde tasvir ediliyordu; Şimendifer nakliyatından Birüssebi'ye kadar istifade edilebileceğinden Birüssebi-Hafırül Avce arasında dekovil döşenmesi kararlaştırılmıştı⁷⁰⁰. Döşenecek bu dekovilin yeterli olmayacağı düşünüldüğünden aynı zamanda Mısır şimendifer hattının Hafırülavce istikametinde uzatılmasına karar verilmişti⁷⁰¹. Buradaki hazırlıklar Kahire Yüksek Komiseri McMahon tarafından Dışişleri Bakanlığı'na rapor edilecek kadar gözle görünür vaziyettedi⁷⁰². Ayrıca 19 Ocak 1915'de başlayan Mısır şubesi hattı Kudüs hattı ile 1 Mayıs 1331 (14 Mayıs 1915)'de birleşmişti. Başlama istasyonu olan Remle İstasyonu'na kadar 63 km. inşa edilmişti. Ayrıca Kudüs ile Şam arasındaki ulaşımın daha rahat yapılabilmesi için hattın genişliğinin 1 metre 5 cm'ye çıkarılmasına çalışılmıştı. Cemal Paşa demiryolu inşasındaki en büyük engellerin mühendislerle kontrat akdedilmesi, arazi istimlak edilmesi ve inşaat hususunda yasal ve yürürlükte olan kurallar yerine pratik çözümlere gidilmeye çalışılması olduğunu düşünmekteydi⁷⁰³.

⁶⁹⁸ ATASE, K: 1386, D: 9, F: 10.

⁶⁹⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbî*, s. 253-254.

⁷⁰⁰ ATASE, K: 1386, D: 9, F: 10.

⁷⁰¹ ATASE, K: 1387, D: 14, F: 6/6; 21 Temmuz 1331 (3 Ağustos 1915)

⁷⁰² TNA, FO. 371/2491, 160649/665, 1 Kasım 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁷⁰³ ATASE, K: 1387, D: 14, F: 8.

Yani systemsizlikten yakınıyordu. Ancak demiryolu inşasına dair hummalı çalışmalar İngiliz yetkililerce kaygıyla izleniyordu. Almanların Mısır sınırına yakın bölgelere gönderilmek üzere demiryolu malzemesi taşıdıkları, Petrograd Sefiri G. Buchanan tarafından öğrenilmiş ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bildirilmişti⁷⁰⁴. Ayrıca İstanbul'da yaşayan bir Amerikan vatandaşının Sofya Büyükelçisi Bax-Ironside'a verdiği bilgiye göre Türklerin Süveyş Kanalı hazırlıklarına devam ettiği gözlemlenmekteydi. Öyle ki hafif demir yolu (deko-vil) yapımının yedi hafta içinde bitirileceği öğrenilmişti. Bu durumu oldukça tehlikeli gören Sofya Büyükelçisi, bu sayede Türklerin Kanal yakınlarına kadar çok sayıda ağır silah getirebilecekleri uyarısında bulunuyordu⁷⁰⁵.

Osmanlı kuvvetlerinin ağır obüs bataryasının noksanlığı birinci seferde Kanal'ı koruyan İngiliz kruvazörlerinin şansı olmuştu. Cemal Paşa ve IV. Ordu kurmayları bu durumu seferden dönüştürme kesin olarak tespit etmişti. Ağır obüs bataryasının Kanal yakınına kadar taşınması için de yol yapımına hız verilmesi gerekiyordu. Bölgede yürütülen demiryolu yapımı çalışmaları Alman Mühendis Meissner Paşa'nın idaresinde yürütülüyordu⁷⁰⁶. Meissner Paşa Doğu'daki Alman propagandasının güçlü isimlerinden biri ve aynı zamanda yetenekli bir mühendisti. Bu göreve Baş Mühendis Ahmed Bey'in yerine getirilmişti. Zira Ahmed Bey Süveyş Kanalı'na uzatılacak demiryolunun Haziran 1916'da bitebileceğini hesap etmiş bunun yerine Eylül 1915'e kadar bitirmek üzere Meissner Paşa görevlendirilmişti⁷⁰⁷. Meissner Paşa'nın Hicaz demiryolu inşaatı projesinin teknik idaresinin başına 1900'de getirildiğinde de ilk hazırladığı raporda "*Türk Mühendislerinin deneyimsizliği*"nden dolayı yabancı mühendislerin görevlendirilmesini istediği⁷⁰⁸ hatırlandığında Baş Mühendis Ahmed Bey'in yerine onun görevlendirilmesinde aynı gerekçenin göz önüne alınmış olabileceği anlaşılmaktadır. Oysaki yapılacak demiryollarının ihtiyacı olan başlıca ihtiyaç; para, malzeme ve ekipmandı. Zira Cemal Paşa, Meissner Paşa'nın Süveyş'e uzatılacak demiryolunun inşası için isteklerini yansıtan para, malzeme, ekipman gibi hususlarda sık sık devlet ricalini bilgilendirecekti.

Diğer taraftan oldukça enerjik bir hareketliliğin günden güne büyüdüğü, sadece deko-vil yapımı değil çok sayıda köprü yapımının devam ettiği İngiliz keşif uçakları tarafından gözlemleniyordu. Bölgedeki gelişmeler Mısır'daki

⁷⁰⁴ TNA, FO, 371/2477, 35877/380, 27 Mart 1915, Buchanan'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁷⁰⁵ TNA, FO, 371/2477, 49556/172, 26 Nisan 1915, Bax-Ironside'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁷⁰⁶ Alman Mühendis Heinrich Augst Meissner, II. Abdülhamid döneminde başladığı Osmanlı Devleti'ndeki demiryolu çalışmaları sayesinde padişah tarafından "paşalık" unvanına layık görülmüştür. Hatta Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı ülkesinden ayrılan mühendis Meissner'a yapılan çağrı ile geri dönmüş ve 1942'de ölümüne kadar İstanbul Mühendis Mektebi'nde ders vermesi sağlanmıştı; Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demir Yolu*, İstanbul 1993, s. 97.

⁷⁰⁷ TNA, FO, 371/2491, 166113/369, 6 Kasım 1915; R. Rodd'tan Edward Grey'e.

⁷⁰⁸ Gülsoy, a.g.e., s. 98.

İngiliz Generali Maxwell tarafından derhal İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener'a iletiliyordu⁷⁰⁹.

Meissner Paşa'nın başkanlığında yürütülen demiryolu yapımının, belirlenen Eylül 1915 tarihine kadar tren yolunun bu kısmının bitirilmesi mümkün olamadığından IV. Ordu tarafından her ay gönderilen 250.000 Liraya ilave yapılması istenmişti⁷¹⁰. Durumu Maliye Nâzırı Vekili olan Talat Paşa'ya yazan IV. Ordu Kumandanlığı bu inşaatın devam etmesinin önemine dikkat çekmiştir⁷¹¹. Cemal Paşa ayrıca Mühendis Meissner Paşa'nın istediği dekovil ve diğer malzemelerin miktarını bildiren yazıyı ve Almanya'dan istenecek dekovillerin mevcut dekovil ebadına uygun olarak 60 cm genişliğinde olanlardan ısmarlanmasını istiyordu⁷¹². Cemal Paşa ayrıca dekovil malzemesinde olduğu gibi, lokomotiflerin türü ile ilgili olarak da bazı tekliflerde bulunmuş ve eğer petrol lokomotifi gönderilecekse bunun petrolü ile birlikte gönderilmesi gerektiğini bildirmişti⁷¹³. Ancak istenen malzemelerin Almanya'dan getirilmesinde ve IV. Ordu Kumandanlığı bölgesine gönderilmesinde büyük sıkıntılar mevcuttu. Bu konuyu Başkumandanlığa bildiren Cemal Paşa'ya⁷¹⁴ merkezden verilen cevapta Almanya'dan ısmarlanan malzemenin henüz ulaşmadığı, ancak ulaşır ulaşmaz gönderileceği yazılmıştı⁷¹⁵. Bu durum, yani Almanya'dan gerekli malzemelerin getirilmesinde yaşanan aksaklıklar, Cemal Paşa'nın merkeze yazdığı bir telgrafta durumun vahametine yapılan vurguyla tekrarlanıyor ve en az 10 lokomotifin Şam'a gönderilmesi zaruriyeti bir kez daha yineliyordu⁷¹⁶. Adeta zamanla yarıldığından ve mevsim yaza doğru gitmesinden dolayı Cemal Paşa sık sık Toros ve Amanos geçitlerinde sevk için bekletilen malzemelerin bir an evvel gönderilmesini istiyordu⁷¹⁷. Hatta İslahiye ve Pozantı arasında bekletilen topçu, sahra ve ağır topçu malzemesinin nakledilebilmesi için Paşa Teşkilatı⁷¹⁸ için tahsis edilen otomobil filolarının IV. Ordu emrine verilmesini dahi teklif edecekti⁷¹⁹.

Öte yandan yapılacak demiryolları gibi Kanal'a ulaşımında kullanılacak kara yollarının yapımı ve ıslahı için de Alman mühendislerle çalışıldığı görülmekteydi. Bu mühendislerin maaşları IV. Ordu tarafından imzalanan mukavelelemeye göre ödenmekteydi. Müttefik Almanya savaş boyunca çok arzu etti-

⁷⁰⁹ TNA, FO, 371/2491, 158707/2061E, 24 Ekim 1915, General Maxwell'den Kitchener'a.

⁷¹⁰ ATASE, K: 166, D: 726, F: 25, 5 Şubat 1331 (18 Şubat 1916).

⁷¹¹ ATASE, K: 166, D: 726, F: 25/1, 5 Şubat 1331 (18 Şubat 1916).

⁷¹² ATASE, K: 166, D: 726, F: 25/3, 21 Şubat 1331 (5 Mart 1916).

⁷¹³ ATASE, K: 167, D: 728, F: 106/6, 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916).

⁷¹⁴ ATASE, K: 167, D: 728, F: 106, 28-29 Nisan 1332 (11 Mayıs 1916).

⁷¹⁵ ATASE, K: 167, D: 728, F: 106/2, 5-6 Mayıs 1332 (18-19 Mayıs 1916).

⁷¹⁶ ATASE, K: 168, D: 730, F: 62, 15 Haziran 1332 (28 Haziran 1916).

⁷¹⁷ ATASE, K: 168, D: 730, F: 113/1, 8 Temmuz 1332 (21 Temmuz 1916).

⁷¹⁸ Konu hakkında ilerleyen kısımlarda bilgi verilecektir.

⁷¹⁹ ATASE, K: 168, D: 730, F: 113/2, 8 Temmuz 1332 (21 Temmuz 1916).

ği Kanal'a yönelik bu projelerde görev alan mühendislerinden bu coğrafyada çalışmak dışında alacakları ücretlerde mütevazı davranmaları gibi daha büyük fedakârlıklara katlanmıyordu. Bu bağlamda Alman Mühendis Mösyö Oskar Fon Veltkof ile yapılan Kudüs mıntıkası ve Sina Yarımadası'nda yeni yollar inşası ve mevcut yolların iyi bir şekilde muhafazası için aylık 150 Osmanlı Lirası maaş alacağı kararlaştırılmıştı⁷²⁰. Mühendis Oskar Fon Veltkof'un görevi Nablus- Halilülrahman yolunun tamiri, Kudüs- Eriha-Salat yolunun inşası ve Halilülrahman'dan itibaren Birüssebi 'ye kadar şose inşası ve Birüssebi'den Hafirül Avce-Kasimiyye-Birülhasene- İbin⁷²¹ istikametinde arabaların geçişine müsait bir güzergah yapımı idi. Altı amele taburu teşkil edilerek emrine verilmişti⁷²². 13 Şubat 1330 (26 Şubat 1915)'da bu göreve atanan Oskar Von Veltkof'un başında bulunduğu ekibin çalışmaları neticesinde, Haziran-Temmuz 1331 (1915)'e kadar Nablus- Halilülrahman şosesi tamir edilmişti. Ancak bu ekibin çalışma mıntıkasındaki Kudüs-Salat yolu ile Halilülrahman yolu aynı tarihlerde hâlâ tamire muhtaçtı. Amele taburlarındaki fırar vakalarından ötürü yavaşta olsa çöle doğru inşaat devam etmişti⁷²³.

Demir ve karayolu yapımı yanında iletişim araçlarının temini, telgraf direklerinin dikilerek ileri birlikler ile geridekiler arasındaki iletişimin kolaylaştırılması amaçlanıyordu. Telsiz-telgraf sistemindeki yetersizliklerden dolayı birinci seferde hayati olabilecek bazı istihbarat bilgileri ve merkezin sefere ilişkin görüşleri seferin gerçekleştirilmesinden sonra, dönüş yolunda öğrenilebilmişti⁷²⁴. Birinci seferde Cemal Paşa, çölde iletişimi hecinsüvar postalarıyla kurmuştu. Bu da seferin ilerleyişinde zorluklara ve zaman kayıplarına yol açabiliyordu. Cemal Paşa çöl dâhilinde inşa edilen ve edilmekte olan telgraf hattı için merkezden bazı malzemeler istemekteydi. Mesela bunun için 1078

⁷²⁰ ATASE, K: 1387, D: 14, F: 2/2. Burada sözü edilen miktarın mevcut şartlar içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Öyle ki Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle kamu çalışanlarından özveride bulunmaları istenmiş ve artan fiyatlara karşın aylıklarının %50'si kesintiye tabi tutularak zorunlu tasarrufa gidilmiştir. Kendisine aylık 150 Osmanlı Lirası verilmek üzere mukavele imzalanan Veltkof'un maaşını Osmanlı'daki diğer memur ve asker aylıkları ile karşılaştırmak durumu daha net anlamaya yeterlidir. Öyle ki harp yıllarında Osmanlı Devleti'nde kamuda en yüksek maaşı alan 1. sınıf müfettişin aylığı 6.000 Kuruştur. İstanbul'da görevli orta dereceli bir memur olan Baş Muavin'in maaşı 2.000 Kuruştur. Diğer yandan Osmanlı donanmasında görevli bir yüzbaşının maaşı 1.050 Kuruş ve en alt kademedeki bir neferin maaşının 19 Kuruş olduğu göz önüne alınacak olursa Alman Mühendise ödenen miktarın büyüklüğü daha kolay anlaşılabilir. Diğer yandan Temmuz 1917'de sadeyağın okkasının 20 Kuruş, koyun etinin okkasının 7 Kuruş olduğunu belirtmek maaşların alım gücünü anlamak açısından yol gösterici olacaktır. Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, Homer Yay., İstanbul 2003, s. 153, 156, 165. Buradan hareketle Alman Mühendise ödenen maaşın yüksekliğini tespit etmek mümkündür. Zira 1 Lira 100 Kuruş karşılığı ile hesaplandığında Alman Mühendise ödenen 15.000 Kuruşluk maaş Osmanlı'dan maaş alan görevliler arasında Donanma amiralinin maaşı olan 15.000 Kuruşa eşdeğer olduğu anlaşılmaktadır.

⁷²¹ Sözü edilen yerleşim birimleri ordunun Kanal'a yürüyüş güzergâhındaki menzillerdir.

⁷²² ATASE, K: 1387, D: 14, F: 8.

⁷²³ Aynı belge.

⁷²⁴ ATASE, K: 161, D: 711, F: 80, 13 Kânûn-ı sâni 1330 (26 Ocak 1915).

kilometrelik telgraf malzemesi ile 7464 ağır, 4667 hafif telgraf direğine ihtiyaç olduğu bildiriliyordu. IV. Ordu tarafından bazı malzemeler imal edilmekte ise de birçok malzemenin İstanbul'dan gelmesi mecburiydi⁷²⁵.

Hazırlıklar aşamasında Almanların telsiz-telgraf istasyonunu Şam'da kurdukları anlaşılmaktadır⁷²⁶. Bu çalışmalar esnasında çöl telgraf şebekesi için mevcut olan malzeme ve memura ilaveten İstanbul'dan gönderilmesi zaruri malzeme ve memurun da bir an evvel (1 Teşrin-i evvel 1331- 14 Ekim 1915) gönderilmesi istenmişti⁷²⁷. İletişimde yaşanan aksaklıkların giderilmesi için yapılan bu hazırlıklar yetersizliklere rağmen seferin icra edileceği güne kadar devam etmişti.

1.3- İaşe-Su İhtiyacının Teminine Yönelik Hazırlıklar

Cemal Paşa'nın birinci harekâta gözlemlediği sıkıntıların başında iaşe ve su sorunu geliyordu. Çölde daha uzun süre kalmayı planlayan ordunun yiyecek ve su ihtiyacının giderilmesi için bir takım değişiklik yapılması ve tedbirler alınması isteniyordu. Birinci seferde çölde yemek pişirmek için yeterli yakacağın temin edilemeyeceği ve canlı hayvanların beslenemeyeceği düşünüldüğünden canlı hayvan getirilmemişse de, seferi kuvvete sonradan katılan X. Tümen beraber aldığı canlı kesim hayvanlarını Kanal önlerine kadar getirebilmişti. Çölde daha büyük kıtalara yemek pişirmek için yeterli çalı çırpı bulmanın mümkün olduğu da anlaşılmıştı⁷²⁸. Cemal Paşa'nın merkeze yazdığı bir yazıda da çölde belki aylarca kalacak bir ordunun daha önceki seferde olduğu gibi peksimet, hurma, zeytin gibi yiyeceklerle dayanmasının mümkün olmadığı ve sağlıklı ve tam bir gıdanın temininin zaruri olduğu yazılıyordu. Ayrıca çekirge tahribatı nedeniyle zeytin ve sebzenin mahallinden temin edilemediği, tedarik edilebilecek yerlerden bu ihtiyaç maddelerinin ivedilikle temin edilmesinin zaruri olduğu ve çöl yiyeceğine kuru meyvenin de eklenmesi gerektiği bildiriliyordu. Cemal Paşa daha önce (9 Haziran 1331- 22 Haziran 1915) merkeze yazdığı raporda, çöldeki hazırlıklar için istediği miktarın üzerine yiyecek temini için harcamak üzere 157.000 Lira eklenmesini ve meblâğın toplam 852.000 Lira'ya çıkarılmasını istiyordu⁷²⁹. Ayrıca Cemal Paşa, çölde her bir kişi için tayin edilen yiyeceğin bir kilo azık olduğunu hesaplamıştı. Fakat Almanya'dan alınması zaruri olan konservenin de bir an evvel alınması gerektiğini vurguluyordu⁷³⁰.

⁷²⁵ ATASE, K: 1387, D: 14, F: 8.

TNA, FO, 371/2489, 72219/796, 4 Haziran 1915; Buchanan'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁷²⁶ ATASE, K: 1387, D: 14, F: 8.

⁷²⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, s. 253- 254.

⁷²⁸ ATASE, K: 166, D: 727, F: 102, 28 Haziran 1331 (11 Temmuz 1915); Cemal Paşa'nın istediği 852.000 Liranın sarf edileceği kalemler şunlardı; 50.000 Lira: Malzeme ve teçhizat: Deve dışındaki hayvanların orduca yaptırılan teçhizatı için, 15.000 Lira: Develer için katran, Arap çadırları, hasta naklinde kullanılan kakule inşası için, 58.000 Lira: Kuru sebze masrafları için, 14.000 Lira: çöl erzakından hurma, pestil ve çeşitli masraf için, 20.000 Lira: koyun için.

ATASE, K: 1386, D: 9, F: 10.

Cemal Paşa, Levazımat-ı Umumiye şubesinin Adana vilayetinden arpa, buğday ve saman almaktan vazgeçmesini zira Halep, Suriye ve Filistin'in mahsulünün yeterli olmadığını ve sefer esnasında Anadolu'dan arpa celp edilmesi mecburiyetinin oldukça elim bir vaziyet yaratacağını bildiriyordu⁷³¹. Ancak kendisine verilen cevapta Anadolu mahsulünün henüz kaldırılmamasından ötürü bu bölgeden alınacak mahsulün diğer orduların ihtiyacı için zaruri olduğu bildiriliyordu. Yani kısıtlı imkânlar, Adana vilayeti mahsulünün Mısır'a ikinci bir sefer düzenleyecek orduya terkinin imkânsız kılıyordu.

Bununla beraber ileri yürüyüşe başlamadan evvel, Kanal'ın mümkün olduğu kadar yakınında yiyecek ambarları kurulması ve buralarda kuvvetli bir seferi gücün çölde en az bir ay geriden yiyecek getirmeden yaşayabileceği bir miktarda erzakın stoklanması düşünülüyordu. Seferi kuvvetin su ihtiyacının sağlanması için de birinci seferde yetersizliği görülen çok az ve basit olan araçların kuvvetlendirilmesi isteniyordu. Arazinin yapısına göre suyun nerelerde olduğuna karar vermek üzere jeoloji uzmanları ve bu suyu yeryüzüne çıkarmak için de artezyen makineleri ve burgularla beraber gereken diğer uzman kişilerin mevcut kuyuları düzenlemek için gerekli malzeme ve ekipmanların gönderilmesi isteniyordu⁷³². Ayrıca Cemal Paşa bazı Alman mühendislerle birtakım sözleşmeler imzalamaktaydı. Buna göre Cemal Paşa, Başkumandanlığa Gazze-Birüssebi-Maan hattında ve bu hattın batısındaki Kanal'a kadar olan çöl mıntıkasında meydana getirilecek su tesisatının oluşturmak üzere Başmühendis sıfatıyla Fronzih Kranç⁷³³ ve inşaat müşavirlerinden Doktor Mösyö Şumaher⁷³⁴ tevdi olunduğunu bildiriyordu. Buradan söz konusu mühendislerin ve onların seçecekleri memurların maaşlarının Çöl Kumandanlığı'nın Menzil Müfettişliği tarafından ödeneceği anlaşılmaktadır. Şumaher'in yetkisi altında su kaynaklarının bulunup kuyuların kurulması vardı. Buna göre İbin, el-Ariş, Nahil, Kasimiyye'de inşaat müfrezeleri oluşturulmuştu⁷³⁵.

⁷³¹ ATASE, K: 1387, D: 12, F: 1/2; 17 Temmuz 1331 (30 Temmuz 1915).

⁷³² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 253-254.

⁷³³ Bu Almanca ismin Osmanlıca metinden çevrilirken yazılışıdır.

⁷³⁴ Mösyö Şumaher ile akdedilen mukavelename için bkz: ATASE, K: 1387, D: 14, F: 2, B:3; 17 Temmuz 1331 (30 Temmuz 1915).

⁷³⁵ ATASE, K: 1387, D: 14, F: 1, 13 Şubat 1330 (16 Şubat 1915); İbn İnşaat Müfrezesi; 1 zabıt, 10 Arap duvarcı, 10 Arap taşçı ustası, 6 marangoz, 6 demirci, 6 amele, 6 adet arabacıları ile birlikte ester koşulu kum, taş nakline mahsus araba, beş deveci ile birlikte 20 yük deveci, 22 cadır, mutfak edevatı, fenerler su kapları vs. El Ariş İnşaat Müfrezesi; 1 zabıt, 5 Arap duvarcı, 5 taşçı ustası, 2 marangoz, 2 demirci, 10 amele, 3 adet arabacıları ile birlikte ester koşulu kum ve taş nakline mahsus araba, 20 yük deveci beş deveci ile beraber, mutfak odunu, feneri, su kapları vs. Bu kol Gazze'ye gönderilecektir. Nahil İnşaat Müfrezesi; Bunun teşkilatı El Ariş İnşaat Müfrezesi'nin aynısıdır. Bu kol Hafirül Avce'ye gönderilecek ve orada Mösyö Şumaher tarafından teslim alınacaktır. Kasimiyye İnşaat Müfrezesi; 1 zabıt, 20 adet duvarcı, 10 taşçı ustası, 5 marangoz, 10 demirci, 100 amele, 12 adet arabacıları ile birlikte iki ester koşulu kum ve taş nakline mahsus araba, 10 deveci ile birlikte 40 yük deveci, 32 cadır, mutfak edevatı, su kapları, fenerler vs. Bu kol evvela Hafirül Avce'ye gönderilecektir. Bu su yolu inşasına mahsus bir koldur. Ayrıca Hafirül Avce'de özellikle su tesisatı kurulması ve çıkarılmasına mahsus malzemenin konulması için bir deponun kurulması planlanmıştır.

Öte yandan su ihtiyacının bölgedeki kuyulardan teminine imkân yoktu. Bu sebeple sağ cenah kolunun ihtiyacı olan suyun Kanal civarında, merkez kolu için Kanal'ın iki günlük mesafesinde, sol cenah kolunun Kanal'ın bir günlük mesafesinden temin edilmesi gerektiği bildiriliyordu⁷³⁶. Zaten yapılan etüt çalışmalarında hayvanları sulamaya elverişli tek su kaynağı Kasımiyye'de bulunmuştu. Vadi-i Ariş'e 31 km mesafenin su boruları ile taşınması için gerekli su boruları Suriye ve Filistin'de uygulanan sıkı bir tekâlif-i harbiye ile tedarik edilmişti⁷³⁷.

1.4- Odun İhtiyacının Temini

Bunların yanında şimendifer nakliyatında kullanılmak üzere odun ihtiyacının karşılanmasının hayati bir önem taşıdığını Cemal Paşa, merkeze bildiriyordu⁷³⁸. Aslında mahallinde de odun toplanması için çaba sarf ediliyordu. 3 Eylül 1331 (16 Eylül 1915) tarihine kadar Hicaz ve Bağdat İşletme İdareslerinde Mısır nakliyatı için toplanan odun miktarı 32.000 tona ulaşmıştı. Ancak bu miktarın 100.000'e ulaşması gerekmektedir⁷³⁹. Cebel-i Lübnan'dan temin edilmesi düşünülen kömürün getirilmesinde imkânsızlıklarla karşılaşıldığında, Cemal Paşa bu harekât için düşündüğü odun miktarını 100.000 ton olarak açıklayacaktı. Ayrıca bu miktarın şimendifer nakliyatının başlatılması düşünülen 1 Teşrin-i sâni 1331 (14 Ocak 1916) tarihinden evvel toplanmasının zaruri olduğu vurgulanıyordu⁷⁴⁰. IV. Ordu bölgesinden kesilecek ağaçların odununun taşınmasında dahi sıkıntılar mevcuttu. Öyle ki bu kesim işinin bazı sebeplerden ötürü şimendifer idaresinde yapılmasının mümkün olmadığı ayrıca kesilen odunların ihtiyat kuvvetlerinin hayvanları ile taşınmasına rağmen kullanılan deve semerlerinin odun nakli yüzünden tahrip edilmesinin doğru olmayacağı belirtiliyordu. Bu nedenle odun nakliyatında kullanılacak nakliye vesaitinin ahaliden temini konusu merkeze önerildi. Ayrıca kesim işinin de askerî kıta ile yapılması ve ücret ödenmemesi için gerekli tedbirlerin alınması düşünülmüyordu⁷⁴¹.

1.5- Hayvan İhtiyacı, Nakliye Vasıtası olarak Deve Temini

Kanal Harekâtı öncesi IV. Ordu'nun insan ve hayvan sayısının tespiti yapılacak hazırlıklar açısından önemli görüldüğünden bu rakamlar üzerinde duruluyordu. Öyle ki bu durumu bildiren bir telgrafta 28 Haziran 1331 (11 Temmuz 1915) tarihi itibarıyla IV. Ordu'nun toplam kuvvetinin 57.919 nefer ve 19.407 hayvandan ibaret olduğu ancak seferin icra edileceği tarihte bu ra-

⁷³⁶ ATASE, K: 1386, D: 9, F: 10.

⁷³⁷ ATASE, K: 1387, D: 14, F: 8.

⁷³⁸ ATASE, K: 166, D: 727, F: 39/2, 23 Haziran 1331 (6 Temmuz 1915).

⁷³⁹ ATASE, K: 1387, D: 12, F: 1/6.

⁷⁴⁰ ATASE, K: 163, D: 717B, F: 22, 3 Temmuz 1331 (16 Temmuz 1915).

⁷⁴¹ ATASE, K: 163, D: 717B, F: 86, 26 Temmuz 1331 (8 Ağustos 1915).

kamın ne kadara ulaşacağını şimdiden tespit edilmesinin mümkün olmadığı belirtiliyordu⁷⁴². Fakat Cemal Paşa, bu kuvvetin tüm ihtiyatı birliklerle birlikte 100.000'e ulaşacağını düşünüyordu. Bunu daha önceki bir raporunda merkeze bildirmişti⁷⁴³. IV. Ordu'dan sefer öncesi kullanılacak insan mevcudu ile birlikte hayvan mevcudunun ne kadar olacağını bildirmesi Cemal Paşa'dan birkaç gün sonra yeniden isteniyordu⁷⁴⁴. Anlaşılan birkaç günlük süre içerisinde dahi birliklerin yerlerinde değişiklik olabiliyor ve bu sayı sürekli değişebiliyordu. Bununla birlikte asıl sayı, seferin gerçekleşeceği gün, yukarıda zikredilen 100.000 rakamından çok daha küçük bir sayıya inecekti. Bunun nedeni Şerif Hüseyin'in Hicaz bölgesinde başlattığı isyanın IV. Ordu kuvvetlerinin bölünmesine neden olmasıydı.

Diğer yandan hazırlıklar aşamasında hâlâ sefere yürümesi hesaplanan asker sayısına oranla ihtiyaç duyulan deve sayısı dikkat çekiciydi. Zira birinci seferde olduğu gibi bu seferde de çöle yürüyecek ordunun ana nakliye vasıtası develer olacaktı. Çünkü Kanal'a kadar uzatılması planlanan demiryolu tamamlanamamış, bu demiryolunda nakliye işini görecektir lokomotif ve vagonlar bir türlü zamanında sevk edilememişti⁷⁴⁵. Cemal Paşa'nın bildirdiğine göre bu sefer için çölde 40.000 deve ile 20.000 civarında çeşitli hayvana ihtiyaç olacaktı. Deve miktarı ile ilgili Cemal Paşa Kanal Harekâtı hazırlıkları aşamasında yazdığı bir raporda ihtiyaç duyulan deve sayısını ve araba sayısını ayrıntılı şekilde vermektedir. Buna göre deve ihtiyacının birimlere dağılımı şu şekildedir; çöl kadrosu için 4460, su nakliyatı için 9393, erzak nakliyatı için 14668, cephane nakliyatı için 4509, çöl dâhilinde mevki-i mahallide bulunacak 3000, yüzde on ihtiyat takımı 3603 olmak üzere toplam 39.632⁷⁴⁶ deve. Araba ihtiyacı ise rakamsal olarak şu şekildedir; erzak nakliyatı için 4786, cephane nakliyatı için 1533, yüzde beş ihtiyat takımı olarak 312 adet ve toplamda 6635⁷⁴⁷ arabaya ihtiyaç duyulduğunu bildiriyordu. 500 arabanın hazırlanabildiğini bildiren Cemal Paşa 6135 çift bargirli arabanın merkezden gönderilmesini istiyordu⁷⁴⁸. Ancak bu kadar çok arabanın gönderilebilme-

⁷⁴² ATASE, K: 163, D: 717B, F: 7, 28 Haziran 1331 (11 Temmuz 1915).

⁷⁴³ ATASE, K: 1386, D:9, F: 10.

⁷⁴⁴ ATASE, K: 163, D: 717B, F: 7/1; 5 Temmuz 1331 (18 Temmuz 1915).

⁷⁴⁵ Özellikle Toros ve Amanos tünellerinden geçişler esnasında oldukça yavaşlayan nakliyat Almanya'dan getirilmesi zaten çok güç olan ancak az da olsa sevk edilebilen malzemelerin naklinde sorunlar çıkıyordu. Cemal Paşa bunu daha evvelki yazılarında da merkeze hatırlatıyordu. Tünellerde takılan malzemenin nakliyle ilgili sıkıntı çeken Teşkilât-ı Mahsûsa üyelerinin de "*yolda kalan silahları arattırınız*" sözlerinden öyle anlaşılıyor ki, Cemal Paşa'nın sık sık yakındığı sevkiyat sorunu bölgede görev yapan diğer görevliler için de geçerliydi.

⁷⁴⁶ Verilen rakamların toplamı 39.631'dir. Ancak belgenin aslında, toplam 1 fazla yani 39.632 olarak verilmiştir.

⁷⁴⁷ Verilen rakamların toplamı 6.631'dir. Ancak belgenin aslında toplam 4 fazla yani 6.635 olarak verilmiştir. Muhtemelen sayı yuvarlak bir rakam olarak verilmiştir.

⁷⁴⁸ ATASE, K: 1386, D:9, F: 10.

si şüpheli olduğundan ya Harifül Avce ile Kasımiyye arasında dekovil inşa edilmesini ya da otomobil teşkilatı yapılmasını öneriyordu⁷⁴⁹. Otomobil teşkilatının kurulabilmesi için Cemal Paşa, 200 otomobil gönderilmesini Dersaadet'ten istemişse de⁷⁵⁰, bu miktarın gönderilmesinin mümkün olmadığı ancak mümkün olan miktarın gönderilmeye çalışılacağı bildirilmişti⁷⁵¹.

Bu kadar hayvanın sağlıklı bir şekilde seferde kullanılabilmesi için baytarlara da ihtiyaç duyuluyordu. Küçük bir ayrıntı gibi görünmekle beraber Cemal Paşa'nın merkeze yazdığı telgraflardan durumun oldukça ehemmiyet taşıdığı anlaşılmaktadır. Öyle ki çöl dâhilinde 45 menzil noktası bulunacağından ve bu her bir menzil noktasında bir baytar olması, 350 hasta deveye bir baytar tayin edileceği de göz önüne alınarak yapılan hesaplamada İstanbul'dan 61 baytarın gönderilmesi gerektiği bildiriliyordu. Bu rakama IV. Ordu'da mevcut 36 baytar da dâhil edildiğinde ikinci seferde görev alacak baytar sayısı 97 oluyordu⁷⁵². Ayrıca IV. Ordu'nun Mısır seferi için altı aylık ilaç ihtiyacını gösteren listede de bu ilacın 40.000 deve ve 20.000 muhtelif hayvanın ihtiyacı için olduğu bildiriliyordu⁷⁵³. IV. Ordu yayımladığı bir ordu emri ile de Alman subaylardan Binbaşı Fischer'i satın alınan ve alınacak develerin kol ve tabur halinde teşkilini icra etmeğe ve Ordu Menzil Müfettişliği sahasındaki hayvan hastanelerinden develerden teşkil olunacak kolların teşkilatına nezâret etmeğe atamıştı⁷⁵⁴.

⁷⁴⁹ ATASE, K. 1386, D:9, F: 10.

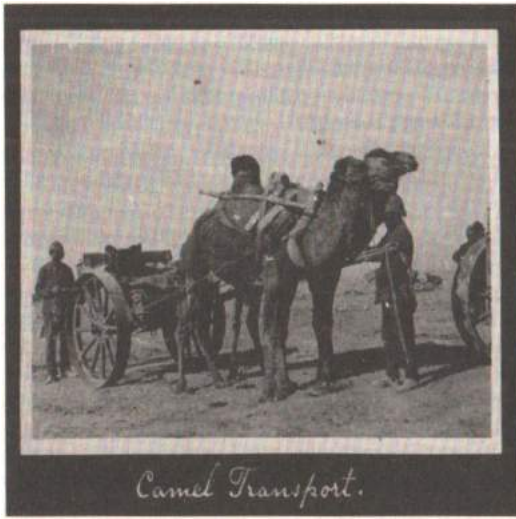
⁷⁵⁰ ATASE, K: 166, D: 726, F: 25/2; 19 Şubat 1331 (3 Mart 1916).

⁷⁵¹ ATASE, K: 166, D: 726, F: 25/5; 25 Şubat 1331 (11 Mart 1916).

ATASE, K: 163, D: 717A, F: 2, 14 Temmuz 1331 (27 Temmuz 1915).

⁷⁵² ATASE, K: 163, D: 717A, F: 2/3.

⁷⁵³ ATASE, K: 1387, D: 14, F: 4; 2 Mayıs 1331 (15 Mayıs 1915).

Kaynak: Library of Congress, Digital Collection; Çölde devc ile yapılan nakliyat.

1.6- Portatif Çadır-Kurtarma Yeleği- Simidi ve Diğer Malzemelerin Temini

İhtiyaç kalemleri gerçekten çok çeşitliydi. Yaz ayında Kanal'a yürüyecek VIII. Kolordunun hiç portatif çadırı olmadığını bildiren Cemal Paşa 5000 portatif çadırın yola çıkarılmasını merkezden istemişti⁷⁵⁵. Ayrıca bir diğer mesele de kurtarma yeleği ve simitlerinin temin edilmesiydi. Bu konuda ne kadar kurtarma yeleği ve simidinin dışarıda imal ettirilebileceği Levazımat-ı Umumiye Müdüriyetine sorulmuş⁷⁵⁶, ayrıca IV. Ordu Kumandanlığı'na da ne kadar kurtarma yeleği ve simidine ihtiyaç duyulduğu ve orada ne kadarının tedarik ve imal edilebileceğinin bildirilmesi istenmişti⁷⁵⁷. Levazımat-ı Umumiye Müdüriyeti günlük 25 adet imal ettirilebileceğini bildirmişti⁷⁵⁸. IV. Ordu Kumandanlığı'ndan verilen cevapta çölde naklinin daha kolay olması nedeniyle kurtarma yeleğinin, kurtarma simidine tercih edildiği belirtilmekte ayrıca çölde olabildiğince hızlı hareket edebilmek için en yeni malzemeden imal edilmeleri istenmekteydi. Yaklaşık 20.000 adet zaruri, ihtiyaten de birkaç yüz simit gönderilmesi istenmekteydi. Bunun yanında kurtarma yeleği ve

⁷⁵⁵ ATASE, K: 163, D: 717, F: 66, 3 Nisan 1331 (16 Nisan 1915).

⁷⁵⁶ ATASE, K: 165, D: 721, F: 87; 23 Teşrin-i evvel 1331 (13 Kasım 1915).

⁷⁵⁷ ATASE, K: 165, D: 721, F: 87; 23 Teşrin-i evvel 1331 (5 Kasım 1915).

⁷⁵⁸ ATASE, K: 165, D: 721, F: 87/1; 25 Teşrin-i evvel 1331 (7 Kasım 1915).

simidinin mahallinde imalinin mümkün olmadığı yazılıyordu⁷⁵⁹. Ayrıca hasta ve yaralıları deve üzerinde oturur veya yatar vaziyette nakletmek için kakule veya şukulaf yaptırılması yoluna gidilmişti⁷⁶⁰.

Yelken bezi, sal malzemesi, tahrip malzemeleri, tüm kıtaat bölükbaşına bir tenvir tabancası ile 1000 fişek, istenen diğer malzemeler arasındaydı⁷⁶¹. Cemal Paşa gönderilecek tüm muharip ve gayri muharip kuvvetlerin ve teşkilat-ı fenniye'nin elbise ve teçhizatını sağlam ve her bir neferin yedek bir kat yazlık elbise, ikişer kat çamaşır ve çorap ve mutlaka yedek birer ayakkabı ile gönderilmesini ısrarla dile getiriyordu⁷⁶².

E. ASKERİ HAZIRLIKLARDA ALMANYA FAKTÖRÜ ve HAZIRLANAN KUVVET

Birinci Kanal Harekâtı'nın icra edilmesinin ardından Kudüs'te karar-gâhını kuran IV. Ordu Kumandanlığı'nın buradan merkeze verdiği ilk bilgiler edindiği izlenimlerin paylaşılması şeklindeydi. Daha önce de belirtildiği gibi Cemal Paşa bu ilk seferi bir "*keşif taaruzu*" olarak kabul etmekteydi. Bu bağlamda, seferin ardından merkeze verdiği ilk bilgiler eksikliği duyulan malzemelerin tamamlanması ile ilgiliydi. Ancak Almanya'dan getirilen ve getirilmesi istenen malzemelerin nakli ile ilgili gelişmeler İngilizler tarafından dikkatle izleniyor ve bunun engellenmesi için neler yapılabileceği üzerinde duruluyordu. Atina'daki İngiliz Elçisi Eliot, İstanbul'da Yunan Elçiliğinden öğrendiğine göre uzun zamandır Romanya'da bekletilen Alman savaş materyallerinin "*Gooben*"ın eskortluğunda Romanya'dan nakledileceğinin tahmin edildiğini bildiriyordu⁷⁶³. Bunun üzerine Bükreş Sefiri G. Burclay'a gönderilen şifreli telgrafta, Romanya Hükûmeti nezdinde girişimde bulunmasını ve bu materyallerin sevkini ertelemelerini tavsiye etmesi salık veriliyordu. Öyle ki bu hizmetinin İngiltere tarafından takdir edileceğinin Romanya Hükûmeti'ne bildirmesi de isteniyordu⁷⁶⁴. Ancak bu girişimlere rağmen İkinci Kanal Harekâtı öncesinde İstanbul-Berlin-Kudüs arasında gerçekleştirilen yazışmalar neticesinde Almanya'dan sipariş verilecek malzemelerin ne surette istenecekleri belirlenmeye çalışılıyordu.

⁷⁵⁹ ATASE, K: 165, D: 721, F: 87/6; 1 Teşrin-i sâni 1331 (15 Kasım 1915).

⁷⁶⁰ ATASE, K: 1387, D: 14, F: 8.

⁷⁶¹ ATASE, K: 1386, D: 9, F: 10.

⁷⁶² Aynı belge.

⁷⁶³ TNA, FO, 371/2479, 1319/8, 5 Ocak 1915.

⁷⁶⁴ TNA, FO, 371/2479, 1319/7, 5 Ocak 1915; Dışişleri Bakanlığı'ndan Burclay'a. Burclay'ın gönderdiği cevapta Finans Bakanı ile görüşüğünü savaş materyali nakli iddiasını kabul etmediğini bildirmişti; TNA, FO, 371/2479, 1319/7, 5 Ocak 1915. Türkiye'ye savaş nakline mahsus kamyonların Avusturya'ya geri gönderildiği öğrendiğini bir diğer telgrafında bildiriyordu; TNA, FO, 371/2479, 2973/8, 9 Ocak 1915, Burclay'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

1- Kanal Harekâtına Gerekli Malzemenin Almanya'dan Temini Meselesinde Yeni Bir Sistem Oluşturma Çabaları

Kanal'a yapılacak bir saldırıda İngiltere'nin sahip olduğu teknolojik üstünlüğün göz ardı edilmesi mümkün değildi. Bu konuda dönemin askeri teknolojisinin gerektirdiği malzemelerin Osmanlı topraklarında üretimi yapılamıyordu. Birçoğunun müttefik Almanya'dan getirilmesi zaruri idi. Kanal'a başarılı bir akın gerçekleştirebilmek için zeplinlere ihtiyaç olduğunu bildiren Cemal Paşa, beş altı zeplinin mutlaka Alman Hükûmeti nezdinde girişimde bulunularak alınmasını istemişti. Zeplin ihtiyacı yanında botlardan atılan bombalardan çok miktarda gönderilmesinin lazım gelceğini ve bunun temini için Almanya nezdinde teşebbüste bulunulmasını Başkumandanlığa yazmıştı⁷⁶⁵. Ancak telgrafın hemen üst kısmında bu isteğin kendi adıyla derhal Berlin Ataşemiliterliğine keşide olunmasını istemişti. Cemal Paşa'nın bu telgrafında eksikliklerin Başkumandanlıktan değil de doğrudan Almanya'dan giderilmesi çabasında olduğu anlaşılmaktadır. Durum Başkumandanlık ile Cemal Paşa arasında açık bir şekilde görüşülmüştü. Başkumandanlıktan Cemal Paşa'ya yazılan yazı şu şekildeydi:

"Gayet Mahrem ve zâtâ mahsûstur,

...Alman Erkân-ı Harbiyyesi nezdinde teşebbüs yapmak üzere ataşemiliterle vûkû bulan iş'ârâtınızı okudum. Sizi ne kadar sevdiğimi bildiğinizden eminim. Ve bunun için hâlis-âne ve sâmi-mâne arz ederim ki, eğer ordu kumandanları doğrudan doğruya Alman Erkân-ı Harbiye'siyle temasa girerlerse bu hâl Osmanlı ordusunun Başkumandanlığının ve suret-i idarenin mücbir olduğunu gösterir. Binâen aleyh, aramızda olan uhuvvet ve samîmiyyete binâen bu kabîl muhâberâtın Başkumandanlığa terki ve her türlü arzu ve teklifinizin ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınmakta olunduğuna emin olmanızı rica ederim."⁷⁶⁶

Bu kesin ve nazik isteğe, Cemal Paşa'nın verdiği cevapta aynı ölçüde nazikti:

"... Bizdeki Alman Erkân-ı Harbiyyesiyle kendi namıma kat'iyen temas hâsıl etmek fikrine bir dakika bile kapılmadım. Bi-t-tab' Cemil Beğlerinde [Berlin Ataşemiliteri] kendi hal-i temas vâki' eden evvelce makam-ı devletleri olması hasebiyle yine Hükümet-i Osmanîye namına orada teşebbüsatta bulunmak üzere Cemil Beğ'e arzularımı yazmış idim. Hiç bir sû-i kasda makrûn olmayarak büyük bir hatada bulunmuş olduğumu anladığımdan tevcihât-ı samilerine arz-ı teşekkürât ile kusurumun affını recâ ederim."⁷⁶⁷

⁷⁶⁵ ATASE, K: 162, D: 714, F: 46/3, 5 Şubat 1330 (18 Şubat 1915).

⁷⁶⁶ ATASE, K: 162, D: 714, F: 46/1, 6 Şubat 1330 (19 Şubat 1915)

⁷⁶⁷ ATASE, K: 162, D: 714, F: 46/8 Şubat 1330 (21 Şubat 1915).

Aslında bu yazışma konuyla ilgili Cemal Paşa ile merkez arasında yapılan tek yazışma değildi. Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmud Kamil Paşa ile Başkumandanlık arasında buna benzer bir yazışma vukû bulmuştu. Öyle ki Mahmud Kamil Paşa'ya da tebliğ edilen yazıda, Enver Paşa'nın da emriyle Ordu kumandanlarının para ve diğer taleplerini doğrudan doğruya Başkumandanlık ile yapması istenmişti. Bu emir üzerine Mahmud Kamil Paşa'dan gelen "*gayet mahrem ve zâtâ mahsûs*" yazıda kendisine de tebliğ edilen bu uyarıdan duyduğu kızgınlığı ve kırıngınlığı dile getirmişti. Ancak kendisine verilen cevapta bu yazıların Cemal Paşa'nın Maliye Nezâreti ile yaptığı doğrudan yazışma ile deve mubayaası talep etmesinden kaynaklanan sorunun çözümü için Enver Paşa tarafından tüm ordu kumandanlıklarına tebliğ edilmesi istendiğinden, kendisine gönderilen yazının özel bir durum olmadığı belirtilmişti⁷⁶⁸. Aslında bu durum Cemal Paşa'nın yalnızca Almanya nezdinde girişimlerde bulunmadığını, aynı zamanda İstanbul'da diğer makamlar nezdinde de girişimlerde bulunduğunu göstermektedir.

Anlaşılan bu yazışmalardan sonra Almanya'dan istenilecek ve yeni Mısır seferini de içine alacak malzemelerin siparişi mesclesinde bir sistem oluşturulması düşünülmüştü. Limon Von Sanders ise, bu işlerin yürütülebilmesi için Berlin'de bir merkez kurulmasının uygun olacağını ve bu hazırlıklarla ilgili Türk-Alman yetkililer arasında bir itilafname imzalanmasının yerinde olacağını Enver Paşa'ya bildirmişti⁷⁶⁹. Limon Von Sanders'in sunduğu bu raporda, Almanya'ya sipariş edilen malzemelerin (bunlar makineli tüfek bölüğü birkaç ağır topçu taburu, seri ateşli bataryalar, silah, piyade, topçu cephanesi, köprücü trenleri, telefon ve telsiz, telgraf malzemesi, sahra şimendifer malzemesi, binck ve yük otomobilleri, tayyareler şeklinde sıralanıyordu) sipariş edilirken tek bir merkezden istenmesinin gerekli olduğuna dikkat çekilmişti. Zira Berlin'den istenilen malzemelerin hangisinin IV. Ordu Kumandanlığı'nın ihtiyacı olduğu çözülemiyordu. Bu amaçla Berlin'de oluşturulacak, Mısır seferi için hazırlıkların idare edileceği merkeze Miralay Fon Frakenzih Bey'in atanmasının uygun olabileceğine karar verilmişti. Ancak bundan önce hangi şubelerce nereden ne tür malzeme sipariş edildiğinin ortaya çıkarılmasına ihtiyaç duyulmuştu. Bunun yanında gerekli paranın da Almanya tarafından verileceğini söyleyen Liman Von Sanders'in, öncelikli olarak yapılmasını istediği hazırlıklar şunlardan ibaretti;

1- Mısır kuvvetinin ne dereceye kadar takviyesinin düşünüldüğü ve tespiti,

2- Takviye olacak kuvvetin harp malzemesi, silah, cephane ve iaşe ihtiyacının ne olacağının tespiti,

⁷⁶⁸ BOA, DII.KMS., B:1 2, 2 Mart 1331 (15 Mart 1915).
ATAŞE, K:171, D: 742, F: 4.

3- Karargâh-ı Umumice yahut Harbiye Nezâretince Mısır seferine iştirak edecek kıtaat için Almanya'ya sipariş verilmiş midir? Eğer sipariş verilmişse bu siparişin nelerden ibaret olduğunun tespiti,

4- Liman Paşa bu ikinci ve üçüncü maddeler hakkında tahkikat icra etmek ve bundan sonraki siparişi bir elden yapmış olmak için refakatinde birkaç Alman subayı ile birlikte münasip bir Türk subayının tayininin uygun olacağını bildiriyordu⁷⁷⁰.

Bundan sonraki aşamada Karargâh-ı Umumi'nin çeşitli şubelere yazdığı ve hangi tarihlerde nerelere sipariş yapıldığının sorgulandığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Levazımat-ı Umumiye namına Harbiye Dairesi'ne, Şimendifer Şubesi'ne, Beşinci Şube'ye, Yedinci Şube'ye, Muhabere ve Muvasala Müfettişi Umumiliği'ne, Mevki-i Münteha Müfettişliği'ne, Almanya'ya yaptıkları siparişleri bildirmeleri isteniyordu. Ayrıca Alman makamlarından cevap alınmış ise bunun da bildirilmesi isteniyordu⁷⁷¹. Harbiye Dairesi Altıncı İstihkâm Şubesi'nden de Almanya'dan sipariş edilen malzemelerin bildirilmesi istenmişti. Bu şubenin verdiği cevabi yazılardan, istihkâm kıtaatı ihtiyacı için Berlin Ataşemiliterliği'ne sipariş edilen malzemelerin Osmanlı Devleti'nin henüz resmen savaşa girişinden evvel sipariş edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Mesela 2 Teşrîn-i evvel 1330 (15 Ekim 1914) tarihinde Altıncı İstihkâm Şubesi tarafından, Berlin Ataşemiliterliği vasıtasıyla Prusya Harbiye Nezâreti mühendis encümenine sipariş edilen malzemelerden bazıları şunlardı; 10.000 adet tahrip kalıbı, 500 adet tahrip fişegi, 4000 adet tahrip kaputu, 1000 m boru. Bu tarihten sonra 15 Nisan 1331'e (28 Nisan 1915) kadar çeşitli defalar Almanya'dan yukarıdaki malzemelere benzer siparişler yapılmıştı⁷⁷². Bundan başka yine, İstihkâm Kıtaatı'nın bir Alman fabrikasından yaptığı sipariş oldukça erken bir dönemde başlamıştı. Buna göre Alman fabrikasından 28 Ağustos 1330 (10 Eylül 1914)'da yapılan siparişte 3000 adet muhtelif istihkâm küreği, 2000 adet istihkâm kazması, 2000 adet istihkâm baltası, 700 adet muhtelif istihkâm el baltası, 700 adet mesafe şeridi, 3000 adet dikenli tel makası sipariş edilmişti. Bu malzemelerin 9 Kânûn-ı evvel (22 Aralık) 1914'de Ataşemiliterlik tarafından sevk edildiği bildiriliyordu⁷⁷³. Ancak İstihkâm kıtaatının sunduğu bir diğer yazıda Almanya'ya yapılan siparişlerin tüm istihkâm kıtaatının ihtiyacı için yapılan sipariş olduğu Mısır seferini icra edecek ordu kuvvetleri için verilen siparişin de bu rakamlar içinde olduğu bildiriliyordu⁷⁷⁴. Şubelerden gelen cevaplarda 3. Şube (şimendifer), 5. Şube (tulumiye), 8. Şube (muvasala) tarafından bir şey sipariş edilmediği, 7. şube

⁷⁷⁰ Aynı Belge.

⁷⁷¹ ATASE, K: 171, D: 742, F: 6, 5 Mayıs 331 (18 Mayıs 1915).

⁷⁷² ATASE, K: 171, D: 742, F: 5, 2 Mayıs 331 (15 Mayıs 1915).

⁷⁷³ ATASE, K: 171, D: 742, F: 5/1; 3 Mayıs 331 (16 Mayıs 1915).

⁷⁷⁴ ATASE, K: 171, D: 742, F: 6/1; 3 Mayıs 331 (16 Mayıs 1915).

(sıhhiye) tarafından 20 adet tulumbanın Berlin tulumba fabrikasına sipariş edildiği, gelen tulumbarın derhal Şam'a gönderildiği bildiriliyordu. Harbiye Nezâreti vasıtasıyla Muhabere ve Muvasala şubesi toplam 9 telsiz telgraf istasyonunun Berlin'deki telefon şirketine sipariş edildiği ayrıca Harbiye Nezâreti vasıtasıyla 450 km dekovil sipariş edildiği ve bunlardan bir kısmının da IV. Ordu'ya verileceği bildiriliyordu. Ayrıca Levazımat-ı Umumiye Riyaseti tarafından elbise, teçhizat namına pek çok şey ismarlandığı ve bunların bütün orduların ihtiyacı için olduğu bildiriliyordu⁷⁷⁵.

Bu düzenleme girişiminin sonucunu Enver Paşa'nın tüm şubelere, tüm askerî yetkililer ve Berlin'deki Türk Elçiliğine gönderdiği 23 Haziran 1331 (6 Temmuz 1915) tarihli yazıdan anlaşılmaktadır. Buna göre Süveyş Kanalı'na yapılacak yeni bir hücum için gerekli tüm hazırlık görevinin, Karargâh-ı Umumi tarafından Feldman Bey'e tevdi edildiği, aynı görevle Miralay Fon Frankzih Bey'in Berlin'de iştigal edeceği bildiriliyordu. Bu tayinden maksadın iki merkez tesisleriyle her türlü hazırlığın bilhassa silah, cephane gibi askerî ihtiyacın bu iki merkezden yürütülmesi olduğu bildirilmişti⁷⁷⁶.

Bu teşkilatlanmadan sonra Cemal Paşa'dan IV. Ordu'nun Suriye kuvvetleri dışında kalan kuvvetin ihtiyacının, Almanya'dan sipariş edilebilmesi için nizam-ı harp ve teşkilatını ayrıntılarıyla bildirmesi istenmişti⁷⁷⁷. Cemal Paşa ilerleyen günlerde ihtiyaç kalemlerini bildirirken bir kez daha Berlin'den doğrudan sipariş yapılmadığını ve yapılmayacağını vurgulamıştı⁷⁷⁸.

Buradan hareketle Liman Von Sanders'ın isteği ile yapılan ve Almanya'dan ne zaman ne kadar sipariş yapıldığı hakkındaki çalışmadan anlaşıyor ki, Almanya'dan yapılan siparişler Türk-Alman ittifak anlaşmasının hemen ardından başlamıştı. Bu siparişler muhtelif aralıklarla devam etti. Almanya'dan istenilen malzemeler Kanal Harekâtı öncesinde başlamış ve ikinci harekâtın hazırlıklarını da içine alan süreçte devam etmişti. Ayrıca istenilen malzemeler arasında yer alan kazma-kürek gibi basit aletlerin dahi yerel imkânlarla sağlanamayışı, imkânsızlıkların anlaşılabilmesi açısından önemli bir örnekti.

İkinci Kanal Harekâtına Müttefik Takviyesi: Paşa Teşkilatı

Kanal'a yapılacak ikinci seferin hazırlıkları sürerken birinci seferde oldukça orantısız bir kuvvetle Kanal'da İngilizlerle mücadele eden Türk birliklerinin Alman-Avusturya askerlerinin de ilavesiyle güçlendirilmesi düşünülmüştü. Yazışmalarda "*Paşa Teşkilatı*" kapalı ismiyle anılan bu yapılanmanın

ATASE, K: 171, D: 742, F: 6/9.

ATASE, K: 579, D: 10, F: 13.

ATASE, K: 166, D: 727, F: 39, 1 Haziran 1331 (14 Haziran 1915).

⁷⁷⁸ ATASE, K: 163, D: 717, F:30, 7 Temmuz 1331 (20 Temmuz 1915).

1915 yılı içerisinde hayata geçirilmiş olduğu düşünülmektedir. Zira bu teşkilatın varlığına dair göze çarpan belge Nisan 1915'e aittir. Ancak bu teşkilata ait ilk kafenin Birüssebi'ye ulaşması 1916 Nisanında gerçekleşmiştir. Cemal Paşa'nın Başkumandanlığa gönderdiği yazıda IV. Ordu'nun şimdiye kadar düşmanla doğrudan doğruya ve devamlı surette çarpışmak fırsatı bulamamasından müteessir olduğunu ve kurulan "*Paşa Teşkilatı*" ile IV. Ordu'nun bir yaz seferinin olumsuzluklarına rağmen clinden geleceğini yapacağını yazıyordu⁷⁷⁹.

Diğer yandan, "*gayet mahrem*" kayıtlı olarak IV. Ordu'ya bildirilen bir yazıda bu tertibatın çok gizli olduğu belirtiliyordu. Ayrıca Prusya Levazım Müşavirine de aynı yazının gönderildiği anlaşılmaktadır. Prusya Levazım Müşavirine gönderilen yazıda, tertibatın gizli olmasından dolayı bizzat kendisi tarafından bu yazının muhafaza edilmesi isteniyordu. Buna göre Von Kressenstein ile yapılan itilaf neticesi karargâhın İstanbul'da kurularak ilk Paşa teşkilatının oluşturulmasını gözlem altında tutması istenmekteydi. Prusya Levazım Müşavirinden, karargâhının mevcudunu telgrafla Von Kressenstein'e ve Karargâh-ı Umumi'nin 1,3,6. şubelerine bildirmesi isteniyordu. Ayrıca kendisinin İstanbul'da ikameti müddetince seferi kuvvet nezdindeki vekilinin Yüzbaşı Şiterk olduğu ve kendisine emirlerini daima Von Kressenstein vasıtasıyla vermesi emrediliyordu⁷⁸⁰. Enver Paşa tarafından imzalanmış bu belgeden, teşkilatın İstanbul'da Menzil Müfettişi Umumiliği emri altında tesis edildiği anlaşılmaktadır⁷⁸¹. Paşa Teşkilatı'na ait ağır topçu mevcutları ve teşkilatları şu şekilde düzenlenmişti; 10 cmlik batarya; 2 küçük zabıt ve 22 nefer, 15 cmlik batarya; 3 küçük zabıt 30 nefer, iki adet olan 21 cmlik batarya ise toplam 4 zabıt 52 neferden oluşacaktı. Ayrıca iki tayyare topçu takımında zabıt olmaksızın 42 nefer bulunacaktı⁷⁸².

Bu çok gizli teşkilatın amacı, Almanya'dan ve Avusturya'dan gelecek kuvvetlerle Kanal seferinde İngilizlere şok bir darbe indirilmesiydi. Bunun için Osmanlı kuvvetleri ile işbirliği içerisindeki yerel kuvvetlerin de hareketleri Paşa Teşkilatı'nın hareketiyle eş zamanlı hale getirilmeye çalışılıyordu. Öyle ki, Sunusilerin İngilizlere yapacakları saldırı ile Paşa Teşkilatı'nın eş zamanlı yürütülmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. İstanbul'daki Alman Ateşemiliteri'nin Başkumandanlık kanalıyla IV. Ordu'ya bildirdiği 10 Nisan 1332 (23 Nisan 1916) tarihli tezkereye göre Sunusilerin de Paşa birliklerinin hareketi esnasında Mısır'a saldırısının düşünüldüğünü ancak Sunusilerin hazırlık için zamana ihtiyaçları olduğundan Paşa Teşkilatı'nın ne zaman başlayacağını öğrenilmesi lüzumundan bahsedilmektedir.

⁷⁷⁹ ATASE, K: 167, D: 728, F: 66/3, 14 Nisan 1332 (27 Nisan 1916).

⁷⁸⁰ ATASE, K: 663, D: 290, F: 18/1.

⁷⁸¹ Aynı belge.

⁷⁸² ATASE, K: 663, D: 290, F: 14/1-2, 3 Nisan 1331 (16 Nisan 1915).

Ayrıca aynı tezkerede Kressenstein yazdığı bir telgrafta Paşa Teşkilatı'nın ileri hareketi için daha aylarca bekleneyeceği, zira ihtiyaç duyulan develerin ne zaman geleceğinin ve çölde iase ihtiyacının ne zamana hazır olacağının bilinmediği yönünde bilgi verdiği belirtiliyordu⁷⁸³. Buradan anlaşılıyor ki, Kanal'a yapılacak ikinci saldırının zamanının belirsizliği, Paşa Teşkilatı'nın işlevine dair bir nevi belirsizlik ortaya çıkarmıştı.

Birliklerin İstanbul'a ulaşmasından sonra görev bölgeleri olan IV. Ordu mıntıkasına ve burada da Birüssebi 'ye nakillerinde oldukça büyük sıkıntılar yaşanmıştı. Ağır silahlar ve otomobillerle donanımlı olan Paşa birliklerinin nakillerinde izlenecek yöntem, oldukça ayrıntılı bir şube emri ile belirlenmişti⁷⁸⁴. Bu şube emri gereğince ve denizdeki sıkı İngiliz ablukası nedeniyle, birliklerin IV. Ordu mıntıkasına nakilleri yetersiz olan demiryolu ile yapılmıştı. Bu sıkıntının başlıca sebebi mevcut demiryolu hatlarındaki yetersizlik ve bunun yanında Toros ve Amanos geçitlerindeki mevcut hatların kesintiye uğramasıydı. Ancak deniz ablukası nedeniyle her ne kadar meşakkatli de olsa birliklerin demiryolu ile nakilleri uygun görülmüştü. Bu bağlamda birliklerin naklinden sorumlu olan Başkumandanlık birimi Menzil Müfettişliği idi. Bunun yanında Adana, Toros, Amanos Menzil Kumandanlığı, Adana, Halep, Şam Askerî Komiserlikleri kafilenin bölgeye ulaşmasında işlerinin temini ve gerekli kolaylıkların gösterilmesi konusunda bu şube emri ile uyarılmış ve gerekli düzenlemeler yapılmıştı⁷⁸⁵. Ancak Toroslardan sonra birliklerin nakilleri kara yoluyla gerçekleştirileceği için oldukça büyük sıkıntılar vardı. Bu birliklerin bu noktadan sonra nakilleri IV. Ordu'nun görev ve yetkisine bırakılmakla birlikte Başkumandanlık gönderdiği bir yazı da birliklerin Pozantı ve Ma'mureden nakliyesinin süratle halledilmesi gerektiğini bildiriyordu. Bu hususu temin maksadıyla, Musul veya Suriye'den öküz satın alınması için vakit olmadığı, Toros otomobil menzilin ve Amanos dekovilinin nakliye kabiliyetinin de Alman teşkilatının eşya ve mühimmatını nakletmeye kifayet etmeyeceği belirtiliyordu. Buna göre Alman teşkilatının bu noktadan sonra nakli için gerekli koşum hayvanı ihtiyacı 1085 manda, 503 öküz, 424 bargirdi. Ancak bu hayvan miktarının Tarsus'ta teslim edilmesinin dahi iş görmeyeceği, bunların Pozantı'da teslim edilmesi gerektiği bildirilmişti. Ne var ki, bu miktar koşum hayvanının toplanması 15 Şubat'ta Pozantı'ya ulaşacak olan birliklerin gelişine kadar mümkün görünmüyordu. Bunun üzerine 20 Şubat'ta Amanos'a gönderilebilecek hayvan miktarının bildirilmesi istenmişti. Bu koşum hayvanlarının son gelen Alman kıtasının da Birüssebi'ye kadar naklini gerçekleştirene kadar I. Menzil Müfettişliği görevinde olacağı belirtiliyor-

⁷⁸³ ATASE, K: 167, D: 728, F: 132, 10 Nisan 1332 (23 Nisan 1916).

⁷⁸⁴ ATASE, K: 663, B: 290, F: 10, 27 Kânûn-ı sâni 1331 (9 Şubat 1916).

⁷⁸⁵ Aynı Belge.

du⁷⁸⁶. Diğer yandan teşkilatın ihtiyacı olan hayvanatın bakımı IV. Ordu tarafından gerçekleştirilecekti⁷⁸⁷.

“Paşa Teşkilatı Hakkında-Talimat” çerçevesinde Alman ve Avusturya birliklerinin geliş ve iskanları, teşkilatlanma şekilleri belirlenmişti. Buna göre, İstanbul’a ulaşan zabitan ve efrat ilk etapta Kuvardo Vapuru’nda iskân ve iâşe olunacaklar tüm Paşa Teşkilatına ait araba ve toplar, Türklere ait koşum hayvanatı ve Alman refakatiyle Taksim Kışlası meydanına naklolunacak ve orada öküz ve manda koşumlarına ait boyunduruklar verilecekti. Bunlara ilaveten teşkilat, ihtiyat olarak bir miktar araba oku alacaktı. Taksim Kışlasında bu birliklerin muhafazasına bir Türk yüzbaşısı tayin olunacaktı. Teşkilata ait arabalara yüklenmeden orada kalan malzeme ve eşya Alman neferi vasıtasıyla Haydarpaşa’ya naklolunacak, orada ya vagonlara yüklenecek yahut Haydarpaşa Garı’nda nezâret altında olarak depo edilecekti. Bu konuda Haydarpaşa İstasyon Kumandanı bir karar verecekti⁷⁸⁸. Diğer taraftan Paşa Teşkilatı’na mensup otomobillerin nakillerinde Almanlar sorumlu olacaktı. Kafiler halinde gelen Paşa Teşkilatı’na mensup her Alman-Avusturya birliği, Menzil Müfettiş-i Umumiğî’nden bir tercüman alacaktı. Ayrıca Kress Bey’e gönderilen bir yazıda, Paşa mürettebatından olan her Alman ağır bataryasına Osmanlı efradının nezâret etmek üzere ya bir Osmanlı topçu zabitanın yahut bir zabıt namzedinin tayin edilmesi ve isimlerinin Karargâh-ı Umumi Altıncı şubeye bildirilmesi isteniyordu⁷⁸⁹. Ayrıca Teşkilatın Kuvardo Vapuru, İstanbul’dan Hafirül Avce’ye kadar olmak üzere 20 günlük erzak alacaktı. Yemek, yolda sahra mutfaklarında pişirilecekti⁷⁹⁰.

Bu kuvvet için gerekli iâşenin İstanbul’dan gönderilen kısmının nakliyesiyle ilgili de özellikle denizdeki sıkı İngiliz ablukası nedeniyle sıkıntılar yaşanmıştı. Cemal Paşa’dan gelen yazıda nakliye vasıtalarının azlığından ve çölde hali hazırdaki kuvvetlerin iâşenin temininde bu vasıtalara ihtiyaç duyulduğundan, Paşa Teşkilatı’nın ihtiyacı olan iâşenin Hayfa’dan Ariş’e naklinde büyük sıkıntı olduğu ve bu iâşe maddelerinin bir kereye mahsus olmak üzere bir denizaltı gözetiminde gemi ile nakledilmesinin yerinde olacağı bildirilmişti. Cemal Paşa buna onay verilmesi durumunda kendisine üç gün evvelden haber verilmesini istemişti⁷⁹¹.

⁷⁸⁶ ATASE, K: 663, D: 290, F: 2/7, 24 Kânûn-ı sâni 1331 (6 Şubat 1916).

⁷⁸⁷ ATASE, K: 663, D: 290, F: 12, 31 Kânûn-ı sâni 1331 (13 Şubat 1916).

⁷⁸⁸ ATASE, K: 663, D: 290, F: 14/1-2, 3 Nisan 1331 (16 Nisan 1915), Bundan 3 ay önceki bir yazısında Fon Bronzart imzasıyla Taksim Kışlasında muhafaza edilecek malzemenin muhafazası görevine Al-mancaya vakıf Binbaşı İbrahim Bey’in görevlendirildiği belirtilmişti. ATASE, K: 663, D: 290, F: 8, 8 Kânûn-ı sâni 1331 (21 Ocak 1916).

⁷⁸⁹ ATASE, K: 663, D: 290, F: 11/1, 31 Kânûn-ı sâni 1331 (13 Şubat 1916).

⁷⁹⁰ Aynı Belge.

⁷⁹¹ ATASE, K: 172, D: 744, F: 28, 3 Mart 1332 (16 Mart 1916).

Gerçekten de demiryolu hatlarındaki yoğunluk ve kapasite yetersizliği Paşa Teşkilatı'na ait eşyanın naklinin dahi birliklerin İstanbul'a ulaşmasından çok sonralarına kadar devam etmişti. Haydarpaşa deposunda muhafaza edilen bu teşkilata ait eşyalardan 10.5 tonluk bir kısmı 24 Mart 1332 (6 Nisan 1916)'de yola çıkarılmışken⁷⁹², bir diğer postada toplam 20 tonluk erzakın günlük 10 ton olmak üzere İslahiye'ye gönderildiği ve buradan da bekletilmeyerek nakledilmesi istendiği anlaşılmaktadır⁷⁹³. Diğer yandan mevcudu 1 zabıt, 19 nefer 28 ton eşyadan ibaret topçu müfrezesine ait iase depolarının Birüssebi 'ye gelmek üzere daha 10 Haziran 1332 (23 Haziran 1916)'da Haydarpaşa'dan hareket ettiği Anadolu Komiserliği'ne ve Menzil Müfettişi-i Umumiliği'ne bildiriliyordu⁷⁹⁴. Buradan hareketle, İkinci Kanal Harekâtı'nın zamanlamasında özellikle ulaşımdaki yetersizliklerin ne denli etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, görev bölgesindeki yetersizlikleri sık sık merkeze yazmak durumunda kalan Cemal Paşa, Paşa Teşkilatı ile gelen kuvvetlerin eksikliklerinin giderilmesi noktasında da problemler yaşandığını belirtiyordu. Cemal Paşa *"Bütün gayretime rağmen Paşa Teşkilatına mahsûs gelmiş olan harp müfrezelerinin teşkilatını bile ikmâl muvaffak olamadım. Bînâen-aleyh, Paşa Teşkilatına mahsûs olmayan kutaâtın hayvan ihtiyacının Dördüncü Orduca temininin tamamen gayr-ı kabil olduğunu ve vâsi' miktarım haricinde olan bir şeyi yapmağa bi-t-tab' muktedir olmadığımı arz ederim"* diyerek görev bölgesinden temini istenen hayvan ihtiyacını karşılayamayacağını bildirmişti⁷⁹⁵. Yine bu teşkilatın ihtiyacı olan bazı askerî mühimmatın ihtiyacında da sorunlar vardı. Cemal Paşa Başkumandanlığa gönderdiği yazıda Paşa Teşkilatı için beş yüz mayına ihtiyaç olduğunu bildiriyordu⁷⁹⁶. Ayrıca Cemal Paşa, Paşa Teşkilatı için V. Ordu'dan topçu on birinci alayın üçüncü seri ateşli cebel taburlarının gönderileceğinin daha evvelden vaat edildiğini zira Paşa Teşkilatı'nın toplam topçu kuvvetinin toplam 22 batarya olduğunu, bu yetersiz sayının adı geçen taburların takviyesi ile kapatılabileceğinden bu taburların seri şekilde hareketini istemişti⁷⁹⁷.

1916 Nisanında ilk kafilesi Birüssebi 'ye ulaşan Paşa Teşkilatı kapalı adıyla anılan bu Alman ve Avusturya birliklerinin oldukça iyi teçhiz edilmiş oldukları görülmektedir. Ancak özellikle böyle teçhizatlı birliklerin bölgeye sevk edilmesindeki tek hedef Kanal Harekâtı kadrosunun güçlendirilmesi değildi. Gerçekten bu tayyare ve obüs taburunun halk beyninde oldukça olumlu bir etki yaptığı anlaşılmaktadır⁷⁹⁸. Alman General Kressenstein'in de belirttiği

⁷⁹² ATASE, K: 663, D: 290, F: 26, 22 Mart 1332 (4 Nisan 1915).

⁷⁹³ ATASE, K: 663, D: 290, F: 26, B:2, 5 Haziran 1332 (5 Temmuz 1916).

⁷⁹⁴ ATASE, K: 663, D: 290, F: 26, B: 4, 8 Haziran 1332 (23 Haziran 1916).

⁷⁹⁵ ATASE, K: 167, D: 728, F: 52, 11 Nisan 1332 (24 Nisan 1916).

⁷⁹⁶ ATASE, K: 172, D: 744, F: 48, 10 Mart 1332 (23 Mart 1916).

⁷⁹⁷ ATASE, K: 172, D: 744, F: 91, 3 Şubat 1331 (16 Şubat 1916).

⁷⁹⁸ Kressenstein, a.g.e, 180.

gibi bölge halkı üzerinde olumlu bir tesir bırakacak tayyarelerin ve teçhizatlı birliklerin psikolojik açıdan oluşturacağı havadan istifade edilmesi düşünülmüştü. Ancak birliklerin bölgeye gelmesiyle neredeyse eş zamanlı başlayan Şerif Hüseyin isyanı düşünülecek olursa bu amacın pratikte olumlu bir etkiyi beraberinde getirdiği söylenemez. Bununla birlikte, bu isyanın alt yapısının Paşa birliklerin bölgeye gelmesinden çok daha evvel hazırlandığı gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Fakat bu hedef bir yana konacak olursa Paşa Teşkilatı birliklerinin bölgeye gelmesinin, 1916 Temmuzuna kadar ertelenmek durumunda kalan İkinci Kanal Harekâtı'nın sonucunu da değiştiremediği görülmektedir.

3- İkinci Harekât Öncesi Hazırlanan Seferi Kuvvet

Birinci Kanal Harekâtı'na yaklaşık 19.000 kişilik bir kuvvetle girişen Cemal Paşa, ikinci bir Kanal seferinin hazırlıkları aşamasında (ki bu hazırlık evresi İngilizlerin lehine olarak çok uzun sürmüştü) Mısır'da görev yapacak kuvvetin, 57 tabur piyade, 20 mitralyöz bölüğü, 8 süvari veya hecin süvari bölüğü ve 23 bataryadan ibaret ve tamamı Türk ve silahlı olacak ordu kuvvetine ilaveten muharip olmayan kuvvetle birlikte yaklaşık 100.000 kişiye ulaşacağını bildiriyordu. Bu rakam işe edilecek insan sayısının azamisi olarak görülmekteydi⁷⁹⁹. Ancak gönderdiği bir diğer telgrafta Cemal Paşa, 50.000 kişilik ihtiyat ordusuyla birlikte seferi kuvvetin 150.000 kişi olacağını bildiriyordu⁸⁰⁰.

Suriye ve Filistin bölgesine birinci sefer esnasında karşı bir İngiliz saldırısı olmadıysa da bu ikinci seferde olmayacağı anlamına gelmiyordu. Bunun için Suriye ve Filistin bölgesinin korunması için şu kuvvetler görev yapacaktı.

- Halep ve Adana Mıntıkası için; Dokuz Bataryalı birer fırka
- Lübnan Mıntıkası için; Altı taburlu bir fırka
- Filistin için; iki fırkalı bir kolordu (fırkalar dokuz tabur)
- İhtiyat olmak üzere ayrıca bir fırka⁸⁰¹.

Cemal Paşa'nın verdiği bu listede belirtilen insan sayısı kabataslak hesaplanacak olursa şöyle bir sonuç ortaya çıkacaktır: Halep ve Adana da tutulacak her bir fırka 10.000 kişi olarak düşünülürse yaklaşık 20.000 kişi, Lübnan mıntıkası için altı taburlu bir fırka yaklaşık 4800 kişi, Filistin için yaklaşık 40.000 ve ihtiyaten de 10.000 kişi ise toplamda insan sayısı 74.800 kadardır.

⁷⁹⁹ ATASE, K: 1386, D: 9, F:8, 1 Teşrin-i sâni 1331 (14 Kasım 1915).

⁸⁰⁰ ATASE, K: 164, D: 719A, F: 84, 2 Eylül 1331 (15 Eylül 1915).

⁸⁰¹ ATASE, K: 1386, D: 9, F: 10.

Türklerin, Suriye ve çevresinde tuttıkları kuvvet sayısını Mısır kumandanı Maxwell, Lord Kitchener'a şu şekilde bildiriyordu: Hayfa'da bir tümen, Şam yakınlarında bir tümen, Halep'te bir tümen, bir tümenin de Sina'ya yayıldığını, çöl birliklerinin sayısının arttığını ve Birüssebi 'de ameleler de dâhil 5000 ila 8000 kişi, Hasana'da 200 Alman'ın da içinde bulunduğu 1000-2000 kişi, Ghara'da 200 kişi, Akabe'de 30 kişi⁸⁰². İngiliz kumandanın bu hesabından da yukarıda zikredilen yaklaşık tespit etmeye çalıştığımız kuvvete yakın bir rakam olan 50.430 rakamı çıkmaktadır. Öyle görülüyor ki, Kanal Harekâtı esnasında bölgedeki Türk kuvveti sayısı 50.000 ila 75.000 arasındaydı.

Diğer taraftan bu ikinci saldırıda Cemal Paşa birinci saldırıdan farklı olarak Kanal'a gitmemişti. Ancak Kanal Harekâtı'nı sevk ve idare edecek kumandanın böyle bir sefer tecrübesi olmasının önemli olduğunu bildiren Cemal Paşa, bu kişinin Birinci Kanal seferine iştirak etmiş kişiler arasından seçilmesinin zaruri olduğunu düşünüyordu. Bu bağlamda çöl ahvâline tamamıyla vâkıf ve kumandasındaki kuvveti en iyi şekilde yönetebilecek bir kişinin seçilmesi istendiğinden, bu işe Von Kressenstein uygun görülmüştü⁸⁰³. Suriye kolordu zabıt kumandanlığına Fahri Paşa'nın münasip olduğu, VIII. Kolordu kumandanı Cemal Paşa'nın toplanma hareketi esnasında Filistin'de kalmasının uygun olacağı, ihtiyat kuvvetlerinin komutanlığına da Mirliwa Trumhor Paşa'nın tayinini uygun görüldüğü anlaşılmaktadır⁸⁰⁴.

Bölgeye nakledilen Alman ve Avusturya birlikleriyle güçlendirilen ve yahut iyileştirilen bazı altyapı (demiryolu çalışanları ve bazı yolların iyileştirilmesi ve yeni yolların yapılması gibi) çalışmalarına rağmen bölgede cereyan eden gelişmeler, harekâtı beklenenden ve planlanandan çok farklı bir mecraza kaydıracaktı.

F. İKİNCİ KANAL HAREKÂTI ÖNCESİ GELİŞMELER VE HAREKÂTIN YAPILMASI

1- İngilizlerin Kanal'ın Doğusuna Geçmeleri ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu

İngilizler Kanal'ın savunmasını Aralık 1915'e kadar Kanal'ın batısında gerçekleştirmelerine rağmen bu tarihten sonra savunmayı Kanal'ın doğusuna taşımak için gerekli adımları atmaya başlamışlardı. Aslında bu yönde planlar ve raporlar daha 1915 yılı başlarında veriliyor ve Kanal'ın doğusunda kalarak savunma yapılması değil karşı saldırıya geçilmesi gerektiği üzerinde duruluyordu. Bu konuda İstihbarat Departmanı Direktörü Yarbay G.F Clayton'un yazdığı raporda da bunun önemine vurgu yapılıyordu. Ayrıca şimdiye kadar

⁸⁰² TNA, FO, 371/2477, GE 143, 17Aralık 1915.

⁸⁰³ ATASE, K: 1386, D: 9, F: 10.

⁸⁰⁴ Aynı belge.

uygulanen savunma politikasının sebebinin Türk otoritelerinin hareketlerinin kestirilememesi, Sunusi ve Batı Çölü Araplarının davranışlarının belirsizliği ve Mısır'ın iç işlerinden kaynaklandığı belirtiliyordu. Yine son birkaç aydır alınan bilgiler, İngiliz kuvvetlerinin savunmadan çıkıp ileri harekete yönelmesi gerektiği yönünde işaretler veriyordu. Alınan duyumlara göre, Suriye ve Filistin halkının büyük bir çoğunluğu İngiliz kuvvetlerini burada iyi karşılayacaklardı. İstihbarat Departmanı direktörü Clayton, yerel halktan zayıf bir direniş dışında mukavemet görmeyeceklerini öğrenmişti. Dahası Clayton, Suriye ya da Filistin hattında İngiliz birliklerince bir yerlerin ele geçirilmesi durumunda buraların en az savaş sonuna kadar İngilizlerin elinde kalabileceğini ve hatta yapılacak bir saldırıya yerel halk tarafından destek verilebileceğini düşünüyordu. Diğer taraftan savaş sonuna kadar buralardan geri çekilmenin bölgenin halkını Türk kuvvetlerinin “*merhametine*” terk etmek olacağını belirtmekteydi.

Clayton'un Mısır seferinin engellenmesi ve yukarıda bahsettiğimiz ilerlemenin ilk aşaması olarak gördüğü plan üç aşamalıydı:

1- Hayfa- el-Fule demiryolunu kesmek üzere önemli bir kuvvet sevk etmek; bu planın bir avantaj bir de dezavantajı vardı. Buna göre böylesine önemli bir noktanın ele geçirilmesi İran Körfezi'ne uzanan hattın kontrolü için önemliydi. Ancak bu öneme rağmen ciddi askerî tehlikeleri de barındırmaktaydı. Buna göre Türkler buraya kısa zamanda büyük sayıda kuvvet toplayabilirdi.

2- İskenderun'a asker çıkararak Türklerin Halep ile olan iletişimini kesmek. Bunun bir öncesine göre daha çekici bir öneri olduğunu yazan Clayton, böylesine bir limanın ele geçirilmesinin hem askerî hem de politik açıdan Türklere büyük bir darbe vuracağına inanmaktaydı.

3- Maan'a asker çıkarmak ve Hicaz demiryolunu kesmek (tahrip etmek). Bu planın getireceği faydanın çok da belli olmadığı üzerinde duran Clayton, bazı dezavantajlardan bahsetmekteydi. Özellikle Hicaz demiryolunun Müslümanlardan toplanan yardımlarla yapıldığını dile getiren Clayton bu hatta zarar verilmesi durumunda, bunun Türk- Alman ajanlar tarafından İngilizler aleyhine kolaylıkla kullanılacak bir malzeme olacağını düşünmekteydi. Bu hatta girilebilecek bir hareketin, Mekke Şerifi'nin ve Arap Şeflerinin durumlarının daha da belirginleşmesine kadar ertelenmesinin daha faydalı olacağını belirtmekteydi. Şeyh Hüseyin ve diğer Arap şeyhlerinin durumlarının kesinleşmesinden sonra Hicaz demiryolunu onların ele geçirmesi konusunda yardımcı olunabileceğini düşünmekteydi⁸⁰⁵.

⁸⁰⁵ TNA, FO, 141/735/2, 5 Ocak 1915, Clayton'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

Bu rapordan da anlaşılacağı üzere, Mısır'ın ve Kanal'ın savunulmasının yalnızca Kanal'ı korumak olarak görülmediği, ancak Kanal'ın doğusuna geçmek için uygun zaman ve koşulların beklendiği anlaşılmaktadır. Bu zamanlama meselesinin ise özellikle Arap bağımsızlık koşullarının hazırlanması ve Arap şeyhlerinin İngilizler yanına çekildiğinin kesin olarak anlaşılması ile paralel görülmesi tesadüf değildi. Zira Kanal'ın doğusunda ilerlemek için mutlak surette yerel Arap liderlerinin desteğinin sağlanması gerekliydi. Bunun yanında Çanakkale'den 1916 yılında tamamen çekilen İngiliz kuvvetleri Mısır'ın savunması için gerekli insan kaynağına kavuşmuşlar, ayrıca Çanakkale cephesinin kapanması ile gerekli lojistik desteğin Mısır'a kaydırılması kolaylaşmıştı. Şubat 1916'ya kadar Kanal mevzilerinin ve kıtalarının niteliklerinin artırılması tamamlanmış, karayolu ve su yollarının yapımı bitirilmişti⁸⁰⁶. Bu durum IV. Ordu'nun da gözünden kaçmıyordu, zira Cemal Paşa merkeze yazdığı bir telgrafta İngilizlerin Kanal'ın şarkında asker ve erzak toplamakta olduklarını bildiriyordu⁸⁰⁷.

Gittikçe artan hazırlıklar, Mısır Yüksek Komiseri McMahon tarafından Dışişlerine bildirilen bir yazıda oldukça uzun şekilde irdelenmiş ve alınması gereken tedbirler üzerinde durulmuştu. Kilikya'nın ötesine geçecek bir Türk-Alman tehdidinin ilerlemesine izin verilirse, şu hususlarla karşı karşıya kalınacağı belirtiliyordu:

- Araplar, Almanlar lehine İngilizlerden soğuyacaktı.
- Suriye mutlaka düşmana (Türk-Alman) meyledecek ve bu durum - Mısır'da geniş taraftar toplayacaktı.
- Bu ilerleyiş Osmanlı Hükûmeti'ne yeni bir hayat verecek ve bundan sonra İmparatorluk geniş ölçüde Alman etkisinde olacaktı.
- Bağdat demiryolları Almanların elinde kalacaktı.
- Tüm Doğuda İngiltere'nin geniş prestij kaybı olacaktı.

Bir numaralı etkinin İngiltere'ye karşı Sunusi'nin göstereceği düşmanlıkla da alakalı olduğunu belirten McMahon, ayrıca tüm önemli dinî etkilerin ve Mısır'daki yükselen duyguların savunma amaçlı askerî operasyonların başarisını etkileyebileceğini belirtiyordu. Bu etkilerin getirisi olacak diğer sonuçların, İngiltere için Doğuda hayatî görülen tüm meseleleri ciddi bir tehlikeye atabileceğini savunuyordu. Bununla birlikte çok benzer neticelerin Fransızların çıkarları için de geçerli olduğu üzerinde duruluyordu. Türk askerî ilerleyişinin engellenmesinin merkezce düşünülmesini isteyen McMahon, öncelikli olanın Kanal'ı ve Mısır'ı savunmak olduğunu bunun da oldukça zor bir mesele olduğunu bildiriyordu⁸⁰⁸.

⁸⁰⁶ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, s. 346.

⁸⁰⁷ ATASE, K: 166, D: 726, F:2, B:4, 2 Şubat 1331 (15 Şubat 1916).

⁸⁰⁸ TNA, FO, 371/2357, 180235/733, 29 Kasım 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

İngiliz uçaklarının Türk mevzilerine yaptıkları sık keşif taarruzlarının amacı, Kanal'ın doğusuna taşınacak mevzilere ani bir baskın ile saldıracak muhtemel Türk kuvvetini öğrenmekti. Hatta bu keşif taarruzlarının birinde Birüssebi semalarında birkaç tur yaptıktan sonra geri dönen bir İngiliz uçağı Kudüs'te zorunlu iniş yapmış, burada Henacire Aşireti mensuplarınca esir edilmişti⁸⁰⁹.

Süveyş Kanalı'nda İngilizlerin hazırlıklarındaki artış ve niyetleri aslında çeşitli kanallardan Türk makamlarınca öğreniliyordu. Mısır'da bulunan ve gelişmeleri rapor eden bir baytarın verdiği bilgiye göre İngilizler, asker sayısını giderek arttırmaktaydı. Lord Kitchener'in Mısır'a gelerek yaptığı uyarılar neticesinde başlatılan çalışmalar hakkında baytar, şunları söylemekteydi:

*"Dostum bulunan bir İngiliz zabiti ile bir zaman evvel bir gemi ile Süveyş Kanalı'nı geç[tim] ve bu suretle tahkîmâta dair bir nazar-ı ati verebilirim. 160 kilometre tûlündeki bu Kanal'ın üzerinde 100.000 İngiliz ve yerli askeri geceli gündüzlü kazma kürekle çalışıyorlar... Kanal'ın şarkında sureti umumide yalnız büyük tahkimat vücuda getirilmiştir..."*⁸¹⁰.

Bern'den Alman Sefaretine bildirilen ve Mısırlı Muhammed Ferid Bey'in aldığı gizli bilgiye göre, Mısır'daki İngiliz ordusu 140.000 kişidir⁸¹¹. İsviçre'den Berlin Hâriciyye Nezâretine gelen bir raporda Süveyş Kanalı'nın her iki tarafında geniş bir avcı hattı yapıldığı ve Asya cihetine esas olarak Avustralyalılar, diğer beyaz kıtaat ile az sayıda Hint kıtaatı yerleştirildiği bildirilmekteydi⁸¹². Bu bilgi Alman Genelkurmayı tarafından da Osmanlı Başkumandanlığına iletilmişti⁸¹³. Atina'daki Türk Sefareti'nin öğrendiğine göre Mısır'daki mevcut askerler İngiliz, Avustralyalı ve Hintlilerden oluşmaktadır. Ayrıca Fransız ve yerli Arapların da bulunduğu belirtilmekteydi. Diğer taraftan Port Said'e gelen İtalyan ve Fransız askerinin de Kanal'a sevk edildiği bildirilmekteydi. Bunun yanında 15- 20.000 civarında Ermeni, Yahudi ve yerli askeri olduğuna dair duyumlar olduğu belirtilmekteydi. Yerli redif askerinin silahlaltına alındığı, Kanal civarında büyük istihkâmlar hazırlandığı ve büyük hendekler açıldığı belirtiliyordu⁸¹⁴. Atina'dan verilen bilgilerde Kanal'ın müdafaasının karadan ve denizden ne şekilde yapılacağı anlatılmaktaydı. Ayrıca Kanal'ı savunmak kadar Mısır'ın savunmak için de İngilizlerin tedbir aldıkları üzerinde durulmaktaydı⁸¹⁵. Daha önce de belirtildiği üzere Mısır'da ilan edilen seferberlik neticesinde resmî daire çalışanları dışında kalan tüm ihtiyat

⁸⁰⁹ BOA, DHEUM.4.ŞB. 3/86, 5, 1 Teşrin-i sâni 1331 (15 Kasım 1915).

⁸¹⁰ ATASE, K: 174, D: 752A, F:46/2, 22 Teşrin-i sâni 1915 (5 Aralık 1915).

⁸¹¹ ATASE, K: 448, D: 1767, F:24, 11 Kânûn-ı sâni 1331 (24 Ocak 1916).

⁸¹² ATASE, K: 174, D: 752A, F:46/1, 3 Teşrin-i sâni 1331 (16 Kasım 1915).

⁸¹³ ATASE, K: 448, D: 1767, F:20, 5 Kânûn-ı sâni 1331 (5 Ocak 1916).

⁸¹⁴ ATASE, K: 166, D: 726, F:2/5, 5 Şubat 1331 (18 Şubat 1916).

⁸¹⁵ ATASE, K: 448, D: 1767, F:33, 2 Şubat 1331 (15 Şubat 1916).

birlikleri silahaltına çağırılmıştı⁸¹⁶. Durumun Atina matbuatında haber yapıldığını Atina'daki Türk Sefareti de bildirmekteydi⁸¹⁷.

Mısır'da artan asker sayısı ile ilgili Bern Ataşemiliterinin bildirdiğine göre İngilizler haftada 600.000⁸¹⁸ İngiliz lirasını buradaki ordu harcamalarına ayırmalarını zaruri kılmaktaydı. Ataşemiliterin verdiği bilgiye göre İngilizler, 200.000 kişilik bu mevcudu arttırmaya çalışmaktaydı⁸¹⁹.

Başkumandanlığın IV. Ordu'dan öğrendiği ve Alman- Avusturya Ataşemiliterleri ile Hüsnü Bey'e gönderdiği telgrafta 17 Kânûn-ı sâni 1331 (30 Ocak 1916) tarihi itibarıyla Mısır'daki durum şundan ibaretti:

1- Kantara mevzi olmak üzere Kanal'ın şarkında tahkimat yapılmaktadır, emniyet müfrezelerinden başka mühim kuvvet yoktu.

2- On beş gün öncesinde Port Said'e kıtaat ile beraber pek çok öküz ve manda getirilmiştir. Sallice'den Kantara'ya dekovil hattı yapılmaktadır.

3- Şeyh Sunusi ile İngilizler arasında çarpışmalar devam etmektedir.

4- Çanakkale ordusundan 25.000 kişilik bir kuvvet, Tell el Kebir ve Sallice'ye nakledilmiştir. İsmailiye-Zekazik treni çift hat haline getirilmektedir⁸²⁰.

Aynı dönemde Türk hazırlıkları devam etmekle birlikte Almanya'dan istenen malzemelerin zamanında gelemediğini ve zamanın bu cephede aleyhte işlediğini görmek mümkündü. Zira Bern Sefiri Fuad Selim Bey'den Başkumandanlığa gönderilen 3 Mart 1916 tarihli telgrafta İngilizlerin Mısır'da topladıkları asker sayısının 400.000'e yaklaştığı ve halen takviye edilmekte olduğu bildirilmişti⁸²¹. İngilizlerin Kanal'ın doğusuna geçip hızla tahkimat yapmaları ve asker sayılarını arttırmaları, Türk hazırlıkları ile eş zamanlı olarak ilerliyordu. Ancak Kanal'a yapılması planlanan büyük bir harekâtın öncesinde, lokal çarpışmalar bir süre daha devam etmişti. Bu lokal çatışmalar, İngiliz keşif kuvvetleri ile Türk ileri birlikleri arasında yaşanmış yahut İngiliz uçaklarının çok fazla etkiye neden olmayan bombardımanları şeklinde seyretmişti. Fakat Kanal'ın doğusuna geçen İngiliz kuvvetlerinin bu ufak çaplı

⁸¹⁶ ATASE, K: 532, D: 2080, F:5, 3 Şubat 1331 (16 Şubat 1916).

⁸¹⁷ ATASE, K: 532, D: 2080, F:5/1, 2 Şubat 1331 (15 Şubat 1916).

⁸¹⁸ Miktarın doğruluğundan emin olmak mümkün değilse de İngiliz Savaş Bürosu ile Kahire'deki İngiliz temsilciliği arasındaki yazışmalarda Mısır'daki ordunun giderlerinde Mısır Hükümeti'ne sorumluluk yüklenmesinin gerekliliği üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. Ancak, İngiliz temsilci McMahon ve Savaş Bakanlığı bunun uygun olmadığı üzerinde durmuşlardır. Savaş Bakanlığı bu konuda 6 Ekim 1914 tarihli sıkıyönetim ilanındaki "İngiliz Hükümeti tüm savaşın yükünü Mısır halkından yardım istemeksizin yüklenmektedir" ibaresini hatırlatmaktaydı. TNA, FO. 371/2672, 121/Finance/608, 16 Mart 1916; Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na; TNA, FO. 371/2672, W51083/16, 21 Mart 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan Ordu Konseyi'ne.

⁸¹⁹ ATASE, K: 534, D: 2079, F:71/2, 20 Teşrin-i sâni 1331 (3 Aralık 1915).

⁸²⁰ ATASE, K:448, D: 1767, F:31, 17 Kânûn-ı sâni 1331 (30 Ocak 1916).

⁸²¹ ATASE, K: 166, D: 726, F:2/10, 24 Şubat 1331(8 Mart 1916).

saldırıları ilerleyen dönemde Osmanlı kuvvetlerinin adım adım geri çekilmesinin habercisiydi.

2- Seferin Zamanlaması Meşalesi ve Amacından Kopuşu

Osmanlı kuvvetlerinin hazırlıklarının ilerleyişinden, Kanal'a ikinci bir seferin 1915 Yılı içerisinde düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Çanakkale savunmasının büyük masraf ve durumun belirsizliği nedeniyle Enver Paşa tarafından IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya 1915 yılı içerisinde yapılması düşünülen yeni seferin bir yıl ertelenmesi zorunluluğu bildirilmişti.

Öte yandan Cemal Paşa, Başkumandanlığa daha Ağustos 1915'de gönderdiği raporlarda seferin ertelenmesinin sakıncalarını sıralıyordu. Buna göre Cemal Paşa seferin bir sene ertelenmesinin getireceği olumsuzluklara dikkat çekiyordu. Gelecek sene mahsulünün verimli olmayacağı öngörüsünü vurguluyor ve diğer bazı gerekçeleri buna ekliyordu. Cemal Paşa, toplanan odunların sefer dışı ihtiyaçlar için harcanabileceğini, çöl şartlarının zorluğundan ötürü zabitan, mühendis ve insanca zayıt olmasının engellenemeyeceğini, hâlihazırda yapılmış bazı malzemelerin bir kısmının gelecek seneye kadar harap olabileceğini ve yeniden yapmak zorunluluğunun ortaya çıkacağını düşünüyordu. Ayrıca çöldeki urbanın endişelenerek tekrar İngilizlere temayül edebileceklerini belirtiyordu. Halbuki gerek malzeme gerekse mevcut paranın böyle bir keyfiyeti karşılamak için yeterli olmadığını hatırlatıyordu. Cemal Paşa, deve mubayaasında olacak bir yavaşlamanın seferin tehir edildiğini ilan etmek olduğunu, her ay yüzde yedi oranında deve zayı olduğunu ve bir sene zarfında zayı olan develerin yeniden alınmasının ekstra bir yük getireceğinin de hesaplanması gerektiğini ve bundan da önce İngilizlerin haberdar olacağını yazıyordu. Bu nedenle seferin bir yıl sonra ertelenmemesini öneriyordu⁸²². Bu yazışmaların yapıldığı dönemden iki ay önce, İngilizlerin edindiği istihbarata göre Mısır'a bir Türk saldırısının General Falkenhayn'ın kumandası altında bir ay içerisinde icra edileceği düşünülmekteydi⁸²³. Ancak Cemal Paşa ve Enver Paşa arasındaki bu müzakerelerden ve bazı birliklerin Çanakkale savunmasına kaydırılmasından İngilizler haberdardılar⁸²⁴. Hatta buradaki moral motivasyon durumları, Alman subaylarla Cemal Paşa arasında yaşanan sorunlar da İngilizlerce biliniyordu. 3 Temmuz tarihli bu telgrafta Başbakan

⁸²² ATASE, K: 163, D: 717B, F:96/2.

⁸²³ TNA, FO, 371/2477, 61767/412, 18 Mayıs 1915, R.Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na; Bu haber tamamen hatalıydı. Çünkü Falkenhayn Almanya'nın Batı cephelelerinde görev yapıyordu, Türkiye'ye gelecek Yıldırım Ordular Kumandanlığına atanması ise 5 Haziran 1917'de olacaktı. Ayrıca Falkenhayn'ın görev bölgesi Mısır seferi değildi zira bu tarihte Sina Çölü'nden Türkler çekilmiş olacaktı. Bu tip haberler aslında kulaktan duyma alınan bilgilerin paylaşılması ile ediniliyordu. Mesela Hamedan Konsolosu'nun bir Yahudi'den öğrendiğine göre Cemal Paşa Ekim 1915'de Bağdat Vali ve Kumandanlığı'na atanmıştı ve Suriye'yi Mısır seferi kuvvetlerinden 6000 kişi ile birlikte terk ediyordu. TNA, FO, 371/2477, 144040/378, 5 Ekim 1915; Tahran Elçisi Marling'den Dışişleri Bakanlığı'na.

⁸²⁴ TNA, FO, 371/2477, 71672/289, 4 Haziran 1915; Barclay'dan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na

yardımcısı Earl of Crewe, Bordo'daki İngiliz elçisine yazdığı telgrafta Türklerin yeni bir Mısır saldırısının oldukça yakın olduğuna değiniyordu⁸²⁵. Oysaki Kopenhag büyükelçisinin İstanbul'dan edindiği gizli istihbaratta, Cemal Paşa'nın emrindeki bir Türk subayının ifadesine nazaran Mısır seferinin kışa ertelendiği ve Sina Yarımadası'ndaki tren yolu inşası için çaba sarf ettikleri öğrenilmişti⁸²⁶.

Burada dikkati çeken iki nokta bulunmaktaydı. İlki, İngilizlerin çok kısa zaman aralıklarında, Türkler tarafından Mısır seferinin yakın zamanda yapılacağı ve sonrasında da seferin tehiriyle ilgili sahip oldukları izlenimdi. İkincisi ise, Cemal Paşa'nın mahiyetindeki bir görevliden İngilizlerin Mısır seferinin kış ayına ertelendiğini öğrenmiş olmalarıdır. İlk durum farklı istihbarat kaynaklarından edinilen bilgilerdeki farklılık olarak yorumlanabilse de, ikinci durum oldukça şaşırtıcıdır. Cemal Paşa'nın seferin ertelenmesi noktasında İngilizlerin haberdar olmasından duyduğu kaygının çevresindeki subay erkânı tarafından da taşınıyor olduğu düşünülse bile, bu ve buna benzer haberler kulaktan kulağa yayılarak İngiliz makamlarına ulaşabiliyordu.

İngilizlerin Mısır'a karşı yapılacak bir seferin zamanlaması ile ilgili istihbarat kaynakları oldukça çeşitliydi. Öyle ki bunlar arasında Mısır hıdîviyyet prenslerinden olanlar da vardı. Mısırlı Prens Aziz Hasan'ın İngiltere'nin Madrid Büyükelçisi A. Hardinge'ye Barcelona'dan gönderdiği bir mektupta diğer bazı gelişmelerle birlikte eski Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın İttihatçılar ve Suriye ordusu ile işbirliği yaparak Mısır'a yeni bir saldırının, 1915 sonbaharında deneneceğini haber veriyordu⁸²⁷. Ayrıca bu bilginin aynısı McMahon tarafından da Dışişleri Bakanlığı'na bildiriliyordu. Onun haber kaynağı ise Mısır sultanı idi. Sultan Hüseyin Kamil'in öğrendiğine göre, eski Hıdîv Türklerden aldığı emir ile Mısır'a yeni bir sefer için İstanbul'a hareket etmiş olabirdi. Viyana'daki Amerikan Elçiliğine sorularak gerçeğin öğrenilmesini istiyordu⁸²⁸. Petrograd Sefiri'nin bildirdiğine göre İstanbul'dan alınan duyumlara göre Türkler bu seferden vazgeçmiş değildi. Rusların İstanbul'daki çok özel bilgi kaynaklarından edindiği bilgiye göre Türk ve Almanların Kanal'a yapılacak bir saldırı için hazırlıkları hızla sürmekteydi. Enver Paşa'nın bu sefer için "*yaklaşık bir milyon kişi*" toplamayı umduğu ayrıca Almanların silah, cephaneye desteği sağlayacağı da göz önüne alınması istenmekteydi⁸²⁹. Ancak kısa bir süre sonra yine Petrograd sefirinin Rus Hükûmeti'nin haber kaynaklarına istinaden verdiği bilgiye göre, "*bir milyon*" rakamı Alman ve Türklerin yaydığı

⁸²⁵ TNA, FO, 371/2477, 71672/289, 3 Temmuz 1915; Crewe'den F. Bertie'ye.

⁸²⁶ TNA, FO, 371/2477, 100510/35, 24 Temmuz 1915. Kopenhag Elçiliğinden gelen rapor Edward Grey'e sunulmuştur.

⁸²⁷ TNA, FO, 371/2357, 141603/238, 23 Eylül 1915. Hardinge'den Dışişleri Bakanlığı'na.

⁸²⁸ TNA, FO, 371/2357, 151970/616, 16 Ekim 1915 McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁸²⁹ TNA, FO, 371/2491, 160649/1603, 30 Ekim 1915. Buçanan'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

bir söylentiydi ve bunda amaç Almanların batı cephelerini rahatlatmak adına Mısır'da fazla sayıda İngiliz askerinin tutulmasıydı. Petrograd sefirine göre müttefiklerin böylesine-büyük bir sayıda insanı toplaması imkânsızdı⁸³⁰.

İngiliz basınında çıkan haberlerde de Suriye'de devam eden Türk askeri hazırlıklarına değiniliyor ve en geç Kasım ortalarında bu seferin icra edileceğinin çok güvenilir bir kaynaktan öğrenildiği belirtiliyordu⁸³¹. Hatta Amerikan basınında birinci saldırıdan bir ay sonra, ikinci bir saldırının ne zaman olacağı tartışılıyor, geniş spekülasyonlar yapılıyordu. Öyle ki, Türklerin silahlarını "*çöle gömdüklerinden*" ve ikinci seferde bunların kullanılacağından dahi bahsediliyordu⁸³². Bu gibi afakî düşüncelerin de görüldüğü haberler yanında, yapılan tüm hazırlıkların neredeyse tamamının İngiliz basınına yansıdığı görülmekteydi. Kuyuların açıldığı ve Almanya'dan gelen birliklerin varlığı manşetlerde görülebiliyordu⁸³³. Almanlar tarafından Mısır'ın İngiltere için ne kadar önemli olduğu çok iyi bilindiğinden, birinci seferi bir tecrübe seferi olarak gören Türklerin, ikinci bir seferin hazırlıklarını çok daha iyi yapabilmeleri için teşvik edildikleri, hatta bunun Çanakkale muharebelerine rağmen yapıldığı ilc getiriliyordu⁸³⁴.

Mısır üzerine yapılacak bir Türk saldırısının gerçekten Doğudaki tüm İngiliz merkezlerinde kaygıyla beklendiği anlaşılmaktadır. Bunun Türk ve Almanların yürüttüğü propagandanın da etkisiyle gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Habeşistan'ın (Eritre) İngiltere Baş Konsolosu tarafından Dışişleri Bakanı Edward Grey ve Mısır Yüksek Komiseri McMahon'a gönderilen yazıda, Alman ve Türk konsoloslarının burada Mısır'a bir Türk saldırısının çok yakın olduğu propagandasını yapmakta olduğu belirtiliyordu. Bu durumdan oldukça telaşa düşen Habeşistanlı idareciler için Mısır'ın kimin idaresinde olacağının bilinmesi, Habeşistan'ın durumu açısından önem taşımaktaydı⁸³⁵.

İngiliz istihbaratının zaman zaman duyurulduğu gibi özellikle Çanakkale savaşlarının hem insan kaynağı olarak hem de maddi açıdan getirdiği inanılmaz külfet nedeniyle, Kanal'a yapılması 1915 yılı içerisinde düşünülen bu sefer, 1916 Temmuz ayına kadar ileri kayacaktı. Bu nedenle 1916 yılı içerisinde de sürekli Kanal'a bir saldırı ihtimali ve buna dönük propaganda devam etmişti. Seferden bir ay önceki bir askerî istihbarat raporunda Roma Elçisi G. Burclay, Süveyş Kanalı'na yönelik Türk- Alman hazırlıklarının devam ettiğinin öğrenildiğini bildiriyordu⁸³⁶.

⁸³⁰ TNA, FO, 371/2491, 177020/1750, 24 Kasım 1915; Buchanan'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁸³¹ "New Egyptian army; preparations in Syria". *The Times*, 24 Eylül 1915.

⁸³² "Egypt expects a second attack", *The New York Times*, 4 Mart 1915.

⁸³³ "Turks and an attack on Egypt", *The Manchester Guardian*, 20 Eylül 1914; "The Turks in Palatstine: A new attack on Egypt?", *ManchesterGuardian*, 24 Eylül 1914.

⁸³⁴ "The road to Egypt", *The Manchester Guardian*, 24 Eylül 1914.

⁸³⁵ TNA, FO, 371/2491, 183217/69, 22, 2 Aralık 1915, Addis Ababa Elçiliği'nden Edward Grey'c.

⁸³⁶ TNA, FO, 371/2767, 111833/434, 10 Haziran 1916, Burclay'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

Aslında elimizdeki mevcut belgelerde de seferin yakın olduğuna dair propagandanın Türk devlet adamları tarafından çeşitli yollardan yapıldığına ilişkin kanıtlar mevcuttur. İstihbarat Şube Müdürü Seyfi Bey'den Başkumandanlık Vekâletine gönderilen yazıda "*Müttefik kuvvetlerle Kanal'a taarruz hazırlıklarına aid propagandanın la-akdem icrâsı için evvelce taraf-ı Samilerinden vaki' olan emir üzerine bundan başka maksadlar için yaptığımız usûl ile elimizdeki düşman casusları vasıtasıyla yapılmasına başlanmıştır...*" denilmektedir⁸³⁷. Buradan da anlaşılabileceği üzere propagandanın yöntemi eldeki mevcut casusların yönlendirilmesi şeklinde olacaktı. Bunun yanında Cemal Paşa, Kanal'a yapılacak seferin pek yakın bir zamanda gerçekleştirileceği hissinin uyardırmak için bir takım askerî faaliyetler içerisine girmişti. el-Aris'ten kalkacak tayyareler özellikle Kanal'ın Port Said- İsmailiye kısmına bomba atacaklar ayrıca Kanal'a birlikler mümkün olduğunca yaklaştırılacaklardı. Özellikle tayyare hücumu ile Kanal nakliyatını tehlikeli bir duruma sokmak hedeflenmekteydi⁸³⁸. Bu amaçla daha önce de bazı uygulamalar yapılmış ve Port Said'teki tamirat havuzları ile petrol depolarına başarılı bir saldırı düzenlenmişti⁸³⁹.

Bunun yanında özellikle basın yoluyla yapılacak propagandaya büyük önem veriliyordu. Cemal Paşa Başkumandanlığa gönderdiği telgrafında şöyle diyordu; "*2/332 tarihli telgrafnâmede arz ve teklif ettiğim üzere Almanya, Avusturya ve Macaristan ve Osmanlı kıtaatından mürekkeb büyük bir ordunun Kanal'a ve hudûdu imrâr üzere bulunmasına dair memleketimizde ve müttefik bi-taraf matbûatında velveleli bir propaganda tanzim edilmesini tekrar arz ederim.*"⁸⁴⁰. Tüm bu propaganda araçlarının seferber edilmesinden amaç, Kanal'a her an bir Türk saldırısının yapılabileceği hissini uyandırarak burada tutulan İtilaf kuvvetinin sabit kalması ve hatta arttırılmasını sağlamaktı. Öyle anlaşıyor ki, birinci seferden sonra süregelen yazışmalarda dile getirilen Kanal'ı geçme fikrinin ancak çok iyi teçhizat ve büyük bir ordu ile gerçekleştirilebileceği hakkındaki kesin tespiti uygun olarak başlayan hazırlıklar, zaman içerisinde müttefik Almanya'nın Batı cephelerindeki yükünü hafifletmek hedefine yönelik bir teyakkuz için hizmet etmişti. Zirâ Kanal'ın batısına geçmek ve burada tutunmak maksadını taşıyan Osmanlı yöneticileri için, Mısır'da gittikçe artan kuvvet sayısı bu hedeften uzaklaşma olarak algılanmamış, aksine hedefin bu olduğu satır aralarında vurgulanmıştı. Ancak İngiliz kuvvetleri muazzam denecek sayıda birliği Mısır'a sevk ederken, birinci saldırıda olduğu gibi Kanal'ı savunmakla yetinmeyecek, Kanal'ın doğusunda da hızla ilerleyişe geçecekti.

ATASE, K: 167, D: 728, F:84, B:5, 22 Nisan 1332 (5 Mayıs 1916).

⁸³⁷ ATASE, K: 167, D: 728, F:109, 29 Nisan 1332 (12 Mayıs 1916).

⁸³⁸ ATASE, K: 167, D: 728, F:101, 26 Nisan 1332 (9 Mayıs 1916).

⁸³⁹ ATASE, K: 167, D: 728, F:29/6, 17 Nisan 1332 (30 Nisan 1916).

3- Katya Muharebesi

Suriye’de yapılan hazırlıkların artık fiiliyata geçirilmesi amaçlanıyordu. İngilizlerin Kanal’ın doğusunda yaptığı hazırlık ve ilerlemeyle ilgili kulaktan duyma bilgilerin teyit edilebilmesi ve eğer mümkün olursa İngilizlere bir baskın düzenlenebilmesi ve Kanal’ın batısına atılması için bir harekete girişilmesine karar verilmişti⁸⁴¹. Bu seferi kuvvet şu birliklerden oluşacaktı: Akıncı alayı, birinci ve ikinci hecinsüvar bölükleri, 32. Alayın birinci ve ikinci taburu, makineli tüfek bölüğü, 50 cebel topu, bir sıhhiye müfrezesi, bir cephanes kolu. Yaklaşık olarak 3688 asker, 2668 tüfek, 2000 hayvandan oluşan bir kuvvet bu hareketi gerçekleştirecekti⁸⁴².

Cemal Paşa’nın merkeze gönderdiği bir yazıda, Nisanın 10. günü Katya’da düşmanla bir müsademe muhtemel olduğundan, bu müsademe sırasında İngilizlerin Port Said’ten gemi ile Muhammediye’ye takviye kıtaat getirebilecekleri, bunu engellemek için el-Ariş ile Port Said arasında devriye gezmek üzere bir denizaltının gönderilmesi istenmişti⁸⁴³. Ayrıca Katya, Muhammediye ve Kantara mıntıkasında düşmanın bir fırka kuvvetinde hecin süvari kıtaatı bulunduğu ve Kantara’dan uzatılan dekovil hattının Katya’ya yaklaştığı bildirilmekteydi⁸⁴⁴. 22 Nisan 1916 akşamı müfreze, Birülabd-Birüлмаğdaba hattındaki ordugâhlarından ileri harekete başladı. Katya ve Birimizah’daki İngilizlere baskın tarzında kuşatıcı bir taarruz yapmaya karar verilmişti. Türk birliklerinin Uğratina isimli vahada İngilizlerle girdikleri çatışmada ele geçirdikleri esir ve ganimetler oldukça ümit vericiydi. Buna göre İngilizlerden iki buçuk bölük kadar kuvvetten ancak 257 er sağlam olarak esir edilmiş, 24 yaralı ile 250 den fazla ölü⁸⁴⁵ bulunmuştu. Bundan sonra devam eden birliklerin güzergâhı Katya idi. Uğratina vahasındaki çatışmadan habersiz olan buradaki İngiliz birliklerine 1500 m sokulmaları sırasında İngilizlerde hiçbir hareketlilik olmamasına rağmen birkaç İngiliz süvarisine aniden atılan kurşunların çıkardığı sesle İngilizler alarma geçmişti. İngiliz mevziilerine 600 m kadar mesafede başlayan bu hareketsiz makineli tüfek ateşi ilerleyen saatlerde Uğratina’dan gelen kuvvetlere rağmen cephanenin bitmesi ve dağ bataryasının yeniden başlayan ateşi ile durum İngilizlerin aleyhine dönmüş ve teslim olmuşlardı. Ayrıca Duveydar isimli yerde özellikle Akıncı Alayı’nın büyük çabaları ile başarı elde edilmiş ve çok sayıda esir alınmış, İngilizlere çok sayıda kayıp verdirilmişti. Ancak sürekli takviye alan İngiliz kuvvetlerinin Türklerin geri dönüş noktalarını kesmeleri ihtimali ortaya çıktığundan

⁸⁴¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, s. 349.

⁸⁴² ATASE, K: 167, D: 728, F:55, 12 Nisan 1332 (25 Nisan 1916).

⁸⁴³ ATASE, K: 167, D: 728, F:20, 2 Nisan 1332 (15 Nisan 1916).

⁸⁴⁴ ATASE, K: 167, D: 728, F:55, 12 Nisan 1332 (25 Nisan 1916).

⁸⁴⁵ Yaralı ve er sayısını Berlin’den aldığı haberi sütunlarına taşıyan The New York Times Gazetesi de bu şekilde vermektedir. “Turks took 203 British”. The New York Times, 29 Nisan 1916.

Akıncı Alayı Kumandanı Mühlman tarafından geri çekilme emri verilmişti⁸⁴⁶. Özellikle Akıncı Alayı'nın oldukça üstün gayretleri ile İngilizler büyük bir şaşkınlığa uğratılmıştı.

Bu keşif taarruzu ile İngilizlerin Kanal'ın doğusunda tuttukları kuvvet ve hazırlıkları görülmüştü. Başkumandanlıktan IV. Ordu'ya gönderilen bir şifrede alınan başarıdan dolayı tebrik ediliyor ve devamı için dua ediliyordu⁸⁴⁷. Ancak bu hareketin İngiliz kuvvetlerinde yarattığı etki, buradaki tahkimatların artırılması ve hazırlıklara hız verilmesi olacaktı. Bu çatışmalarda İngilizlere ağır kayıplar verdirilmişse de kalıcı bir başarı elde edilememiştir.

İngiliz basını da bu çatışmaları sert bir mücadele olarak tanımlamakta ve kazanan tarafın İngilizler olduğunu, ayrıca bir Alman komutanın öldürüldüğünü duyuruyordu⁸⁴⁸. Diğer taraftan bu saldırının mahiyeti de İngiliz basınında tartışılmıştı. Öyle ki 3000 kişi ile yapılan bu saldırının keşif postası bir kuvvet olarak tanımlanmak için çok fazla ancak Mısır seferi olarak tanımlanacak bir kuvvet için ise çok küçük olduğu belirtilerek bundan sonraki hareketin ne olacağının tahmini üzerinde duruluyordu⁸⁴⁹. Bu baskın hareketini sütunlarına taşıyan The Times İskoç Kraliyet kuvvetlerinin başarısından söz ederek mukavele etmekte, 28 kişinin esir alındığını ve çok sayıda savaş materyali ele geçirildiği bildirmekteydi⁸⁵⁰.

Ayrıca Türklerin Katya'ya ve eş zamanlı olarak Duveydar'a yaptıkları kuvvetli saldırıda Katya'da yalnızca az sayıda Yeomanry kuvveti bulunmasına rağmen Türklerin başarılı olamadıkları bildiriliyordu⁸⁵¹. Ancak haberin kaynağına rağmen içeriğinin değiştiği görülmektedir. Fakat Amerikan basınında olay İngiltere basınına nispetle daha açık şekilde Türklerin galibiyeti olarak veriliyordu. The New York Times'ın haberine göre Türkler Katya'da İngilizleri adeta cizmişti. Ancak nihai olarak Katya Vadisi'nin Türk kuvvetlerinden temizlendiği de haberin devamındaydı⁸⁵².

4- el-Ariş'te Toplanma, Hicaz İsyanı ve Birliklerin Yeniden Düzenlenmesi

Katya baskınından sonra geri çekilen birliklerin Kanal'a doğru yapılacak yeni bir seferin hazırlıklarına giriştikleri görülmektedir. İngilizlere baskın şeklinde yapılan saldırılardan sonra geri çekilen Türk birlikleri içerisinde bir takım değişiklikler yapılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle Katya Muharebelerinde büyük yararlılık gösteren Akıncı alayının lağvedilerek,

⁸⁴⁶ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, s. 355-359.

⁸⁴⁷ ATASE, K. 167, D: 728, F:66, 14 Nisan 1332 (27 Nisan 1916).

⁸⁴⁸ "Stiff fight at Katia; Canal zone clear of the enemy", *The Times*, 28 Nisan 1916.

⁸⁴⁹ "The fighting in Egypt", *The Manchester Guardian*, 25 Nisan 1915.

⁸⁵⁰ "Turks' attack on Duveydar; gallant defence of the Royal Scots", *The Times*, 26 Nisan 1916.

⁸⁵¹ Fighting near Suez Canal; Turks' attempt to surprise", *The Times*, 25 Nisan 1916.

⁸⁵² "Took British troops with their colonel". *The New York Times*, 28 Nisan 1916.

bu alayın en iyi hecinlerini satın alarak yine alay kumandanı ve alay heyeti toplanması, 150'şer mevcutu üç hecin süvari alayı teşkil edilmesi ve bunun çöldeki üç hecin süvari bölüğünden ayrıca teşkil edilmesi kararlaştırılmıştı. Akıncı alayının mütebakisi zabitan ile develerin Medine'de aynı surette vazife yapmak üzere gönderileceği bildiriliyordu. Çöldeki tüccarların tavsiyesi ile hecinsüvar bölüklerinin 150'şer kişi mevcudunda olmasının daha pratik görüldüğü belirtilmişti⁸⁵³. Enver Paşa tarafından Akıncı alayının bu yeni yapılması ile ilgili olarak Cemal Paşa'ya yazılan yazıda "...Kanal'da yararlılıkları görülmüş olan *efrâdın* şevkleri kırılmamak üzere kendileri mahsûn edilmemek şartıyla..." teklif edilen teşkilatın kabul edildiği bildiriliyordu⁸⁵⁴. Ancak İkinci Kanal Harekâtı'nda Binbaşı Mülhman komutasında Akıncı alayının yer almasından anlıyoruz ki, düşünülen bu değişiklikler gerçekleştirilememişti.

Birliklerin taksimini etkileyen bir diğer sorun Haziran 1916'da başlayan Hicaz İsyanı olacaktı⁸⁵⁵. Hicaz ayaklanmasının IV. Ordu Kumandanlığı için büyük bir sürpriz olmadığı açık olmakla birlikte özellikle Birinci Kanal Harekâtı'ndan sonra geniş çaplı hazırlıklar ile Kanal'a bir saldırı yapılması planlandığından böylesine bir isyanın Mısır cephesi için getirdiği sonuçlar oldukça olumsuz olmuştu. Öyle ki isyanın patlak vermesi ile Medine'nin beslenmesi meselesi, IV. Ordu için büyük bir sorun haline gelmiş ve Gazze- Birüssebi ve el-Ariş bölgelerindeki I. Kuvve-i Seferiye birliklerinin iâşesi ve ikmalî bu yüzden sıkıntıya uğramıştı. Diğer yandan bölgedeki seferî kuvvetin takviyesi ve Kanal'a daha çok kuvvet sevki imkânı ortadan kalkmış ve I. Kuvve-i seferiye, 3. Piyade Tümeniyle Paşa-I Kuvvetlerinden ibaret kalmıştı⁸⁵⁶.

Bu arada IV. Ordu emrindeki bazı önemli birliklerin bir kısmı da Kafkasya Cephesi'ne gönderilmek zorunda kalmıştı. Hicaz isyanının başlaması ile bir kısmı da Hicaz birliklerini takviye etmek üzere görevlendirilen birliklerden geriye kalan ve ikinci Kanal seferini yürütecek kuvvetler şunlardan oluşuyordu: Albay Von Kress Komutasındaki I. Kuvve-i seferiye, 3. Tümen, I. Paşa Kolu Hecin Süvari Alayı, Akıncı Alayı, el-Ariş Menzil Kuvvetleri⁸⁵⁷. Kanal'a yapılacak bu seferin toplam kuvvetinin 16.000 insan, 5.000 deve, 1750 beygirden ibaret olduğu belirtilmekteydi⁸⁵⁸. Bu kadar kuvvet ile İngilizlerin 200-250.000 kişi gibi bir kuvvetle koruduğu Süveyş Kanalı'na ciddi bir saldırı yapılması imkânsızdı. Bu yüzden Kanal'a yapılacak saldırının hedefi daha çok İngiliz kuvvetlerini taciz etmek, Kanal'ın doğusundaki mevzilerinin

⁸⁵³ ATASE, K: 167, D: 728, F:66/2, 15 Nisan 1332 (28 Nisan 1916).

⁸⁵⁴ ATASE, K: 167, D: 728, F:84/1, 20 Nisan 1332 (3 Mayıs 1916).

⁸⁵⁵ Hicaz isyanının politik altyapısı, gelişimi ve bu vakanın Arap bağımsızlığı içerisindeki önemi bu tezin konusu içerisine alınmamıştır. Yalnızca isyanın Mısır'a yönelik faaliyetleri ne derece de ve nasıl etkilendiği üzerinde durulacaktır.

⁸⁵⁶ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 360.

⁸⁵⁷ Görgülü, a.g.e., s.142.

⁸⁵⁸ Kressenstein, a.g.e., s. 212.

den atmak ve eğer mümkün olursa Kanal'da ana İngiliz kuvvetine saldırmak şekline döndürülmüştü.

Bu amaçla I. Kuvve-i seferiye ilkin Birülabd-Biribayut hattına, ardından da Uğratina- Hodelmasya- Birülmağdaba hattına ulaşmak üzere kademeli olarak yola çıkacaklardı. 24 Temmuz'da hedefine ulaşan I. Kuvve-i seferiye tahkimata başlamıştı. Ana hedef olan Romani'nin ele geçirilmesinden sonra dört kademedен oluşan birliklerin hedefi, Muhammediye'yi ele geçirmekti. Ancak onca uğraş ve emek verilerek kurulan menzil teşkilatına rağmen bir mevzi işgal ederek İngilizlerin saldırısını beklemek geriden çok sınırlı olan destek nedeniyle mümkün değildi. Öyle ki daha 29 Temmuz'da askerlere verilen ekmek istihkakı yarıya indirilmişti. Artık yapılacak tek şeyin Kanal'da İngilizleri rahatsız etmekten başka bir şey olmadığı görülmüyordu. Bu gerçek VIII. Kolordu Komutanı Von Kressenstein tarafından da takdir ediliyordu. Kressenstein anılarında durumu şu sözlerle ifade etmektedir: *"Son senenin bütün çalışma, azap, endişe ve mücadelelerinden sonra böyle sınırlı bir hedefle yetinmek mecburiyeti çok acı idi. Teselli verecek bir gerçek varsa o da yaptığımız teknik hazırlıkların bir taarruz tehdidinin Mısır'da daimi bir surette büyük kuvvetlerle önemli miktarda harp malzemesi bağlamış olması idi"*⁸⁵⁹.

İngilizlere Kanal'da rahat olmayacaklarını göstererek burada çok sayıda asker tutmalarını sağlamak üzere, tüm olumsuz şartlara rağmen düşünülen bu sefer başlayacaktı.

5- İkinci Kanal Taarruzunun Gerçekleştirilmesi ve Sonuçları

Cemal Paşa, Başkumandanlığa gönderdiği 22 Temmuz 1332 (4 Ağustos 1916) tarihli raporunda, 22 Temmuz 1332 (4 Ağustos 1916) günü şafakla beraber Romani hattında düşmana taarruz edilmesi ile muharebenin başladığını bildirmektedir⁸⁶⁰. İki gün süren muharebede İngilizlerin mevzilerine kadar yaklaşan Türk birlikleri imkânların çok üzerinde gayret sarf etmelerine rağmen birtakım olumsuzluklarla karşılaşmışlardı. İki günlük muharebelerle ilgili olarak Cemal Paşa'nın Birinci Kuvve-i Seferiye'den aldığı ve Başkumandanlığa sunduğu rapor şu şekildeydi:

1- Düşman 24 Temmuz 1332 (6 Ağustos 1916)'de tüm cephelerimize karşı öğleden sonra tüm kuvveti ile şiddetli bir şekilde taarruz etti. Türk sağ cenahına karşı saldırıda İngilizler püskürtülmüştü. Düşmanın burada zayıyatı çoktur.

2- Türk birliklerinin sol cenahında 39. Alayın birinci taburu, iki düşman süvari bölüğünün hücumu üzerine bir panik neticesinde düşmana teslim olmuştur.

⁸⁵⁹ Kressenstein, a.g.e. s. 210-211.

⁸⁶⁰ ATASE, K: 168, D: 730, F:102/33, 22 Temmuz 1332 (4 Ağustos 1916).

3- 39. Alayın birinci taburu istisna edilirse zayıat çok azdır.

4- Türk tayyareleri aynı gün bir düşman tayyaresini Muhammediye yakınlarında tahrip etmişti. Aynrzamanda İsmailiye Limanı dâhilinde müesseselere 29 bomba atmıştır⁸⁶¹.

5- Birinci Kuvve-i seferiye asıl kuvvetti ile 24 Temmuz 1332 (6 Ağustos 1916)'de Haddülnecil ve Haddülnas hattına çekilecekti. Bu geri çekilmeye 39. alayın birinci taburuna yapılan girişim sebep olmuştur.

6- 31. ve 32. piyade alayları her türlü takdirin üstünde bir gayret göstermişti⁸⁶².

Bu rapor Kanal'da İngilizleri "*rahatsız etmek*" üzere girişilen ikinci harekâtın bir bilançosuydu. Cemal Paşa'nın "*bir panik sonucu*" esir alındıklarını belirttiği Türk askeri sayısı 850 er idi⁸⁶³. Ayrıca Hamisah isimli yerde iâşenin temin edilememesi neticesi kuvvetten düşen 39. Alayın bakiyesinden 500 kadar er de ciddi bir mukavemet göstermeksizin üzerlerine gelen İngiliz süvari bölüğüne teslim olmuşlardı⁸⁶⁴. Bundan sonra birliklerin el-Ariş'e çekilmesi başlamış, 9 Ağustos'ta İngilizler ile Birülabd'da bir mücadele olmuştu. Zira geri çekilen Türk birlikleri, Birinci Kanal seferindekinin aksine bu sefer İngilizler tarafından takip edilmişti.

Birülabd'da 13 saat süren ve her iki taraf için de büyük kayıplara neden olan bu muharebede İngilizler bu mevziyi Türklerden alamamışlardı. Ancak yiyecek ve cephanedeki ikmal sıkıntıları nedeniyle birliklerin kademeli olarak el-Ariş'e çekilmeleri emredilmişti⁸⁶⁵. Bu arada Birülmezar'daki artçı kuvvetlere de İngilizler tarafından saldırı yapılmışsa da geri püskürtülmüş ancak takviye edilmiş kuvvetlerle daha güçlü yeni bir İngiliz saldırısında bu takviye birliği kaybetmemek için, el-Ariş- Birülmezar yolu arasındaki Bitya'ya çekilmesine karar verilmişti⁸⁶⁶. Anlaşılacağı üzere Sina'da Türklerin kademeli olarak geri çekilişi gözlemleniyordu. Artık Türklerin burada tutunmaları daha da zorlaşacaktı.

Harp tarihimize İkinci Kanal Harekâtı olarak bilinen bu harekâta beklenen başarı elde edilememiştir. İngilizlerin de kayıpları olmasına rağmen geri

⁸⁶¹ Bu bombardıman haberi The Times'ta yer almaktadır. 3 tayyare tarafından yapılan bombardımanın önemli bir hasara yol açmadığı bildirilmektedir. Elbette ki haberdeki bu kısım tamamen doğru olduğunu kabul etmek imkânsızdır. "Air raid on Suez Canal", *The Times*, 5 Ağustos 1916.

⁸⁶² ATASE, K: 168, D: 730, F: 102/39, 24 Temmuz 1332 (6 Ağustos 1916).

⁸⁶³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbî*, s. 386; Kressenstein, a.g.e., s. 220.

⁸⁶⁴ Kressenstein, a.g.e., s. 221; İngilizler de 14.000 kişiyle girişilen İkinci Kanal saldırısında bu ani baskın ile 400-500 erin esir alındığını duyurmaktadır. "Battle in Egypt", *The Observer*, 6 Ağustos 1915. İlerleyen günlerde Türk kayıplarının 6.000 olduğu haberine yer verilmiştir. "Fighting in Egypt", *Daily Telegraph*, 14 Ağustos 1916.

⁸⁶⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbî*, s. 388-391.

⁸⁶⁶ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbî*, s. 392.

çekilen taraf Türkler ve püskürten taraf ise İngilizlerdi. Amerikan basınında yapılan haberde 2.500 Türk askerinin esir edildiği ve 4 makineli tüfeğin ele geçirildiği duyuruluyordu⁸⁶⁷. Hatta bu rakam çoğunluğu subay olan 70 Almanla birlikte 3.145 esir olarak bildiriliyor ve Türklerin böylesine büyük kayıplar verecekleri bir harekete neden kalkıştıkları sorusu soruluyordu. The New York Times yazarının düşüncesine göre Türkler, Kanal'da, İngiliz kuvvetlerine her an hazırlıklı olmaları gerekliliği gibi bir izlenim yaratmak istemişler ve diğer yandan Arapların isyanını baskı altına almayı ummuşlardı⁸⁶⁸. The Times'ta da bazı haberler çıkıyor ve Türklerin Kanal'a yaptıkları saldırı değerlendiriliyordu. Mısır Seferber Kuvvetleri Komutanı A. J. Murray'a Romani'de kazanılan "parlak zaferden" ötürü Kralın gönderdiği tebrik mesajına yer veriliyordu⁸⁶⁹.

Tarafsız bir tanığın ifadesini yayınlayan gazetenin 12 Ağustos tarihli nüshasında Türklerin birinci seferdekinden farklı olarak çok daha iyi organize olmuş ve hazırlanmış birliklerle ve kesinlikle Kanal'ı ele geçirmek üzere saldırdıkları bildiriliyordu. Ayrıca "Enverin" isimli Türk askerleri ile Alman askerleri arasındaki giyim-kuşam, ilaç tedarik edebilme, beslenme gibi yönlerden dikkati çeken farktan söz ediyor ve Almanlarla Türklerin arasında anlaşmazlık olduğu vurgulanıyordu⁸⁷⁰. Bu ve buna benzer iddialar gerçeklik payına sahip olabileceği gibi Türk-Alman ittifakının içine sokulmaya çalışan bir çeşit komplonun da bir yansıması olabilir.

G. İKİNCİ KANAL HAREKÂT'INDAN SONRAKİ ASKERİ GELİŞMELER

1- İngilizlerin Kızıldeniz'i Bloka ve İaşe Meselesi

İkinci Kanal seferinden sonra IV. Ordu'nun durumu askerî ve siyasî açıdan oldukça sıkıntılı bir hâl almıştı. Ordu bölgesinde Hicaz Emiri tarafından başlatılan isyan, Kanal Harekâtı'nın ardından geri çekilme görüntüsü içindeki Türk ordusunun işini iyiden iyiye zorlaştırıyordu. Hicaz isyanının yanı sıra 1915–1916 mahsulünün yok olmasına yol açan çekirge afatının da etkisiyle⁸⁷¹

⁸⁶⁷ "British in Egypt defeat Turk army", *The New York Times*, 7 Ağustos 1916.

⁸⁶⁸ "Routed Turk army chased 18 miles", *The New York Times*, 8 Ağustos 1916.

⁸⁶⁹ "Turks' flight from Romani", *The Times*, 10 Ağustos 1916.

⁸⁷⁰ "The attempt on Egypt", *The Times*, 12 Ağustos 1916.

⁸⁷¹ Osmanlı tebaasından Filistinli Yahudi olan Alexander Aaronsohn bu günlere dair anılarında ilginç tasvirlerle yer vermektedir. Bu tasvirler çekirge afatını tasavvur etmekte yardımcı olabilecek niteliktedir: "Çekirgeler Sudan'dan güneşi karartan kalın bulutlar içerisinde gelmişlerdi. Bu böcekler 'Göçmen Çekirgeler' olarak tanınıyordu... Bu kız gelişleri, Eski Ahid'de Joel Peygamber'in bahsettiğine benzemekteydi... Yeryüzü, yumurtalarını gömmek için toprağı kazan bu dışı çekirgelerle kaplanmıştı. Cemal Paşa kuluçkadaki çekirgelerin gömülmesi için ve dolayısıyla yok edilmesi için mezar kazmakla görevlendirilmek üzere kabinler dolusu Arap'ı kardeşimin emrine vermişti. Mezar, tek çözüm yoluymuştu. Çünkü yumurtadan çıkan çekirgeler bir kez kanat sahibi oldu mu, artık hiçbir şey yapamazdı. Bu sadece ülkede bulunan bütün çiğnilerin görev alacakları bir çalışma sonunda başarılı olunabilecek ümitsiz bir savaştı... İki aylık bir mücadeleden sonra, sabırsızlık gösterip çalışmalar yarıda bırakıl-

ordu bölgesinde başlayan iâşe buhranı, IV. Ordu'nun iâşe temini problemini arttırmıştı. Bu konuda bazı tedbirler alınmaya çalışılmışsa da özellikle erzak yetersizliği hem Filistin, Lübnan ve Hicaz halkının hem de IV. Ordu'nun iâşesinin temininde dramatik bir hâl almıştı. Hicaz Valisi Galip Bey konuyla ilgili merkeze yazdığı bir yazıda durumu oldukça net şekilde özetliyordu. Galip Bey'in verdiği bilgiye göre, Kızıldeniz sahilinin 15 Nisan 1916 tarihinden itibaren abluka altında bulunduğu anlaşılmaktaydı. Öyle ki Galip Bey, Hicaz vilayetinin sandık açığının temin edilebilmesi için merkezden istenen paranın bir türlü gönderilmediği, tüccarın elindeki erzakı sakladığından fiyatların yükseleceği, iki ay evvel yola çıkarılan bir erzak kafilesinin urban tarafından yağma edildiği ve durumun oldukça sıkıntılı olduğunu bildiriyordu⁸⁷². Kızıldeniz'in blokajı meselesi İngilizler tarafından oldukça önemli görülüyordu. McMahon'un Hindistan'daki İngiliz Valiliği'nden aldığı ve Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta Kızıldeniz blokajının çok önemli olduğu ve Şerif Hüseyin'in Türklere karşı açık düşmanlığa girişene kadar devam ettirilmesi gerektiği vurgulanıyordu⁸⁷³. Blokaj kararının alınmasından sonra Kızıldeniz'de hiçbir Arap yelkenlisinin görülmemesi için talimat çıkarılırken Mısır Yüksek Komiseri McMahon Arapların Mısır ve Sudan'dan hiçbir şekilde erzak yüklü olarak açılmamaları için bir duyuru hazırlamıştı. Bu duyuruda Büyük Britanya'nın Müslümanların dostu olduğu, Mısır ve Sudan'dan Müslümanların faydası için gönderilen erzakın "*dost olmayan*" kişilerin eline geçtiği bildiriliyor ve bu nedenle blokaja uyulması emrediliyordu⁸⁷⁴. Gerçekten de bu dönemde İngilizler geniş bir propaganda yürüterek bu bölgedeki yiyecek sıkıntısının sebebinin var olan kaynakları halka vermeyen ordu komutanı Cemal Paşa olduğunu yaymıştı. Oysaki Kızıldeniz'de uygulanan blokaj ve Hicaz bölgesindeki isyana bu yıl görülen kıtlıkta eklenince iâşe sıkıntısı kaçınılmaz olmuştu⁸⁷⁵.

Söz konusu iddialarla ilgili olarak Cemal Paşa'nın hatıralarında da bahsettiği üzere gerek kendisinin gerekse Enver Paşa'nın ihmalinin olmadığı bir arşiv vesikası yardımıyla anlaşılabilmektedir. 7 Nisan 1916'da Aden Tugay Komutanı General William C. Walton'dan Bombay Hükûmet Sekreterliğine gönderilen telgrafta Aden'de düzenlenen blokaj ile ilgili toplantıda Güney Kızıldeniz limanlarının tamamıyla deniz trafiğine kapatıldığı belirtiliyordu. Bu noktada ilginç olan ise bu kararın Mekke Şerifinin ricası ile yapıldığının belirtiliyor olmasıydı. Ayrıca bu yasaklamada şu kısımlardaki trafiğin istisna edildiği belirtiliyordu:

di. Bunun üzerine çekingeler her şeyi tahrip ederek ülkeyi bastılar. Tıpkı Peygamber Joel dediği gibi olmuştur...". Alexander Aaronsohn, Türk Ordusu Filistin'de, Bir Yahudi Askerin I. Dünya Savaşı Notları, Çev: Necmettin Alkan, İstanbul 2003, s. 65-67.

⁸⁷² ATASE, K: 167, D: 728, F:103, 27 Nisan 1332 (10 Mayıs 1916)

⁸⁷³ TNA, FO, 371/2768, 76853/293, 23 Nisan 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁸⁷⁴ TNA, FO, 371/2768, 91530/, 323 3 Mayıs 1916; McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁸⁷⁵ Cemal Paşa, a.g.e., s. 331-343.

1. İdrisi limanları arasındaki trafik,
2. Aden ile Fizan arasındaki vapur trafiği,
3. Fizan ile İtalyan ve Fransız trafiği,
4. Seyyid Muhammed Haydar al Bahr'in Taif civarındaki yelkenli trafiği,
5. Cidde ile İdrisi limanları arasındaki yelkenli trafiği⁸⁷⁶.

Anlaşılabileceği üzere Kızıldeniz'in blokajı ile Kızıldeniz'deki Türk limanlarına gemi giriş- çıkışı engellenmişti. Şerif Hüseyin'in isyanı ile birleşen bu olay Türk kuvvetlerinin durumunu iyice zorlaştırmıştı. Bundan sonra Süveyş Kanalı'nın doğusunda kademeli olarak ilerleyen İngiliz ordusu karşısında Türk kuvvetleri özellikle Sina Yarımadası'ndaki ileri noktaların boşaltılmasına başlayacaklar ve ilerleyen günlerde önemli merkezlerin kaybedilmesi de kaçınılmaz olacaktı.

2- İkinci Kanal Harekâtı'ndan Sonra Alınan Askerî Tedbirler ve Yetersizlikler

Daha önce de bahsedildiği gibi Cemal Paşa özellikle Akıncı Alayının iyi deverlerinden seçerek yapmayı planladığı hecinsüvar alayı teşkilini Kanal seferinden başarısız olunmasından sonra da gerçekleştirememişti. Başkomutanlık tarafından IV. Ordu emrine İkinci Kanal seferindeki kayıpları gidermek üzere 167. piyade Alayını vermişse de kısa süre Irak'ta Musul grubunun sıkışık durumu haber verildiğinden IV. Ordu'ya, Musul'a takviyeli bir piyade alayının gönderilmesi emredilmişti. IV. Ordu Komutanlığı da bunun üzerine bir süre önce emrine giren ve her üç taburun mevcutları yedi yüzün üstünde olan 167. Piyade alayı ile 32. Ağır Makineli Tüfek Bölüğünü, Üçüncü Piyade Tümeni'nin birinci dağ bataryası ile bu kıtaların muharebe ve büyük ağırlıklarını, bir erzak ve bir karma (piyade ve topçu) cephane kolunu Musul Grubu emrine göndermişti. Ayrıca II. Ordu Komutanlığı emrine de IV. Ordu'dan deve, araba, mekkari kolları verilmişti⁸⁷⁷.

İkinci Kanal taarruzundan sonra Türk kuvvetinin bu bölgede giderek kan kaybettiği görünen bir gerçektir. Bu durum Türk yetkilileri tarafından da kabul ediliyordu. Artık bölgedeki Türk kuvvetlerinin öncelikli düşüncesi Filistin'in savunulmasıydı. Çölün tamamen boşaltılmasını ve çöldeki keşif faaliyetlerinin Türk subaylar emrindeki Bedevî kuvvetlerine verilmesini büyük bir prestij kaybı olarak gören Cemal Paşa'nın bu düşüncesi nedeniyle Birülmezar'da artçı bir birlik bırakmışlardı. Buraya 17 Eylül 1916'da İngiliz müfrezesi tarafından yapılan saldırı İngilizlerin püskürtülmesiyle sonuçlanmışsa da, İngilizlerin daha büyük bir ordu ile saldırarak Birülmezar'daki Türk kuvvetlerine

⁸⁷⁶ TNA, FO, 371/2778, 116801/331, 7 Nisan 1916, Walton'dan Bombay Hükümet Sekreterliği'ne.

⁸⁷⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbî, s. 412-413.

ağır kayıp verdirmeleri düşüncesi doğduğundan geride takviyeli hecinsüvar bölüğünü bırakarak Bitya'ya çekilmeleri emredilmişti. Kasım 1916'da bu kuvvetler geri çekilmiş, Kuvve-i seferiyyenin büyük kısmı ile Gazze-Birüssebi - Kudüs- Remle Bölgesine intikal ederek el-Ariş'te takviyeli 80. Piyade Alayı bırakılmıştı⁸⁷⁸.

Öte yandan Türklerin bölgedeki kuvvetlerini azaltmalarından istifa eden ve Kanal'ın doğusunda hızla ilerleyen İngilizler el-Ariş'i taciz etmeye başlamışlardı. Zira Cemal Paşa'nın Kudüs'ten gönderdiği bir telgrafta İngilizlerin bir torpido gemisi ve altı tayyare ile birlikte el-Ariş'i iki saat bombardıman ettiğini ve denizden ve havadan devam eden saldırı sırasında bir kişinin öldüğü, beş kişinin yaralandığı, bir hayvanın telef olduğu bildiriliyordu. Ayrıca psikolojik açıdan da bölgedeki İngiliz kuvvetlerinin moral motivasyonu, ilerleyen ve ele geçiren bir ordunun ruh halini yansıtır biçimde kuvvetliydi. Zira bu telgrafın devamında Cemal Paşa oldukça dramatik bir cümle ile bunu yazmaktaydı. Cemal Paşa'nın telgrafında belirttiğine göre, bombardıman sırasında İngilizlerin el-Ariş sahilindeki torpillerinden yapılan atışların ardından alkışlar yükseliyordu⁸⁷⁹. Bu saldırıdan 11 gün sonra ahaliden 2 kişinin hayatını kaybettiği bir diğer saldırı da yine aynı tarzda gerçekleştirilmişti. Yine bir İngiliz torpidosu ile tayyarelerin birlikte gerçekleştirdiği bombardıman el-Ariş'te gerçekleştirdikleri saldırıların devam edeceğini gösteriyordu⁸⁸⁰. Kademeli olarak ilerleyen İngiliz kuvvetlerinin el-Ariş'i sürekli tacizlerinden bu raya kısa zaman sonra büyük bir saldırı gerçekleştirecekleri anlaşılmaktaydı.

İngilizlerin Kanal'ın doğusuna geçmelerindeki niyetin daha savaşın ilk evrelerinde planlanmış bir durum olduğundan aslında Türk idareciler bihaber değildi. Kanal'ın doğusuna geçiş, uygun zamanın beklenmesi ve koşullar yakalandığında Türklerin bu topraklardan uzaklaştırılması için atılmış bir adımdı. Şam Karargâhından Başkumandanlığa yazdığı bir telgrafında Cemal Paşa bu durumu üç maddeden oluşan bir rapor halinde sunuyordu: Buna göre İngilizlerin Ariş'e kadar uzanan bir demiryolu inşa etmelerindeki amacın harpten evvelki niyetleri ile ilintili olarak bu şimendifer hattını Yafa'ya kadar uzatarak Filistin'e taarruz etmek olduğunu belirtiyordu. Karadan şimendifer hatları ile denizden de hâkim olduğu bu bölgeye istediği iâşe miktarını nakletmesi mümkün olacaktı⁸⁸¹.

Cemal Paşa'nın öngörüsü kısa süre sonra gerçekleşecekti. Zira 1916 Aralığında Türk hava keşiflerinde Türk ileri keşif birliklerine İngilizlerin her an ani bir baskınla saldırı yapmaları ihtimali olduğu anlaşılmıştı. Zira İngilizlerin

⁸⁷⁸ A.g.e., s. 414-415.

⁸⁷⁹ ATASE, K: 167, D: 728, F:128, 7 Mayıs 1332 (20 Mayıs 1916)

⁸⁸⁰ ATASE, K: 167, D: 728, F:137, 16 Mayıs 1332 (29 Mayıs 1916)

⁸⁸¹ ATASE, K: 169, D: 734, F:2, 1 Kânûn-ı sâni 1332 (14 Ocak 1917)

Kanal'ın doğusunda inşa ettikleri ve el-Ariş yönünde ilerleyen demiryolunun el-Ariş'e ulaşmasına sadece 20 km kaldığı gözlemlenmişti. Uçak keşiflerinde neredeyse iki tümen bir kuvvetin el-Ariş'e bu kadar yaklaşmış olduğu anlaşıldığından el-Ariş'in boşaltılması kararlaştırılmıştı. Bunun üzerine Türk kuvvetleri Türk kuvvetleri 17/18 Aralık 1916 gecesi taşıyamayacağı her şeyi tahrip ederek el-Ariş'i boşaltmış ve Mağdabe'ye çekilmişti. Bundan birkaç gün sonra 22 Aralık 1916 günü İngilizler el-Ariş'i işgal etmişti⁸⁸². Fakat Türk kuvvetlerinin Sina Yarımadası'ndaki geri çekilişinde Mağdabe son nokta değildi. Hatta sadece bir gün sonra Mağdabe'ye saldıran donanımlı İngiliz kuvvetleri ile erzak yetersizliğinden oldukça bitkin halde olan 80. Alayın birinci tümeni arasındaki "*Mağdabe Muharebesinde*" Türk kuvvetleri mevcut şartların çok üzerinde bir direniş göstermişlerse de yedi saatin sonunda karargâhı ile birlikte tutsak düşmüştü⁸⁸³.

İmkansızlıklar ve yetersizlikler el-Ariş ve Mağdabe'nin elden çıkmasından sonra buraların geri alınmasının imkânsızlığında kendini gösteriyordu. Cemal Paşa Şam'dan Başkumandanlığa gönderdiği telgrafında İngilizlerin takviye edilmiş bir süvari fırkasıyla, birkaç hecin süvari bölüğü birçok topçu kıtaatı ve bundan başka birçok zırhlı otomobil ve birkaç piyade taburu ile el-Ariş'te bulunduğunu ve Ariş'te çadırlar kurduklarını, barakalar inşa ederek Ariş'i tahkim ettiklerini yazıyordu. el-Ariş hakkında verdiği bilgiler dışında Kanal mıntıkasında, Remle'den Kanal'a kadar uzanan havalide İngilizlerin asker sayısının keşif için kullanılacak tayyareye benzin bulunamadığından tespit edilemediğini söylüyordu⁸⁸⁴. Bu arada takviye kıtaat olarak gönderilen Arap taburlarının durumları da yetersizlikleri anlamak için iyi bir örnekti. Cemal Paşa'ya I. Kuvve-i Seferiye kumandanlığının (Von Kressenstein) arz ettiği raporu Cemal Paşa merkeze aynen iletliyordu. Von Kressenstein şöyle diyordu:

*"Takviye kıtaât olmak üzere gönderilen Arap taburlarını teftiş ettim. Bunların kuvve-i muhârebelerinin üç yüz elli dört yüz tüfekten ibâret ve elbise-lerinin pek fena olduklarını ve kısm-ı a'zâminin kirlî ve bitli bulunduklarını maa-t-teessüf zât-ı devletlerine arz mecbûrum... Binâen aleyh bu taburların zikre şâyân kuvve-i harbiyyeye mâlik olduklarını zannetmiyorum..."*⁸⁸⁵.

Bundan sonraki dönemde İngilizlerin Filistin'e bir taarruz yapacakları artık kesinlik arz etmekteydi. Zira el-Ariş'i ele geçiren İngilizlerin bu bölgeye ve ilerisine doğru demiryolunu sürekli uzatmaları ve çöldeki önemli noktalarda sürekli asker toplamalarından, artık bu durum kesin olarak anlaşılabiliyor-

⁸⁸² Birinci Dünya Harbinde Türk Harbî, s. 427-429.

⁸⁸³ A.g.e., s. 430.

⁸⁸⁴ ATASE, K: 169, D: 734, F:7, 6 Kânûn-ı sâni 1332 (19 Ocak 1917).

⁸⁸⁵ ATASE, K: 169, D: 734, F:12, 26 Kânûn-ı sâni 1332 (8 Şubat 1917).

du⁸⁸⁶. Cemal Paşa'nın bu kanaati ve tahminini Von Kressenstein de sunduğu bir raporda dile getiriyordu⁸⁸⁷.

Bu geri çekiliş ile birlikte Mısır'ın doğu sınırındaki askerî faaliyetler yani Mısır operasyonları sona ermişti. Bundan sonra Filistin'in savunulması için girişilen faaliyetlerde Türk ordusu tüm gücünü ortaya koyacaksa da, Mısır'daki akıbet tekrarlanacaktı.

⁸⁸⁶ ATASE, K: 169, D: 734, F:15, 5 Şubat 1332 (18 Şubat 1917).

⁸⁸⁷ ATASE, K: 169, D: 734, F:12, 26 Kânûn-ı sâni 1332 (8 Şubat 1917).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MISIR'IN BATI VE GÜNEY SINIRINA YÖNELİK ASKERİ FAALİYETLER

A. MISIR'IN BATI SINIRINA YÖNELİK ASKERİ FAALİYETLER

1- Şeyh Sunusi ve Osmanlı Devleti Arasındaki Bağlantı

Sunusiler, Seyyid Muhammed bin Ali el-Sunusi'nin ("*Grand Sanusi*"- "*Büyük Sunusi*") soyundan gelmektedir. I. Dünya Savaşı başladığında İstanbul'un bağlantı kurarak İngiliz kuvvetlerine karşı işbirliği tesis etmeye çalıştığı Libya bölgesinin yerel liderlerinden biri olan Sidi Ahmed el-Şerif⁸⁸⁸, onun torunlarından. Seyyid Muhammed bin Ali el-Sunusi, XIX. yüzyıl Kuzey Afrika'sı'nın⁸⁸⁹ en etkili İslamî liderlerindendi. Sünni İslam'ın temsilcilerinden olan Sunusilerin Trablusgarp'ta 1843'de kurdukları zaviye zamanla Sünni İslam'ın doktrinlerinin⁸⁹⁰ öğretildiği bir yer olmanın yanında hastane, aşevi, kale, mahkeme, banka, fakirler evi vb. işlevlerin yürütüldüğü bir merkez konumuna gelmişti⁸⁹¹.

Diğer taraftan Büyük Sunusi'nin ölümünden sonra oğulları tarafından bölgedeki hâkimiyet alanları genişletildi. Sunusi nüfuzunun yayıldığı yerlerde sayıları çoğalan Sunusi zaviyeleri kuruldu. Seyyid Muhammed bin Ali el-Su-

⁸⁸⁸ Bu çalışmanın kapsamına giren 1914 ve 1918 yılları arasındaki bölgedeki lider olan Sidi Ahmed El Şerif'ten çalışmanın devamı boyunca Şeyh Sunusi olarak bahsedilmiştir. Bundan sonraki kısımlarda da bu şekilde belirtilecektir. Şeyh Sunusi Kuzey Afrika'nın önemli şahsiyetlerinden birisi olarak kabul edilmektedir; Süleyman Kızıltoprak, "Afrika'ya vurulan Osmanlı mührü", <http://www.ordaf.org/afrika-ya-vurulan-osmanli-muhuru> Erişim tarihi: 25.07.2014.

⁸⁸⁹ Kuzey Afrika'nın Osmanlı Devleti ile olan bağlantısı özellikle İtalyanların Trablusgarp'ı 1912'de işgalıyla daha çok merak edilir olmuştur. Ancak bu tarihten evvelde Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilen eserlerin varlığı dikkat çekmektedir. Mütercim Nehücciddin Efendi'nin tercümesi "Tarih-i İbn-i Galbun der Beyân-ı Trablusgarp" ve Hasan Sâfi'nin telif ettiği ve Trablusgarp vilayetinin 1864 yılına gelen tarihi hakkında araştırma ve incelemeleri içeren "*Trablusgarp Tarihi*" bu anlamda dikkat çekmektedir. Bu iki çalışmanın günümüz Türkçesine çevrilerek basılmış olması da bölge tarihi hakkında yapılacak çalışmalar için önemli görülmektedir. Aynı cilt içerisinde yayınlanan bu iki farklı kaynak için bkz: Nehücciddin Efendi, *Tarih-i İbn-i Galbun ve Hasan Sâfi*, Trablusgarp Tarihi, (Ed. Ahmet Kavas), (Yay.Haz. Abdullah Erdem Taş, Muhammed Tandoğan, Aydın Özkan), 1. Baskı, ORDAF Yay., İstanbul 2013. Diğer taraftan bölgede çeşitli görevlerde bulunmuş olan iki Libya kökenli Osmanlı görevlisi olan Mehmed Nuri ve Mahmud Naci kardeşlerin 1909'da tamamlanarak dönemin Trablusgarp Valisi Recep Paşa'ya takdim ettikleri "*Trablusgarp Tarihi*" de günümüz Türkçesine çevrilerek yayınlanmıştır. Mehmed Nuri, Mahmud Naci, *Trablusgarp Hedefteki Ülke Libya'nın Tarihi*, (Yay. Haz. Ahmet Kavas, Abdullah Erdem Taş, Muhammed Tandoğan), ORDAF Yay., İstanbul 2012.

⁸⁹⁰ Seyyid Muhammed bin Ali el-Sunusi'nin oluşturduğu dini idealleri ve bunun din-politik bağlamında etkileri hakkında yapılan bir araştırma için bkz: Knut S. Vikør, Sufi and Scholar on Desert Edge, Muhammad b. Ali al-Sanusi and his Brotherhood, Hurst&Company, London, 1995.

⁸⁹¹ Evans Pritchard, "Sanusi of Cyrenaica", *Africa: Journal of the International African Institute*, Vol: 15, No: 2, Nisan 1945. ss. 61.

nusi'nin ölümünden evvel Hicaz, Libya, Trablusgarp hinterlandı ve mümkün olduğunca Mısır'ın Batı Çölü'nde⁸⁹² genişletilmesini vasiyet etmişti. Yerine geçen oğlu Sidi el-Mehdi döneminde Sunusi öğretisi ve etkisi oldukça geniş sınırlara yayılırken fiziksel sınırları da genişlemişti. 1902'de ilk defa Fransızlar, Sunusi hâkimiyet sahasının genişlemesi karşısında güç kullandı. 1902 Ocak ayında Bir Alali (Kanem)'i ele geçiren Fransız kuvvetleri buradaki Sunusi zaviyesini de yok ettiler. 1906'da Kavar ve Bilma'yı alan Fransız kuvvetleri takip eden yıl da Ain Galacca (Borku)'yu ele geçirdiler ve buradaki Sunusi temsilcisini (Muhammed el-Barrani) öldürdüler. Daha sonraları Fransız Sudan'ın batı sınırlarını oluşturacak olan Wadai'yi 1909'da ele geçirdiler. 1913-1914'de önemli Sunusi merkezleri olan Tibesti, Borku ve Ennedi İtalyanların Trablusgarp ve Fizan'ı ele geçirdiği dönemde Sunusiler tarafından geri alındı⁸⁹³.

Bununla birlikte Fransızların, Fransız Sudanı olarak tanımlanan bu bölgedeki hâkimiyet sahalarını genişletmelerinin yanında, 1912'de Trablusgarp'ın İtalyanlarca işgali Sunusilerin hâkimiyet sahasını yabancı devletler tarafından yapılan önemli darbelerdi. Bu durum, I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde ilerde değinileceği üzere İstanbul'dan bu özel misyonla görevlendirilen kişinin Şeyh Sunusi'nin karargâhına gelmesinin başındaki sebeplerdendi. Ancak Türk kuvvetleri ile Sunusiler arasındaki bağlantı, Dünya Savaşı'ndan daha öncelere dayanmaktaydı⁸⁹⁴.

İtalyanların Trablusgarp'a asker çıkarmaları ile başlayan gelişmeler, I. Dünya Savaşı öncesinde bölgedeki sıcak çatışma bölgelerinden birini oluşturmuştu. Osmanlı Devleti İtalyan işgali karşısında yetersiz olan asker, savunma ekipmanı ve burada girilecek bir savaşın eli kulağındaki Balkan savaşlarını tetikleyeceği düşüncesiyle, bir cephe muharebesine girmek istememişti. Ancak bölgedeki yerel direnişin oluşması ve bu sayede bölgenin İtalyanlar eline düşmesine mâni olmak için yerel aşiretleri İtalyan işgaline karşı resmî ve gayri resmî Türk subayları uhdesinde savaşa teşvik etmişti. Aralarında Enver Paşa, Kolağası Mustafa Kemal Paşa ve Paris Askerî Ataşesi Ali Fethi Bey'in

⁸⁹² Evans Pritchard, *The Sanusi of Cyrenalca*, Clarendon Press, Oxford, 1949.

⁸⁹³ Pritchard, a.g.m., s. 5-6.

⁸⁹⁴ Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda Afrika kıtasında Fransızlara karşı Sunusiler ile işbirliği içerisinde olduğunu gösteren neredeyse hiçbir delil yoktur. Özellikle 1902'den yani sonra Ahmed el-Şerif el-Sunusi'nin liderliğinden sonra Fransa'ya karşı mücadelede bağlantının güçlendiği ve kendisinden önceki liderlerden farklı olarak Osmanlı Devleti ile bağlarında çok daha pragmatik yaklaştığı anlaşılmaktadır; Michel Le Gall, "The Ottoman Government and Sanussiyya: A Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies*, 21/1 Cambridge University Press, 1989, ss. 91-106. Türklerin 1835'de Trablus'u merkez bağlamalarının tabî bir neticesi olarak Fransa ile Osmanlı Devleti arasında, günümüze kadar pek bilinmeyen fakat eldeki belgelere nazaran öğrenilen önemli bir sahra probleminin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Fransa'nın Afrika'daki nüfuz mücadelesi karşısına dikilen Sunusiler, Osmanlı Devleti tarafından ilkin manevi bir destek olarak görüldü; Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti 1858-1911*, TTK Yay., Ankara 1995, s. 171-172.

de bulunduğu pek çok subay kılık değiştirmiş vaziyette Mısır üzerinden bölgeye ulaşmış⁸⁹⁵ ve kıyıya hâkim olan İtalyan işgalinin iç bölgelere ilerlemesini engellemek ve çete mücadelesiyle İtalyanları yıldırmak istemişlerdi⁸⁹⁶. Dünya Savaşı öncesinde yaşanan bu gelişme, hâkimiyet sahası evvela Fransızlar ve ardından da İtalyanlar tarafından daraltılan Sunusiler (Şeyh Sunusi) ve İstanbul arasında cihada katılımla başlayan ve Mısır'ın Batı Çölü'ne yönelik saldırılarının temelini oluşturacaktı⁸⁹⁷.

2- Şeyh Sunusi'nin İngiltere-İtalya ve Osmanlı Devleti Karşısındaki Durumu ve Mısır Sınırının Tehdidi

Osmanlı Devleti'nin İngilizlerin koruyuculuğu altındaki Mısır'ın Batı sınırına yönelik askerî faaliyetleri, Trablusgarp sınırından yöneltilmişti. Bu bölgenin 1912'den sonra resmen İtalyan işgaline uğraması nedeniyle bölgedeki faaliyetler Türk birliklerinin aktif askerî faaliyetleri şeklinde değildi. Bu faaliyetler, Türklerle işbirliği yapan Şeyh Sunusi'nin Mısır'ın Batı sınırına yönelik yürüttüğü çalışmalarından ibaretti. Bölgede oldukça etkili bir yerel aşiret lideri olan Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sunusi, İngilizler için Mısır'ın Batı sınırında uzun zaman etkili bir tehlike olarak görülmüştü. Savaşın patlak verdiği ilk günlerden itibaren Şeyh Sunusi ile Türkler arasındaki ilişki İngilizler tarafından dikkatle izlenmişti. Daha 30 Ağustos 1914'de Mısır Yüksek Komiseri vekili Cheetham, Edward Grey'e yazdığı telgrafında Türklerin Şeyh Sunusi'nin yardımı ile Mısır'ın Batı sınırında faaliyette bulunmayı umduklarına dair duyumlar alındığını bildiriyordu⁸⁹⁸. Yani Osmanlı istihbaratının bir mensubu olan Hüsameddin Bey'in İngilizlerin Mısır'a bir saldırı gerçekleştireceklerini bcklemelerine rağmen Trablus üzerinden Mısır'a bir hücum ihtimalini göz önüne almadıkları yönündeki düşünceleri gerçeği yansıtmamaktadır⁸⁹⁹.

⁸⁹⁵ Mustafa Kemal, Gazeteci Mustafa Şerif adıyla sahte belge ve pasaportlarla İstanbul'dan 15 Ekim 1911'de Naci, Hakkı ve Yakup Cemil Beyler ile birlikte yola çıkmıştı. Yolda hastalanan Mustafa Kemal İskenderiye'de 15 gün hastanede kaldıktan sonra kendisine katılan diğer arkadaşlarıyla yola devam etmişti. Mustafa Kemal Paşa görev bölgesine ulaştıktan sonra da Sunusilerle işbirliği yaparak onları Osmanlı yanında teşkilatlandırmıştır. Derne kumandanı olduktan sonra Balkan Savaşı'nın başlaması ve Bulgarların Çatalca önlerine kadar geldiği haberi üzerine burada görev almak üzere İstanbul'a döndü; Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri, Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk'le İlgili Bazı Belgeler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1989, s. 82-85.

⁸⁹⁶ İsrail Kurtcepe, "Trablusgarp'ın İtalyanlarca İşgali, Mustafa Kemal ve Arkadaşlarının Direnişe Katılmaları", *AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 6, Yıl: 1990, ss. 361-375.

Şeyh Sunusi ve Osmanlı/Türk ilişkilerinin I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasını ele alan bazı çalışmalar şunlardır: Orhan Koloğlu, *Fizan Korkusundan Libya Mücahittliğine*, Truva Yayınları, İstanbul, 2008, Orhan Koloğlu, *Osmanlı Meclisinde Libya ve Libyalılar*, Boyut Yay., İstanbul 2003, Orhan Koloğlu, *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libyalı Lider, Ahmet Şerif-Süleyman Barunl*, Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi Yay., Ankara 1981.

⁸⁹⁷ TNA, FO, 371/1970, 44770/119, 30 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

⁸⁹⁸ Hüsameddin, *Sunusiler ve Garbî Mısır*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332 (1916), s. 3.

Öte yandan İngilizlerin Şeyh Sunusi ile ilişkileri Türklerle olan ilişkilerinin renginin keskinleşmesine kadar muğlaktı. Birtakım duyumlar aldığını bildiren Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri Cheetham, Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderdiği bir yazısında, Şeyh Sunusi'den bir mektup aldığını ve bunun "*şimdiye kadar duyulan birtakım olumsuz gelişmelere karşı*" olumlu bir gelişme olduğunu bildiriyordu. Şeyh Sünusi Kahire'ye gönderdiği mektubunda Lord Kitchener'dan aldığı selama çok memnun olduğunu bildiriyordu. Ayrıca Sunusi kendisine bildirilen Lord Kitchener'ın "*kendisinin her zaman Arapların dostu olduğu*" yönündeki görüşlerinden büyük memnuniyet duyduğunu yazıyordu⁹⁰⁰. Şeyh Sunusi Kahire'deki Ömer Mansur Paşa'ya gönderdiği bir telgrafında kendileri hakkında çıkarılan dedikodulardan hoşnutsuz olduklarını ve kendilerinin "*Mısır halkına*" sadık olduklarını bildiriyordu⁹⁰¹.

Bu noktada Şeyh Sunusi'nin Türklerle olan ilişkisini gizlemek için böyle bir yol izlediği düşünülse de bazı İngiliz belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Şeyh ile İngiltere arasındaki ilişkileri böyle basite indirmek mümkün değildir⁹⁰². Şeyh Sunusi'nin hangi tarafa meyledeceği bu dönemde kesin olmamakla birlikte Osmanlı Devleti de İngilizlerin "*Batı Çölü*" dediği bu bölgenin en önemli liderlerinden Şeyh Sunusi'yi kendi tarafına çekmek için tüm Sunusi ailesi ile iyi ilişkilerin devamına gayret göstermişti. Öyle ki 1914 Haziranında Şeyhin amcazadesi Seyyid Muhammed İdris-i el-Sunusi ibn Seyyid Muhammed el-Mehdi maiyetlerinde Muhip Şerif ile beş on zat birlikte hac için yola çıkması üzerine yol güzergâhındaki tüm valilere gerekli özenin gösterilmesi, ağırlanmaları ve tren tahsis edilmesi istenmişti⁹⁰³. Ayrıca bu yolculuk esnasında yapılan 23.000 kuruşluk masrafın devlet tarafından ödendiği görülmektedir⁹⁰⁴.

Kısacası savaş arifesinde ve savaşın ilk günlerinde Sunusilerin tutumlarının ne yönde olacağı belirsizdi. 28 Teşrin-i evvel 1330 (10 Kasım 1914)'da Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e İstihbarat şubesinin gönderdiği raporda Şunusilerin Mısır üzerine yürümeye hazırlandığının öğrenildiği bildiriliyordu⁹⁰⁵. Hatta Roma Sefareti'nden 21 Teşrin-i evvel 1914 tarihinde gelen bir başka istihbaratta Bingazi ve civarında ahvâlin karışıklığının günden güne arttığından ve Şeyh Sunusi'nin İngiltere aleyhine harekete geçeceğinin düşünüldüğünden, İtalya'nın son derece endişeli olduğu bu nedenle Bingazi kumandanının durumu

⁹⁰⁰ TNA, FO, 371/2353, 600/212, 21 Aralık 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

⁹⁰¹ Aynı Belge.

⁹⁰² Bu döneme ait Türk arşiv kayıtlarında da Sunusi'nin İngilizlerle de iletişim içerisinde olduğunun Osmanlı Devleti tarafından bilindiği anlaşılmaktadır. Ayrıntılar için bkz: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Hicaz, Asir, Yemen Cepheleeri ve Libya Harekâtı 1914-1918*, C. IV, Genelkurmay Yay., Ankara 1978.

⁹⁰³ BOA, DK.KMS, 23/55, B: 1- 9, (29 Mayıs 1330- 7 Temmuz 1330)(11 Haziran 1914- 20 Temmuz 1914).

⁹⁰⁴ BOA, DK.KMS, 23/55, B: 11 -12 (3-12 Teşrin-i sâni 1330) (16- 25 Kasım 1914).

⁹⁰⁵ BOA, DH.KMS, 25/2, 28 Teşrin-i evvel 1330 (10 Kasım 1914).

mu tetkik etmek için Roma'ya çağrıldığı bildiriliyordu⁹⁰⁶. Oysaki İngilizlerin Şeyh Sunusi ile ilgili duyumları bunu teyit etmiyordu.

12 Şubat 1915 tarihinde Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri McMahon Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafında Şeyh Sunusi'den mektuplar aldığı bildirmekteydi. Şeyh Sunusi mektubunda, İstanbul'dan Tunus, Libya ve Trablusgarp'ta halkı isyana kıskırtmak üzere yola çıkan ve Panislamık ajitasyon yapan Türk senatör Süleyman el-Baruni'nin elinde olduğunu bildiriyordu. Baruni'nin Sunusi'nin Kahire ile olan iyi ilişkileri üzerinde olumsuz etki edebileceği için senatör ve beraberindekilerin kendileri tarafından alıkonulduğu belirtiliyordu⁹⁰⁷. Ayrıca Mısır Hükûmetince temin edilerek kendilerine verilecek küçük miktarda bir parayla (hediye) bu sadakatın devam edeceğini bildiriyordu. Şeyh Sunusi'nin mektubundaki bu öneriyi McMahon için değerlendiren Dışişleri Bakanlığı, Mısır Hükûmeti tarafından bu paranın (hediye) verilmesinin faydalı olacağını ve bu durumun İtalya Hükûmeti'ne dikkatlice bildirilmesi gerektiğini tavsiye ediyordu⁹⁰⁸. Ancak İtalyan Hükûmeti'nin Sunusi ile bağımsız bir lidermişçesine ilişki kurulmasından memnun olmadığını bildiren İngiltere'nin Roma Büyükelçisi R. Rodd'un⁹⁰⁹ bu telgrafı Dışişleri Bakanlığı tarafından Kahire'ye, McMahon'a iletilmiştir⁹¹⁰. Öte yandan McMahon Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği cevapta Şeyh Sunusi'nin İngiliz Mısırı (Anglo-Egyptian) ile daima iyi ilişkiler içerisinde olan ve manevî olarak pek çok kabilenin lideri olarak kabul edilen önemli bir kişi olduğunu bildiriyor ve onun kendileriyle olan iyi ilişkisini Türk senatör Baruni'nin elinde olduğunu haber vererek gösterdiğini düşünüyordu. Sunusi'nin merkezi olan el-Cağbub'un İngiliz nüfuz alanında olduğunu ve Sunusi ile ilişkileri bozmak için gerekli bir durum olmadığını savunuyor, bunun Mısır'ın Batı sınırı için önemli olduğunu vurguluyordu⁹¹¹. Ancak Şeyh Sunusi'nin Türklerle olan ilişkileri İngilizlerin umduğu gibi değildi ya da geçen birkaç ay içerisinde bazı şeyler değişmişti. Öyle ki Mısır Kuvvetleri Genel Komutanı John Maxwell'in Savaş Bakanı Kitchener'a 7 Mayıs 1915'de gönderdiği "gizli" ibareli belgede Sunusilerin Türklerle olan ilişkileri anlatılıyordu. Sunusi'nin halen Sollum'da iâşe maddeleri toplamakla meşgul olduğu ve çok sayıda silahlı taraftar toplamaya çalıştığı bildiriliyordu. Ayrıca İtalyanlara karşı keskin nefretinin devam etmesine rağmen İngilizlerle henüz dostluğunun sürdüğüne değiniliyordu. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Bey'in hâlâ Şeyh Sunusi ile birlikte olduğu ve onu etkilemeye çalıştığı belirtiliyordu. Ayrıca bazı Türk görevlilerin de Baruni

⁹⁰⁶ BOA, DİHEUM.5.ŞB., 4/20, 10 Teşrin-i sâni 1330 (23 Kasım 1914).

⁹⁰⁷ TNA, FO. 371/2353, 600/38, 12 Şubat 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹⁰⁸ TNA, FO. 371/2353, 600/79, 13 Şubat 1915; Dışişleri Bakanlığından McMahon'a.

TNA, FO. 371/2353, 17542/56, 15 Şubat 1915: R. Rodd'tan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹⁰⁹ TNA, FO. 371/2353, 17542/100, 23 Şubat 1915: Dışişleri Bakanlığından McMahon'a.

⁹¹⁰ TNA, FO. 371/2353, 22990/57, 27 Şubat 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

gibi bir ya da iki Almanla birlikte Bingazi 'de olduğu bildiriliyordu. Sunusi'nin kuzeni Muhammed İdial'in de Türklerin fikirlerini kabul ettiği ekleniyordu. Sunusi ile İngilizler arasındaki muhtemel bir düşmanlığın en çok İtalyanların işine yarayacağını ve böyle bir durumda İtalyanların, bölgede Mısırlılar, Almanlar eliyle yürütülecek entrikalara göz yumacaklarının tahmin edildiğini yazıyordu. Bununla birlikte Roma'da da Türkler tarafından yürütülecek entrikalara yine İtalyan Hükûmeti tarafından göz yumulacağından endişe ediliyordu. Diğer yandan Sunusilerin Çanakkale'de İtilaf güçlerince alınan olumsuz sonuçlardan şüphesiz haberdar olduğu ve bunun yanında daha fazla taraftar bulabilmesi durumunda Mısır'ın Batı sınırında isyan çıkarmasının kuvvetle muhtemel olduğunu vurguluyordu⁹¹².

Bu rapor İtalya-İngiltere-Sunusi ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri göstermesi açısından oldukça önemli noktaları göstermektedir. Bu belgeden yola çıkarak şunları söylemek mümkündür; Sunusi'nin Türklere meyletmesiyle Batı Çölü'nde güçlenerek İngiltere ile arasının bozulması İtalya için olumlu olacaktı. Zira kendisi için önemli bir sorun olarak gördüğü Sunusiler, bu sayede İngilizlerin desteğini kaybedecekti. Bunun gelecekte gerçekleşeceği ve gerçekten de Roma'da Türk diplomatlarının daha serbest hareket edeceklerini ve Batı sınırında İngilizlere karşı Sunusi'nin askerî faaliyetleriyle büyük sorunlar yaşatacağı görülecekti. Ayrıca Bingazi üzerinden Mısır'a savaş süresince Türk ve Alman ajanların giriş yaptıklarına dair istihbarat bilgileri bu raporun ortaya koyduğu çıkarımlarla uyuşmaktaydı.

Diğer yandan Sunusiler üzerinde nüfuz kurma noktasında İngiltere ile Osmanlı Devleti karşılaştırıldığında Çanakkale'de aldığı yenilginin de etkisiyle İngiltere'nin başarısız kaldığı görülmekteydi. Elbette dinî bağlardan gelen Sunusi ile Osmanlı Devleti arasındaki yakınlaşmanın olağan olduğu düşünülebilir. Ancak bu bölgedeki ilişkilerin şekillenmesinde dinî bağlardan çok dünyevî çıkarların etkili olduğu açıktı. Öyle ki bir süre sonra Şeyh Sunusi ile İngiltere'nin arasında daha belirgin bir husumet ortaya çıktığını görüyoruz. Buna dair edinilen bir istihbarat, Roma Sefiri Nabi Bey tarafından Hâricîyye Nezâreti'ne gönderilen bir raporda göze çarpıyordu. Bu raporda Sunusilerin sınır karakollarına saldırdığı bildiriliyordu⁹¹³. Bu durum İngiltere ile İtalya arasında Mısır ile Bingazi arasındaki sahillerin güvenliğinin sağlanması konusunda bir işbirliği yapılması yönünde adım atmaya itmişti⁹¹⁴. İngilizlerin duyumlarına göre İstanbul'dan Şeyh Sunusi için gönderilen para miktarı İngiltere ve İtalya için sorun olacak düzeydeydi. Buna göre Sunusi'ye 15.000 Türk Lirası'nın İstanbul'dan ulaştırıldığı bildiriliyor ve her ay 100.000 Türk Lirası'nın gönderileceği öğreniliyordu. Türk ve Alman görevlilerin olduğu bir

⁹¹² TNA, FO, 371/2353, 57868/1041E, 7 Mayıs 1915, Maxwell'den Kitchener'a.

⁹¹³ BOA, HR.SYS., 2408/6, 4 Nisan 1915.

⁹¹⁴ TNA, FO, 371/2353, 63049/269, 21 Mayıs 1915, Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

heyetin (ki bunlardan birinin de Nuri Bey olduğu belirtiliyordu) Sunusi ile birlikte olduğu doğrulanmıştı. Nuri Bey'in Şeyh Sunusi'nin yakınında kurduğu kampta Süleyman Baruni ile birlikte Mısır'a yönelik isyan ve saldırıları planladıkları bildiriliyordu⁹¹⁵.

Öte yandan bu işbirliğinin yapılmaya başlandığı tarih tesadüf değildi. Mayıs 1915'de İtilaf Devletleri yanında savaşa giren İtalya'nın kararı onun sömürge sahası içerisinde en başlı problemi olan Şeyh Sunusi ile mücadele de İngiltere'nin desteğini alması için önemli bir adımdı. Elbette sözü edildiği şekliyle Şeyh Sunusi ve Nuri Bey'in Mısır'ın Batı sınırındaki bu faaliyetleri, İngiltere'nin adım atması için yeterli görünüyordu.

İtalya'nın savaşa girmesiyle⁹¹⁶ müttefik konumuna gelen İngiltere ile İtalya arasında Sunusi birlikleri hakkında yukarıda sözünü ettiğimiz bilgiler paylaşılmıştı. Ancak İngiltere'nin bakışıyla özellikle İtalyan gemilerinin Kızıldeniz'de işbirliği gerekçesiyle serbestçe devriye gezmesi İngiltere için bazı noktalardan mahsurluydu. Kaçakçılık departmanından Eyre Crowe'un Hindistan Valiliği'ne gönderdiği telgrafında bu duruma dikkat çekilmekte ve İtalyanların zaman zaman Arabistan'a adım atmaya çalıştığı, Kızıldeniz adalarını (özellikle Farsan Adalarını) ele geçirmek için çaba sarf ettikleri hatırlatılmaktaydı. Bundan dolayı, eğer İtalyanlar herhangi bir şekilde Kızıldeniz Adalarının herhangi birini işgal ederlerse bu durumun Arap Yarımadası'ndaki Arap şeflerinin müthiş tepkisini çekeceğinden İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarına zarar verebileceğini belirtmekteydi⁹¹⁷.

⁹¹⁵ TNA, FO, 371/2353, 63247/3182, 20 Mayıs 1915, Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na; Sunusi ile birlikte hareket eden Türk ve Alman görevlilerinin sayısı hakkında farklı zamanlarda farklı rakamlar öğrenildiği anlaşılmaktadır. İngiltere'nin Roma Büyükelçisi R. Rodd'un İtalyan Hükümetinden öğrendiğine göre Sunusi ile birlikte hareket eden Türk görevli sayısı 40 kişidir. Bazı Almanların da olduğu anlaşılmıştır. İtalyan Hükümeti'nin bir başka istihbaratına göre Sunusi'ye İstanbul'dan £27.000 verildiği öğrenilmişti; TNA, FO, 371/2353, 70307/521, 1 Haziran 1915, Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na; Birkaç gün sonra ulaşan bir İtalyanca raporun tercümesinden anlaşıldığına göre Sunusi ile birlikte olduğu haber alınan Nuri ve resmi olmayan Türk görevliler hakkında doğrulayıcı bilgiler alınamamaktaydı. Ancak şu isimlerin "Casr bu Hadi" denilen yerdeki isyancıların kampında olduğu öğrenilmişti: 1- Piyade Komutanı (Captain of infantry) Salak el-Kedrasi el-Zintani, 2-Piyade Komutanı (Captain of Infantry) Misurata'nın "Jedder" Kabilesi'nden Seyid Hasan el-Mogherbi, Piyade kumandanı Humus'tan Ahmed Ebehai el-Sahel, Suriye'den Mulaza Omram Efendi, Bir Türk babanın çocuğu olarak Trablus'ta doğan eski Polis Komiseri Muhiddin, Doktor Abdülselem bin Mustafa Sgara Efendi. Bu sayınlara üç Türk görevli ile dört askerin de eğitmen olarak eklenebildiği bildirilmektedir. Ayrıca Türk görevlilerin varlığının diğer yerlerden bildirilen haberlerle doğrulanmasına rağmen, Almanların varlığının doğrulanmadığını belirtiliyordu; TNA, FO, 371/2353, 84334/6185, 11 Haziran 1915; Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹¹⁶ İtalya, İngiltere'nin baskısıyla savaşa girdikten sonra Osmanlı Devleti'ne savaşa ilan etmek için bahane aramaya başlamıştı. 20 Ağustos 1915'de Osmanlı Devleti'ne savaşa ilan ettiğini bildiren notada Türk-İtalyan savaşının ardından yapılan anlaşmaya rağmen Türk subaylarının Bingazi'den ayrılmadığı, hâlihazırda 100 kadar Osmanlı subayının hâlen burada bulunduğu ve isimlerinin İtalya tarafından bildirildiği belirtiliyordu. Diğer taraftan Sunusi şeyhine hediyeler gönderilmesi ve İtalyanlara karşı savaşa girmek üzere hazır bulunmaları için Enver Paşa tarafından uyarılması da savaş gerekçeleri arasında zikrediliyordu. İsrail Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri 1911-1916*, TTK Yay., Ankara 1995, s. 246-247.

⁹¹⁷ TNA, FO, 371/2353, 65094/No:1, 26 Mayıs 1915; Dışişleri Bakanlığı'ndan Eyre Crowe'a.

Şeyh Sunusi ile olan bağların zayıfladığı özellikle bol cephane, silah ve para ile şeyhi ziyarete gelen, içlerinden birinin Enver Paşa'nın kardeşi olduğu bilinen böylesine bir ortamda Şeyh ile iyi ilişkiler kurarak kendi tarafına çekmek niyetinde olan İngiltere'nin fikrini değiştiriyordu. Bu değişim Şeyh Sunusi tarafından da yaşıyordu. Öyle ki Şeyh Sunusi'den bir mektup aldığı bildiren İngiliz Yüksek Komiseri McMahon mektupta şeyhin kaba ifadeleriyle kendisi ile ilişkileri kesip kesmediklerini sorduğunu bildirmekteydi. McMahon Sunusi'ye gönderdiği gönül alıcı cevapta, kendisi ile dostça olan münasebetlerinin süreceğini belirtiyor ve İtilaf Devletlerinin Avrupa cephelelerinde aldığı başarılı sonuçlardan söz ediyordu. Bu durumu özetleyen McMahon, Türklerin baskısı altındaki Şeyh Sunusi'nin Mısır'a karşı yürütülecek entrikaların içersinde olacağını tahmin etmekteydi⁹¹⁸. Zaten birkaç gün içerisinde de Mısır sınırını Sunusi kuvvetlerinin bir kısmının geçtiğine dair haberler dedikodu olup olmadığı emin olmamakla birlikte İngiliz temsilciliğine ulaşmıştır⁹¹⁹. Sollum'dan İskenderiye'ye kadar uzanan ve İtalya ile İngiltere'nin nüfuz bölgesi arasındaki bu sahanın devriye kontrolünde bu iki devlet arasında bölge paylaşımına dair sorun çıkmıştı⁹²⁰. Kahire'deki İngiliz temsilcisi McMahon Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafında, İtalyanlarla işbirliği yapmanın Sunusi'nin davranışlarını olumsuz etkileyebileceğini ayrıca Sunusi'nin henüz açık bir düşmanlık içerisinde olmadığını (Türk ve Almanların ağır baskılarına rağmen) vurgulamakta ve Sunusi'yi kızdıracak açık bir harekete girilmemesini önermekteydi⁹²¹. Öyle anlaşıyor ki bu dönem Şeyh Sunusi kuvvetlerinin hazırlık dönemiymiş. Enver Paşa imzalı Menteşe ve Antalya Mutasarrıflıklarına gönderilen kısa bir emirde, Sollum ile Tobruk arasına yanaşacak bir kayıkla ve buradaki yerli Araplar vasıtasıyla Şeyh Sunusi kuvvetleri nezdinde "*Umum Kuvve-i Sunusi'ye kumandanı Nuri Paşa'ya*" ulaştırılmak üzere çuvalarla malzeme gönderilmesinin temin edilmesi isteniyordu⁹²².

Öte yandan bu dönemde İngiltere tarafından uygulanan yumuşak politika İtalyanlar arasında hoşnutsuzluğa yol açmıştı. İtalya'nın Londra büyükelçisi Sunusi ile İngiltere'nin ilişkilerinde, İngiltere'nin Sunusi'yi bir düşman olarak görmemesinin İtalya tarafından hoşnutsuzlukla karşılandığını belirtmişti. Ancak İngiltere adına Crewe'in verdiği cevapta Sunusi'nin İngiliz-Mısır çıkarlarına zarar verecek bir faaliyet yürütmediği ve böyle bir davranış içerisinde olmadığından ona karşı düşmanca bir tavrın gereksiz olduğu vurgulanmıştı. Ancak İtalya'nın tazyiki etkili olmuş olacak ki Marquess Crewe durumu Roma'daki İngiliz Büyükelçisi R. Rodd'a bildirerek görüşünü sormuştu⁹²³.

⁹¹⁸ TNA, FO, 371/2353, 64945/216, 22 Mayıs 1915, McMahon'dan Edward Grey'e.

⁹¹⁹ TNA, FO, 371/2353, 78213/269, 15 Haziran 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹²⁰ TNA, FO, 371/2353, 88924/M.04791, 3 Temmuz 1915; Deniz Kuvvetlerinden Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹²¹ TNA, FO, 371/2353, 89695/383, 5 Temmuz 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹²² BOA, DH.ŞFR., 53/288, 26 Mayıs 1331 (8 Haziran 1915).

⁹²³ TNA, FO, 371/2353, 95551/121, 12 Temmuz 1915, Crowe'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

İngilizleri Sunusi'nin Mısır'a karşı bir hazırlık içinde olduğuna dair ikna etmek için İtalyanlar her yolu denemişti. Ayrıca İtalyan Koloniler Bakanlığına göre, Şeyh Sunusi, Sacid İdris Rida ve Nuri Bey ile birlikte el- Çağbub'tan Said Hillah'ın gelmesini beklemekteydi. Ayrıca Nuri Bey tarafından Şeyh Sunusi çok iyi şekilde finanse edilmekteydi. Tüm bu ipuçlarından Şeyh Sunusi'nin Mısır'da bir harekete girişmesinin muhtemel olduğu ve Siva yakınlarında bir isyan başlatacaklarının duyulduğu belirtilmekteydi⁹²⁴. Süleyman el-Baruni'nin geçişine de göz yumdukları için İtalyanlar, İngilizlere tazyik uygulamaktaydı. Bu durum üzerine Dışişleri Bakanı Edward Grey Kahire'deki Yüksek Komiser McMahon'a İtalyanlara mutlaka bazı memnuniyet verici güvenceler verilmesi gerektiğini vurgulamaktaydı⁹²⁵. Ancak McMahon İtalya'nın iyi niyetine güvenmemekte ve kendileri ile Arap dünyası ve Doğudaki ilişkilerin bozulmasına neden olacak böyle bir fedakârlık yapılmasını uygun görmemekteydi. Bu telgraftan sonra İngiltere'nin İtalya'yı teskin etmek için bazı sözler verdiği anlaşılmaktadır. İtalya'ya verilen cevapta, İngiltere'nin İtalya ile Sunusilere karşı ortak bir düşmanla mücadele etmekte oldukları bildirilmişti. Ayrıca Türkler tarafından Sunusilere verilen silah ve malzemele- rin kendilerinden sorulduğu, Şeyh Sunusi'nin böyle bir yardım yapılmadığı yönünde güvence verdiği İtalyanlara iletilmişti. Ayrıca İtalya'ya Süleyman el-Baruni'nin Şeyh Sunusi tarafından gözaltına alındığının öğrenildiği de yazılmıştı⁹²⁶.

Ayrıca Şeyhe 100 kadar silah ve bir otomobil hediye edildiği yolunda- ki İtalyan duyumlarını yalanladığını bildiren İngiltere Dışişleri Bakanı, Mc- Mahon'a yazdığı telgrafta bunların kesin olarak yalanlanması için kendisine güvence vermesini ayrıca Şeyh Sunusi'nin Şeyh Ali el Zaini vasıtasıyla Ka- hire'den 100 kadar çadır almak için çabaladığının da öğrenildiğini bildirmek- teydi. Dışişleri Bakanı Edward Grey Sunusi'nin bu hazırlıklarının durdurul- masını istemekteydi⁹²⁷.

Bu arada ileride etkisi görülecek olan bazı ittifakların altyapısının bu dö- nemde hazırlandığı ve daha bu hazırlıklar başlarken bölgedeki hâkim güçler tarafından haber alındığı anlaşılmaktadır. Yerel dilde "*Dor Gamra*" olarak bilinen bir yerel aşiret liderine Şeyh Sunusi tarafından ulaştırılan mektuplar- da Darfur Emiri Ali Dinar⁹²⁸ ile Türklerin müttefik olduğu, Türklerden büyük miktarda destek aldıklarını bildirmekte ve kendisini de bu ittifaka çağırma-

⁹²⁴ TNA, FO, 371/2353, 96245/465, 17 Temmuz 1915, Raporun ayrıntıları İtalyancadan çeviridir. Memo- randum özetlenerek Dışişleri Bakanlığı tarafından McMahon'a gönderilmiştir.

TNA, FO, 371/2353, 101988/503, 25 Temmuz 1915, Edward Grey'den McMahon'a.

⁹²⁵ TNA, FO, 371/2353, 104323/524, 3 Ağustos 1915; Edward Grey'den McMahon'a.

TNA, FO, 371/2355, 104197/514, 29 Temmuz 1915.

⁹²⁶ Bu konu ilerleyen kısımlarda işlenecektir.

taydı⁹²⁹. Şeyh Sunusi ile Darfur Emiri arasında bir ilişki olup olmadığına dair bilgi almak üzere bu duyum McMahon'a sorulmaktaydı⁹³⁰. Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri McMahon, verdiği cevapta bu ilişkiyi kesin olarak ortaya koyacak bir veri olmadığını ve Ali Dinar'ın İtalya için oldukça tehlikeli olduğunu yazmaktaydı⁹³¹.

Öyle anlaşıyor ki İtalya'nın bu bölgede zayıf kalması için İngiltere, ileride kendine dönmesi de muhtemel olan bir düşmanın (Şeyh Sunusi) varlığına göz yummakta ve beklemeyi seçmekteydi. Muğlâk bir süreç devam etse de özellikle 1915 yazının sonlarında bazı şeyler İngiltere'nin İtalya'nın gücünü zayıflatmak adına da olsa görmezlikten geleceği türden değildi. Öyle ki Batı Mısır çölünde Nuri Bey ile olan Sunusi'nin hareketleri İngilizler için kaygı verici türdendi. Bunu kanıtlayacak bir "gizli" raporu Miralay Cecil L. Snow (Miralay Snow Bey) hazırlamıştı. Mısır Genel Komutanı John Maxwell'in bir üst yazıyla Savaş Bakanlığı'na gönderdiği uzun raporda Şeyh Sunusi'nin davranışları irdelenmekteydi. Raporun ayrıntılarından öğrenildiğince göre Şeyh Sunusi ilk başlarda Batı Çölü Araplarını kullanmayı deneyen ve bu sayede İngilizlere karşı bir isyan başlatmak isteyen Nuri Bey'e izin vermemişti. Ancak zaman ve Şeyh Sunusi'nin içinde olduğu para sıkıntısı Nuri Bey'in lehine işlemekteydi. Ayrıca Miralay Snow'a gönderdiği ve daha önceki hareketlerinden de yola çıkarak yürütülen fikir şuydu; Şeyh Sunusi çabuk sinirlenip ani kararlar alabilecek bir yapıya sahipti. Öyle ki Sunusi tarafından gönderilen bir mektupta İngilizlere ateş püsküren Şeyh, "Allah adına onlarla savaşaçağımı" bildirmekteyken Miralay Snow'un yatıştırıcı cevabî mektubunun okunmasından sonra Snow Bey'e selamlarını göndermekte ve kendisini yanlış anladığını bildirebilmekteydi⁹³². İnsan psikolojisini iyi tahlil eden İngiliz politikacılar bölgedeki yerel liderlerin açık noktalarını iyi gözlemlemekteydi. Ancak geçen zaman İngilizlerin aleyhine işlemiş ve korktukları şey gerçekleşmişti. Öyle ki 12 Eylül 1915'de Batı çölünün tamamıyla "sesiz" olduğunu bildiren McMahon'un bu haberinden tam bir ay sonra gelen haberlerle durum değişecekti⁹³³. "Batı Çölü İstihbarat Raporu" olarak isimlendirilen ve Siva'daki İngiliz memurun 23 Eylül'de bildirdiğine göre 23 Eylül'de Mısır sınırını geçen 40 muhafız ve 3 subay (ki onlardan birisi yaşlı bir kişidir ve onun Türk komutanlardan Vasfı Bey⁹³⁴ olması kuvvetle muhtemeldir) Girba'da kamp kuracaklarını söylemişlerdi. Kendilerine Mısır sınırını geçmelerinin doğru olmadığı-

⁹²⁹ TNA, FO, 371/2355, 98320/7157, 20 Temmuz 1915.

⁹³⁰ TNA, FO, 371/2355, 98320/15, 22 Temmuz 1915.

⁹³¹ TNA, FO, 371/2355, 102838/383, 28 Temmuz 1915.

⁹³² TNA, FO, 371/2354, 156263/0143/774 (M.O.I), 23 Ekim 1915.

⁹³³ TNA, FO, 371/2356, 129997/518, 12 Eylül 1915; McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹³⁴ Emekli subaylardan olan Vasfı Bey, el-Baruni'nin misyonu Libya'ya gidenlerden emekli Piyade binbaşısıdır. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Hicaz, Asir, Yemen Cephele ve Libya Harekâtı 1914-1918, s. 109-110.

nı hatırlatan memura, sınırı geçen grup Şeyh Sunusi ile Snow Bey arasında antlaşma olduğunu söylemişti. Ancak durumdan şüphelenen memur, Snow Bey'e çektiği telgrafta böyle bir antlaşma olup olmadığını öğrenmek istemişti. Memura verilen cevapta Vasfi Bey olduğu olarak düşünülen kişiye giderek burada çadır kurmalarına izin verilemeyeceğini yumuşak bir dille söylemesi, ancak kesinlikle bir hareket yapmaması tembihlenmişti. Söylediklerini yapan memur Vasfi Bey'e bu mesajı ilettiğinde Vasfi Bey, Şeyh Sunusi ile görüşmesi gerektiğini söyleyerek Şeyh'e bir telgraf çekmişti. Gelen cevapta Şeyh Sunusi İngilizlerin batı sınırının kendilerinin doğu sınırı olduğunu bildirmiş "*Mısırlılar ile bir kavgaları olmadığını*" ve "*Tanrının kendilerine yol göstereceğini*" bildirmişti⁹³⁵. Anlaşılan o ki, Şeyh Sunusi'ye bağlı bu grup sınırı geçerken İngiliz kuvvetlerinin tansiyonunu ölçmek ve tepkinin derecesini bilmek istemişti. Bu sınır ihlalinden sonra Şeyh Sunusi'ye bağlı birliklerin İngilizlere karşı bazı lokal başarılar elde ettikleri anlaşılmaktadır. Öyle ki IV. Ordu Komutan Vekili Fuad Paşa'nın gönderdiği bir telgrafta Şeyh Sunusi tarafından İngiliz kuvvetlerine karşı başarılar kazanan (Nevüelcer, Hayas, Muhittin isimlerindeki) üç geminin Şeyhin kuvvetleri tarafından batırıldığı ayrıca İngilizlerle girişilen muharebede bir hayli ester ve askerî mühimmat ele geçirildiği bildirilmektedir⁹³⁶. Mısır'ın batı sınırındaki hareketlilik hakkında bir rapor da "*gayet mahrem*" kaydıyla Atina Sefiri Ali Galip Bey'den gelmişti. Buna göre İskenderiye'deki muhbirden öğrenildiğine göre Mısır ile Sollum arasındaki bölgede birtakım problemler olduğu anlaşıldığı, bu nedenle Mısır ile muhaberenin güçleşeceği ayrıca Şeyhin İngilizlere harp ilan etmesi durumunda mümkün olmayacağı haber verilmektedir. Yine bazı şayialara bakılırsa Şeyh Sunusi ile çatışmalar başladığından bu bölgeye erzak irsaline İngilizlerce izin verilmediği bilgisi verilmektedir. Sefir verdiği bilgilerin kesinliğinden emin olamadığından şaya dediği bu gelişme gerçektir. Daha öncede belirtildiği üzere Şeyhe bağlı gruplar Mısır sınırını Ekim ayında geçmişti⁹³⁷.

Sunusi saldırılarının artmasında yukarıda genel çerçevesi çizilmeye çalışılan gelişmeler ve İtalya'nın Avusturya ile savaş ilanından sonra Trablusgarp'ta tuttuğu kuvvetlerin önemli bir miktarını geri çekmek zorunda kalması etkili olmuştu. İtalyanların askerî zafiyetini değerlendiren Sunusiler saldırıyı buna göre planlamışlardı⁹³⁸.

Bundan sonraki dönemde Mısır'ın batı sınırındaki Şeyh Sunusi ve Türk tehlikesi devam edecek, Mısır'ın batı sınırı sürekli bu aşiret reisinin saldırısına uğrayacaktı. İngilizlerle Şeyh Sunusi'ye bağlı kuvvetler arasındaki

⁹³⁵ TNA, FO, 371/2356, 149031/111, 12 Ekim 1915; McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na; Telgrafın ekinde McMahon'a iletilen Batı Çölü Raporu bulunmaktadır.

⁹³⁶ ATASE, K: 174, D: 752A, F: 38, 3 Kânûn-ı evvel 1331 (16 Aralık 1915)

⁹³⁷ ATASE, K: 174, D: 752A, F: 36, 29 Kasım 1331.

⁹³⁸ Kurtcepe, a.g.e., s. 250.

mücadele savaşın sonuna kadar sürecekti. Mısır'la ilgili bu döneme ve bölgeye ait İngiliz kayıtlarının çoğunu "*Batı Çölü Raporları*"nın oluşturduğu görülmektedir. Hatta İtalya'nın Şeyhe karşı birlikte hareket edilmesi fikrini başlarda reddeden İngiltere'nin Şeyhe karşı İtalya ile işbirliği yapacağına dair duyumlar alınmıştı⁹³⁹. Aslına bakılırsa 1917 yılının Mayıs ayında alınan bu duyumlar gerçeklik payı taşımaktaydı. Buna göre, 1917'nin başlarında İngiliz ve İtalyan Hükümetlerinin Şeyh Sunusi ile görüşmelerde bulunarak buradaki çarpışmalara son vermek istedikleri görülmekteydi⁹⁴⁰. Ayrıca anlaşılan, İngiliz ve İtalyan Hükümetleri Şeyh Sunusi ile yapılacak antlaşmanın gerçekleşmesi için Şeyh'e yıllık bir sübvansiyon sağlanması gündeme gelmiştir. Öyle ki McMahon'un Londra'ya dönmesinden sonra Mısır Yüksek Komiserliği görevini devralan Wingate'in görüşmeler öncesi Roma ile yaptığı yazışmalara göre yıllık £5000 civarında bir miktarın önerilmesi gündeme gelmiş ve bu miktarın Mısır Hükümeti tarafından karşılanabileceği hesaplanmıştı⁹⁴¹. Ancak Wingate'e verilen cevapta yıllık bir sübvansiyonun bu antlaşma için istenmeyen bir madde olduğu ancak illaki buna ihtiyaç duyulursa bir miktar daha indirim yapılmasının yerinde olacağı şeklinde cevap verilmişti⁹⁴². İngiltere'nin Roma Büyükelçisi R. Rodd tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir antlaşma metnine göre, İngiliz ve İtalyan Hükümetleri arasında Şeyh Sunusi ile yürütülecek görüşmelerde dikkat edilecek konular hükme bağlanmış ve birbirlerinin kabul etmediği bir maddenin diğeri tarafından da kabul edilmemesi kararlaştırılmıştı⁹⁴³. Ayrıca Sunusi ile bu görüşmeleri yürütmekle Albay Talbot görevlendirilmiş ve kendisine R. Wingate tarafından dikkat edilmesi istenen hususlar bildirilmişti. Albay Talbot'a verilen bu 9 maddelik yönergede birçok hususta karar verilirken nelere dikkat edilmesi gerekeceği tebliğ edilmişti. Özellikle Türk ve Arap esirlerin durumu hakkında Albay Talbot'a verilen direktife göre, Türk esirlerin savaşın sonuna kadar salıverilemeyeceği ancak Araplarla ilgili olarak eğer Sunusi ile barış sağlanabilirse bu konunun düşünülebileceği yönünde emir verilmişti⁹⁴⁴. Uzun görüşme ve müzakerelerden sonra Albay Talbot tarafından gönderilen telgraftan anlıyoruz ki, Sunusi ile İngiliz ve İtalyanlar arasında Nisan (1917) ortalarında antlaşma imzalanmıştı⁹⁴⁵.

⁹³⁹ ATASE, K: 176, D: 758, F: 7/1, 23 Mayıs 1333 (23 Mayıs 1917)

⁹⁴⁰ TNA, FO, 371/2929, 901/1 Ocak 1917; McMahon'dan Başbakan Arthur Balfour'a Şeyh Sunusi'ye gönderilen mektup kopyası.

⁹⁴¹ TNA, FO, 371/2929, 13265/48, 17 Ocak 1917, Reginald Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹⁴² TNA, FO, 371/2929, 16530/60, 20 Ocak 1917, Dışişleri Bakanlığı'ndan Reginald Wingate'e.

⁹⁴³ TNA, FO, 371/2929, 154156/16, 17 Temmuz 1916; Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na; Bu görüşmeler 1917 yılı başlarında başlamasına rağmen İtalyanlar ile daha 1916 yılı içerisinde bir uzlaşmaya varıldığı anlaşılmaktadır.

⁹⁴⁴ TNA, FO, 371/2929, 48318/36, 5 Mart 1917, R. Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen telgraf ve ekindeki direktiflere dair yazı.

⁹⁴⁵ TNA, FO, 371/2929, 78865/445, 17 Nisan 1917, R. Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na, TNA, FO, 371/2929, 79181/343, 18 Nisan 1917, R. Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

Bu antlaşma ile bazı İtalyan esirlerin salıverildiği anlaşılmaktadır. Fakat 1917 yılının sonlarına doğru Talbot misyonunun imzaladığı bu antlaşmanın bozulduğu anlaşılmaktaydı. Öyle ki İngiltere'nin Roma Büyükelçisi R. Rodd'un İtalyan Koloniler Bakanından öğrendiği gizli bilgiye göre eski Mısırlı Komutan Muhammed Saalek Mısır sınırına saldırı yapmak üzere hareket etmekte ve 45 gün içerisinde saldırı yapmaları beklenmekteydi⁹⁴⁶. 1917 yılının sonlarında alevlenen çarpışmalar savaşın sonuna kadar devam etmişti.

Mısır'ın batısındaki askerî mücadelede zaman zaman İngilizlere kayıplar verdirilerek gücü bölünmüş ve yerel Arap şeflerinin İngilizlerden koparılması sağlanmışsa da savaş sona erdiğinde bu bölgede nihai bir sonuç elde edilememişti. Ancak tüm savaş boyunca Mısır'ın batısından yapılan saldırılarla İngilizler sürekli taciz ve tehdit edilmişti. Savaşın sonunda Şeyh Sunusi'nin İstanbul'a bir Alman denizatlısı ile kaçırılması onun savaş boyunca Türklerle yürüttüğü işbirliğinin bir göstergesiydi. Hatta bu işbirliğinin neticesi olarak Şeyh Sunusi'ye 1918 yılının Eylülünde Enver Paşa'nın imzasıyla müressiği (alî Osmanî) nişanı verilmiş ve kendisinden "*Trablusgarp ve Bingazi Naib-i Sultani*" olarak söz edilmişti⁹⁴⁷.

Ayrıca Şeyh Sunusi'nin İstanbul'da kaldığı süre içerisinde yapılan masraflardan bakiye kalan bir miktarın (1.022.000 kuruş) ödenmesi için gerekli kararın alınması sırasında "*mülga Umur-ı şarkîye dairesinden*" olduğunun belirtilmesi de dikkat çekicidir⁹⁴⁸. O nedenle Mısır'ın batı sınırına yönelik askerî faaliyetlerin aynı zamanda Teşkilât-ı Mahsûsa bağlantılı faaliyetler sınırından olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Zîrâ buraya Şeyh Sunusi ile görüşmek üzere gönderilen Nuri Bey'in Teşkilât-ı Mahsûsa'nın bilinen bir üyesi olması da bu fikri desteklemektedir.

B. MISIR'IN GÜNEY SINIRINA YÖNELİK ASKERİ FAALİYETLER

1- Ali Dinar ve Darfur Emirliği

Sudan'daki İngiliz Temsilcisi Wingate'in Ali Dinar üzerine kuvvetli bir askerî operasyon gerçekleştirilmesi ve bunun ne şekilde ve nasıl yapılacağına dair hazırlayıp McMahon'a gönderdiği uzun bir raporda, Ali Dinar ile ilişkilerin geçmiş ve Ali Dinar'ın kişiliği üzerine uzun tahliller yapılmıştı. Bu rapor incelenerek İngilizlerin bakış açısı ile Darfur Sultanının ne türden bir tehlike oluşturduğunu gözlemlemek mümkündür. Ali Dinar 1899'da dönemin Sudan'daki İngiliz yöneticisi (Serdar) Lord Kitchener tarafından, Darfur tem-

⁹⁴⁶ TNA, FO, 371/2932, 224731/968, 25 Kasım 1917, R. Rodd'tan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na; Diğer bir telgrafında ise R.Rodd, Muhammed Salih'in Sunusi kuvvetlerini yeniden organize ettiği belirtiliyordu; TNA, FO, 371/2932, 224868/969, 26 Kasım 1917, R. Rodd'tan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹⁴⁷ BOA, İ.DUİT., 16/68, B:1, 8 Eylül 1334 (8 Eylül 1918).

⁹⁴⁸ BOA, MV, 213/ 77, 23 Kânûn-ı evvel 1334 (23 Aralık 1918).

silcisi olarak yıllık oldukça az bir vergi ödemesi koşulu ile İngilizler tarafından tanınmıştı. 1901 Haziranından savaş başlayana kadar (1914) Emir (Ali Dinar) bu vergiyi yıllık olarak ödemişti.

Wingate, Ali Dinar'ın geçmişini bilmenin ve karakterini tanımanın atacakları adımları tayin etmekte faydalı olacağını düşünmekteydi. Buna göre, Darfur'un seçkin ailelerinden birine mensup olan Ali Dinar, yönetim ve diğer işlerle ilgili deneyime Sudan'da Mehdi rejimi⁹⁴⁹ sırasında sahip olmuştu. Avrupa'nın Hükümet metotlarını öğrenmek için ne zamanı ne de isteği olan Ali Dinar'ın etrafının "*dalkavuklarla*" çevrili olduğu ve her "*dar kafalı despot*" gibi onun da etrafında kendisine kafa tutacak, isteklerine karşı gelecek ve onu sinirlendirecek şeyler söyleyebilecek kişilerin bulundurmadığına bu raporda değiniliyordu. Sudan Temsilcisi Wingate'e göre Ali Dinar'ın karakteri 3 başlık altında özetlenebilirdi; "*Kendini beğenmişlik, dinî fanatizm ve özellikle Sudan Hükûmeti'nin ona ve Sultanlığına karşı tavırlarına itimatsızlık*".

Diğer taraftan Sudan içerisinde bir özerk yapı olarak görülen Ali Dinar'ın emirliği tamamıyla bir kapalı kutuyu andırıyordu. Ali Dinar, hiç bir Avrupalı'nın başkentini ziyaretine yahut Darfur'a girişine izin vermediği için İngilizler ile ilişkiler tamamıyla yazışma ile kuruluyordu. Buradan hareketle bölgenin ve Sultanın kontrollü bir özerkliği olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Sudan'daki İngiliz yönetimi Emir Ali Dinar'ın zikredilen kişisel karakter özelliklerini de göz önüne alarak, yönetim şekli üzerinde kontrol tedbirlerinin denemekte ise de yerel halka –itaat etmeyecekleri- doğrudan emirler verilmesi yerine, arkadaşça davranmaya özen gösteriyordu. Bu denge üzerine kurulan Emir ile ilişkilerin, İngiliz istekleri ile Fransız Hükûmeti'nin Wadai'de Dars Tama, Masalit ve Darfur'un Batı sınırı üzerinde hamilik meselesinin Emirin çıkarlarıyla ters düşmesine kadar İngiliz çıkarlarını sarsmayacak şekilde sürmüştü. Bu anlaşmazlığın nedenini Ali Dinar'ın anlamakta zorlandığı ve bundan beri İngiltere'ye duyduğu güvensizliğin giderek arttığını ve 1913–1914 yıllarında Emir Ali Dinar'ın kullandığı tonun daha da sertleştiği belirtiliyor-du⁹⁵⁰.

2- Ali Dinar'ın Enver Paşa ve Şeyh Sunusi ile Olan Bağ ve İngiltere ile İlişkilerinin Gerginleşmesi

Mısır'ın güney sınırı olan Sudan içerisinde özerk bir yapı olan Ali Dinar'ın Darfur Emirliği'nin, savaştan evvel zaten gergin olan İngiliz yönetimi ile ilişkileri savaşın ilan edilmesi ve Osmanlı sultanının "*cihad-ı ekber*" ilan etmesiyle daha da gerginleşecekti. Bu dönemde Türk makamlarının Emir Ali

⁹⁴⁹ Muhammed İbni Seyyid Abdullah tarafından başlatılan ve ardından gelen harekettir. Burada kastedilen Ali Dinar'ın emirlik topraklarının Mehdi hareketi sırasında işgal edilmesi ve Sultan Ali Dinar'ın bu dönemde edindiği tecrübedir.

⁹⁵⁰ TNA, FO 371/2671, 41896/40, 17 Şubat 1916, s. 1–3, McMahon'dan Edward Grey'e.

Dinar ile işbirliği içerisinde olduğu görülmekteydi. İngilizlerin 1915 yılından itibaren sık sık saldırısına uğradıkları Ali Dinar'ın buradaki girişimleri, Mısır'ın güney sınırına yönelik askerî faaliyetlerdi. Zira bu bölgedeki faaliyetler kapsamında zikredilecek olan Emir Ali Dinar'ın hâkimiyet bölgesi Mısır'ın güneyi olan Sudan topraklarıdır. Sudan ise Mısır'ın bir parçasıdır. Aslında Dünya Savaşı başladığı zaman Sudan Serdarı (Wingate) Ali Dinar'a uzun bir mektup yazarak İngiliz ordularının ve donanmasının mücadele kabiliyetini anlatmıştı. Ali Dinar'dan Sudan Hükûmeti'ne gelen cevapta da kendisi ve halkının savaşla bir ilgisi olmadığını ancak Sudan'daki İngiliz yönetiminin bu savaş döneminden faydalanarak Darfur'u işgal etmek niyetinde olduğunu bildiklerini, bu nedenle hazırlıklarını tamamladığını ve onlardan gelecek tehlikelere karşı direnebileceğini bildirmişti. Bu mektup Ali Dinar ile İngiliz Hükûmeti arasında tansiyonun giderek artacağı ve durulmayacağı yeni bir dönemin başlangıcını işaret ediyordu⁹⁵¹. Bu arada Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında savaşa girerek cihad ilan etmesiyle başlayan süreç Ali Dinar'ın İngilizlere karşı tutumunu iyiden iyiye sertleştirecekti. Varlığından Emir'in topraklarının İngiliz hâkimiyetine girmesinden sonra haberdar olacağımız Enver Paşa tarafından Emir Ali Dinar'a yazılan ve daha sonra İngilizler tarafından İngilizceye çevrilen bir mektubun tercümesinde Enver Paşa Emir'e şunlardan söz ediyordu;

"... Çok selam ve saygılarımı sunduktan sonra sizin yüksek makamınıza geliyorum. Sana Sidi Ahmet el-Şerif el-Sunusi'yi, Kardeşim Nuri Beyi ve Binbaşı Gaafar (Cafer) Beyi gönderiyorum. Kendileri sizi devlet işlerimiz hakkında detaylı şekilde bilgilendirecektir ama bazı konularda sizi kısaca bilgilendirmemin gerekli olduğunu tespit ettim. Dört ay önce Avrupa'da patlak veren savaşa tarafsız kalıyorken, barışı korumak ve sakinlikle çözmek niyetindeyken, Rus gemileri Karadeniz'de bizim gemilerimize saldırdı ve onları **mütefikleri** izledi. İngiltere ve Fransa, yıllardır Osmanlı Devleti'ni yok etmek için ellerinden gelen kötülüğü yapmaktadırlar. Amaçları bizim yönetimimiz altındaki Müslümanları kendileri yönetmektir. Onların bütün amaçları İslam'ın ışığını yok etmektir, Allah korusun, ben güveniyorum ki, onun ışığı kâfirlere rağmen parlayacaktır. Biz bundan dolayı, bu zorbaların ve zalimlerin saldırısında, onlarla savaşta Allaha güvenmekteyiz, bu adaletsiz mütecavizlerin saldırısına karşı... Halife... "büyük cihat" ilan etti. el-Meşihatül İslam (Şeyhülislam) saygıdeğer fetvalar bastılar ki, bugün dünyanın her yerindeki Müslümanlar için savaş bir zorunluluktur. Bu kutsal çağrıya tüm Osmanlılar ve diğer milletlerden Müslümanlar büyük bir saygıyla karşılık verdiler. Yüzler ve binlerce asker topluyoruz ve onları savaşmaları için Rusya'ya gönderiyoruz. Onların hepsi Allah'a şükredip, onların topraklarına gurur ve büyük bir sevinçle girdiler ve onların ordularına ağır kayıplar verdirdiler. Biz ayrıca

⁹⁵¹ A.B. Theobald, Ali Dinar, Last Sultan of Darfur (1898-1916), London 1965, s. 138-139.

yüzlerce ve binlerce kişiden oluşan diğer bir seferi de Mısır üzerine yaptık, Mısırlı kardeşlerimizi İngiltere'nin tutsaklığından, haksızlıktan ve esaretinden kurtarmak için. Onlar Süveyş Kanalı'na doğru yürüyorlar ve kısa bir zaman içinde Allah'ın yardımıyla Kanal'a ulaşacaklar ve geçecekler. İngiliz zalimler Başra'da bizim vatanımıza doğru ilerledi ama bizim ordumuz burada onları karşıladı. Arapların hasları ve cesur kabilelerin yardımları ile onları bölgelerinden kovmak için saldırmaya başlandı Allah'ın yardımıyla.

Almanya ve Avusturya bizimle anlaştı ve bize yardım ediyorlar. Onlar sekiz aydan beri Rusya, İngiltere ve Fransa ile savaşıyorlar ve şimdi Fransız mevzilerinde, Paris'ten çok kısa bir mesafedeler ve Fransızlara ağır kayıplar verdireyorlar... Almanlar keza Rusya'ya girdiler ve büyük bir kısmını ele geçirdiler. Avusturya Rusya üzerinde ayrıca bazı büyük zaferler kazandı.

Ezcümle Allah'a şükür bizler ve bizim müttefiklerimiz düşman üzerinde galipler ama özellikle de senin gibi Müslümanların yiğit yöneticileri gibi tüm Müslümanlardan beklenen görev konusunda senin dikkatini çekmeyi unutmamalıyım. Gerçekte siz zaten farkındasınızdır, zira siz İslam coşkusu ile tanınan birisiniz...Biz Müslümanların başımıza gelen tüm felaketler, bizim düşmanlarımızı bize karşı cesaretlendirdi... Bu Müslümanlar için ender ele geçecek bir fırsattır, bu başka zamanlarda ele geçmez, bizim en keskin düşmanlarımız olan Rusların, İngilizlerin ve Fransızların tamamıyla yenilip geri çekildikleri bir dönem... Yukarıdaki tembihlerim senin gibi bir bilge ve saygıdeğer birisi için yeterlidir. Sonuç olarak Allah seni korusun, Halife'nin damadı & Başkumandan Vekili Enver, 3 Şubat 1915"⁹⁵².

Ali Dinar gibi dinî duygularının dışı vurumu oldukça güçlü olan bir lider için oldukça dokunaklı ifadelerin yer aldığı bu mektup onun İngiliz karşıtı faaliyetlere girişmesinde etkili olmuşsa da aslında onun İngiltere ile arasındaki sorunlar bu hareketlere girişmesinde daha önemli rol oynamış olmalıdır. Zira sınırlarını batı kabilelerinden korumak ve halkının güvenliğini sağlamak için İngiliz Sudan Hükûmeti'nden istediği silah ve cephaneler gelmediği gibi, Fransızlar (Emirin toprakları Fransız Sudanı ile sınırdı) sınırlarına tecavüz etmişler ve babasının zamanından beri ülkesine ait olan bazı toprakları ele geçirmişti. Kendisi bu işgale son verilmesi için başvurduğu halde İngiltere bu konuda herhangi bir adım atmayı reddetmişti. Ayrıca bazı Arap reislerinin, kabilesine, mal ve mülklerine verdiği zararlara karşılık bu kişilerin kendisine teslim edilmesini, zararının karşılanmasını istemişse de Sudan Hükûmeti bu konuda da adım atmamıştı. Ayrıca İngiliz Hükûmeti'nin kendisinin cephane temini konusunda da engelleyici tutumları Emiri son derece kızdırtıyordu⁹⁵³.

⁹⁵² TNA, FO, 371/2671, 135727/numarasız, Reginald Wingate'den Edward Grey'e. Mektubun Osmanlıcası ekinde değildir. Türkçe çeviri İngilizce metinden yapılmıştır.

⁹⁵³ Theobald, a.g.e., s. 140-141. Yazar bu bilgileri Emir Ali Dinar'ın Seyyid Ali Mergani (Sayyid Ali al-Mirghani)'ye yazdığı bir mektuptan edinmektedir.

Öte yandan bağlantıları aralarındaki bir mektuplaşma silsilesinden de anlaşılabilirdiği kadarıyla 1902'de başlamış olan Şeyh Sunusi ile Ali Dinar arasındaki ilişki⁹⁵⁴, Şeyh Sunusi'nin Türkler yanında yer aldığı ve İngilizlerin Batı Mısır sınırını sık sık ihlal ettiği günlerde yine aktıftı. Diğer taraftan daha savaşın başlarında Sunusi kampına ulaşan Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Bey de Sunusi kampından Ali Dinar'a gönderdiği mektubunda Ali Dinar'ı cihada çağırıyordu⁹⁵⁵. Mektubun gönderildiği Ağustos 1915'te Şeyh Sunusi ile İngiliz kuvvetlerinin Mısır'ın Batı çölü olan bu alanda ilişkilerinin gerildiği ve İngiltere'nin son zamana kadar beklemek üzerine kurduğu (özellikle İtalya ile aralarındaki nüfuz mücadelesinin de etkisiyle) politikasının değişmeye başladığı günlerdi. Zaten 3 Ağustos 1915'te Kahire Yüksek Komiseri McMahon tarafından Edward Grey'e gönderilen bir telgrafta, Ali Dinar ile Ahmed el-Sunusi arasında yazışmalarda bu ikilinin işbirliği içerisinde olduğunun anlaşıldığı bildiriliyordu. Buna göre Sunusi'nin ajanlarının Trablusgarp'ı geçerek Darfur'a ulaşmayı denemeleri düşünülmese de rağmen bunu gerçekleştirdiklerine dair kanıt bulunamamıştı. Ali Dinar'ın mütemadiyen Sudan Hükûmeti'nin huzurunu kaçırarak mektuplar gönderdiği ayrıca Dinar'ın son zamanlarda fanatiklerin çalışmalarına izin verdiğine dair işaretler olduğu üzerinde duruluyordu. Kahire Yüksek Komiseri McMahon Emir'in davranışlarını yapılan propagandaların tesirine bağlıyor ancak Emir'in sebepsiz bir saldırı içerisine girmeyeceğini ve Sudan Hükûmeti tarafından teskin edilebileceğini düşünüyordu. Ancak Emir Ali Dinar ile kurulan iletişim sonrası Ali Dinar'ın evvelden bildirdiği düşüncelerin tam anlamıyla tersine döndüğünün görüldüğünü bildiriyordu⁹⁵⁶. McMahon'un mektubuna ek olarak gönderilen Temmuz 1915'e ait "*Darfur ve Batı Çölü*" raporunda Ali Dinar'ın kendisini Müslümanların koruyucusu olarak gördüğünü belirttiği, İslam için yaptıklarının doğru olduğu ve sınırlarını koruyacağını belirttiği ifade ediliyordu⁹⁵⁷.

Bu ipuçları kısa zaman içerisinde İngilizler ile Ali Dinar arasındaki husu- metin keskinleşeceğini göstermekteydi. Ekim ayında Ali Dinar'ın davranışları ile ilgili Ramleh'ten gönderilen raporda, Ali Dinar'ın sebepsiz yere (İngilizlerin yönetiminin bakış açısı ile) hayvanlara uygulanan karantina meselesiyle ilgili, Kordofan Hükûmeti ile bir yazışma başlattığından söz ediliyordu. Aynı raporda Mısır Genel Komutanı'na, Ali Dinar'ın daha öncekinden farklı bir üslup kullanarak yazdığı mektuba göre, onun sınırları değiştirmek niyetinde olduğunun anlaşıldığını bildirmekteydi. Bu amaçla Rizeigat'a (Sudan Dar-

⁹⁵⁴ Kartum Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan Şeyh Sunusi ile Ali Dinar arasında gerçekleştirilen ve 30 adet dokümanın neşrinden oluşan bir çalışma bu iki liderin ilişkileri hakkında önemlidir. Bkz: Jay Spaulding, Lidwien Kapteijns, *An Islamic Alliance Ali Dinar and the Sanusiyya 1906–1916*, Northwestern University Press, 1994.

⁹⁵⁵ TNA, FO, 371/2671, 135727/numarasız, Reginald Wingate'den Edward Grey'e.

⁹⁵⁶ TNA, FO, 371/2354, 128587/97, 9 Eylül 1915, McMahon'dan Edward Grey'e.

⁹⁵⁷ Aynı belge.

fur'unda, İngiliz temsilcisine) kesin bir uyarı gönderen Kahire'deki İngiliz yönetimi, tedbir almaya çalışıyordu⁹⁵⁸. Bu arada Sunusi taraftarı bir grubun Said el-Sunni isimli bir-reisin vesayeti altında Cebel Mağdab'a geldiği ve Ali Dinar'ın bu guruba selamlarını ve hediyeler gönderdiği bildiriliyordu. Bu grubun Ali Dinar ile Şeyh Sunusi arasında aracılık yapmak üzere gönderilmiş olabileceği ve Ali Dinar'a cephane sağlanması için diğer bazı bölge liderlerinin aracılık yapmakta olduğu belirtiliyordu⁹⁵⁹. Bu tespitin yapılması yani Ali Dinar'ın sınır değişikliği yapmak için hazırlıkta olduğunun anlaşılmasıyla, durum derhal Fransız ve İtalyan elçilerine birer yazı ile İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından bildirilmişti. Ancak ilginç bir şekilde bu her iki yazıda da yukarıdaki raporda Ali Dinar'ın sözünü ettiğimiz üslup değişikliği ile kaleme aldığı mektuplardan ve Rizeigat'a gönderdiği ultimatomdan söz edilmesine rağmen Şeyh Sunusi ile gerçekleştirmesi muhtemel ittifaktan söz edilmiyor⁹⁶⁰. Gerçekten de Ali Dinar Mısır Sudanının önemli dinî reislerinden Şerif Yusuf el-Hindî'ye yazdığı mektupta Şeyh Sunusi ve Türklerle olan bağıni anlatıyordu. Kendisine Safer ayında Ghais Abû Kurayem mahiyetinde 2.500 mavzer ve 400 kasa cephane gönderdiklerini, ayrıca Osmanlı Sultanından ulaşan fermanda kendilerine daha fazla silah ve mühimmat içeren bir kervanın gönderileceğinin zikredildiğini bildiriyordu. Bu mektubu Şerif Yusuf el-Hindî'ye götüren ulak Kordofan'ın batısında İngilizler tarafından yakalanmıştı. Sorgusunda Emir'in mektubunda yazdığı bilgiyi doğrulamış ancak Sunusi'den gelen silah ve mühimmat kervanında 260 tüfekte 2 sandık mühimmat olduğunun tahmin edildiğini söylemişti⁹⁶¹.

Diğer taraftan aldığı heyecanlı mektuplar yanında sözü edilen hoşnutsuzlukların da etkisiyle Emir, Serdar'a (Wingate) karşı kullandığı yazışma uslubunun tonunu giderek arttırıyordu. 22 Nisan 1915'te yazdığı Mısır Hıdîvi'nin değiştirilerek Hüseyin Kamil'in atanmasının ne denli haksızlık olduğunu yazdığı mektubunun sonunda giderek sertleşen tonuyla "...senden korkmuyorum, Allah adına ve onun yardımıyla seninle savaşaacağım..." gibi açık tehditlerle bitiriyordu.

Aradan geçen birkaç ay içerisinde İngilizler için kaygı verici boyutlara ulaşan Ali Dinar ile Şeyh Sunusi arasındaki işbirliği, McMahon'un raporuna da konu olmuştu. 23 Aralık 1915'te gönderdiği yazısında Yüksek Komiser McMahon Ali Dinar'ın Şeyh Sunusi'nin durumundan olumsuz etkilendiğini belirtiyordu. Kısa zaman sonra bir askerî operasyonun başlatılacağını ve bu durumun Fransız Hükûmeti'ni de ilgilendireceği belirtiliyordu⁹⁶². Bu nedenle

⁹⁵⁸ TNA, FO, 371/2354, 149032/112, 12 Ekim 1915, McMahon'dan Edward Grey'e.

⁹⁵⁹ Aynı belge.

⁹⁶⁰ TNA, FO, 371/2354, 149032/15, 19 Ekim 1915.

⁹⁶¹ Theobald, a.g.e., s. 162.

⁹⁶² TNA, FO, 371/2354, 196844/811, 23 Aralık 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

McMahon'un verdiği bilgi Fransa'ya iletilmişti⁹⁶³.

Gelişmelerin gidişatı, İngilizlerle Darfur Hâkimi Ali Dinar'ı çarpışmanın eşiğine getirecekti. Kordofan'a sınırı korumak üzere gönderilen İngiliz birliği ile Ali Dinar arasındaki çarpışmaların başlamasından evvel, Ali Dinar'dan meydan okuyan bir mesajın İngiliz yetkililerin ellerine ulaştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bölgede İngilizlerle işbirliği yapan Güneydoğu Sudan Araplarının da (Rizeigat bölgesindeki) Ali Dinar'ın saldırısından korktuğu ve bu nedenle İngilizlere başvurduğu haber veriliyordu. Bununla birlikte Ali Dinar'ın kuvvetlerini bu bölgeye yani Rizeigat Arapları üzerine yönlendirme ihtimaline karşı, sınırdaki Sudan kuvvetlerinin arttırılarak akının Sudan içlerine yönelmesi engellenmeye çalışılıyordu. Diğer taraftan Rizeigat Kabilesi'nin Sudan Hükûmeti'ne sadık olmasından dolayı da bunun yapılması gerektiği vurgulanıyordu⁹⁶⁴. Cihad ilan eden Ali Dinar'dan alınan tehditkâr mesajı merkeze bildiren McMahon, Ali Dinar'ın niyetinin artık mümkün olur olmaz Sudan'a saldırmak olduğunun anlaşıldığını bildiriyordu. Bu nedenle Serdar'ın (Wingate) muhtemelen 29 Şubat 1916 günü hareket ederek Saha kuvvetleri komutanı ile son kararı vermek üzere anlaşmaya varacağı ve Cebel Hella'yı ele geçirmek üzere görevlendirceğini bildiriyordu⁹⁶⁵. Ancak kısa süre içerisinde Ali Dinar'ın hareketlerinin sınır ihlali yönünde geliştiği anlaşılmaktadır. Öyle ki el-Faşer'den (el-Fashir; Kuzeybatı Sudan'da yerleşim yeri) Sudan'daki İngiliz Hükûmeti'nin aldığı çeşitli duyumlara göre Ali Dinar Masalit'e bir askerî operasyon planlamaktaydı. Bunu kanıtlamanın çok zor olduğu düşünülmeyle birlikte, düşman propagandasının (Türk-Alman) burada oldukça aktif olduğu ve bu nedenle bu ihtimalin düşünülmesi gerektiği bildiriliyordu. Bu amaçla Sudan deve birliklerinin Kordofan sınırına gittiği ve Ali Dinar'ı saldırgan bir harekete girişmekten alıkoyacağı umuluyordu⁹⁶⁶.

3- Darfur Yönünde Başlatılan İlk Operasyonlar ve Esas Operasyonların Zamanlaması Meselesi

12 Mart 1916'da McMahon, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafında Wingate'den bir telgraf aldığını ve kendisinin askerî operasyon üzerinde uzlaşılmasından dolayı oldukça memnun olduğunu yazıyordu. Buna göre, Umshanga ve Cebel Hella'yı ele geçirmek üzere birlikler Nahud'u 16 Mart'ta terk edecekti. Serdar (Wingate) ile aralarındaki Darfur ile ilgili görüş birliği çerçevesinde İngilizlerin el-Hella'nın batısına ilerlemek üzere mutlaka hazırlanması gerektiğini düşünüyordu⁹⁶⁷. Bu bağlamda Mısır İngiliz ordusunun

⁹⁶³ TNA, FO, 371/2354, 196844/15/3091, 22 Aralık 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bertie'ye.

⁹⁶⁴ TNA, FO, 371/2354, 23284/101, 6 Şubat 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹⁶⁵ TNA, FO, 371/2671, 38806/144, 29 Şubat 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹⁶⁶ TNA, FO, 371/2354, 198095/818, 24 Aralık 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹⁶⁷ TNA, FO, 371/2671, 47648/175, 12 Mart 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

sahra kuvvetleri (field force) Nahud'u 16 Mart'ta terketmiş ve Umshanga'daki su kuyularını 20 Mart'ta, Cebel Hella'yı ise 21 Mart'ta ele geçirmişti. Birkaç yüz kişiden oluşan yerel Fur Garnizonu tarafından zayıf bir direnme gösterilmişse de kayıpsız olarak buralar ele geçirilmişti. McMahon ilerlemenin ilk adımın başarıya ulaşıldığını merkeze iletmiştir⁹⁶⁸.

Bundan sonra harekete geçen İngiliz birlikleri 9 Nisan'da Abiad'ı ele geçirdiler. Bu İngiliz ileri hareketinin ilk durak noktası olacaktı. İngiliz Sudan ve Mısır yönetimi ile Dışişleri Bakanlığı arasında harekâtın bundan sonraki ilerleyişi ile ilgili başlıca iki sorunun çözümü gerekmektedir. İlki, harekâtın geri kalanını yağmur sezonuna kadar erteleyip ertelememek, ikinci ise İngiliz ilerleyişinden tedirgin olan Fransız Sudanı'nın harekâta razı edilmesi idi.

Öyle ki bu ilk ilerlemenin ardından Fransa'nın büyük bir telaşa kapıldığı görülmekteydi. İngilizlerin üzerine gittiği Ali Dinar eğer Wadai yönünde ilerlerse buradaki yetersiz Fransız kuvvetlerinin mukavemet edemeyeceğinden korkulmaktaydı. Bu bölge Fransız Sudan'ı olarak kabul edilen koloni sahasına girmekteydi. Bu durumu Serdar'a (Wingate) ileten Fransız makamlarına Serdar'ın verdiği cevapta, bu operasyonların önemli su kaynaklarını sıcak mevsim öncesi ele geçirmek amaçlı yapıldığı ve bunun el- Faşer yönünde yapılacak ilerleme için stratejik öneme sahip olduğu bildirilmişti. İlaveten, el- Faşer yönünde daha fazla ilerlemenin Haziran'da muson yağmurları başlamadan pek muhtemel olmadığını, zaten her halükârda eğer Ali Dinar, el- Faşer'i boşaltırsa Cebel Marra'ya çekileceklerini bildiriyorlardı. Bu şekilde Serdar'dan gelen cevabın iletildiği Fransız elçisi, durumu hükûmetine iletmişti. Fransız Hükûmeti el- Faşer'e yapılacak operasyonların ertelenmesinden son derece memnun olduklarını zira Fransız koloni otoritelerinin Wadai konusunda son derece kaygı duyduklarını bildirmişti. Fransız koloni yönetiminden alınan bu cevabı Wingate ile paylaşan McMahon'a Sudan temsilcisi esas operasyonların zamanlamasıyla ilgili (su sıkıntısı ile ilgili) fikrinin beklemek olmadığını yazıyor ancak yapılacak operasyonların zamanını gelişmelerin göstereceğini ve bunu önceden tahmin etmenin zor olduğunu bildiriyordu. Wingate'e göre önemli olan Ali Dinar'ın pasif hale getirilmesi idi ve bunun için de gerekli ilk adım atılmıştı. Wingate muson yağmurlarını beklemeyeceğini söylüyordu⁹⁶⁹.

Buna karşılık Ali Dinar karşı bir harekât için yağmurlu dönemi (Temmuzda başlamaktaydı) beklemek zorundaydı. Zira el-Faşer ile Kordofan arasındaki bölgede susuz hareket etmesi ve Türk subayları ile Sunusilerden yardım beklemesi imkânsızdı. Diğer taraftan Sudan Serdarı (Wingate) bu süreci bekleyerek geçirmenin bazı mahsurları olduğunu düşünüyordu. Öyle ki, Ali Dinar'ın Kordofan kabilelerinin sempatisini kazanarak İngiliz yönetimine

⁹⁶⁸ TNA, FO, 371/2671. 56439/218, 24 Mart 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹⁶⁹ TNA, FO, 371/2671. 75099/16, 19 Nisan 1916, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

karşı bir ayaklanmayı ateşlemesinden ve bunu tüm Sudan'ın takip etmesinden korkuyordu. Bu nedenle Serdar (Wingate) Ali Dinar üzerine yürümeğe Fransız Hükümeti'nin rahatsızlığına rağmen karar verdi⁹⁷⁰.

Ayrıca esas operasyonların (el-Faşer üzerine) başlaması ile ilgili hazırlıkların İngilizler tarafından devam ettirildiği günlerde Darfur Emiri ile Osmanlı Devleti arasındaki bağlantının koptuğu anlaşılmaktadır. Sitemkâr mektubunda Ali Dinar Sultandan (Sultan Muhammed Reşad) ne Mısır, ne Hicaz ne de bir başka yer vasıtasıyla haber alamadığını "*bu nedenle ayıpladığını*" bildiriyordu⁹⁷¹. Bu irtibat kopukluğunun sebebi, çoğunlukla Şeyh Sunusi ve beraberindeki Türk subaylar vasıtasıyla ilerleyen görüşmelerin Mayıs 1915'de İtalya'nın harbe girmesi ve Sunusi'ye karşı İngiltere ve İtalya arasında başlayan işbirliğinin Sunusi'nin hareket alanını daraltmasıydı.

Wingate'in fırsat bulur bulmaz (Darfur bölgesine yönelik) bir hareket planladığı böylesi bir hareketin Fransız çıkar sahasına olası etkileri nedeniyle Fransız yetkililer oldukça tedirgindi. Son operasyonlarda Abiad'ın Sudan kuvvetleri tarafından ele geçirilmesi Fransızları rahatsız etmiş, bu nedenle Fransız elçisi, Kahire Yüksek Komiseri McMahon'u görmeye gelmişti. Bu görüşmede Fransız elçisine yapılan operasyonların tamamıyla savunma amaçlı olduğu ayrıca Ali Dinar üzerine yapılan operasyonlar karşısında Fransa'nın nüfuz bölgesine girmeden el-Faşer'de toplanarak burayı korumanın hedeflendiği belirtilmişti⁹⁷². Ancak operasyonların başlaması ile ilgili olarak Sudan Genel Komutanı Wingate'in yağışlı sezonu beklememe yönündeki fikrinin sadece Fransızları değil aynı zamanda Kahire'deki İngiliz temsilcisi McMahon'u da kaygılandırdığı çıktı⁹⁷³. Yağışlı mevsimin beklendikten sonra ilerlemenin mi yoksa hemen harekete geçmenin daha doğru olacağının Londra'da Askeri İdare Kurulu'na (Army Council)'e sorulduğu anlaşılmaktadır⁹⁷⁴. Bu konuda Askeri İdare Kurulu tarafından alınan karara göre yağışlı mevsimi beklemenin faydalı olabileceği ancak Fransızların güveninin kazanılarak seferin bir an önce yapılmasının daha uygun olacağının kararlaştırıldığı görülmektedir. Zirâ İmirin yenilmesinin yakın gelecekteki organize direnişi tamamıyla çökerteceği düşünülmekteydi⁹⁷⁵. Bu kararın alınması ile Paris'teki İngiliz Elçisi Lord Bertie'ye harekâtın başlatılmasının gerekliliği bildirilmişti⁹⁷⁶. Ayrıca alınan bu

⁹⁷⁰ Ronald Wingate, *Wingate of Sudan, The Life and Times General Sir Reginald Wingate*, John Murray, London, 1955, s. 183-184.

⁹⁷¹ Theobald, a.g.e., s. 181.

⁹⁷² TNA, FO, 371/2671, 75099/16, 19 Nisan 1916, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹⁷³ TNA, FO, 371/2671, 79000/293, 27 Nisan 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹⁷⁴ TNA, FO, 371/2671, 79000/16, 27 Nisan 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan Savaş Bakanlığı'na.

TNA, FO, 371/2671, 81188/0143/938 (M.O.I), 28 Nisan 1916, War Office'ten General Cubitt imzasıyla Dışişleri Bakanlığı'na.

TNA, FO, 371/2671, 81186/16/954, 1 Mayıs 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan Lord Bertie'ye.

karar McMahon'a da bildirilmişti⁹⁷⁷. Askerî İdare Kurulu'nun aldığı karara Fransa'nın da ikna edilmesi gerekiyordu. Bu amaçla The Marquess of Crewe tarafından Lord Bertie'ye yazılan telgraf durumu aydınlatmaktadır. Fransız elçisi ile yaptığı görüşmede Fransa'nın, Ali Dinar üzerine yapılacak bir İngiliz harekâtının kendi bölgelerine Ali Dinar tarafından saldırı yapılmasına neden olacağı yönünde bir tedirginlik içerisinde olduğunun anlaşıldığını, ancak askerî zorunlulukların bu harekâtın geciktirilmeden yapılmasını gerektirdiği belirtiliyordu⁹⁷⁸. İngiliz Askerî İdare Kurulu'nun kararından ve bazı görüşmelerden sonra, Fransa askerî ateşe vasıtasıyla fikir değişikliğini yani tedirginliklerine ve çekincelerine rağmen harekâtı destekleyeceklerini bildirecekti⁹⁷⁹. Fransa'nın İngilizlerin yöneteceği operasyonlara ne şekilde yardım edecekleri konusu 8 Mayıs 1916 günü Paris'teki İngiliz elçisinden gelen ve kendisinin Hükümet yetkilileriyle yaptığı görüşmelerle edindiği bilgilere göre netlik kazanmıştı. Buna göre, Fransızların amacı kendi sınırlarının (Fransız Sudan'ı) korunmasıydı⁹⁸⁰.

Öte yandan operasyonlar hakkında çekincelerini ilerleyen günlerde merkeze bildiren McMahon'a, Fransızların operasyonlara muvafakat ettikleri yönünde bilgi iletilmişti⁹⁸¹. Çekincelerini bir kez daha Edward Grey'e yazan McMahon bu harekâtın lokal Sudan kuvvetleri dışındaki kuvvetleri de içine alarak büyük bir operasyon haline dönüşmesi ihtimalinin getireceği ekonomik ve siyasî endişelerini sıralamaktaydı⁹⁸². Bu gelişmeler ışığında operasyonlar öncesi Ali Dinar'dan Wingate'e gelen iki mektup Ali Dinar'ın İngiltere'ye karşı girdiği operasyonlardaki ruh halini göstermesi bakımından önemlidir:

"Kordofan Komutanı ve Nahud Komiserine,

Sana bildirmeliyim ki, Cihad Allah'ın emridir ve her Müslüman'ın görevidir, bu amaçla ölmek bizim en çok istediğimiz şeydir. Allah ruhları yarattı, biz onun için ruhumuzu tükettik ve biz kazandık. Allah der ki, 'Allah inananlarından ruhlarını ve mal-mülklerini satmasını ister ve onlar cennet için bunları satarlar, bu amaçla savaşır, öldürür ve öldürülürler, gerçek bir söz Kitab-ı Mukaddes, Tevrat ve İncil'de ve Kuran'da bulunmaktadır. Allah'tan başka verdiği sözü gerçekleştirmekte kim daha sadıktır?'⁹⁸³

17 Mayıs 1916 tarihinde ve Serdar'a [Wingate], Ali Dinar oldukça öfkeli ve tam anlamıyla ajite edilmiş olmanın verdiği heyecanla ağır ifadelerle dolu

⁹⁷⁷ TNA, FO, 371/2671, 79000/16/349, 1 Mayıs 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan McMahon'a.

⁹⁷⁸ TNA, FO, 371/2671, 84532/323, 1 Mayıs 1916, Crewe'den Bertie'ye.

⁹⁷⁹ TNA, FO, 371/2671, 84938/6143/938 (M.O.I), 5 Mayıs 1916, War Office'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹⁸⁰ TNA, FO, 371/2671, 84532/323, 1 Mayıs 1916, Bertie'den Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹⁸¹ TNA, FO, 371/2671, 84938/369, 6 Mayıs 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan McMahon'a.

⁹⁸² TNA, FO, 371/2671, 93184/91, 15 Mayıs 1916, McMahon'dan Edward Grey'e.

⁹⁸³ TNA, FO, 371/2671, 91184, 19 Mayıs 1916, El Ubeid'de Reginald Wingate'den Kahire'deki İngiliz temsilciliğine.

bir mektup yazmıştı. Serdar yerine Sir el-Nar (Ateşin Sir 'ü), Zorba, mel'un ve köpek diye başladığı mektubunun bazı kısımlarında şunları söylüyordu;

"Senin resimlerini, dokümanlarını atmaları için yolladığın kılık değiştirmiş vaziyetteki atlı (uçak)⁹⁸⁴, buraya ulaştı. Onlar [dokümanlar] yalanlarla dolu... sen biricik ve her şeye kadir olan Allah'a karşı olan kibrini gösteriyorsun, senin gaddarlığın herkes tarafından bilinir. Sen kimsin, Sen Allah'ın ve onun peygamberinin düşmanısın, sen beni öldürmeye ve Darfur'dan atmaya mı kalkışıyorsun? Benim ruhum Allah'ın ellerindedir, senin ellerinde değil ve benim Darfur'daki otoritem asla senin otoritenle kurulmadı ve senin isteklerin bundan dolayı beni devirmek..." Bu şekilde devam eden ve çok ağır ifadelerin kullanıldığı mektupta Darfur Emiri İngiliz generaline açık şekilde meydan okuyordu⁹⁸⁵.

Mektubun devamında ve diğer mektubunda uzun uzun İslamiyet uğruna cihat edeceğini anlatan Ali Dinar'ın bu mektuplarını yazısının ekine koyan General Wingate Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafında bu mektuplardan Ali Dinar'ın niyetinin kesin olarak anlaşıldığını bildiriyordu. Düşmanın- dan çok daha gerçekçi bir bakış açısıyla Emir'in sahip olduğu kuvvetin (4000–6000 civarındaki piyade eri) ve cephanenin durumunu yazıyordu. Wingate'in düşüncesine göre başkentini kaybeden Ali Dinar'ın çok büyük bir direnç göstermesi olanak dâhilinde görünmüyordu. Bu noktada Sunusiler tarafından bir girişim olabileceğini düşünen İngiliz komutan, Türk liderler yönetimindeki Sunusilerin Ali Dinar ile birleşme ihtimali vukû bulursa merkezî Afrika'da böylesine bir kuvvet ile baş etmek için kuvvetli bir ordu ve güçlü bir sahil organizasyonu gerekebileceğini vurgulamıştı. Ancak böylesine bir toplanma yaz yağmurlarından sonra, su kaynakları Darfur'un kuzeyindeki vahalarda çoğaldığında mümkün olabilirdi. Ayrıca Mısır'ın batısında ele geçirilen esirlerin ifadeleri de göz önüne alındığında kesin olarak anlaşılabılır ki eğer bu plan başarıya ulaşmazsa Ali Dinar'ın kuvvetleri batı sınırındaki Sunusi kuvvetleriyle kolaylıkla birleşebilirdi. Düşmanın moral motivasyonu ile ilgili olarak Türk-Alman kuvvetlerinin ilan ettiği cihadın, Sultan ve askerleri üzerinde etkisinin açık olmasına rağmen, Sudan kuvvetlerinin sadakati İngilizler için şimdilik memnuniyet vericiydi. Sefer öncesi Wingate'in zorlukları sıraladığı yazısında belirttiği bir nokta ise demiryolunun bitişinden el-Faşer'e varışa kadar uzanan mesafedir. Oldukça uzak bir mesafenin kat edilirken özellikle susuz mevsimin de etkisiyle zorluğun artacağını bilen Wingate, bu seferin masraflarının da yıllık Mısır askeri bütçesinden karşılanamaması durumunda İmparatorluk bütçesine yüklenebileceğini belirtiyordu. Ancak yukarıda değinildiği üzere Ali Dinar'ın mektuplarını yeniden hatırlatarak Emir'in İngilizler'nin düşmanları ile

⁹⁸⁴ Metinde "horseman (acropplane)" şeklinde geçmektedir.

⁹⁸⁵ TNA, FO, 371/2671, 135727/15; Ekindeki çeviri mektuplardan.

işbirliği yapma ihtimalinin göz ardı edilmemesi gerektiğini hatırlatıyordu⁹⁸⁶. Ayrıca ilk harcamaların Mısır'daki Hükûmet tarafından Darfur'un ele geçirilebilmesi için yapılacağı ancak burada iyi bir idarenin tesisi için İngiltere'nin desteğine ihtiyaç duyulacağı ve İngiltere ile Mısır arasındaki bağın bunu gerektirdiğini düşünen Wingate, yazısının sonunda seferin her açıdan gerekliliğini ve zorluklarını açıklamış olarak bitiriyordu⁹⁸⁷. Mayıs ayı sonlarına doğru Ali Dinar'ın saf dışı bırakılmasına yönelik ve uzun süredir tartışılan harekât başlatıldı. McMahon Abiad'tan ileri harekâtın başladığını Dışişleri Bakanlığı'na bildirdiği yazısında 23 Mayıs'ta el-Faşer'in ele geçirildiği, Sultanın kaçtığı ve çarpışmalarda Sultanın kuvvetlerinden 100 kişinin öldürüldüğü, İngiliz kuvvetlerinden de 2 ölü 34 yaralı olduğunu bildiriyordu. Sonucun Atina, Bükrüş ve Addis Ababa'ya bildirilmesini istiyordu⁹⁸⁸.

İngiltere'nin Emir Ali Dinar ile giriştiği bu çarpışmalar Türk Başkumandanlığına daha 1 Mayıs 1916'da Hicaz Vali ve Kumandanı Vehib Bey tarafından bildirilmişti. Taif'ten gelen istihbarata göre bölgedeki kuvvetleri İngilizlerin Port Sudan'dan getirdikleri iki vapur Hint ve İngiliz askeri ile takviye edilmişti. Ayrıca Ali Dinar'ın çarpışmalarda İngilizlere büyük zayıat verdiğini öğrenilmişti⁹⁸⁹.

4- el-Faşer'in Ele Geçirilmesinden Sonra Başlayan Operasyonlar, Ali Dinar'ın Vefatı ve Direnişin Sona Ermesi

İngiliz makamları bir taraftan operasyonların maddi yükü hakkında görüşürken bir yandan da askerî operasyonlarına devam ediyorlardı. 12 Kasım 1916'da Serdar (Wingate) Hartum'dan İngiliz kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen askerî operasyon hakkında Dışişleri Bakanlığı'na bilgi veriyordu. Buna göre, Dorsetshire Alayı'ndan Albay H.J. Huddleston 7 Ekim günü Ali Dinar kuvvetleri üzerine bir saldırı yapmak üzere el-Faşer'den harekete geçmişti. Albayın yanında 270 asker, bir İngiliz subay, 10 Mısırlı subay, 4 maksim silah ve 2 top bulunmaktaydı. Albay Huddleston yaklaşık 24 Ekim'de 1916'da Kulme (Dibis'in yaklaşık 45 mil batısında bir yerleşim yeri) üzerine ani bir saldırı yapılmasına karar vermişti. Bu noktada ayrıca Fransız kuvvetleri ile işbirliği yapılması kararlaştırıldı. 26- 31 Ekim 1916 tarihleri arasında Sultan Ali Dinar'ın kampından çok sayıda Bedevî gelerek, bu bölgeye saldırıyı önlemeye çalışmıştı. Albay, Kulme üzerine ani bir baskın yapılmasına ve Dibis'ten ayrılmaya karar verdi. 3 Kasım'da Kulme'ye ulaşan İngiliz kuvvetleri Ali Dinar'ın burayı terk ettiğini gördü. Sugai'ye doğru ilerleyen Ali Dinar'ın kuvvetlerine Albay Huddleston'un kuvvetleri tarafından 5 Kasım öğleden sonra saldırıldı.

⁹⁸⁶ TNA, FO, 371/2671, 91184, 19 Mayıs 1916, El Ubeid'de Reginald Wingate'den Kahire'deki İngiliz temsilciliğine.

⁹⁸⁷ Aynı belge.

⁹⁸⁸ TNA, FO, 371/2671, 100891/401, 27 Mayıs 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹⁸⁹ ATASE, K: 167, D: 728, F: 81, 18 Nisan 1332 (1 Mayıs 1916).

Bu saldırılarda Ali Dinar 6 Kasım 1916 günü öldürüldü. İngilizlerden kayıp olmaksızın, Sudan direnişinin lideri öldürülmüştü⁹⁹⁰. Yapılan saldırının tamamıyla sürpriz bir şekilde geliştiğini anlatan Wingate, Albay Huddleston tarafından başlatılan saldırı sırasındaki kovalamacada kamptan bir mil uzaklıkta diğer Ali Dinar askerlerinin içerisinde Darfur Emirinin cesedinin de bulunduğunu bildirmişti⁹⁹¹. Operasyonlar boyunca sınırlarında tehlikeden muhtar olan Fransa'ya Ali Dinar'ın ölümü elçilik vasıtasıyla haber verildi⁹⁹².

Bu ölüm haberi Osmanlı istihbaratı tarafından "mahrem" kaydıyla bildiriliyordu. İngiliz resmî tebliğine nazaran alınan haberde Darfur Emiri Ali Dinar'ın el-Faşer'in 150 mil güneyinde muharebede öldürülmüş olarak bulunduğu haber veriliyordu⁹⁹³. Ayrıca The Times Gazetesi'nden 1 Kânûn-ı evvel 1916'da alınan haberde "Darfur Emirinin Akıbeti, Sultan Oğullarının Esareti" başlıklarındaki haber tekrarlanıyordu. Bu durum Başkumandanlığa bildirilmişti⁹⁹⁴. Emir'in ölümü haberinin kesinleşmesi üzerine I. Ordu'ya tezkere, II., III., IV., V., VI., Ordulara ise telgraf yoluyla haber veriliyor ve sultanın ruhuna mevlit-i şerif okutulması tavsiye ediliyordu⁹⁹⁵. Gerçekten de Sudan Serdarı Wingate'e Albay Huddleston tarafından Ali Dinar'ın tüm oğullarının teslim olduğu bildirilmişti⁹⁹⁶. Ayrıca Albay Huddleston hayatta kalan bu kişilerin yerel direnişin devamı için bir anlam ifade etmeyeceğini bildiriyordu. İngiliz basınında da Emir'in öldürüldüğü ve Darfur'un fethinin tamamlandığına dair haberlere haritalar ile yer verilmişti⁹⁹⁷.

Ali Dinar'ın ölümünden sonra direnişin ne yönde olacağı İngiliz yetkililerin öncelikli merak konusuydu. Bu bağlamda Serdar'ın teklifi gerekli desteğin sağlanması ve şimdiye kadar gerçekleştirilemeyen Fransa ile işbirliğinin gerçekleştirilmesiydi. Bu sayede iki devlete de düşman olan ve zaman zaman saldırılar düzenleyerek İngilizlerle işbirliği içerisinde olan kabilelere zararlar veren bazı kabilelerin (bu noktada kabile isimleri de veren Serdar Guraan, Zaghawa ve diğer kabileler demektedir) üzerine kararlılıkla gidilmesi ve "gerekli dersin bunlara verilmesi" yönündeydi. Her ne kadar Ali Dinar öldürülmüş olsa da buradaki diğer kabilelere de benzer derslerin verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Buna benzer bir olayın beş gün önce gerçekleştirildiği, Helmit'in kuzeybatısına yapılan bu saldırıda Abiad'ın bir günlük mesafesine kadar girilerek 50 erkeğin öldürüldüğü, yaklaşık 50 kadın ve çocuğun esir edildiği

⁹⁹⁰ TNA, FO, 371/2671, 227491/18, 13 Kasım 1916, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹⁹¹ TNA, FO, 371/2671, 228345/19, 14 Kasım 1916, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

⁹⁹² TNA, FO, 371/2671, 227491/16/2609, 14 Kasım 1916, Dışişleri Bakanlığından Lord Bertie'ye.

⁹⁹³ ATASE, K: 537, D: 2096, F: 67, 17 Teşrin-i sani 1916.

⁹⁹⁴ ATASE, K: 537, D: 2096, F: 67/2.

ATASE, K: 537, D: 2096, F: 67/3, 17 Kânûn-ı evvel 1332 (30 Aralık 1916).

TNA, FO, 371/2671, 241297/50, 30 Kasım 1916, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na, "End of Darfur Campaign, Sultan's sons captured", The Times, 1 Aralık 1916.

"Conquest of Darfur completed, the Ex-Sultan killed", The Times, 14 Kasım 1916.

ve yaklaşık 5000 baş davarın da götürüldüğünü bildiriyordu. Buna benzer olayların yaşanmasını istemeyen Yüksek Komiser Wingate, Ali Dinar'ın da ortadan kaldırılmasından aldığı güçle içlere doğru ilerlemek niyetinde olduğu anlaşılmaktaydı⁹⁹⁸.

Ali Dinar'ın ölümünden sonra Darfur, Sudan Hükûmeti'ne dolayısıyla İngiliz yönetimine girmişti. Mısır'ın güney sınırında 1916 yılında gerçekleştirilen bu çarpışmalar, İngilizlerin gündemini uzun süre meşgul ve tedirgin etmiş ve Ali Dinar'ın hareketi Türk-Alman entrikalarının bir sonucu olarak görülmüştür. Bu amaçla Ali Dinar'ın Darfur Emiriyken cihat çağrısına katılarak İngiliz kuvvetlerine açtığı savaş, Mısır'ın güney sınırındaki askerî operasyonların bir parçasını oluşturmuştur.

⁹⁹⁸ TNA, FO, 371/2671, 229163/20, 15 Kasım 1916, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SAVAŞIN DEVAMI SÜRESİNCE MISIR BAĞLANTILI SİYASİ GELİŞMELER VE OSMANLI DEVLETİ

A. MISIR'DA SUİKAST GİRİŞİMLERİ, SÜRGÜN VE GÖÇLER

1- Hüseyin Kamil'e Suikast Girişimleri

Protoktoranın sakinlikle karşılanması, Mısır'daki İngiliz otoritelerinin tedirginliğini sona erdirmemişti. Zira Cenevre'ye giden Abbas Hilmi Paşa'nın, Osmanlı Devleti ile de işbirliği yaparak Mısır'daki mevcut statükonun bozulması için girişimde bulunmasından korkuluyordu. Abbas Hilmi'nin durumundaki muğlaklık, Hıdivlikten alınmasında uygulanan tek taraflı karar, cephelerde devam eden gelişmelerin seyri, Mısır ve Hint Müslümanlarının ülkede büyük çaplı bir isyana dönüşebilecek herhangi bir harekete girişip girişmeyecekleri gibi konular savaşın başlarında Mısır'daki İngiliz yönetimini meşgul eden sorunlardı.

Diğer taraftan Mısır'ın statüsünü değiştiren ve bir ilki gerçekleştirerek “*Sultan*” da atayan İngiltere'ye karşı Mısır'da varlığı çok da gizli olmayan gayri memnun bir sınıf vardı. Memnun olmayan bu gruplar içerisinde radikal hareketlerin İngilizlerle işbirliği içerisindeki Mısır Sultanına yönelmesi muhtemeldi. Buna dair alınan duyumlarsa hükümlerlik hakları elinden alınmış Abbas Hilmi Paşa'nın böyle bir hareketin planlayıcısı olabileceği yönündeydi. 25 Ocak 1915'de Bern'deki İngiliz elçiliğinden gelen bilgiye göre Abbas Hilmi bazı Mısırlı muhaliflerle (belgede bu kişilerden bahsedilirken genelde hep yapıldığı gibi ajitator ifadesi kullanılmaktadır) görüşmekteydi. Bu bilgi Cenevre'deki İngiliz Konsolosluğu'ndan bildirilmekteydi. Buna göre, Ferid Bey, Muhammed Fahmi, Mısır Meclis-i Şura üyesi Ali el Şemsi, Muhammed Sabit Bey ve Roma'daki Türk Askeri Ataşesi diyalog halindeydiler ve Abbas Hilmi Paşa ile de görüşmekteydiler. Dahası Cenevre konsolosunun edindiği bilgiye göre, Cenevre'ye gönderilen bir İtalyan yetkili bu kişilerin hareketlerini izlemekteydi⁹⁹⁹. İstanbul'daki İtalyan elçisinin Dedeagaç'taki İngiliz yetkili Heathcote'a gönderdiği telgraftan, İstanbul'u henüz terk etmekte olan üç kişinin Mısır Sultanına suikast düzenlemek üzere Mısır'a gidecekleri öğrenilmişti. Bunlardan ilkinin adının Bakî Bey olduğu ikincisinin Saudi yahut Suudî Bey¹⁰⁰⁰, üçüncüsünün Romanya pasaportu taşıyan “*temiz tıraşlı bir Bulgar*” olduğu bildiriliyordu¹⁰⁰¹.

⁹⁹⁹ TNA, FO, 371/2355, 86559/493, 8 Mayıs 1916; Bertie'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁰⁰ İngilizce yazılışı Saudi Bey şeklindedir. Bu nedenle ismin Türkçe karşılığı Saudi yahut Suudî olmasıdır.

¹⁰⁰¹ TNA, FO, 371/2355, 11853/44, 1 Şubat 1915, Rodd'tan Heathcote'a.

Yine Roma Büyükelçisi R. Rodd'un Fransız meslektaşından öğrendiğine göre Roma'daki Türk Askerî Ataşesinin Mısır Genel Komutanı General Maxwell, Kahire Yüksek Kıymetli M. Cheetham ve Kahire'deki İngiliz temsilciliğinin önemli isimlerinden R. Graham'a yapılacak suikastın planlayıcısı olduğunu bildirmekteydi¹⁰⁰². İngiliz muhalifliğini "*entrikacılık*" olarak niteleyen İngiliz belgelerinde bu yönde hareketlerde bulunduğu iddia edilen bazı Mısırlıların hareketleri İtalya'da izlenmekteydi. İtalya'daki Roma Elçisi R. Rodd'un bir polis raporundan edindiği bilgilere göre Muhammed Yeğen Paşa halen Roma'daydı ve Türk-Mısır "*entrikalarını*" yaymak için hareket etmekteydi. Bu bilgilere Muhammed Yeğen Paşa ile bir şahsın arasında geçen konuşmalara kulak misafiri olan İtalyan polisi vasıtasıyla ulaşılmıştı. Sözü edilen İtalyan polisi diyalog esnasında "*Yeni sultanı ortadan kaldırmak, küçük bir kurşunun işi olacak kadar kolaydır*" denildiğini duymuştu¹⁰⁰³. Bu gibi duyumların Londra ile Kahire'deki Yüksek Komiserlik arasında paylaşıldığı ortamda meydana gelecek bir suikast girişimi, dikkatlerin İngilizlerin "*Türk destekçisi, ajitatör*" yahut "*aşırı milliyetçi*" şeklinde isimlendirdiği İngiliz yönetiminden hoşnut olmayan gruba çevrilmesine neden olacaktı. Diğer yandan, Mısır Hıdîvi Abbas Hilmi Paşa tahttan uzaklaştırılıp Mısır üzerindeki hükümlanlık hakları cebri ve tek taraflı bir ilanla Hüseyin Kamil'e intikal ettikten sonra eski Hıdîv yanlıları ve İngiliz karşıtları tarafından istenmeyen Sultan olarak görüldüğü ortadaydı. Milliyetçi duyguların henüz yeraltı çalışmaları şeklinde ilerlediği ve toplu bir harekete dönüşmediği Mısır'da Sultan Hüseyin Kamil'e karşı gerçekleştirilen silahlı saldırı bir anda dikkatleri İngiliz muhaliflerinin üzerine çekmişti. Mansuralı genç bir Mısırlı tarafından gerçekleştirilen silahlı saldırıda Hüseyin Kamil sağ kurtulmuş ve saldırgan tutuklanmıştı¹⁰⁰⁴. Bir gün sonra Londra Royter Ajansı'ndan alınan bilgiye göre saldırgan ifadesinde Hüseyin Kamil'e daha sultan ilan edildiği zaman düzenlenen törende suikast düzenlemek istediğini ancak sokakların çok kalabalık olmasından dolayı bu planını daha müsait bir zamana ertelediğini belirtmişti. Saldırı sırasında Hüseyin Kamil'in arabasındaki bir tahtaya saplanan mermi Sultana zarar vermemişti. Ayrıca yapılan ilk tetkiklerden saldırganın Mansura'daki gizli bir cemaate mensup olduğu tespit edilmişti¹⁰⁰⁵. Muhammed Halil isimindeki saldırgan hakkında Amerikan ve İngiliz basınında da birçok haber çıkmıştı¹⁰⁰⁶. Saldırganın İstanbul'la bağlantılı ve kabadayı davranışlarıyla ta-

¹⁰⁰² TNA, FO, 371/2355, 15458/52, 9 Şubat 1915, Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁰³ TNA, FO, 371/2355, 56365/342, 7 Mayıs 1915, Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁰⁴ "Hüseyin Kamil'e Suikast", *Tanin*, 11 Nisan 1915.

¹⁰⁰⁵ "Hüseyin Kamil'e Suikast; Tafsilat-ı Cedide", *Tanin*, 12 Nisan 1915.

¹⁰⁰⁶ "Attempt to slay Sultan of Egypt", *Los Angeles Times*, 8 Nisan 1915, "Sultan of Egypt is fired at but native's shot goes wild", *The Washington Post*, 9 Nisan 1915, The New York Times saldırı haberi ile birlikte Hıdîvliğin Hüseyin Kamil'e geçişi hakkında bilgiler de veriyordu; "Sultan of Egypt shot at in Kahire", *The New York Times*, 9 Nisan 1915, "Native fails in attempt to kill Sultan of Egypt", *Chicago Daily Tribune*, 9 Nisan 1915, "Sultan of Egypt's escape", *The Manchester Guardian*, 9 Nisan 1915, "An attempt on Sultan Hussein, court martial proceeding", *The Times*, 21 Nisan 1915.

nın birisi hatta muhtemel bir ajan olduğu da iddia edilmiştir¹⁰⁰⁷. Saldırgan bu girişiminden sadece birkaç gün sonra 26 Nisan günü asılarak idam edildi¹⁰⁰⁸. Diğer yandan bu saldırıdan birkaç ay sonra Hüseyin Kamil'e neticesiz bir ikinci saldırı daha yapıldı. Hüseyin Kamil'in arabası caddede seyrederken bir camdan atılan bomba patlamamış ve saldırı kaçmıştı¹⁰⁰⁹. Ancak bu bombalı saldırı ile ilgili olarak Mısır savcılığı Muhammed Necib el-Helbâvi ve Muhammed Şemseddin isimli iki kişiyi suçlu bulmuştu¹⁰¹⁰.

Bu iki saldırının dışında Mısır'ın eski ve yeni yöneticilerinin tehdit edildikleri de anlaşılmaktadır. Bern Elçisi Grant Duff'un bildirdiğine göre iyi giyimli bir şahıs elçiliğe Mısır'ın yeni ve eski sultanına yönelik "*bir düşman*" imzalı ölüm tehdidi mektubu bırakmıştı¹⁰¹¹. Ancak gerek Hüseyin Kamil'e yönelik olan saldırılar gerek tehditlerin kaynağının kim ve ne amaçlı olduğunu söyleyebilmek oldukça zordur. Zira bu saldırıların Mısırlı gençler tarafından yapılmış olması Mısır'daki yerel muhaliflerin bir girişimi olduğunu düşündürmektedir.

2- Tepkisiz Toplumda İngiliz Politikaları: Muhaliflerin Mısır'dan Çıkarılması Girişimi

Mısır'daki İngiliz protektorasının ilan edilmesinin ardından alınan güvenlik tedbirleri çerçevesinde birçok Mısırlı ve bazı Türkler gözaltına alınmıştı. Savaşın ilerleyen dönemlerinde özellikle 1915 yılı sonunda çok sayıda muhalifin "*düşman propagandası yapmak*" ve "*halkı ajite etmek*" iddiasıyla sınır dışı edilmesi gündeme gelmişti. Özellikle Mısır'daki İngiliz istihbarat çalışmaları sonucunda edinilen izlenimler bu konunun gündeme gelmesinde etkili olmuştu. Savaşın bu ilk döneminde Mısır'da İngilizlerin ilan ettiği protektora kitlesel bir tepkinin oluşmaması ve yönetim birimlerinde İngiliz yetkilileri yalnızlaştıracak adımların atılmaması İngiliz yönetimini savaşın başında Türk yöneticilerinin büyük umutlar bağladığı halk desteği konusunda rahatlatmıştı. Ancak özellikle Çanakkale'de devam eden muharebelerin İngiltere'nin umduğundan çok daha uzun sürmesi ve İngiltere için beklenen zaferin bir türlü alınamaması kısacası umulandan kuvvetli olan Türk direnişi Mısır'daki toplumun duygularında yeniden bir değişikliğe yol açarak Türk idaresine bir temayülün ortaya çıkmasına ve İngiltere'ye karşı hoşnutsuzluğun artmasına neden olabilirdi. Bu durumu Kahire'den yazan McMahon "*Mı-*

¹⁰⁰⁷ "The assailant of Egypt's Sultan, possible secret agent", *Observer*, 11 Nisan 1915.

¹⁰⁰⁸ "Sultan of Egypt's assailant hanged", *The Manchester Guardian*, 26 Nisan 1915.

¹⁰⁰⁹ "Hıdiv-i Kazıbe İkinci Bir Saldırı", *İkdâm*, 29 Haziran 1331 (12 Temmuz 1915); Olayın oluş biçimini, Londra kaynaklı ileten Amerikan gazetesi *The New York Times*'de aynı şekilde vermektedir: "Bomb for Egypt's ruler", *The New York Times*, 10 Temmuz 1915.

¹⁰¹⁰ Muhammed Ferid, a.g.e., s. 294.

¹⁰¹¹ TNA, FO, 371/2356, 120007/576, 27 Ağustos 1915, Grant Duff'dan (Bern Elçisi) Dışişleri Bakanlığı'na.

sır Sultanına suikast girişimi” ve *“Gelibolu’daki durumun yarattığı havanın”* Mısır’da halkın durumunu eskiye nazaran daha az memnuniyet verici hale getirdiğini belirtiyordu. Yapılan kovuşturmada böylesine faaliyetlerin bir iki kişi tarafından organize edilmediği tespit edilmişti. Bazı tedbirler alınmasının uygun olacağı hesap edilerek McMahon şunları yazıyordu: *“Bu nedenle politik suçların bastırılması için başka yollar aranmalıdır. Danışmanlarımın fikrine göre birtakım şüpheli Türk ve milliyetçi sempatzanları sınır dışı edilmelidir...”*¹⁰¹². Ancak savaş şartlarında gözaltına alınacak kişilerin ülkedeki hoşnutsuzluğu arttırmasından endişe edildiği için Mısır’da tutulması istenmiyordu. Ayrıca bazı İngiliz bölgelerine (Hindistan-Ceylon (Sri Lanka), Kıbrıs ve Malta için) bu *“şüphelilerin”* gönderilmesi hususunda itirazlar vardı. Bu noktada Mısır Sultanının, İngiltere’nin bu kişiler için en uygun yeri bulacağına inancının güçlü olduğunu da belirten McMahon bu sorunun acil olarak çözümlenebilmesi için merkezin konuyu düşünmesini rica etmekteydi. Sayıları 50–80 arası olan bu *“rejim karşıtı”* ya da *“düşman propagandası”* yapan kişinin sevki için yer bulunmasını rica ediyordu. Ayrıca McMahon Avustralya için itirazın olup olmayacağını öğrenmek istiyor ve Batı Hindistan ya da başka yerlere sevk etmek için bir hazırlığın olup olmadığını soruyordu¹⁰¹³.

Meselenin bundan sonraki sürecinde bu şüphelilerin nereye sevk edileceğinin tespiti için çeşitli yazışmalar yapıldığı görülmektedir. Şüphelilerin sevk edilmesi için ilk olarak düşünülen yerler Cebelitarık ve St. Helena (Saint Helena) idi. İlkın Cebelitarık’a sevki düşünülen şüpheliler için Cebelitarık Valisi’nden görüş sorulmuş¹⁰¹⁴, Cebelitarık Valisi’nden Koloniler Bakanlığı’na gelen telgrafta, buranın Mısırlı şüpheliler için uygun olmadığını zira *“Türk-Alman entrikalarının”* Fas’ta bir İslamî isyan çıkarmak için çalışmakta olduğunu, kendisine Madrid’deki İngiliz elçisinin bildirdiğini yazmaktaydı. Cebelitarık’a gönderilecek bu şüphelilerin böylesine bir faaliyette İngiltere aleyhine tehlikeli olabileceği düşünülmekteydi¹⁰¹⁵. Bunun dışında yarı resmî yazışmalarda bu muhaliflerin Seyşeller ve St. Helena’ya gönderilmeleri için birtakım fikir alışverişinde bulunulduğu anlaşılmaktadır¹⁰¹⁶. St. Helena Valisi’nden gelen cevapta gönderilecek kişilerin düşman tebaası olarak mı gözaltına alınacağı yoksa politik tutuklu olarak mı davranılacağı soruluyor ve gönderilecek kişilerin sosyal statüsünün kendisine bildirilmesi isteniyordu. Zira St. Helena’da kalmaları için uygun bir yer olmadığını düşünüyordu¹⁰¹⁷.

¹⁰¹² TNA, FO, 371/2357, 132200/529, 15 Eylül 1915, McMahon’dan Dışişleri Bakanlığı’na.

¹⁰¹³ Aynı Belge.

¹⁰¹⁴ TNA, FO, 371/2357, 133223/numarasız, 17 Eylül 1915, Bonar Law’dan (Koloniler Sekreteri) Cebelitarık Valisi’ne.

¹⁰¹⁵ TNA, FO, 371/2357, 135634/numarasız, 21 Eylül 1915, Cebelitarık Valisi Miles’dan Bonar Law’a. Meseleyle dair bir takım yazışmalar Koloniler Bürosunun yazışmalarında da göze çarpmaktadır. TNA, CO, 323/676/27, 43329, s. 209–217.

¹⁰¹⁶ TNA, FO, 371/2357, 136691/43749/S/1915, 22 Eylül 1915, Bonar Law’dan Dışişleri Bakanlığı’na.

¹⁰¹⁷ TNA, FO, 371/2357, 135634/numarasız, 22 Eylül 1915, St. Helena Valisi Cordeaux’dan Bonar Law’a

Yazışmaların devamı sürecinde Dışişleri Bakanlığı McMahon'a mesele çöğ çok acil ise bu şüphelileri Cebelitarık'a gönderebileceğini bu arada bulunacak kalıcı yere daha sonra bu kişilerin sevk edilebileceğini bildiriyordu¹⁰¹⁸. McMahon'un bunlarla ilgili verdiği cevapta bu kişilere savaş esiri olarak davranılabileceğini ancak bu kişilerin sadece bir politik şüpheli olduğundan çok sert davranılmasına gerek olmadığını ve onların İngiltere'deki düşman tebaası sivillerle eş statüde tutulabileceğini bildiriyordu. Ayrıca meselenin bu denli acele olmadığını ancak onların bir an önce Mısır'dan gönderilmesinin yerinde olacağını düşünüyordu¹⁰¹⁹.

Bu arada Koloniler sekreterliğinin yer arayışı devam ediyordu. Fikir alış-verişleri sürerken bu kişilerin gönderilebileceği yerler arasına Bermuda Adaları da katılmıştı¹⁰²⁰. Bu politik şüphelilerin İngiltere'ye gönderilmesinin iklim ve diğer nedenlerden ötürü uygun olmadığını ve onların burada nasıl tutulacağını bilinememesinden ötürü St. Helena veya Bermuda Adalarının daha uygun olacağı düşünülüyordu. Ancak 1 Ekim 1915'de McMahon'a gönderilen telgrafta Koloniler Bakanlığı'nın bu kişilerin St. Helena'ya gönderilmesi üzerinde anlaştıkları bildiriliyordu¹⁰²¹. Güney Atlantik'teki İngiliz sömürgesi bu ada, dünyanın hemen her yerinden izole edilmiş bir yerd. Waterloo'da İngilizlere yenilen Napoléon'un İngilizlerce burada esir olarak tutulması adanın bu coğrafi konumu nedeniyle tesadüf değildi. Daha evvel Elbe Adası'ndan kaçmayı başaran Napoléon, ölümüne değin harp esiri olarak, St. Helena'da tutulmuştu¹⁰²². Mısırlı İngiliz karşıtlarının (Türk sempatzanlarının) Mısır'dan buraya gönderilecekleri bildirildiğinde St. Helena Valisi buradaki fiziki şartlardan söz ederken en uygun yerin, Ladder Hill denen yerdeki beş adet küçük tek kişilik oda ile üç büyük baraka odasının olduğu, ancak burada hiçbir mobilya ve düzgün ekipmanın olmadığını bildiriyordu¹⁰²³. Bu meselenin halledilmesiyle ilgili yazışmalardan anlıyoruz ki, bu "*şüphelilerin*" nakli ve her türlü masrafları Mısır Hükümeti tarafından karşılanacaktı¹⁰²⁴. Bir ara sevkıyatın Hüseyin Kamil'e yapılan saldırı ile saldırıyı gerçekleştiren kişinin yargılanmasının sonucunun alınmasına kadar ertelendiği anlaşılmaktadır¹⁰²⁵.

¹⁰¹⁸ TNA, FO, 371/2357, 135634/710, 23 Eylül 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan McMahon'a.

¹⁰¹⁹ TNA, FO, 371/2357, 135634/numarasız, 22 Eylül 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰²⁰ TNA, FO, 371/2357, 140998/577, 30 Eylül 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰²¹ TNA, FO, 371/2357, 141783/577, 1 Ekim 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan McMahon'a.

¹⁰²² Adada görev yapan İngiliz valilerinden olan E.L. Jackson tarafından adanın coğrafyası ve tarihi üzerine yazılan kitapta resimler adanın fiziki koşullarını göstermektedir. Bkz; E.L. Jackson, Saint Helena: The Historic Island, from its Discovery to the Present Date, Ward Lock & Co-Limited, (London, New York and Melbourne), 1903.

¹⁰²³ TNA, FO, 371/2357, 143390/numarasız, 5 Ekim 1915, Cordeaux'dan Bonar Law'a.

¹⁰²⁴ TNA, FO, 371/2357, 144908/45794/1915, 5 Ekim 1915, Koloniler Sekreterliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰²⁵ TNA, FO, 371/2357, 149143/607, 12 Ekim 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

Bu arada, St. Helena Valiliği ile merkez arasında gelmesi beklenen 40- 50 kişilik grubun¹⁰²⁶ kalacağı yerin hazırlıkları devam etmekteydi. St. Helena'nın İngiliz valisi ısrarla gelecek kişilerin sosyal statülerini sorgulamaktaydı. Zira kalmaları planlanan yerdeki binalarda mobilya ve eşya olmaması onların sosyal statüleriyle orantılı olarak temin edilecek ya da basit esirlerin kaldığı kamplardaki gibi olacaktı¹⁰²⁷. Durum McMahon'dan sorulurken nakledilecek kişilerin ordu mensubu olup olmadığı soruluyor ve *"bu statüye göre gerekli mobilya ve diğer gereksinim maddelerinin"* temin edileceği bildiriliyordu¹⁰²⁸. McMahon, verdiği cevapta bunların çoğunluğunu avukatların oluşturduğunu, ayrıca öğretmen, öğrencilerin de bulunduğunu belirtiyor, Mısır'da bunlara birinci sınıf savaş esiri olarak davranıldığı ve sigara içmelerine izin vermek gibi olağanüstü ayrıcalıklara sahip olduklarını belirtiyordu. Diğer yandan bunlar için temin edilecek mobilyaların *"officers scala"* yani devlet görevlileri seviyesine uygun olmasını ancak çok yüksek standartlarda olmasının gerekli olmadığını yazıyordu¹⁰²⁹. Bu arada *"şüphelilerin"* yeniden ani bir şekilde Ceblitark'a sevk edilip edilemeyeceğini soran McMahon'un bunu ne amaçla yaptığı anlaşılammıştır¹⁰³⁰. Bu ani çıkışla birlikte St. Helena'ya ekipmanların yola çıkarıldığı ve bunun ücretinin £1200 olduğunu ayrıca kişin bu esirlerin kalabilmeleri için *"New Longwood House"* isimli yerin ev olarak kullanılabilmesi için £150 değerle anlaşmak için çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır¹⁰³¹. Ayrıca ekipmanlar için ödenecek miktarın £1.464'den fazla olacağı belirtiliyor ve gerek ekipman ve gerekse bunların nakli için gerekli miktarla ilgili son kararını bildirmesi Kahire'den isteniyordu¹⁰³². Mısır Hükümeti'nin bu miktarı kabul etmesi ile *"şüphelilerin"* nakledilmesi önünde hiç engel kalmıyordu¹⁰³³. İngilizlerin en ünlü esirlerinden biri olan Napoléon'un da hapsedildiği Longwood House isimli yerin denizden yüksekliğinin 2000 m olması bu *"şüphelilerin"* mümkün olduğunca izole edilebilmesi için İngilizlerin azami çaba gösterdiklerini göstermektedir¹⁰³⁴. Ancak belgelere yansıdığı kadarıyla tüm bu hazırlıklardan sonra Mısır'dan buraya *"şüpheli"* Mısırlıların gönderilmesinden vazgeçildiği anlaşılmaktadır. Belgelere yansımayan bu vazgeçmenin al-

¹⁰²⁶ İlk başlarda rakam 80 civarında söz edilirken daha sonra 40-50 olarak zikredilmiştir.

¹⁰²⁷ TNA, FO, 371/2357, 152956/numarasız, 12 Ekim 1915, Cordeaux'dan Koloniler Sekreterliğine; Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'de yaşayan düşman devletler tebaasının esir kamplarına alındığı bilinmektedir. Sivil esir kamplarındaki günlük yaşam ve buradaki koşullar hakkında bilgi için bkz: Ali Özyay, *Modern Tarihin İlk Sivil Esir Kampı; Knockaloe ve Meçhul Türkler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008.

¹⁰²⁸ TNA, FO, 371/2357, 152956/795, 19 Ekim 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan McMahon'a.

¹⁰²⁹ TNA, FO, 371/2357, 1155205/630, 21 Ekim 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰³⁰ TNA, FO, 371/2357, 164075/858, 5 Kasım 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰³¹ TNA, FO, 371/2357, 181870/939, 3 Aralık 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan McMahon'a.

¹⁰³² TNA, FO, 371/2357, 187487/15, 11 Aralık 1915, Dışişleri Bakanlığından McMahon'a.

¹⁰³³ TNA, FO, 371/2357, 190532/776, 14 Kasım 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰³⁴ E.L Jackson, a.g.e., s. 136.

tındaki sebepler, şüphelilerin Mısır'dan çıkarılması için ilk defa McMahon'un merkez ile iletişim kurduğu 1915 yılı sonundaki konjonktürün, şüphelilerin nereye ve nasıl nakledilecekleri arayışları ile geçen bir yılın ardından 1917 yılı Ocak ayında (şüphelilerin St. Helena'ya naklinden vazgeçildiği dönem) tamamen İngiltere lehine değişmiş olması olmalıdır. Yani Çanakkale'de büyük bir yenilgi alan İtilaf Devletlerine karşı bu sonuca rağmen Mısır'da ve diğer kolonilerde herhangi bir büyük başkaldırının ortaya çıkmaması "*şüphelilerin*" zannedildiği kadar tehlikeli olmadıkları kanaatini doğurmuş olmalıdır.

Diğer taraftan Mısır tarihi için trajik olan yanı ise gözaltındaki "*Şüpheli Mısırlıların*" sürgün edilmesi için St. Helena'da yapılan harcamaların ödemesi ile ilgili hesapların Mısır'daki İngiliz temsilciliği ile Crown Agent isimli kuruluş arasında yapılmasıdır¹⁰³⁵. Ayrıca St. Helena'da yapılan hazırlıkların boşa gitmemesi için her yol denenmişti. Burada hazırlanan mobilya ve diğer ekipmanların satılmasından oldukça düşük bir gelir elde edileceği düşünülerek, bunların Afrika ya da başka yerlerden getirilecek esirler için kullanılması gündeme gelmişti¹⁰³⁶. Ancak bu da gerçekleştirilmemiş ve buradaki kulübe ve ekipmanların satılması için direktif verilmişti¹⁰³⁷.

3- Mısır'a Yahudilerin Göçü ve Buradaki Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin daha savaşa girmesinden evvel İmparatorluk sınırları içerisinde yaşayan ve savaştığı devletlere mensup olan kişilerin haklarının korunması için bazı adımlar atılmaya çalışılmaktaydı. Özellikle 1917'ye kadar dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan ancak müstakil ve milli bir devlet kurma şansını yakalayamayan Yahudilerin durumu daha savaşın başlamasından evvel gündeme gelmişti. Bu bağlamda Filistin'e Rus İmparatoru Nicolas I. döneminde yerleştirilen bu Yahudilerin durumları ile ilgili gelişmeler de Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden evvel başlamıştı. Berlin Siyonist Komitesi'nin 29 Nisan 1914'de İstanbul'dan isteği de Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı savaşa girmesi durumunda tarafsız kalacak olan Filistin'deki Rusya Yahudilerinin haklarının korunması ve saldırılara karşı müdafaa edilmeleri idi¹⁰³⁸. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte Filistin'de yaşayan, Rusya'dan göç ettirilerek yerleştirilen ve sayıları 80.000 civarında olan Yahudi'nin Türk otoriteler tarafından sınır dışı edileceğine dair alınan duyurular bir süre sonra (İngiliz propagandalarının da etkisiyle) kitlesel bir göç hareketine dönüşmüştü. Aslında gerek Filistin'deki gerekse Osmanlı coğ-

¹⁰³⁵ TNA, FO, 371/2390, 3020/60527/16, 3 Ocak 1917, Koloniler Sekreterliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰³⁶ TNA, FO, 371/2390, 37161/7553/1917, 16 Şubat 1917, Koloniler Sekreterliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰³⁷ TNA, FO, 371/2390, 45114/10159/1917, 1 Mart 1917, Koloniler Sekreterliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰³⁸ BOA, HR.SYS., 2334/1, 29 Nisan 1914.

rafyasındaki diğer bölgelerde Yahudilerin savaşın başlamasından evvel ve savaşın devamı süresince mensubu olduğu devlet aleyhinde geniş bir casusluk ve propaganda faaliyetleri yürüttüğü görülmektedir¹⁰³⁹. Cemal Paşa'nın merkeze gönderdiği bir raporda bu durum açık şekilde dile getirilmekteydi. Öyle ki, Rum ve Yahudiler vasıtasıyla geniş çaplı bir hafiye teşkilatı vücuda getirildiğini Cemal Paşa bildiriyordu¹⁰⁴⁰. Aslında casusluk endişesi ile sivil tebaanın toplama kamplarında esir hayatı yaşatılması uygulaması bu savaşta İngiliz Hükûmeti'nin uyguladığı bir yöntemdi. Man Adası'nda toplanan muharip devlet mensuplarının göze çarpan tek suçları İngiltere'nin savaşa girdiği devletlerden birine mensup olmaktı¹⁰⁴¹. Oysaki Osmanlı tebaası Yahudilerin zikre şayan pek çok zararlı faaliyetleri tespit ediliyordu. Suriye ve Filistin'de Cemal Paşa'nın Kanal Harekâtı öncesi hazırlıkları süresince, tüm halka yüklediği bazı yükümlülükler tabi olarak Yahudilere de yüklenmesine rağmen, bu durum sadece Yahudilere verilen bir ceza gibi gösterilerek İtilaf devletleri basınında Filistin'de Yahudilerin durumları hakkında velveleli bir propaganda yapılmıştı. Hatta bu durum Osmanlı makamları tarafından da tespit edilirken Osmanlı Devleti ile savaş halinde bulunan ülkelerin vatandaşlığına mensup Filistin'deki Yahudilerin durumları hakkında düşman ve tarafsız devletlerin basınında yazılan Osmanlı aleyhindeki yazıların nedeninin bu basının büyük bir bölümünü ellerinde bulunduran Yahudilerin çalışmaları olduğu üzerinde durulmuştu¹⁰⁴². Tüm dünya basınında bu velveleli propagandalar yapılırken, İstanbul'un aldığı bazı haberlere göre Yahudiler Doğu Galiciya'da Rus Kumandanlığı tarafından ikametlerini boşaltmaya zorlanıyorlardı. Burada yaşayan Yahudilerin çarpışma hattının ötesine gitmeleri emredildiği ve onları kalın olarak kullanarak ilerlemelerini gizlemeye çalıştıkları ve burada meydana gelecek her şeyin sorumluluğunun Rusya'ya ait olacağı yönündeki Avusturya-Macaristan Devleti'nin notasından öyle anlaşılıyor ki, Rusya'nın haklarını savunur görüldüğü Yahudilerin hayatları onlar için pek de önemli değildi¹⁰⁴³.

Yahudilerin Filistin'den Mısır'a göç etmeye başlamasıyla İskenderiye'de çok sayıda Yahudi mültecinin barınma ve iâşe sorunu ortaya çıkmıştı. Öyle ki,

¹⁰³⁹ Bu konuda pek çok örnek içerisinde bazıları dikkat çekmektedir. İstanbul'da ikamet eden Selanik doğumlu Osmanlı tebaasından bazı Yahudilerin Osmanlı pasaportu ile Avusturya ve Almanya'ya, seyahat edebildikleri öğrenilmişti. Aynı zamanda Selanik doğumlu olmaları sayesinde Yunanlı oldukları iddiasıyla Yunan pasaportuna sahip olabildikleri bu sayede Fransa, İtalya ve diğer muharip devletlere gidip geldikleri ve bu kişilerin casusluk yapmalarının büyük ihtimal olduğu bu nedenle şebhenderliklerin bu kişiler hakkında dikkatli olmaları gerektiği hakkında talimat verilmesi bildirilmişti. BOA, HR.SYS, 2267/6, 14 Mart 1916; "Arapça Bir Mektubun Tercümesi" olarak kayıtlara giren bir diğer belgede ise Mısır'ın durumu ile ilgili olarak şu ifadeler dikkat çekmektedir; "Rum, Ermeni, Kıpti ve Yahudiler Müslümanlar aleyhinde casusluk etmekte olup hepsi Türkler aleyhindedirler. Peyaman düşmandırlar." ATASE, K: 512, D: 2002, F: 28, B: 1.

¹⁰⁴⁰ ATASE, K: 165, D: 721, F: 2/1, 23 Eylül 1331 (6 Ekim 1915).

¹⁰⁴¹ Özuyar, a.g.e.

¹⁰⁴² BOA, HR.SYS, 2408/39, 15 Nisan 1915.

¹⁰⁴³ BOA, HR.SYS, 2407/26, 13 Mart 1915.

Rus Dışişleri Bakanının İngiliz elçisine verdiği bilgiye göre sayıları 80.000 civarında olan Yahudilerin Rusya'ya sevklerinin zor olacağını göz önüne alınması ve Rusya kışına dayanamayacakları düşünülerek kış geçene kadar Mısır'da misafir edilip edilemeyecekleri soruluyordu¹⁰⁴⁴. Suriye ve Filistin'den 600'ün üzerinde Yahudi mültecinin İskenderiye'ye ulaştığını bildiren McMahon, mültecilerin kalacakları yer ve sağlık durumları hakkında bilgi verirken bu konularda ciddi sıkıntılar olduğunu bildiriyordu. Ekonomik darlığın yol açtığı sıkıntılar yüzünden ödeneklerde kesilmeler olduğu hükümet ve özel girişimcilerin yatırımlarının durma noktasında olduğunu, işsizliğin ve darlığın hat safhada olduğu; Kahire ve İskenderiye'de 5000 kişinin sadece yaşamını idame ettirecek kadar ücretle çalıştırıldığı ve böyle bir ortamda yabancılara yapılan yardımların eleştirildiğini bildiriyordu. Söz konusu ortamda Rusya Hükûmeti'nin önerisi olan "*mültecilerin Mısır'da misafir edilmesi*" fikrine sıcak bakmadıklarını bildiriyordu¹⁰⁴⁵. Bu durum netleşmesiyle Filistin'den göç eden Yahudilerin Mısır'dan başka bir yere nakledilmesi gündeme gelmişti. Mısır'dan nakledilecek Yahudilerin nerelere yerleştirilebilecekleri konusu gündeme geldiğinde McMahon merkeze gönderdiği bir telgrafında Yahudilerin yerleştirilebileceği yerler olarak Kıbrıs ve Selanik'i önermiştir. McMahon Kıbrıs'ta Marco ve Guklia isimli iki yerin boş ve Yahudi yerleşimi için olduğunu, ayrıca Selanik'in de Rusya'ya yakın olması nedeniyle bu göçmenlerin iskânına müsait olduğunu bildiriyordu¹⁰⁴⁶. Bu öneriyi Rusya'daki İngiliz elçisine bildiren İngiliz Dışişleri Bakanlığı aynı zamanda Yunan Hükûmeti'ne de bilgi vererek Selanik'e göç etme ihtimaline karşı Yunan Hükûmeti'nin hazır olması gerektiğini bildiriyordu¹⁰⁴⁷. Atina'dan gelen cevapta Selanik'in hali hazırda Yahudi göçmenlerin istilası ile karşı karşıya kaldığını belirtilerek bu görüşe sıcak bakmadıkları bildiriyordu¹⁰⁴⁸.

Diğer taraftan Kıbrıs ile öneriyle ilgili İngiltere'nin Koloniler Bakanlığı tarafından hazırlanan bir raporla Yahudi göçü için uygun olmadığı açıklanıyordu. Bu raporda Yahudilerin Kıbrıs'a gönderilmesi ile ilgili önerinin uygun olmadığı zira adadaki Grek-Hristiyan halkın Yahudilere karşı kötü muamele etmesi durumunda Yahudilerin burada büyük acılarla karşılaşabilecekleri, ayrıca Kıbrıs'ta 1911 sayımlarına göre sadece 193 Yahudi olduğunun tespit edildiği ekleniyordu¹⁰⁴⁹. Selanik ve Kıbrıs'a Yahudilerin gönderildiği duyumlarını alan Jewish Chronicle editörünün İngiliz Parlamentosundan bir milletvekiline (Neil Primrose) mektup yazarak durumu sorduğu görülmektedir¹⁰⁵⁰.

¹⁰⁴⁴ TNA, FO, 371/2355, 4430/46, 12 Ocak 1915, Buchanan'dan Edward Grey'e.

¹⁰⁴⁵ TNA, FO, 371/2355, 6109/20, 16 Ocak 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁴⁶ TNA, FO, 371/2355, 10400/28, 28 Ocak 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁴⁷ TNA, FO, 371/2355, 10400/15, 30 Ocak 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan Buchanan'a.

¹⁰⁴⁸ TNA, FO, 371/2355, 11747/57, 30 Ocak 1915, F. Elliot'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁴⁹ TNA, FO, 371/2355, 12868/4887/1915, 2 Şubat 1915, Koloniler Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁵⁰ TNA, FO, 371/2355, 16097, 9 Şubat 1915.

Sayıları İskenderiye’de gittikçe artan Yahudilerin nerede tutulacaklarıyla ilgili olarak devam eden müzakerelerde özellikle McMahon’un Selanik ya da Kıbrıs önerisine çeşitli sebeplerle olumsuz bakılması üzerine yeni yerler arandığı anlaşılmaktadır. Bu amaçla Dışişleri Bakanlığı tarafından, geçici olmak üzere Doğu Afrika’da Yahudiler için bir sığınma yeri tesis edilebileceği düşünülmüş ve bu konudaki düşünceler öğrenilmek üzere Koloniler Bakanlığı’na bildirilmişti¹⁰⁵¹. Ancak Koloniler Bakanlığı verdiği cevapta buraya Yahudilerin geçici olarak dahi nakledilmesinin bölgedeki protektora ya rağmen uygun olmayacağını belirtmekteydi. Zirâ 1906’da bu bölgede (Doğu Afrika) ilan edilen protektoranın yönetiminde halen tam anlamıyla sistematize edilemediği düşünülmekteydi, yani Yahudilerin bu bölgeye nakledilmesi uygun görülüyordu¹⁰⁵².

Yahudilerin yerleştirilmesi için uygun bir yer bulunamamakla birlikte dünyanın çeşitli yerlerindeki Yahudi örgütleri tarafından toplanan yardımların buradaki mültecilere gönderildiği anlaşılmaktadır. Ancak başlangıçta yer aranan ve Mısır’dan bir an evvel nakledilmek istenen Yahudilerin İngiliz ordusu için faydalı olacağı düşünülmüş olmalı ki, bunlardan gönüllü askerî birlikler oluşturulmasına karar verilmiştir. Yahudilerin manevi ve maddi varlıkları ile İngiltere’ye yardım etme istekleri, askere ihtiyaç duyan İngiltere için değerlendirilebilecek bir fırsat olmuştur. Yahudilerin komutanlığına verilen J.H. Patterson, Mısır’a ulaştığında bu Yahudilerin “*Jewish Legion*” ya da “*Zion Mule Corps*” adıyla nasıl eğitildiklerini ve daha sonra da Çanakkale Cephesi’nde Osmanlı Devleti’ne karşı nasıl savaştıklarını anlatmaktadır. İskenderiye’ye varmasından sonra Yahudi birliğini eğitecek bir komutan arayan General Maxwell’in kendisine bu görevi vermesinden son derece mutlu olan Patterson, çocukluğundan beri sempati duyduğu bu milletin başında bulunma şansını yakaladığında duyduğu mutluluğu anılarında yazmaktadır. Bu göreve atanmasından sonra Yahudi topluluğunun ileri gelenleriyle içlerinde Grand Rabbi (Profesör Raphael della Pergola)’nın da bulunduğu kişilerle iletişime geçtiğini ve kendisine her türlü yardım için ellerinden geleni yaptıklarını anlatmaktaydı¹⁰⁵³. Birliklerin taksimi ve teçhizi gibi konularda gözlemlerini sıkı bir Yahudi sempatizanlığı ile anlatan Patterson, Yahudi birliklerindeki askerlere Süveyş Kanalı saldırısında Türk birliklerinin geride bıraktıkları teçhizatları verdiklerini yazmaktadır¹⁰⁵⁴. Patterson bu birliklerin İngilizler yanında savaşmasının Yahudi dünyasının İtilaf Devletlerine olan sempatisini arttırdığını düşünmektedir. Gelibolu’daki çarpışmalara gönderilen bu birlik Temmuz 1915 sonlarında yarısını kaybetmiş olarak İskenderiye’ye ulaşmıştı¹⁰⁵⁵.

¹⁰⁵¹ TNA, FO, 371/2355, 17919/15, 18 Şubat 1915, Dışişleri Bakanlığı’ndan Colonial Office’ce.

¹⁰⁵² TNA, FO, 371/2355, 21158/8173/1915, 23 Şubat 1915, Koloniler Bakanlığı’ndan Dışişleri Bakanlığı’na.

¹⁰⁵³ J.H. Patterson, *With the Zionists in Gallipoli*, George H. Doran Company, New York, 1916, s. 46–49.

¹⁰⁵⁴ Patterson, a.g.e., s. 48.

¹⁰⁵⁵ Patterson, a.g.e., s. 222.

Çanakkale Cephesi'nden sonra Yahudi birliğinin Filistin'deki muharebelerde Türk kuvvetlerine karşı savaştıkları anlaşılmaktadır. Bu amaçla İngiliz ordusunun bir parçası olarak görevlendirilmelerini isteyen ünlü Siyonist Jabotinsky'nin Başbakan Lyold George'a 1917'de gönderdiği bir mektuptan bu birlik hakkında ayrıntılı bilgiler öğrenilmektedir¹⁰⁵⁶. Jabotinsky Yahudi birliklerinin Gelibolu'da hizmetleri göz önüne alınarak Filistin ve Mısır'da Türklere karşı yapılan harekâtlarda bu birliklere görev verilmesini istemekteydi. Filistin ve Mısır'da nasıl hizmet edebileceklerine dair verdiği planın ana hatları şu şekildeydi; 1- Filistin ve Mısır'da Yahudi alayı kurulmalıdır. 2- Yahudi Alayı şu şekilde oluşturulmalıdır: a- İngiltere'deki, Mısır'daki ve diğer yönetim alanlarındaki Rusya Yahudilerinin gönüllü alımı ile ya da diğer metotlarla listelenmelidir. b- Fransa'daki Rusya Yahudileri gönüllü asker olarak listelenmelidir ve tarafsız ülkelerdekiler de düşünülebilir. c- İngiliz vatandaşları olanlar da bu birimde gönüllü olarak görev almalıdır. Bu Yahudi birliğinin çekirdeğinin ise şu şekilde oluşturulmasını önermekteydi. A- Mısır'daki Rus Yahudilerden 150 kişi listelenmelidir ki bunların birçoğu hâlihazırda 20. tabur, Londra Alayı, Winchester'da görev yapmaktadır. B- Mısır'daki ikinci grup Rus Yahudi listelenmelidir, toplamda 280 kişi olmak üzere. C- Londra civarında 25 Ekim 1916'dan önce yaklaşık 200 Rus Yahudisinin gönüllü olacağı bildirilmişti. Toplam hemen hemen 2 bölük (Companies) etmekteydi¹⁰⁵⁷.

Birliği oluşturmak için gerekli teknik konulara değindikten sonra böyle bir birliğin kurulmasının gerekliliğini İngiltere başbakanına uzun uzun anlatan Jabotinsky'e göre, Filistin'de savaşıma müsait askerlik çağında 30.000 Rus Yahudi bulunmaktaydı. Bunlardan oluşturulan birlikler Çanakkale'de "*önemli başarılar*" kazanmıştı, hele ki İngiltere'nin Filistin yönündeki ilerlemesinin devam ettiği bu dönemde Yahudi birliklerine görev verilmesinin kendileri için büyük önem taşıdığını belirtmekteydi¹⁰⁵⁸.

Siyonist çabaların Filistin'de bir devlet kurulması için üst düzeyde ilerlediği bu günlerde, Jabotinsky'nin bu teklifi kabul edilmişti. Bundan sonra oluşturulan Yahudi birlikleri Filistin'de Türklere karşı savaşlarda yer almışlardı. Mısır'a göç eden Rusya Yahudileri başlangıçta kendileri için farklı yerlere sevk edilmek için çaba harcanmışsa da, savaşın devamında bu birliklerde görev yapmış ve Osmanlı Devleti'nin parçalanmasından sonra isteyenler Filistin'e dönmüştü.

4-Cebel-i Musa Ermenileri'nin Mısır'a Kaçırılması

Tehcir kararının alınmasından sonra pek çok yerde Ermeni komitecilerin önderlik ettiği isyanlar baş göstermişti. Diğer taraftan sevk edileceklerini

¹⁰⁵⁶ TNA, CAB, 24/9, 24 Ocak 1917.

¹⁰⁵⁷ Aynı belge.

¹⁰⁵⁸ Aynı belge.

anlayan Antakya ve civarındaki Ermeniler de bölgede sınırlı sayıda olan Osmanlı kuvvetinin zayıflığından istifadeyle silahlanarak ileride bir propaganda malzemesine dönüşecek olan Musa Dağ'a (Cebel-i Musa) çıktı¹⁰⁵⁹. Cebel-i Musa'ya silahlanarak çıkan Ermenilerin, vatandaşı oldukları ülkeye karşı giriştikleri mücadele ellerindeki kısıtlı imkânlar ve hiçbir Avrupa ülkesinin silah ve mühimmat açısından desteğini almamalarına vurgu yapılarak Türk ordusu-na karşı sözde "*kahramanca*" giriştikleri bir savaş olarak gösterilmişti.

Ancak Musa Dağ'a çıkan Ermenilerin hiç kimseden destek almadıkları iddiası, Ermenilere silah ve mühimmat desteği verildiğini bildiren Mısır İngiliz kuvvetleri Genel Komutanı Korgeneral J. Maxwell'in Savaş Bakanı Earl Kitchener'a yazdığı telgrafla örtüşmemektedir. General Maxwell bu konuda şöyle demektedir: "*Suriye sahillerindeki Fransız Amirali tarafından Kıbrıs'taki Yüksek Komisere bir telgraf gönderildi. Buna göre 6.000 Ermeni Türklere karşı Kuzey Antakya'daki Cebel Musa'da, cesurca dövüştüklerinden onlara Amiral tarafından cephane ve erzak sağlanmaktadır...*"¹⁰⁶⁰. Bu resmi yazışma daha evvel Osmanlı devriye kuvvetleri tarafından ele geçirilen ve İtilaf donanması ile kontak halinde olduklarını gösteren kayıtları da doğrulamaktaydı.

Diğer taraftan Mısır Komutanı bu direnişçi grup içerisinde sayıları 5000 kadar olan yaşlı, kadın ve çocukların buradan alınmasını istediklerini fakat ne surette olursa olsun buradaki Ermenilerin desteklenmesinin Çanakkale'deki gelişmeler açısından önemli olduğunu düşündüğünü yazıyordu. Ermenilerin sıkı diyalog halinde olduğu Maxwell'in sözleri şu şekildeydi: "*Her şey yapılabilir. [Ermeni] hareketine yardım etmeyi düşünüyorum...*"¹⁰⁶¹. 16 Eylül 1915'de Mısır Genel Komutanı'nın Savaş Bakanlığı'na yazdığı telgrafta, sayıları 4.000'e yakın¹⁰⁶² olan Cebel-i Musa'dan alınan ve "*çoğunluğunu yaşlı, kadın ve hastaların*" oluşturduğu Ermenilerin Mısır'a ulaştığını ve geçici olarak karantina bölgesine alındığını bildiriyordu¹⁰⁶³. Ancak kısa süre sonra adı

¹⁰⁵⁹ Hatay ilinin Samandağ (Süveydiye) Kasabası'ndan geçen Asi Nehri'nin Akdeniz'e karıştığı yerin hemen kuzeyindeki Aksu Çayı ile Ceyhan Nehri'nin birleştiği yerden başlayan Musa Dağ, İskenderun Körfezi'nin doğu kıyılarını izleyerek, güneydeki Hınzır Burnu'na kadar inen Nur (Amanos) Dağlarının eteklerindedir. 1.000 metre yükseklikte, büyük kayalar ve sık çalılıklarla kaplı sivri ve tek bir blok görünümündedir. *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, Askeri Tarih Yay., Ankara 1983, s. 248.

¹⁰⁶⁰ TNA, FO, 371/2490, 130257/1831E, 10 Eylül 1915, [Mısır Kuvvetleri Komutanı] Maxwell'den [Savaş Bakanı] Earl Kitchener'a.

¹⁰⁶¹ Aynı Belge. Maxwell, Lord Kitchener'a sayıları 5.000 kadar olan Ermenilerin Mısır'a getirilip getirilmeyeceğine dair teyit edilmesi için Fransız Amiral tarafından sorulduğunu ve 11 Eylül tarihinde Yüksek Komiser McMahon tarafından kesin olarak Port Said'e getirilmelerine karşı çıktığını belirtiyordu. Ancak yardımlı isteyen bu Ermenilerin Rodos ya da Kıbrıs'a alınabileceğini düşünüyordu.

¹⁰⁶² Sevk edilen ve uzaklaştırılan Ermenilerin il ve ilçelere göre dağılım miktarını gösteren cetvelde Haleb'ten 3510, Antakya'dan 4748, İskenderun'dan 1550 kişinin sevkinin kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır; BDH. K: 1768, D: 206, F: 4-2, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, C. I, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2008, belge transkripsiyonu s. 152.

¹⁰⁶³ TNA, FO, 371/2490, 132495/1846E, 15 Eylül 1915, Mısır Genel Komutanlığı'ndan Savaş Bakanlığı'na.

geçen Ermeni grubunun tasvir edildiği gibi yalnızca yaşlı, kadın ve çocuklardan oluşan bir grup olmadığı anlaşılabilecekti.

Ermeniler arasında Anadolu kıyılarına çıkarılmak üzere eli silah tutabilenler seçilecek Kıbrıs'da eğitilecekti. Doğu Lejyonu adı verilen kuvvet Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması ve ikili antlaşma ile Kilikya bölgesinin Fransızlara terk edilmesinin ardından Türklere karşı yürütülen operasyonlarda aktif rol üstlenecekti¹⁰⁶⁴.

B. İNGİLTERE VE OSMANLI DEVLETİ EKSENİNDE HİDİV ABBAS HİLMİ PAŞA ve HİDİVİYET MENSUPLARI

1- Avrupa'daki Hidiviyyet Mensupları (Prensler) ve Osmanlı Devleti/Almanya - İngiltere Karşısındaki Tutumları

Hidiviyyet ailesine mensup Mısırlı prenslerin Osmanlı Devleti ile İngiltere karşısındaki tutumları savaşın devamı boyunca oldukça karışık bir tablo sergilemişti. Savaş yıllarını içine alan dönemde prenslerin duruşları ve görüşleri değişiklik göstermiş, savaş boyunca beklentilerin ve olayların seyrine göre farklılıklar ortaya çıkmıştı. Prenslerin Mısır toplumu üzerinde etkili isimler olması, onların duruşunun bilinmesi ve takip edilmesini gerektiriyordu. Hatta Osmanlı Devleti'nin henüz tarafsız olduğu dönemde hidiviyyet prenslerinden Ömer Tosun Paşa'nın Marsilya'da tutuklanması Said Halim Paşa'nın kayınbiraderi olması nedeniyle önce ailevi bir mesele gibi değerlendirilmişse de, Ömer Tosun Paşa'nın Mısır halkının sempatisini kazanmış bir kişi olmasından dolayı İngilizlere karşı tehdit unsuru olarak kullanılmıştı. Onun maddi ve ailevi bağlardan gelen gücü yanında halk üzerinde etkili olabilecek bir yeteneğe sahip olması, muhtemel bir tehlike olarak görülmesinde ve gözetiminde tutulmasında etkili olmuştu. Savaşa Osmanlı Devleti'nin girmesinden sonra Ömer Tosun gibi Osmanlı Devleti ile ilişki içerisinde olan ya da Panislamık hareketlerle ilişkili olduğu düşünülen bazı hidiviyyet prensleri hakkında takibat yapılmış bazıları Mısır'dan sürgün edilmişti.

Genel itibariyle Mısırlı prensler savaş boyunca İngiltere ve Osmanlı-Almanya itilafı karşısında dünyevi çıkarlarını koruyabilmek için değişken bir tutum izlemişti. Ancak hidiviyyet prenslerinden hemen hiçbirisi İngiltere'ye karşı açık muhalefete girişmemişti. Mısır'daki mal-mülklerinin korunmasından duydukları endişenin temelinde, İngilizlerin daha Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını koruduğu günlerde dahi Said Halim Paşa ve Abbas Hilmi Paşa'yı

¹⁰⁶⁴ Süleyman Kızıltoprak, "Musa Dağı Olayı: Birinci Dünya Savaşı Sırasında Hatay'dan Mısır'a Giden ve Dönen Ermenilerin Serüveni", *Hatay Araştırmaları 1*, (Ed. Ahmet Gündüz, Selim Kaya), Canteğin Matbaası, 2010, ss. 103-118.

Mısır'daki mal varlıklarına el koymakla tehdit etmeleri etkili olmuştur¹⁰⁶⁵. Ancak Mısır'dan Avrupa'ya giden Mısırlı prenslerin buradaki hareketleri de dikkatle izlenmişti. Özellikle İngiliz arşiv kayıtlarında bu prenslerin faaliyetlerine dair uzun yazışmalar yapılmış olmasından İngiltere tarafından tehdit olarak algılananlar üzerinde yoğunlaşıldığı anlaşılmaktadır.

1.1- Prens Aziz Hasan

Hıdîv İsmail'in torunlarından olan Prens Aziz Hasan İngiltere'nin kuşukulu gördüğü Mısır prensleri arasında göze çarpmaktaydı. Eski Hıdîv Abbas Hilmi Paşa ile diyalogu olmakla beraber savaş arifesinde İstanbul'da Abbas Hilmi Paşa'yı ziyaretinin ardından onun hakkında gözlemlerini İngiliz Yüksek Komiseri ile paylaşması İngilizlerle diyalog halinde olduğunu göstermekteydi¹⁰⁶⁶. Hatta Türk ordusunda süvari komutanı olarak Balkan Savaşlarında görev almış olan Prens Aziz Hasan Dünya Harbi'nin başlarında İstanbul'dan Kahire'ye dönüşünde Mısır Yüksek Komiser Vekili Cheetham'a Türk birliklerinin hareketleri hakkında bilgi vermiş olması dikkat çekiciydi¹⁰⁶⁷. Ancak Prens Aziz Hasan'ın Hıdîv (Abbas Hilmi) ile olan bağı onun İngiltere tarafından güvenilmez addedilmesinde etkili olmuştu. Diğer taraftan İstanbul'dan dönüşünde İngiliz yetkililerine bilgiler veren Prens'in, Osmanlı Devleti'nin lehine yer altı faaliyetleri içerisinde olduğu ve Türklerin Mısır'ı yakın zamanda işgal edecekleri yönünde propaganda yaptığı tespit edilmişti¹⁰⁶⁸. Daha evvel de Prens Aziz Hasan, Prens Muhammed Ali ve Hıdîv'in bağlantılı olduğu Mısır'da bir hareket hazırlamaya çalışmaları nedeniyle uyarıldıkları ancak hareketlerinde devam ederlerse prenlere karşı "*bazı tedbirler*" alınacağı belirtilmişti¹⁰⁶⁹. Bu tedbir 1914 yılının sonlarına gelindiğinde General Maxwell tarafından alınmış ve hıdîviyyet prenslerinden Muhammed Ali ve Aziz Hasan'ın ülkeyi terk ederek Viyana'ya gitmeleri istenmişti¹⁰⁷⁰. Bunun üzerine Mısır'ı terk ederek İtalya'ya giden Prens Aziz Hasan burada kalmak istememişti. Öyle ki, kendisinin eski bir Türk generali olmasından dolayı İtalya'nın savaşa girmesi ihtimalinde tutuklanabileceğini göz önüne alarak, Roma'dan ayrılmasının doğru olacağını düşündüğünü İngiltere'nin Roma Büyükelçisi R. Rodd'a bildirmişti¹⁰⁷¹. Ancak Prens'in bu isteği İtalya ile savaşa girilmesi ihti-

¹⁰⁶⁵ Savaşta Osmanlı Devleti'nin resmen girmedeği ve İngiltere'nin tüm yollardan Osmanlı Devleti'nin tarafısızlığı için çaba sarfettiği günlerde İngiltere Dışişleri Bakanının İstanbul Büyükelçisi Mallet'e gönderdiği bir telgrafın çok gizli bölümünde Sadrazam ve Hıdîv'in Mısır'daki mal varlıklarının Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi durumunda haczedileceği uyarısının iletmesini istiyordu. Bkz: TNA, FO, 371/1971, 52398/585, 24 Eylül 1914, Edward Grey'den Mallet'e.

¹⁰⁶⁶ TNA, FO, 371/1970, 43976/110, 28 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

¹⁰⁶⁷ TNA, FO, 371/1971, 44192/114, 28 Ağustos 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁶⁸ TNA, FO, 371/1970, 64010/225, 28 Ekim 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁶⁹ TNA, FO, 371/1971, 46912/129, 6 Eylül 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁷⁰ TNA, FO, 141/484/1, 219, 28 Aralık 1914.

¹⁰⁷¹ TNA, FO, 371/2353, 215/506, 1 Ocak 1915, R. Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

malinden değil, iki tarafla (İngiltere ve Osmanlı) iletişimde olabileceği bir ülekeye gitmek istemesinden kaynaklanıyordu¹⁰⁷². Roma'da kalmak istememesini sebepleriyle izah etmeye çalışan Prense, Roma Elçisi Rodd, iklim olarak da Mısır ile benzerlik gösteren İspanya'ya gitmesini önermişti. Rodd, Mısır'dan Avrupa'ya giderken Prens'in Mısır Genel Komutanı'na İstanbul'a gitmeyeceğine dair verdiği "şeref sözünü" tutacağını düşünüyor ve Prensi büyük bir tehlike olarak görmediğini de belirtiyordu¹⁰⁷³. Prens'in İspanya'ya gidişinde bir Türk subayı olarak algılanmaması ve gözaltına alınmaması için gerekli bağlantının Fransa Hükûmeti ile kurulması istenmiş ve buna olumlu cevap verilmişti¹⁰⁷⁴. Prens'in ne zaman isterse İspanya'ya gitmesine izin verilmişti. Ancak İspanya'ya gitmekte aceleci davranmayan Aziz Hasan'ın İtalya'da kaldığı sürece dikkat çekmediği anlaşılmaktadır. Fakat ilerleyen günlerde Prens fikrini değiştirmiş ve İspanya yerine dilini bildiği İsviçre'ye gitmek istediğini Roma elçisine bildirmişti. Ayrıca ihtiyaç duyduğu para miktarının da Mısır'a iletilmesini istemişti¹⁰⁷⁵. Ancak Mısır'dan verilen cevapta McMahon, Sultan Hüseyin Kamil ile meseleyi görüştüğünü, Aziz Hasan'ın İsviçre'ye gitmesi halinde Hıdiv Abbas Hilmi'nin etkisine girebileceğinden İspanya'ya gitmesinin daha yerinde olacağını belirtmişti. Ayrıca Sultan (Hüseyin Kamil) Prens için £320 göndermişti. İstenen miktar seyahat ve diğer giderlerde dâhil £350 olmasına rağmen bu miktarın dahi tam gönderilmediği dikkat çekiyordu¹⁰⁷⁶.

İsviçre'ye gitme izni verilmeyen Aziz Hasan, Madrid'e ulaşmasından sonra burada İngiltere'nin Madrid Büyükelçisi Hardinge ile bir öğle yemeğinde bir araya gelmişti. Bu yemekte Prens Aziz Hasan geçmişteki faaliyetleri ve savaşla ilgili öngörülerini uzun uzun anlatmıştı. Söylediklerini dikkatle dinleyen İngiliz elçisi ertesi gün Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı yazıda şunları diyordu:

*"Onunla dün ve bugün öğleden sonra iki uzun görüşme yaptım, tamamen özgürce konuştum; İttihat ve Terakki ile olan bağı hakkında konuşurken ya da Libya, Mısır ve Hindistan'da yürütülen Panislamık hareketlere duyduğu kesin sempati hakkında rol yapmazken ve gizlemezken, komitenin [İttihat ve Terakki] yedi liderini eleştirmekte tereddüt etmemiştir. Bunların Türkiye'de Sultan Abdülhamid'ten daha şiddetli bir tiranlık kurduklarını söylemiştir..."*¹⁰⁷⁷.

Prense göre Gooben ya da Breslau İngilizler tarafından batırılırsa yahut ele geçirilirse Osmanlı Devleti'ndeki Alman nüfuzu ölümcül bir darbe alacaktı. Abbas Hilmi Paşa'ya sempati duyduğu anlaşılan Prens, Hıdivin 1914

¹⁰⁷² TNA, FO, 371/1973, 85654/327, 22 Aralık 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁷³ TNA, FO, 371/2353, 215/506, 1 Ocak 1915, R. Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁷⁴ TNA, FO, 371/2353, 3541/15, 14 Ocak 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan Rodd'a.

¹⁰⁷⁵ TNA, FO, 371/2353, 56552/347, 8 Mayıs 1915, R. Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁷⁶ TNA, FO, 371/2353, 57777/171, 11 Mayıs 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁷⁷ TNA, FO, 371/2353, 89391/178, 5 Temmuz 1915, Hardinge'den Edward Grey'e.

yazında uğradığı suikast girişiminden İttihat ve Terakki'yi sorumlu tutuyordu. Ancak Prens'in anlattığı bu konuları "*spekülasyon*" olarak yorumlayan ve önemsemeyen Büyükelçi, onun Panislamik aktiviteler hakkında söylediklerini önemli görüyordu. Prens'in Müslüman topraklarında yürütülecek "*entrikalar*" ile ilgili elçiye anlattıkları oldukça ilginçti. Buna göre faaliyetler kısmen İstanbul'dan kısmen de Mekke'den yönetiliyordu. Mekke'de başında Mısırlı olan ve eskiden Oxford'da Arapça öğretmenliği yapmış¹⁰⁷⁸ bir kişi tarafından idare edilen bir Panislamik Okul olduğunu anlatmıştı.

Prens, Madrid elçisine İstanbul hakkında pek çok konudan bahsetmişti. Devlet açısından mahrem sayılabilecek ve muhtemelen kendisine duyulan güven yahut eski bağlantıları sayesinde öğrendiği casusluk faaliyetlerini yemek esnasında tamamen aktardığı, Madrid elçisinin ayrıntılı raporundan anlaşılmaktadır. Prens konuşma esnasında Panislamik propaganda yapmak üzere Kabil'e Rauf Paşa'nın bir misyonla gönderildiğini, Fransa'nın hâkimiyet bölgesi olan Fas'a da bir kısmı Enver Paşa ile Trablusgarp'ta birlikte mücadele etmiş genç gönüllülerin "*Türk-Alman Cihadı*"nı tebliğ etmek üzere gönderildiğini söylemişti. Prese göre iki aya kadar Fransa'nın hâkim olduğu Fas coğrafyasında ciddi bir kargaşa çıkacaktı.

Mısır'a yapılacak yeni seferle ilgili de konuşmayı ihmal etmeyen Prens'e göre son yapılan sefer (Birinci Kanal Seferi) yalnızca bir keşif taarruzu niteliğindeydi. Bazı teknik konuları anlamak için yapılmıştı yani bir filika Kanal'dan ne kadar zamanda ve nasıl kolayca geçirilebilir gibi soruları anlayabilmek için düzenlenmişti. Bu tecrübe Türklere ağır topların yardımı olmaksızın bu hareketin başarı ihtimali olmadığını göstermişti. Prens'in ifadesine göre ihtiyaç duyulan ağır toplar da bugünlerde Tarsus Dağı'ndan geçirilmekteydi. Yeni Kanal seferi 1915 yılı Kasım ya da Aralık ayında gerçekleştirilecekti. Zaten bu döneme kadar çöle uzatılan demiryolu tamamlanacak ve su kuyularının açılması bitirilecekti. Prese göre Türkler, Kanal'ı isteseler her an kesebilirler ancak bunu yapmamalarının sebebi İtalyanların bu durumda savaş ilan etmeleri ihtimalini göz önüne almalarıydı.

Prensle gerçekleştirdiği görüşmeye dair tüm öğrendiklerini ayrıntılarıyla aktaran Madris Elçisi raporunun sonunda Prens Aziz Hasan ile ilgili bir de gözlemini belirtiyordu: "*Prens Aziz Hasan hiç şüphesiz oldukça gezeve ve mensubu olduğu ailenin üslubuna uygun olarak hayalperest ancak ben Fransızlara kısa şekilde ifadeleri hakkında bilgi verilmesinin uygun olduğunu düşünüyorum zira bunların bir ya da daha fazlası gerçeğin bir parçası olmalıdır*"¹⁰⁷⁹. Prens'in konuşmasında Panislamik propaganda ve harekât hazırlıklarına dair verdiği bilgiler tamamen doğruydu. Ancak Elçi, bu denli çok

¹⁰⁷⁸ Burada kastedilen kişi Şeyh Abdülaziz Caviş'tir.

¹⁰⁷⁹ Aynı belge.

ve pervasızca konuşan Prensın sözlerinin çok fazla gerçeği yansıtmayacağını düşünüyor ancak verdiği bilgilerin değerlendirilmesinden de geri durmuyordu. Zira Fransa'daki İngiliz elçiliğine Madrid'den gelen rapor gönderilmiş ve Fransız Hükümeti'ne bilgi vermesi istenmişti¹⁰⁸⁰.

Diğer taraftan Prensın verdiği bilgiler konuşkanlıktan ileri gelen ve sadece ağızdan kaçırılan sözler değildi. Zira Prens Aziz Hasan bu yemekten sonra dikkatleri daha da üzerine çekmişti. Prens ile Madrid Elçisinin ortak bir arkadaşı olan Hope Mere, Prens ile yaptığı bir görüşmede dikkat çeken meseleler hakkında edindiği bilgileri Madrid Büyükelçiliğine bir memorandum halinde sunmuştu. Türk ve Almanların Fas ve Mısır'a karşı yürüttükleri Panislamık faaliyetleri hakkında konuşan Prens'in yine pek çok ilginç bilgi verdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Prens, annesinin birkaç ay evvel vefat ettiğini ve Mısır Sultanının elindeki mirasıyla annesinin mirasçılarında biri olarak ilgilenmek istediğini bildirmişti¹⁰⁸¹. Prens hakkında Kahire'ye verilen bilgiler tedirginlik yaratmış olmalı ki, Mısır'dan Sultan Hüseyin Kamil'in Cafer Fahri isminde bir ajanı Prensten bilgi almak için özel bir görevle Madrid'e gönderilmişti. Ayrıca Prens Aziz Hasan'ın Madrid'i terk etmemesi gerektiği Madrid Elçiliğine bildirilmişti¹⁰⁸². Mısır Sultanının ajanı olarak gelen Cafer Fahri Bey beraberinde Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri'nin bir mektubuyla gelmişti. Cafer Fahri Bey'e her türlü yardımcı yapması Madrid Elçisinden, Kahire tarafından rica edilmekteydi. Zira Cafer Fahri Bey annesi henüz ölmüş olan Prensın yanına iyi miktarda bir parayla gidecekti. Prense, Mısır Sultanının (Hüseyin Kamil) tahttan indirildiği imajını verecek, güvenini kazanarak onu konuşturmaya çalışacaktı. Bu sayede İttihatçıların Mısır'daki faaliyetleri ve hatta Hüseyin Kamil'e düzenlenen suikastların kaynağı öğrenilmeye çalışılacaktı¹⁰⁸³.

İngilizlerle görüşen Prensın İttihat ve Terakki ve Mısırlı Milliyetçilerle de çeşitli kanallardan bağlantı kurarak onların da güvenini kazanmaya çalıştığı yönünde Madrid Büyükelçisi Hardinge'nin duyumları vardı. Büyükelçinin aldığı duyumlara göre Aziz Hasan'ın Barcelona'ya gittiği Eylül ayı içerisinde, bir Türk-Alman ajanı olan İspanyol gazeteci ve maceraperest Senor Aguila ile görüşmüştü. Elçinin bildirdiğine göre bu kişinin görevi, Prensın güvenliğini sağlamaktı¹⁰⁸⁴.

¹⁰⁸⁰ TNA, FO, 371/2353, 89391/15/571, 12 Temmuz 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bertie'ye; Paris Elçisi Bertie kendisine gönderilen Hardinge'ye ait raporun tamamını Fransız Hükümeti'ne vermesinin uygun olmayacağını düşünerek bu görüşmenin uygun kısımlarını bir memorandum şeklinde Fransız Dışişlerine iletmıştır. Ayrıca Hardinge'nin gönderdiği rapor üzerinde nereleri çıkardığını gösteren karalama kopyayı Dışişlerine göndermiştir. Bu durum müttefikler arasında dahi tamamıyla bir istihbarat paylaşımı olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Paris sefirinin üzerinde kırmızı kalemle çizdiği ve Fransızlara bildirmedikleri kısımlardan anlıyoruz ki Fas'taki durum Fransızlara "memorandum" olarak haber verilirken dahi kısaltılmıştır ve elçinin yazdığı tüm ayrıntılar aktarılmamıştır.

¹⁰⁸¹ TNA, FO, 371/2353, 89572, 21 Temmuz 1915. Hardinge'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁸² TNA, FO, 371/2353, 105110/393, 2 Ağustos 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan Hardinge'ye.

¹⁰⁸³ TNA, FO, 371/2353, 114269/210, 17 Ağustos 1915, Hardinge'den Edward Grey'e.

¹⁰⁸⁴ TNA, FO, 371/2357, 141603/238, 25 Eylül 1915, Hardinge'den Edward Grey'e.

Öte yandan Prens, Madrid'deki İngiliz elçiliğini ziyaret etmeye devam etmiş ve Mısır'a yeni bir sefer düzenleneceğini yeniden söylemişti. Ayrıca Hüseyin Kamil hakkında Osmanlı Devleti tarafından ilan edilen irade-i seniyye de vatan hainliği ile suçlanması ve ölüm cezasına çarptırılmasının anlamının Sultana bir suikast düzenlemek ve bu sayede Mısır'da bir karışıklık çıkarmak olup olmayacağını soran Madrid Elçisine bunun mümkün olabileceğini söylemişti. Şerif Hüseyin'in ayrılıkçı isyanına sempati duyduğu anlaşılan Aziz Hasan onun halifelliğini ilan etmesini ise "*akılsızca*" bir hareket olarak yorumlamış ve bunun Müslümanların manevi vicdanında şok yarattığını belirtmişti. Elçi buradan hareketle Aziz Hasan'ın duruşunun iki yönlü olduğunu anlamıştı. Öyle ki, Aziz Hasan'ın halifelik konusunda Türklere bağlı olmasına karşın, ancak İttihatçıların güvenini kaybetmiş olmasından eğer Enver Paşa Mısır valisi ya da Hıdivi olursa Mısır'dan aldığı gelirini, alamayacağından tedirgin olarak Almanlarla sıkı diyalogunu devam ettirmekteydi. Hatta Mısırlı Prens'in Alman Askeri Ataşesi ve İstihbarat görevlisi Kalle ile sıkı temasta olmasından yola çıkarak Almanların Prens'i bir denizaltıyla Trablusgarp sahillerine götürmek ve burada "*derviş*" olarak İtalyanlara karşı bir isyan hazırlamak isteyebileceklerini düşünmekteydi. Ancak ailesinin pek çok üyesi gibi Aziz Hasan'ın da oldukça şişman olduğunu bu yüzden hem "*derviş*" sıfatıyla uyuşmayacağını hem de denizaltı ile yolculuk yapmasına ağır gövdesinin müsaade etmeyeceğini düşünmekteydi¹⁰⁸⁵.

Savaşın sonuna kadar Madrid'de Mısır'dan gelen geliri ve istikrarsız duruşuyla sık sık İngiliz Elçiliğini ziyaret eden Prens'in izine, İngiliz belgeleri arasında en son 1917 Aralık ayında rastlanmaktadır. Madrid'de hastalığından dolayı evinden çıkamayan mülteci bir Türk görevliyi ziyaret ettiğini ve kendisiyle İstanbul'da İttihat ve Terakki "*tiranlık*" yönetimine karşı bir ihtilal yapıp yapılamayacağı üzerinde tartıştıklarını anlatmıştır¹⁰⁸⁶. Buradan yola çıkarak Prens'in savaşın sonuna kadar İstanbul ile arası düzeltilmediği anlaşılmaktadır. Savaş başlangıcında Panislamik hareketlere verdiği destek ve özellikle eski Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'ya olan yakınlığı nedeniyle Mısır'dan gitmesi istenen prensin savaş boyunca duruşu anlaşılan ikili olmuştu. Ancak bu noktada göz önüne alınması gereken bir başka ihtimal de Prens'in özellikle Mısır'a ikinci bir seferin güçlü toplanması yahut hazırlıkların devam ettiği gibi söylediklerinin İngilizlerin Mısır'da teyakkuzda tutulması amacına hizmet için yapılmış olabileceğidir. Bunu belgelerden kesin olarak kanıtlayacak verilere sahip değiliz. Fakat bazı belgeler Prens Aziz Hasan'ın kendisi farkında olmadan Türk istihbaratı tarafından kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Zira Başkumandanlık İstihbarat Dairesi'nden Seyfi imzasıyla Başkumandanlığa gönderilen bir yazıda Türklerin Mısır'a yapacakları sefe-

¹⁰⁸⁵ TNA, FO, 371/3044, 1872/numarasız, 20 Aralık 1916, Hardinge'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁸⁶ TNA, FO, 371/3044, 245996/610, 31 Aralık 1917, Hardinge'den Dışişleri Bakanlığı'na.

rin her an gerçekleştirilebileceğine dair propagandanın daha evvel de olduğu gibi “*eldeki düşman casusları*” vasıtasıyla yapıldığı belirtiliyordu¹⁰⁸⁷. Burada belirtilen düşman casuslarından kastın yine İngiltere ile ilişki içerisinde olan kısacası ikili görünen kişiler oldukları düşünülmektedir. Yalnız bu bilgilerin de Prens Aziz Hasan özelinde kesinleştirmek mümkün değildir.

1.2- Prens Cemil Tosun

Prens Cemil Tosun, savaş başladığında Marsilya’da Fransızlar tarafından gözetlme altına alınan Ömer Tosun’un kardeşi ve Osmanlı Devleti’nin eski Viyana elçisidir. Eski Hıdiv Said’in torunu olan Cemil Tosun’un annesi de Hıdiv İsmail’in en büyük kızıdır. Cemil Tosun Eski Hıdiv Abbas Hilmi Paşa’nın kızıyla evlenmiş fakat sonra boşanmıştır¹⁰⁸⁸. Onun daha savaşın başlarında ortaya çıkan, ağabeyi Ömer Tosun’un tutuklanması meselesinde, İngiliz yetkililere verdiği dilekçede, kendisinin İngiltere için faydalı olabileceğini bildirmesi İngiliz destekçisi olduğunu göstermekteydi. Aslında savaşın devamı boyunca Cemil Tosun’un İngiltere ile ilişkilerinde onlara çeşitli yollardan hizmet etmek amacı taşıdığı anlaşılmaktadır. Abbas Hilmi Paşa’nın Avrupa’da bulunduğu süre içerisinde İngiltere ile Hıdiv arasında çeşitli dönemlerde ve çeşitli vesilelerle kurulan iletişimde aracılık etmek gibi faaliyetleri yürüttüğü anlaşılmaktadır. Cemil Tosun ve beraberinde Yusuf Sadık Paşa ile Fransa’ya ve müttefikleri topraklarına serbest giriş izni için mektup yazmalarından haberdar olan Cenevre’deki Osmanlı Şehbenderliği, bundan amacın ne olduğunun anlaşılmadığını Bern sefaretine bildirmişti. Hatta bu gelişme Talat Paşa’ya da iletilmişti¹⁰⁸⁹. Talat Paşa Hâriciyye Nezâreti’ne yazdığı yazıda her ikisinin de sıkı şekilde izlenmesinin Cenevre Şehbenderliğine bildirilmesini ve netice-nin peyderpey kendilerine bildirilmesi direktifini vermişti¹⁰⁹⁰.

Cemil Tosun, ilerleyen dönemlerde Bern’deki İngiliz elçiliğini ziyaret ederek sahibi olduğu “*Osmanlı-Mısır*” pasaportu nedeniyle İsviçre’de polis tarafından gözetlme altına alındığını, bu nedenle “*Mısırlı*” pasaportu almak istediğini bildirmişti¹⁰⁹¹. Kendisini temize çıkarmak için de sadakatini açık bir dille beyan etmişti. 1917 yılına ait ve İngiltere’nin Cenevre Konsolosluğu kayıtlarında altında imzası bulunan bir “*Resmî Belge*”de şunlar yazılıyordu: “*Ben, aşağıda imzası bulunan, Prens Cemil Tosun, şimdi resmen deklare ediyorum ki, Mısır’da var olan rejime bağlıyım ve İngiltere ve İrlanda Kralı Majesteleri V. George’un koruyuculuğu [Protektora] altında Majesteleri Hüseyin Kamil*

¹⁰⁸⁷ ATASE, K. 167, D: 728, F: 84/5, 22 Nisan 1332, (5 Mayıs 1916).

¹⁰⁸⁸ TNA, FO, 371/2671, 13867/numarasız, 18 Ocak 1916, Bern Elçiliği’nden Dışişleri Bakanlığı’na.

¹⁰⁸⁹ BOA, HR.SYS, 2349/29, B: 7, 17 Mart 1333 (17 Mart 1917).

¹⁰⁹⁰ Aynı Dosya, B: 9- 10, (2 Nisan 1333 – 11 Nisan 1333) (2 Nisan 1917- 11 Nisan 1917).

¹⁰⁹¹ TNA, FO, 371/2671, 13867/numarasız, 18 Ocak 1916, Bern Elçiliğinden Dışişleri Bakanlığı’na.

Paşa'nın bu ülkedeki hukuki hükümlerini tanıyorum."¹⁰⁹². Bu açık taahhüdü takiben Mısır Sultanının sivil listesinde yer alarak aile üyesi olanlar gibi kendisine de pay verilmesi için başvuruda bulunmuştu. Mısır sultanının sivil listesindeki isimlere 100.000 Mısır Lirası tahsis edilmişti. Bundan kendisinin de pay almak istediğini bildiren dilekçesi hakkında öncelikle Ramleh'e Reginald Wingate'e bilgi verilmişti¹⁰⁹³. Yazışmaların uzun sürmesiyle Mısır Sultanı Hüseyin Kamil'in vefatı ve yerine sultan olarak Fuad'ın atanmasıyla Cemil Tosun'un muhatabı değişmişti. Sultan Fuad, meseleyi kendisiyle görüşen Wingate'e böylesine bir paranın verilmesinin mümkün olmadığını, zira Prens hem müttefiklere karşı olduğunu hem de "*ahlaksız*" kasıtlarla hareket ettiğinden bu talebin karşılanamayacağını bildirmişti. Hatta Sultan Fuad tavrını açık şekilde belirtmiş ve Bern'deki İngiliz elçisi H. Rumbold'un Prens Cemil Tosun'a karşı ve İsviçre'deki diğer hıdiviyet mensuplarına karşı dikkatli olmasının tebliğ edilmesini istemişti¹⁰⁹⁴. Bu arada parasal yönden oldukça sıkıntıya düşen Cemil Tosun ağabeyi Ömer Tosun'dan kendisine £1000 göndermesini istemişti¹⁰⁹⁵. Burada kaldığı süre içerisinde parasal yönden darlık çeken Prens Cemil Tosun'un Mısır'daki mallarında resmi bir kontrol uygulanmamasına rağmen Hüseyin Kamil'in ölümüyle İngilizler tarafından sultan tayin edilen Fuad'ın Cemil Tosun ve Avrupa'da yaşayan Mısırlılara karşı tutumu daha sert olmuş ve Mısır'dan para transferi sıkıntıya girmiştir¹⁰⁹⁶.

Anlaşılan o ki, Cemil Tosun'un imzaladığı açık taahhüdün Mısır'daki yöneticileri tatmin etmemişti. Ancak bu anlaşılabilir durum, Cemil Tosun'un savaşın devamı müddetince Hıdiv ile İngilizler arasında arabuluculuk gibi işlerde kullanıldığı ya da kullanılabilirliği gibi şayialarla ilintili olmalıdır¹⁰⁹⁷. Ancak zaman zaman Osmanlı Devleti ile ilgili İngilizlere bilgi ya da görüş sunduğu açıktır¹⁰⁹⁸. Diğer taraftan Mısır hıdiviyet ailesine tahsis edilen paradan fayda-

¹⁰⁹² TNA, FO, 371/2931, 86511/271, 16 Nisan 1916. Bu resmî belge Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmişti. Müttefik destekçisi olduğunu Bern Sefaretini ziyaretinde açık şekilde ifade etmişti. Ancak bu yazıyla belgelemişti. Bern Sefirinin Memorandum haline getirdiği fikirleri hakkında Bkz: TNA, FO, 371/2671, 13867/numarasız, 18 Ocak 1916, Bern Sefareti'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹⁰⁹³ Cemil Tosun'un başvurusu 2 Ağustos 1917 tarihliydi. Bern Elçiliği A.J. Balfour'a mektubu iletliyordu. Konu Ramleh'deki Reginald Wingate'de haber verilmişti ve Wingate 17 Eylül 1917'de merkez bilgi vermişti. Dışişleri Bakanlığı'nın Wingate'e yeniden bilgi verdiği ve Sultan ile görüşmesini istediğinden ise tarih 19 Kasım 1917 idi. Kısacası Mısır sultanı Hüseyin Kamil vefat etmişti. Mısır'ın yeni sultanı Fuad olmuştu.

¹⁰⁹⁴ TNA, FO, 371/2931, 223031/257, 2 Kasım 1917, Reginald Wingate'den A.J Balfour'a.

¹⁰⁹⁵ TNA, FO, 141/475/2, 2010-11, 19 Eylül 1917.

¹⁰⁹⁶ Aynı Dosya.

¹⁰⁹⁷ Muhammed Ferid, anılarında Cemil Tosun ile ilgili bazı duyularına ya da düşüncelerine yer vermiştir. Hatıra olması nedeniyle burada verilen bilgileri kesin gerçekler olarak yazmak mümkün değildir. Ancak hatıralarda Cemil Tosun'un İngilizler ile Hıdiv Abbas Hilmi Paşa arasında arabuluculuk yapma niyetlerinden zaman zaman söz etmekte ve hatıralarının bir yerinde Cemil Tosun için "*İngiliz Casusu*" ifadesini kullanmaktadır. Muhammed Ferid, a.g.e., s. 259, 517.

¹⁰⁹⁸ "*Türkiye ve Savaş*" başlığı taşıyan ve Cemil Tosun tarafından yazıldığını anladığımız ancak ne yazık ki klasörün devamında mektubu göremediğimiz bir kayıt için bkz: TNA, FO, 371/2485, 34675/15, 27 Mart 1915.

lanmak için İngiliz destekçisi olduğunu açıkça bildiren Cemil Tosun hakkında Bern'deki İngiliz casusu Parodi'nin edindiği istihbarat bunu doğrulamıyordu. Parodi Cemil Tosun'un zamanının büyük çoğunluğunu Cenevre'de "Genç Türkler" ve "Genç Mısırlılar" Cemiyeti'nde geçirdiğini bildirmiş¹⁰⁹⁹ bu durum onun İngilizlerin güvenini kaybetmesinde etkili olmuştu. Parodi isimli casusun verdiği bilgiler oldukça önemliydi zira kendisi İsviçre'deki Mısırlılar ve Türkler hakkında İngiliz istihbaratının en önemli bilgi kaynaklarından biriydi¹¹⁰⁰. Sık sık Bern ve Cenevre'deki İngiliz Elçiliğini ziyaret eden Prens, Sultan Fuad'ın engel olmasıyla Avrupa'daki hıdiviyyet ailesi mensubu Mısırlılara tahsis edilen "sivil liste"den alamadığı payın yerine zaman içerisinde başka girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Annesi Prenses Fatma Hanım'ın diğer evliliğinden olan üvey kardeşi Muhiddin Bey'in ölümüyle kendisine intikal eden £50–60.000 elde etmek için yeniden Bern Elçisi Rumbold'u ziyaret etmişti¹¹⁰¹. Ancak İngilizlerin onun hakkındaki kanaati ne savaş süresince ne de savaştan sonra değişmemişti. Büyük bir tehlike olarak görmemekle birlikte Prens diğer Mısırlı prensler gibi sürekli izlenmişti.

1.3- Prens İbrahim Hasan

İngiliz arşiv kayıtları arasında en çok isimleri geçen hıdiviyyet prensleri yanında diğer bazı prensler ile ilgili de kayıtlara da rastlanmaktadır. Özellikle İngiliz karşıtı olup olmamaları onlar hakkında yapılan takibin seyrini değiştirmişti. Prens Aziz Hasan'ın kardeşi olan Prens İbrahim Hasan da savaş başladığında Avrupa'da olan hıdiviyyet mensuplarındandı. Onun hakkında İngiltere'nin Paris Elçiliğine bilgi verense İsveç vatandaşı M. Henry Magnenat isimli kendisinin özel sekreteriydi. Magnenat, Prens kendisini işe aldıktan sonra birlikte Madrid'e seyahat ettiklerini ve burada iki aydan fazla kaldıklarını bildirmişti. Bu sürenin sonunda Prens, Magnenat'ı Paris'e 120.000 Frank borç para toplaması için göndermişti. Bu iş için görevlendirilen Magnenat Paris'e geldikten sonra Prensten hiç haber alamaması, mektuplarının cevapsız kalması, maaşı ödenmediğinden de sıkıntıya düştüğü gerekçesiyle onun hakkında bildiklerini anlatmak üzere İngiltere'nin Paris Elçiliğine gitmiştir. Prensle geçirdiği sürede yaptığı gözlemler ve bazı ipuçlarından hareketle onun Alman sempatisini olduğunu düşünen İsveçli Magnenat, Prens abisinin Prens Aziz Hasan yani eski bir Türk süvari komutanı olduğunu hatırlatıyor ve onun da Madrid'e gidip bir daha haber alamamasından yola çıkarak bu fikrini güçlendiriyordu¹¹⁰².

¹⁰⁹⁹ TNA, FO, 141/475/2, 2010–2, 12 Şubat 1915, Bern Elçiliği'nden McMahon'a.

¹¹⁰⁰ Parodi hakkında Hıdivin Avrupa'daki faaliyetleri kapsamında çok daha detaylı bilgilere yer verilecektir.

¹¹⁰¹ TNA, FO, 141/475/2, 2010–19, 2 Şubat 1918, Bern Elçiliği'nden Wingate'e.

¹¹⁰² TNA, FO, 371/2670, 5471/10, 6 Ocak 1915, Bertie'den Edward Grey'e.

Aslında tıpkı abisi gibi o da Madrid'de İngiliz elçiliğini ziyaret etmişti. Madrid Büyükelçisi Hardinge, Prens'in genel olarak siyasî işlerden çok kendi ticari kaygılarıyla meşgul birisi olarak gözlemlemişti. Hatta konuşmasının bir yerinde Müslüman ülkeye Mısırlı Milliyetçiler, Genç Türkler ve diğer bu çeşit partiler tarafından "*ukala-liberal*" fikirlerin sokulmasının akılsızca bir şey olduğundan söz ettiğini belirtiyordu¹¹⁰³. İki gün sonra Prens'in Alman sempatisini çevrelere Alman destekçisi olduğunu söylediği duyulmuşsa da, bu sözlerin bir anlık çıkar yahut isteklerle alakalı olduğu düşünülüyordu¹¹⁰⁴.

Avrupa'da yaşayan hıdviyyet prensleri özellikle İngiltere tarafından sıkı bir gözlem altında tutuluyordu. Türk sempatisini yahut Alman taraftarı olup olmadıkları ve bu yönde faaliyet gösterip göstermedikleri takip ediliyordu. Prensler ise özellikle Mısır'dan aldıkları paraların kesilmemesi yahut ticari ilişkilerinin zarar görmemesi için kesin bir duruş ortaya koymamışlardı.

2- Eski Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın Faaliyetleri

Mısır'ın iskat edilmiş yöneticisi Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın, geçmişte İngilizlerle olan ilişkilerindeki bazı davranışları onun Osmanlı Devleti tarafından da kayıtsız şartsız güvenilecek adam olmamasına sebepti. Ancak İngilizler için de Abbas Hilmi Paşa tehlikeli bir kişiydi. İngilizler onu Mısır ve Mısır'ın yapısını bilmemekle itham etmekle birlikte kendisine duyulan güvensizliğin onun değişken yapısından ileri geldiğini savunmaktaydılar¹¹⁰⁵. Aslında Abbas Hilmi'nin Mısır'ı ve Mısırlı'yı çok yakından tanınamaması kabul edilebilir bir durumdu. Zira kendisi erken yaşlardan itibaren eğitim görmek için Avrupa'da yaşamıştı. Oldukça genç yaşlarda hıdviyyet tahtına geçen Abbas Hilmi Paşa'nın, İngilizlerin "*güvenini*" kaybetmesinde Akabe meselesinde Sultan Abdülhamid ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinin İngiltere'nin istediği türden olmaması etkili olmuştu¹¹⁰⁶.

Öte yandan onun Osmanlı Devleti ile ilişkileri de kesin güven ilişkileri üzerine tesis edilememişti. Zira Hıdîvin vaktiyle İngilizlerle ilişkilerinde Osmanlı merkezinin dikkatinden kaçmayacak sorunlu davranışları söz konusuydu. Kahire'deki yüksek komiserliği döneminde Eldon Gorst (1907–1911) ile ilişkilerinde Cromer döneminin aksine daha yakın ilişkiler içerisine giren Abbas Hilmi Paşa, Muhammed Ferid'in başına geçtiği Hizbul Vatani gibi diğer milliyetçi gruplar tarafından da eleştirilmişti. Ancak Eldon Gorst'un ölümünden sonra Mısır'ın idaresi yeni Mısır Yüksek Komiseri Kitchener'a

¹¹⁰³ TNA, FO, 371/2670, 8047/7, 8 Ocak 1915, Hardinge'den Edward Grey'e.

¹¹⁰⁴ TNA, FO, 371/2670, 9385/10, 15 Ocak 1915, Hardinge'den Edward Grey'e

¹¹⁰⁵ Cromer, Abbas II, s. 67.

¹¹⁰⁶ Akabe Meselesi (1906) hakkında yapılan bir çalışma için bkz: Haluk Dursun, **Akabe Meselesi 1906 (Ortadoğu'da Osmanlı- İngiliz Rekabetine Bir Örnek)**, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994. Daha özet bilgi için bkz: Azmi Süslü, "Akabe Meselesi", DİA, C.2, İstanbul 1989, ss. 211-212.

devredilince işler Cromer dönemindeki gibi daha az demokratik bir yönetime dönmüştü. Milliyetçilere karşı daha sert önlemler alınırken Trablusgarp Savaşı sırasında Mısır'ın savaşta tarafsız olduğunu ilan etmişti¹¹⁰⁷. Tüm bu gelişmeler Abbas Hilmi Paşa'nın İstanbul'un gözündeki imajını zedeliyor ve güven kaybettiriyordu.

Savaş patlak verdiğinde İstanbul'da olan Hıdiv Abbas Hilmi'nin Mısır'a dönmemesi hususunda İngiltere tarafından yapılan baskılar nedeniyle geri dönüş yolu kapanmışsa da İstanbul'daki ikametinin ne kadar süreceği belirsizliğini koruyordu. İlan edilen protektora ve amcasının onun yerine Mısır Sultanı ilan edilmesiyle ilgili olarak "*Protektora ilanı ve HH [His Highness] Hüseyin Kamil'in kabulü ruhumda bağımsızlığımızın ölüm haberi gibi yankılandı*" diyen Abbas Hilmi Paşa için Avrupa'da bulunduğu günler çok daha karmaşık ilişkileri beraberinde getirecekti¹¹⁰⁸.

2.1- Avrupa'ya Gidişi ve İzlenmesi

Abbas Hilmi Paşa'nın Mısır'a dönmemesi için İngilizlerin ortaya koydukları net tavır, en azından savaşın ilk günlerinde Mısır'a dönemeyeceğini gösteriyordu. Abbas Hilmi Paşa'nın İstanbul'daki ilişkileri de onun istediği yönde değildi. Sadrazam Said Halim Paşa ile aralarında kesin bir soğukluk vardı. Bunda her ikisinin de Mısırlı olması ve Sait Halim Paşa'nın Mısır'ın geleceği ile ilgili planlarda Abbas Hilmi için olumlu düşünmemesi etkiliydi. İngilizlerin de istenmeyen adamı konumunda olan Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın Mısır'a yapılacak Kanal saldırısını komuta etmesi gündeme gelmişse de bu durum Cemal Paşa tarafından net bir şekilde reddedilmişti. Mısır'a karşı düzenlenecek saldırının hazırlıkları sürerken Cemal Paşa'nın kulağına gelen Hıdivin bu saldırıda yer alacağı haberleriyle ilgili olarak verdiği cevapta Mısır seferinden elde edilecek başarının Hıdiv'e atfedilebileceği ve Mısır ve Arabistan'ın "*halet-i ruhiyesi*"nin bundan etkilenecek Osmanlı Hükûmeti'nin zor durumda bırakılabileceğini yazıyordu¹¹⁰⁹. Telgrafından bu duyumdan oldukça tedirgin olduğu anlaşılan Cemal Paşa'ya Dâhiliye Nezâreti'nin verdiği cevapta bu şayiaların aslının olmadığı bildiriliyordu¹¹¹⁰. Cemal Paşa, gönderdiği bir başka yazıda Hıdivin İstanbul'dan ayrılarak Avrupa'ya gitmesine müsaade edilmesinin olumlu olacağını bildirmişti¹¹¹¹. Kısacası Mısır'a yapılacak sefere

¹¹⁰⁷ Cromer, Gorst ve Kitchener'in Mısır'da görev yaptıkları dönemi özellikle batılı kaynaklardan özetleyerek ele alan bir çalışma için bkz: Gençoğlu, a.g.e., s. 115–120.

¹¹⁰⁸ *Last Khedive of Egypt*, s. 325; Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın Amira Sonbol'un editörlüğünde İngilizceye çevrilen anıları ne yazık ki ilk çocukluk günlerinden İstanbul'dan ayrılışına kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Yani savaşın devamı süresince Avrupa'daki hayli karmaşık ilişkileri birebir onun kaleminden çıkmış bir anıdan okumak imkânımız yoktur. Ancak arşiv kayıtlarında hakkında İngiliz ve Türk istihbaratının edindiği bilgiler bir hayli fazladır.

¹¹⁰⁹ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/30, B: 1, 9 Teşrin-i sâni 1330 (22 Kasım 1914).

¹¹¹⁰ BOA, DH.EUM.7.ŞB, 2/30, B: 2, 9 Teşrin-i sâni 1330 (22 Kasım 1914).

¹¹¹¹ BOA, DH.ŞFR, 455/132, 15 Kânûn-ı evvel 1330 (28 Aralık 1914).

komutanlık yapması ya da hakları elinden alınmış bir yönetici (Hıdîv) olarak dahi bu sefere İngilizlere karşı katılması durumu da söz konusu değildi. Hıdîv İstanbul ile bağları giderek zayıflıyordu.

Tüm bu gelişmeler Hıdîv İstanbul'dan ayrılarak Avrupa'ya gitmesi için sebepler oluştırdı. Kendisinin ilk güzergâhı Viyana olacaktı. Aslında kendisinin İstanbul'daki İtalyan Elçiliği ile irtibat kurarak *"tarafsız bir ülke"* olan İtalya'nın başkenti Roma'ya gitmek istediğini bildirdiği anlaşılmaktadır. Hatta elçiye Mısır'a yapılacak seferin komutanlığını istediğini ancak reddedildiğini, bu nedenle İstanbul'dan ayrılacağını ve bir nevi emekli olarak kalacağını, bu arada belki İngiltere ile arasında yeniden barış olabileceğini bildirmişti¹¹¹². Roma Büyükelçisi R. Rodd bu arzuyu Dışişleri Bakanı Edward Grey'e hatırlattığında ve kendisinden görüş istediğinde verilen cevap oldukça netti: *"İngiliz Hükûmeti, Hıdîv Alman planları ve İstanbul'daki savaş Partisi [İttihat Terakki] ile oldukça derin ilişkiler içerisinde olduğunu bilmektedir ... Hıdîv geçen üç ay süresindeki davranışları Mısır'daki muhalefet ve entrikaları ile ilgili davranışları ile tutarlıydı..."*¹¹¹³. Öyle ki Hıdîv tarafından iletilen nazik davet kendisine duyulan güvensizlikle karşılık görmüştü. Aynı günlerde İttihatçıların tutumları ve İstanbul'da Hıdîv temaslarından söz ederken ünlü Mısırlı Milliyetçilerden Muhammed Ferid, Hıdîv ile ilgili yukarıda söz edilen şekilde Mısır seferinin merkezinde olamamaktan şikâyet ettiğini ve sık sık ya kendisi yahut Yusuf Sıddık Paşa'yı Alman Elçiliğine göndererek İttihatçıların kendisine karşı davranışlarından şikâyet ettiğini anlatmaktadır¹¹¹⁴. Bu ifadelerden öyle anlaşıyor ki Hıdîv İstanbul'dan ayrılmadan evvel iki tarafın da nabzını tam olarak tutmaya çalışıyordu.

Hıdîv bu ortamda İstanbul'dan 15 Aralık 1914'de Viyana'ya gitmek üzere ayrıldı¹¹¹⁵. 23 Ocak 1915'de Zürih'e gelen Abbas Hilmi Paşa'nın yanında Parisli Georgette Mesny'nin¹¹¹⁶ isimli bir bayanın olduğu ve bu kadının etkisiyle Fransa'ya gelmeyi deneyebileceği ve bu vuku bulursa tutuklanacağı bildiriliyordu¹¹¹⁷.

Hıdîv Avrupa'da bulunduğu sürede sıkı bir takip altında olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Beğ Talat Paşa'ya yazdığı bir mektubunda bunu açıkça söylemekteydi. Mısır'ın eski Evkaf Nâzırı olan Muhib Paşa'nın maaşının kesilmesi¹¹¹⁸ (ve yeniden bağlanması) ilgili yazdı-

¹¹¹² TNA, FO, 371/1972, 76163/552, 27 Kasım 1914, R.Rodd'tan Edward Grey'e.

¹¹¹³ TNA, FO, 371/1972, 76163/480, 28 Kasım 1914, Edward Grey'den R. Rodd'a.

¹¹¹⁴ Muhammed Ferid, a.g.e., s. 194-194.

¹¹¹⁵ Muhammed Ferid, a.g.e., s. 198.

¹¹¹⁶ Parisli olan kadın, Hıdîvın sevgilisi olarak Muhammed Ferid'in hatıralarında da anlatılmaktadır. s. 220-221.

¹¹¹⁷ TNA, FO, 371/2355, 9035/29, 23 Ocak 1915, Bertie'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹¹⁸ Meselenin ayrıntıları ilgili bölümde verilecektir.

ğı mektupta sefir şöyle demektedir: “Hıdîvin Viyana’ya gelmesi takdir ettiği zaman ahvâl ve meziyyenin [meziyetler] tahkik ettirilmesini Sadrazam Paşa Hazretleri [Said Halim Paşa] iş’âr buyurmuşlardı”.

Sefirin verdiği bilgilerden Hıdîvin yakın çevresinden olan ve dava arkadaşı olarak tanımlanabilecek Eski Evkaf Nâzırı Muhib Paşa’nın Hıdîvin Viyana’ya gelmesinden sonra, Osmanlı Sefiri tarafından davet edildiği ve oldukça kibar bir lisanla Hıdîvin davranışlarına ortak olmaları durumunda çevresinin de suç ortağı sayılacağını söyleyerek uyarıldığı anlaşılmaktadır. Hatta Osmanlı Devleti adına Hıdîv hakkında bilgi vermesi durumunda bunun İstanbul tarafından takdir ve taltif edileceğini bildirmiş, kendisine Hıdîv tarafından zarar verilmesine engel olunacağı teminatı verilmişti. Hıdîvin Viyana’dan İsviçre’ye gidişinden sonra iki defa İsviçre’ye gönderilerek Hıdîvin durumu hakkında bilgi getirmesi istenilen Muhib Paşa’nın bu görev için zaman zaman kendi imkânlarıyla seyahat etmek zorunda kaldığından söz edilmektedir¹¹¹⁹. Muhib Paşa’nın Hıdîv hakkında Osmanlı Devleti’ne verdiği bilgilerin güvenilirliği yahut iki taraflı davranıp davranmadığı kesin olarak bilmek mümkün görünmemekle birlikte, Osmanlı istihbaratının Hıdîvi en yakınındaki kişiler vasıtasıyla dahi izlemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Hıdîv hakkında Viyana’da çıkan haberler dahi dikkatle izleniyordu. Viyana’da neşredilen “*Stamyr*” Gazetesi’nin Roma kaynaklı yaptığı bir haberde, Hıdîvin Madam “*Şerat*” isimli bir bayanın evinde kaldığı ve bu gazetenin haberinde Hıdîvin Osmanlı ordusunun silahının olmadığı yönünde beyanatta bulunduğu değiniliyordu. Bunun üzerine Hıdîvin sefarete gelerek bu beyanata yalanladığı ve gazeteye tekzip yazısı gönderdiği bildiriliyordu¹¹²⁰.

Bununla birlikte Hıdîv, İngilizler tarafından da dikkatle izleniyordu. Aslına bakılırsa attığı her adımdan emin olabilmek için İngiltere Hıdîvi kendisinin eski kuryesi İngiliz vatandaşı Leonardi tarafından izlettiriyordu. 20 Şubat 1915’de Cenevre’de olan Leonardi¹¹²¹ Hıdîvin Viyana’da olduğunu ayrıca Mısırlı bazı milliyetçilerin Cenevre’de Hıdîvin oğlunu hıdîviyyetin varisi olarak ilan etmek çabasında olduklarını yazmıştı¹¹²². Leonardi bu bilgiyi takip eden günlerde de sık sık Hıdîv ve çevresinde olup bitenler hakkında bilgi vermişti. Hıdîvin Yusuf Sıddık Paşa ve Yeğen Paşa gibi isimlerle kısa aralıklarla görüşüğünü bildiren Leonardi, bu kişilerin amaçlarının Hıdîvin oğlunu tahta

¹¹¹⁹ BOA, DH.KMS., 35/10, B:1, 14 Teşrin-i evvel 1915.

¹¹²⁰ BOA, İHR.SYS., 2348/5, B: 17, 9 Mart 1915.

¹¹²¹ İngiliz vatandaşı muhbirin açık adı ve kısa öz geçmişi bir diğer belgede tam olarak verilmiştir. Frederic Angelino Leonard; Doğu Kilbride, İskoçya’da 1878’de doğdu, 1912’de Cenevre’de yerleşmişti, evli ve beş yaşında bir kızı vardı. TNA, FO, 371/2355, 22760/25, 26 Şubat 1915, Cenevre Konsoloslugu’ndan Bern Elçisi Grant Duff’a.

¹¹²² TNA, FO, 371/2355, 20433/39, 20 Şubat 1915. Grant Duff’dan Dışişleri Bakanlığı’na; Bu durumdan Muhammed Ferid hatıralarından da söz edilmektedir. Söz edilen Emir Abdülmünim’dir. s. 209, 243-dn. 13.

çıkarmak olduğunu yinelemişti¹¹²³. Leonardi, Hıdîv İstanbul'da iken, İtalya'ya gitmesi ve burada diğer sürgün milliyetçilerle iletişim kurması ihtimali nedeniyle Enver Paşa'nın izin vermediğini öğrenmişti. Leonardi'nin bu raporunda bildirdiğine göre kendisi Trablusgarp Savaşı sırasında Hıdîvin yanındaydı. Leonardi'ye göre Hıdîv bu dönemde İtalya ve Osmanlı Devleti arasında entrikalar çeviriyordu. Buradan hareketle Trablusgarp Harbi döneminde (1912) Hıdîvin yanında olan Leonardi'nin Hıdîv ile İstanbul ve İngiltere arasındaki ilişkileri iyi bildiği anlaşılmaktadır. Leonardi'nin bildirdiğine göre Hıdîv, Yusuf Paşa (Yusuf Siddık Paşa)'nın tamamen etkisindeydi. Ayrıca Ahmed Şefik Paşa, Ahmed Sadık Bey ile (Hıdîvin yakın çevresindeki Mısırlılar) iletişim halindeydi. Ayrıca Cenevre'deki birçok Mısırlı'nın da Hıdîve karşı düşmanlık hisleri içerisinde olduğunu, Hıdîvin Mısır Hükûmeti'ne karşı yaptıklarından pişmanlık duyduğunu ancak Almanya'nın zafer kazanması durumunda oğlu için bir şey elde edebilmeyi umduğunu belirtiyordu¹¹²⁴.

Leonardi, İngiliz elçisinden İngiltere Hükûmeti'ne hizmet için bir miktar para istemişti. Ayrıca Hıdîv ve çevresi ile kontak kurmak için Cenevre'de kalmasının daha uygun olacağını zira buraya gelip giden Mısırlıları görme imkânı olacağını düşünüyordu. İngiliz elçisi, Leonardi'nin faydalı olabileceğini düşünmekle birlikte Hıdîve ilgili olarak merkezin ne tür bilgiye ihtiyaç duyduğu konusunda kendisinin şüpheli olduğunu bildiriyordu¹¹²⁵.

Leonardi ile İngiliz Hükûmeti arasında bir anlaşma yapılıp yapılmadığı yahut yapılmışsa mahiyetinin ne olduğu bilinmemekle birlikte Leonardi'nin en son anlattıklarından yaklaşık on gün sonra tekrar İngiltere'nin Bern Elçiliğini ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. Burada elçiyle tekrar görüşen Leonardi, Hıdîv ile görüşmek üzere Zürih'e gitmişti. Savoy Hotel'de kalan Hıdîvin hâlihazırda Mısır sarayında görev yapan kendisinin dört eski hizmetkârı ile iletişim halinde olduğunu öğrenmişti. Ancak Leonardi bu kişilerin isimlerini bilmemekteydi. Diğer taraftan Zürih'te Hıdîvin yakın çevresinden olan Ahmed Şefik Paşa, kendisiyle iletişim kuran Leonardi'ye Hıdîvin hizmetinde Mısır'a gitmek isteyip istemeyeceğini sormuştu. Leonardi, burada yaşayan iki kız kardeşi olduğu ve bunu çok isteyeceğini söylemişti. Mısır'a gitmek istemesini kız kardeşlerini de ziyaret etmek gibi bir amaçla birleştirmişse de, Leonardi'nin İngiliz yetkililerle yaptığı anlaşmanın bir gereği olarak bu teklife sıcak baktığı açıktı. Diğer taraftan Ahmet Şefik Paşa'nın bir İngiliz'in Hıdîvin hizmetinde olmasının çok faydalı olabileceğini Leonardi'ye söylemesi, onun Hıdîv ve çevresi tarafından İngiltere ile bir bağlantı olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır¹¹²⁶. Aradan geçen yedi ay sonunda Bern Elçiliğinden gelen bir

¹¹²³ TNA, FO, 371/2355, 22760/25, 26 Şubat 1915, Cenevre Konsolosluğu'ndan Grant Duff'a.

¹¹²⁴ TNA, FO, 371/2355, 30791/25, 16 Mart 1915, Cenevre Konsolosluğu'ndan Edward Grey'e.

¹¹²⁵ Aynı Belge.

¹¹²⁶ TNA, FO, 371/2355, 202249/156, 25 Mart 1915, Bern Elçiliğinden Edward Grey'e. Ahmet Şefik Paşa'nın daha sonraları İstanbul'a Osmanlı makamlarının pasaportuna verdiği onayla giriş yaptığı anlaşılmaktadır; BOA, DH.EUM.4.ŞB., 12/34, 12 Temmuz 1333 (12 Temmuz 1917).

başka raporda Leonardi'nin Hıdîvin yeniden hizmetine girdiği bildiriliyordu. Artık İngiliz Hükûmeti için Hıdîv hakkında bilgi almak daha kolay olacaktı¹¹²⁷.

Hıdîvin hareketlerinden bir türlü emin olamayan İngilizler İttihat Terakki ile olan ilişkisine dair gelişmeleri sadece Leonardi'den gelen raporlardan değil çok çeşitli bilgi kaynaklarından ediniyorlardı¹¹²⁸. Dr. Leipnik isimli bir Avusturyalı'dan İngiltere'nin Stockholm Elçisi Howard'ın öğrendiğine göre Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın İstanbul ile bağları tamamıyla kopmamıştı. Öyle ki Dr. Leipnik'in Talat Bey'den aldığı mektuba göre Cenevre'de Ekim 1915'de Talat Bey, Hıdîv Abbas Hilmi Paşa, Prens Muhammed Ali (Abbas Hilmi Paşa'nın kardeşi) ve Muhammed Ferid Bey arasında bir toplantı düzenlenecekti. Bu toplantıya kendisi de davet edilmişti. Bu toplantının Mısır'a yapılması planlanan bir kış seferi ile bağlantılı olabileceği düşünülmekteydi. Dr. Leipnik, kendisi gidemese de eğer istenirse yerine birini gönderebileceğini bildiriyordu¹¹²⁹.

Diğer taraftan Hıdîvin hareketlerini Avrupa'ya varışından itibaren izleyenler sadece Türkler, İngilizler ve Almanlar değildi. Mısır'daki yerel idare ve yeni Mısır Sultanı da Hıdîvin hareketleri hakkında istihbarat alıyordu. Bu konuda aldıkları duyumlardan rahatsız olan Sultan Hüseyin Kamil, Hıdîvin Mısır'a yapılması planlanan saldırı ile ilgili bir toplantıya katılmak üzere İstanbul'a davet edildiği ve buna katılmak üzere yola çıktığı haberini almıştı. İngiliz yetkililerden konunun aslının araştırılmasını istiyordu¹¹³⁰. Ayrıca Hüseyin Kamil'in edindiği bilgiye göre hâlihazırda İsviçre'nin Territet bölgesinde olan Hıdîv Abbas Hilmi, İngiltere'den bir emekli maaşı elde edebilmek için uğraş vermekteydi¹¹³¹. Konunun doğruluk payı olup olmadığının Bern elçisinden soruşturulması istenmişse de¹¹³², İngiliz ajanı olan ve Hıdîvin maiyetine girmeyi başaran Leonardi'den alınan bilgiye nazaran bu haberin doğrulanmadığı anlaşılmaktadır¹¹³³.

2.2- Hıdîv ve Çevresinin Türk- Alman ve İngilizler Arasındaki Zikzakları

Hıdîvin Avrupa'da olduğu süre içerisinde Almanlarla ve İngilizlerle görüşmeleri devam etmiştir. Bu görüşmeler Hıdîv'in sultanlık hakları ve mal varlığını korumak adına yaptığı girişimlerin Osmanlı-Almanya ve İngiltere

¹¹²⁷ TNA, FO, 371/2357, 162102/632, 20 Ekim 1915, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹²⁸ TNA, FO, 371/2356, 95247/356, 14 Temmuz 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na, Hasan Halid Bey isminde Hıdîvin taraftan olan bir kişiye emanet ettiği dokümanlardan gizli yollardan haberdar olan McMahon belgelerin içeriğinden kesin olarak emin olmamakla birlikte istenirse ele geçirilebileceğini bildiriyordu.

¹¹²⁹ TNA, FO, 371/2357, 133125/1140, 17 Eylül 1915, Howard'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹³⁰ TNA, FO, 371/2357, 151970/616, 16 Ekim 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹³¹ TNA, FO, 371/2357, 156909/637, 24 Ekim 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹³² TNA, FO, 371/2357, 156909/566, 24 Ekim 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan Grant Duff'a.

¹¹³³ TNA, FO, 371/2357, 162102/632, 20 Ekim 1915, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

tarafından kendi çıkarları çerçevesinde pasivize etmek genel çerçevesinde şekillenmiştir. Avrupa'ya gidişinden itibaren Hıdîv Abbas Hilmi Paşa değişen şartlar ve kendisine her iki taraftan yapılan öneriler çerçevesinde değişken bir tutum izlemiştir. Bu bağlamda Bern İngiliz Elçiliği, Abbas Hilmi Paşa'nın elçiliği çeşitli vesilelerle yaptığı ziyaretlerdeki ifadelerini derhal Dışişleri Bakanlığı'na bildiriyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Hıdîve dair atılacak adımları genelde Kahire'deki Yüksek Komiserliğe bildirerek görüş istiyor ve buradan alınan cevapla Bern Elçiliğine Hıdîve ne şekilde davranması ve neler söylemesi gerektiği iletiliyordu.

Hıdîvin Avrupa'da bulunduğu dönemde sık sık Alman Elçiliği ile de iletişim kurduğunu meseleyi Alman arşiv belgeleri üzerinden değerlendiren bir akademik çalışmadan¹¹³⁴, İngiliz belgelerinden ve Bern'deki Osmanlı Sefirinin ifadelerinden anlamak mümkündür. Aynı şekilde Hıdîv ve maiyetinden bazı Mısırlılar Osmanlı sefirini de zaman zaman ziyaret ediyordu.

Çeşitli vesilelerle İngiltere'nin Bern Elçiliğini ziyaret eden Hıdîv ve maiyetinden insanların talepleri İngilizler tarafından her zaman kuşkuyla karşılanıyordu. Hıdîvin maiyetinden olan Muhammed Yeğen Paşa'nın pasaportuna vize verilip verilmeyeceğini öğrenmesi için İsviçreli avukatını elçiliğe gönderen Abbas Hilmi Paşa hakkında elçinin düşüncesi, onun Alman Hükûmeti ile bir şekilde arasının açıldığı ve dolayısıyla bu gibi bahanelerle İngilizlerle arasını düzeltmeye çalıştığı yönündeydi¹¹³⁵. Diğer taraftan pasaportuna vize istenilen Muhammed Yeğen Paşa hakkında Kahire Yüksek Komiseri McMahon, onun güvenilmez birisi olduğunu, Mısır'a gelmesinin istenilmediğini bildiriyordu. Ancak İngiliz Yüksek Komiseri Muhammed Yeğen Paşa'nın İngiltere'ye girişine izin verebilecek bir vizenin aynı zamanda Hıdîv ile görüşmeler için bir bahane olarak görülmesini ve bir fırsat yakalandığında Hıdîvden kendisinin ve iki oğlunun Hıdîvlik haklarından feragat etmesi anlamına gelecek bir belge alınmasının oldukça memnuniyet verici olabileceğini hatırlatıyordu. Ayrıca Hıdîve geleceğe dair işbirliği sözünün bu feragatname karşılığında verilmesinin buna değer olduğu ve elbette savaş bitene kadar onu İngiltere dışında tutmanın ve her hangi bir şartlı anlaşmadan kaçınılmasının gerekliliğini de belirtiyordu¹¹³⁶. Açıkçası McMahon'un bu tür çalışma yöntemi, yani gerekli fedakârlığı elde edene kadar bazı sözlerin verilip daha sonra yerine getirilmemesi, Ortadoğu'da uyguladığı bir sistemdi. Şerif Hüseyin'e de bazı sözler verilmiş ancak Yahudiler için aynı bölgede bir Arap Devleti'nin kurulması için çalışmalara devam edilmisti.

¹¹³⁴ Donald McKale, "Influence Without Power: The Last Khedive of Egypt and the Great Powers, 1914-1918", *Middle Eastern Studies*, Vol: 33, No: 1, 1 January 1997, ss. 20-39.

¹¹³⁵ TNA, FO, 371/2357, 177830/835, 25 Kasım 1915, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹³⁶ TNA, FO, 371/2357, 177830/15/737, 30 Kasım 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

Kahire'deki İngiliz temsilcisinin tavsiyeleri Hıdîv ve yakın çevresine karşı İngiliz yetkililerin takınacağı tavrı belirlemede önemli bir etkendi. Bu bağlamda Kahire'den gelen direktifler doğrultusunda Hıdîve yakın isimlerden biri olan Muhammed Yeğen Paşa'ya İngiltere'ye girişi için vize verilmesine rağmen Mısır için bu izin verilmedi. Ayrıca Muhammed Yeğen'in ülkeden ayrılış tarihi ve limanını bildirmesi Bern Elçisinden isteniyordu¹¹³⁷. Anlaşılan o ki, Hıdîv gibi çevresindeki kişiler de sıkı baskı altında tutuluyordu. Diğer taraftan tarafsız ülke konumundaki İsviçre'deki durum, istihbarat toplamanın kolaylığı yanında hemen tüm muharip ve tarafsız devlet elçilerinin ve ajanlarının birbirini izlemesine de imkân sağlıyordu. Öyle ki Bern Elçisi, Hıdîvin kendisiyle görüşmek istediğini ancak onu görmesinin oldukça zor olduğunu zira İsviçre ve Alman yetkililerin kendisini izlediğini belirtiyordu¹¹³⁸. Ancak Hıdîvden gelen bu son görüşme talebi, McMahon tarafından Hıdîvin Türkler ve Almanlar tarafından yalnız bırakılmasından ve parasal sıkıntı içerisinde bulunmasından ötürü İngiltere ile bir yakınlaşma çabası olarak yorumlanıyordu. Daha evvelki fikrini yineliyor ve bunun bir fırsat olarak kullanılmasını ve Hıdîve gerekirse emekli maaşı tarzı bir şeyler ödenerek kendi ağzından yazılmış hıdîvlik haklarından feragati anlamına gelecek bir belgenin koparılmasının oldukça yerinde olacağını bildirdiyordu¹¹³⁹. Anlaşılan o ki, Hıdîve yönelik atılacak adımlarda Kahire'nin direktifleri oldukça etkiliydi. Buna göre Bern Elçiliğine Hıdîvden gelecek bir görüşme teklifini reddetmemesini ancak İngiliz ve Mısır Hükûmeti'ni zor durumda bırakacak adımların habersiz atılmaması bildirilmişti¹¹⁴⁰. Zira Hıdîvden gelen her teklif ve atılan her adım önce Kahire ile tartışılıyor ve ardından da Bern Sefiri'ne bilgi veriliyordu.

Bu direktifler doğrultusunda Hıdîv Abbas Hilmi Paşa ile İngiliz elçisi arasında bir görüşme yapıldı. Bu görüşmede Hıdîv uzun uzun konuşmuş ve birçok konudan bahsetmişti. Bunlar içerisinde dikkat çekici olanlardan birisi Hıdîvin İngilizlere şimdiye kadar iki taraf (kendisi ve İngiltere) arasında karşılıklı hatalar yapıldığı ancak bunların telafi edilebileceğini söylemesiydi. 1914 yılında İstanbul'da silahlı saldırıya uğradığını yüzünden ciddi şekilde yaralanmasına rağmen İngiliz elçisi tarafından ziyaret edilmemesine sitem etmişti. Ancak Hıdîv asıl amacını konuşmasının devamında açıklamıştı. Kendisi tahttan edilmesine rağmen iki oğlunu ve Mısır'daki mülklerinin geleceğini düşünmek zorunda olduğunu belirten Hıdîve İngiliz temsilcisi (McMahon'dan gelen direktifteki gibi) açık bir şekilde Mısır'daki yeni Sultanı tanıyıp tanımayacağı sorulduğunda, Hıdîv muğlak cevaplar vermişti. Daha ilginç olansa Hıdîv İngiliz elçisine Suriye ve Arabistan'da planlanacak bir isyana İngiltere

¹¹³⁷ TNA, FO, 371/2357, 181718/715, 6 Aralık 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bern Elçiliği'ne.

¹¹³⁸ TNA, FO, 371/2357, 186123/numarasız, 7 Aralık 1915, Grant-Duff'dan A.Nicolsan'a.

¹¹³⁹ TNA, FO, 371/2357, 181718/762, 11 Aralık 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹⁴⁰ TNA, FO, 371/2357, 189454/15/747, 13 Aralık 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bern Elçiliği'ne.

lehine geniş destek verebileceğinin işaretini vermiş olmasıydı. Öyle ki elçi onunla yaptığı uzun konuşmada Hıdîvin, bu bölgenin hükümdarlığında gözü olduğu izlenimini edirmişti. Aktarımlarını tamamlayan elçi, onunla ilgili yaptığı değerlendirmede şunları yazıyordu: “*Doğulular hakkında oldukça geniş deneyime sahip olmama rağmen, onu [Hıdîv] çok daha güvenilirmez ve anlaşıl-maz buldum...*”¹¹⁴¹. Grant Duff’un verdiği bu bilgilerden açık bir feragatname vermeyeceği sonucu çıkarılan Hıdîv ve çevresindekilerle biraz daha yakınlık kurulması Türkler ve Almanlar ile barışmasının sonuna kadar ertelenmesi için gerekenin yapılması hatta Arap isyanında desteğini sağlamak için cesaretlendirilmesini ancak ileriye dönük açık bir söz verilmemesi sıkı sıkı tembihleniyordu¹¹⁴². Elbette Dışişlerinden Bern’e verilen emirlerin hepsi Kahire’deki Yüksek Komiser McMahon’a gönderilen görüşme raporuna dair verdiği talimatlar çerçevesindeydi. Yani Bern Elçisinin Hıdîv ile görüşmelerini bir anlamda Kahire Yüksek Komiseri McMahon yönlendiriyordu¹¹⁴³. Hatta elçi bir diğer telgrafında kendisiyle görüşmek isteyen Hıdîvin bu isteğini, kendisine bu yönde bir talimat verilmediğini söyleyerek reddetmişti¹¹⁴⁴.

Diğer taraftan Almanların da Hıdîv ile bağları kopmuş değildi¹¹⁴⁵. Hıdîvin avukatı İngiliz elçiliğine gelerek German Centrum Party /Alman Merkezi Partisi üyesi Erzberg’in Hıdîvle görüşmek için bıraktığı kâğıdı İngiliz elçisine göstermişti¹¹⁴⁶. Bundan sadece birkaç gün sonra ise Hıdîvin avukatı gelerek, Hıdîvin Almanlar ile ilişkileri tamamıyla kopardığını ve tahttan çekilme meselesiyle ilgili görüşmek istediğine dair bir notu İngiliz elçiliğine bıraktı¹¹⁴⁷. Bu konuda Bern Elçisine verilen direktif, Hıdîvin daha fazla adım atması için sonuna kadar beklenmesi yönündeydi¹¹⁴⁸.

Bu arada alınan bazı duyumlar Hıdîvin Türk makamlarının sıkı gözlem ve baskısı altında olduğunu gösteriyordu. İngiltere’nin İsviçre’deki en önemli bilgi kaynaklarından biri olan Dr. Parodi, Hıdîvin Müttefikler ile yakınlaşmasından haberdar olan Türk Hükûmeti’nin onu sert bir şekilde uyardığını öyle ki Hıdîvi, Boğaz’daki sarayını yıkmakla tehdit ettiklerini bildiriyordu¹¹⁴⁹. İsviçre’de bulunan Hıdîv, Türkler ve Mısırlı öğrenciler hakkında Bern’den İngiliz elçiliğine sürekli bilgi veren Dr. Parodi, Türk istihbaratı tarafından edinilen bilgiye göre sadece bilgi toplamakla kalmıyordu. 1917 yılının Mayıs-Ağustos ayları arasında yürütüldüğü anlaşılan tahkikatta Parodi’nin savaştan evvel Mı-

¹¹⁴¹ TNA, FO, 371/2357, 186626/611, 22 Aralık 1915, Bern Elçiliği’nden Dışişleri Bakanlığı’na.

¹¹⁴² TNA, FO, 371/2357, 196226/15/5, 3 Ocak 1916, Dışişleri Bakanlığı’ndan Bern Elçiliği’ne.

¹¹⁴³ TNA, FO, 371/2357, 196226/15/6, 3 Ocak 1916, McMahon’dan Dışişleri Bakanlığı’na.

¹¹⁴⁴ TNA, FO, 371/2668, 2173/10, 5 Ocak 1916, Bern Elçiliği’nden Dışişleri Bakanlığı’na.

¹¹⁴⁵ TNA, FO, 371/2668, 6510/33, 11 Ocak 1916, Bern Elçiliği’nden Dışişleri Bakanlığı’na.

¹¹⁴⁶ TNA, FO, 371/2668, 8652/5, 14 Ocak 1916, Bern Elçiliği’nden Dışişleri Bakanlığı’na.

¹¹⁴⁷ TNA, FO, 371/2668, 14180/83, 11 Ocak 1916, Bern Elçiliği’nden Dışişleri Bakanlığı’na.

¹¹⁴⁸ TNA, FO, 371/2668, 22561/103, 7 Şubat 1916, Dışişleri Bakanlığı’ndan Bern Elçiliği’ne.

¹¹⁴⁹ TNA, FO, 371/2668, 45471/192, 9 Mart 1916, Bern Elçiliği’nden Dışişleri Bakanlığı’na.

sır Hükûmeti tarafından İsviçre’de (Cenevre) tahsilde bulunan Mısırlı ve Türk öğrencilerin ahvâlini tahkik etmek üzere atandığı, savaşın başlamasıyla bu görevinin devamı yanında İngilizler ve Fransızlar hesabına burada casusluk görevini de ifa ettiği bildiriliyordu. Gizli bir kaynaktan alınan bilgiye göre Parodi’nin icrası için çaba gösterdiği bir diğer görev ise “*Eski Türklerden*”¹⁵⁰ yahut *İngiliz Muhibbi Mısırlılardan*” birisi vasıtasıyla devlet ricaline özellikle de Sadrazam Talat Paşa’ya suikast düzenlemektir. Parodi’nin İsviçre’deki İngiliz Elçiliğinden Binns isimli bir yüzbaşı ile sıkı bir diyalog halinde olduğu ve bu görevi icra etmesi için İngilizlerin Parodi’ye parasal açıdan oldukça bonkör davrandıkları bildiriliyordu. Bu istihbarat, Bern’deki Alman Askerî Ataşesi Fon Rodor’dan gelen istihbaratla da destekleniyordu. Bu bilginin alınmasından sonra Bern Sefiri Fuad Selim Bey’e, Cenevre ve Zürih Başşehbenderlikleri’ne gönderilen yazılarla Dr. Parodi isimli şahsın hareketlerinin sıkı şekilde izlenmesi ve kimlerle görüştüğünün bildirilmesi, temin edilebilirse fotoğrafının gönderilmesi de istenmişti. Huduttan giriş yapacakların sıkı şekilde izlenerek ahvâli şüpheli görülenlerin gözaltına alınması için Seyrû Sefer Müdüriyeti’ne emir verilmişti¹⁵¹. Buradan hareketle, İngiltere’nin Hıdîv ile ilgili edindiği istihbaratta önemli rol oynayan Parodi hakkında bu denli istihbarata sahip olan İstanbul’un, Hıdîvin ahvâlini bilmemesi mümkün görünmemektedir.

Türk makamlarının Hıdîvi Çubuklu Kasrı’nı yıkmakla tehdit ettikleri yönünde Parodi’nin verdiği bilginin gerçekliği kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Hıdîvin yakın adamlarının İstanbul üzerinden Avrupa’ya gidişlerinde dikkat çekici biçimde gözlemlendikleri anlaşılmaktadır. Öyle ki 19 Kânûn-ı sâni 1331 (1 Şubat 1916)’de Hıdîvin maiyetinden ve kendisinin sadık adamlarından olan Seyyid Kamil’in İsviçre’ye Hıdîve ait olan oldukça mahrem ve mühim evraklarla geldiği öğrenilmişti. Bu konuda Scyrû Sefer Müdüriyeti’nin uyarılarla böylesine şüpheli şahısların huduttan geçirilmesi gerektiği vurgulanıyordu¹⁵². Türk makamları Hıdîvin Avrupa’da İngilizlerle olan bağının farkında olduklarından bu bağın sefirin Dışişleri Bakanlığı’na yazdığı çerçevede (yani İngilizler yararına bir Arap isyanında rol alabileceği) gelişmesine izin vermek istemiyorlardı. Bir takım vaatlerle İngilizlerin Şerifle yaptıkları görüşmeler sonucu Şerif Hüseyin’in isyanı Hicaz’da başlatılmıştı. Bu isyanın alt yapısı İngiliz diplomatların Şerif ile yaptığı görüşmelerle biçimlendirilmişti. Buradan hareketle Hıdîvin Avrupa’da İngilizlerin kontrolüne girmesinin önlenmesi girişimlerinin haklı ve yerinde olduğu 1916 yazında patlak veren isyanda ortaya çıkacaktı.

¹⁵⁰ Eski Türkler ifadesinden kasıt İttihat Terakki Rejimi karşıtıdır.

¹⁵¹ BOA, DH.EUM.1.ŞB., 7/20, B: 1-13.

¹⁵² BOA, DH.EUM.4.ŞB., 4/52, B:1, 19 Kânûn-ı sâni 1331 (1 Şubat 1916).

Diğer taraftan Hıdıvın Muharip Devletler ile olan ilişkileri kısa zaman aralıklarında hızlı değişkenlik gösteriyordu. Ancak tavır değişikliğinde her zaman bir bahane gösteriliyordu. Almanların kendisi ile görüşmek istediğini avukatı aracılığıyla daha evvel İngiliz Elçiliğine bildiren ve İngiltere'den bir teklif gelmesi için çaba harcayan Hıdıvın 1916 yılı ortalarında İngiltere ile yeniden mesafeyi açmasını Bern'deki İngiliz elçisi üç sebebe dayandırıyordu. 1- KuttülAmmare'nin Türkler tarafından alınmasının yarattığı etkiyle Mısır'da İngiliz karşıtı grubun kuvvetlenmesi, 2- Hıdıvın son zamanlarda Almanlardan £3000–4000 alması, 3- Mısır'dan gelen bir bayanın Hıdıve, bölgesinde geniş bir saygınlığı olduğu yönünde güvence vermesi¹¹⁵³.

Hıdıvın İngilizlere yüz çeviren tavrı ile eş zamanlı olarak Türklerle arasını ısıtmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Öyle ki aynı dönemde Mısır'da İngilizler hesabına casusluk yaptığı öğrenilen Rodolf Amster isimli bir Avusturyalı'nın İstanbul'a geldiği ve Çubuklu'daki Hıdıviyyet Kasrı'na gidip geldiği gözlemlenmişti. Yapılan tahkikattan bu kişinin Hıdıv tarafından İstanbul'a gönderilen ve onun hesabına çalışan bir casus olduğu tespit edilmişti. Tokatlıyan Otel'i'ne yerleşen casusun, Çubuklu Kasrı'nda bir Arap genci ile görüştüğü bunun dışında bir kimseyle teması olmadığı anlaşılmış fakat ülkeden çıkana kadar gözlemlenmesine devam edilmişti. Öyle anlaşıyor ki, Hıdıv İngilizlerle arasının iyi olmadığı bu günlerde İstanbul'un nabzını tutmayı denemişti¹¹⁵⁴. Rodolf Amster'in Hıdıvın kuryesi olduğu, onunla İsviçre'de görüştüğü ve Alman ve Avusturya Elçiliklerine çağırıldığı İngiliz istihbarat raporlarında da göze çarpmakta, kendisinin eskiden Mısır'da görev yapan bir doktor ve Hıdıvın casusu olduğu belirtilmektedir¹¹⁵⁵. Mısır Sıhhiye Müfettişlerinden olan Doktor Amster İngilizlerin Mısır'da protektora ilanından sonra ülkeden çıkarılmıştı¹¹⁵⁶.

İngilizler Hıdıvın kendilerinden uzaklaşması anlamına gelecek hareketlerinden son derece rahatsızdı. İngiltere Hıdıvın yakın çevresinden başlayarak hareket sahasını daraltmaya ve yeniden İngiltere'ye sadık hale getirmenin yollarını aramaya başladı. Bu eğilim İngilizlerin daha evvel pasaport verdikleri Hıdıvın yakınındaki isimlerden biri olan Muhammed Yeğen Paşa'nın tutuklanmasına kadar gitmişti. Diğer taraftan İsviçre'de ikamet eden bazı Türk ve Mısırlıların ikametgâhları arandı. Ayrıca Muhammed Yeğen Paşa'nın tutuklanması üzerine Hıdıvın onu serbest bırakmak üzere girişimde bulunduğunu bildiren Bern'deki İngiliz elçisi, Muhammed Yeğen Paşa'nın evinde ele geçirilen dokümanlardan onun sınır dışı edilmesine sebep olabilecek bir

¹¹⁵³ TNA, FO, 371/2668, 93019/193, 10 Mayıs 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹⁵⁴ BOA, DH. EUM.4.ŞB, 7/17, B: 1-3, 2 Haziran- 7 Temmuz 1332 (15 Haziran–20 Temmuz 1916).

¹¹⁵⁵ The Arab Bulletin, C.I, s. 143.

¹¹⁵⁶ BOA, HR.SYS., 2348/5, B:2, 8 Kânun-ı sâni 1330 (21 Ocak 1915); Bu belgede kişinin soy ismi bağında Doktor ibaresine ycr verilmektedir. Ancak ismi yani (Rodolf) geçmemektedir. Ancak yine de sözü edilen yani Mısır'dan sürgün edilen Avusturyalı'nın Hıdıvın kuryesi olan Rodolf Amster olması kuvvetle muhtemeldir.

şey bulunursa sınırdaşı edilebileceğini İsviçre Hükûmeti'nden öğrenmişti¹¹⁵⁷. Birkaç gün sonra Dışişleri Bakanlığı'na bilgi veren Bern Elçisi ele geçirilen dokümanlardan "*Türk-Mısır organizasyonunun*" geniş kollara ayrıldığının öğrenildiğini bildiriyordu¹¹⁵⁸. Bu evrakların ele geçirilmesi ile Bern'deki Türk sefaretî de harekete geçmişti. Bern Büyükelçisi Fuad Selim Bey Hâricîyye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda, haczedilen evraklardan Mısır Hıdîvi Abbas Hilmi Paşa'ya ait "*bazı mühim kanılar*" olduğu ve bunlar hakkında İsviçre Hükûmeti nezdinde iadeleri için girişimde bulunduklarını bildirmekteydi. Hatta bu girişim üzerine Abbas Hilmi Paşa'nın sefaretî ziyaret ederek teşekkür ettiği ve Osmanlı Hükûmeti'ne daima sadık olduğunu söylediğini merkeze bildirmekteydi. On dört parçadan oluştuğu bildirilen Hıdîve ait dokümanların iadesi için Hıdîvin avukatları ile İsviçre savcısı arasında görüşmelerin devam ettiği belirtilmekteydi. Diğer taraftan İsviçre "*Council Fedèral*"'ın [Swiss Federal Council] görevlendirdiği "*ekâbir-i me'mûrîn-i hâricîyyeden*" Mösyö Dunaut'un Hıdîvi ziyaret ederek hıdîviyyetin hukuk ve imtiyazlarının eskisi gibi yürürlükte olduğunu söyleyerek gönül almak için çaba gösterdiği de öğrenilmişti¹¹⁵⁹.

Muhammed Yeğen Paşa'nın bir tedbir amacıyla tutuklandığı ve kısa sürede serbest bırakılacağını düşünen Sefir Fuad Selim Bey'in¹¹⁶⁰ öngörüsü gerçekleşmiş ve Muhammed Yeğen Paşa gerçekten birkaç gün sonra serbest bırakılmıştı. İngiliz elçisi bu gelişmenin Almanların İsviçre Hükûmeti nezdindeki baskıları ile gerçekleştiğini düşünmekteydi¹¹⁶¹. Hatta bu konuyla ilgili İsviçre Hükûmeti ile ilerleyen günlerde tekrar görüşen İngiliz elçisi, Yeğen Paşa'nın dokümanları arasında bulunan ve Avusturya lehine casusluk yaptığını gösteren telgraflara rağmen onun serbest bırakılmasının tarafsız bir ülke olarak yapmalarının doğru olmadığını beyan etmişti. Hükûmet yetkilisine bunun Alman baskısı ile yapıldığını düşündüğünü açıkça söylemişti¹¹⁶².

Bu arada İsviçre'deki Mısırlılar üzerindeki baskı giderek arttırılmaktaydı. İsviçre'deki Hıdîve yakın Mısırlılardan, Abdullah el-Bişri¹¹⁶³, Mansur el-Kadı, Şeyh Abdülhamid Nadeh'in ikametlerinde arama yapılmıştı. Ayrıca Mısır'ın milliyetçi grubundan Muhammed Ferid, İsmail Lebîb Bey ve Abdül-

¹¹⁵⁷ TNA, FO, 371/2668, 219777/698, 2 Kasım 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹⁵⁸ TNA, FO, 371/2668, 220100/702, 9 Kasım 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹⁵⁹ BOA, HR.SYS., 2349/29, B: 2, 11 Kânûn-ı evvel 1916.

¹¹⁶⁰ Aynı belge.

¹¹⁶¹ TNA, FO, 371/2668, 225895/16/719, 9 Kasım 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹⁶² TNA, FO, 371/2668, 232616/16/745, 19 Kasım 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹⁶³ Bir arşiv belgesinde kendisinden "Hıdîvin maiyetinden olan" diye bahsedilmekte ve Viyana'dan gelmekte olduğundan, huduttan girmesine izin verilmesi için Emniyet-i Umumiye tarafından Seyrî sefer Müdüriyetine müzekkere yazılmaktaydı. Belgenin tarihi 14 Kânûn-ı sâni 1334 (14 Ocak 1918)'dir. Bişri'nin Hıdîvin İstanbul'a gitmesinden sonra İstanbul'a giriş yapmak istediği anlaşılmaktadır. BOA, DH.EUM.4. ŞB., 16/1.

melik Hamza'nın odalarında da aramalar yapılması gündeme gelmişti. Ele geçirilen deliller Hıdîvin tutuklanması için yeterli olmasına rağmen İsviçre Hükûmeti'nin Hıdîvin hükûmetçiliğinin son bulup bulmadığının muallâk olmasından ve kesin durumun ancak savaştan sonra yapılacak barış konferansında belirlenecek bir mesele olmasından ötürü gerçekleştirmiyordu. İsviçre Hükûmeti'nin buradaki Türk ve Mısırlıları tutuklamamasının onlara bir rahatlık sağladığını ancak İsviçre polisi üzerinde bu rahatlığa bir son verilmesi için baskı yapmaya devam edildiği bildiriliyordu¹¹⁶⁴.

2.3- Hıdîv Abbas Hilmi'nin Sultanlık Haklarından Feragati Meselesi

Daha evvel sözü edilen Abbas Hilmi Paşa'nın Hıdîvlik haklarından feragati meselesi, İngilizlerle Abbas Hilmi Paşa arasında uzun pazarlıklara konu olmuştu. İngiltere'nin Kahire Yüksek Komiseri McMahon açık bir feragatin Mısır'da iyi bir etki yaratacağını düşünüyordu. Ayrıca Hıdîv ile varılacak anlaşmada kendisine Mısır'daki mal ve mülküyle ilgili verilecek tavizlerle ilgili de bazı noktaların altını çiziyordu. Öyle ki Abbas Hilmi Paşa, amcasını "*Sultan*" olarak kabul edecek, Mısır'a bir daha ayak basmayacak ve tahttaki tüm iddialarından feragat edecekti. Buna karşılık kendisine Mısır'daki mal-mülkünün geliri saltanattan feragat etmesi yanında bazı özel şartları kabul etmesi koşuluyla verilebilecekti. Birincisi, Mısır'daki malları mahkeme kararı ile alacaklıları tarafından icraya verildiğinden, tasfiye işlemi tamamlandıktan, borçları ödendikten sonra kalanların geliri Hıdîve ayrılacaktı. Ancak bu paranın bir devletin mutemetliğinde tutulması ve gelirinin anlaşmaya uyduğu sürece Hıdîve ödenmesi düşünülüyordu. Ayrıca Hıdîvin annesinin geniş mal varlığını vakfettiğini ve onun ölümünden sonra Abbas Hilmi Paşa'ya miras kalacağı göz önünde tutulması isteniyordu. Bu vakıfların da Hükûmet tarafından tanınması gerektiğini vurgulayan McMahon, Hıdîvin anlaşmaya uyduğu sürece bunların gelirini alacağını bildiriyordu. Bunların dışında Hıdîve hiçbir güvence verilemeyeceği ve kendisi tarafından talep edildiği şekilde görevlileri hakkında sürdürülen kovuşturmalara son verilmeyeceği de belirtiliyordu¹¹⁶⁵. Ancak oldukça ilginç bir şekilde Türk makamlarıyla ilişkilerini düzeltmeye çalıştığı bu dönemde Havre'deki İngiliz Konsolosluğu'ndan gelen yazıda Hıdîvin bu şartları kabul ettiği bildiriliyordu¹¹⁶⁶.

Anlaşılan o ki ilerleyen zamanlarda görüşmeler bu yörüngede ilerlememişti. Kasım 1916'da İsviçre'deki İngiliz elçisi kısa aralıklarla bazı gelişmeler rapor etmişti. Buna göre Hıdîv kendisi için tahttan çekilmek konusunu kabul etmekteyse de oğulları için bunu kabul etmemekteydi. İngiltere ile Hıdîv arasındaki ikili görüşmeleri yürüten İsviçre'deki İngiliz görevlilerden Lord

¹¹⁶⁴ TNA, FO, 371/2668, 227995/3, 3 Kasım 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹⁶⁵ TNA, FO, 371/2672, 96750/378, 21 Mayıs 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹⁶⁶ TNA, FO, 371/2672, 124192/108, 26 Haziran 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

Acton'un Hıdiv ile yaptığı görüşmelerde Abbas Hilmi Paşa bunu açıkça belirtmişti. Ayrıca Hıdiv borçların ödenmesinden sonra kalan parayı vakfederek çocuklarına aktarmayı tercih ediyordu¹¹⁶⁷. Diğer taraftan Hıdiv'e sunulacak sultanlık haklarından feragat ettiğine dair belgenin detayları üzerinde çalışılmaya devam ediliyordu. Bern Elçisinin hazırlayıp Londra'ya gönderdiği taslak metin şu şekildeydi: *"Ben, aşağıda imzası bulunan Abbas Hilmi, Mısır'ın son Hıdivi, bu vesileyle resmen hükümdarlık haklarımdan vazgeçiyorum, hem ben hem de çocuklarım bu haklarımdan feragat eder. Dahası Mısır Sultanının, amcam Hüseyin Kamil'in, İngiliz Protektorası altında meşruiyetini tanıyorum. Ayrıca Mısır'a bir daha geri dönmeyi denemeyeceğime söz veririm. Feragatin aleni olarak yapılmasını kabul ediyorum."*¹¹⁶⁸. Ancak açık bir feragatname imzalama konusunda Abbas Hilmi Paşa'nın gönülsüz olduğu, birkaç gün sonra anlaşılmıştı. Özellikle Mısır'daki mal varlığının kendisine intikali ve oğullarının saltanat haklarından vazgeçmek istemiyordu. Lord Acton ile yaptığı görüşmede bu konuyu ve kendisine önerilen diğer parasal işlerdeki rahatsızlıkları uzun uzun anlatmıştı. Aylık £2000 olarak kendisine verilecek miktarın geçimi için ihtiyaç duyduğu aylık minimum tutara eşdeğer olduğunu vurgulamıştı¹¹⁶⁹.

Meselenin çözümüne ilişkin yol aranırken, İngiliz ajanı Dr. Parodi'nin verdiği bir haber İngiliz otoritelerinin Hıdiv ile anlaşmak üzere yürüttükleri görüşmelerin durdurulmasına neden olmuştu. Yusuf Siddık Paşa ile görüşen Dr. Parodi, Lord Acton ile Hıdiv arasında Clarens'deki (İsviçre'de Montreux yakınlarında bir köy) görüşmeden sonra Hıdivin Bern'e gittiğini öğrenmişti. Hıdivin buraya Türk ve Alman Elçiliği tarafından davet edildiği de Dr. Parodi tarafından öğrenilmişti. Bu görüşmede Hıdiv, İngiltere'nin kendisine önerisini bildirmiş buna karşılık Türk Elçisi aynı koşulları kendi hükümetinin de karşılayabileceğini söylemiş ve bunu İstanbul'a iletme teklifinde bulunmuştu. Abbas Hilmi'yi uzun zamandır tanıdığı için bu tavrına şaşırmadığını belirten Bern Elçisi Rumbold, görüşmelerin derhal kesilmesini öneriyordu¹¹⁷⁰. Ancak Bern Elçisinin bu raporundan sadece iki gün sonra Hıdiv Bern Elçisi ile görüşerek bunun arasının bozuk olduğu Yusuf Siddık Paşa tarafından çıkarılmış bir dedikodu olduğunu söylemişti. Ayrıca Türk elçiliğinin Yusuf Siddık Paşa tarafından haberdar edildiğini bildirmiş ve İngilizlerle ikinci bir görüşme yapmak arzusunda olduğunu yazmıştı¹¹⁷¹. Elçiye göre, bir ay kadar önce Hıdiv Kahire'ye resmî olmayan bir şekilde bir İngiliz görevlisiyle oğlunun saltanat

¹¹⁶⁷ TNA, FO, 371/2672, 1249355/807, 10 Aralık 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan McMahon'a.

¹¹⁶⁸ TNA, FO, 371/2672, 252771/822, 14 Aralık 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹⁶⁹ TNA, FO, 371/2672, 254710, 16 Aralık 1916, Lord Acton'dan Memorandum.

¹¹⁷⁰ TNA, FO, 371/2672, 256845/10, 19 Aralık 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹⁷¹ TNA, FO, 371/2672, 268482/847, 21 Aralık 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

haklarını koruyan bir feragatname göndermişti¹¹⁷². Artık İngiliz yetkililerin yaklaşımının daha temkinli olacağı ve Hıdîvin yapabileceklerinin daha kısıtlı olacağı anlaşılmaktadır. Bu gelişmeler Osmanlı Devleti merkezine Bern Elçisi tarafından gönderilen raporlardan rahatlıkla anlaşılmaktaydı. Alınan duyumlar İngiltere ile Abbas Hilmi Paşa arasındaki görüşmelerin pek de olumsuz bir seyirde olmadığı yönündeydi. Bern'deki Osmanlı Elçisi Fuad Selim Beğ'in "*fevk-al-âde mahremdir*" kaydıyla Hâriciyye Nezâreti'ne 11 Kânûn-ı evvel 1916 gönderdiği yazıda Abbas Hilmi Paşa ile İngiltere arasında "*Mısır'daki hükûmet-i hazıra ve emr-i bakii resmen ve tahriren kabulüne mukâbil senevi 25.000 Liralık tahsisatın ve Mısır'daki emlakinin muhafaza ve sıyânetiyle oğlunun Mısır tahtındaki hukukunun tasdiki esasları üzerine*" devam edegelen görüşmelerin Hıdîvin yakın çevresinden alınan duyuma nazaran sonuçlanmak üzere olduğu belirtiliyordu¹¹⁷³.

Muhammed Yeğen Paşa'nın tutuklanması ve Hıdîve ait bazı evrakların haczedilmesiyle ilgili gelişmeyle alakalı olarak Hâriciyye Nezâreti'ne yazdığı yazıda Fuad Selim Bey'in verdiği bilgilerden, Abbas Hilmi Paşa'nın bu ilişkilerinden ne kadar ikili oynamaya çalışsa da gerçeklerin bilindiğini göstermektedir. Öyle ki büyükelçi, Abbas Hilmi Paşa'nın Osmanlı'ya ve hilafete olan bağlılığını süslü cümlelerle ifade etmesine rağmen yaptırdığı tahkikat ve Abbas Hilmi Paşa ile yaptığı görüşme esnasında edindiği izlenimden yola çıkarak İngiliz ve Fransızlarla olan ilişkilerinin ne şekilde olduğunu anlatmaktadır. Buna göre, Abbas Hilmi Paşa'nın Bolo Paşa isimli bir Fransız görüşmelerde bulunmak üzere görevlendirdiği bu girişiminin sonuçsuz kalması üzerine Rüşdü Paşa'yı bu işe atadığını bildirmekteydi. Diğer yandan İngiliz diplomat Thomas Barclay'a mektup yazarak İsviçre'de görüşmek istediği ancak bu talebinin reddedildiği de ekleniyordu. Yani Elçi Fuad Selim Bey, Abbas Hilmi Paşa kendisinin Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu bildirse de gelişmelerin böyle olmadığını biliyordu¹¹⁷⁴. Sefire verilen cevapta yakın zamanda İstanbul'a geleceği anlaşılan Şefik Paşa (Hıdîve yakın Mısırlılardan) ile gerekli idare-i lisan ile görüşüleceği kendisinin de Hıdîv ile görüşmelerinde şimdiye kadar olduğu gibi hareket ederek "*idare-i lisan*" etmesi salık veriliyordu¹¹⁷⁵.

Gerçekten de, çeşitli vesilelerle İngiliz yetkililerle Abbas Hilmi Paşa arasındaki iletişim devam etmişti. Mısır'daki mal varlığını ve oğlunun tahtın devamındaki sultanlık haklarını koruyabilmesi için İngiliz temsilcilerle iletişimini sürdürdü. Zaman zaman da aracılar göndererek İngilizlerin neye karar verdiğini öğrenmek istedi¹¹⁷⁶. Bu arada 20 yaşına gelen Hıdîvin en büyük oğlu

¹¹⁷² Aynı Belge.

¹¹⁷³ BOA, HR.SYS., 2349/29, B:1, 11 Kânûn-ı evvel (Aralık) 1916.

¹¹⁷⁴ Aynı Dosya, B: 2, 11 Kânûn-ı evvel (Aralık) 1916.

¹¹⁷⁵ Aynı Dosya, B: 5.

¹¹⁷⁶ TNA, FO. 371/2930, 10820/22, 13 Ocak 1917.

Abdülminim'in babası tarafından kendisi için yürütülen çabaların bir parçası olarak tahtın devamında kendisinin de hak sahibi olabilmek için çaba harcadığı anlaşılmaktadır. Dr. Parodi ile görüşen Prens Abdülminim'in Bern Elçiliğine çağırılarak kendisinin tahtın varisi olarak düşünülmeyeceği konusunda bilgi verilmesinin gerektiği bildirilmişti. Diğer taraftan Dr. Parodi, Prens kendisi üzerinde olumlu bir etki bıraktığını bildiriyordu¹¹⁷⁷. Elçiliğe verilen cevapta Dr. Parodi'ye Prens ile görüşmelerinde Prense kendisinin tahtın varisi olarak düşünülmeyeceğinin kesin olarak bildirmesi istenmişti¹¹⁷⁸. Ancak Bern'deki Osmanlı Elçisinin izlenimleri bu yönde değildi. Bern Büyükelçisi Fuad Selim Bey Dışişleri Bakanına yazdığı yazıda Freiburg'da tahsilde bulunan Hıdivin oğlu Abdülminim Bey'in son zamanlarda İngiltere Sefiri ile bir kez ve sık sık da İngiliz sefareti müsteşarı Lord Acton tarafından ziyaret edildiğini bildiriyordu. Bu gelişmeler sefir tarafından Mısır sultanlığına Abdülminim Bey'in düşünüldüğünü gösterdiği şeklinde yorumlanıyordu. Dahası Mısır'daki mevcut sultanın (Hüseyin Kamil) meşruiyetinin İngilizler eliyle de zayıflatıldığı imasına yer veriliyor ve bu nedenle Abbas Hilmi'nin resmen ve yazılı olarak tahttan feragat etmediği üzerinde duruluyordu¹¹⁷⁹.

İngiliz makamları arasındaki yazışmalardan öyle anlaşıyor ki, Prens Abdülminim İngilizlerle bağlantı kurmak için girişimlerine devam etmişti. Prens, Bern'deki İngiliz Elçiliğine ani bir ziyarette bulunarak elçi ile görüşmüştü. Prens 5 Şubat 1917'de gittiği İngiliz Elçiliğinde bu ziyaretinden kimseye söz edilmemesini istemişse de 6 Şubat günü görüşmenin tüm ayrıntıları Bern elçisi tarafından Dışişleri Bakanı A.J. Balfour'a yazılmıştı. Prens bu görüşmeye gelme sebebini, *"bazı adımlar atması gerektiğini düşünmesi"* olarak açıklaması karşısında elçi, bir şey yapması gerekmediğini bildirmişti. Ayrıca Lord Acton ile babası arasındaki görüşmelerden haberdar olup olmadığını sormuş ve açık şekilde Mısır tahtı için babasının yerine Prens Hüseyin'in getirilmesinde İngiltere'nin önemli gerekçeleri olduğunu söylemişti. Prens Abdülminim, Bern elçisine babasının fikirlerini paylaşmadığını, tamamıyla İngiltere'ye sadık olduğunu ve İngiliz menfaatlerine mugayir hiçbir şey yapmayacağını bildirmişti¹¹⁸⁰. Ayrıca babası Abbas Hilmi ile müzakereleri sürdüren Lord Acton, Dr. Parodi vasıtasıyla Prens Abdülminim'e haber göndererek kendisinin Mısır tahtına düşünülmeyeceğinin bildirilmesini istemişti¹¹⁸¹. Meselenin aleyhine geliştiğini gören Prens Abdülminim, Dr. Parodi'ye İngiliz kralına iletmek üzere verdiği bir mektupla sorununu en üst makama iletmek istemişti¹¹⁸².

¹¹⁷⁷ TNA, FO, 371/2930, 23543/44, 22 Ocak 1917, Bern Elçiliğinden A.J. Balfour'a.

¹¹⁷⁸ TNA, FO, 371/2930, 23543, 5 Şubat 1917, J. Balfour'dan Bern Elçiliği'ne telgraf.

¹¹⁷⁹ BOA, HR.SYS., 2349/29, B:6, 16 Şubat 1917.

¹¹⁸⁰ TNA, FO, 371/2930, 31937/79, 6 Şubat 1917, Bern Elçiliğinden J. Balfour'a.

¹¹⁸¹ TNA, FO, 371/2930, 51394/158, 4 Mart 1917, Lord Acton'dan J. Balfour'a.

¹¹⁸² TNA, FO, 371/2930, 65656/194, 23 Mart 1917, Bern Elçiliğinden J. Balfour'a.

Gönderdiği bu ilk açık mektubunda Prens Abdülmünim, İngiliz kralına Mısır tahtının veraseti meselesini anlatmaktadır. Ancak Bern Elçisi Rumbold bu formatta bir mektubu Krala gönderemeyeceğini fakat sadakatini bildiren bir mektubu gönderebileceğini Prens'e bildirmişti. Elçinin söz ettiği biçimde bir mektup yazmış olarak bir gün sonra elçiliğe gelen Prens Abdülmünim Krala sadakatini anlattığı satırlar arasında oldukça zekice veraset sorununu dile getiren kelimeler koyması Elçinin gözünden kaçmamıştı. Prens 6 Şubat günü yaptıkları görüşmede dile getirdiği sorunları hatırlatan Elçiye göre Prens veraset meselesiyle ilgili ikna edilmiş görünüyordu. Öyle ki Prens Abdülmünim Mısır sultanlığı ile ilgili planlarda kendisinin düşünülmeyeceğini kabullenmişti¹¹⁸³. Ancak Prens'in Kral'a ulaşmaktaki ısrarı bununla sınırlı kalmamıştı. Daha evvel satırları arasında saltanat hakkını dile getirdiği cümleler nedeniyle iki kere geri çevrilen Prens, herhangi bir istek dile getirilmeksizin yazdığı mektubuyla yeniden Bern Elçisini ziyaret etmişti. Bern elçisi tarafından kabul edilmiş ve kendisi için Krala gönderileceği bildirilmişse de Prens aynı zamanda İngiltere'de bir üniversiteye devam etmek istediğini yinelemişti¹¹⁸⁴. Fakat bu isteği Dışişleri Bakanlığı'ndan gönderilen bir yazı ile savaş bitimine kadar kesin olarak reddedilmişti¹¹⁸⁵. Öte yandan Prens'in İngiliz yetkililerle teması sadece bu konu ile ilgili olmamıştı. Zira Lord Acton ile görüşen Prens, kişisel servetinin (doğumundan 1914 yılına kadar babasının elinde olan) Daire-i Hasa tarafından haczedildiğini belirtiyor ve haklarının korunması için kendisine yardımcı olunmasını talep ediyordu¹¹⁸⁶. Mısır'dan bu meseleye ilişkin verilen cevapta prensin çocukluğu döneminde babası ile kendisinin gelirinin ayrılmadığı ve taşınmaz malların hâlihazırda ipotek altında olduğu bildiriliyordu. Borçların ödenmesinden sonra kalan miktarın Prens'in yönetimine bırakılacağı da belirtiliyordu¹¹⁸⁷.

Prens Abdülmünim hakkında Osmanlı Devleti'nin düşüncesi ise bundan oldukça farklıydı. Öyle ki Hıdivin durumu ve faaliyetleri hakkında yazılan bir raporda, "*tahtın varisi*" olarak görülen Hıdivin oğlu için "*eğer kendisine müstakbele dair teminat vermek mümkün olur ise babasından ayrılp İstanbul'a gelir zannındayım*" deniliyordu¹¹⁸⁸. Bu düşüncenin sebebinin Abdülmünim'in İngilizlerle görüşürken Türklerle de iyi ilişkiler geliştirmesi olabileceği aklı gelmektedir.

Bu arada Hıdiv de daha evvel de İngilizlerle görüşmek üzere gönderdiği adamı Cevded Bey'i, yeniden Lord Acton'a göndererek meseleleri görüş-

¹¹⁸³ TNA, FO, 371/2930, 76436/244, 9 Nisan 1917, Bern Elçiliğinden J. Balfour'a.

¹¹⁸⁴ TNA, FO, 371/2930, 81553/259, 14 Nisan 1917, Bern Elçiliğinden J. Balfour'a.

¹¹⁸⁵ TNA, FO, 371/2930, 81553/numarasız, 1 Mayıs 1917, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bern Elçiliği'ne.

¹¹⁸⁶ TNA, FO, 371/2930, 109754/445, 1 Haziran 1917, Bern Elçiliğinden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹⁸⁷ TNA, FO, 371/2930, 109754/611, 11 Haziran 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹⁸⁸ ATASE, K: 1868, D: 174, F: 1/36, tarihsiz.

mek için bir araya gelmek istediğini, kendilerine İngiltere Bern Elçisi Horace Rumbold'un da eşlik etmesini arzu ettiğini bildiriyordu. Ancak daha evvel de belirtildiği üzere görüşmeyi gerektirecek şartlar sağlanamadığından bu istek reddedilecekti¹¹⁸⁹. Bern Elçisinin bu hareketi Dışişleri Bakanı Balfour tarafından onaylanmaktaydı¹¹⁹⁰.

Öyle anlaşıyor ki, Lord Acton ile Hıdîv arasındaki görüşmeler devam etmiştir. Lord Acton bu görüşmelere dair tüm detayları Bern Elçiliğine rapor etmiştir. Buna göre 26 Ocak 1917'de Lord Acton ile Hıdîv arasında yapılan görüşmede Hıdîv önemli konular üzerinde durmuştu. Hıdîv Alman kuvvetlerinin önemli bir kısmının Romanya sınırından alınarak Anadolu'ya ve Suriye'ye sevk edilmekte olduğunu bunun nedeninin ise Mısır sınırına yapılacak bir sefer olabileceğini söylemişti. Hıdîvin Lord Acton'a söyledikleri bunlarla da sınırlı değildi. Bern Elçisine aldığı duyumlara göre Cemal Paşa'nın İstanbul'da Enver Paşa ile son günlerde bir toplantı yaptığını bundan sonra Cemal Paşa'nın Suriye'ye döndüğünü burada Cemal Paşa'ya karşı başarısız bir suikast girişimi olduğu ve bunun gizli tutulduğunu da anlatmıştı. Mısırlı milliyetçilerden Muhammed Ferid'in de Berlin'e gittiğini söylemiştir. Bu görüşmeyle ilgili görüşlerini ve Hıdîvin anlattıkları konusunda Lord Acton'un yazdıklarından öyle anlaşıyor ki, Hıdîv bu görüşmede resmî bir görüşme gibi değil kendisine yakın hissettiği birisiyle konuşur gibi davranmıştı. Zira Hıdîvin Lord Acton'a anlattıkları arasında bir evlilik meselesi de bulunmaktadır. Sultan Mehmet Reşad'ın oğlunun hıdîviyyet prenseslerinden olan kızıyla söz kesme heyecanı içerisinde olduğunu anlatan Hıdîve göre, bu izdivaca annesi karşı çıkmaktadır ve prensesi İstanbul'dan çıkarmak istemektedir. Sultan Mehmet Reşad'tan kendisine haber geldiği ve kendisinden bu evliliğe onay vermesinin adet olduğu üzere istendiğini anlatan Hıdîv, kızının kararını bilmemesine rağmen bu konuda zoraki bir karar vermek zorunda kalabileceğini bildirmekteydi. Ayrıca eğer bu evliliğe razı olursa İstanbul'un politik yürüncesine gireceğini ve eğer reddederse Osmanlı'yı çığnemiş olacağını ve İngiltere ile hızlı bir şekilde anlaşmaya varamazsa iki arada kalacağından söz etmişti¹¹⁹¹.

Bu şekilde özel görüşmelerden gelen haberler bir yana bırakılacak olursa Hıdîv ile yürütülen resmî görüşmeler başından beri belirsizliklerle doludur. Baştan beri Hıdîv ile görüşmeleri yürütmekle görevli Lord Acton, Mayıs 1917'de Dışişleri Bakanlığında Graham'a gönderdiği telgrafından kafasının oldukça karışık olduğu anlaşılmaktadır; "*Sevgili Graham, Eski Hıdîvle görüşmelerle ilgili konuda şaşkınlık içerisindeyim.*" diye başladığı yazısında görüşmelerin seyrinde yaşanan iniş çıkışların kendisini çok şaşırttığını anlat-

¹¹⁸⁹ TNA, FO, 371/2930, 26400/51, 2 Şubat 1917, Bern Elçiliğinden J. Balfour'a.

¹¹⁹⁰ TNA, FO, 371/2930, 26400/17, 8 Şubat 1917, A.J. Balfour'dan Bern Elçiliği'ne.

¹¹⁹¹ TNA, FO, 371/2930, 26403/57, 2 Şubat 1917, J. Bern Elçiliğinden J. Balfour'a.

maktaydı. Lord Acton 1916 Aralık ayında başlayan görüşmelerin geçmişini kısaca özetleyerek İngiliz diplomatlarının (Bern elçisi Rumbold, Edward Cecil ve kendisi gibi) arasındaki görüş ayrılıklarına ve meseleye bakış açılarındaki farklılara dikkat çekiyordu. Özellikle Hıdîvin tahttan feragatinin elde edilebilmesi için verilecek ödünler konusunda ve meselenin ne kadar üzerinde durulması gerektiği hususunda fikir ayrılıkları mevcuttu¹¹⁹². Kendisine verilen cevapta Mr. Graham, Lord Acton'u telkin etmeye çalışıyor ve bunun için çok önemli noktaları kendisine hatırlatıyordu. Hıdîvin karakteri konusunda ipuçları verirken, onun yerinin Ömer Tosun gibi karakterli birisinin doldurması ihtimalinde doğacak tehlikenin büyük olabileceğini bildiriyordu. Ayrıca Doğuda yani İslam dünyasında işlerin Batıdakinden farklı olduğunu hatırlatıyor ve özellikle Mısır'da İngilizlere karşı duyulan hoşnutsuzluğun yönetsel veya kişisel bir sorun değil ama dinî ve radikal bir mesele olduğunu yazıyordu. Şöyle diyordu Graham, "*Sen Mısır'da bize karşı duyulan hoşnutsuzluğa İrlanda'da Carson ve Redmond'ul 193 satın aldığımız gibi burada da Hıdîvi satın alarak son verebileceğimizi umabilirsin... Hıdîvi kovmanın sonucu ne olabilir? Söyler misin geniş nüfuzu ve gerçek manada kendisine duyulan sevgi ve yüksek karakter ile Ömer Tosun'un tahtın varisleri arasına girmesi ihtimalinde ne olur...*"¹¹⁹⁴.

Anlaşılan o ki, İngiliz yetkilileri Hıdîvi ne küstürmek ne de açık bir taviz vermek istiyorlardı. Hatta Dışişleri Bakanlığı Lord Acton'un kızgınlığının farkına vardığında kendisine yazılan yazıyla, konuyu biraz daha açık hale getirmişti. Lord Acton'a Hıdîvden bir feragatname elde edilebilmesi için gerekli girişimlerde "*kızgın kazı kovalamamak*" deyiimiyle yön gösteriliyordu. Ayrıca ilk adımın mutlaka Hıdîvden beklenmesi öneriliyordu. Böylece Hıdîvin aşırı istekleri ya da Türklerle giriştiği entrikalar karşısında görüşmelerin durdurulmasına izin veriliyordu. Daha evvel Edward Cecil ile aralarındaki görüş ayrılığını mektubuna yasıtan Lord Acton'a Dışişleri bu yazıda Edward Cecil'in bazı noktalarda yanıldığını kabul ediyordu. Öyle ki Hıdîvin teskin edilmesi yani bir şekilde yatıştırılmasının önemsenmemesini onun etkisini fazla hafife almak olduğunu düşünüyordu. Ayrıca Cecil'in Abbas Hilmi'nin tahttan açık şekilde çekilmesi hususunda duyduğu çekincelerinin abartılı olduğunu da ekliyordu. Oysaki tüm Müslüman dünyasında Abbas Hilmi'nin hâlâ daha halife adayı olarak görüldüğünü ve "*tahttan çekilmesinin-abdication*", bazı itirazlara neden olabileceğinden "*tüm haklardan vazgeçmesi- renunciation of all claims*" olarak değiştirilmesinin yerinde olacağını düşünüyordu¹¹⁹⁵. Bu

¹¹⁹² TNA, FO, 371/2930, 98985/numarasız, 9 Mayıs 1917, Lord Acton'dan Graham'a mektup.

¹¹⁹³ Burada kastedilen İrlanda'nın Unionist Party liderlerinden Edward Carson ve Irish Party liderlerinden John Redmond'dur. Bu isimler İrlanda'nın bağımsızlığı meselesinde önde gelenlerdendir.

¹¹⁹⁴ TNA, FO, 371/2930, 98985/numarasız, 10 Mayıs 1917, Lord Acton'dan Graham'a mektup.

¹¹⁹⁵ TNA, FO, 371/2930, 98985/numarasız, 29 Mayıs 1917, Dışişleri Bakanlığı'ndan Lord Acton'a.

arada meselenin Hüseyin Kamil ile tartışılmasının faydalı görüldüğü de anlaşılmaktadır. Ancak Sultan Hüseyin'in sağlık sorunları nedeniyle bu görüşmenin Haziran ortalarına kadar erteleneceğini ekliyordu¹¹⁹⁶. Gerçekten de 16 Haziran'da Kahire'den verilen cevapta Sultanın bu konuda bir fikri olmadığı bildiriliyordu¹¹⁹⁷. Bu arada Hıdîv ile yürütülen görüşmelerin ana çerçevesi bir yazıyla Edward Cecil'e de bildiriliyordu¹¹⁹⁸.

Küçük kelime değişikliklerinin anlamsal bütünlüğü tamamıyla değişti-receği düşünüldüğünden, Abbas Hilmi'nin altını imzalayacağı feragatname-deki her kelime dikkatle seçilmeye çalışılıyordu. Ancak Hıdîv "*Açık olarak amcam Hüseyin Kamil'i Mısır Sultanı olarak tanıyorum*" cümlesini "*gurur kırıcı*" olarak görüyordu. Diğer taraftan Bern Elçisi Rumbold, Hıdîvin mevcut sultanın ismini açık şekilde zikretmemesinin Mısır'daki halk üzerinde "*feragat etmesi*" vakasının etkisini azaltacağını düşünüyordu. Bu basit ve herkes tarafından kolayca anlaşılabilen cümle yerine Hıdîvin önerisi şuydu: "*Mısır'daki İngiliz Hükûmeti'nin kurduğu mevcut yönetimi ve protektorayı açık şekilde tanıyorum*". Gerçekten de küçük nüans farkları gibi gözükmele birlikte aradaki fark önemliydi. Bu nedenle Lord Acton'un Hıdîve önerisi şu şekildeydi: "*İngiltere'nin Mısır'da kurduğu mevcut Sultanlığı ve Protektora kararını açık şekilde tanıyorum*". Hıdîvin önerisiyle arasında yalnızca "*Sultanlık*" ifadesine vurgu yapıldığı dikkat çekmektedir. Ancak bu kelimeyle bile Hüseyin Kamil'i tanımış olacağından bu tek kelimelik değişikliğe önem veriliyordu. Ayrıca Hıdîvin İstanbul ile hâlihazırda oldukça yoğun olan ilişkileri göz önüne alınarak bu iddiayı kabul etmesi için çok fazla zaman tanınmayacağı bildiriliyordu. Hıdîvin Lord Acton ile görüşme isteği (kendi önerdiği şekilde feragatin kabulü hakkında) Lord Acton tarafından geri çevrilmiş-ti¹¹⁹⁹. Dışişleri Bakanlığı bu kelime oyunları ile ilgili açık tavrını, gönderdiği telgrafta şunları bildiriyordu: "*Eski Hıdîvin Sultanı ismi ile tanınması esastır, ama "amcam" ifadesini eğer kendisi isterse buna karşılık olarak kullanabilir. Onun yerine, üzerinde durduğu zayıf ifadede ısrarı durumunda, görüşmeler kesilmelidir*"¹²⁰⁰. McMahon'un Kahire'den ayrılmasından sonra Kahire Yüksek Komiserliği görevine getirilen Sudan Serdar'ı Wingate'in görüşü de kesin olarak "*amcam Hüseyin Kamil*" ifadesinin kabul edilmesi idi. Hatta Lord Acton tarafından önerilen "*Mısır'daki yönetim ya da sultanlık*"ın kabulü ifadesi-ni dahi kabul etmiyordu¹²⁰¹.

¹¹⁹⁶ TNA, FO, 371/2930, 106210/559, 27 Mayıs 1917, Reginald Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹¹⁹⁷ TNA, FO, 371/2930, 120499/641, 17 Haziran 1917, Reginald Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na

¹¹⁹⁸ TNA, FO, 371/2930, 106210/numarasız, 22 Mayıs 1917, Dışişleri Bakanlığı'ndan Edward Cecil'e mektup.

¹¹⁹⁹ TNA, FO, 371/2930, 132073/546, 4 Temmuz 1917, H. Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹²⁰⁰ TNA, FO, 371/2930, 132073/17/642, 5 Temmuz 1917, Dışişleri Bakanlığı'ndan H. Rumbold'a.

¹²⁰¹ TNA, FO, 371/2930, 133434/709, 6 Temmuz 1917, Reginald Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

Bu konular üzerinde görüşmeler devam ederken Lord Acton'a gelen bir bilgi Hıdîvin hareketleri konusunda İngilizleri yeniden düşünmeye itmiştir. Jean Tueni (Can Tuveyni) Bey isimli kişinin Lord Acton'a verdiği bilgiye göre iki hafta önce Hıdîv kendisine İstanbul'a giderken eşlik etmesini önermişti. Ayrıca Can Tuveyni'ye göre Hıdîvin İstanbul'a gitme planında İstanbul tarafından ortaya atılan "*Özerk Suriye Krallığı*"na *Vice Royalty-Genel Valilik*" önerisi etkili olmuştu. Ayrıca Hıdîvin oğlu Abdülmünim de Bern Elçisi Rumbold'a yaklaşık iki hafta önce babasının kendisine İstanbul'a gitmesini söylediğini ancak kendisinin bunu reddettiğini bildiriyordu. Anlaşılan o ki, Prens Abdülmünim İngilizlerle kendisine açık şekilde saltanat hakkı tanınmayacağı belirtilmesine rağmen onlarla iyi ilişkiler kurmak için babasının gizli işleri hakkında bile bilgi vermeyi göze alıyordu¹²⁰².

Diğer taraftan Hıdîvin İstanbul'a gitme niyeti hakkında alınan duyumların Lord Acton ile Hıdîv arasında yürütülen feragat meselesine de ışık tutacağı düşünülüyordu. Hıdîv hakkında İstanbul ile giderek yakınlaşan ilişkilerine dair alınan duyumlar, onun kısa zaman sonra Hıdîvlik haklarından amcasının ismini de anarak vazgeçmeyi reddettiği yönünde alınan haberle bir nevi doğrulanmış olacaktı. Hıdîvin amcasının ismini anarak tahttan feragat etmeyeceği haberini getiren Cedid Bey'e Lord Acton bu durumda görüşmelerin kesilebileceğini ve bundan böyle kendisinin de meselenin dışında olacağını Hıdîve bildirmesini istemişti. Bunun üzerine Cedid Bey, Hıdîvin Londra'ya bir temsilci göndererek bu meseleyi İngiliz Hükûmeti'nin bir temsilcisi ile tartışarak çözümlmeyi düşündüğünü söylemiştir. Bern Elçisi Hıdîvin Londra'ya göndereceği bir temsilci ile görüşmeleri sürdürme ve amcasının ismini vereceği feragatnamede zikretmekten kaçınması hakkında yazdığı raporunda Bern Elçisi Rumbold Hıdîvin bundan niyetinin zaman kazanmaya çalışarak Türklerden ve İngilizlerden daha iyi bir teklif almaya çalışmak olduğunu belirtiyordu¹²⁰³. Hıdîvin uzun zamandır Lord Acton ve bazen de İngiliz Elçiliği ile yürüttüğü görüşmelerin açık biçimde sona erdirdiği ve Elçiye bildirdiği biçimde Hıdîvin temsilci gönderme teklifinin reddedildiğinin Hıdîve bildirilmesi Dışişleri tarafından yazılıyordu¹²⁰⁴.

Hıdîvin açık şekilde amcasını sultan olarak tanınamaktaki ısrarının ve kelime oyunlarının ardından alınan habere göre Hıdîv, Osmanlı Devleti tarafından İstanbul'a davet ediliyordu. Buna göre Talat ve Enver Paşa, Hıdîvi Suriye ve Mezopotamya'da Türklere karşı başkaldıran Müslümanları yatıştırması için davet ediyordu. Ancak alınan duyumlara göre, hayatından endişe eden Hıdîv İstanbul'a gitmekten çekiniyordu¹²⁰⁵. Ancak Hıdîv İstanbul'a beraberin-

¹²⁰² TNA, FO, 371/2930, 136581/550, 7 Temmuz 1917, Wingatc'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹²⁰³ TNA, FO, 371/2930, 139736/579, 15 Temmuz 1917, H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹²⁰⁴ TNA, FO, 371/2930, 139736/17/687, 17 Temmuz 1917, Dışişleri Bakanlığı'ndan H. Rumbold'a.

¹²⁰⁵ TNA, FO, 371/2930, 141352/582, 18 Temmuz 1917, H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

de Sadrazama yazılmış bir mektupla Şefik Paşa'yı göndermişti. Talat Paşa'ya İngilizlerin kendisine Mısır'a bir daha ayak basmaması şartıyla bir anlaşma önerdikleri, ancak kendisine izin verilmesi durumunda İstanbul'a gelmek istediği, zira Müslüman topraklarında ölmek istediğini bildiriyordu. Buna karşılık Talat Paşa, Hıdive istediği zaman İstanbul'a gelebileceğini yazmıştı¹²⁰⁶. İngilizlerin bu duyumu ve tespiti aslında gerçektir. Amacının bir taraftan İngilizlerle görüşürken diğer taraftan da savaşın İtilaf devletleri aleyhine bitmesi yahut İngilizlerin istediğini (oğlunun saltanat hakkının korunması ve Mısır'daki mal varlığı ile ilgili) vermemesi durumunda gidişatın aleyhine sonuçlanacağını bilen Hıdivin Türk Hükûmeti ile bağlantı kurmak olduğu, Bern Sefiri Fuad Selim Bey tarafından bildiriliyordu. Hatta bunun için de iyi bir gerekçe ortada durmaktaydı. Türk Hükûmeti ile arasındaki sorunların sadrazamlıktan ayrılan Said Halim Paşa ile kendisi arasındaki sorunlarmış gibi göstererek Talat Paşa ile kontak kurmak için Hıdivin Şefik Paşa'yı İstanbul'a göndermek istediğini bizzat Şefik Paşa söylemişti. Elçi aynı zamanda bu amacını gerçekleştirmek için Hıdivin sık sık Türk Elçiliğine ziyarette bulunduğunu ekliyor ve burada merkezi hükûmete bir öneri de bulunuyordu. Öyle ki Fuad Selim Bey, Şefik Paşa'nın Hıdiv adına sadakatini bildirip döndükten sonra Hıdivin İstanbul'a dönmesine izin verilmesinin *"bitmez tükenmez entrikalara bir müddet için fasıla vermiş olur"* sözleriyle olumlu baktığını belirtiyordu. Yine de Hıdiv'e karşı ne şekilde davranılmasının ve konuşulmasının uygun olacağını kendisine bildirilmesini rica ediyordu¹²⁰⁷. Aradan geçen iki ayın ardından 18 Nisan 1917'de Şefik Paşa'nın İstanbul'a hareket ettiği anlaşılmaktadır¹²⁰⁸. Ancak bu haber üzerine sefire verilen cevapta Dâhiliye Nezâreti'nden izin verilmedikçe hiçbir Mısırlının pasaportunun vize edilmemesi söylendiği halde, hangi makamdan verilen emirle Şefik Paşa'nın pasaportunun vize edildiği Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa tarafından Hâriciye Nezâretine soruluyor¹²⁰⁹ bu nedenle aynı sert soru Bern Sefirine soruluyordu¹²¹⁰. Dâhiliye Nezâretine verdiği cevapta Hâriciye Nâzırı Ahmed Nesimi Bey kendisi tarafından verilen izinle Şefik Paşa'nın seyahatine izin verildiğini bildiriyordu¹²¹¹. Zira Bern Sefiri kendisine gönderilen ve hangi makamdan alınan izinle Şefik Paşa'nın seyahati için gerekli vizenin verildiğine dair "sert" yazıya oldukça dikkat çekici biçimde bir cevap veriyordu. Öyle ki kendisine yapılan bu sert uyarının haksızlık olduğunu, zira Zürih Şehbenderliği'ne verilen emirle Şefik Paşa'nın pasaportunun vize edildiği bildiriliyordu¹²¹². Bu hesap sorma yazışmaları devam ederken

¹²⁰⁶ TNA, FO, 371/2930, 146269/447, 12 Temmuz 1917, H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹²⁰⁷ BOA, HR.SYS., 2349/29, B: 6, 16 Şubat 1917.

¹²⁰⁸ BOA, HR.SYS., 2349/29, B: 12, 18 Nisan 1917.

¹²⁰⁹ BOA, HR.SYS., 2349/29, B: 16, 6 Mayıs 1917.

¹²¹⁰ BOA, HR.SYS., 2349/29, B: 15, 13 Mayıs 1917.

¹²¹¹ BOA, HR.SYS., 2349/29, B: 17, 2 Haziran 1917.

¹²¹² BOA, HR.SYS., 2349/29, B: 22, 8 Haziran 1917.

diğer taraftan da Şefik Paşa İstanbul'da Nisan-Mayıs aylarında devam ettirdiği görüşmelerini tamamlayarak Mayıs ayı sonlarında İstanbul'dan ayrılmıştı. Bu konuda Dâhiliye Nezâreti pasaport memuriyetine gönderdiği bir yazıyla Avrupa'ya dönecek olan Şefik Paşa'ya gerekli kolaylığın gösterilmesini istiyordu¹²¹³.

Elbette Bern Elçisi uzun zaman bir feragatname almak için uğraş verdiği Hıdîvin, Türklerle anlaşmak üzere olduğunu öğrendiğinde Mr. Graham'a "*Abbas Hilmi'den daha dolambaçlı ve güvenilmez bir insan olduğunu zannetmiyorum*" diyerek onun belirsiz karakterine dikkat çekiyordu¹²¹⁴. Bu arada Yusuf Sadık Paşa'dan öğrenildiğine göre Hıdîvin İstanbul'a gelmesi için bazı girişimler söz konusuydu. Hıdîvin amcası Sultan Hüseyin Kamil'in kardeşi olan Prens İbrahim Hilmi Paşa son günlerde İstanbul'dan Cenevre'ye gelmişti. Yanında Hicaz Sultanı (Şerif Hüseyin'den söz ediliyor)'nın sütkardeşi ve Hıdîvin eskiden protokol görevlisi (teşrifatçısı) olan Arif Paşa da bulunmaktaydı. Amaçlarının Hıdîvi İstanbul'a dönmeye ikna etmek olduğunu bildiren Rumbold'un öğrendiğine göre Türkler, Araplara karşı "*hatalarını*" telafi etmek için Hıdîvi Osmanlı topraklarına getirmek ve Hicaz Sultanı ile uzlaşma noktasında kullanmak istemekteydiler. Bu sebeple Hıdîve yapılan öneride kendisinin rütbesine uygun ve cömert bir tahsisatla yaşamasına izin verilecekti. Ayrıca Hıdîvin bu teklifi reddetmesi durumunda İstanbul'daki mal varlığına el konulacağı imâ edilecekti¹²¹⁵.

Öte yandan Hıdîve olan güvenin ne denli sarsılmış olduğu Bern Sefiri'nden gelen telgraflardan anlaşılmaktadır. Bern Sefiri Hâriciyye Nâzırı'na gönderdiği bir yazıda, İstanbul'daki adamları tarafından Hıdîv için gönderilen kapalı zarftaki evrakların kendisine teslim edilip edilmemesi konusunu sefarette sormaktadır. Sefir bu noktadaki düşünceleri öğrenmek isterken önemli bazı gelişmeleri de bildirmekteydi. Sefir Fuad Selim Bey, Hıdîvin İngilizlere hoş görünmek için onlara Osmanlı'nın askerî ve dâhili gelişmeleri hakkında sürekli bilgi vermekte olduğunu bildirmekteydi. Kendi ifadesiyle şöyle demektedir: "*Hıdîv-i Mısır burada İngilizlere hoş görünmek ve menâfi-i şahsiyye ve mâliyesini temin etmek için bizim ahvâl-i dâhiliye ve askerîye ve siyâsiyemize dair daima ma'lûmât tahrîsi ile ve hatta İsviçre'ye gelen her Osmanî'nin mertebesine göre ba takrîb veya tecessüs yahutta ziyaret suretiyle temâsda bulunma gayretiyle iştigal ve malûmât-ı müstahsileyi İngilizlere îsâl etmektedir*". Bu şüphle nedeniyle kendisine gelen zarfların açılarak verilmesinin "*meşhûd entrikalarına âlet olmak ihtimalinden mes'ûd kalmak için*" önemli olduğunu bildiriyordu¹²¹⁶. Hatta Hıdîve giden evrakların Baş-

¹²¹³ BOA, DHEUM.SSM., 11/2B, 27 Mayıs 1333 (27 Mayıs 1917).

¹²¹⁴ TNA, FO, 371/2930, 143596/numarasız, 16 Temmuz 1917. H.Rumbold'dan Graham'a mektup.

¹²¹⁵ TNA, FO, 371/2930, 147997/464, 18 Temmuz 1917. H.Rumbold'dan A. J. Balfour'a.

¹²¹⁶ BOA, HR.SYS., 2349/29, B: 19, 8 Haziran 1917.

kumandanlık kuryeleri tarafından taşındığının Hâriciyye Nezâreti tarafından Başkumandanlığa bildirilmisti. Bu gelişme üzerine Enver Paşa'nın Hâriciyye Nezâretine yazdığı yazısında Karargâh-ı umûmî kuryelerinin İsviçre'ye gideceklerini ve Hıdıve herhangi bir zarf gönderilmediğini eğer Hıdıve ulaştırılmak üzere bir zarf bırakılmak istenirse bunun kabul edilmemesinin elçiliğe izah edilmesini istiyordu¹²¹⁷. Bu gelişme Hıdîvin ne denli güven kaybettiğini göstermekle birlikte Başkumandanlık kuryeleri vasıtasıyla dahi İstanbul'dan kendisine kapalı ve mühürlü zarfların taşınması ilişkiler ağıının ne denli karmaşık olduğunu göstermektedir. Ancak bu güven kaybının altında, Hıdîvin İsviçre sefirinin de belirttiği "*entrikaları*" yer almaktaydı. Öyle ki İstanbul'da Başkumandanlık ile Hâriciyye Nezâreti arasında bu gelişmeler yaşanırken, Hıdîvin oğlu Abdülmünim, babasının finansal sorunlar nedeniyle Türklerin isteğine boyun eğceğini ve Türklerin Araplarla ilgili düşünceleriyle ilgili (Hıdîvi Şeyh Hüseyin ile uzlaşma noktasında kullanma planından söz ediliyor olmalı) olarak Ağustos ayında İstanbul'a gideceğini söylüyordu¹²¹⁸. Ayrıca bu günlerde Berlin'de Alman Hâriciyye Nâzırının Hıdîv hazretlerinin şerefine bir ziyafet verdiği anlaşılmaktadır. Sabah Gazetesi'nin Berlin kaynaklı haberine göre bu ziyafette yüksek rütbeli Alman askerlerin de bulunduğu bir ortamda Hıdîvi gururlandıran konuşmalar yapılmıştı¹²¹⁹. Tam da bu sırada bazı şahıslar aracılığıyla Hıdîv, Türklerle olan yakınlaşmasını İngilizlere karşı kullanarak feragatnameyi kendi istediği şekilde düzenlemek hususunda bir girişimde bulunacaktır yani amcasının ismini açıkça zikretmemekle ilgili isteğini yineleyecektir¹²²⁰.

Bu arada Bern İngiliz elçisinin "*güvenilir*" bir kaynaktan edindiği bilgiye göre, Abbas Hilmi Paşa, Almanya ve Avusturya Hükûmetleri ile İsviçre'deki temsilcileri vasıtasıyla bağlantı kurmuştu. Elçinin "*epey bir süreden sonra*" kurulduğunu belirttiği bu iletişimden Hıdîvin amacının Mısır'daki mallarına İngilizler tarafından el konulması durumunda Almanya ve Avusturya'nın kendisine garanti vermesi ve bir emekli maaşı tahsis etmelerini temin etmek olduğunu yeniden anlamıştı. Bununla ilgili olarak Alman ve Avusturya Hükûmetlerinin kendisine nerede isterse yaşaması konusunda garanti verdiği öğrenilmişti¹²²¹.

Bu gibi girişimlerin yanı sıra Hıdîvin İstanbul'a gideceğine kanıt olabilecek hazırlıkları da devam ediyordu. Bern'e gelen Hıdîv bankalardaki değeri 250.000 Frank olan hisselerini çekmişti. Ayrıca Lozan'a gönderdiği Sait Kamil isimli adamı buradaki Mısırlı öğrencileri ziyaret etmiş ve öğrencilere

¹²¹⁷ BOA, HR.SYS., 2349/29, B: 20, 11 Temmuz 1333 (11 Temmuz 1917).

¹²¹⁸ TNA, FO, 371/2930, 155665/648, 9 Ağustos 1917, H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹²¹⁹ "Hıdıve Ziyafet", *Sabah*, 27 Temmuz 1917.

¹²²⁰ TNA, FO, 371/2930, 168966/532, 23 Ağustos 1917, H.Rumbold'dan A.J. Balfour'a.

¹²²¹ TNA, FO, 371/2930, 178115/558, 1 Eylül 1917, H.Rumbold'dan A.J. Balfour'a.

Hıdîvin İstanbul'a gitmek üzere hazırlandığını söylemişti. Buradan sonra Cenevre'ye geçen Said Kamil burada da benzer şeyler dile getirmişti¹²²². Talat Paşa ile görüşmeler sonucunda Hıdîvin 2-5 Ekim tarihleri arasında İstanbul'a gitmek üzere yola çıkacağı anlaşılmıştı. Hıdîvin Mr. Whittall isimli bir İngiliz muhbiri ile Cenevre'de yaptığı görüşmede İngilizlere askerî ve diğer konularla ilgili bilgileri sağlayacağını bildirmiş ve oğlunun İsviçre'de kalarak arabulucu görevi yapacağını söylemişti. Ayrıca İngiliz'in öğrendiğine göre Hıdîv Türk Genelmurmayı'ndan gerçek değeri £5000 olan bir malına £200.000 almıştı. Bunun Hıdîve rüşvet olarak verildiğini, ayrıca Türkler tarafından Hıdîve Mısır'ın fethedilmesi durumunda tahta geçeceği, Mısır fethedilene kadar yıllık £100.000 ödeneceği, tüm mal-mülkünün kendisine geri verileceğinin öğrenildiğini bildirmişti. Ayrıca Mısır'ın İngiliz yönetiminde kalması durumunda Türk ve Alman Hükûmetlerinden yıllık £24.000 alacaktı¹²²³. Hıdîve duyulan güvensizlik, oğlunun arabuluculuk karşılığı alacağı ödeneğin (£890) gelişmelerin seyrine göre ödenmesini gündeme getirmişti¹²²⁴. Aslına bakılırsa Hıdîvi Viyana'ya gidişinden beri gözlemleyen Türk istihbaratının sunduğu bir raporda Hıdîvin azlını isteyen bazı Mısırlıların gerekenin yapılması için Osmanlı Hükûmeti'nden ricada bulundukları Berlin elçiliğinden bildirilmişti. Hatta Berlin elçisi bu meselelerin tartışılması için bazı Mısırlıları davet ettiğini ancak tam bir çözüm bulunamadığını bildiriyordu. Bunun için Mehmed Abdülmelik, Mühendis Mehmed Ali, İsmail Kamil ve Avez el-Cedavi¹²²⁵ Beylerin (ki bunların Hizbul Vatani üyelerinden olduğu da belirtiliyordu) gönderilmesinin yerinde olacağı, ayrıca Berlin Sefaretine bir miktar tahsisat verilmesinin gerekliliği üzerinde duruluyordu. Bu tahsisatın Berlin'de bir Mısır Kulübü kurularak propaganda yapılması, küçük bir gazete tesis edilmesi ve devamının sağlanması, Mısırlıların Osmanlı birliğine bağlılığının devamının sağlanabilmesi amacıyla harcanacağı da belirtiliyordu. Ayrıca Mısırlıların burada toplanması sayesinde Muhammed Ferid Bey gibi Hıdîv ile olan münasebetlerini arttırarak, Türk siyasetinden uzaklaşan kişilerin Berlin'de göz önünde tutulabileceği ve bunun sonucunda da Hıdîvin İsviçre'de yalnız kalacağı düşünülüyordu¹²²⁶.

¹²²² TNA, FO, 371/2930, 188287/881, 28 Eylül 1917, H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹²²³ TNA, FO, 371/2930, 190197/893, 3 Ekim 1917, H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹²²⁴ TNA, FO, 371/2930, 192953/921, 6 Ekim 1917, H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹²²⁵ Farklı bir konuda yapılan yazışmada ismi geçen Cedavi'nin Cenevre'de "Mısır" adında bir risale neşretmek olduğu anlaşılmaktadır. BOA, HR.SYS., 2349/29, 8 Haziran 1917.

¹²²⁶ ATASE, K: 1868, D: 174, F: 1/36, tarihsiz. Belge'nin hangi makamdan geldiğini anlayamıyoruz. Ancak Berlin'de yapılan gözlemler ve bazı ifadelerde Berlin'den söz edilirken "buraya" denilmesi yazan kişinin Berlin'de olduğu fikrini veriyor. Buradan hareketle Berlin Elçiliği'nin yahut ataşemiliterliğinin bir raporu olabileceği düşünülmektedir. Zira aynı dosyaya ait 33 nolu belge Berlin'deki Osmanlı Elçiliği'nden gelmiştir. Ancak belgenin hangi makama yazıldığı da belli değildir. Direk olarak "Muhterem Paşa Hazretleri, Hıdîve Dair Şu Bilgileri Aldını ..." diyerek başlayan bu raporun Enver Paşa'ya yazılmış olduğu akla gelmektedir.

İşte bu keşmekeş içerisinde Hıdiv 5 Ekim'de İstanbul'a gitmek üzere Zürih'i terk edecekti¹²²⁷. Hıdivin İstanbul'a ulaşması ile hakkındaki gözlem yalnızca kendisi ile ilgili değil maiyeti ile ilgili olarak da sıkı şekilde devam etmiştir.

2.4- Hıdivin İstanbul'a Gelişi ve Maiyetinin İzlenmesi

Hıdivin ve maiyetinin Zürih'ten İstanbul'a seyahatine dair masrafların alınan bir Meclis-i Vükelâ kararı ile Şark Demiryolları Şirketine ödenmesi kararlaştırılmıştı¹²²⁸. Bu da Hıdivin İstanbul'daki yetkililerin davetiyle geldiğini gösteren bir delildir. Hıdiv ve maiyeti İstanbul'a geldikten sonra ise sürekli gözlem altında tutulmuştu. Hıdivin maiyetiyle gelen bazı şahıslar hakkında casusluk yaptıkları düşüncesiyle takibat yapıldığı anlaşılmaktadır. Aslında Hıdivin ve çevresinin izlenmesi, onun İstanbul'dan ayrılarak Viyana'ya hareketiyle başlayan bir süreçti. Onun Viyana'dayken İngilizlerle ilişki içerisinde olduğu biliniyor ve izleniyordu. Bu davranışları Türklerle olan bağının da kuşkuyla davranmak üzerine kurulmasını zaruri kılıyordu. Hıdivin davranışlarına dair bir raporda Hıdivin de İstanbul'a davet edilmesinden kuşkulandığı, hayatını güvende hissetmediği ve İstanbul'a dönmesi emredilince bunu hayatına kastedileceği şeklinde yorumladığı belirtiliyordu. Ancak yine bu raporda kendisinin İngilizlerle ilişki içerisinde olan bir "hain" olmasına rağmen Mısır'da kendisine karşı muhabbet duyulduğunu ve Osmanlı Devleti'nin ona karşı muhalif tutumunun Mısır'da kötü algılandığı bu durumun Osmanlı Devleti için önemsiz görülmesinin mümkün olmadığı vurgulanıyordu¹²²⁹.

Hıdivin Avrupa'da bulunduğu dönemde ona eşlik eden ve İngilizlerin raporlarında "Hıdiv üzerinde etkili olduğu" ifade edilen Fransız kadının da onunla birlikte İstanbul'a geldiği düşünülmektedir. Öyle ki İstanbul Polis Müdüriyeti'ne verilen bilgede Hıdivin maiyeti ile gelen "Fransız Artisti Matmazel Lozantır" şeklinde ifade edilen kişinin bu kadın olması muhtemeldir. Ayrıca yine Hıdivin maiyeti ile gelen Lübnan Hristiyanlarından bir kişinin İsviçre'deki İngiliz istihbaratı tarafından para karşılığı görevlendirildiği öğrenildiğinden bu kişiye sezdirilmeden gözlemlenmesi isteniyordu¹²³⁰. Ayrıca yine Hıdiv maiyetiyle gelen İbrahim Salih isimli kişinin casusluk yapıp yapmadığının anlaşılması için gözlemlenmesi istenmişti¹²³¹. Suriyeli Mişel isimli şahsın da

¹²²⁷ TNA, FO, 371/2930, 193504/925, 7 Ekim 1917, H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹²²⁸ BOA, MV, 209/81, 17 Teşrin-i evvel 1333 (17 Ekim 1917), Hatta mesele Karargâh-ı Umumi ile Levazimat-ı Umumiye-i Askeriye şubesi arasında uzun yazışmalara konu olmuş yapılan hesaplamalar sonucunda Alman Sahra Demiryolları Müdüriyetine ödenmesi gerekli miktarın 1659.20 Mark olduğu tespit edilmişti. Ancak miktarın ödenmesi hakkında yazışmalar 26 Nisan 1918 tarihli itibarıyla devam etmektedir. Bu konu hakkında yazışmalar için bkz: ATASE, K: 985, D: 1, F: 1-13, 26.9.1333- 26 Nisan 1334, (26 Kasım 1917- 26 Nisan 1918).

¹²²⁹ ATASE, K: 1868, D: 174, F: 1/36, tarihsiz.

¹²³⁰ BOA, DH.EUM.1.ŞB, 8/24, 18 Teşrin-i evvel 1333 (18 Ekim 1917).

¹²³¹ BOA, DH.EUM.1.ŞB, 8/24, B:5, 30 Teşrin-i evvel 1333 (30 Ekim 1917).

Hıdîv ile birlikte gelenlerden olduğu ve casusluk yapıp yapmadığının araştırılması istenmişti¹²³². Stockholm Elçiliğinden gelen telgrafta bu kişiler hakkında bilgiler verildiği gibi Hıdîvin İsviçre bağlantılı ilişkilerinin devam ettiği anlaşıyordu. Stockholm Maslahatgüzarlığı'nın gönderdiği raporda, Abbas Hilmi Paşa'nın maiyeti olarak gelen Suriyeli Mişel ve Emir İbrahim Salih'in daha evvel de İstanbul'a girmek için girişimde bulunmuş "*şerir*" casuslar oldukları belirtiliyordu. Abbas Hilmi Paşa'nın İstanbul'da da "*rahat durmayarak yenden entrikalar çevireceği*" ve sözü edilen bu işleri yaparken de bu kişilerin Hıdîvin Avrupa ile bağına sağlayacakları ve muhabereyi gerçekleştirecekleri bildiriliyordu. Ayrıca Hıdîvin daha evvel Lozan'daki öğrencilere gönderdiği Said Kamil'in¹²³³ Lozan'da bırakıldığı bundan amacın Hıdîvin İsviçre yoluyla gizli iletişimini sağlamak olduğu bildiriliyordu¹²³⁴. Diğer yandan Muhammed Ferid ile Hıdîv arasında mahremane mektuplaşmak için kullandıkları adamları vasıtasıyla Cenevre yoluyla gönderildiği anlaşılmaktadır. Hıdîvin bu şekilde davranmasından öyle anlaşıyor ki, İstanbul'da ikameti sırasında da kendisinin İngilizlerle farklı yollardan iletişimi devam etmişti. Diğer yandan savaşın başlarında Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde Osmanlılık fikrine daha yakın duran Muhammed Ferid'in gelişmelerin etkisiyle Osmanlı'dan uzaklaştığı görülmektedir¹²³⁵.

Hıdîvin İstanbul'a gelen maiyetindeki bu casusların görevi, Hıdîvin Avrupa ile bağına sağlamak olduğu anlaşıyordu. Polis Müdüriyetine fotoğrafı gönderilen bu kişilerin İngilizler namına çalışan çok tehlikeli casuslar olduğu bildiriliyor ve her ne pahasına olursa olsun gözlemlenmesi isteniyordu¹²³⁶. İbrahim Salih'in daha Cenevre'deyken de gözlemlendiği, buradan hareket eder etmez nereye gideceğinin takip edildiği ve bu takipten İstanbul'a gittiğinin anlaşıldığı bildiriliyordu. Fiziksel özellikleri verilen istihbaratta bu şahsa karşı dikkatli davranılması ancak önyargılı hareket edilmemesi öneriliyordu¹²³⁷. Diğer bir belgede ise İbrahim Salih'e dair daha ilginç bilgilere yer veriliyor-

¹²³² BOA, DH.EUM.1.ŞB, 8/24, B:7, 30 Teşrin-i evvel 1333 (30 Ekim 1917).

¹²³³ Hıdîvin Said Kamil isimli bir adamını Lozan'daki Mısırlı talebelere gönderdiğinden daha evvel söz edilmişti. Bkz: TNA, FO, 371/2930, 188287/881, 28 Eylül 1917, H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹²³⁴ BOA, DH.EUM.1.ŞB, 8/24, B:7, 30 Teşrin-i evvel 1333 (30 Ekim 1917).

¹²³⁵ Aynı Belge. Belge'de Muhammed Ferid ile Hıdîvin gizli muhabere adresi Cenevre de bir adrestir. Burada Alsas Lorenli bir aile oturmasına rağmen buraya gelen mektupların Muhammed Fehmi isimli bir Mısırlı tarafından alınarak Muhammed Ferid'e ulaştırılacağı bildiriliyordu.

¹²³⁶ BOA, DH.EUM.1.ŞB, 8/24, B:10, 12 Teşrin-i evvel 1333 (12 Ekim 1917).

¹²³⁷ BOA, DH.EUM.1.ŞB, 8/24, B:13. İbrahim Salih hakkında bilgi veren bu ve bundan sonraki Belge 14 olarak tasnif edilen mektubun hangi makamdan geldiği ve hangi tarihte geldiği belli olmamakla birlikte Berlin Sefaretinden geldiği zannedilmektedir. Zira 15 Nolu belgede Berlin Sefiri Fuad Selim Efendi'ye Talat Paşa tarafından yazılan telgrafta "*Mısırlı Muhammed Salih İbrahim Efendiye aid olub 25 Mayıs 917 tarihli ve 1373 numarolu tahrirat-ı aliyeleriyle mürsel mektub adresi pusulasındaki adresine isal edilmek üzere 8 Temmuz 33'de Postahaneye tevdi kılınmış olduğu beyan olunur efendim.*" denilmektedir.

du. Hıdîvin maiyetiyle İstanbul'a gelen bu gencin Hüseyin Kamil'e bomba atan dokuz kişiyi İngiliz Hükûmeti'ne ihbar edip, karşılığında çok para alarak İsviçre'ye gitmiş bir kimse olduğu bildiriliyordu. Ayrıca bu raporda İbrahim Salih'in İsviçre'de bulunduğu süre de İngilizler hesabına casusluk yaptığı hatta Seyyid Ahmed el-Nakib isimli kişinin İbrahim Salih'i İngiliz Konsolosuna çeşitli defalar Osmanlı ordusunun askerî hareketlerine, Kafkas kuvveti, Irak tertibatı hakkında rapor verirken görmüş olduğunu bildirdiği haber veriliyordu. Ayrıca Seyyid İbrahim el-Nakib isimli şahsın verdiği bilgiye göre İbrahim, İngiliz pasaportu taşıyan oldukça "*dehşetli*" bir İngiliz casusudur ve şu anda İstanbul'da serbest bir şekilde gezmesinin oldukça sakıncalı olduğu düşünülmektedir¹²³⁸. Ancak Polis Müdüriyeti'nin İbrahim Salih'e dair verdiği son raporda kendisi hakkında dış temsilciliklerden alınan bilgilerin pekiyi anlaşılmadığını düşündürmektedir. Zira yapılan gözlemden İbrahim Salih'in "*Mısırlı Valide Paşanın konağından dışarıya çıkmadığı*" rapor ediliyordu¹²³⁹.

Hıdîvin İstanbul'a gelmesinde aracılık yaptığı anlaşılan Şefik Paşa'nın kendisinin ve ailesinin de İstanbul'a geldiği anlaşılmaktadır. Zira Enver Paşa Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği bir yazıda Hıdîvin maiyetinden olan Şefik Paşa'nın ailesini getirmek üzere İsviçre'ye gideceğinden buna engel olunmamasını yazıyordu¹²⁴⁰.

Diğer taraftan İstanbul'a döndükten sonra İngiliz istihbaratı da Hıdîvi gözlemlemeye devam etmişti. Bu gözlem anlaşılan Hıdîvin ölümüne kadar devam etmiştir. Uzun süre pazarlıklar yapmasına rağmen açık şekilde Hıdîviyet haklarından feragat etmeyen Hıdîvin ne şekilde davranacağı yahut Türkler tarafından nasıl bir amaçla çağrıldığı (özellikle Mısır ve Arap Yarımadası'ndaki İngiliz faaliyetlerini sonuçsuz bırakacak bir harekete sebep olup olamayacağının anlaşılması için) bilinmek istenmişti. Ayrıca açık bir feragatnameyle Hıdîvlik haklarından vazgeçmeyen Abbas Hilmi Paşa hiçbir zaman Mısır'a geri dönme imkânı yakalayamamıştı. Avrupa'da bulunduğu süre içerisinde İngiltere-Almanya ve Avusturya ile Osmanlı Devleti'nin baskısı ve gözlemi altında yaşayan Hıdîvin burada bulunduğu süre içerisinde başlıca hedefinin Mısır'daki geniş mal ve mülkünü koruyabilmek ve İngilizlerden en azından Sultan Hüseyin Kamil'den sonra oğlu Abdülmünim için bir taviz koparabilmek için çaba sarfettiği anlaşılmaktadır. İsviçre'de, tarafsız ülke topraklarında bu amaçlarla uzun müzakereler yaşanmışsa da ortak nokta bulunmadı. Ancak Hıdîv, savaşın devamı müddetince İngilizler tarafından tehlike olarak algılanmış ve özellikle Mısır'daki halk efkârının, İngilizler aleyhine olumsuz etkilenmesine yol açacak bir harekete girişmemesi için küstürülmeden idare edilmesine dikkat edilmiştir. Osmanlı Hükûmeti'nin Hıdîve karşı

¹²³⁸ BOA, DH.EUM.1.ŞB, 8/24, B:14.

¹²³⁹ BOA, DH.EUM.1.ŞB, 8/24, B:14, 7 Teşrin-i sâni 1333 (7 Kasım 1917).

¹²⁴⁰ BOA, DH.EUM.SSM, 19/27, B:1, 10 Nisan 1334 (10 Nisan 1918).

tavır da daha savaşın başlarından itibaren İngilizlerle ilişkisi olduğu öğrenildiğinden güvensizlik üzerine kurulmuştu. Özellikle Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı süresince Abbas Hilmi Paşa'nın Osmanlı Devleti ile bağları oldukça zayıflamıştı. Bunda Said Halim Paşa ile aralarındaki husumet derecesindeki anlaşmazlık etkiliydi. Zaten Türk Hükûmeti ile Hıdiv arasındaki ilişkilerin yeniden başlaması, Said Halim Paşa'nın sadrazamlıktan istifa etmesinden sonra oldu. Almanların onunla bağları da Hıdivin İngilizler için hep bir tehlike olarak kalmasını sağlamak üzerine kuruluydu. Ancak savaşın seyri Hıdivin uzun yazışmalara konu olan varlığı ve durumunu pasiften aktif hale getirmesini engellemiş ve Hıdiv ne kendisi ne de oğlu için umduğunu bulmuştu. Öyle ki Sultan Hüseyin Kamil'in ölümünden sonra İngilizler ince tetkiklerden sonra Prens Fuad'ı tahtın yeni varisi olarak seçti.

C. MISIRLI MİLLİYETÇİLER VE OSMANLI DEVLETİ

Osmanlı Devleti ile Mısır ve buradan Avrupa'ya uzanan ilişkiler arasında Mısırlı milliyetçilerin faaliyetleri oldukça dikkat çekicidir. Mısır'ın mukadderatını Osmanlı Devleti'nin kaderine bağlayan ve "*Mısır Müslümanlarındır*" düsturunu benimseyenler yanında Mısır'ın İngilizlerin elinden Osmanlı Devleti tarafından kurtarılmasından sonra bağımsızlığının verileceğine inanan "*Mısır Mısırlılarındır*" düsturunu benimseyenler de vardı. Her iki grubun da savaş öncesinden başlayıp savaşın devamı süresince yürüttükleri faaliyetler bir şekilde Osmanlı Devleti ile ilintili bazen de doğrudan işbirliği içerisinde geliyordu. Ancak Mısır'daki varlığının devamı için halk efkârının sadakatinin korunmasının önemini bilen İngiltere, milliyetçilerin faaliyetlerini dikkatle izliyor ve önlemler alıyordu. Bu nedenle düşünülen kimi hareketler ya gerçekleştirilemiyor ya da gerçekleştirilse bile sonuç alınamıyordu.

1- Savaş Öncesinde Mısır'da Milliyetçi Hareketler

Mısır'daki İngiliz yönetiminin en hassas olduğu konuların başında gelen milliyetçi Mısırlıların faaliyetleri özellikle İstanbul'daki İttihat Terakki iktidarına paralel olarak yükselişe geçmiş bir eğilimdi. Mısır Liberal Partisi lideri Muhammed Vahid Bey 1910 yılında Times Gazetesi'ne konu olan ve Mısır'daki İngiliz temsilcisi Cheetham'a gönderdiği bir yazıda ülkesindeki tüm yabancı müdahalesine karşı olduklarını açıklıkla belirtiyor ve İngiliz işgalini protesto ediyordu^[24]. Ülkedeki milliyetçi yükselişin İstanbul'daki Hükûmet ile olan bağı; Mısır'da sansürlenerek basılmayan bu bildirinin, İstanbul'da Sırat-ı Müstakim'de basılmasıyla göze çarpıyordu. Bunun üzerine Sırat-ı Müstakim Mısır'da sansürlenmişse de 10.000 adet basılmış "*Dar-el Halife*" başlıklı makalenin ele geçirilmesinden sonra başlatılan kovuşturmada, güm-

^[24] The Times'ta yer alan protesto metninde Mısır Liberal Parti liderinin Mısır'daki İngiliz işgalini kınayan bu protestosunu Fransız elçisine ve Paris'te toplanmış olan Mısırlılar Kongresine de göndermiş olduğu anlaşılmaktadır. "Great Britain and Egypt", *The Times*, 28 Eylül 1910.

rükte buna benzer 6.000 kopyalık yazı ele geçirilmişti. İngiliz yetkililer Mısır'da yükselişte olan milliyetçiliğin, Genç Türklerin Paris'i kendisine merkez seçerek eski rejime yönelik çalışmaları yönettikleri gibi Mısırlı milliyetçilerin de İstanbul'u Mısır'a yönelik benzer faaliyetlerinin merkezi olarak kullanmalarından korkuyorlardı¹²⁴². Mısır'da yükselişte olan milliyetçi faaliyetler Mısır Yüksek Komiseri Cheetham tarafından şu sözlerle ifade ediliyordu: "... şu kesin ki, aşırı milliyetçiler ile İttihat ve Terakki taraftarları arasında gizli ilişkiler var" ¹²⁴³. Mısırlı milliyetçilerden Muhammed Ferid ve Şeyh Caviş'in İttihat ve Terakki Komitesi'nden ileri gelenleri arasından bazı kişilerle yazıştıkları tespit edilmişti. Bunlardan Muhammed Ferid'in Ahmed Rıza Bey ile ve Şeyh Caviş'in ise Niyazi Bey ile yazıştığı biliniyordu. Mısırlı milliyetçiler ile İttihatçılar arasındaki iletişimse Kahire'de İngilizler tarafından "gayet iyi bilinen" bazı İttihatçılar tarafından sağlanıyordu. Bu iletişimde Bahaeddin Bey (Manastırlı) ve İmaddüddin Bey isimli Türklerin rol oynadığı tespit edilmişti. Diğer taraftan Mısır'da milliyetçilerle itttihatçılar arasında bağlantı isimlerinden birisi de Prens Aziz Hasan'dı. Ayrıca 1910 yazında çok sayıda Mısırlının yazı geçirmek üzere İstanbul'a gittiği, Mısır ordusundan bazı subayların İstanbul'a yerleşirken birçok Türk subayın da Kahire'de görüldüğü İngiliz istihbaratının dikkatinden kaçmıyordu¹²⁴⁴.

İlan edilen meşrutiyetin yarattığı ortam Mısırlı milliyetçileri İstanbul'daki İttihatçı kadroya yakınlaştırmak, İngiliz idareciler için bir başka tehlike daha belirmişti. Mısırlı milliyetçilerle Hintli milliyetçiler arasında İstanbul kaynaklı fikirlerin aktarılmasından endişe ediyorlardı. Zaten buna dair duyumlar da vardı. Paris'te 22–25 Eylül 1910'da toplanan Mısır Milliyetçi Kongresi'nden dönüşte İngiliz yetkililere bilgi veren "*çok tanınmayan bir Mısırlı milliyetçinin*" ifadesine göre burada Muhammed Ferid ve Mansur Rifat, Hintli milliyetçilerin ileri gelenlerinden ve "*Indian Sociologist*" Gazetesi editörü Karishnavarma ile iki Mısırlı bakanın görevden alınması planı hakkında sık sık ve gizlice konuşmuşlardı¹²⁴⁵.

Diğer taraftan Mısır başbakanı Butros Gali Paşa'nın Nasıf el-Verdani tarafından öldürülmesiyle Mısır'da oluşan bu Milliyetçi havanın ilişkili olduğu anlaşıyordu¹²⁴⁶. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin yarattığı hava Mısır'da İngiltere'nin yönetim işlerinde Müslümanlara göre daha fazla yer verdiği Kiptilere karşı Müslümanların öfkesinin artmasına neden olmuştu. Butros Gali Paşa'nın suikasta kurban gitmesi yanında birtakım küçük çaplı çatışmalar

¹²⁴² MEC Archive, Cheetham Collection, GB 165–0055, File: 1/1–2, 13 Ağustos 1910, Cheetham'dan Mallet'e.

¹²⁴³ MEC Archive, Cheetham Collection, GB 165–0055, File: 1, 9 Eylül 1910, Cheetham'dan Mallet'e.

¹²⁴⁴ MEC Archive, Cheetham Collection, GB 165–0055, File: 1, 9 Eylül 1910, Cheetham'dan Mallet'e.

¹²⁴⁵ MEC Archive, Cheetham Collection, GB 165–0055, File: 1, 16 Eylül 1910, Cheetham'dan Mallet'e.

¹²⁴⁶ MEC Archive, Cheetham Collection, GB 165–0055, File: 1, 16 Eylül 1910, Cheetham'dan Mallet'e.

bu iki gurup arasında, küçük sebeplerden patlak verebiliyordu. Buna dair bir vakayı Mısır'daki İngiliz temsilciliğinde çalıştığı dönemde Cheetham, Dışişleri Bakanı sekreteri Arthur Nicolson'a yazdığı mektubunda anlatmaktadır. Bu olayda Kıpti mahallesinden geçen bir Müslüman konvoyuna saldırılmıştı. Akşam saat sekiz civarında yaşanan bu arbede de yaralananlar olmuş ve bazı dükkânlar zarar görmüştü¹²⁴⁷. 1911 yılında başlayan Trablusgarp Savaşı sırasında Mısır'ın tarafsızlığı ilan edilmiş ancak bu durum Mısırlı milliyetçilerin ve İngiliz karşıtlarıyla Osmanlı hükümrânlığına sadık olan gurupların tepkisini çekmişti. Diğer taraftan Mısır tarafsızlığını açıklamasına rağmen Osmanlı Devleti'ne çeşitli komitelerin, Mısır Kızılayı'nın yardımları olmuş, Mısırlı tıbbi heyetler ve gönüllü birlikleri bu savaşta Türkler yanında yer almışlardır. Ancak Ahmed Lütfi es-Seyyid gibi Mısırlı milliyetçiler, Mısır'ın bu savaşta tarafsızlığını koruması gerektiği fikrini savunmuştu¹²⁴⁸. Bu dönemde 1912'de Mısır Yüksek Komiseri olarak Lord Kitchener'in atanmasıyla İstanbul bağlantılı gelişen Mısırlı milliyetçilerin hareketlerine karşı sert tedbirler alınmaya başlandı. İstanbul'dan gelen bir öğrencinin gümrükte aranan çantasında Mısır Hükûmeti üyelerine karşı suikast düzenleneceği tehditleri yazılı bazı bildiriler bulunmuştu. Bunun üzerine Mısır Hükûmeti bu "*fabrikasyon bildiriler*" ile ilgili olarak Muhammed Ferid, Şeyh Caviş ve diğer birkaç kişinin daha evlerinin aranmasını İstanbul'dan istemişti. Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiserliği de konunun takip edilmesini İstanbul'daki İngiliz Elçiliğine bildirmişti. Öyle ki Cheetham İstanbul üzerinde baskı kurulmadan Mısır'daki olayların tam anlamıyla kontrol edilemeyeceğini düşünüyordu¹²⁴⁹. Bundan sonra İstanbul'dan gelen Mısırlı öğrenciler üzerinde baskı arttırılmıştı.

1.1- Milliyetçiler Üzerindeki Baskının Arttırılması: Ahmet Muhtar Olayı

Mısır'daki halk efkârını etkileyecek fikirleri ülkeye getiren yahut getirmesi muhtemel olan grubun başında ülke dışında tahsilde olan Mısırlı öğrenciler gelmekteydi. Özellikle İstanbul'da eğitim alan genç Mısırlılar, İttihat Terakki ile de bağlantı kurabilecek bir ortamda oldukları için bilhassa tehlikeli bulunuyorlardı. Sadece İngiliz yetkililer değil onlarla oldukça uyumlu çalışan yerel Mısır yönetimi de bu öğrencilerin durumu hakkında tedirgindi. 24 Nisan 1912'de bir Rus gemisiyle gelirken gümrük idaresinde kendisine ait eşyalar arasında "*el-Kıssas*" isimli bir "*tamim*"¹²⁵⁰ bulunan Ahmed Muhtar isimli askerî okul öğrencisi İngiliz yönetimi tarafından izlenmeye başlamıştı. Öyle ki

¹²⁴⁷ MEC Archive, Cheetham Collection, GB 165-0055, File:2, 9 Nisan 1911, Cheetham'dan Arthur Nicolson'a.

¹²⁴⁸ Gershoni ve Jankowski, a.g.e., s. 10. Ahmed Lütfi es-Seyyid'in milliyetçilik anlayışı Mısır milliyetçiliği üzerine bina edilmişti. Hatta Arap milliyetçiliği bile bu anlayışın dışındaydı.

¹²⁴⁹ MEC Archive, Cheetham Collection, GB 165-0055, File:3, 26 Ağustos 1912, Cheetham'dan Lord Kitchener'a.

¹²⁵⁰ El- kısas isimli yayının bir gazete olduğu ve genel itibarıyla sol görüşlü ve komünist fikirler içeren bir yayın olduğu üzerinde durulmaktadır. Muhammed Ferid, a.g.e., s. 57, dn. 73.

bu yazıda “majesteleri”ne (bundan kasıt Hıdiv Abbas Hilmi Paşa olmalıdır) saldırı, tahrik, devrim ve halk beyninde sessiz bir şekilde infial yaratılması hakkında bilgiler olduğu tespit edilmişti¹²⁵¹. Hakkında yapılan araştırma ve soruşturmaların biraz daha netleşmesiyle ayrıntıları belirginleşen Ahmed Muhtar’ın Çerkez kökenli bir Mısırlı olduğu ve Mısırlı hükümet yetkililerine suikast yapılmasına dair bu dokümanların İstanbul’da hazırlandığı tespit edilmişti. Diğer taraftan sorgulamada Ahmed Muhtar, kendisini buraya Şeyh Caviş’in gönderdiğini ifade etmişti¹²⁵².

Ahmet Muhtar’ın bu ifadeleri üzerine soruşturma genişletilmiştir. “İstanbul’daki Milliyetçiler” başlığıyla hazırlanan raporda Ahmet Muhtar’ın ele geçirilmesiyle başlatılan soruşturmada İstanbul’daki İngiliz Elçiliği vasıtasıyla ilginç bilgilere ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre Alman Elçiliğinden bir çalışan yahut Ataşenin iddiasına göre Muhammed Ferid ve Caviş Mısır’daki hükümeti devirmek ve yerine “Cumhuriyet” tesis etmek için çalışmaktadırlar. Her birinin Alman elçiliğinden aylık £30 aldığı ve bu parayı Mısır’daki İngiliz işgaline karşı giriştikleri “entrikalarda” ve etkilerini arttırmak için kullandıkları bildirilmiştir. Bu şekilde davranılmasının Mısırlı milliyetçileri İstanbul’da Almanlar elinde birer “kukla”ya çevirdiğinden söz edilmekteydi¹²⁵³.

Buradan hareketle anlaşıyor ki, Almanların Mısırlı milliyetçilerle olan bağlantısı savaştan evvel Mısır’daki İngiliz varlığının zayıflatılmasına yönelik olarak oldukça faaldi. Muhammed Ferid hatıralarında 22 Mart 1912’de parti genel kongresinde yaptığı ve yazılı metinleri el- Livâ ve el- Âlem’de aynen yayınlanan konuşmasının ardından ifade vermesi için evine gelen polise ertesi gün geleceği taahhüdünde bulunduğunu ancak o anda Mısır’ı terk ederek İstanbul’a gitmeye karar verdiğini yazmaktadır. İstanbul’a varışlarında kendilerini İttihat Terakki’nin maddi desteğiyle çıkardığı günlük gazete el-Hilal-i Osmanî’ye idare memuru olarak atadığı Said el Şimi Bey’in karışladığını da eklemektedir¹²⁵⁴.

Burada ismi geçen Said el Şimi Bey ile Muhammed Ferid ve Şeyh Caviş’in birlikte Mısır’daki işgale karşı milliyetçileri kışkırttıkları, Cenevre, Lyon, Londra vb. yerlerde cemiyetlerle bağlantılı oldukları ve bunların merkezinin İstanbul’daki “baş cemiyet” olduğu anlaşılmıştı. Öyle ki Şeyh Caviş’in başında olduğu “Hilal-i Osmanî”nin Mısırlı öğrencilerin “karargâhı” olarak düşünüldüğü ekleniyordu. Mısır’ın her yerine yayılmış bu cemiyet ve uzantılarının amacının Mısır’da cumhuriyet kurmak ve İngiliz işgalinden kurtulmak olduğu ve bu cemiyetlere Alman Elçiliği tarafından yardım edileceği sözü verildiği belirtiliyordu. İngilizlerin muhbirinin verdiği bilgiye göre Fe-

¹²⁵¹ TNA, FO, 141/746/1, 24 Ağustos 1912.

¹²⁵² Aynı dosya, 27 Ağustos 1912, Cheetham’dan Edward Grey’ce.

¹²⁵³ Aynı dosya, 27 Ağustos 1912, “The Nationalists at Constantinople” başlıklı rapor.

¹²⁵⁴ Muhammed Ferid, a.g.e., s. 30.

rid Bey, “*genel bir isyanın alevleneceği gün yakındır*” demiş ve işgalin sona erdirilerek Mısır’daki yönetimin Cumhuriyete dönüştürüleceğini ve milletin “*kendi kendisini idare edeceğini*” söylemişti. Raporda ayrıca İstanbul’daki Mısırlı milliyetçi grubun Muhammed Ferid, Şeyh Caviş, Hilal-i Osmanî, bazı Hintliler (ki bunların da benzer şekilde partileri olduğu belirtiliyordu), Cezayirliler, Tunuslulardan (bunlarında kendi partileri olduğu ve İtalyanlarla devam eden savaş için Trablusgarp’a silah ve mühimmat gönderdikleri belirtiliyordu) oluştuğu belirtiliyordu¹²⁵⁵. Bundan sonraki dönemde İstanbul’daki adı geçen bu Mısırlı milliyetçiler için bazı sıkıntılar gün yüzüne çıkmıştı. Ahmet Muhtar’ın ifadesinde bu beyannameleri Şeyh Caviş’in hazırlattığını belirtmesi üzerine ve İstanbul’da bu Mısırlı milliyetçileri koruyup kollayan bir iktidarın olmamasından ötürü İngilizler kademeli olarak İstanbul nezdinde girişimlerini arttırmışlardı. Mesela 1 Eylül 1912’de Kahire’deki Yüksek Komiser Cheetham’ın Mallet’e gönderdiği yazıda İstanbul’daki son Osmanlı Hükûmeti’nin (İttihat Terakki Hükûmeti) Mısırlı milliyetçileri desteklediği hatta milliyetçi liderlere aylık £350 verdiği yönündeki duyumların kendisine Hıdîv tarafından söylendiğini bildiriyordu. Ancak bu son iktidar döneminde (Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti) bunun kesilmiş olmasının muhtemel olduğunu ve İstanbul’daki Mısırlı milliyetçilerin faaliyetlerinin sona erdiğinin tahmin edildiğini yazıyordu. Yine de İstanbul’daki etkilerinin hâlâ devam ettiği düşünülüyorsa bu liderlerin evlerinin aranabileceğini ve sıkı sorgulamadan geçirilebilecekleri bildiriliyordu. Fakat bu etkinin kısırlı olduğu düşünülürse Cheetham bu nedenle Ahmet Muhtar’ın iddiasının (yani buraya kendisini Caviş’in gönderdiği, onlara hükûmet tarafından para ödendiği gibi) doğru olmasının düşünüldüğünü ekliyordu¹²⁵⁶.

Gerçekten de Muhammed Ferid hatıralarında bu durumu benzer şekilde anlatmaktadır: “*Bir taraftan İngiltere’yle diğer taraftan Hıdîvle olan yakın ilişkilerini bildiğimden Kamil Paşa tayin edilir edilmez içime bir korku düştü. Endişelerimi eşime anlatarak vaziyet değişinceye kadar İstanbul’dan uzak durmam gerektiğini anlattım...20 Ağustos 1912 Salı günü İstanbul’dan demiryoluyla doğrudan Paris’e gitmek üzere yola çıktım.*”¹²⁵⁷

Her ne kadar Muhammed Ferid Cenevre’de yapılacak Umumi Barış Kongresi’ne katılmak için İstanbul’dan ayrılmışsa da Şeyh Caviş halen İstanbul’daydı. Diğer taraftan gerek Ahmet Muhtar isimli öğrencinin ifadesi gerekse İstanbul’daki iktidar değişikliğiyle gerekli şartların oluşması nedeniyle İngiltere, Mısırlı milliyetçileri sıkıştırmak için ihtiyaç duyduğu ortamı yakalamıştı. Bu nedenle her ne kadar Ahmet Muhtar’ın ifadesinde kendilerini iktidarın desteklediğini söylemiş olsa da gerçeğin aslında böyle olmadığını

¹²⁵⁵ TNA, FO, 141/746/1, 27 Ağustos 1912, “*The Nationalist at Constantinople*” başlıklı rapor, s. 2–6.

¹²⁵⁶ TNA, FO, 141/746/1, 1 Eylül 1912, Cheetham’dan Mallet’e.

¹²⁵⁷ Muhammed Ferid, a.g.e., s. 33–34.

bilen İngiltere'nin Kahire'deki Yüksek Komiser yardımcısı Cheetham ile İstanbul'daki İngiliz elçiliği arasında gerekli adımların atılması için hazırlıkların yapıldığı anlaşıyordu. Öyle ki İstanbul Büyükelçisi G. Lowther'ın 1 Eylül 1912 tarihli telgrafından girişimlerin artırıldığı anlaşıyordu. Kendisinin Sadrazamı, Adalet Bakanını ve Kamil Paşa'yı ziyaret ettiği, bu ziyaret esnasında kendisine Mısır Hükûmeti'nin belirttiği kişilere karşı "*sıkıyönetim kanunlarının*" yürürlükte olduğunun bildirildiğini yazıyordu¹²⁵⁸. Bundan iki gün sonra Lowther, Şeyh Caviş'in Mısır Polisine teslim edilmek üzere tutuklandığını ve yeni hükûmetin Mısırlı milliyetçilerin yayın organı Hilal-i Osmanî'ye yardımı kestiği belirtiliyordu¹²⁵⁹. Bu hareket için Sadrazama teşekkür edilmesi konusu İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey tarafından Kahire'deki temsilcilige telgrafla bildirildi¹²⁶⁰.

Diğer taraftan İstanbul'da tutuklanarak Mısırlı yetkililere teslim edilen Şeyh Caviş, 8 Eylül'de İskenderiye'ye getirildi. Burada daha sorgulanması başlamadan İngiltere'nin Kahire'deki temsilcisi tarafından yazılan bir raporda Mısırlı Milliyetçilerle İngiliz yetkililer arasında son dönemde yaşanan gelişmelerin Mısır'da yarattığı havanın olumlu yönleri üzerinde duruluyordu. Şeyh Caviş ve Muhammed Ferid'in Mısır'dan uzaklaşması, Ahmet Muhtar'ın tutuklanması ve İstanbul'daki gelişmeler (İttihat Terakki'nin iktidardan düşmesi) ile el-Liva isimli gazetenin baskı altına alınmasının Mısır'daki değişimde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu gelişmelerin Mısır'daki milliyetçi gazeteleri her zamankinden çok daha ılımlı hale getirdiği ve hatta komitenin (Hizbul Vatani) idarecilerinin Muhammed Ferid'in liderliğinin sürmesinden yana olmadıklarından söz edildiği duyuluyor bu değişimin hükûmetteki milliyetçi kanadı dahi etkilediği görülmüyordu. Ancak bazı "*fitneci afişlerin*" Delta'da çeşitli kasabalara postalanması gibi hareketler tamamen ortadan kalkmış değildi. Bu gibi faaliyetler sözü edilen ılımlı yaklaşımla uzlaştırılmaz görünmekte ve Cheetham tarafından dikkate değer bir etkisi olmadığı yönünde algılanmakla birlikte gizli cemiyetlerle alakalı olan bazı gençlerin yeraltı faaliyetlerinin bir göstergesi olduğunun da açık kanıtı olarak anlaşılabiliyordu. Ayrıca bu faaliyetlerin kesin biçimde İstanbul'daki liderler tarafından körüklendiği belirtiliyordu. Bu noktada bir açıklama ihtiyacı hisseden diplomatın verdiği bilgiler Mısır'daki milliyetçi hareketlerin son zamanlarda nasıl yükselişe geçtiğinin de özeti durumundaydı. Mısırlı milliyetçilerin bu tip hareketlerinin yeni olmamakla birlikte bir kaç aşamadan geçmiş bir gelişim içinde olduğu görülmüyordu¹²⁶¹. Diğer yandan Şeyh Caviş, Ömer Lütfi Beylerin milliyetçile-

¹²⁵⁸ Aynı dosya, 1 Eylül 1912, G. Lowther'dan Cheetham'a.

¹²⁵⁹ Aynı dosya, 3 Eylül 1912, G. Lowther'dan Cheetham'a.

¹²⁶⁰ Aynı dosya, 7 Eylül 1912, G. Edward Grey'den Mr. Marling'e.

¹²⁶¹ Aynı dosya, 9 Eylül 1912; Özellikle 1908'den sonra harekete büyük bir teşvik verilmeye başlandığı ve 1910'dan itibaren bu hareketlerin büyük bir canlılık içerisine girdiği hatta Butros Galî Paşa'ya suikast düzenleyen İbrahim Vasıf el- Vcdani'nin de bu gurunun güç kazanmasıyla ortaya çıktığı belirtiliyordu.

rin önde gelenlerinden oldukları ve bazı gece okulları açarak ilköğretim (okuma-yazma öğretmek gibi) seviyesinde eğitim vermek bahanesiyle alt sınıf arasında milliyetçi ilkeleri yaydıkları belirtiliyordu. Ancak hali hazırda bu okul ve cemiyetlerin popülaritesini kaybettiğinden söz ediliyordu. Öyle ki parasal imkânsızlıklar, hükümetin siyasî polis oluşturması ve hareketlerin gizliden gizliye izlenmesinin yeni üyelerin toplanmasına engel olduğu ve var olan bazı cemiyetlerin faaliyetlerini durdurdukları belirtiliyordu. Ancak 1912 yılında bu cemiyetlerde Şeyh Caviş'in gayretleriyle bir hareketlenme olduğu ve oldukça şiddetli bir politik dille milliyetçi söylemlere giriştiğinden söz ediliyor, fakat (Şeyh Caviş ve Ahmet Muhtar'ın tutuklanmasının ardından) ülkede bir huzur ortamının oluştuğu belirtiliyordu. Yine de oldukça geniş bir sınıfı oluşturan milliyetçi öğrencilerin şimdilik sessizliğine rağmen bunun nihai bir suskunluk olmadığı belirtiliyordu¹²⁶².

Şeyh Caviş'in yakalanması İngiliz yetkililer tarafından geniş bir memnuniyetle karşılanmış ve milliyetçiler için önemli bir depresyon olduğu düşünülmüştü. Ancak hali hazırda suskunluk içerisinde olan öğrencilerin ne gibi bir davranış içerisinde olacakları kesin olarak tahmin edilemiyordu. Kahire Yüksek Komiseri Cheetham Mısır Genel Komutanı Maxwell'e yazdığı bir yazıda öğrencilerin bunalımda olduğunu ve *"herkes tarafından da bilindiği üzere pek çok sorunun gerçek hazırlayıcısı olan"* Şeyh Caviş'in *"susturulmasının"* oldukça iyi bir şey olacağını yazıyordu. Ancak Caviş'in gitmesine izin vermek zorunda kalırlarsa kendisine bir Mısırlı bakanın söylediğine nazaran Caviş dürüstçe davranacak ve Mısır adaletinin itibarına zarar vermeyecekti¹²⁶³.

Bu arada Kahire'deki çeşitli *"dedikodulara"* göre Caviş'e yönelik suçlamaların onu mahkûm etmeye yeterli olmadığı ve Savcılar Kurulu'ndan bazılarının da onu mahkûm etmek için gerekçeler üretmeye gönüllü olmadığı zira böylesine sebeplerin diğer *"önemli kişilere"* de bulaşabileceğinden söz ediliyordu¹²⁶⁴. Kitchener'ın görüşüne göreyse isnat edilen suçlar Caviş'in suçlanması için yeterliydi. Hatta suikasttan dahi yargılanma ihtimali olduğunu düşünüyordu¹²⁶⁵. Ancak 18 Ekim 1912 günü Kitchener'ın Edward Grey'e gönderdiği yazıda Şeyh Caviş'e karşı öne sürülen iddiaların Savcılar Kurulu tarafından onun tutuklanması için yeterli görülmediği bildiriliyordu. Bu nedenle 17 Ekim günü akşamı serbest bırakıldığı ve İstanbul'a gitmek için hareket ettiği belirtiliyordu¹²⁶⁶. Şeyh Caviş'in serbest bırakılmasının tramvay araçlarında, kafelerde alkışlarla ve taşkın sevinç gösterileriyle karşılandığı an-

¹²⁶² Aynı Belge.

¹²⁶³ Aynı dosya, 29 Eylül 1912, Cheetham'dan Maxwell'e.

¹²⁶⁴ Aynı dosya, 5 Kasım 1912, "Şeyh Caviş" başlıklı gizli rapor.

¹²⁶⁵ Aynı dosya, 9 Ekim 1912, Viscount Kitchener'dan Grey'e.

¹²⁶⁶ Aynı dosya, 18 Ekim 1912, Viscount Kitchener'dan Grey'e.

laşılmaktadır¹²⁶⁷. Şeyh Caviş serbest bırakılmasına rağmen Ahmed Muhtar on yıl hapis cezası almıştı¹²⁶⁸.

Şeyh Caviş serbest bırakılmasının ardından İstanbul'a döndü. Onun serbest bırakılmasından çok değil birkaç ay sonra İstanbul'da yeniden iktidar değişikliği yaşanacak ve iktidar bir darbe ile İttihat Terakki Partisi'ne geçecekti¹²⁶⁹. Bu iktidar değişikliğinden sonra başta Muhammed Ferid olmak üzere Kamil Paşa Hükûmeti döneminde dağılan milliyetçiler İstanbul'da toplanmaya başladı. Kısa zaman sonra savaşın başlamasıyla Mısırlı milliyetçilerin kendi aralarındaki görüş ayrılıkları daha da farklı mecralara dağılmış ve anlaşmazlıklar çoğalmıştır.

2- Dünya Harbi İçerisinde Mısırlı Milliyetçiler

2.1- Önde Gelen Mısırlı Milliyetçiler ve Faaliyetleri

Mısırlı milliyetçilerin Mısır'ın geleceğine dair algılamalarının oldukça kaygan bir zemin üzerine kurulmuş olduğunu belirtmekte fayda vardır. Zira savaşın başlangıcındaki grupların savaşın devamı süresinde değişikliğe uğramış olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Muhammed Ferid ile birlikte hareket eden ve Avrupa'da faaliyette bulunan İsmail Lebib Bey'in yapılan bir tahkikatla "*Hükûmet-i Osmanîyye aleyhine konuşma yaptığı*" için hükûmet tarafından kendisine ödenen tahsisatın kesildiği anlaşılmaktadır¹²⁷⁰. Diğer taraftan Muhammed Ferid ile Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın arasındaki ilişki ya da Muhammed Ferid ile İstanbul'daki merkezi otorite arasındaki bağ savaşın devamı müddetince aynı seyirde olmamıştır. Savaşın başlarında Abbas Hilmi Paşa ile arasında bariz bir soğukluk olduğu anılarındaki ifadelerden anlaşılan Muhammed Ferid'in özellikle iki kanal harekâtının da başarısız olmasından yani Osmanlı'nın Mısır'ı İngilizlerden geri alamayacağını kesinleşmesinden sonra İttihatçı kadroyla da arasının bozulduğu anlaşılmaktadır. Ağustos 1916'dan sonra yani İkinci Kanal Hareketi'nin de başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Muhammed Ferid ve çevresinin Mısır için en iyi çözümün Mısır'ı İngilizlerden kurtararak otonomi verecek olan Türkleri desteklemek değil, İngilizlerle bir şekilde bağlantı kurmak olduğuna inandıkları anlaşılmaktadır¹²⁷¹. Diğer

¹²⁶⁷ Aynı dosya, 18 Ekim 1912, "Şeyh Caviş'in Serbest Bırakılması".

¹²⁶⁸ Muhammed Ferid, a.g.e., s. 57. dn. 73.

¹²⁶⁹ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1839- 1950*, İmge Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1999, s. 127-131.

¹²⁷⁰ ATASE, K: 1868, D: 174, F: 5/1, 2 Kânûn-ı sâni 1331 (15 Ocak 1916).

¹²⁷¹ Muhammed Ferid, a.g.e., Gershoni, Jankowski, a.g.e., s. 28 ve s. 281 dn. 38; Muhammed Ferid'in Genç Türklerin Mısır'a dair fikirlerinde oldukça kuşkulu olduğunu onların (İttihatçıların) Mısır'ı "yemek istediklerinden" korktuğu belirtiliyordu. Hatta Bern'de bir arkadaşının Türkçe konuşması üzerine kendisine "*benimle bu lanet olası dille konuşma, Genç Türkler den [İttihatçılar] bıkım*" dediği Bern elçisi Graham tarafından Dışişleri Bakanlığı'na rapor ediliyordu. *The Arab Bulletin*, C.1, No: 4, s. 29. Zaten tam olarak bu şekilde ifadelere rastlanmasa da anılarında benzer kuşku sıklıkla dile getirilmektedir.

taftan Hıdiv Abbas Hilmi Paşa anılarında da İttihat Terakki yönetiminin özellikle desteklediği Şeyh Abdülaziz Caviş'in Dr. Ahmed Fuad'ın Mısır'ın bağımsızlığından çok Osmanlılık uğruna çalışan kişiler olduğundan söz etmektedir¹²⁷².

Savaşın öncesinde olduğu gibi savaşın devamı müddetince Mısırlı milliyetçiler çeşitli defalar Avrupa'da konferanslar düzenlemişti. Bu konferanslardan üçüncüsünün İsviçre'de toplandığı anlaşılmaktadır. İngiliz istihbarat raporunda yer aldığına göre bu üçüncü konferansta tüm Mısırlı milliyetçilerin yanı sıra özellikle şu isimlerin hazır bulunacağına dikkat çekiliyordu: Ferid Bey, Dr. Mansur Rifat'ın kardeşi İsmail Latif, Ali eş-Şemsi, Muhammed Fehmi ve Said Kamil. Ayrıca bir Gürcü ve bir Tatar'ın özel olarak İstanbul'dan getirildiği belirtiliyordu¹²⁷³.

Çalışmanın önceki kısımlarında zaman zaman anılan bazı Mısırlıların savaşa Osmanlı Devleti'nin dâhil olmasından evvel çeşitli şekillerde yürüttükleri çalışmalardan bahsedilmişti. Osmanlı bayrağına bağlı olarak İngiliz karşıtı yürüttükleri politikalarına savaş boyunca devam eden ve kurtuluşu Arap milliyetçiliğinde değil Osmanlı Devleti'nin devamında gören bazı Mısırlıların çoğunlukla Türk otoritelerinin desteği ile İngiliz karşıtlığıyla giriştikleri ve genelde gizli yürütmeye çalıştıkları faaliyetlerin olduğu bilinmekteydi. Bu çalışmalar genel itibarıyla Müslüman halkın İngiliz yönetiminden ve savaşın, silahlı durumda olan askerlerin de Mısır Hükûmeti'nin İngiliz yanlısı politikalarından soğutulması şeklinde yürütülmüştü. Mısır halkının desteğinin sağlanması için çaba sarf edilmiştir. Zaman zaman bu faaliyetleri özellikle Teşkilât-ı Mahsûsa'nın organize ettiği ve Mısırlıların da bu organizasyonun bir parçası olduğunu düşündürecek birtakım izler göze çarpmaktadır. 1917 yılında Stockholm'de toplanan kongreye katılmak üzere Berlin'deki Osmanlı Elçiliğinde pasaportları vize edilen bu Mısırlıların Teşkilât-ı Mahsûsa ile olan bağımlı şu satırlar şüpheye yer bırakmayacak biçimde açıklamaktadır: "*Mısır Hizb-i Milli reisi Muhammed Ferid ve Mısırlı Doktor Mansur Rifat Beğlerin Teşkilât-ı Mahsûsa'dan aldıkları ta'limât üzerine Stockholm'e gitmek üzere pasaportları vize edilmiştir*"¹²⁷⁴.

Savaş öncesi ve savaşın devamı müddetince çeşitli vesilelerle Osmanlı merkezi ile bağı tespit edilen önde gelen Mısırlı milliyetçilerden bazılarının faaliyetlerine belgelere yansıyan boyutuyla yer vermek daha açıklayıcı olacaktır:

¹²⁷² The Last Khedive of Egypt, s. 101.

¹²⁷³ The Arab Bulletin, C.I, No: 14, s. 143.

¹²⁷⁴ BOA, HR.SYS. 2440/60, B:13, 21 Eylül 1917.

2.1.1- Abdülaziz Caviş

Abdülaziz Caviş'in özellikle savaş sırasında Panislamik politikayı yürüten kişi olduğu görülmektedir. Abdülaziz Caviş'in daha savaşın başlarında Mısır'a yönelik faaliyet yürütecek Alman ajanlarla irtibatla olduğundan, çalışmanın ilgili kısımlarında söz edilmişti. Öyle ki Osmanlı Devleti savaşa girmeden evvel Şeyh Caviş ve Muhammed Ferid'in İstanbul'a getirildikleri anlaşılmaktadır. Caviş'in Panislamik faaliyetleri İngilizler tarafından dikkatle izleniyordu. Cheetham'ın düşüncesine göre bunlar Hıdîv ile işbirliği içerisinde çalışan aşırı milliyetçilerdi¹²⁷⁵. Aslında bu bilginin doğruluk payına sahip olduğunu Muhammed Ferid'in anılarından takip etmek mümkündür. Ferid anılarında, 10 Eylül 1914 günü Şeyh Caviş'le görüştüğü ve bu bir saatlik görüşmede Mısır meselesiyle ilgili olarak yapılması gereken bazı düzenlemeler hakkında ve diğer bazı konularda anlaşmaya vardıklarını anlatmaktaydı¹²⁷⁶. Ayrıca Muhammed Ferid takip eden günlerde Cenevre'den gelen ve Hindistan'da Panislamik faaliyetlerde bulunacak Har Dayal Bey¹²⁷⁷ ile görüştüğü belirtmekteydi. Bununla birlikte İsmail Lebib Bey, Manastırlı Bahaeddin Bey, Sadrazamın özel kaleminde memur Muhammed Hilmi Müsellem ile görüştüklerini ve Mısır için girişilecek faaliyetlerde Kahire'de bu amaç için uygulanacak projenin gerçekleştirilebilmesi amacıyla çalışacak bir merkez komitenin tayin edilmesine karar verildiğini anlatmaktadır¹²⁷⁸.

Bundan sonra cihat çağrısı yapmak üzere İstanbul'dan ayrılan Şeyh Caviş'in, Medine'de Müslüman kolejinin açılışında halkı etkilemek için konuşma yaparken ve onları cihada çağırırken görüldüğü bildirilmekteydi. Şeyh Caviş'in buradaki faaliyetlerini İngilizlere haber veren bir Arabistan yerlisinin ifadesine göre Araplar, Caviş'in konuşmasına fazla ilgi göstermemişti¹²⁷⁹. Caviş'in İstanbul'dan propaganda amaçlı dağılacak ekip içerisindeki asıl görev

¹²⁷⁵ TNA, FO, 371/2355, 53558/186, 27 Eylül 1914; Cheetham'dan Edward Grey'e. Aslında daha 1912 yılında İskenderiye'de yakalanan Mısırlı öğrenci Ahmet Muhtar'ın çantasından çıkan tahrik edici beyanmelerin ele geçirilmesinden sonra başlatılan soruşturmalarda bunların İstanbul'da hazırlandığını ifade etmiş ve kendisini Şeyh Caviş'in gönderdiğini bildirmişti. Bu gelişme üzerine İngiliz makamları İstanbul'da bulunan şu Mısırlılar hakkında girişimde bulunarak buradaki milliyetçi odakların dağıtılmasını istemiştir: Muhammed Ferid, Şeyh Caviş, Mansur Rifat. TNA, FO, 141/746/1, 27 Ağustos 1912, Cheetham'dan Edward Grey'e.

¹²⁷⁶ Muhammed Ferid, a.g.e., s. 163;

¹²⁷⁷ Har Dayal Heyeti'nin faaliyetleri hakkında bkz: Vahdet Keleşşilmaz, *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu*, s. 56-62.

¹²⁷⁸ Muhammed Ferid, a.g.e., s. 163.

¹²⁷⁹ TNA, FO, 371/1973, 81562/189, 8 Aralık 1914; Cheetham'dan Edward Grey'e; Bu tarihte Şeyh Caviş'in Arabistan bölgesinde olup olmadığı muallaktır. Zira Muhammed Ferid 8 Aralık'ta İstanbul'da Caviş ile görüştüğü ve kendisine bazı Sunusi şeyhleri ile görüşmek üzere ertesi gün Arap bölgelerine gideceğini söylediğini yazar., Muhammed Ferid, a.g.e., s. 195. Ancak Cheetham'ın aldığı istihbaratta bu tarihte Caviş'in Arabistan'da olduğu belirtilmektedir. Burada akla gelen noktalar şunlardır; Muhammed Ferid'in bahsettiği tarihin net olmaması, ya da İngilizlerin bir Arap yerlisinden aldıkları istihbaratın doğru olmadığı.

yerinin Afganistan olduğu anlaşılmaktadır. Afganistan'a giderken kendisiyle birlikte 13 kişi ile birlikte hareket edeceği öğrenilmişti¹²⁸⁰. Hatta İngiltere'nin Basra valisi tarafından Caviş'in Afganistan'a gitmek için buradan geçmek isteyeceği sırada ele geçirilmesi için bazı adımlar atılacağı anlaşılmaktadır¹²⁸¹. Ancak savaşın devamı müddetince Afganistan'a ulaştığına dair bir kayıt görülmemiştir.

Savaşın devamı süresince İstanbul'da ve Avrupa'da çeşitli faaliyetlerde bulunan Şeyh Caviş'in bir propagandist olarak oldukça etkin bir isim olduğu anlaşılmaktadır. Şeyh Abdülaziz Caviş'in 1916 yılının Kasım ayında Berlin'de Abdülmelik Hamza ile birlikte yayınladığı "*Die Islamische Welt*" (İslam Dünyası) isimli dergide Panislamik propaganda olarak kabul edilebilecek yazılar yayımlandığı anlaşılmakta ve bu durum İngiltere tarafından dikkatle izlenmekteydi. Hatta bu derginin ilk sayısı oldukça çetrefilli yollardan ele geçirilerek A.J Balfour'a gönderilmişti. Bern Elçisi H. Rombold, bu ilk sayının Bern'deki İngiliz orta elçiliğinden olan bir kişi tarafından Berlin'deki Osmanlı Elçiliğinden Mehmet Ali Rıza Bey isimli birisinden elde edildiğini belirtmekteydi¹²⁸².

Yine 1917 yılında Kopenhag'daki İngiliz Elçiliğinin merkeze ilettiğine göre Şeyh Caviş ile yapılan bir mülakatın "*Social-Democraten*" isimli yayın organında yayımlandığından söz edilmekteydi. Bu beyanatında Şeyh Caviş'in, on beş milyonluk Mısır halkının İngiliz kontrolüne son vereceğini dile getirdiği ayrıca konuşmasının devamında bu halkın ekonomik, eğitim ve politik açıdan sıkıntılar içerisinde olduğuna değindiğini belirtmekteydi. Ayrıca Caviş bu mülakatta, Mısır, Hindistan, Türkistan'ın İngiliz boyunduruğundan bağımsızlığını kazanmasının dünya barışının sağlanmasında ve Süveyş Kanalı sorununun çözümünde en önemli adım olduğunu söylüyordu¹²⁸³.

Kopenhag Elçisi Paget, Stockholm'den gelen Caviş'in orada da buna benzer konuşmalar yaparak propaganda yaptığını bildiriyor ve Caviş'ten söz ederken "*Oxford Üniversitesinde Profesör ve Kahire'deki Darü'l Ulum kolleje Arap Edebiyatı profesörü*" olarak tanımlıyordu¹²⁸⁴. Gerçekten de Stockholm'de Milli Muhakeme-i İslamiye Konferansı adı altında bir toplantı düzenlendiği buna benzer bir konferansın İsviçre'de toplanması için bazı teklifler olduğu, ancak bunun uygun görülmediği anlaşılmaktadır¹²⁸⁵. Stockholm'deki Osmanlı Maslahatgüzarı Esad Bey'in merkeze verdiği bilgiye

¹²⁸⁰ TNA, FO, 371/2140, 82545/472, 14 Aralık 1914; Cheetham'dan Edward Grey'e.

¹²⁸¹ TNA, FO, 371/2479, 1504/numarasız, 28 Aralık 1914; Gencl Vali'nin sekreterinden Dışişleri Bakanlığı'na.

¹²⁸² TNA, FO, 371/3046, 3444/541, 28 Aralık 1917; H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹²⁸³ TNA, FO, 371/3057, 234766/173, 5 Aralık 1917; Ralph Paget'ten A.J Balfour'a.

¹²⁸⁴ TNA, FO, 371/3057, 234763/160, 23 Kasım 1917; Ralph Paget'ten A.J Balfour'a.

¹²⁸⁵ ATASE, K: 1868, D: 174, F: 1/31; Bern'den Başkumandanlık Vekâletine şifreli telgraf.

göre Stockholm ve Lahey'de Mısır'ın istiklaline dair beyanatta bulunan ve hilafet hakkında "*propaganda*" yapan Caviş'in buradan Stockholm'e gelişiyle ilgili ve diğer masrafları için 200 L.'nin elçiliğe gönderilmesini rica etmekteydi¹²⁸⁶. Kopenhag Elçisine verilen cevapta, Sefaret namına 400 Osmanlı Lirası'nın gönderildiği bildirilmişti. "*Mehlağı mezkûreden iki yüzü kendisine ve iki yüz lirası biraderi namına Abdülaziz Caviş'e verilmesi*" istenmişti¹²⁸⁷.

2.1.2- Muhammed Ferid

İngiliz karşıtı politika noktasında birleşen ancak Mısır'ın statüsü konusunda Şeyh Caviş'ten biraz daha farklı düşünen ve Mustafa Kamil'in ölümünden sonra "*Mısırda milliyetçiliği bayrak edinen*"¹²⁸⁸ el- Hizbul Vatani isimli partinin¹²⁸⁹ başkanlığına getirilen Muhammed Ferid'in de, savaşın devamı

¹²⁸⁶ ATASE, K: 1868, D: 174, F: 2/29; 14 Teşrin-i sâni 1334 (14 Kasım 1918)

¹²⁸⁷ ATASE, K: 1868, D: 174, F: 2/30.

¹²⁸⁸ Kızıltoprak, *Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, s. 172.

¹²⁸⁹ Cemiyete dair arşiv koleksiyonu içerisindeki bir kayıta makam ve yazar kişilerin isimleri bulunmamakla birlikte "*Elyevm Dersaadette bulunan Hizbulvatani Komitesinin Mısır Zabı Olunduktan Sonra Lazım Gelen İcraat hakkındaki kararıdır.*" başlığıyla kaleme alınan yazı komite hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.

"Eminiz ki Hükümet-i ebed-i müddet-i Osmanîye'nin Harbi Umûmî'ye iştirâkının sebebi ancak Mısır gibi mahkûm ve mazlûm bilâd-ı İslâmîyeyi, Hristiyanların kahr ve zâlim pençelerinden ve ağır boyunduruğundan kurtararak, ta'lim-i harbden nasib-dâr ve bahtiyâr etmeğe mukaddes ve merhametli hilâfet-i ma'zumenin zir himayesinde bir itihâd-ı İslâmî Hükümet-i ma'zume meydana getirmekti. Bu necib, şanlı ve ulu maksadın temini için Mısır Hükümetini en müteayyin ve ma'kul bir esas üzerine teşkil etmeliyiz. Memâlik-i Osmanîye geçirdiği acı tecrübelerden dersi ibret alarak eski hatalardan tevki etmeleri mütegalibelerle makasid-i İslâmîye'ye hizmet edemeyecek şüpheli kimseleri raskare? getirmemeliyiz. Zirâ Memâlik-i Osmanîye'de son senelerde olduğu gibi ne hükûmet rahat gün bilir ne de ahali nifâk, şekavetten ve yekdiğerinin kanını dökmekten kurtulabilirler. Cenâb-ı Hakk şanlı Osmanlı ordusuna muvaffakiyet ihsan eyledikten sonra çokdan beri Mısır mesâilesinin edvârını ve inkılâbı Osmanîye'yi hakkıyla tedkik ve tahkik ettiğimizden hükûmet-i seniyyemizin ve Mısır ahâlî-i İslâmîyesinin hayrı ve mübarek âmâlini sah-ı? hakikata çıkarmak için zirdeki noktaları arz ederiz:

Ordu kumandanıyla beraber Mısır'a bir de Heyet-i istişare sevk edilmelidir. Bu heyet zevâtı âtiden mürekkep olabilir. Bidâyetçe Şeyh Abdülaziz Caviş, Fuad Selim Beğ "*Mısır Komiseri fevk-al-âdenin vekili İsmail Hakkı Beğ* ordu Mısır'a girdikten sonra bunlara Aziz İzzet Paşa, müdde-i umumi Ahmed Talat Beğ, Evkaf Nâzırı Vekili Mühendis Şefik Paşa Kahire İstinâd Mahkemesinin reisi Pevni İbrahim Paşa ilave olunabilir.

1- Kumandanı Umûmî tahtı riyasetinde bu heyetten muvakkat bir hükûmet teşkil edilebilir. Komindatu umumi olan zât-ı harbiyye ve bahriyye, İsmail Hakkı Beğ hâriciyye, Fetdar Selim Beğ dâhiliyye, Şeyh Abdülaziz Caviş'in maârif, Aziz İzzet Paşa maliyye, Şefik Paşa nâfia ve zirâat, Ahmed Talat Beğ adliyye, Yahya İbrahim Paşa cvkaf nezâretlerini tahtı murâkabe bulundurmaldırlar.

2- Mısır'ın müş'iri vaziyetini muhafaza ve beyn-i İslâmîye-i siyasiyyeyi tevhid etmek için Mısır'da bir İttihâd ve Terakki Cemiyeti teşkil edilmelidir. Bunun için programın tatbiki ve teşkilatına tasnîmi için merkez-i umumi tarafından Doktor Nazım Beğ, Mısır'da teşkil olunacak İttihâd ve Terakki der-uhte edebilir. Ve Merkez-i Umûmîyeyi şu zevâtın mürekkep olabilir: Aziz İzzet Paşa, Fuad Selim Beğ, Şeyh Abdülaziz Caviş, Muhammed Ferid Beğ, Abdülhamid Seyyid Beğ, Hasan Hayri Beğ, Mustafa Lencab Beğ, Mustafa el-Şaruncu Beğ, Abdülmelik Heza Beğ, Abdüselim Sahara Han Bey, Abdurrahman el-Rafî Beğ, Doktor Muhammed Kemal, İsmail Kamil Beğ, Abdülmelik Es Semani Bey, Ahmed Tahir Beğ, Muhammed Ali Beğ, İvaz el-Cedavi Beğ, Doktor Mansur Rifat, Doktor Ahmed Fuad. Cemiyete dâhil olunacak a'zâlar heyet-i merkezîyenin selâse-i arzıyla intihâb olunmalıdır.

3- İcraât-i hükûmetin teşhili ve merkezin tersini için muvakkaten Kahire Şehremanetine Ziver Paşa, Şehrcmaneti Vekaleti Polis Müdür-i Umumisine Süleyman Askerî ve muavenetine Binbaşı Erkanu

süresince giriştiği faaliyetleri Mısır'a yönelik propaganda amaçlı faaliyetler kapsamında değerlendirmek gerekmektedir. Muhammed Ferid'in başkanlığını yürüttüğü cemiyetin düsturu olan "*Mısır Mısırlılarıdır*" sloganı çerçevesinde, onun çabalarında Panislamik bir bakış açısı gözlemlenmekle birlikte Mısır'ın bağımsızlığı için çaba gösterdiği de anlaşılmaktadır. Bu durumu Muhammed Ferid'in savaş öncesi, savaş dönemi ve savaş sonrası faaliyetlerini kapsayan ve Türkçeye de çevrilen hatıralarından anlamak mümkündür¹²⁹⁰. Ayrıca İngiliz arşiv kayıtlarında da faaliyetleri hakkında sık sık istihbarat tutulduğu anlaşılmaktadır. Hatta savaşa daha Osmanlı Devleti'nin girmesinden evvel İstanbul'dan Kahire'ye İsmail Hafız Efendi isimli arkadaşına gönderdiği mektubu İngilizceye çevrilerek incelenmiştir. Mektupta Muhammed Ferid Enver Paşa ile sık sık görüşüğünü belirtmekteydi. Ayrıca arkadaşına yazdığına göre, Şeyh Abdülaziz Caviş ile aralarındaki anlaşmazlıklara son vermiş artık ortak çalışma yapabilecek duruma gelmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin yakın bir zamanda Rusya ile savaşa tutuşacağı öngörüsü de mektupta İngiliz yetkililerin dikkatini çeken hususlardandı¹²⁹¹.

2.1.3- Doktor Mansur Rıfat

İngiliz ve Osmanlı kayıtları arasında ismi geçen bir diğer Mısırlı milliyetçi Dr. Mansur Rıfat'tır. Mansur Rıfat daha önce de belirttiğimiz gibi Muhammed Ferid ile birlikte hareket eden grup içerisinde yer almaktaydı. Bu durum İngiliz makamları arasında onunla ilgili sık sık irtibatın kurulmasına neden oluyordu. Öyle ki Hague'deki İngiliz elçiliğinden Dışişleri Bakanı A.J. Balfour'a gönderilen bir yazıda Dr. Mansur Rıfat tarafından kendilerine gönderilen mektubun İngilizce çevirisine yer veriliyordu. Berlin'den 19 Aralık 1916'da Mısır'da ilan edilen İngiliz protektorasının yıldönümü münasebetiyle Hague'deki İngiliz Elçiliğine gönderdiği telgrafında Dr. Mansur Rıfat şöyle diyordu; "*Bugün, 19 Aralık, Mısır'ın tarihinin yaslı gününün yıl dönümü. İngiltere dünya savaşının getirdiği fırsatı yakaladı ve küstahça Mısır'ın bağımsızlığına son verdi, Türkiye [Osmanlı] sultanının dinsel bağlarından gelen haklarını, İngiltere'nin uluslararası yükümlülüklerini ve Mısır'ın bağımsızlık haklarını çiğnedi. İngiltere'nin bu küstahlığına kalıcı olarak son verilmelidir.*"

Harb Selahaddin Beğ ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine Manastırlı Bahaeddin ve Matbuat Müdüriyetine Doktor Ahmed Fuad Beğler tayin olunmalıdır.

Bâlâdaki zikrolunan maddelerden mâ'ada Hükûme-ti Osmaniyye ile Mısır arasındaki münâsebâtın tarzına ve Mısır'ın şekli-i idaresine dair vakitle Şeyh Abdülaziz Caviş aramızda bilâ nifak tanzim ettiğimiz doğrumu tamamiyla intihap olunmalıdır. Böyle olmadığı takdirde hilâfet-i Arabiyye hayalleriyle anâsiriyet cereyanına kapılan kaûlnizarların? birçok entrika ve fesâdlara, kan dökmeğe, asayişsizliğe sebebiyet vermek, memleketin iktisâdiyyâtını düşürmek ve memleketin arasındaki uhuvvet-i İslamiyyeyi çürütmeğe gibi pek çok fenalıklara sebebiyet vereceklerine hiç şüphe yoktur. Mehmed Ali Mehmed, Abdülhamid Sayyid, Mehmed Abdülmelik, İvaz El Cedavi, İsmail Kamil", **ATASE**, K: 1868, D: 174, F: 1/43.

¹²⁹⁰ Muhammed Ferid, a.g.e.

¹²⁹¹ TNA, FO, 141/648/1, 27 Eylül 1914.

Mısırlı Milliyetçiler İngiltere'nin suçlarını açığa çıkarmaktan ve hukukun korunmasından ve Mısır'ın tahliyesini savunmaktan vazgeçmeyeceklerdir. İngiltere'nin terörizmine rağmen Mısırlılar doğruyla birlikte yani Osmanlı hâkimiyetinde kalacaklardır. Osmanlı liderleri Mısırlıların kesin sadakatini kabul etmektedir. Türk hâkimiyeti Mısır'ın haklarının, İngiltere'nin suçlarını kabul etmesine kadar, korunmasından başka bir şey değildir. Ama biz inanıyoruz ki, İngiltere'nin Osmanlılar ve onların müttefiklerinin kahraman kılıçları tarafından, Mısır'dan kovulmasının vakti uzak değildir. Biz güveniyoruz ki, Sultan daha ileriye geçecek, bir hükümdarlıktan, Mısırlıların geçmişteki ve şimdiki sadakatlerinin bir ödülü olarak ve bu karşılıklı çıkar adına vazgeçecektir... Barış görüşmelerinde Mısır'ın bağımsızlığının tanınacağına ve sahibine iade edileceğine inanıyoruz. Mısırlı Milliyetçiler adına Dr. M. Rifat"¹²⁹².

"Mısır Mısırlılarıdır" düsturunun savunucularından olan Dr. Mansur Rifat'ın bu telgrafından da anlıyoruz ki, Mısırlı milliyetçilerin bu kanadında Osmanlı Devleti'nin Mısır'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından bağımsızlığını kabul etmesi beklentisi mevcuttu. Dünya Savaşının sonunda kendilerine bağımsızlıklarının yine sadık kaldıkları Osmanlı tarafından verileceğine inanıyorlardı.

Mansur Rifat'ın savaşın devam ettiği dönemde Avrupa'da bulunduğu ve basın yayın çalışmaları içerisinde bulunduğu anlaşılmaktadır. 13 Ekim 1915'de Kopenhag Elçisi H. Lowther'in bildirdiğine göre Danimarka basınında "*La Partie Egyptienne*" editörü Doktor M. Rifat imzasıyla Ermeni "*soy-kırımı raporlarına*" bir cevap yazısı yayınlanmıştı. Bu cevabi yazıda Ermenileri İngiltere'nin kıskırttığı, Müslüman köylerini basan Ermenilerin katliam yaptığına değiniliyordu¹²⁹³. Buradan da hareketle Mansur Rifat'ın Osmanlı idaresiyle olumlu ilişkilerinin devam ettiği anlaşılmaktadır.

3- Osmanlı-İngiltere Ekseninde Mısırlıların Karmaşık Bağlantıları

Duruşları İngilizler tarafından da net şekilde "*Türk destekçisi*" ya da en azından "*İngiliz karşıtı*" olarak kabul edilen ileri gelen Mısırlılar dışında özellikle Avrupa'da yaşayan bazı Mısırlılar hakkında durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. İlişkilerin oldukça karmaşık olduğu bu yıllarda bir arşiv belgesindeki kayıtlarda bazı Mısırlı ileri gelenlere Osmanlı Devleti tarafından ödenen para miktarları göre çarpılmaktadır:

"Celaeddin Paşa: 15390, Abdülaziz Ahmed Efendi: 2052, Abdülselem Zakir Efendi: 666, İhsan Hakkı Efendi: 2337, Muhammed Mahmud Efendi: 1653, Muhammed Muhib Paşa: 7695, Yusuf Sadık Paşa: 7695, Ahmed Şefik Paşa: 7695, Doktor Kaviski: 7607, Muhammed Osman: 3087, İsmail Lebib

¹²⁹² TNA, FO, 371/2672, 262462/172, 27 Aralık 1917; The Hague'den Alan Johnstone'den A.J. Balfour'a.

¹²⁹³ TNA, FO 371/2488, 149875/1659, 13 Ekim 1915, H. Lowther'den Dışişleri Bakanlığı'na.

Beğ: 30871294: (Cenevre'de akdedilmiş içtimada Hükümeti seniyye aleyhine bed- hâhâne idare-i lisan etmiştir.), Yeğenzâde Mehmed Hüsnü Beğ: 5130 (Ashâbı emlaktan olmak itibariyle maaş almakta iseler de Avrupa'da ikamet etmektedir), Yeğenzade Rıza Beğ: 5130 (Ashâbı-emlaktân olmak itibariyle maaş almakta iseler de Avrupa'da ikamet etmektedir)''¹²⁹⁵.

Ayrıca kayıtlardan anlaşıldığına göre Cenevre'de akdedilen Mısırlıların Kongresi'nde Osmanlı Hükümeti aleyhinde bazı konuşmalar yapan İsmail Lebib ve Ahmed Ferid'in tahsisatlarının kesilmesinin uygun görüldüğü "*mah-remâne*" kaydıyla Sadrazam tarafından Dâhiliye Nezâretine bildirilmiştir¹²⁹⁶. Avrupa'da yaşayan Mısırlılardan bazılarının maaşlarının kesilmemesi için İstanbul'a dönmeleri şart koşulmuştu. Bu konuda bir tebligat Viyana Sefareti vasıtasıyla Viyana'da yaşayan Muhib ve Sadık Paşalar ile Yeğenzâde Hüsnü Bey'le yapılmıştı. Mısır'ın eski Evkaf Nâzırı Muhib Paşa ile yine Mısır ricalinden Sadık Paşa kış ayında İstanbul'a yerleşmenin zor olacağını bildirerek hareketlerinin bir müddet ertelenmesini istemişti. Yeğenzâde Hüsnü Bey ise burada tedavide olduğundan kendisine tedavisinin sonuna kadar müsaade edilmesini talep etmişti. Hüsnü Bey'e iletmek üzere gönderilen cevabi yazının bir nüshasının Teşkilât-ı Mahsûsa'ya gönderildiği görülmektedir¹²⁹⁷. Avrupa'daki durumları pek de güven vermeyen Mısırlılar hakkında Teşkilât-ı Mahsûsa'nın takibatının olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan savaştan evvel duruşlarını tam olarak bilemediğimiz bazı Mısırlılar hakkında da özellikle savaşın sonlarına doğru ve Osmanlı Devleti'nin iki Kanal hareketinde başarısız olmasından sonra ülkeye giriş çıkışlarında sıkı bir incelemenin yapıldığı anlaşılmaktadır. Mısır'ın ileri gelenlerinden olan "*Yüsri*" ailesine mensup Rauf Yüsri Bey ve biraderinin Osmanlı topraklarına girişlerine dair yapılan yazışmada bu durum kolaylıkla anlaşılmaktadır. Öyle ki Rauf Yüsri Bey'in ülkeye girişine İngiltere ve Muhip Paşa için casusluk yaptığı istihbar edildiğinden kardeşi Seyfullah Yüsri Bey'in kefaletiyle izin verilmişti. Bunlardan Bükreş'te bulunan diğer kardeş Akil Yüsri Bey'in pasaportuna Bükreş'teki Osmanlı Sefareti İstanbul'un onayı olmadan vize vermemişti¹²⁹⁸. Öte yandan ilerleyen dönemlerde Bükreş Sefareti Rauf Yüsri Beğ'e ilişkin olarak, buradaki İngiliz Ataşemiliteri ile sıklıkla görüştüğü ve sözlerine güvenilmemesi yönünde bilgi vermişti. Mısırlı bir Prens'in oğlu

¹²⁹⁴ Muhammed Ferid'in hatıralarında kendisi hakkında birtakım bilgiler öğrendiğimiz İsmail Lebib (1869?-1930) Mısır ordusunda bir Türk subayı olan Mustafa Ali'nin ikinci oğlu ve Abdullah Talat ve Dr. Mahsur Rıfat'ın kardeşidir. Kendisi el- Hizbul Vatani'nin yönetim kurulunda da yer almıştır. Muhammed Ferid, a.g.e., s.51, dn. 37.

¹²⁹⁵ ATASE, K: 1868, D: 174, F: 5/1, 2 Kânûn-ı sâni 1331 (15 Ocak 1916).

¹²⁹⁶ ATASE, K: 1868, D: 174, F: 5/4.

¹²⁹⁷ ATASE, K: 1868, D: 174, F: 5/6, 8 Şubat 1331 (21 Şubat 1916).

¹²⁹⁸ BOA, DH.EUM.4.ŞB., 4/51, B:1, 14 Kânûn-ı sâni 1331 (27 Aralık 1915).

olan Rauf Yüsri'nin geçmişte biraderinin kefaletiyle İstanbul'a girişine izin verilirken bu ikinci vize talebine ne cevap verileceği merkeze sorulmuştu¹²⁹⁹. Uzun yazışmalar sonucunda Rauf Yüsri Bey'in Talat Paşa tarafından Hâriciyye Nâzırı Halil Paşa'ya yazılan yazıyla pasaportunun vize edildiği anlaşılmaktadır.¹³⁰⁰ Oysaki Dâhiliye Nezâreti'nden Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyeti'ne gönderilen yazıda Rauf Yüsri hakkında şöyle deniyordu: "Vi-yana'da İngiliz taraftarı olan Muhib Paşa vesâire ile sıkça görüşmüş ve Avrupa'ya gelmiştir. Birâderleri Seyfeddin Paşa ile Akil Beğ'in Hıdîv-i Mısır Abbas Hilmi Paşa lehine çalıştıkları ma'lûm ve mûmâ-ileyh Rauf Beğ'in de İngiltere hesabına hâfiyelik edeceği kuvviyen meczûmdur"¹³⁰¹.

İngilizler adına çalıştığı Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin istihbaratına istinaden kesin olarak görülen Rauf Yüsri Bey'in ülkeye girişine izin verilmesinden amaç, onları İstanbul'da gözlemleme ve haklarında bilgi edinebilmektir. Ayrıca Rauf Yüsri Bey'in ülkeye girmek için ısrarlı talepleri de ülkeye girişine izin verilmesinde etkili olmuştur¹³⁰².

Rauf Yüsri Bey henüz Avrupa'dayken buradaki Osmanlı elçiliklerine gönderilen yazılarla hâl ve hareketleri konusunda oldukça dikkatli gözlemleme yapılması istenmişti. Viyana'da ikamet eden Rauf Yüsri Bey hakkında elde edilen malumât Başkumandan Vekili namına Mehmed Talat imzasıyla Hâriciyye Nezâreti'ne gönderilirken¹³⁰³ Viyana Sefareti'nin de bu konuda dikkatinin çekilmesi istenmişti. Bunun üzerine edinilen istihbarat bilgilefinin bir nüshası hemen Viyana Sefaretine bildirilmişti¹³⁰⁴. Bu konuda verilen bilgide Rauf Yüsri Beğ'in "kudretinin fevkinde birçok paralar sarf etmekte" olduğu ve dahası Mısır Hıdîvine ve İtilaf Devletleri lehine ciddi manada casusluk yapmalarına rağmen şimdilik önemli bir şey elde edemedikleri bildiriliyordu. Rauf, Akil ve Seyfeddin Yüsri kardeşlerin tek tek nerede oturdukları kapı numaralarına kadar verilen bu rapordan bunların bir ajan tarafından izlendiği anlaşılmaktadır. Zira yazıda bunların Viyana'da yaşayan Türklerle anlaşamadıklarından başlayarak maddi durumlarına kadar geniş bir yelpazede ayrıntılar veriliyordu. Bu raporda ayrıca Hıdîvin yakın çevresinden olan Muhib Paşa hakkında şu satırlar dikkat çekmektedir: "Mehmed Muhib Paşa tekrar Viyana'ya birçok İngiliz Liraları götürüb orada sarf ediyor. Ve daima bozduğu paralar İngiliz Lirasıdır". Bu sözlerden Muhip Paşa'nın da sıkı bir gözlem altında olduğu anlaşılmakta ve Hıdîv gibi yakın çevresinin de İngilizler tara-

¹²⁹⁹ BOA, DHEUM.4.ŞB., 9/9, 25 Kânûn-ı sâni 1331 (7 Şubat 1916).

¹³⁰⁰ Aynı dosya, B:9, 4 Teşrin-i evvel 1332 (8 Aralık 1916).

¹³⁰¹ Aynı dosya, B:11, 3 Teşrin-i evvel 1332 (8 Aralık 1916).

¹³⁰² Aynı dosya, B:12, 7 Şubat 1331 (20 Şubat 1916).

¹³⁰³ BOA, HR.SYS., 2267/55, B: 1, 10 Mart 1333 (10 Mart 1917).

¹³⁰⁴ BOA, HR.SYS., 2267/55, B: 2.

findan para ile ikna edildiği akla gelmektedir¹³⁰⁵. Ayrıca Mısırlı Yüsri ailesine mensup bu üç kardeş hakkında verilen ayrıntılı bilgiler Avrupa'da yaşayan Mısırlıların Osmanlı ajanları tarafından izlendiği ve yakın ilişkilerinin takip edildiğini göstermektedir. Bu raporda Rauf Yüsri Bey'in kendisine intikal eden mirası bitirdikten sonra savaşın başlamasıyla İngilizler adına casusluk yapmak için görev aldığı önce İstanbul'a geldiği buradan Romanya'ya gittiği ve burada da kötü halinin dikkat çektiği belirtiliyordu. Biraderi Akil Yüsri Bey'in kendisine bırakılan mirası koruyan ve nispeten daha iyi ahlaklı birisi olduğu belirtilmekle birlikte onun da kardeşi Seyfeddin ile Amerikan Elçiliği vasıtasıyla "*İtilaflılardan*" para alarak Osmanlı Devleti aleyhine hafiyelik yaptığı belirtiliyordu. Diğer kardeş Seyfeddin Paşa hakkında söylenenler çok daha sertti. Öyle ki Seyfeddin Yüsri Paşa, "*Fevkalâde ahlaksız ve ayyaş*" diye tabir ediliyordu. Ayrıca bu sözlere kanıt olacak özel hayatından bazı gelişmeler özetleniyordu¹³⁰⁶. Aslında bu bilgiler pek çok defa Rauf Yüsri'nin ülkeye giriş yapmak için yaptığı başvurularla ilgili dosyalarda da zikrediliyordu. Hatta bir kısmı birebir aynıydı.

Yüsri kardeşler dışında ismi daha evvel de zikredilen Muhib Paşa'da Avrupa'daki Mısırlılar arasında dikkat çeken bir isimdi. Yüsri kardeşlerle ilgili raporda İngilizlerin en sadık adamı olarak tabir edilen Muhib Paşa'dan şöyle söz ediliyordu: "*Lord Kiçinır'ın [Kitchener] en mu'temed adamıdır. El-yevm devlet-i mezkûreye hafiyelik etmektedir. Lord Kiçinır gark olmazdan*¹³⁰⁷ *mukâddem kendisine takdim edildiği raporlardan memnun olduğu için mûmâ-ileyhumâya bir mektûb yazmış ve ba'de-l muhârebe Mısır'da teşkil edilecek ilk kabinede nâzır olacağını va'd etmiştir. El-yevm Galicya'daki asâkir-i Osmanîyye'ye hediye göndermek üzere Viyana'da teşkil olunan cemiyetin a'zâsıdır*" denilmekteydi¹³⁰⁸. Burada îmâ edilmek istenen bu kişilerin Osmanlı askerlerine yardım komisyonları gibi oluşumlar içerisine girerek hafiyelik ettikleriydi. Bu durum hakkında Viyana ve Bern Sefaretlerine yazılarak ahvâlleri hakkında bilgi istenen ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin güvenilir bir kaynaktan edindiği bilgilere göre yukarıdaki hallerinden söz edilen Yüsri kardeşler hakkında bir süre sonra sefaretlerden gelen cevaplar, durumun Emniyet-i Umumiye'nin edindiği bilgiler kadar net olmadığını göstermektedir. Öyle ki Viyana Sefareti'nden gelen raporda bu Mısırlıların düşmanlar için çalıştıklarını gösteren kat'i bir emare olmadığını ancak yine de bunun tam aksininin de iddia edilemeyeceği belirtiliyordu. Viyana Sefiri sözü edilen Mısırlılar hakkında Avusturya Hükûmeti'ne Hıdîv Abbas Hilmi

¹³⁰⁵ BOA, HR.SYS., 2267/55, B: 2.

¹³⁰⁶ BOA, HR.SYS., 2267/55, B: 3.

¹³⁰⁷ İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener'ın Rusya'ya bazı görüşmeler yapmak üzere yola çıktığı Haziran 1916'daki seyahatinde gemisi kendisi ve mürettebatıyla birlikte kaybolmuştur. Cesedi bulunamamış ölümü hakkında şayialar devam etmiştir.

¹³⁰⁸ BOA, HR.SYS., 2267/55, B: 3.

Paşa'nın hizmetinde uzunca yıllar bulunan bir Avusturyalı'nın verdiği bilgiler nedeniyle olumsuz bir kanaat oluştuğunu belirtiyordu. Ancak bu şikâyetler üzerine yapılan incelemelerden (Avusturya Hükûmeti'nin de yaptığı incelemelerden) böyle bir sonuç çıkmadığı gibi, Avusturya Hükûmeti'nin de Hıdîvin hizmetindeki kişinin bu uydurma ihbarları yaptığını kabul ettiğini belirtiyordu. Hatta bu gelişmeler üzerine Bern Sefiri Fuad Selim Bey'den bu kişilerin ahvâli hakkında bilgi istediği ve kendisine buradan gelen cevapta bu kişilerin olumsuz anlamda bir faaliyetlerinin olmadığını bildirildiğini Viyana Sefiri yineliyordu. Diğer yandan Galiçya'daki Osmanlı askerine yardım toplanması ile ilgili komisyonun başkanının Viyana Başşehbenderi Hüsnü Bey olduğu, Muhib Bey'in diğer Osmanlı tebaası gibi komisyonun azası olduğu belirtiliyordu. Ayrıca çok ilginç bir biçimde bu Mısırlıların kendileri hakkında Osmanlı yönetivelerinin suizanni olduğunun farkında oldukları da belirtiliyordu. Öyle ki bu kişilerin ikametlerinin Avusturya polisi tarafından arandığını ve ülkeyi terk etmelerinin istendiğini ancak daha sonra kalmalarına izin verildiğini belirtiyordu. Bu bilgileri veren Viyana sefiri Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin edindiği bilgi eğer kesinlik taşıyorsa Mısırlıların gözlemlenmeye devam edilebileceğini ekliyordu¹³⁰⁹.

Diğer taraftan Bern Sefiri'nden gelen cevapta da Muhib ve Seyfeddin Paşaların düşmanlara hafiyelik ettikleri kanaatini uyandıracak hiçbir şey bulunmadığı belirtiliyordu¹³¹⁰. Durum sefirlerden gelen bilgilerin özetlendiği bir yazıyla Hâriciyye Nâzırı tarafından Enver Paşa'ya da bildiriliyordu¹³¹¹. Durum oldukça karışık bir görünümdeydi. Oysaki Emniyet-i Umumiye'nin hafiyelik yaptıklarından oldukça kesin bir yargıyla báhsettği Muhip Paşa hakkında İngiliz belgelerinde bunu destekleyecek ifadeler yer almaktadır. Hatta Hıdîvin İstanbul'dan Mısır'a dönmemesi için savaşın Osmanlı Devleti için henüz başlamadığı diplomatik baskı sürecinde (1914 Ağustos-Ekim) İstanbul'daki İngiliz Elçisi Mallet, Edward Grey'e yazdığı bir yazıda Muhip Paşa hakkında "*Muhip Paşa her zaman bizim çıkarlarımızı doğrultusunda ona [Abbas Hilmi Paşa] tavsiyeler vermeye hazır görünüyor*" diyordu¹³¹². Yani İngilizler için Hıdîv üzerinde telkinde bulunmaya hazır olan Muhip Paşa'nın duruşunda savaşın ilerleyen döneminde bu kanaati değiştirecek kat'i bir değişiklik olduğunu düşünmek zor görünmektedir. Zira iki kanal harekâtının da başarısızlıkla sonuçlanması ve Hicaz'daki gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki etkinliğini savaşın başındakinden çok daha zayıf bir hale getirmişti. Yine de oldukça karmaşık ilişkilerin olduğu kesindi. Öyle ki Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Bey, daha evvel yine bu Mısırlıların şüpheli halleri nedeniyle maaşlarının ke-

¹³⁰⁹ BOA, HR.SYS., 2267/56, B:1, 17 Mart 1917.

¹³¹⁰ Aynı Dosya, B:2, 7 Mart 1917.

¹³¹¹ Aynı Dosya, B:3, 1 Nisan 1333 (1 Nisan 1917).

¹³¹² TNA, FO 371/1970, 40634/558, 18 Ağustos 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

silmesi konusundaki gelişmelerde, Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa'ya gönderdiği bir yazısında, Osmanlı adına çalışan, Hıdîv hakkında Osmanlı sefaretine bilgi aktaran ve bazen bunun için kendi cebinden harcama yapmak suretiyle Viyana'dan İsviçre'ye gönderilerek Hıdîv hareketleri hakkında bilgi getirmesi istenilen Muhib Paşa'nın maaşının kesilmesine engel olunmasını istiyordu. Hatta Elçinin bu konuda oldukça ısrarlı bir dil kullandığı dikkat çekiyordu. Hıdîvın yakın çevresinden olan ve İngilizlerle birlikte çalıştığı İngiliz belgelerinde de görülen Muhib Paşa hakkında bu yaklaşım ya Viyana Sefareti'nin gözünden kaçıyor ya da Muhib Paşa'yı elde tutmak ya da tamamen İngilizler eline düşmesini engellemek için sürdürülüyor ve merkezden verilen paranın ödenmesine devam edilmesi isteniyordu. Aynı durum Avrupa'daki Mısırlılardan olan maaşının kesilmesi gündeme gelen Sadık Paşa için de rica ediliyordu¹³¹³. Viyana Sefirinin Dâhiliye Nezâretine yazdığı bu dikkat çekici mektup cevap bulmuş olacak ki, verilen cevapta Muhib ve Sadık Paşaların Temmuz, Ağustos ve Eylül maaşı olarak 46.145 kuruşun Harbiye Nezâreti'nden Viyana Sefareti'ne gönderildiği bildiriliyordu¹³¹⁴.

Bu gelişmeler savaş günlerinde oldukça kaygan bir zeminde ilerleyen ilişkilerde Avrupa'daki Mısırlılar için kesin bir tarafa meylctmekten ziyade gelişmeleri izleme yönteminin uygulandığı anlaşılmaktadır. Şaşırtıcı olmayan bu gelişme savaş yıllarında Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın da sürekli uyguladığı bir yöntemdi.

4- Avrupa'daki Mısırlı Öğrenciler ve Osmanlı Devleti Arasındaki İlişki

Avrupa'ya tahsil görmesi için öğrenci gönderilmesi Mısır'da Mehmet Ali Paşa döneminde başlatılmış bir uygulamaydı. Bu hareket sonraları Mısır tarihinin anlatıldığı eserlerde Batılılaşma çabalarının bir parçası olarak yorumlanmıştı. Bu bağlamda Mehmet Ali Paşa'nın 1809'da İtalya'ya öğrenci gönderdiği, 1818'de Avrupa'da 23, 1826'da Paris'te 44 Mısırlı öğrencinin bulunduğu anlaşılmaktadır. II. Mahmud da 1827'de güçlü dinî muhalefete rağmen çeşitli ülkelere yaklaşık 150 Osmanlı öğrencisini göndermişti¹³¹⁵.

Avrupa'ya ilk gönderilen öğrencilerin ardından ilerleyen zamanlarda Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye'yi bitirenler arasından İstanbul'da aldıkları teorik eğitimin tatbiki ve bilgilerini arttırmaları için bu doktor ve subayların bir kısmının Avrupa'nın Londra, Paris, Viyana, Berlin ve Petersburg gibi büyük şehirlerine gönderme kararı alındığı anlaşılmaktadır¹³¹⁶. Os-

¹³¹³ BOA, DH.KMS., 35/10, B:1, 14 Teşrin-i evvel 1915.

¹³¹⁴ BOA, DH.KMS., 35/10, B:2, 19 Teşrin-i evvel 1915.

¹³¹⁵ Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, TTK Yay., Ankara 2004, s. 2.

¹³¹⁶ A.g.e., s. 73.

manlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı içerisinde yürüttüğü Mısır eksenli politika da çok defa göze çarpan "*Mısırlı öğrencilerin*" de bu şekilde ya tıp ya da hukuk eğitimi almış ve üst seviye eğitim almak için Avrupa'da bulunan öğrenciler olduğu anlaşılmaktadır. Belgelerden öyle anlaşıyor ki, Mısırlı olup Avrupa'da eğitim gören yahut staj yapan Osmanlı tebaası öğrencilerin korunup kollanması şeklinde göze çarpan bu politikanın diğer yönünü, bu öğrenciler vasıtasıyla Mısır'da ve Avrupa'da hem propaganda hem de istihbarat faaliyetlerinde bulunulması oluşturmıştu.

Mısırlı öğrencilerden Avrupa'da tahsilde bulunanlar arasında en dikkat çeken Ali Elovi'dir¹³¹⁷. Öncelikle İtalya'ya gitmek niyetiyle Peşte'ye gelen Ali Elovi ve arkadaşı Mahmud Hızır, İtalya'nın savaş ilan etmesi üzerine İtalya'ya gidememiş ve kendilerine yolculuk için verilen para ve çeki Peşte'deki Osmanlı Şehbenderliği'ne iade etmişlerdi¹³¹⁸. Ancak bir süre sonra Ali Elovi'nin İsviçre'ye gitmeye karar verdiği Berlin'den Hâriciyye Nezâreti'ne bildirilmiş¹³¹⁹ ve gerekli ödemenin yapılabilmesi ve bunların "*vazife yerlerine ulaşabilmeleri için*" gerekli miktarların gönderilmesi istenmişti¹³²⁰. Bu istek üzerine gerekli ödemeler yapılmış ve Mısırlı öğrenciler görev yerlerine ulaşmışlardır. Ali Elovi İsviçre'ye ulaştıktan sonra sık sık merkezle yazışmıştır. Genelde para gönderilmesi için yaptığı başvuruların birinde Ali Elovi içinde bulunduğú durumu merkeze şöyle bildirmekteydi:

*"Saadetlú Efendim Hazretleri, Bundan üç ay akdem bendenize Berlin Baş Şehbenderhanesinden kırk Napolyon Lirası gönderilmiştir. Şimdi ise bende kalan para yalnız bir ay beni Rûmî Eylûlün nihayetine kadar yetiŕeceğinden lâakal bu meseleyi Paŕa Hazretlerine ve yâhûd Cenevre Baş Şehbenderhâne-si vâsıtasıyla adresime telgrafta para göndermenizi ümid ediyorum efendim. Mekteh-i Tibbiye-i Milliye-i Şahane, IV. Sınıf Talebesinden Mısırlı Ali Elovi"*¹³²¹.

Ali Elovi'nin dilekçedeki talepleri cevapsız bırakılmamıştı. Öyle ki "*Efendim Hazretleri*" diye başladığı mektubunda bir makam yahut isim belirtmemekle beraber kendisinin 15 Osmanlı Lirası aldığını bildiriyordu¹³²². Bu ödemelerin Mısırlı öğrencilere ne amaçla verildiğı belgelerden anlaşılamamıştı.

¹³¹⁷ Ali Elovi hakkında Muhammed Ferid'in hatıralarından bazı bilgilere yer verilmektedir. Buna göre 1917'de İstanbul'da doktorasını tamamladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Muhammed Ferid ile birlikte Bulletin du Parti National Egypten'i çıkardığı belirtilmekte, Doğu ve Batıda modern kadını anlatan bir kitabı ve makalelerinin olduğu anlaşılmaktadır; Ferid, a.g.e., s. 371-372, dn. 2.

¹³¹⁸ ATASE, K: 1862, D: 151, F: 1/1, 5 Haziran 1915; Berlin'e ve İsviçre'ye seyahat etmek üzere lazım gelen harcırah karşılığı 400 Kiron karşılığı olan çekin Ali Elovi tarafından Baş Şehbender'e tevdi edildiğı anlaşılmaktadır.

¹³¹⁹ ATASE, K: 1862, D: 151, F: 1/3, 21 Mayıs 1331 (3 Haziran 1915).

¹³²⁰ ATASE, K: 1862, D: 151, F: 1/5, 10 Ağustos 1331 (23 Ağustos 1915).

¹³²¹ ATASE, K: 1862, D: 151, F: 1/6, 15 Eylül 1915.

¹³²² ATASE, K: 1862, D: 151, F: 1/7, 27 Teşrin-i evvel 1331 (9 Kasım 1915).

makla birlikte sürekli bir para akışı olduğu görülmektedir. Öyle ki Ali Elovî ve Hızır Efendiler için Peşte Başşehbenderliği'nden Harbiye Nezâreti'ne gönderilen yazıda, 22 Mayıs 1915'den sonra daha fazla vakit kaybetmemek için Hızır Efendi'nin "*Selanik tarikiyle vazifesi başına avdet eylediği*" ve Ali Elovî'nin de Berlin'e gitmek üzere hareket ettiği bildiriliyordu. Ayrıca Hızır Efendi'ye Baş Şehbenderhane hâsılatından 120 Kiron, Ali Elovî Efendi'ye 60 Kiron ödeme yapılmıştı. Ayrıca yanlarındaki çekin arkası Ali Elovî Efendi'ye imza ettirilerek üzerindeki meblağ Roma Bankası'ndan alınmıştı. Bunun yanında Ali Elovî'ye ödenmesi emredilen 40 Liranın 3 Lirası kendisine verilmiş ayrıca 37 Liranın ödenmesi için Berlin Baş Şehbenderhanesi'ne gerekli talimat verilmişti¹³²³. Bir telgrafında da henüz para alamadığını bildiren Ali Elovî, durumu Berlin'de bulunan İsmail Lebib Bey'e de bildirdiğini ancak cevap alamadığını yazıyordu. "*Efendim Hazretleri*" diye kime hitap ettiğini anlamadığımız Ali Elovî'nin sorunun çözümü için meselenin Paşa Hazretlerine iletilmesini ve para gönderilmesini (Biatei Seidengasse, Zürih, İsveç) adresli ikametinden talep ediyordu¹³²⁴. Ali Elovî'nin yanında merkezden kendilerine verilen 5'er Osmanlı Lirasının harp zamanında yetmediğinden 15'er Liraya çıkarılmasını isteyen diğer Mısırlı öğrenciler Mısırlı Doktor Hasan Halife ve Mısırlı Doktor Muhammed Advî'de bulunmaktaydı¹³²⁵.

Yurt dışında tahsilde olduğu söylenen bu Mısırlı öğrencilerden Hüseyin Emin, Hüseyin Mehdi Haşim, Abbas Talat Ziver Efendilerin ise nedeninin zikredilmeksizin maaşlarının kesilmesi için Muhasebat Müdüriyeti'ne yazıldığı¹³²⁶ buna karşılık Teşkilât-ı Mahsûsa'ya verilen bir diğer bilgide Tevfik Talat Ziver Efendilerin maaşlarının ödenmesi için izin verildiği görülmektedir. Bu bilgi Teşkilât-ı Mahsûsa Harbiye Nezâreti Muhasebat Dairesi tarafından gönderilmişti¹³²⁷. Sonraki dönemlerde de Bern Sefareti'nden buradaki öğrencilerin durumları sorulmuş ve Bern Sefareti'nden bu konu ile ilgili bilgi verilmişti. Öyle ki "*gayet mahrem*" kaydıyla gönderilen cevapta Doktor Ahmet Tahir ve İsmail Kamil, Abdullah İbrahim ve Tevfik Ziver ve Talat Efendilerin halen Cenevre'de oldukları ve "*temaslarına devam ettikleri*", Muhammed Advî, Ali Zeki, Hasan Halife Efendilerin¹³²⁸ Dersaadet'e gidecekleri için pasaport alarak Cenevre'den ayrıldıkları belirtilmekteydi. Bunların dışında Hüseyin Emin, Mehdi Haşim, Abbas Ziver, Talat Ziver Efendilerin ise İngiltere'nin Cenevre'de resmî memuru olup Mısırlı öğrencilerin ahvâl ve hareketini teftiş

¹³²³ ATASE, K: 1862, D: 151, F: 1/8, 18 Teşrin-i evvel 1331 (31 Ekim 1915)

¹³²⁴ ATASE, K: 1862, D: 151, F: 1/9, 22 Teşrin-i evvel 1331 (4 Kasım 1915)

¹³²⁵ ATASE, K: 1862, D: 151, F: 1/14, 22 Eylül 1332 (22 Eylül 1915)

¹³²⁶ ATASE, K: 1862, D: 151, F: 1/24, 3 Mayıs 1332 (16 Mayıs 1916)

¹³²⁷ ATASE, K: 1862, D: 151, F: 1/26, Belgenin tarihi yoktur. Ancak 3 Mayıs 1332 tarihli tezkereye cevaptır.

¹³²⁸ Bu üç öğrencinin İstanbul'a girişlerine izin verildiğine dair tezkere için bkz: BOA, DH.EUM.4.ŞB, 5/53, B: 1.

amacıyla görevlendirilmiş olan Parodi¹³²⁹ isimli bir şahsın yardımıyla tahsillerine İngiltere’de devam etmek üzere Londra’ya gittiklerinin Baş Şehbenderlikten öğrenildiği bildirilmektedir. Bu durumu soruşturan sefaret yetkilileri yukarıda adı geçen diğer Mısırlı öğrencilerden Abdullah İbrahim, Tevfik Ziver ve Talat Ziver Efendilere bu kişilerin nerede olduğu sorulduğunda, öncelikle gerçeği inkâr ederek Lozan’da olduklarını söyledikleri ancak Lozan’daki adresleri istendiğinde bunu bilemeyerek gerçeği itiraf ettikleri ve Londra’da olduklarını kabul ettikleri anlatılmaktadır. Ayrıca düşmanın parasıyla eğitim almak üzere Londra’ya giden bu öğrencilerden Mehdi Haşim’in Cenevre’deki Mısırlı Talebe Konferansı’nda Osmanlı Hükûmeti aleyhinde konuşma yaptığı öğrenilmişti. Sefaret Ataşemiliteri Halil’in gönderdiği bu yazı Teşkilât-ı Mahsûsa reisi Ali Başhampa Bey’e de sunulmuştu. Anlaşılan Mısırlı öğrencilerden bazıları yurt dışında bulundukları bu dönemde İngilizlerin etkisiyle taraf değiştirmişlerdi¹³³⁰.

Diğer bazı öğrenciler Ali Sami, Muhammed Advî, Muhammed Cemil, Ali Zeki, Hasan Halife, Ali Advî, Muhammed Hasan Hamza, Hasan Mahzar Efendilerin ise İstanbul’a geldikten sonra Başkumandanlığa verdikleri dilekçede kendilerine yapılan ödemeye değiniyor ve hiçbir siyasî yorum ve istihbarata yer vermiyorlardı;

*“Mukaddemâ vakî’ olan mürâcaatımız üzerine saîr Mısırlılara olduğu gibi her birimize tevfiân mâhiyye beş liranın tahsîsatı emredilmiş idi. Galâ-yî es’âr [fiyatların yüksekliği] münâsebâtıyla meblağ-ı mezkûr idare-i mâişetlerimizi te’mîn etmemektedir. Hattâ bir seneden beri ne kitap ve ne de eshab alabildik. Bulunduğumuz hal-ı perişanlığı tahkik etmek üzere lütfen tahsîsatımızın sekizlira üzerinden verilmesi husûsuna müsâade-i âli-i cenâb-ı nezâret-penâhileri istirhâm ve istidâya mecbur kalarak ol babda emrû fermân hazret-i menlehül emrinizdir. Mısırlı Muhammed Hasan Hamza, Mısırlı Hasan Halife, Mısırlı Ali Zeki, Mısırlı Ali Advî, Mısırlı Muhammed Cemil, Mısırlı Ali Sami, Muhammed Advî, Hasan Mahzar”*¹³³¹. Mısırlı öğrencilerin aylık ücretlerine bu başvuru üzerine 2’şer Lira zam yapılmıştır¹³³².

Devlet, savaşın sonlarında dahi olsa bu öğrencilerin Osmanlı’nın tarafında kalması için tüm imkânları zorlamış ve İsviçre’de tahsilde bulunup da İngiliz pasaportunu reddeden Mısırlı talebeye aylık 300 Frank tahsisat verilmesini uygun görmüştü¹³³³.

¹³²⁹ Parodi Abbas Hilmi Paşa ile İngiltere arasındaki ilişkilerde oldukça etkili bir isimdi. Aynı zamanda İsviçre’deki Mısırlı ve Türk öğrencileri izlemekle görevli bir İngiliz ajanıydı.

¹³³⁰ ATASE, K: 1868, D: 174, F: 5/7, 5 Tcşrin-i sâni 1332 (18 Kasım 1916).

¹³³¹ BOA, DH.EUM.4.ŞB. 7/18, B:1, 4 Temmuz 1332 (17 Temmuz 1916).

¹³³² BOA, DH.EUM.4.ŞB. 7/18, B:2.

¹³³³ BOA, MV. 211/143, 27 Mart 334 (27 Mart 1918).

Mısırlı ve çoğunluğu Tıp tahsili yapan bu öğrencilerin yurtdışında bulundukları süre içerisinde Osmanlı'ya sadakatlerinin korunması için her talep ettiklerinde tahsisatlarının artırıldığı anlaşılmaktadır. Bu öğrencilerin Osmanlı ajanı olduğunu kesin biçimde söylemek mevcut belgelerle mümkün değildir. Ancak İngilizlerin Mısırlı öğrencilerin Avrupa'da İngiltere aleyhine propaganda yaptığını düşündüren bir kayıt İngiliz Arşivi dosyasının kapağına şu başlıkla işlenmiştir: "*Mısırlı Öğrenciler ve Avrupa'da Ajitasyon*". Ancak ne yazık ki, arşiv dosyasının fihristindeki bu kayda rağmen dosyanın içerisinde ilgili belgeler bulunmamaktadır¹³³⁴. Belgeleri görememekle birlikte böylesine bir kaydın tespit edilmesi Mısırlı öğrencilerin Türk istihbaratı ile işbirliği yaptığı fikrinin kuvvetlendirilmesine neden olmaktadır. Zaten Mısırlı Muhammed Ferid de hatıralarında Ali Elovi ile ilgili olarak verdiği bilgide "*Enver Paşa'nın emriyle İsmail Lebib Bey tarafından bir me'muriyetle görevlendirildiği için Zürih'te bulunan Ali Elovi...*" ifadesini kullanmaktadır¹³³⁵. Ayrıca öğrencilere gönderilen paraların, Teşkilât-ı Mahsûsa aracılığıyla gönderilmesi de bu fikri kuvvetlendirmektedir. Hatta Mısırlı ilgili iddiaların Osmanlı Devleti için artık bitmiş olduğu 1918 yılında dahi Mısırlı öğrencilerle Osmanlı istihbaratının bağının olduğu görülmektedir. Hâriciyye Nezâreti'nden Umur-ı Şarkıye Müdürü Ali Başhampa Bey'e gönderilen yazıda, Abdülhamid el Mısri Bey'in Lozan Tıp Fakültesi'nde son imtihanını verip tezini hazırladığı ancak diplomasını alabilmesi ve diğer masrafları için 1000 Franklık bir meblağın Enver Paşa ile görüşülerek gönderilmesi istenmişti. Belgenin derkenarında miktarın ödenmesi için emir verildiği görülmektedir¹³³⁶. Bu durum Avrupa'da bulunan Mısırlı öğrenciler içerisinde Osmanlı istihbaratı ile bağlantılı çalışanlar ve yahut Osmanlı politikasına yakın duranlar olduğunu göstermektedir.

D. SAVAŞ YILLARINDA MISIR'DA TAHT DEĞİŞİKLİĞİ ve İNGİLTERE

1- Hüseyin Kamil'in Hastalığı ve Ölümünün Ardından Siyasî Gelişmeler, Mısır'ın Yeni Sultanının Tespiti

İngiltere'nin Mısır'da oldukça hassas bir dönemde dikkatli araştırmalar neticesinde göreve getirdiği Mısır'ın ilk sultanı olan Hüseyin Kamil ile İngiltere arasındaki ilişkiler sürecinde savaş, İngiltere'nin çıkarlarına uygun şekilde devam etti. Öyle ki Mısır Sultanı, Osmanlı taraftarı hislerin bastırılmasında ve diğer konularda İngiliz Yüksek Komiserliği ile uyum içerisindeydi. Sultanlığa getirildiğinde 61 yaşında olan Hüseyin Kamil, düzenlenen iki suikasttan de kurtulmayı başarmıştı. Ancak 1917 yılına gelindiğinde Mısır'ın ilk sultanının hastalığı kaygı verici boyutlara ulaşacaktı.

¹³³⁴ TNA, FO, 141/735/3 (48/170 numaralı belge/belgeler dosya içerisinde değildir).

¹³³⁵ Muhammed Ferid, a.g.e., s. 359.

¹³³⁶ ATASE, K: 1868, D: 174, F: 2/40, 16 Eylül 1918.

1.1- Hüseyin Kamil'in Hastalığı ve Ölümü

Eylül 1917'ye gelindiğinde Mısır Sultanı Hüseyin Kamil'in hastalığı bir hayli ilerlemişti. Hatta Hüseyin Kamil'in özel doktoru, Başbakan Rüşdü Paşa'yı acil olarak çağırması yanına iki uzman doktor alan Rüşdü Paşa özel bir trenle Sultanın kaldığı Kafr ez-zayyat'daki vapuruna gitmişti. Yola çıkarken İngiliz Büyükelçisi Wingate'e telgraf çeken Rüşdü Paşa eğer Sultanın durumu kritik ise Sultanın oğlu Kemaleddin'e sultanlık meselesini açmasını istemişti¹³³⁷. Her ne kadar Rüşdü Paşa acil olarak Sultanın kaldığı vapura gidişinde hayati fonksiyonları devam ediyorsa da Sultanın önünde uzun bir ömür kalmamıştı¹³³⁸. Sultanı iki uzman doktor ile ziyaret eden Rüşdü Paşa'nın doktorlardan öğrendiği kadarıyla hastanın durumu kötüye gidiyordu. Oğlu Prens Kemaleddin'in ve doktorların oldukça karamsar olduğu, Sultanın oldukça zayıflamış olduğu ve kalbinin durumunun iyi olmadığı, ani titremeler ve sindirim sorunu yaşadığı İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na da bildirildi¹³³⁹.

İngiliz Doktor Phillips'in verdiği bilgiye göre, Sultanın durumu birkaç ay öncesine nazaran daha kötüydü. Solunumu, akciğer fonksiyonları bozuk, nabızı yavaştı ayrıca kilo kaybediyordu. Doktor Phillips, Sultan için sonun yaklaştığını ayrıca ne zaman olacağını bilemediğini bildiriyordu¹³⁴⁰. İki gün sonra Dr. Phillips'in bunun verdiği raporda hastanın durumunun daha vahim bir hâl aldığı öğreniliyordu¹³⁴¹. Hatta 25 Eylül'de Yüksek Komiser Wingate gönderdiği telgrafta cenaze töreninde İngiliz yetkililerin ve konsolosluk çalışanlarının yas kıyafetleri giymelerini ve yas tutulması için gerekli emrin yazılmasını Dışişleri Bakanlığı'na haber veriyordu¹³⁴². Müslümanlarda böyle bir geleneğin olmamasına rağmen Hıdîv Tevfık'ın ölümünden sonra İngiliz yetkililerin yas tuttuğu hatırlatılıyordu. Bunun üzerine İngiliz Dışişleri Bakanlığı Sultanın ölümüne müteakip yedi gün yas tutulması için Mısır Genel Komutanı'na talimat vermişti¹³⁴³. Durumu gün be gün kötüye giden Sultan Hüseyin Kamil 9 Ekim 1917'de hayatını kaybetti¹³⁴⁴. Öldüğünde 64 yaşında olan Sultan Hüseyin Kamil Mısır'ın en stratejik günlerinde mevcut olan ancak pek de hükmü kalmayan Osmanlı hâkimiyetinin sona erdirilmesinde önemli rol oynamıştı.

¹³³⁷ TNA, FO, 371/2930, 181718/979, 18 Eylül 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹³³⁸ TNA, FO, 371/2930, 181750/980, 19 Eylül 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹³³⁹ TNA, FO, 371/2930, 182726/982, 19 Eylül 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹³⁴⁰ TNA, FO, 371/2930, 184349/995, 22 Eylül 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹³⁴¹ TNA, FO, 371/2930, 184534/1001, 24 Eylül 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹³⁴² TNA, FO, 371/2930, 184534/1005, 25 Eylül 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹³⁴³ TNA, FO, 371/2930, 189508/18/1166 (A.G.4.a), Army Council'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹³⁴⁴ "Death of the Sultan of Egypt", *The Times*, 10 Ekim 1917.

1.2- McMahon'un Veraset İle İlgili Çalışmaları ve Sultan Adayları

Aslında tahtın varisinin belirlenmesine yönelik çalışmalar Sultanın sağlığı ile ilgili problemler daha ortaya çıkmadan başlamıştı. Bu konuda girişimlerde bulunan McMahon, Edward Grey'e yazdığı raporunda Hıdivlikteki verasetin nasıl işlediği konusunda bilgi veriyor ve Sultan Hüseyin Kamil'in varisi olabilecek kişiler üzerinde duruyordu. Zaten Sultan Hüseyin Kamil'in kendisi de, uğradığı suikastlardan sonra tahtın varisinin belirlenmesi hususunda acele ediyordu. Ayrıca Sultan, kendisinin ölümünden sonra Abbas Hilmi'nin çocuklarından birinin sultan atanacağı yönünde duyumlar olmuştu¹³⁴⁵. İngiliz Yüksek Komiseri McMahon'un saltanat için tespit ettiği üç kişi vardı. Hüseyin Kamil'in oğlu ve aynı zamanda eski Hıdiv Abbas Hilmi'nin kızı ile (bu prenses Abbas Hilmi'nin kızı ve Prens Cemil Tosun'un eski karısıydı) evli olan Prens Kemaleddin sultanın yerini alması düşünülen ilk isimdi. İkinci isim Sultanın kardeşi Prens Fuad ve üçüncüsü de Sultanın amcazadesi Prens Yusuf Kemal idi. Bu isimlerin tek tek irdeleyen İngiliz temsilcisi McMahon için Prens Kemaleddin en büyük evlat olması hasebiyle uygun olmasına rağmen karısının da etkisiyle Türk ve Alman destekçisi bir çizgiye en yakın kişinin de o olduğunu düşünüyordu. Ayrıca Prens Kemaleddin'in ve Prens Fuad'ın oğulları yoktu. Prens Kemaleddin'in görevi kabul etmeyebileceği de düşünülüyordu. Zira görevi kabul etmezse yerine Sultanın kardeşi Fuad'ın uygun olacağı ancak her ikisinin de erkek çocuğu olmaması nedeniyle daha uygun bir aday bulunabileceğini hesaplanıyordu. Ancak Prens Kemaleddin konuyu düşünmek için İngiliz Yüksek Komiser McMahon'dan biraz zaman istemişti. McMahon'a göre eğer Prens Kemaleddin görevi kabul etmezse Prens Fuad atanabilirdi¹³⁴⁶.

Mısır'ın yeni sultanının belirlenmesi için İngilizler sıkı bir araştırma yapmış ve bu üç adayın olumlu ve olumsuz yönlerini irdelemişti. Bir rapor haline getirilen bu bilgi ve izlenimler, adayların ne denli ayrıntılarıyla incelendiğini göstermektedir. Buna göre, içine kapanık bir kişilik olarak tanımlanan Prens Kemaleddin'in, Almanlara sempati duyduğu bilinmekle birlikte İngiliz varlığına mugayir açık bir hareketi görülmemişti. Ancak eski Hıdiv Abbas Hilmi'nin kızıyla evli olması bazı ileri gelen Mısırlılarla birlikte İngiliz temsilciyi de tedirgin ediyordu. Oysaki McMahon kişisel olarak prensi cana yakın, bağımsız, açık sözlü ve dost canlısı olarak gözlemlemişti¹³⁴⁷.

Diğer aday ise eski Hıdiv İsmail'in oğlu ve Sultanın kardeşi olan Ahmed Fuad idi. Prens 1907'de açılan Mısır Üniversitesi'ne rektör olmuştu. Genel

¹³⁴⁵ Zira bu konuda Hıdiv Abbas Hilmi'nin İsviçre'de İngilizler nezdinde girişimleri olduğu gibi, oğul Abdülmünim kendisi de İngiliz yetkililerle sık sık görüşüyordu.

¹³⁴⁶ TNA, FO. 371/2930, 73973/53, 23 Mayıs 1915, McMahon'dan Edward Grey'e.

¹³⁴⁷ Aynı Belge.

itibarıyla İngiliz destekçisi bir çizgide olduğu bilinmekteydi. Bunun yanında her ikisinin de (Prens Kemaleddin ve Prens Fuad) göreve getirilememesi söz konusu olursa aday olarak adı geçen bir diğer prens ise Yusuf Kemal idi. O da 30 yaşlarında ve oldukça zengindi. Arap sanatı ve mimarisine olan ilgisiyle tanınıyordu. Yusuf Kemal'in zaman zaman Arap Müzesi'ne oldukça kıymetli parçalar hediye eden, seçkin görünüşlü, toplumda en az Prens Fuad kadar ve Prens Kemaleddin'den daha fazla kabul gördüğü belirtiliyordu. Ancak Prens Yusuf Kemal evli değildi¹³⁴⁸.

Bu üç aday hakkında verilen ve sunulan olumlu görüşlere rağmen hangisinin sultan atanmasının İngiliz çıkarları için en iyi tercih olacağı üzerinde uzun uzun durulmuştu. Elbette Muhammed Ali sülalesine mensup Ömer Tosun gibi prensler açık şekilde İngiliz düşmanı ve Türk destekçisi olarak biliniyor ve kat'i surette atanmaları engelleniyordu¹³⁴⁹.

1.3- Mısır'ın Yeni Sultanının Belirlenmesi

Sultanın sağlığında başlayan görüşmeler ve arayışlar, Sultanın hastalığı döneminde ivme kazanmıştı. İngiliz Yüksek Komiseri McMahon'un görevinin sona ermesinden sonra Kahire Yüksek Komiserliği görevi verilen Sudan Serdarı Reginald Wingate'e bu görev verilmişti. Böylelikle yeni sultanın tespiti için McMahon tarafından başlatılan çalışmalar, Wingate tarafından devam ettirilmişti. 19 Ağustos 1917'de Wingate'in bu konuya ilişkin gönderdiği raporda İçişleri Bakanı Rüştü Paşa'nın, Hüseyin Kamil'in hastalığından bahisle sultanlığın devamı için atılması adımlarda acele edilmesini istediği anlaşılmaktadır. Rüştü Paşa, Hüseyin Kamil'in seçiminde o zamanki İngiliz Yüksek Komiser (vekili) olan Cheetham tarafından onun ailenin en yaşlı ve sağlıklı erkek üyesi olmasına vurgu yapıldığını hatırlatmıştı. Ancak yine Cheetham tarafından Hüseyin Kamil'in seçiminde bu makamı hak eden kişiyi kasıtlı "*worthiness*" ["değerlilik"] yani bu makama gelmeyi hak etme kıstası, hane-dandaki sıralama kadar önemle vurgulanmıştı. Bu şartlar altında Sultanın oğlu Prens Kemaleddin, tahtın meşru mirasçısıydı. Ancak saltanatı kabul etmemesi durumunda Prens Ahmed Fuad'a teklif götürülebileceği eğer o da kabul etmezse Prens Yusuf Kemal'e gidilebileceğini bildiriyordu¹³⁵⁰.

Sultan Hüseyin Kamil'in hastalığının ağırlaşmasıyla Wingate, Prens Kemaleddin ile görüşmesi için Başbakan Rüştü Paşa ile kabinenin Eğitim Bakanı Adli Yeğen Paşa'yı görevlendirmişti. Her ikisinin ayrı ayrı yaptıkları görüşmelerden Prens Kemaleddin'in mevcut rejime karşı bazı noktalarda kızgınlıkları olduğu ve teklifi kabul etmeyeceği anlaşılmıştı. Ancak Wingate ilerleyen zamanlarda geriye dönük bir talepte bulunması ihtimaline karşılık,

¹³⁴⁸ Aynı Belge.

¹³⁴⁹ Aynı Belge.

¹³⁵⁰ TNA, FO, 371/2930, 174979/184, 19 Ağustos 1917. Wingate'den A.J. Balfour'a.

Prens Kemaleddin'den bir feragatname almanın yerinde olacağını düşünüyor-
du. Bunun kolaylıkla alınamayacağı biliniyordu. Wingate yaptığı gizli tetkik-
ten Prens Fuad'ın saltanat teklifini kabul etmeye hazır olduğunu öğrenmiş-
ti¹³⁵¹. Sultanın ölümünün hemen ardından Prens Fuad'a kendisinin yeni sultan
olarak belirlendiği bir mektupla bildirilecekti. Wingate'in bu kararı Dışişleri
Bakanlığı tarafından onaylanmış ayrıca Prens Kemaleddin'den bir feragatna-
me almasının zaruri olmadığı bildirilmişti¹³⁵². Ancak Prens Fuad'a Sultanın
ölümünden evvel bir mektup gösterilecekse bunun oldukça dikkatli yapılması
gerektiği tavsiye edilmişti¹³⁵³.

Bu çerçevede hazırlanan ilk taslak metinde Hüseyin Kamil'in yüksek ki-
şiliğinden söz ediliyor ve ulusal bir kayıp olduğu belirtiliyordu. Ayrıca halkın
ona karşı büyük bir sempati beslediği, tahtın varisi olarak olumlu meziyetle-
rinden ötürü kendisinin (Prens Fuad) varis olarak seçildiği bildiriliyordu¹³⁵⁴.
Yeni sultana karşı oluşabilecek reaksiyonlar üzerinde de durulmuştu. Wingate
Prens Fuad'a karşı Mısırlı bakanların hoşnutsuzlukları olabileceğini düşün-
üyordu. Bunların üstesinden gelmek için Bakanlar Kurulu'na atamalar ilgili
bazı haklar verilebileceği ancak kendisinden evvelki İngiliz temsilciler gibi
kendisinin de Mısırlılar arasındaki kişisel husumetlere karışmayacağını zira
bu gibi müdahalelerin ters tepebileceğini düşündüğü bildiriliyordu. Ayrıca
eğer Dışişleri Bakanlığı da razı ise Prese en azından bir danışmanın İngiliz
olmasını önereceğini bildiriyordu¹³⁵⁵.

Bu arada metin üzerinde çalışmaların devam ettiği de görülmektedir¹³⁵⁶.
Hatta 9 Ekim 1917 günü Prens Kemaleddin'in bir feragatname imzaladığı ve
Prens Ahmed Fuad'ın görevi kabulüyle durumun memnuniyet verici olduğu
belirtiliyordu¹³⁵⁷. Hüseyin Kamil'in ölümünden sonra Mısır'ın yeni sultanı
olan Prens Fuad'ın İngilizlerin eliyle belirlenmesinden sonra dış basından bu
atamaya dair alınan haber Osmanlı makamları arasında paylaşılmıştı. Fransız-
ca gazetede ki haberin Osmanlıca tercümesinde tahtın sahibi olan Hüseyin Ka-
mil'in atanmasının arka planı ve Fuad'ın seçilmesine dair gelişmeler üzerinde
duruluyordu¹³⁵⁸. Yeni sultanın işbaşına gelmesiyle birlikte İngiliz protektora-

¹³⁵¹ TNA, FO, 371/2930, 185868/1004, 25 Eylül 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹³⁵² TNA, FO, 371/2930, 185868/17/919, 25 Eylül 1917, Dışişleri Bakanlığı'ndan Wingate'c.

¹³⁵³ TNA, FO, 371/2930, 185868/numarasız, 6 Ekim 1917, Dışişleri Bakanlığı'ndan Wingate'c. (Bal-
four'un fikri olduğu belirtiliyordu)

¹³⁵⁴ TNA, FO, 371/2930, 189902/17/941, 4 Ekim 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹³⁵⁵ TNA, FO, 371/2930, 192821/numarasız, 6 Ekim 1917, Wingate'den Lord Hardinge'ye.

¹³⁵⁶ TNA, FO, 371/2930, 192952/1049, 7 Ekim 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹³⁵⁷ TNA, FO, 371/2930, 194382/1056, 9 Ekim 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

¹³⁵⁸ BOA, HR.SYS., 2443/65, B:1, 23 Teşrin-i sani 333 (23 Kasım 1917). Makalenin Fransızca kupürünün
de bulunduğu dosyada makalenin yazarının Léon Bauchamp ve başlığının da "La Succession au trône
d'Égypte" dir.

sının ilanıyla tesis edilen tepkisiz ortam ağabeyi Hüseyin Kamil'in ölümüyle yerine sultan ilan edilen Ahmed Fuad'ın döneminde aynı olmamıştı¹³⁵⁹.

1922'ye kadar Mısır'daki muhalefetin yükselen istekleriyle mücadele eden İngiltere, 1922'de Mısır'a bağımsızlık ve Prens Fuad'a da "Kral" unvanını vermek zorunda kalmıştı. Ancak 1922'de verilen bu resmî bağımsızlığın sınırları İngiltere tarafından dört başlık altında sınırlandırılmıştı. İngiliz Kraliyeti iletişim yollarının, azınlıkların ve yabancıların hakların korunmasıyla Mısır'a karşı herhangi bir saldırıda Mısır'ın savunmasını üstlendiği gibi Sudan'daki İngiliz hâkimiyeti devam ettirilmişti¹³⁶⁰.

E. MISIR MÜCADELESİNİN DİĞER YÖNÜ: PROPOGANDA VE BASIN

Yazarın "aklın mühimmatı" dediği propagandanın savaş tekniği olarak kullanılması milattan önceki yüzyıllara kadar gitmektedir. Özellikle I. Dünya Savaşı'nda propaganda, savaşın kaderini değiştiren bir savaş elemanı halini almıştı. Öyle ki İngiltere'nin dil birliğini de kullanarak Amerika'da yürüttüğü propaganda ve Almanya'nın yaptığı bazı hatalar Amerika'nın İngiltere yanındaki savaşa girmesinde çok etkili olmuştu¹³⁶¹. Arap Coğrafyası ve Mısır'da yürütülen propaganda faaliyetleriye farklı elemanlar tarafından yürütülüyordu. Zira Müslüman olan bu bölge halkının dinî bir bağ kurduğu Osmanlı sultanı ve halifesiyle olan bağlarının zayıflatılması için bazı deliller ileri sürülüyordu. Sertlik politikasını zaman ve şartlara göre hep uygulayan İngiliz siyasetçiler bunu propaganda uygulamaları sırasında da tatbik etmişti. Öyle ki üzerinde büyük sülüs tarzda, Arapça yazılmış "men Yahya fi eman" (yaşamak isteyen teslim olsun) ibareli bir İngiliz nakliye gemisinin Medine-i Münevvere sahillerinde görüldüğü ve bunun merkeze iletildiği gözlemlenmekteydi¹³⁶². Gencl itibarıyla yerel halkı merkezi otoriteden soğutmak için daha yumuşak politikalar izleyen İngiliz siyasetçilerin, zaman zaman da tehditkâr tavırlar ile halka korku salarak halkı ve askerlerin moral motivasyonunu bozmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Mısır'daki İngiliz temsilciliği propaganda merkezi olarak da görev yapıyordu. Öyle ki buradaki İngiliz Doğu uzmanlarından Ronald Storrs anılarında Mısırlıların ve yabancıların İngiltere için ne konuştuğunu, ne

¹³⁵⁹ C.W.R. Long, *British Pro-Consuls in Egypt, 1914-1929*, The Challenge of Nationalism, Routledge Curzon Studies in Middle Eastern History, Oxon 2005, s. 65-66; "İtalyan askeri akademisi Turin üretti mi ve Arapça konuşamayan" bu yeni sultanın temel amacının kendi pozisyonunu sağlam tutmak olduğu İngilizler tarafından gözlemlenmekteydi. Fuad'ın ne Hüseyin Kamil gibi "saygın" ne de Abbas II ilmi Paşa gibi "heybetli-haşmetli" olmadığı ve Mısır'da gerçek manada sempatisini olmadığı vurgulanıyordu.

¹³⁶⁰ Selma Botman, "The Liberal age, 1923- 1952", *Egypt*, Cambridge University Press, 2008, s. 285, Mustafa L. Bilge, "Fuad", *DİA*, C. 13, s. 201, İstanbul 1996.

¹³⁶¹ Philip M. Taylor, *Munitions of the Mind A History of Propaganda, A History of Propaganda From the Ancient World to the Present Day*, Manchester University Press, 2003, UK, s. 176.

BOA, DİE.EUM.4.ŞB, 2/28, 28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915).

düşündüğünü öğrenmelerinin kendileri için ne denli önemli olduğunu anlatmaktadır. Diğer yandan kötü şöhretleri nedeniyle ülkelerinde yani Mısır'da istenmeyen adam olan bazı şahısları kendisine bilgi getiren adamlar haline getirerek nasıl istihbarat topladığından söz etmektedir¹³⁶³.

Bunun karşısında Osmanlı Devleti tarafından bu bölgeye yönelik yürütülen faaliyetlerde İngiltere'nin gayrimüslim devlet olmasına vurgu yapılarak dinî bağlardan destek alınmak istenmişti. Mısır'da bu politikanın karşılıklı olarak nasıl yürütüldüğüne dair tespitler şu şekildedir; ajanlar vasıtasıyla halk arasında kulaktan kulağa söylenti yaymak biçiminde halkı ajite etmek, beyannameler yoluyla halkı ve askerleri ajite etmek, basın yoluyla geniş kitleleri yönlendirmek. Bunlardan özellikle casuslar vasıtasıyla halkın kulaktan kulağa yayılan söylentiler ile yönlendirilmesi usulü Osmanlı Devleti'nin gönderdiği Teşkilât-ı Mahsûsa ajanları vasıtasıyla gerçekleştirilmişti. Buradaki bağlantı noktası Panislamizm idi. Bu konu Teşkilât-ı Mahsûsa'nın faaliyetleri kısmında işlendiğinden burada önce Mısırlı hacılar üzerinde uygulanan sonrasında da beyannamelerle yapılan ve basın yolu ile yapılan propagandadan söz edilecektir.

1- İngilizlerin Mısırlı Hacılar üzerinde Propaganda Uygulanması Endişesi

Daha evvel de bahsedildiği gibi, Mısır'a gönderilen bazı Türk ve Alman ajanlarının faaliyetlerinin amacı, Mısır'da yerel halkın İngilizler aleyhinde teşkilatlanmasını sağlamak ve bu savaşın kutsal bir savaş olduğuna duyulan inancı güçlendirmektir. Bu amaçla özellikle hac ibadetini yerine getirmek üzere gelen Mısırlıların, İngilizler aleyhinde provoke edilmesi düşünülmüştü. Özellikle dinî duyguların daha yüksek olacağı bu ibadet sırasında kutsal cihada çağrının ve İngilizler aleyhine yapılacak ajitasyonun Müslüman Mısırlılar üzerinde etkili olması muhtemeldi. Hatta Avrupa'dan gelen hacılar üzerinde dahi propaganda yapılarak "cihad-ı mukaddesi" telkin etmek için "*şayan-ı itimat*" birkaç hacı görevlendirilmişti. Bu amaçla IV. Ordu'dan hacılar üzerinde tesir edebilecek bazı kişiler seçerek propaganda yapmaya çalışması istenmişti¹³⁶⁴.

Öte yandan durumdan elde edilebilecek muhtemel faydadan en az Türk-Alman müttefikler kadar emin olan İngilizler, durumu oldukça dikkatle takip ediyorlardı. Bu geniş Müslüman nüfusun böyle hassas bir dinî görevi yerine getirmek için hareket etmesi fikri İngiliz yönetimini birçok açıdan rahatsız ediyordu. Öyle ki bu konuda Hindistan Bakanlığı'nın, Hindistan Genel Valisi'ne gönderdiği telgrafta durum şöyle açıklanıyordu: "...Böylesine çok sa-

¹³⁶³ Storts, a.g.e., s. 143.

¹³⁶⁴ BOA, DH. ŞFR., 54A/130, 13 Ramazan 1333 (25 Temmuz 1915).

yıda insanın düşman topraklarını savaş süresince ziyaret etmeleri arzu edilmeyecek bir durumdur. Biz onları ne koruyabiliriz ne de yiyecek ihtiyacını giderebiliriz. Türkler etkili kişileri rehin alabilirler ve geçen yıldan daha etkili biçimde hepsinin bize olan sadakatini bozabilirler... ”¹³⁶⁵. Bu düşüncenin yazılı olduğu satırların devamındaysa diğer bir mahsura dikkat çekilmekteydi. Öyle ki böylesine bir yasaklamanın Türklerin yapacağı kıskırtma ve etkileme çabasından daha büyük bir tepkiye neden olması göz önüne alınarak doğrudan yasaklamak yerine caydırıcı bazı faaliyetlerin yürütülmesi düşünülmüştü. Buna göre Türklerin hacıların yiyecek ihtiyacını giderme konusunda hiçbir garanti vermediğinin yayılması, ayrıca yol güvenliği gibi sorunların hacılara anlatılması düşünülmüştü¹³⁶⁶.

Yasaklamak yahut caydırıcı önlemler almak noktasındaki seçimin Hindistan Valisine bırakılmasının hemen ardından Hindistan Valisinin verdiği cevapta böylesine bir yasaklamanın tehlikeli olabileceği bunun yerine caydırıcı önlemler almanın daha doğru olacağına karar verilmişti¹³⁶⁷. Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri McMahon'dan da Mısırlı hacı adaylarının seyahatlerine izin verilip verilmemesi konusundaki görüşü sorulmuştu¹³⁶⁸. McMahon verdiği cevapta garanti depozit miktarlarının çok yüksek olmasından ötürü geçen sene Mısırlılar arasında uygulanan hac yasağının bu yıl da uygulanmasında bir mahsur olmadığını geçen yıllardaki tecrübelerine de dayanarak bildiriyordu. McMahon geçen sene İstanbul'da “*Panislamist yönetimin de*” hac yasaklamasına gittiğini, Mısır'da bu yıl böyle bir yasaklamanın İslam'a karşı bir hareket olarak algılanmayacağını düşünüyordu¹³⁶⁹. McMahon'un teskin edici bu ifadelerine rağmen hac görevini yasaklamanın Müslümanlar üzerinde İngiltere aleyhtarlığını yükseltmesinden korkulmuş olacak ki, hac yasaklanmamıştı. Ancak engellemek için Hindistan Valiliğinin önerisindeki yöntem uygulanmaya başlanmıştı¹³⁷⁰. Hac için kutsal topraklara gelen Mısırlı ve diğer hacılar üzerinde yürütülen propaganda faaliyetleri İngilizlerin karşı propaganda çalışmaları sayesinde başarıya ulaşamamıştı.

Diğer taraftan aynı hac sezonunda muharip devletler lehine çalışan casusların, hacı olmak maksadıyla gelen kişiler arasına karışarak istihbarat toplama-yı deneyebileceği Medine-i Münnevve Muhafızı Basri Bey tarafından savaşa girişten hemen sonra ilk günlerde merkeze bildirilen bir endişeydi. Kendisine verilen cevapta hacı olmak maksadıyla gelen kimseye engel olunmamakla birlikte kuşkuyla görülenlere karşı dikkatli davranılması istenmişti¹³⁷¹.

¹³⁶⁵ TNA, FO, 371/2483, 74214/numarasız, 7 Haziran 1915, Hindistan Bakanlığı'ndan Genel Vali'ye.

¹³⁶⁶ Aynı belge.

¹³⁶⁷ TNA, FO, 371/2483, 77819/numarasız, 8 Haziran 1915, Hindistan Bakanlığı'ndan Genel Vali'ye.

¹³⁶⁸ TNA, FO, 371/2483, 74214/15/331, 10 Haziran 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan McMahon'a.

¹³⁶⁹ TNA, FO, 371/2483, 82436/286, 23 Haziran 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹³⁷⁰ TNA, FO, 371/2483, 94367/13444, 13 Temmuz 1915, Batavia Konsolosluğu'ndan Dışişleri Bakanlığı'na.

¹³⁷¹ BOA, DH.EUM.5. ŞB., 3/59, B:1-2, 5 Teşrin-i sâni 1330 (18 Kasım 1914).

2- Beyannamelerle Yürütülen Karşılıklı Propaganda

2.1- Türklerin Uyguladığı Beyannameli Propaganda

Savaşta propagandanın özellikle beyannameler ile böylesine kuvvetli yürütüldüğü bir ortam, XX. yüzyıla kadarki diğer savaşlarda görülmemiştir. Kanal Harekâtı'ndan evvel cepheadaki Türk askerlerine uygulanan bu çeşit propagandanın bazı örneklerinde askerlerin dinî ve milli duygularına seslenilmişti. Mesela Kanal Harekâtı'na katılacak askerler Cebelitarık Boğazı'nı geçerek İspanya'yı fetheden Tarık bin Ziyad'ın askerlerine benzetilerek motive edilmeye çalışılmıştı¹³⁷².

Askerler dışında Mısır halkı da beyannameler yoluyla Türkler tarafına çekilmeye çalışıldı. 4 Şubat 1915 tarihinde Atina sefiri Galib Kemalî Bey'den gelen bir telgrafta bölgeye gönderilen iki Türk casusunun hava karanlık olunca geçitlerde Müslümanların eline İngilizlerin aleyhine çeşitli beyanatlar sıktırdıkları bildirilmektedir¹³⁷³.

Bunun yanında Mısırlıların duygu ve düşüncelerini etkilemek amacıyla basılan beyannamelerin bazıları İngiliz makamlarınca ele geçirilmiş ve İngilizceye çevrilmişti. Bir Fransız devriye botu olan "*Nord Caper*" tarafından 7 Aralık 1915'te Trablusgarp sahilinde bir gemide iki resmî Türk subayı, birkaç sivil görevli, para ve cephaneye birlikte Sunusi kuvvetlerine götürülürken ele geçirilen beyanname İngilizler tarafından dikkatle incelenmişti. Bu Mısır'ın batı sınırındaki askerî faaliyetlerin bir parçası olarak yürütülen bir propaganda beyannamesiydi. Ancak McMahon, İngilizce çevirisi üzerine konulan üst yazısında Dışişleri Bakanlığı'na bu beyannameyi gönderirken bir tespitte bulunuyordu. McMahon'a göre her ne kadar bu doküman Sunusi kuvvetlerinden ele geçirilmiş ise de yazının sitilinin bunun Şeyh Abdülaziz Caviş tarafından yazıldığını ele verdiğini bildiriyordu¹³⁷⁴. Beyannamede verimli ve zengin bu ülkede özgür olarak doğan Mısır halkına hitap ediyor ve böylesine şanslı bir milletken hırslı, Haçlı ruhlu birkaç milletin esiri haline nasıl getirildikleri hatırlatılıyordu. Bu yabancı milletlerin, Mısırlıların etrafında avının etrafında toplanan aç aslanlar gibi toplandığı ve onları karşılıklı olarak bir mal ya da eşya gibi değiştirdiklerini yazıyordu. Böylesine ifadeler hem dinî hem de millî duyguları galeyana getirmesi hedeflenen sözlerdi. Bu beyannamede ayrıca tarihi geçmişten gelen parlak zaferlere vurgu yapılarak Mısırlıların atası dediği Sultan Selahaddin'in on yıldan fazla süre Hristiyan krallar ile savaştığı ve bu savaşların Haçlı Savaşları olarak bilindiği hatta Haçlıların kesin yenilgisiyle sonuçlanan savaşlar olarak tarihe geçtiği hatırlatılıyordu. Diğer taraftan bu

¹³⁷² Sadık Sarısan, *Birinci Dünya Savaşında Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Gencilkurmay Yay., Ankara 1999, s. 22.

¹³⁷³ ATASE, K:531, D: 2077, F: 2/17.

¹³⁷⁴ TNA, FO, 371/2672, 198263/169, 14 Aralık 1915; McMahon'dan Edward Grey'e.

savaşlarda Aslan Yürekli Richard ile Fransa Kralı Louis'in hazin bir yenilgi aldığına vurgu yapılıyordu. Beyanname geçmişteki bu büyük zaferleri günümüze bağlayarak İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Müslüman coğrafya üzerindeki tiran yönetimleriyle yaptıkları zulümlerinden kurtuluş için Halifenin ordusunun desteklenmesi maksadıyla Mısır'ın neyi beklediği soruluyordu¹³⁷⁵. İnsanlık, demokrasi, özgürlük gibi kavramlara sık sık vurgu yapan yazar, uzun beyannamede gerçek manada Müslüman halkın ruhuna hitap etmek için tüm bu önemli argümanları kullanıyordu.

Türklerin Mısır'da uyguladığı beyannameli propagandanın diğer bir kanadını ise Almanlar yürütüyordu. Bu fikrin ilginç yönü ise Almanlar tarafından yürütülen Hristiyan karşıtı Panislamik propaganda olmasıydı.

2.2- İngilizlerin Uyguladığı Beyannameli Propaganda

Beyannamelerin çeşitli yollardan halkın ve askerlerin arasına atılması yöntemini İngilizler de sıkça kullanıyorlardı. Mısır'ın doğusundaki askerî garnizonlara etki ederek buradaki askerin Mısır'a karşı savaşma isteğini kırmak, beyannamelerle uygulanan propagandanın ilk hedefiydi. Bunun yanında bölge halkının Osmanlı yönetimine duyacakları hoşnutsuzluğun körüklenmesi bu beyannamelerin diğer hedefiydi.

Bu konuda savaşın başlarında göze çarpan bir örnek Cemal Paşa'nın merkeze yazdığı bir yazıda göze çarpmaktadır. Cemal Paşa'nın edindiği bilgiye göre, Mısır'daki İngiliz komutanının Suriye ahalisine hitaben yazdığı bir beyannamede Türklerin Kafkaslarda yenildikleri ve Hasan İzzet Paşa'nın esir edildiği yönünde ifadeler yer verildiğini belirten Cemal Paşa, yenilginin gerçeği yansıtmamasına rağmen bu haberin şiddetle tekzip edilmesi gerektiğini bildiriyordu¹³⁷⁶. Yine bir diğer belgede, Cidde'nin Rakı karyesi hizasına gelen bir düşman vapurunun şehir istikametine uçurduğu bir düşman tayyaresinin attığı beyannamelerden 83 adet ve bunlarla birlikte el-Mukattam Gazetesi'nin nüshaları ele geçirilmişti. Bu gazete Mısır'da İngiliz destekçisi yayın çizgisiyle dikkat çekiyordu¹³⁷⁷. Oldukça ilginç bir diğer örnekte ise durum daha karışık bir görünüm arz ediyordu. Suriye Valisi Hulusi Bey'den Dâhiliye Nezâreti'ne gelen telgrafta, ara sıra sahillere gelen İngiliz harp gemilerinden karaya çıkan İngilizlerin yerli halkla vukû bulan temaslarında Araplara karşı hiçbir suinayet ve fikirlerinin olmadığını beyan ederek, erzak ve eşyaca ihtiyaçları bulunup bulunmadığını sordukları ve bir takım beyannameler atmak suretiyle ahalinin kendilerine temayül etmeleri için çaba sarf ettikleri bildiriliyordu. Beyannamelerin içeriği hakkında ayrıntı verilmemekle birlikte, İngilizlerin böylesine

¹³⁷⁵ Aynı belge.

¹³⁷⁶ ATASE, K: 162, D: 713, F: 7, 13 Kânûn-ı sâni 1330 (26 Ocak 1915).

¹³⁷⁷ BOA, DH. EUM., 2/55, 17 Haziran 331 (30 Haziran 1915); Hicaz Vali ve Kumandanı Vehib'den Başkumandanlık Vekaletine telgraf.

davrandığı bir ortamda, bölge halkından fazla miktarda tekâlif-i harbiye alınmasının tehlike olabileceği ve halkın İngilizlere temayülüne neden olabileceği bildiriliyordu¹³⁷⁸. Bunun üzerine özellikle Cemal Paşa'ya yazı yazılarak bölgede halka fazla yüklenilmemesi için uyarıda bulunulmuştu¹³⁷⁹. Yine Elveh Bölgesi'ne İngilizler tarafından beyannameler atıldığı öğreniliyordu¹³⁸⁰.

İngilizlerin Doğu'da beyannameler ile yürüttükleri psikolojik harbin çok yönlü olduğunu söylemek mümkündür. Müslüman halkın İngilizlere temayülünü sağlamak için yazılan ve gerçekliği olmayan beyannameler yanında ele geçirilen resmî Alman belgelerinin bu beyannamelerde kullanıldığı görülmektedir. Alman Doğu Afrika'sında Mooshi isimli bir yerleşim yerinde ele geçirdikleri Alman dokümanlarında İngilizler, İslam karşıtı bazı adımlar atılmaya çalışıldığını tespit etmişti¹³⁸¹. Bu konuda yapılan araştırma sürecinde Mooshi'de ele geçirilen bu belgelerin İngilizce çevirilerinin yapıldığında şu bilgilere ulaşıldığı yazılmaktadır. Alman belgelerinden birinde:

"Tüm makamlara;

*Bu raporun alınmasını takiben üç ay içerisinde Hükümet görevlileri ve öğretmenler vasıtasıyla etkili bir İslamî propagandanın yayılmasını etkili bir biçimde önlemek için ne yapılabileceğine dair raporu göndermeniz rica edilmektedir. İslam'ı tamamıyla yasaklamak için bir düzenleme yapılmasının mümkün olduğunu düşünmüyor musunuz? Belki imamların sünnet yapmasına izin vermemek ya da camilerde vaaz vermesine izin vermemek vb gibi. Bazı yasaklamalar aynı zamanda diğer Hükümet görevlileri için de uygulanabilir. Domuz yetiştirmenin yerliler arasında teşvik edilmesi İslam'ın yayılmasının durdurulmasında etkili bir araç olarak uzmanlar tarafından tavsiye edilmektedir. Bu noktayı ayrıca düşününüz."*¹³⁸²

Genelge Alman Doğu Afrika'sı Valisi Doktor Schnce tarafından savaş-tan birkaç ay önce imzalanmıştı ve Doğu Afrika'daki tüm Alman birimlerine tebliğ edilmişti. Belgenin Almanca orijinalini göremediğimiz için gerçekliği konusunda her açıdan kesin hüküm vermek mümkün değilse de İngilizlerin, Almanları Müslüman camiasında kötülemek için resmî yazışmalarında böyle bir dayanak aramalarına gerek olmadığı ve bu belgelerin doğru olduğunu düşünmek mümkündür. Yani İngilizler Mooshi'de Alman belgeleri bulmasalar da Almanlar aleyhine propaganda yapabilecekken bu amaçla uzun yazışmalar yapmaları ve bunu tüm İngiliz yönetimindeki Müslüman coğrafyada yaymaya

¹³⁷⁸ BOA, DH.EUM.4.ŞB, 3/86, B: 7, 18 Mart 331 (31 Mart 1915).

¹³⁷⁹ BOA, DH.EUM.4.ŞB, 3/86, B: 8, 18 Mart 331 (31 Mart 1915).

¹³⁸⁰ BOA, DH.EUM.4.ŞB, 2/54, 17 Ş 1333 (30 Haziran 1915).

¹³⁸¹ TNA, FO, 141/666/2, 17 Nisan 1916.

¹³⁸² Aynı Dosya, 21 Nisan 1916, Dirmilint'dan Mısır Karargâhına telgraf.

çalışmaları bu belgelerin gerçekten de İngilizler tarafından Almanca olarak ele geçirildiğini göstermektedir. Bu belgeler Mısır coğrafyasında da İngilizlerin yürüttüğü beyannameli propagandanın bir parçası haline gelmişti.

Bu arşivin ele geçirilmesinin ardından “Müslümanların koruyucusu gibi sahte davranışlar içerisindeki Almanların” Müslüman karşıtı hazırlıklar içerisinde olduğunu tüm İngiliz Müslüman coğrafyasında yaymak için birtakım beyannameler hazırladıkları ve devamına da yukarıda çevirisi yapılan metni bu beyannamelere koyarak dağıttıkları anlaşılmaktadır¹³⁸³. Mısır’daki İngiliz Temsilciliği’nden Dışişleri Bakanlığı’na gönderilen bir telgrafta bu belgelerin tüm Mısır ve Sudan’da dağıtılması için çaba sarf edildiği bildiriliyordu¹³⁸⁴. Hatta Mısır İngiliz Temsilciliği’nden Addis Ababa’daki (Habeşistan) İngiliz temsilciliği bu beyannamelerden 100 adet istemişti¹³⁸⁵.

Kısa süre sonra Mısır Yüksek Komiserliği bu dokümanların Mısır’daki yarattığı etkiyle ilgili tespitlerini Edward Grey’e bildirmişti. McMahon bu İslamiyet karşıtı ifadeler barındıran Alman belgelerinin beyanname haline getirilerek Almanlar aleyhine dağıtılmasının sonucunda Mısır’daki yerel halkın üzerinde oluşan sonucu şöyle anlatmaktaydı:

“Üzgünüm ki Mısır’da insanlar bunların gerçekliğine inanmakta genel itibarıyla gönülsüzler. Onlar [Mısır halkı] bunun fabrikasyon olduğunu düşünmektedir. Ve çok parlak olmayan bir fikre göre de İngiliz otoriteleri tarafından Müslüman dünyasında Alman prestijini düşürmek için yapıldığına inanılmaktadır. Ama ben belgenin tıpkı baskısını dört gözle bekliyorum. ¹³⁸⁶ Bütün memnuniyet verici sonuçlar elde edilebileceğine güveniyorum.”

Kahire’deki İngiliz Yüksek Komiseri McMahon bu konuda anonim bir mektubu el-Mukattam Gazetesi sahibine gönderdiğini de bildiriyordu. Anlaşılan o ki, Mısır halkı bu tip beyannamelerle çok fazla karşılaştıkları için onların gerçekliği konusunda daha şüpheli davranmaktaydı. Buna karşılık İngiliz yetkililer bu beyannamelerin Arabistan, Suriye, Sudan gibi bölgelerde daha fazla dikkat çekeceğini düşünmekteydi¹³⁸⁷.

Her ne kadar Mısır’da bu beyannamelerin halk nezdinde diğer beyannamelerden farklı bir etki yapmadığı bildirilse de İngilizlerin Mısır’da uyguladığı beyannameli propaganda savaşın sonuna kadar devam etmiştir.

¹³⁸³ Aynı Dosya. British Official Communique (İngiliz Resmî İletişimi)

¹³⁸⁴ Aynı Dosya. Telgraf No: 271, 18 Nisan 1916.

¹³⁸⁵ Aynı Dosya. 26 Nisan 1916.

¹³⁸⁶ Aynı Dosya. Telgraf No: 96, 3 Mayıs 1916.

¹³⁸⁷ Aynı belge.

3- Basın Yoluyla Uygulanan Propaganda

Birtakım gelişmeler karşısında basının haber verme şekliyle ilgili örnekler daha önce verilmişti. Ancak özellikle Türk, İngiliz ve Mısır basınının propaganda amaçlı olarak savaşta kullanıldığını görmek için aynı vaka karşısında haber veriş biçimlerine bakmak faydalı olacaktır. Öyle ki bu ülke basınlarının hiç birinde Mısır'daki gelişmeler objektif olarak yer almamıştı. Fakat bu durum, savaşan ülkelerin basını için olağan bir durumdu. 1917 yılına kadar Amerikan basını bir nebze daha tarafsız görünmekteyse de haberin kaynağına göre doğruluk oranı da değişmekteydi. Yani haberin kaynağı Berlin ya da Londra ise haberin doğruluğu da bu yönde değişmekteydi. Ancak Mısır'daki kendi muhabirlerinden aldıkları haberlerin daha tarafsız olduğunu söylemek mümkündür.

Genel itibariyle Türk ve İngiliz basınında düşmanı aşağılayan bir anlatım tarzı göze çarpmakta ve karşı tarafın bu konuyla ilgili yaptığı bir habere atıfta bulunurken bu tarz daha da dikkat çekmekteydi. Kısacası basın, propaganda-nın en önemli ögesi olarak kullanılmaktaydı.

3.1- Türk Basınında Mısır

Dönemin Türk basınında savaş boyunca haberlerin doğruluğundan ziyade kitleleri yönlendirmek amaçlı haberler yer almıştı. Haberlerin genelinde cephelelerdeki zaferlerden söz edilirken kayıplar ve yenilgiler verilmemişti. Bu bağlamda *"tebliğ-i resmî"* başlığı altında verilen haberlerin Harbiye Nezâreti'nden servis edildiği anlaşılmaktadır. Mısır özelinde de durum farksızdı. Konu kapsamında incelediğimiz Tasvîr-i Efkâr, Tanin, İkdâm, Sabah, Sebilür-reşad, Tercümân-ı Hakikat Gazeteleri ile yine dönemin dergilerinden Servet-i Fünûn, İslam Mecmuası, Ordu Emirnemesi, İctihad, Donanma'da Mısır'a dair haberlerin içeriği ve olayları veriş biçimi büyük oranda benzerlik göstermişti.

28 Temmuz 1914'de *"Harb-i Umûmî Tehlikeleri"* başlığıyla yaklaşan savaşı haber veren gazete¹³⁸⁸ savaşın başlamasıyla *"Harekât-ı Harbiyye Başladı"*¹³⁸⁹ başlığını iki gün sonra büyük puntolarla verilmisti. Ayrıca ilan edilen seferberlik de gazetelerin uzun uzun verdiği en önemli haberd¹³⁹⁰. Ayrıca Gooben ve Breslau isimli iki Alman gemisinin *"satın alınması"*nın devletin savunması açısından oldukça büyük önem taşıdığına vurgu yapılarak gazete-ler büyük bir coşku ile bunu haber veriyordu¹³⁹¹. Osmanlı'nın resmen sava-

¹³⁸⁸ Siyâsî, Tanin, 28 Temmuz 1914.

¹³⁸⁹ Tanin, 30 Temmuz 1914.

¹³⁹⁰ "Osmanlılar silah başına", İkdâm, 11 Ağustos 1914; Haberin yanındaki resimde Türk bayrağı arkasındaki kalabalık göze çarpar. Haberin altındaki yorumsa milli duyguları körüklemek istemekteydi; "İstanbul'da seferberlik; askerler şen ve şâtr gidiyor".

¹³⁹¹ "Osmanlılar müjde; Almanyâ hükümetinin Gooben ve Breslau zırhlıları Hükümet-i Osmanîyye tarafından seksen milyon Marka satın alınmıştır. Yeni zırhlılarımız dün akşam Çanakkale'den içeri girmiştir. Bugün limanımıza geliyor", İkdâm, 11 Ağustos 1914.

şa dâhil olmasına kadar geçen süreçte savaş ilanı haberlerini “*nispeten*”¹³⁹² yorumsuz aktaran gazeteler, 29 Ekim’de Karadeniz’de Rus limanlarını bombardımanından sonra değerlendirmelerini birkaç gün içerisinde “*tamamıyla*” değiştirmişti. Zira bu olaydan sonra fiili anlamda savaşa girilmişti.

Savaşa girişle birlikte öncelikle Mısır’daki İngiliz Hükûmeti’nin Hicaz’a yeterli miktarda buğday gönderilmesi mümkün olmadığından haccı yasakladığı yönünde haberlerle gündeme gelmeye başladığı görülmektedir. 23 Teşrin-i evvel (Kasım) 1914’de çıkan haberde bu olay uzun uzun anlatılmaktadır. Aynı konu ilerleyen günlerde de sütunlara taşınmıştır¹³⁹³. Hatta daha savaşa girişinden evvel Mısır’la ilgili İngiltere’nin niyetleri üzerinde uzunca durulduğu ve İngiltere’nin Mısır’daki hedefinin burayı ilhak etmek olduğu o günlerden itibaren işlenmeye başlamıştı. Viyana’da Darü’l Fünun Coğrafya Profesörlerinden birinin İngiltere’nin Mısır’ı ilhak etmek niyetinde olduğunu anlatan bir konuşma yaptığı ve uzun süre alkışlandığının anlatıldığı yazının ayrıntıları da ilginçti. Buna göre Mısır’ın küçük ve yetersiz ordusu esaretten kurtulmak istediğinden eğer bu harekete destek olunursa durumun büsbütün değişeceği düşünülüyordu¹³⁹⁴. Bu süreçte çıkan haberleri halk efkârını hazırlama haberleri olarak yorumlamak mümkündür. Mısır’da İngiliz yönetiminin Süveyş Kanalı’nı ticari ve harp gemilerinin geçişine kapatmasının uluslararası hukuk kurallarına aykırılığından söz edilerek gelecekte girişilecek hareketlere meşru bir zemin hazırlanıyordu¹³⁹⁵.

Kamuoyunun Mısır’da İngilizlerin Müslüman halka kötü muamelesine ikna edilmesi için bu günlerde yoğun şekilde haber yapıldığı görülmektedir. İngiltere’nin Urabî Paşa meselesinin çözümü için Osmanlı’dan yardım isterken şimdi Devlet-i Osmaniyye’nin Mısır’daki vekili olan Abbas Hilmi Paşa’nın Mısır’a dönmesine izin vermemesinin tezat oluşturduğu ve buradaki emellerinin bir göstergesi olduğu vurgulanıyordu¹³⁹⁶. Ayrıca Mısır’daki pamuk üretimi oldukça yüksek olmasına rağmen bunu satın alacak kimsenin olmaması gibi ekonomik noktalardaki sıkıntılara vurgu yapılarak, İngiltere’nin Mısır’da her açıdan halkın sıkıntıya düşmesine neden olduğundan söz ediliyordu¹³⁹⁷. Hatta savaşa girişle birlikte ilan edilen cihat, Mısır’a yapılacak seferin en göze çarpan motivasyon esaslarından biriydi. Basın, cihat ilanıylı ilgili haberlere Mısır’ın kurtarılması için çağrı yapan yazılar ve buna benzer

¹³⁹² Bundan kasıt gazetelerde daha savaşa girmeden Almanya’ya karşı bir temayül olmasıdır. Aslında savaşın başlarında savaşı Almanya’nın galip olarak bitireceği genel bir kanaatti; “Alman orduları zafere doğru yürüyor”, *Tasvir-i Efkâr* 22 Eylül 1914.

¹³⁹³ “Mısır’da; fetva meselesi; ianeler”, *Tanin*, 23 Teşrin-i evvel 1914, “Mısır’da; hac, kurban, iane meseleleri”, *Tanin*, 3 Teşrin-i sani 1914.

¹³⁹⁴ “Âlem-i İslam: Mısır ve İngiltere”, *İkdâm*, 24 Teşrin-i evvel 1914.

¹³⁹⁵ “Âlem-i İslam: Süveyş hakkında İngilizlerin bir kararı”, *İkdâm*, 25 Teşrin-i evvel 1914.

¹³⁹⁶ “Mısır’da İngiliz siyaseti”, *İkdâm*, 26 Teşrin-i evvel 1914.

¹³⁹⁷ “Âlem-i İslam: Mısır ahvâl-i umûmiyesi”, *İkdâm*, 29 Teşrin-i evvel 1914.

kışkırtıcı haberler ekliyordu. Hatta Servet-i Fünûn Dergisi'nin bir sayısında cihat beyannamesinin devamında Kanal'a dair kuş bakışı çizilmiş bir haritayı ekliyor, yine aynı sayıda Mısır'dan zorla sürgün edilen Mısırlı ileri gelenlerin portreleri göze çarpıyordu¹³⁹⁸.

İlerleyen günlerde halk, Mısır'daki gelişmelerden haberdar edilirken özellikle Osmanlı'nın savaşa girmesinden hemen sonra Mısır'a yönelik sınır ihlali şeklinde cereyan eden faaliyetler, büyük zaferler gibi anlatılmaya başlanmıştı. Bu konuda yazar köşesinde Mısır hududuna saldırıldığı yönündeki resmî tebliğe atıfta bulunarak şunları yazmaktaydı; "*Dün karâr-gâh-ı umûminin tebligatından iktibâsen yukarıya derc eylediğimiz şu bir satırı okuyan her muhidin kalbinden neler geçtiğini biliyoruz. Her karış toprağında dinî bir hatıra-i tarihiyyemiz olan Mısır; giriştiğimiz gazâ-yı ekberin en mühim, en müheyyic, en ulvî ve en mukaddes noktasını teşkil etmektedir. Mısır bizim memleketimizdir*"¹³⁹⁹. Mısır sınırını geçen kuvvetlerin aldıkları başarılar bundan sonra sık sık basında yer almaya başlayacak ve yukarıda verdiğimiz ifadeler sık sık sütunlara taşınarak Mısır üzerindeki dinî ve tarihi bağlar ve haklar hatırlatılacaktı¹⁴⁰⁰.

İslam dünyasının tümünde, özellikle Mısır¹⁴⁰¹ ve Fas'ta¹⁴⁰² Müslümanların ihtilal halinde olduğuna dair haberler bu günlerde Türk basınında sık sık yer almaktaydı. Hatta Mısır'da çıkması çok büyük ihtimal olarak beklenen ihtilalin cereyan şekli dahi Roma'nın İskenderiye'den öğrendiği şekliyle aktarılıyordu. Mısırlıların ihtilal planına göre bir gece Kahire köprülerinden ikisi havaya uçurulacak, şehrin etrafındaki setler yıkılacak ve şehri aydınlatan elektrik tellerinden ikisi ve gaz boruları kesilecekti¹⁴⁰³.

Kanal'a yapılan saldırıların Türk basınında ki yansımalarına bakıldığında da tam anlamıyla gerçek dışı haberlerin yer aldığı, ileri kıtaatın Kanal'ı geçtiği ve mühim galibiyetler aldığı haberlerine yer verildiği görülmektedir¹⁴⁰⁴. İlerleyen günlerdeyse bu hareketin Mısır'da yerli ve yabancı halk üzerinde büyük etki yarattığı Müslüman halkın Cuma hutbelerinin halife-i Müslim'in adına okunması için baskı yaptığı, İngilizlerin ise Mısır'dan kafileler halinde gittikleri şeklinde haberler yer alıyordu¹⁴⁰⁵. Hatta Servet-i Fünûn Dergisi'nin kapağında İngilizler ile harp eden Türk askerlerini temsil eden kahramanlık

¹³⁹⁸ Servet-i Fünûn, No: 1225, 13 Teşrin-i sâni 1330 (26 Kasım 1914), s.40–42.

¹³⁹⁹ "Mısır'a doğru", İkdâm, 9 Teşrin-i sâni 1914.

¹⁴⁰⁰ "Mısır yolunda", İkdâm, 11 Teşrin-i sâni 1914.

¹⁴⁰¹ "Mısır'da ihtilal", İkdâm, 14 Teşrin-i sâni 1914.

¹⁴⁰² "Fas ihtilali", İkdâm, 29 Teşrin-i sâni 1914.

¹⁴⁰³ "Mısır'da İngilizlerin son günleri", İkdâm, 1 Kânûn-ı evvel 1914.

¹⁴⁰⁴ "Mısır yolunda büyük galibiyetler", İkdâm, 7 Şubat 1915; "Cihad-ı ekber; Süveyş'de Osmanlı ordusu", Tasvir-i Efkâr, 5 Kânûn-ı evvel 1914.

¹⁴⁰⁵ "Süveyş hareketinin Mısır'da tesirâtı", İkdâm, 11 Şubat 1915.

sahnelerine yer verilmişti¹⁴⁰⁶. Diğer sayıların birinde Süveyş Kanalı'na yapılan saldırıya katılan askerlerin dinlenme anlarından bir kare fotoğraf yer alıyorken¹⁴⁰⁷ bir diğer sayıda Süveyş Kanalı'na yapılacak saldırıya katılmak üzere Osmanlı ordusuna katılan gönüllü Arap askerlerle Osmanlı askerlerini birlikte yemek yedikleri anlar resmediliyordu¹⁴⁰⁸.

Birinci Kanal Harekâtı'nın ardından Mısır ile ilgili haberlerde yine Mısır'daki umumi efkâr üzerinde durulmaya başlanmıştı. Burada İngiliz askeri- nin 150.000'i aştığını bildiren gazete Hüseyin Kamil'in hâlâ halk tarafından sevilmediğini, Cuma hutbelerinde adı okunduğunda halkın La, La... (yani hayır, hayır) sesleri çıkardıkları ve İskenderiy'e den her an hareket edebilmek için limanda bir gemi tuttuğundan söz edilmekteydi¹⁴⁰⁹. Hatta Hüseyin Kamil'in kendisine yönelik suikastın tekrarından korkarak İngilizlerin teminatına bakmaksızın istifa etmeye karar verdiği yönünde bazı haberler de yer alıyordu¹⁴¹⁰. Kanal'a yapılan harekâtın ardından bazı çarpışmalar ve özellikle Kanal'da İngilizlerin aldıkları tedbirlere dair haberlerde, Türk basınında yer alıyordu¹⁴¹¹.

1916 yılında ise Mısır'daki çok geniş çaplı olmayan harekâtların basında yer aldığı görülmektedir¹⁴¹². Bunun yanında İngilizlerin Mısır'da yönetsel olarak sıkıntıda olduklarına ve Mısır'da halka zulmettiklerine dair bazı haberlere de rastlanmaktaydı¹⁴¹³. Hatta Mısır'da redif askerlerinin üzerine İngiliz askeri tarafından ateş edildiği ve rediflerin isyan halinde olduklarına dair bazı haberlere rastlanmaktaydı¹⁴¹⁴. Ayrıca Mısır'da Hıdîv Hüseyin Kamil'in oldukça zor günler yaşadığı da sık sık basında yer alıyordu¹⁴¹⁵. Aslında Hüseyin Kamil, Mısır sultanı olarak atandığı günden beri meşrû tanınmadığından, basında oldukça ağır bir dil kullanılmakta ve Hüseyin Kamil'e "*Hıdîv-i kazib*" (yalancı Hıdîv) sıfatı verilmekteydi. Bunun yanında "*İngilizlerin elinde para ile satın alınmış bir alet olmaktan başka mahiyeti olmayan Hüseyin Kamil'in...*" gibi ifadeler görülebiliyordu¹⁴¹⁶. Ancak Kanal'a yönelik Temmuz

¹⁴⁰⁶ *Servet-i Fünûn*, No: 1238, 12 Şubat 1330 (25 Şubat 1915), kapak resmi.

¹⁴⁰⁷ *Servet-i Fünûn*, No: 1242, 12 Şubat 1330 (25 Şubat 1915), s. 313.

¹⁴⁰⁸ *Servet-i Fünûn*, No: 1242, 12 Mart 1331, s. 313.

¹⁴⁰⁹ "Mısır'da cereyan-ı ahvâl", *İkdâm*, 6 Mart 1915.

¹⁴¹⁰ "Hüseyin Kamil'in istifası", *Sabah*, 20 Nisan 1915.

¹⁴¹¹ "Mısır Sularında Alman tahte-i bahirleri" *İkdâm*, 7 Kânûn-ı evvel 1915; "Mısır yolunda", *Sabah*, 8 Kânûn-ı sâni 1915. Süveyş Kanalı'nı İngilizlerin sürekli olarak telaşla tahkim etmeye çalıştıkları hakkında haberlere de rastlanmaktadır; "Süveyş kanalı etrafında", *İkdâm*, 30 Kânûn-ı sâni 1915.

¹⁴¹² "Süveyş'de muharebe başladı mı?", *Tercümân-ı Hakikat*, 2 Kânûn-ı sâni 1916; "Süveyş üzerinde Osmanlı tayyarelerinin faaliyeti", *Tercümân-ı Hakikat*, 25 Temmuz 1916.

¹⁴¹³ "Mısır'da İngiliz tarz-ı idaresi", *Tercümân-ı Hakikat*, 10 Mayıs 1916; "Mısır'da İngiliz zulmü", *Tercümân-ı Hakikat*, 11 Mayıs 1916;

¹⁴¹⁴ "Mısır rediflerinin isyanı", *Sabah*, 18 Şubat 1916; "Mısır rediflerinin kıyamı", *Sabah*, 24 Şubat 1916.

¹⁴¹⁵ "Mısır ahvâli", *Sabah*, 25 Şubat 1916.

¹⁴¹⁶ "Mısır'daki sahne-i hiyânet", *Sabah*, 10 Ocak 1915; "Düzmece Hıdîv; Hüseyin Kamil hakkında", *Servet-i Fünûn*, No: 1129, 11 Kânûn-ı evvel 1330 (24 Aralık 1914).

ayında gerçekleştirilen İkinci Kanal Harekâtı'ndan çok fazla söz edilmemesi tehdit olarak görülmediğinin işaretidir.

1917 yılına gelindiğinde Mısır ile ilgili haberlerin sayısında daha fazla bir düşüş olduğu görülmektedir. Birkaç çatışma haberi dışında Mısır ile ilgili çok fazla habere rastlanmamaktadır¹⁴¹⁷. Bunun yerine Amerika'nın savaşa giriş niyeti ve girmesi ile ilgili çok sayıda habere rastlamak mümkündür¹⁴¹⁸. Bunun yanında basında savaşın sona ereceği yönünde bir beklenti olduğu da görülmektedir¹⁴¹⁹.

1918 yılında ise Mısır'a dair haberler neredeyse kesilmiştir¹⁴²⁰. Bunun yerine Şeyh Sunusi'nin İstanbul'a getirilmesiyle ilgili haberlere rastlanmaktaysa da Mısır ile ilgili haberler görülmemektedir. Zira bundan sonraki dönem yenilgi ile çıkan savaşın sonunda İtilaf Devletleri ile mücadele edecek hem askerî hem de politik açıdan oldukça yıpranmış bir devletin halkına verilecek haberlerdi. Sırasıyla imzalanan ateşkes antlaşmasına dair metin¹⁴²¹, ordunun terhisine dair verilen talimat¹⁴²², İzzet Paşa Kabinesi'nin istifası¹⁴²³, Müttefiklerin İstanbul'a gelişi¹⁴²⁴ ve Meclis'in feshine¹⁴²⁵ dair haberler 1918 yılında gazete sütunlarında görülecekti.

3.2- İngiliz Basınında Mısır

Türk basınındaki durum büyük ölçüde İngiliz basını için de geçerliydi. Ancak İngiliz basınındaki durum çok daha organize bir şekilde yürütülüyordu. Buna göre savaştan evvel kurulan "*Press Bureau*" (Basın Bürosu), gazetelerde yayınlanacak haberleri servis ediyordu. Bununla ilgili arşiv kayıtlarında bir klasörde Mısır'dan gönderilen basında yayınlanacak haberlerin bulunduğu telgraflara rastlamak mümkündür¹⁴²⁶.

¹⁴¹⁷ "Sina cephesinde düşmanın mağlubiyeti", *İkdâm*, 30 Mart 1333 (30 Mart 1917).

¹⁴¹⁸ "Amerika'nın harbe iştiraki ihtimali", *İkdâm*, 29 Mart 1333 (29 Mart 1917); "Amerika harbe girdi", *İkdâm*, 6 Nisan 1333 (6 Nisan 1917), "Amerika'nın cihan harbine müdâbalesi", *İkdâm*, 7 Nisan 1333, (7 Nisan 1917), "Amerika'nın İtilâfçılara ilhâkı emr-i vâkı'dır", *İkdâm*, 8 Nisan 1333 (8 Nisan 1917), "İşte korkulmayacak bir düşman daha", *İkdâm*, 12 Nisan 1333, (12 Nisan 1917).

¹⁴¹⁹ "Sulha doğru mu gidiyoruz; Rusya'da yeniden ihtilal başladı: sulh taraftarları yeniden hükûmette", *İkdâm*, 10 Teşrin-i sâni 1333. (10 Kasım 1917).

¹⁴²⁰ Birkaç örnek için bkz: "Mısır ve İngiltere", *İkdâm*, 14 Temmuz 1334 (14 Temmuz 1918), "Mısır ve Mısır Hakkında Bir Mütalaa", *İkdâm*, 17 Eylül 1334. (17 Eylül 1918).

¹⁴²¹ "İlûkûmet-i seniyye ile düvel-i muhtelif mütâreke-nâmesinin metn-i resmisi", *İkdâm*, 2 Teşrin-i sâni 1334. (2 Kasım 1918).

¹⁴²² "Ordunun terhisi hakkında ta'lîmât", *İkdâm*, 8 Teşrin-i sâni 1334 (8 Kasım 1918).

¹⁴²³ "İzzet Paşa'nın kabinesinin istifası", *İkdâm*, 10 Teşrin-i sâni 1334 (10 Kasım 1918).

¹⁴²⁴ "Altmış Parça İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan, Sefâininden mürekkep filo limanımıza geldi", *İkdâm*, 14 Teşrin-i sâni 1334 (22 Kasım 1918).

¹⁴²⁵ "Hayat-ı meşrutiyetimizde fevk-al-âde tarihi bir gün: esbâb-ı zarûriyye-i siyasiyye binâen Meclis-i Meb'ûsân fesh olunmuştur", *İkdâm*, 22 Kânûn-ı evvel 1334 (22 Aralık 1918).

¹⁴²⁶ "Intelligence Department (İstihbarat Departmanı)'a Kahire'den gönderilen ve başlığı "Press Communication" olan yazıda Mısır sınırında gerçekleşen bir çatışmadan söz ediliyor ve 1 subay ve 4 askerinin hafif yaralandığı Türklerin de oldukça ağır kaybı olduğu bildiriliyordu. Yazının altındaki el yazısı ile İstihbarat Departmanı Clayton'un yazdığı notta bu haberin basına verildiği belirtilmekteydi. TNA, FO, 141/473/2. 27 Ocak 1915.

İngiliz kamuoyunun yönetim üzerindeki baskı gücü demokratikleşme gelenekleriyle bağlantılı olarak daha erken bir dönemde başladığından, İngiliz kamuoyunun Osmanlı toplumundan çok daha fazla teskine ihtiyacı vardı. Savaş ortamında savunma amaçlı olmayan bir coğrafyadaki İngiliz ordusunun yenilgi ya da kayıplarından savaş boyunca İngiliz basınında söz edilmemekte ya da karşılaştırılarak verilen rakamlarda kayıplar düşük gösterilmekteydi. Ancak Mısır'da Osmanlı ve Alman kuvvetlerinin elde ettiği kalıcı bir başarı olmadığından burası ile ilgili verilen haberlerde olayın tamamıyla aksini iddia eden haberlere rastlamıyoruz. Hatta resmî verilerle İngiliz basınında ki verilerin zaman zaman örtüştüğüne de rastlamak mümkünse de doğruluk payı olan haberlerin dahi verilisinde ajite edici öğeler iç içe geçirilmişti. Basına uygulanan sansürle ilgili İngiliz Lordlar Meclisi'nde yaşanan bir tartışmada neden İngiliz gazetelerinin bir başka devletin basın organından haber aktarmasına izin verilmediği sorgulanıyor ve neden Alman gazetelerinin ülkeye girişine izin verilmediği sorusu soruluyordu. Öyle ki Almanya'da birçok İngiliz gazetesinin girişine izin verildiği oysaki İngiliz basınında yabancı gazetelerden özet haberlerin verilmesine dahi izin verilmediği, Selborne Kontu tarafından dile getiriliyordu. Sansürün hat safhada olduğu kontun şu sitemkâr sözlerinden anlaşılmalıdır: *"Neden bizim gazetelerimize yabancı basından haber özetlerini, bu haberler doğru olmasa bile, basma izni verilememektedir? İngiliz gazeteleri Almanya'ya serbestçe girebilmektedir. The Times, Daily Telegraph, Daily Mail ve diğer pek çok gazeteyi tüm Almanya'da serbestçe satın alabilirsiniz. Bu ülkede Alman gazetelerinin satılmasına izin verilmemekle birlikte bu gazetelerin gizlice ülkeye getirilmesine de müsaade edilmiyor. Bunu (sansürü) uygularken hangi nedene dayanıldığını bilmek istiyorum"*¹⁴²⁷. Selborne Kontuna verilen cevapta Koloniler Bakanı Crewe teskin edici sözlerle yabancı basından haber özetlerine yer verilmemesi olayını bilmediğini ancak ilgileceğini bildirmişti¹⁴²⁸. Aslında bu İngiliz basınına parlamentodan gelen ilk serzeniş değildi. Avam Meclisi üyesi Johnson-Hick'de meclis oturumunda Tebriz'in Türkler tarafından ele geçirilişini yedi gün sonra küçük puntolarla haber yapan İngiliz basınına eleştirmiş ve Tebriz'in Türkler tarafından ele geçirilmesinin İngiliz halkı için depresyon nedeni olmasa da bunun yedi gün sonra öğrenilebilmesinin öfkeye neden olacak bir durum olduğunu söylemişti¹⁴²⁹. Ancak İngiliz basınının tavrı bu konuşmalardan sonra da değişmemişti.

The Times, The Manchester Guardian, The Observer, Daily Telegraph, Daily Express, Daily Mail, Eastern Daily News, The Economist, Financial Times gazetelerinde savaş yıllarında Mısır ile ilgili çıkan haberlerin yoğun-

¹⁴²⁷ The Parliamentary Debates -Lords- (Official Report), V. Series, Vol. XVII, 20 Nisan 1915, s. 828-829.

¹⁴²⁸ The Parliamentary Debates -Lords- (Official Report), V. Series, Vol. XVIII, 20 Nisan 1915, s. 830.

¹⁴²⁹ The Parliamentary Debates- Commons- (Official Report), [Hansard], V. Series, Vol. LXXI, 14 Nisan 1915, s. 339.

luğu yıllara ve olaylara bağlı olarak değişmişti. Ancak en fazla haberin The Times'ta çıktığını söylemek mümkündür. Savaşa girişle birlikte¹⁴³⁰ birçok haberlerde ordunun yetersizliği üzerinde durulduğu görülmektedir. Hatta savaşa girişten evvel de ordunun yetersizliği ve vilayetlerdeki "sefalet" den söz ediliyordu¹⁴³¹.

Prestijli bir ekonomi gazetesi olan Financial Times'ta, Osmanlı Devleti'nin tarafsız olması ve savaşa girip girmeyeceğine karar verememesine rağmen hâlihazırda kapalı olan Çanakkale Boğazı nedeniyle ekonomik açıdan oldukça kötü durumda bulunduğu ve ekonomik kaybın %60 civarında olduğu haber yapılmıştı¹⁴³².

Savaşa Osmanlı Devleti'nin dâhil olması ile İngiliz basınında Osmanlı'nın Mısır ile ilgisine dair haberlerin hemen yer almaya başladığı görülmektedir. Birtakım haberlerde yalnızca haber verildiği görülmekteyse de bazı haberlerde ajite edici ve aşağılayıcı bir üslup kullanılmaktaydı. Mesela Mısır'ın doğu sınırının Bedeviler tarafından geçildiği haberinde yorumla rastlanmazken¹⁴³³, Mısır halkının sadakati gibi konulardan söz ederken oldukça çarpıcı ifadeler kullanılıyordu¹⁴³⁴. Almanların Mısır'da halkı İngilizler aleyhine kışkırtmak için uyguladıkları yöntemlerin işe yaramadığı zira her yerden İngiliz zaferlerine dair haberlerin ulaştığı belirtiliyordu¹⁴³⁵. Diğer taraftan bazen verilen haberlerin içeriğini bir Alman subayın ifadesi oluşturabiliyordu. Hatta başlıklar sanki İngiliz yayın organı değil de bir Türk yahut Alman basınına mensup bir gazeteye aitmiş gibi olabiliyordu. Daily Mail'in kendi muhabiri tarafından verilen ve bir Alman subayın tarafsız bir ülke vatandaşı ile yaptığı mülakata dayanan haberde Şubat ayının ilk haftasında (1915) hazırlanan kuvvetin Kanalı geçmek üzere harekete geçeceğini söylediği bildiriliyordu¹⁴³⁶. Ancak büyük tirajlı gazetelerde olduğu gibi nispeten daha küçük tirajlı ve bölgesel gazetelerde de savaş dönemi koşulları çerçevesinde haber yapıyorlardı. Eastern Daily News¹⁴³⁷ isimli bölgesel İngiliz gazetesinde de de İstanbul'da yaşanan panik havasından söz ediliyor ayrıca Türk VIII. kolordu birliklerinin

¹⁴³⁰ Bombardman habisesi İngiliz basınında direk olarak Türkiye'nin savaşa girişi olarak verilmiştir. "Turkey enter the war; attack on Russia, open ports bombarded", *The Times*, 30 Ekim 1914.

¹⁴³¹ "Misery of Turkish provinces, wild rumours current", *The Times*, 22 Ekim 1914.

¹⁴³² "The position in Turkey", *Financial Times*, 27 Ekim 1914.

¹⁴³³ "Egypt invaded, Beduin cross the frontier", *The Times*, 1 Kasım 1914.

¹⁴³⁴ "Egypt stanch, benefits of British rule", *The Times*, 11 Kasım 1914; Haberin ayrıntılarında Mısır halkının, Türk ve onun müttefiki Almanların her türlü çabalarına rağmen İngiltere'ye sadık kaldıkları belirtiliyor ve General Maxwell tarafından ilan edilen ağırbaşlı beyannamecin oldukça iyi bir etki yaptığından söz ediliyordu. "Calm and confidence in Egypt, safety of the Suez Canal", *The Manchester Guardian*, 5 Aralık 1914.

¹⁴³⁵ "German intrigues in Egypt; plots which failed", *The Manchester Guardian*, 4 Aralık 1914.

¹⁴³⁶ "Cross the Canal or die, no way back for Turks", *Daily Mail*, 25 Ocak 1915.

¹⁴³⁷ Eastern Daily Press (News) Norfolk'un kuzeyi ve Doğu Cambridgeshire bölgesini içine saha da yayımı yapılan bölgesel bir gazetedir.

Mısır sınırını geçmek üzere Şam'dan hareket ettiklerine değinilmekteydi¹⁴³⁸.

Bunun yanında kolonilerden gelen askerlerin haberlerine de İngiliz basınında sık sık rastlanıyordu. Bu haberlerde Mısır'da gittikçe büyüyen asker sayısı, Mısır'ın savunulması için her türlü tedbirin alındığı imajını verdiği gibi askerlerin durumunun oldukça iyi olduğu yönündeki haberlerle İngiliz kamuoyunu rahatlatmak işlevini de görüyordu¹⁴³⁹. Ayrıca The Manchester Guardian Gazetesi bu şehirden Mısır'a giden birliklerle ilgili haberlere periyodik olarak yer veriyorlardı¹⁴⁴⁰. Bununla birlikte Mısır'daki askerlerden de mektuplar yayınlanarak İngiliz kamuoyuna buradaki askerlerin durumları hakkında olumlu bir hava veriliyordu¹⁴⁴¹. Hatta Manchester'dan gelen amatör futbolcunun arkadaşına yazdığı bir mektuptan alıntılar yapan gazete, burada yaşanan futbol tecrübelerinden söz etmekteydi. Barakalarda yaşama dair oldukça pembe bir görüntü çizilmeye çalışıldığı da aynı günkü diğer bir haberde göze çarpmaktaydı¹⁴⁴². Aynı durum dikkatin biraz daha egzotik Mısır manzaralarından söz edilerek savaşın korkunç yüzünün saklanması şeklinde de cereyan etmişti. Bu amaçla deve kollarından söz edilirken piramitle ilgili tecrübeler askerlerin Mısır ile ilgili yazdıkları arasında yer almıştı¹⁴⁴³. Buna benzer haberlere bir diğer örnekteyse bir Arap'ın çektiği devenin sırtındaki iki Avustralyalı askerin "*Firavunlar Bölgesi*"nde gerçekleştirdikleri turistik gezintiye yer veriliyordu¹⁴⁴⁴. Propagandanın her türlüşü basında yer alabiliyordu. Bir Türk sahil güvenlik gemisi tarafından esir edilen bir İngiliz askeriyle Türk askeri arasında geçen bir konuşma Türk askerlerinin kötü halini ortaya koymak için veriliyordu. Bu haberin ayrıntıları şu şekildeydi: Esir edilen İngiliz askerinin kolundaki saat Türk askerinin dikkatini çekince onu nereden aldığını İngiliz askere

¹⁴³⁸ "Events in Asia Minor, the advance on Egypt" *Eastern Daily News*, 11 Ocak 1915. Bu gazete de ilerleyen günlerde bir Mısır vatandaşının verdiği bilgiye nazaran Türk Hükümeti'nin, Mısır sınırını geçme girişimi başarısızlıkla sonuçlarsa sadece Alman subayları değil, Arap ve Türk askerlerinin de ölümlere cezalandırılacaklarını bildirdiğinden söz ediyor ve oldukça hayal mahsulü bir habere imza atıyordu. "The Turkish venture against Egypt", *Eastern Daily News*, 22 Ocak 1915.

¹⁴³⁹ "The Australian contingent in Egypt", *The Manchester Guardian*, 11 Aralık 1914, W.T. Massey, "Colonials in Desert Camps; The Temporary Stay in Egypt", *The Manchester Guardian*, 30 Aralık 1914.

¹⁴⁴⁰ "Territorials in the firing line, soldiers' own accounts of the Flanders fighting, with the Manchester men in Egypt", *The Manchester Guardian*, 4 Aralık 1914, "Lancashire men in Egypt, life in the desert", *The Manchester Guardian*, 5 Şubat 1915: Haberin ayrıntılarında askerlerin aldıkları eğitimleri ncticesinde büyük bir ilerleme kaydettikleri ve İngiltere'deki arkadaşlarının onların bu halini görseler inanmakta zorluk çecekleri üzerinde durulmaktaydı. Çöl şartlarına hemen adapte olmalarından söz edilerek bir askeriyle yapılan söyleşide bunun kendisi için büyük tecrübe olduğunu söylediğine yer veriliyordu.

¹⁴⁴¹ "Letters from Egypt, varied experiences of the territorials", *The Manchester Guardian*, 9 Şubat 1915, "Letters from Egypt, territorials at work and play, how Mahomet's birthday was celebrated", *The Manchester Guardian*, 17 Şubat 1915, "Letters from Egypt, Bolton men in Ismailia", *The Manchester Guardian*, 3 Mart 1915, "Letters from Egypt, work and play in the Egypt, golf behind the firing line", *The Manchester Guardian*, 16 Nisan 1915.

¹⁴⁴² "Letters from Egypt, football on a Nile Island, life in barracks", *The Manchester Guardian*, 4 Mart 1915.

¹⁴⁴³ "Letters from Egypt, life in a camel corps, from the top of the Pyramid", *The Manchester Guardian*, 17 Mart 1915.

¹⁴⁴⁴ *Daily Express*, 4 Ocak 1915.

sordu. Bunun üzerine saati satın aldığını söyleyen İngiliz askerine Türk askeri “*parayı çalmış olmalısın*” demiş bunun üzerine İngiliz askeri, paranın askerlik karşılığı aldığı maaşı olduğunu söylemiştir. Türk askeri, askerlik karşılığı maaş ödendiğine inanmakta zorlanmışır¹⁴⁴⁵. Bedevî birliklerine mensup olup Suriye’den firar eden bir Türk askerinin ifadelerine yer veren Daily Telegraph Gazetesi’nde bu kişinin beyanatı çerçevesinde Türk askerlerinin açlık çektiğini, halen yazlık kıyafetle durduklarını ve çok azının ayakkabısı olduğuna değiniliyordu¹⁴⁴⁶.

Mısır seferine katılacak Türk askerlerinin oldukça kötü ekipmanlara sahip ve çoğunun hasta olduğunu, “*ne bulurlarsa para ödemeksizin yedikleri*” şeklinde haberlere yayın çizgisi ekonomi olması gereken İngiliz The Economist’ta de rastlamak mümkündür¹⁴⁴⁷. Buna benzer bir diğer haberde Süveyş Kanalı’nda esir edilen Mümtaz ya da Eşref Bey’in Bedevî kuvvetlerinden bir askerin “*dilencilik*” yaparak hayatını geçirirken şimdi zoraki savaşmak zorunda bırakıldığından söz ediliyordu¹⁴⁴⁸. Hatta birinci seferden aylar sonra yapılan bir haberde bir çatışmada ölen Türk askerinin üzerinden çıkan Cemal Paşa tarafından yazılan bir emimameden söz ediliyor ve bu belgenin tarihi önemi kadar Türk birliklerinin psikolojik durumunu göstermesi açısından ibretlik olduğu vurgulanıyordu. Gazetenin haberine göre Cemal Paşa tarafından verilen emirde şunlar yazılıydı, “*1- Kanal saldırısında ölen askerlerin ailelerine para verilecektir bunun yanında yasal emekli maaşı verilecektir. 2- Yüksek cesaret gösteren subaylardan öldürülenlerin rütbeleri terfi ettirilecek ve bu rütbeden ailelerine ödeme yapılacaktır. 3- Ölen er, onbaşı ve resmi olmayan görevlilerin rütbeleri de yükseltilecek ve maaşları bu hesaptan ailelerine ödenecektir. 4- Mısır fethedildikten sonra öldürülen asker ya da subayların ailelerine devlet tarafından yaşadıkları yerde birer ev inşa edilecektir. 5- Bu komudaki [yani askerin cesaretliliği hakkındaki] iddialar bölük komutanı tarafından tasdik edilmelidir. 6- Bu emir tüm bu cephedeki askerlere dağıtılmalıdır. 7- Yukarıdakiler çalışmayacak yahut savaşamayacak kadar yaralanan askerler içinde geçerlidir. IV. Ordu Komutanı Ahmed Cemal*”¹⁴⁴⁹.

Yeni birliklerin Mısır’a varışı, siper kazmaları ve diğer faaliyetleri, resimli haberler ile geniş şekilde yer almaktadır¹⁴⁵⁰. Diğer bir büyük resimli haberde Kahire’de Türk esirler için yapılan “özel” hastaneye esirlerin gidişleri

¹⁴⁴⁵ “The Turks and the watch”, *The Manchester Guardian*, 17 Şubat 1915.

¹⁴⁴⁶ “Turks and Egypt, a starving army, disgusted Bedouins”, *Daily Telegraph*, 19 Ocak 1915.

¹⁴⁴⁷ “Egypt”, *The Economist*, 19 Aralık 1914.

¹⁴⁴⁸ “A Turkish beggar soldier”, *The Times*, 13 Mart 1915.

¹⁴⁴⁹ “The invasion of Egypt, orders found on a Turkish officer, confidence of the commander”, *The Times*, 16 Ekim 1915. İngilizlerin bulduklarını iddia ettikleri belgenin tarihi 30 Ocak 1915’tir ve yapılacak saldırının 1 Şubat 1915’de olacağını bu gizli emimamede yazıldığı haberde yer almaktadır.

¹⁴⁵⁰ “The 8th Manchesters in Egypt”, *The Manchester Guardian*, 16 Nisan 1915; “With the Manchester territorials in Egypt”, *The Manchester Guardian*, 9 Nisan 1915.

resmedilmektedir. Haberin resmindeki çıplak ayaklı Türk esirleri dikkat çekicidir. Hastane resmedilmezken beyaz kıyafetler içerisindeki çıplak ayaklı Türk esirlerinin resmedildiği bu haberin propaganda amaçlı olduğunu görmek mümkündür¹⁴⁵¹. 1915 ve 1916 yılı içerisinde çıkan haberlerde bir Türk saldırısından duyulan kaygının göze çarptığı ve dönem dönem Türklerden bir saldırı beklendiğine dair haberlerin çıktığı görülmektedir¹⁴⁵². Ayrıca Almanlarca Süveyş Kanalı'nın ele geçirildiği yönünde yayılan haberlerin "*hikâye*" olduğu yönünde haberler yapılmaktadır¹⁴⁵³. Zaten Türk ve Almanların her türlü hazırlık ve girişimlerine rağmen Doğuda İngilizlerin hem iletişim noktası hem de itibar noktası olan Süveyş'e yapılacak bir saldırıyı alt edecek her türlü tedbirleri aldıkları üzerinde duran haberler ile her an beklenen saldırının olumsuz psikolojik etkisini kırmaya çalışıyorlardı.

Aslında psikolojik harbin bir unsuru olmakla birlikte gelişmelerin seyri de İngiliz basının umduğu gibi gidiyordu. Birinci saldırıdan sonra girişilen geniş hazırlıklar birçok sebepten dolayı ikinci ancak büyük bir saldırının gerçekleşmesini geciktirmişti. Hatta neredeyse imkânsız hale getirmişti. Bölgeden birkaç gazeteye haberleri gönderen savaş muhabiri W.T. Massey bir haberinde de büyük bir saldırının nerdeyse imkânsız olduğu fakat Türk ve onların ortağı Almanların ani bir saldırıyı deneyebileceklerinden söz ediyor ancak bunun başarı oranının Türklerin hazırlıkları nispetinde güçlendirilen Kanal tahkimatı sayesinde imkânsız olduğunu yazıyordu. Ancak Kanal'a Temmuz ayında yürüyecek Osmanlı ordusunun karşılaşacağı şartlar için daha Mart ayında Massey şunları demekteydi; "*Sıcak mevsim yaklaşıyor, konuktan hoşlanmayan bu çöle büyük sayıda kuvvetlerle yürümek detaylı hazırlıkları bir an önce bitirmeden imkânsız.*"¹⁴⁵⁴. Öte yandan daha Mart ayında imkânsız olarak tanımladığı saldırı Temmuz ayı içerisinde gerçekleştirilecek ve başarı sağlanamayacaktı. Fakat bu haberdeki ön görülerde uzun uzun bu imkânsızlıkların anlatımında basının psikolojik açıdan yaptığı baskı göze çarpmaktadır. Bununla birlikte Kanal'a büyük bir saldırı olmayacağına İngiliz yetkililerin inandığına bir diğer kanıt da 1916 yılı içerisinde Mısır ve Kanal'a dair azalan haber yoğunluğudur. Gerçekten de 1916 yılının ortalarından itibaren haber yoğunluğu bariz şekilde azalmıştı. Öyle ki 1916 yılı Temmuzundaki saldırı bile The Times'de sekizinci sayfada küçük bir köşede haber olmuş-

¹⁴⁵¹ "A special hospital, for Turkish prisoners in Egypt", *The Manchester Guardian*, 27 Nisan 1915.

¹⁴⁵² "New Egyptian campaign", *The Times*, 24 Eylül 1915.

¹⁴⁵³ "To capture the Suez Canal, a German staff story", *The Times*, 2 Şubat 1916; Haberin ayrıntılarında bir Alman Amerikalı gazeteci olan Gustav Schweppendick'in Berlin'den sonra "New York American" da yaptığı haberde Almanların yakında Mısır'a büyük kuvvetlerle girebileceği, binlerce Bulgar ve Türk birliğinin Batı cephelerindeki tarzda eğitilerek Mısır'a saldırı için hazırlandığını yazıyordu.

¹⁴⁵⁴ W.T. Massey, "The Suez Canal barrier, trench-making in the desert, camel and motor car", *The Times*, 10 Mart 1916.

tu¹⁴⁵⁵. Ardından devam eden çatışmalarda geniş yer tutmamış ancak Mısır Genel Komutanının başarı elde edildiğine dair telgrafı "*Türklerin Endişesi*" başlığıyla yayınlanmıştı¹⁴⁵⁶. Zaten bundan sonra da Türklerin Mısır'a bir saldırı yapmaktan tamamiyle vâzgeçtiklerine dair haberlere rastlamak mümkün olacaktı. Zira Türklerin Kanal'ın 50 mil ilerisindeki kamplarında Anzaklar ile çatıştıkları ve püskürtüldüklerinden söz edilmekte ve Anzakların müthiş çabalarına vurgu yapılmaktaydı¹⁴⁵⁷. Mağdaba'daki çatışmaları son ümitsiz çabalar ve önemli İngiliz başarısı olarak yorumlayan Massey, Türklerin geri püskürtülüşünü anlatmaktaydı¹⁴⁵⁸. Yine 1916 yılı Aralığında aralarında Lawrence'ın da bulunduğu ve isimleri genelde kısaltılarak yazılan uzun bir listedeki isimlere Mısır Genel Komutanı Archibald Murray'ın gösterdikleri üstün çabalardan ötürü sunduğu teşekkür yer alıyordu¹⁴⁵⁹.

1917 yılı içerisindeyse İngiliz basınının Mısır'ın askerî açıdan savunulmasıyla ilgili bir kaygıyı bastırma derdinde olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum Türk basınındaki Mısır ile ilgili haberlerin azalmasıyla aynı sebepten kaynaklanmaktadır. Artık İngiltere için, Mısır'a yönelik olabilecek bir Türk tehlikesi görülmemektedir. Öyle ki Sina'daki Türk çekilişi tamamlandığından, dikkat çekici haberlere pek rastlanmamaktadır. Özellikle Filistin ve Arap Yarımadası'ndaki gelişmeler basının dikkatinin de bu yöne kaymasına neden olmuştur.

3.3- Mısır Basınının Tutumu ve Haberler

Osmanlı Devleti'ne karşı ayrılıkçı ve muhalif tutumunun geçmişte savaş yıllarından daha geriye giden Mısır basınının bu tutumunun oluşmasında, Abdülhamid döneminde merkezden uzaklaşan yahut uzaklaştırılan Arap gazetecilerin merkezi otoriteden uzak bu vilayette daha kolay yayın yapabilmeleri etkili olmuştur¹⁴⁶⁰. İngiliz işgalinden sonra Mısır basını üzerinde İngiliz işgal yönetiminin ciddi etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki İngilizler "*Londra'da alışılageldikleri basın özgürlüğünü*" Mısır'da uygulamak yerine Osmanlı karşıtı basın yayın faaliyetlerini desteklemişlerdi. Mısır'da etkili olan gazetelerin önemli bir kısmı Fransızca iken Fransızca gazetelerin sayısı Arapça olanları sayısını zaman zaman geçmiştir¹⁴⁶¹.

¹⁴⁵⁵ "Turkish advance in Egypt, aircraft attack on Suez", *The Times*, 24 Temmuz 1916.

¹⁴⁵⁶ "Worrying the Turks", *The Observer*, 13 Ağustos 1916.

¹⁴⁵⁷ "Turks abandon their entrenchments, end of the attack on Egypt", *The Manchester Guardian*, 14 Ağustos 1916.

¹⁴⁵⁸ W.T. Massey, "The victory of Magdhaba, irresistible British attack, night dash across the desert", *The Times*, 29 Aralık 1916.

¹⁴⁵⁹ "Turkish menace to Egypt, list of special mention", *The Times*, 2 Aralık 1916.

¹⁴⁶⁰ Bu durumun "Ortadoğu" genelinde ve merkezi otoriteyi temsilen gönderilen çeşitli devlet adamlarının hazırladıkları layihalar özelinde ve II. Abdülhamid Dönemini inceleyen bir çalışma için bkz: Hilmi Bayraktar, "Ortadoğu ile ilgili Ayrılıkçı Basın Faaliyetleri Hakkında Sultan II. Abdülhamit'e Sunulan Bazı Layihalar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2007, S. 18, ss. 151-160.

¹⁴⁶¹ Süleyman Kızıltoprak, "Sömürgeci Rekabet ve Basın: 'Bosphore Egyptian' Olayı", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, (Ed. Hayrunnisa Alan vd), s. 506-507.

Mısır basınının haberleri verirken etkileyen nokta destekledikleri fikre göre değişiklik göstermişti. Bu konuda Mısır'ın durumuyla ilgili ayrıntılı bir rapor hazırlayan Mısır İçişleri Danışmanı basının tutumu üzerine önemli bilgiler vermektedir. Daha savaşın başlarında İngilizlerin basın üzerinde ne kadar etkili bir kontrol mekanizmasına sahip oldukları göstermesi açısından da bu rapordaki "*basın*" başlığı altında verilen bilgiler önemlidir. Danışmanın belirttiği üzere savaş başladığından beri sıkı bir denetim ve koruma altında olan Mısır basını üzerinde 1 Kasım 1914'den itibaren sansür uygulaması başlatılmıştı. İngiliz yetkili sansür uygulamasının Mısır'da "*bazı boşboğazlıkların önüne geçememiş*" ise de gazetelerin genel bir seviyenin altına inmesine engel olduğunu takdir etmekteydi. Ayrıca bu sansürle tüm Almanca gazetelerin basılması yasaklanmış, yurtdışında Almanca Gazetelerin İsviçre'de dâhil olmak üzere girişi yasaklanmıştı. Bunun yanında İtalya, Yunanistan ve diğer yerlerden gelen gazeteler önce sansürlenmekte ve mahzurlu yayın olmayanların girişine izin verilmekteydi. İtalyan gazetesi "*Mattimo*"nun bu konuda dikkat çekici olduğunu bildiren danışman, bu gazetede ajite edici çok sayıda yayın olduğunu belirtmekteydi¹⁴⁶². Hatta Cemal Paşa'nın Mısır'a gönderdiği bir casusun verdiği bilgilerde de sansür olayının sertliğini görmek mümkündür. Buna nazaran İngilizler adına görev almak üzere Mısır Sultanının çağrısı ile toplanan 125 kişi İskenderiye'den Çanakkale'ye gönderileceklerini öğrenince liman dairesinde bir arbede yaşanmıştı. Bunların kırbaça gemiye sevk edildiği yönündeki haberi dikkatli bir şekilde veren bir Arap gazetesinin birkaç bin lira cezaya çarptırıldığı aynı zamanda imtiyaz sahibinin bir ay hapsedildiği öğrenilmişti¹⁴⁶³.

Mısır'da yayın yapan gazetelerinse İngiliz yetkililer tarafından sıkı bir şekilde takip ettikleri anlaşılmaktadır. İngiliz menfaatlerine uygun yayın yapan gazetelerinse propaganda amacıyla İngilizler tarafından geniş kitlelere ulaştırılmasına çaba sarfedilmişti. Kahire'de haftalık yayın yapan el-Kevkeb Gazetesi diğer Müslüman kolonilerde Türkler aleyhine propaganda amaçlı kullanılmaya çalışılmıştı. Arap taraftarı ve Türk karşıtı olarak tanımlanan gazetenin Cidde, Mekke, Hartum, Masua, Addis Ababa, Aden, Zanzibar, Basra, Tunus, Tangier ve Rabat hattına gönderildiği bildirilmekteydi. Ayrıca gazetenin edebiyat, politika ve tarihi yazılardan oluştuğu ve Arapça okuyan, iyi eğitilmiş sınıf tarafından tercih edildiği vurgulanıyordu. Yazının ekinde el-Kevkeb Gazetesi'nden nüshaları da gönderilmişti. El-Kevkeb Gazetesinin siyasi yazılarından üç makale İngiliz yöneticilerin oldukça dikkatini çekmişti. Bazı makalelerde Türk Hükümeti'nin ele alındığı ve farklı konularda eleştirildiği ve hatta dalga geçildiği (aşağılandığı) görülüyordu. Ele alınan makalelerden "*Arap Şehitleri*" başlığıyla neşredilen makalede Osmanlı Hükümeti tarafın-

¹⁴⁶² TNA, FO, 141/484/1, 219, 28 Aralık 1914.

¹⁴⁶³ ATASE, K: 532, D: 2079, F: 51, Cemal Paşa'dan Başkumandanlık Vekâleti'ne.

dan uygulanan “zulümleri” Assaid Abdülhamid Azzuhay isimli gazeteci yazmıştı. İttihat ve Terakki tarafından uygulanan “zulümler” diğer bir makalede de ayrıntılarıyla anlatılmaktaydı. “*Türklerin Tanrıları*” adını taşıyan ve bir serinin ilk makalesi olan bu yazıda da İttihatçıların Timur isimli bir hükümdarın adına kutlamalar yaptıkları ve ona büyük bir saygı gösterdiklerinden söz etmekte, oysaki tüm uygar ulusların bu kişinin yaptığı acımasızlıkları bilerek onu anmayı bıraktıklarından bahsedilmekteydi. Ayrıca makalede bu hükümdarın kanlı kariyeri hakkında da uzun bilgiler verilmekteydi. Bunun dışında gazetenin bir sütununda Almanya’nın biraz soluklanmak için barış girişimlerine girdiği gibi bilgiler verilmekte ve “*Feuilleton*” başlığı dışında, neredeyse haberin tamamında Türkiye ve Almanya’nın yöntemleri uzun uzun eleştirilmekteydi. Bu nedenle İngiliz yetkililer gazetenin Arapça konuşan ülkelerde propaganda amaçlı dağıtımının oldukça yararlı olabileceği düşünmekteydi¹⁴⁶⁴. Gazetenin üç adet farklı dönemlere ait nüshasının bu yazının ekinde gönderilmesi, el-Kevkeb Gazetesi’nin yayın çizgisini göstermektedir. Gazetede olduğu ilginç başlıkların ortak noktasının koyu bir İttihat Terakki düşmanlığı olduğu görülmektedir. Özellikle Cemal Paşa’nın Suriye’deki yönetiminin sık sık eleştirildiği makalelere rastlanmaktadır. Mesela 19 Aralık 1916 tarihli sayısında Suriye belediye başkanının evinde toplanan Arap aydınlarının uygulanan baskı hususunu görüştükleri belirtilmektedir¹⁴⁶⁵. Özellikle Arap isyanının ardından kullanılan ifadeler İngiliz propagandasının Arap coğrafyasındaki etkisini göstermesi açısından önemlidir. İngilizler aleyhine ifadelere rastladığımız bu üç sayıda özellikle Cemal Paşa’ya karşı duyulan öfke sık sık göze çarpmaktadır. “*el-Hükümet el-İttihâdiyye el-Cemaliyye*” (İttihat Terakki Cemal Hükümeti) ya da “*Ahmed Cemal Paşa el-Gaddar*” (Gaddar Ahmed Cemal Paşa) gibi ifadelerin kullanıldığı makalelerde Cemal Paşa’nın bir Arap ileri gelenini öldürtmesi iddialarına yer verilmekteydi¹⁴⁶⁶.

Mısır basınının önde gelen gazetelerinin ne yönde yayın yaptığı The Economist’in 5 Aralık 1914 günlü sayısına konu olmuştu. Öyle ki, “*Mısır ve Savaş*” başlığını taşıyan haberde Almanya’nın Hindistan ve Mısır’da uyguladığı sıkı propagandaya rağmen bu ülkelerde cihat çağrısına katılan kimse olmadığı üzerinde duruluyorken, İskenderiye’de çıkan Arapça harfli gazetelerin tutumu değerlendirilmisti. General Maxwell tarafından yayınlanan bildirgede Türklerle Mısırlılar arasındaki dinî bağa saygı gösterilmesi hususuna el-Müey-

¹⁴⁶⁴ TNA, CO, 323/760, 8602, 16 Şubat 1917, Gazete Kahire’deki “Press Bureau” (Basın Bürosu) tarafından tespit edilmiştir. Gazetenin içeriği ve örnekleri McMahon’un Balfour’a 20 Aralık 1916’da gönderdiği içeriğinden öğrenilmektedir.

¹⁴⁶⁵ Yazının başlığı “Suretül Elem fi kalb Şaab Suri” (Suriye Halkının Kalbindeki Fılem)’dir. el-Kevkeb, 23 Safer sene 1335. (19 Aralık 1916).

¹⁴⁶⁶ el-Kevkeb, 23 Safer sene 1335 (19 Aralık 1916).

yed'in takdir ettiği, aynı şekilde el-Ahali ve el-Ahram¹⁴⁶⁷ Gazetelerinin de bu çizgide oldukları belirtiliyordu. Buna karşın "milliyetçi" el-Saab Gazetesi'nin ise beklenen gün gelene kadar tüm Mısırlıların hislerini kalplerinde tutmaları tavsiyesinde bulunarak halkı mutedil olmaya çağırdığı anlaşılmaktaydı¹⁴⁶⁸.

Gerçekten de, savaşın başlarında liderlerin tutumlarında görülen belirsizlik basına da yansiyordu. Ancak 1914 sonlarında Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra Hizbul Umma'nın yayın organı olan el-Ceride açıkça Mısır'daki İngiliz hâkimiyetini destekleyen bir yayın çizgisindeydi. Mısır'da İngiliz protektorası ilan edildiğinde gazete bunu Mısır için "büyük bir devrim" olarak haber veriyor, bunu Mısır için yakın ve güzel bir geleceğin habercisi olarak yorumluyordu. Abbas Hilmi'nin tahttan indirilmesi ve Hüseyin Kamil'in sultan ilan edilmesi ile ilgili de paralel bir terminoloji kullanıyordu. Osmanlı ordusu Sina Çölü'nü aşarak Kanal'a ulaşmak üzere Şubat 1915'de yola çıktığında yine benzer şekilde el-Ceride Osmanlı ordusunun gayretini küçümseyen ve bunun imkânsızlığına vurgu yapan haberlerle satırlarını doldurmuştu¹⁴⁶⁹.

Mısır'daki önemli İngiliz yetkililerden biri olan Ronald Storrs savaşın başlarında Mısır'daki faaliyetlerinden söz ederken Arap basınına The Times'de yayınlanan bazı yayınlardan makalelerden koydurdıklarını bunların dışında da yine bazı makaleler servis ettiklerini yazmaktadır. Ayrıca akşamleyin çarşı pazara gönderdiği gizli ajanlarla bu "eserinin" halk arasında nasıl bir etki yarattığı hakkında bilgi topladığından bahsetmekteydi. Bu yazıların genellikle "Bağımsız Müslüman", "Nil Sakini" gibi isimlerle yazıldığını ve bu gibi faaliyetlerin Mısır'da yükselen duyguların köreltilmesinde etkili olduğundan söz etmektedir¹⁴⁷⁰. Storrs halk arasında yapılacak propaganda da ne denli dikkatli davranmaları gerektiğinin farkındaydı. Öyle ki Batı dünyasında makaleler, şekiller ve karikatürler halk efkârında negatif bir etki yaratırken bunun Doğuda farklı olabileceğini ve bu tip şeylerin nefret yerine (İngilizlerden) tiksinti uyandırabileceğini düşünüyordu. Bu nedenle oldukça ince seçimler yaptıklarını Fransız ressam Raemakers'ın oldukça başarılı karikatürlerinin el-Mukattam'ın resimli edisyonu olan el-Latif el-Musavvara'da yayınladıklarını yazmaktadır¹⁴⁷¹.

¹⁴⁶⁷ el-Ahram Gazetesi İslam dünyasının "The Times"i olarak tarif edilmiştir. 1875 yılında iki genç Lübnanlı kardeş Selim ve Bisharah Taqla tarafından kurulmuştur. İskenderiye'de kurulan gazete 1900'de Kahire'ye taşınmıştır. Helen A. Kitchen, "Al Ahram- The Times of the Arab World", *Middle East Journal*, 4 (1950), s. 155- 169.

¹⁴⁶⁸ "Egypt and the war", *The Economist*, 5 Aralık 1914, s. 993.

¹⁴⁶⁹ Gershoni, Jankowski, a.g.e., s. 26-27.

¹⁴⁷⁰ Storrs, a.g.e., s. 143-144.

¹⁴⁷¹ Storrs, a.g.e., s. 212.

Bunun dışında Mısır'da yayın yapan bazı gazetelerin daha dünya savaşı başlamadan evvel tam anlamıyla İngiliz taraftarı olduklarından, alınan Meclis-i Vükelâ kararı ile "*Memâlik-i Osmanîyye'ye*" girişi yasaklanmıştı¹⁴⁷². Zaten beyannamelerle birlikte el- Mukattam Gazetesi'nin İngilizler tarafından uçaklarla atıldığı savaş döneminde görülen bir vakaydı¹⁴⁷³. el-Mukattam yanında başka gazetelerden yasaklananlar vardı. Mesela Mısır'da yayınlanan el-Basir Gazetesi'nin ülkeye girişi daha resmen savaşa girişten evvel yasaklanmıştı¹⁴⁷⁴. Sadece Arapça değil Mısır'da yayın yapan Avrupa dillerinden gazetelerden de yasaklananlar da vardı. Mesela Fransızca "*La Journal Doger*" ithali yasaklanan gazetelerden biriydi¹⁴⁷⁵. Bunun dışında "*Bors Ertipsiye*" gazetesinin de ülkeye girişi yasaklanmıştı¹⁴⁷⁶. İngiliz güdümündeki el-Mukaddam, el-Ahram, el-Müeyyed, el-Ceride gazeteleri Cemal Paşa'nın selefi olan IV. Ordu kumandanı Zeki Paşa'nın İtilaf Devletleri donanmalarının Türk limanalarını bombalaması durumunda Osmanlı topraklarında yaşayan İtilaf Devletleri uyrukluların ve Hristiyanların katledileceğini duyurduğuna dair yayınlar yapması ne denli taraflı olduklarını göstermektedir¹⁴⁷⁷.

Yurtdışında Mısırlılar tarafından yayınlanan bazı gazetelerin de Osmanlı Devleti tarafından gözlemlendiği anlaşılmaktadır. Bunlardan bazılarının yayın politikasıninsa Türk veya İngiliz taraftarı olmamak şeklinde olduğu göze çarpyordu. Öyle ki Lozan'da yayınlanan "*Nil*" isimli gazetenin yayın çizgisi ne İngiltere'yi ne de Osmanlı'yı darıltarak Mısır'ın bağımsızlığını sağlamaktı. Gazetenin İsviçre'de basımı ve yayımlanmasına burada ikamet eden Hıdîv Abbas Hilmi Paşa tarafından yardım edildiği tespit edilmişti¹⁴⁷⁸. Bunun yanında yurtdışında Osmanlı hilafetini savunan ve Mısırlılar tarafından idare edilen bazı gazetelerin varlığı da bilinmekteydi. Abdülaziz Caviş'in "*Die Islamische Welt*" (İslam Dünyası) isimli gazetesi Berlin'de yayın yapıyordu ve İslam birliğine yönelik bir yayın çizgisindeydi¹⁴⁷⁹.

3.4- Amerikan Basınında Mısır

Amerikan basınında Mısır ile ilgili çıkan haberlerin kaynağı genellikle Londra ve Berlin'den alınan haberlerdi. Amerikan basınında en fazla haberin The New York Times Gazetesi'nde çıktığı görülmektedir. Bunun yanında in-

¹⁴⁷² BOA, MV, 174/24, 29 Kânûn-ı sâni 328 (11 Şubat 1913).

¹⁴⁷³ BOA, DH.EUM., 2/55, 17 Haziran 331 (30 Haziran 1915); Hicaz Vali ve Kumandanı Vehib'den Başkumandanlık Vekaletine telgraf.

¹⁴⁷⁴ BOA, MV, 193/53, 24 Za 1332 (14 Ekim 1914).

¹⁴⁷⁵ BOA, MV, 193/5, 03 Za 1332 (23 Eylül 1914).

¹⁴⁷⁶ BOA, MV, 194/17, 08 Z 1332 (28 Ekim 1914).

¹⁴⁷⁷ Dilan, a.g.e., C. I, belgenin Türkçe özeti LXXIV, Fransızca aslı s. 35-36.

¹⁴⁷⁸ ATASE, K: 1868, D: 174, F: 9/12, 16 Mart 1333 (16 Mart 1917), İsviçre Sefaret-i Seniyyesi'nden Başkumandanlık Vekâleti'ne telgraf.

¹⁴⁷⁹ Muhammed Ferid, a.g.e., s.395.

celediğimiz Los Angeles Times, The Washington Post, Chicago Daily Tribune, Wall Street Journal gazetelerinde de zaman zaman Mısır'daki gelişmelere yer verildiği görülmektedir. Amerikan matbuatında da haberin kaynağına göre içeriği değişebilmekteydi. Londra kaynaklı haberler İngiltere'nin üstünlüğünü anlatırken Berlin kaynaklı haberlerde daha çok Almanların başarılarından söz ediliyordu. Ancak bazı haberlerin kaynağı İstanbul'du. Gelişmelerin haber verilmesi dışında belli konular üzerine yazılan ve irdeleme yapılan yazılar da Amerikan basınında yer tutmaktaydı. Bu yazılarda yazar bazen adını yazarken bazı yazılarda adını vermiyor ve *"By a Veteran Diplomat"* (*"kademli bir diplomat"*) gibi takma bir isimle yazıyordu¹⁴⁸⁰.

1914 yılında Mısır hakkındaki önemli gelişmeler ile ilgili Amerikan basınında çıkan haberlere bakıldığında özellikle yayın hayatına 1851'de başlayan Amerikan basım hayatının önemli gazetelerden dikkat çekmektedir. The New York Times Mısır'daki İngiliz protektorasının ilan edilmesini haber verirken Mısır'ın hükümrانlık haklarının zaten 1882'den beri İngiltere'nin elinde olduğundan söz ediliyordu¹⁴⁸¹. Ayrıca Frankfurter Zeitung Gazetesi referans gösterilerek yapılan bir haberde Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa ile yapılan bir görüşmeden alıntılar yapılıyor ve Mısır'da her sınıftan insanın Osmanlı ordusunun zaferini umduğundan söz ediliyordu¹⁴⁸².

Ayrıca çeşitli sömürgelerden gönderilen asker sayıları ve bunların gönderilmeleriyle ilgili haberlerin de İngiliz basınından farklı olarak daha yalın olarak verildiği görülmektedir. Öyle ki İngiliz basınında bu birliklerin gönderilmeleri genel itibarıyla bir güç göstergesi ve İngiliz kamuoyunu rahatlatma noktası olarak kullanılmasına rağmen Amerikan basını genelde doğrudan sömürgelerden aldığı haberlere ve duyumlara yer vermekteydi¹⁴⁸³. Ancak bazı haberlerde de bu birliklerin Mısır'a gelişleriyle ilgili Londra merkezli haberler verilmiştir¹⁴⁸⁴. Berlin'den verilen haberlerin yanında aynı haber içerisinde İstanbul'dan alınan duyumlar da bu müstemleke askerlerinin gönderilmesiyle ilgili basılıyordu. Buna göre 34.000 Kanadalı'nın Mısır'a gönderildiği Berlin'den öğrenilmişti. Yine İstanbul merkezli haberlere göre de Portekizlilerin gönderilmesi için İngilizlerin girişimleri vardı ve Tunus'taki Müslüman askerlerin gemileriyle Avrupa cephelerine taşındığı öğrenilmişti¹⁴⁸⁵.

¹⁴⁸⁰ "New ruler of Egypt is a dancing sultan", *The New York Times*, 27 Aralık 1914.

¹⁴⁸¹ "Egypt a pseudo-monarchy", *The New York Times*, 18 Aralık 1914.

¹⁴⁸² "Khedive is certain of victory in Egypt", *The New York Times*, 21 Kasım 1914.

¹⁴⁸³ "Canada will send 50.000 more men", *The New York Times*, 22 Kasım 1914, Haberin kaynağı Ottawa'dır. Aynı haber diğer Amerikan gazetelerinde de yer almıştır, "Canada to send 91.000", *The Washington Post*, 22 Aralık 1914.

¹⁴⁸⁴ "Overseas forces in Egypt", *The New York Times*, 4 Aralık 1914, Hatta çölde konuşlandırılmaları ile ilgili de The Washington Post "Büyük ordu çölde" başlığını kullanmıştır. "Great army in desert", *The Washington Post*, 22 Aralık 1914.

¹⁴⁸⁵ "34.000 Canadians sent to Egypt", *The New York Times*, 5 Aralık 1914, "34.000 Canadians in Egypt", *The Washington Post*, 5 Aralık 1914.

Mısır'da Türk ve Alman ajanların faal oldukları ve halkı İngiliz yönetimine karşı kıskırtmak için çaba sarf ettikleri konusunda Amerikan basınında zaman zaman haberler çıkmıştır¹⁴⁸⁶. Yine bu gazetelerde bazen gerçeği zaman ve rakam olarak yansıtmayan haberler Amerikan basınında yer alabiliyordu. Mesela daha Kasım 1914'de Mısır'da 15.000 Türk askeri olduğu yönündeki haberin kaynağı Berlin olmasının da etkisiyle gerçeklikten uzaktı. Ancak burada 15.000 Türk askeri ifadesinden Mısır seferi için toplanma bölgesindeki asker sayısının kastedilmiş olması olasıdır¹⁴⁸⁷. Bu abartılı rakamlara bir diğer örnekte savaş haberlerini "*From two sides*" (*İki taraftan*) başlığı altında veren iki tarafın haber kaynaklarını referans göstererek veren Los Angeles Times'in haberinde göze çarpmaktadır. Berlin kaynaklı habere göre 250.000 Türk askeri Mısır yönünde ilerlemekteydi¹⁴⁸⁸.

Bazen de İngilizler ciddi anlamda demoralize edilebilecek türden haberler Amerikan basınında yer alıyordu. Eski bir askeri ataşe tarafından yazılan ve Kanal'a yapılacak Türk-Alman saldırısının vahametini anlatan yazı da bunlardan biridir¹⁴⁸⁹. Bunun dışında Mısır'ın otonomi istekleri ve Halifelik'in etkisi gibi meselelerin de burada İngiltere'nin huzurunu kaçırarak kadar tehlikeli bir halde olduğu, Mısır'ın uzak ve yakın geçmişindeki hadiseler örnek gösterilerek uzun uzun anlatılarak Mısır'daki tehlikenin bu yönüne dikkat çekilmişti¹⁴⁹⁰. Ancak Wall Street Journal gibi bazı basın organlarında sadece Londra kaynaklı ve kısa haberlerin yer verildiği de görülmektedir¹⁴⁹¹.

1915 yılı içerisinde Mısır ile ilgili gelişmelerle ilgili Amerikan basınında birçok yazının çıktığı görülmektedir. Bu yazıların da genel itibarıyla haber kaynağına göre şekillendiği anlaşılmaktadır. Amerikan gazetelerinin muhabirlerinin kendi gazetelerine verdikleri haberlerde de Mısır konusunu işledikleri görülmektedir. Bu bağlamda Amerikalı bir gazetecinin el-Ezher Üniversitesi'ne yaptığı ziyareti aktardığı makaleler dikkat çekicidir. el-Ezher'i Müslüman dünyasının Oxford'u olarak tanımlayan yazar buradaki gözlemlerini aktarmaktadır¹⁴⁹². Gerçeklikle ilişkisi olmayan isyan haberlerine yer verildiği-

¹⁴⁸⁶ "Sow sedition in Egypt", *The New York Times*, 22 Kasım 1914.

¹⁴⁸⁷ "300.000 Turks march on Russia; 15.000 reported already in Egypt", *The Washington Post*, 4 Kasım 1914. Haberin devamında Roma'da basılan bir gazeteden alıntı yapılarak Mısır'daki halkın İngilizler aleyhine olduğu ayrıca Hint askerinin Türklere sempati duyduğuna değinilmektedir. Bunlardan hareketle haberin tamamen Alman-Rus Propaganda hedefinin bir parçası olduğu görülmektedir.

¹⁴⁸⁸ "Turks advance against Egypt", *The Los Angeles Times*, 7 Kasım 1914.

¹⁴⁸⁹ "Great Britain's weakest point is Suez Canal", *Chicago Daily Tribune*, 8 Kasım 1914.

¹⁴⁹⁰ Thomas E. Green, "England's danger point Egypt, the treacherous", *Chicago Daily Tribune*, 15 Kasım 1914.

¹⁴⁹¹ Diğer gazetelerin oldukça geniş yer ayırdığı bazı haberler oldukça kısa genelde 3-5 satır haberler olarak yer almıştır. "Troops land in Egypt", *Wall Street Journal*, 4 Aralık 1914, "The new ruler of Egypt", *Wall Street Journal*, 21 Aralık 1914.

¹⁴⁹² Clayton Sedgwick Cooper, "A visit to the Mohammedan Oxford", *The New York Times*, 7 Şubat 1915.

ne de rastlanmaktadır¹⁴⁹³. Ayrıca Birinci Kanal Harekâtı'nın hemen ardından Şubat ayı içerisindeki birinci saldırının ardından da sıklıkla ikinci saldırının oldukça yakın olduğuna dair duyumlar haber olarak verilmiştir¹⁴⁹⁴. İngiliz kaynaklı haberlerinse bu ülkenin yaymak istediği söylentileri yansıttığı görülmektedir. Bu bağlamda savaş alanında Türk ve Almanlardan kalan cephaneler içerisinde domdom kurşunu bulunduğu ve bunun savaş hukukuna aykırı olduğu yönünde haberlerin Londra kaynaklı olarak Amerikan basınında yer aldığı görülmektedir¹⁴⁹⁵. Bunların yanında daha önce rastlanan çok büyük sayıda Alman kuvvetinin Mısır'a doğru yola çıktığı haberleri, 1915 yılı içerisinde de çıkmıştı. Paris'ten alınan haberlere göre Von Mockensen isimli komutan hazırlıkları tamamlaması için görevlendirilmişti¹⁴⁹⁶. Yarım milyon kişinin bu sefer için hazırlandığı ve cephanelerin Türk başkentine ulaştığı bildirilmektiydi¹⁴⁹⁷. Hatta yapılacak saldırının güzergâhlarını gösteren haritalı planların Amerikan gazetelerinde yayınlandığına da rastlanmaktaydı¹⁴⁹⁸.

1915 yılı sonlarında çoğalan Mısır'a bir Alman-Türk seferiyle ilgili haberler 1916 yılının başlarında da devam etti. Yine 300.000 Türk'ün Mısır'a doğru hareket halinde olduğuna dair haberler, bu dönemde de görülmüştü¹⁴⁹⁹. Almanların Kanal'a yapılacak saldırı için asker göndermeyecekleri ancak cephane ve silah yardımı yapacakları bildirilirken Müslümanların ekipmanı da sağlanacak bir milyon kişiye sahip oldukları ve bu kuvvetin Alman subaylar tarafından yönetileceği Berlin kaynaklı olarak Amerikan Gazetelerinin sütunlarını dolduruyordu¹⁵⁰⁰. Gerçekten de Amerikan basını Süveyş Kanalı'nın Almanlar tarafından ciddi anlamda tehdit edileceğini anlatan yazılara geniş yer ayırıyor ve sıklıkla yer veriyordu. Öyle ki eski bir ataşe tarafından yazılan makedale Kanal ve Mısır'ın öneminden söz ediliyor, Kanal'ın savunması için neler yapılabileceği üzerinde duruluyor ve İngilizlerin Kanal'ı savunur-

¹⁴⁹³ "All Egypt in revolt", *The Washington Post*, 19 Mart 1915, "Deny revolt in Sudan", *The Washington Post*, 20 Mart 1915.

¹⁴⁹⁴ "Egypt expects a second attack", *The New York Times*, 4 Mart 1915.

¹⁴⁹⁵ "Found German dummdums", *The New York Times*, 8 Mart 1915.

¹⁴⁹⁶ "Says 400.000 Germans are on way to Egypt", *The New York Times*, 9 Ekim 1915. Ancak haberin kaynağı resmî değildir. Genç Amerikalı bir bayan olan Lorette Weir, Berlin'de birkaç yıl müzik eğitimi aldıktan sonra buradan ayrılarak Londra'ya gelmişti. Buradan bildirdiği habere göre 10 gün önce 400.000 Alman askerinin Mısır'a doğru ilerlemekte olduğunu ve Almanya'da her türlü ihtiyaç maddesinde müthiş bir darlık yaşandığını bildirmişti. Diğer bazı haberler ilerleyen aylar içerisinde göze çarpmaktadır, "Preparing for rush on Egypt", *Chicago Daily Tribune*, 29 Aralık 1915.

¹⁴⁹⁷ "Pyramids his goal", *Los Angeles Times*, 29 Aralık 1915, Haberin kaynağı Paris'ti. Haberin ayrıntılarında 500 bin ila 800 bin kişilik Alman kuvvetinin yedlerinde "dört hatlı" tren yolu inşa edebilecek demiryolu malzemesiyle birlikte hareket ettikleri ve bu devasa seferden Berlin'in amacının İngiliz Krallığı devirmek olduğu gibi büyük mübalağalar yapıyordu. Ancak bu haberlerde kastedilen kuvvetlerin İkinci Kanal Harekâtı'na katılacak olan Alman ve Avusturya-Macaristan birliklerinden oluşan "Paşa Kuvvetleri" olduğu düşünülmektedir.

¹⁴⁹⁸ "The Suez invasion", *Chicago Daily Tribune*, 26 Aralık 1915.

¹⁴⁹⁹ "300.000 Turks for Egypt", *The New York Times*, 18 Ocak 1916.

¹⁵⁰⁰ "Turk Army officered by Germans to invade Egypt", *Chicago Daily Tribune*, 8 Ocak 1916.

ken yaptığı şekliyle çölü savunma elemanı olarak görmenin yanlışlığından söz ediliyordu. Buna göre çölü geçebilecek çok sayıda Türk askeri Kanal için büyük bir tehlike oluşturabilirdi¹⁵⁰¹. 1916 Martında Enver Paşa'nın Kudüs'e ulaşması ile başlayan bölge ziyaretiyse Kanal'a yapılacak saldırının başlamak üzere olduğu intibahını uyandırmıştır¹⁵⁰². Kanal'a yapılabilecek bir saldırının sık sık Amerikan basınında yer aldığı günlerde Hüseyin Kamil ile yapılan bir söyleşinin buradaki Amerikan muhabir tarafından iletildiği görülmektedir. Mısır'da İngiliz yönetiminin varlığını ne kadar önemseydiğini ve Mısır'ın koruyucusu olarak gördüğü İngilizlere karşı Mısır'da herhangi bir karşıt hareket olmadığını anlatan Hüseyin Kamil'in bu söyleşisinin Amerikan muhabirine İngilizler tarafından servis edildiği açıktır¹⁵⁰³.

Bazı ilginç saldırı şekillerini de Amerikan basınına İngilizlerin verdikleri bilgilerden öğreniyoruz. Mısır'ın batısındaki cephane ve petrol yüklü bir devenin Kanal'a sürülerek suikast tertiplendiği ancak buraya ulaşmadan devenin Türkler tarafından (yanlışlıkla) havaya uçurulduğu için saldırı hedefine ulaşamadığı belirtiliyordu¹⁵⁰⁴.

1916 yılının ikinci yarısında Amerikan basınında çıkan haberlerinin konusu daha çok meydana gelen çatışmalar olmuştur. Bu çatışmaların ardından Mısır'ın doğusunda Türklerin boşalttığı alanların İngilizler tarafından ele geçirilişi ve güçlendirilmesine dair haberlere de sıkça rastlanmaktadır¹⁵⁰⁵. Ayrıca Türk askerlerinin yaz ortasında böylesine zahmetli bir görev için yaptığı çalışmalar, Cornell Üniversitesi'nden C.W Whitehair tarafından verilen bilgilere göre, gerçekten övgüye değer bir inancın göstergesiydi. Ayrıca habere göre Mısır'daki İngiliz subaylar bu Türk askerlerini savaş azminden dolayı takdir etmişlerdi¹⁵⁰⁶.

Mısır'daki İngiliz varlığına dair bir makale de Mısır'daki Tarım Bankası Eski Genel Müdürü sıfatıyla G. Scott Dagleish tarafından yazılmıştı. Yazıda Mısır'da farklı ırklardan birliklerin savaş boyunca devam eden varlığının tüm Doğuda İngiliz varlığını sarstığı gibi Mısır'da da sarsacağı ancak Mısır kuvvetlerinin İngilizler tarafından savaşta asla kullanılmamış olmasının takdir edilmesi gerektiğini vurguluyordu. Yazının devamındaysa Türkler tarafından fethinden bu döneme kadar geçen dönemdeki gelişmelerden söz ediliyordu¹⁵⁰⁷.

¹⁵⁰¹ Ex-Attache, "War focus now upon Egypt: Canal in peril", *Chicago Daily Tribune*, 2 Ocak 1916.

¹⁵⁰² "Ready for Suez drive, Enver Pasha visits Jerusalem to open Egypt campaign", *The Washington Post*, 5 Mart 1916.

¹⁵⁰³ "Sultan Hussein of Egypt wants no Turkish rule", *The Washington Post*, 28 Şubat 1916.

¹⁵⁰⁴ "Bom-laden camels blown up by Turks", *The New York Times*, 27 Nisan 1916.

¹⁵⁰⁵ "British in Egypt are ready for the Turks", *Los Angeles Times*, 8 Ekim 1916.

¹⁵⁰⁶ "Turks reached Suez", *The Washington Post*, 3 Ekim 1916.

¹⁵⁰⁷ G. Scott Dagleish, "England and Egypt", *Los Angeles Times*, 18 Kasım 1916.

Mısır ile ilgili haberlerin 1917 yılı içerisinde oldukça azaldığı görülmektedir. Bu durum Türk ve İngiliz basınındaki genel çizgiyle uyumluydu. Yani Mısır'a yönelik Türk tehdidinin azalması ve savaş alanı olmaktan çıkması nedeniyle Mısır ve Kanal bölgesi haber değeri olmaktan çıkmıştı. Öyle ki Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmesi ve Arap Yarımadası'ndaki meseleler çok daha fazla gündemde olduğundan basında da bu meseleler daha fazla yer tutmaya başlamıştı. Yine de mahalli çatışmalara dair haberlere yer verildiği görülmektedir¹⁵⁰⁸. Bir diğer makaledeyse Mısır'ın güvenliği için Türklerin Suriye'den çıkarılması gerektiği üzerinde duruluyordu. Yazının devamındaki ifadeler oldukça ilginçti, *"Altı asırdan sonra diğer bir haclı seferi -sekizinci- Kudüs üzerine ilerliyor. Sir Archibald Murray'ın ordusunda kendisinden önceki yedisinden farklı olarak çok sayıda Müslüman -Mısırlı ve Arap- Kutsal Şehir [Kudüs] Hristiyanlığa dönüştürülmesinden ziyade Osmanlı Türklerinin hakkından gelmekle ilgililer"*¹⁵⁰⁹.

Amerikan basınında Mısır ile ilgili Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren haberlerin sayısı 1918 yılında iyice azalmıştı. Bunun sebebi daha önce belirtildiği üzere Mısır'a yönelik bir tehlikenin görülmemesiydi.

Genel itibariyle savaş yıllarında Amerikan basınının yayın çizgisi İtilaf Devletleri destekçisiyken İngilizlerin tedirgin edebilecek türden Berlin kaynaklı haberler Amerika'nın tarafsızlığını koruduğu dönemde sıklıkla gazete-lerde görülmüştür.

¹⁵⁰⁸ "Gun fighting in Egypt", *The New York Times*, 7 Temmuz 1917.

¹⁵⁰⁹ "Objects of advance into Holy Land", *The New York Times*, 15 Nisan 1917.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişi dünyadaki askerî ve siyasî gelişmelerin zorlamasıyla gerçekleşmişti. Öyle ki Osmanlı yöneticileri Almanya ile imzalanan ittifak antlaşmasıyla (2 Ağustos 1914) vaat edilen yardımlar gelip, seferberlik hazırlıkları tamamlanana kadar savaşın dışında kalmayı istemişlerse de Almanya'nın baskısıyla ani bir savaş kararı alınmıştı.

Siyasî açıdan son yıllarını büyük toprak kayıplarıyla geçiren Osmanlı Devleti'nin azalan askerî ve siyasî gücü devletin en kıymetli bölgelerinden biri olan Mısır'ın vaziyetini de değiştirmişti. Mısır'da XVIII. yüzyıldan itibaren İngiltere ve Fransa güçlü tahakküm kurmuş, Osmanlı Devleti'nin bu coğrafyadaki etkisini karşılıklı anlaşmalar ve dayatmalarla azaltmışlardı. İngiltere, Mısır'ı işgal ederek Fransa'nın bir adım önüne geçmişse de, dinî bağlar ve siyasî konjonktür İngiltere için Mısır'ın Osmanlı'dan tamamen koparılmasına izin vermemişti. Bu bağlamda İngiltere böylesi bir değişikliği savaşın başlamasına kadar ertelemişti. Ancak Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında savaşa girmesi İngiltere'nin Mısır'ı Osmanlı yönetiminden açık biçimde koparması için beklenen gerekçeyi hazırladı. Bu sistem değişikliğinin alt yapısı daha İstanbul'un savaşa girme hususunda kararının netleşmediği 1914 yazında, Kahire'deki İngiliz yetkililerle İngiliz Dışişleri Bakanlığı arasındaki istişarelerle hazırlanmaya başladı. Bu hazırlıklar neticesinde Mısır'ın resmen Osmanlı idaresinden kopuşunu bildiren bir "*İngiliz protektorası*" metni hazırlanıp, ilan edildi ve Mısır Hıdivinin görevine son verildi. Bu ilhak tüm dünyaya duyuruldu, tarafsız ve İngiltere'nin müttefiki ülkelerden de kabul gördü.

İngiltere'yi daha 1914 yazında Mısır'ın statüsü konusunda çalışmalar yapmaya iten, Osmanlı Devleti'nin savaşa Almanya yanında gireceğini gösteren askerî ve siyasî gelişmelereydi. Bunlardan askerî hazırlıklar İngiliz donanması ve İngiliz temsilcilikleri tarafından zaten gözlemlenmekteydi. Diğer taraftan, Osmanlı yönetimi siyasî açıdan da sert ve ani değişikliklere imza atıyordu. Öyle ki, ikili anlaşmalarla tanınan ve yabancıları Osmanlı ülkesinde ayrıcalıklı kılan kapitülasyonlar tek taraflı bir kararla kaldırılmıştı. Bu kararın Mısır'ın tanıdığı kapitülasyonları da içine alıp almayacağı belirsizdi. Söz konusu adımlar, Mısır'ın statüsü konusunda İngiliz yetkililerin, yaptıkları çalışmalara hız vermelerine neden oluyordu. Bu bağlamda bir taraftan Mısır'ın savunması için siyasî tedbirler alınırken, İngiliz sömürgesi olan başta Hindistan olmak üzere diğer birçok ülkeden çok sayıda asker Mısır'a getiriliyordu. Mısır'da giderek artan İngiliz kuvveti karşısında Mısır'ın doğusuna yönelik Türk askerî hazırlıkları Türk-İngiliz diplomatik ilişkilerinde karşılıklı olarak sık sık gündeme getiriliyordu. Yani İngiliz yetkililer Mısır sınırını tehdit edebilecek tarzda devam eden Türk askerî ve sivil hazırlıklarının sebebini sorgularken, Türk yetkililer de Mısır'da sayıları gittikçe çoğalan müstemleke askerlerinin varlık sebebini öğrenmek istiyordu.

Sadece askerî hazırlıklar değil, Mısır'ın doğu sınırını para ve diğer vaatlerle kendi safına çektiği Bedevî kuvvetleriyle taciz eden Osmanlı gayrinizamî kuvvetleri, İngilizlere Mısır'da her zaman tehdit altında olduklarını düşündürmek istiyordu. Bu durum özellikle savaş arifesinde İngilizlerin Süveyş Kanalı'nın güvenliğini temin edebilmek için çok sayıda askeri burada tutmalarına ve Kanal'ın güvenliğini temin edecek ekipman ve deniz gücünü Mısır'da bulundurmalarına neden olmuştu. Cemal Paşa'nın IV. Ordu Kumandanlığına tayin edilmesi, savaşa giren Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerine büyük bir saldırı gerçekleştireceğine olan inancı arttırdı. Ancak tıpkı savaşa giriş hadisesinde olduğu gibi birinci Kanal saldırısında da hazırlıklar tam manasıyla gerçekleştirilmeden harekete geçildiğinden, sömürgelerinden getirdiği çok sayıda askeri kuvvet ve Akdeniz'deki güçlü donanmasıyla Süveyş Kanalı'nın güvenliği için hazırlık yapan İngiltere karşısında açık bir mağlubiyet alındı. Her ne kadar girişilen bu hareketi Cemal Paşa "*keşif taarruzu*" olarak tanımlamışsa da İngilizler, Türk kuvvetlerinin saldırısının uzun süredir hazırlandıkları, Cemal Paşa'nın yönetimindeki Kanal saldırısı olduğunu biliyordu. Bu harekât başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen eksikliklerin giderilerek ikinci bir saldırının hazırlıklarına derhal başlandı. Özellikle Alman yetkililerin böyle bir saldırı için önyak olmaları ve hazırlıklar aşamasında çok sayıda Alman mühendis ve teknisyenin çalışması, Alman Hükûmeti'nin Mısır'da İngiltere'nin sürekli bir saldırı ihtimali olduğu düşündürmek istemesindendi. Ancak yapılan hazırlıkların oldukça teferruatlı olması özellikle 1916 yazına kadar geçen dönemde birinci seferde eksikliği görülen ağır topların temin edilmesi ikinci saldırının sırf bu amaca yönelik olmadığını düşündürmektedir. Fakat 1915 Kasımından sonra İngilizlerin Süveyş Kanalı'nın doğusuna geçmeleri, Arap Yarımadası'nda başlayan Arap isyanı ve devletin içinde bulunduğu diğer yetersizlikler planlanan ikinci saldırıyı birincisinden çok daha küçük kuvvetle gerçekleştirilen bir taciz saldırısı şekline dönüştürmüştü. Oldukça teferruatlı istihbarat ve propaganda çalışmaları yapılmış olması, gerek Arap Yarımadası'nda gerekse Mısır'da Türk ve Alman ajanlar vasıtasıyla İngilizler aleyhine bir kıyam tertiplenmeye çalışılmasına rağmen beklenen başkaldırı her iki harekâttan sonra da görülmemiştir. Mısır halkının Halifenin ilan ettiği cihada İngilizlerin çekindiği şekilde bir reaksiyon göstermemesi, yani İngiliz yönetimiyle uyumlu ilişkilerin yönetim ve halk nazarında devam etmesi, büyük umutlar beslenen Panislamî propagandanın işlemediğini göstermişti. Bu durum İngiltere'nin daha savaşın başlarında aldığı ve savaşın devamı müddetince sürdürdüğü sert güvenlik tedbirleri, Mısır halkının ekonomik sorunlarının bir isyana dönüşmesini engelleyen önlemleri (pamuk fiyatlarının ayarlanması gibi) ve karşı propaganda sayesinde temin edildi. İslamî bağın ve Halifenin kutsal kişiliğinin kullanılarak Mısır halkının İngiltere karşısında tavır alması umulmuşsa da, halka verilen ekonomik güvenceler ve uygulanan sert tedbirler yanında güçlü İngiliz propagandası karşısında Türk ve Alman propagandası

başarısız kalmıştı. Mısır'da beklenen isyan, Panislamik düşüncelerle değil, savaşın sonunda hâlâ bağımsızlıktan yana hiçbir öngöründe bulunulmaması nedeniyle baş gösterecekti.

Osmanlı Devleti'nin Sina Yarımadası'ndan yönelttiği askerî tehditler, yani Süveyş Kanalı'nın askerî bir operasyonla geçilmesi planı yanında Mısır'daki İngiliz yönetimini tehdit edecek her türlü ittifak denenmiştir. Bu bağlamda Enver Paşa, Mısır'ın batısında öncmlü bir lider olan Şeyh Sunusi ve İngiliz Mısır'ın güneyinde bağımsız bir Emir olan Ali Dinar ile ittifak kurmayı denemiştir. Halife tarafından ilan edilen cihat, bu ittifakları kurmak için dinî bir dayanak olarak kullanılmasına rağmen her iki liderin Osmanlı Devleti ile ittifak kurarak İngilizlere karşı tavır almalarında bazı dünyevî gerekçeleri vardı. Özellikle Şeyh Sunusi'nin hâkimiyet alanının İtalyanlar tarafından daraltılması, Emir Ali Dinar'ın ise Darfur'daki emirliğinin İngilizlere bağlı olması ve Fransızlar tarafından topraklarının daraltılmasından kaynaklanan şikâyetleri vardı. Her iki lider de savaş ortamının oluşturduğu şartlar, sağlanan malî destek ve bunun yanında dinî hislerin etkisiyle Osmanlı Devleti ile ittifak kurdular. Ancak bu iki yerel kuvvetin desteği Mısır'daki İngiliz varlığını sarsmaya yetmediği gibi Osmanlı Devleti ile kurdukları ittifak hedeflerine ulaşmalarına da yardımcı olmadı.

İngilizler, Mısır'ı korumak için her türlü askerî tedbiri alırken Mısır'ın iç işlerinin idaresini de ele aldılar ve savaş arifesinde başlattıkları otoriter yönetimi savaşın sonuna kadar sorunsuz şekilde sürdürdüler. Protektoranın ilanından sonra İngilizler tarafından sultan olarak seçilen Hüseyin Kamil Paşa ve selefi Sultan Fuad başta olmak üzere Mısır yerel yöneticileri savaşın devamı müddetince İngilizlerle uyumlu çalıştı. Mısır'ın dış siyasetine rahatlıkla yön verebilen İngilizler, iç işlerinde de etkin rol oynadılar. Hatta Sultan Hüseyin Kamil'in hastalığı döneminde başlattıkları yeni sultan arayışlarını, Sultan Fuad'ın seçimiyle tamamlayacak kadar etkin oldular. Bu dönemde Türklere sempati duyduğundan şüphelenilen hıdiviyyet prenslerinin sultanlık için adları üzerinde dahi durulmamış hatta Ömer Tosun Paşa gibi Türklere muhabbeti bilinenler kesin olarak engellenmişti. Mısır'daki taht değişikliği gibi gelişmelerde Osmanlı Devleti herhangi bir etkinlik gösterememiş ve İngiliz varlığını zedeleyecek bir adım atamamıştı.

Daha Osmanlı Devleti savaşa girmeden evvel İstanbul'da bulunan ve savaşın başlamasıyla bir anlamda Mısır'a girişi yasaklanan Hıdiv Abbas Hilmi Paşa, savaşın devamı müddetince Türk-İngiliz-Alman Hükümetleri nezdinde önemli bir gündem unsuru olmuştu. İngilizler savaş öncesindeki bazı tutumlarından dolayı kendisini gözden çıkardıkları için, savaş ortamının getirdiği şartlardan faydalanarak Mısır'da yönetim şeklini değiştirirken, Hıdiv'i de ıskat etmişti. Buna karşılık Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın İstanbul'daki yönetim

birimleri ile de ilişkileri karmaşıktı. Kendisinin savaş öncesinde İngilizlerle bazı konularda ortak hareket etmesi onun İttihad Terakki hükûmeti tarafından güvenilir kabul edilmesine neden oluyordu. Buna ilaveten kendisi de bir Mısırlı olan ve ismi hıdîviyyet için anılırken bu koltuğa Abbas Hilmi Paşa'nın getirilmesiyle ona karşı husumet derecesinde kızgın olan Sadrazam Said Halim Paşa, Abbas Hilmi Paşa'nın İstanbul'daki varlığından rahatsızdı. Kendisinin varlığından memnun olmayan bir diğer isimse IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ydı. Cemal Paşa'nın Abbas Hilmi Paşa'yı İstanbul'da istememesinde Hıdîvin adının Kanal saldırısı kumandanlığı ve Suriye valiliğiyle anılması etkili olmuş olmalıdır. İngiltere ve Osmanlı tarafından güvenilir görülen Hıdîv bu nedenle Avrupa'ya gitmeyi tercih etti. Avrupa'da bulunduğu 1914-1917 yılları arasında da net bir duruş sergilemedi ve durum-şartların vaziyetine göre zaman zaman İngilizlerle zaman zaman da Türk/Alman görevlilerle bağlantı kurdu. Mısır'daki hıdîviyyet haklarından tam ve kesin olarak feragat etmedi ve oğlu Abdülmünim'in sultanlık hakları ile Mısır'daki mal varlığını korumak için çaba gösterdi. Ancak bu çabalar sonuçsuz kaldı ve İngilizler kendisiyle bağlarını zayıflatınca Türklerle ittifak kurarak 1917 yılında İstanbul'a geldi. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, Abbas Hilmi Paşa İstanbul'da bulunduğu dönemde, kendisi ve maiyeti Osmanlı yetkilileri tarafından sürekli izlendi.

Öte yandan savaşın devam ettiği dönemde hıdîviyyet ailesine mensup Avrupa'da yaşayan prensler, İngiliz, Türk-Alman ve Mısırlı yetkililer tarafından sıkı takip altındaydılar. Bu prenslerden Aziz Hasan gibi İttihat Terakki ile geçmişte yakın ilişkileri olanlar, İngiliz yetkililerle görüşmelerinde Türk askeri operasyonlarına dair önemli bilgileri aktardılar. Bu bilgileri düzenlenmiş resmî yemeklerde İngiliz sefirleriyle paylaşan başta Aziz Hasan olmak üzere hıdîviyyet prenslerinin neredeyse tamamı, Mısır'daki mal varlıklarını koruyabilmek için İngilizlerle açık muhalefete girişmediler, ancak haklarında yapılan takibata dair raporlardan Mısırlı milliyetçilerle ilişki içerisinde oldukları görülmektedir. Savaş süresince başta İsviçre olmak üzere Avrupa'nın tarafsız ülkelerinde çeşitli basın-yayın çalışmaları yapan Mısırlı milliyetçilerin faaliyetlerinin geçmişi savaştan öncesine dayanıyordu. Özellikle İttihad Terakki'nin 1908'den sonra iktidara gelmesiyle Mısır'da yaşayan milliyetçiler İstanbul'a gelmişler ve Türk hükûmetinin desteğiyle Mısır'daki İngiliz varlığına muhalif çalışmalarına hız vermişlerdi.

I. Dünya savaşı sırasında Mısırlı milliyetçilerin Mısır'ın geleceğine dair plan ve bakış açıları birbirinden farklılık gösterdi. Milliyetçilerin bir kısmı özellikle savaşın başlarında büyük umutlar beslenen Kanal saldırısıyla İngilizlerin büyük bir darbe alacağını düşünerek Türk destekçisi bir hareket tarzı sergiledi. Bunlardan özellikle Hizbul Vatani lideri Muhammed Ferid'in ikinci

Kanal saldırısının da başarısızlıkla sonuçlanması ve bölgesinde etkin birçok Arap liderinin Aliye Divanında yargılanmalarından sonra idam edilmeleriyle başlayan Cemal Paşa ile Arap coğrafyası arasındaki hoşgörüsüzlüğü de etkisiyle Türklerden uzaklaştığı görülmektedir. Buna karşılık İngiliz ve Türk kaynaklarında ismine sıklıkla rastlanan Abdülaziz Caviş Türklerle temasını ve desteğini sürdürdü. Mısırlı milliyetçilerin Türklerle ilişki içerisinde olan önemli isimleri arasında Mısır'ın geleceğine dair oldukça keskin bir görüş ayrılığı vardı. Öyle ki, Muhammed Ferid ve Mansur Rıfat Mısır'ın geleceğinin İngilizlerin Türkler tarafından alt edilmesinden sonra kendilerine teslim edileceği görüşünü benimserken, Abdülaziz Caviş Mısır'ın geleceğinin Türklerin idaresiyle devam edeceği görüşünü benimsiyordu. Buna rağmen önde gelen Mısırlı milliyetçiler özellikle 1917 yılına kadar İngiliz karşıtlığı ortak paydasında birleşiyorlardı. Mısırlı milliyetçiler dışında Avrupa'da tahsilde olan Mısırlı öğrenciler de savaşın devamı müddetince Türk ve İngiliz yetkililer tarafından gözlem altında tutulmaktaydı. Zira arşiv kayıtları arasında Mısırlı öğrencilerin Türk yetkililerle yazışmalarında kendilerine İstanbul'dan "*görevlerine devam edebilmeleri*" için sık sık para gönderildiği anlaşılmaktadır. Avrupa'da tahsilde bulunan bu öğrencilerin İstanbul'dan tahsisat almaları onların sıradan Mısırlı talebeler olmadığı ve Avrupa'daki İngiliz karşıtı faaliyetlerde etkili olduklarını düşündürmektedir. Bu durumu kanıtlayan bir diğer gerekçeyse Avrupa'daki Mısırlı öğrencilerin İngilizlerin siyasi memuru olan Parodi tarafından dikkatle izlenmesidir. Parodi Mısırlı öğrencileri, Avrupa'da yaşayan Hıdvi ve diğer ileri gelen Mısırlıları sıkı bir takip altında tutuyor ve haklarındaki gelişmeleri rapor ediyordu. Diğer yandan İngiliz yetkililer bu öğrencileri Osmanlı karşıtlığı ortak paydasında birleştirebilmek için İngiltere'de eğitim ve İngiliz pasaportu vererek ikna etmeye çalıştı. Bu öğrencilerden bazıları tıpkı diğer bir kısım Mısırlı milliyetçilerde görüldüğü gibi savaşın ilerleyen dönemlerinde İngilizlere temayül etti ve İngiliz pasaportu aldı.

İngilizler Avrupa'daki Mısırlıları kontrol altında tutarken savaşın başında İngiliz protektorası altına aldıkları Mısır'da, savaşın devamı müddetince siyasi birçok tedbir almış kendilerine muhalif gördükleri bazı kişileri bir zamanlar savaş mahkûmu olarak Napoléon Bonaparte'ı da tuttukları St. Helena adasına göndermeye kalkışmışlardı. Ancak Mısır'da olayların kendileri lehine uyumlu görünümü nedeniyle bu planı uygulamamışlarsa da Mısır'daki siyasi kontrolü tamamen kendi ellerine almışlardı. Mısır'ın ilk sultanı olan Hüseyin Kamil'in ölümünden sonra yeni sultan Fuad'ı İngiliz çıkarlarına uygun bir isim olarak gördüklerinden uzun değerlendirmelerden sonra seçmişlerdi. Diğer taraftan Mısır'a özellikle Filistin'den göç eden Yahudileri talimden geçirerek Çanakkale cephesinde Türk kuvvetlerine karşı kullandılar. İngilizler bunun yanında özellikle İkinci Kanal Harekâtı'ndan sonra Suriye-Filistin'i arka dayanak noktası olarak gören IV. Ordu'yu bölgedeki yerel halk arasında

zor duruma düşürecek ve kendi varlığını bölge halkı gözünde kurtarıcı olarak gösterecek bazı askerî tedbirler aldı. Süveyş Kanalı'nın doğusunda adım adım ilerleyen İngiliz kuvvetlerinin işini kolaylaştırmak için Kızıldeniz'i sıkı bir blokaj altına alarak Suriye, Filistin ve Lübnan'da sonuçları oldukça derin olan bir iase sıkıntısına neden oldukları gibi halkın içine düştüğü açlığı Cemal Paşa'nın yürüttüğü bilinçli bir politika gibi lanse ettiler. Oysaki katı deniz bloka jı uluslararası yardım gemilerinin dahi Lübnan'a yanaşmasına izin vermemişti.

Mısır eksenli politikada gerek Türk/Alman tarafı gerekse İngiltere için propaganda ve sansür büyük rol oynadı. Zaten propaganda I. Dünya Savaşı müddetince kendisinden evvel hiç olmadığı kadar önemli bir savaş unsuru olarak kullanılmıştı. Propaganda askerî ve sivil hedeflere yönelik olmak üzere yürütülmekle beraber özellikle Osmanlı Devleti tarafından uygulanan propagandanın temelinde padişahın halife sıfatıyla ilan ettiği cihadı mukaddes bulunmaktaydı. Cihadı temel alan propaganda söylemleri gerek asker gerekse sivil halkın hedeflendiği beyannamelerde, basın yayın organlarında yer almıştı. Buna karşılık Mısır'daki mücadelede İngiltere, karşıt olarak kendilerinin Müslümanların ve İslam'ın dostu oldukları, Almanların İslam'ın dostu olduğu propagandasının aksine islam'ın yayılmasına engel olmak için tedbirler aradıkları gibi noktalara dikkat çekmişti.

Dünya Savaşı boyunca Mısır'ın Türk, Mısır ve İngiliz ve tarafsız bir ülke olarak Amerikan basınında haber olması Mısır'daki gelişmelere paralellik gösterdi. Haberlerin olayların gerçekliğiyle olan bağı bu ülkelerin durumlarıyla ilişkili olarak değişiklik gösterdi. Yani Osmanlı basınında Mısır'da yaşanan gelişmelerin olumsuz gidişatına neredeyse hiç yer verilmedi. Buna karşılık İngiliz basınında Türklerle yapılan muharebelerde yaşanan kayıplara pek değinilmedi, bunun yerine Mısır'da bulunan çok sayıda askerin neredeyse tatil-deymiş gibi rahat bir yaşam sürdürdükleri propagandalarına yer verildi. Mısır basını ise İngiliz sıkıyönetim kanunlarının tesiriyle İngiliz varlığı ile uyumlu bir çizgide göründü. Zaten Türk taraftarı ve milliyetçi çizgide yayın yapan birçok Mısırlı gazeteci daha savaşın başında gözaltına alınmış ve bazıları Malta'ya sürgün edilmişti. Mısır basını arasında İngiliz taraftarlığıyla, adeta propaganda beyannamesi niteliğinde Türk düşmanlığı yapanlardan el-Kevkeb gibi gazetelerse İngiliz yetkililer tarafından desteklendi. Tarafsız bir ülke olan Amerika'nın önde gelen gazetelerinin Mısır meselesine yaklaşımı haber kaynaklarına göre değişim gösterse de genel itibarıyla İtilaf Devletleri destekçisi bir çizgideydi.

Netice itibarıyla I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin Mısır ile ilgili askerî ve siyasî plan-projeleri başarıya ulaşamadı. Ancak bu dönemde Mısır'ın askerî yönden tehdidi için yapılan hazırlıklar, burada savaş boyunca büyük miktarda İngiliz askerin bulundurulmasını neden oldu ve dolayısıyla

bu durum Alman isteklerine uyumlu göründü. Ancak Mısır'ın ele geçirilmesine yönelik olduğu söylenen Süveyş Kanalı harekâtlarını aynı dönemde İmparatorluğun kuzeyinde girişilen Sarıkamış harekâtlarından tamamen farklı görmek mümkün değildir. Aynı kısıtlı şartlar altında müttefiki Almanya ile girişilen operasyonlara bugünün konjonktürüyle bakıldığında her ne kadar ütöpik görünse de Enver Paşa ve çevresindeki savaş ekibinin yetiştigi ortam açısından anlaşılabilir değildir. Zira bu ekip bir iktidar darbesi ile İmparatorluğun kaderini ellerine alabilmişlerdi. Bu özgüven ile son yıllarını sürekli toprak kayıpları ile geçiren Osmanlı'yı diriltmek için Almanya yanında yer almak ve savaştan kazançla çıkmak istemeleri olasıdır. Her şeye rağmen Osmanlı Devleti'nin büyük insan kayıplarıyla neticelenen Mısır'a yönelik askerî ve siyasî faaliyetleri savaşın neticesinde Osmanlı'nın yenilen devletler safında yer almasından ötürü boşa gitmiş çabalar olarak yorumlanmaktan kurtulamayacaktır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

1. Türkiye

Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi, (ATASE), Ankara

I. Dünya Harbi Klasörü

K: 160, D: 707, K: 161, D: 711, K: 162, D: 713, K: 162, D: 714, K: 162, D: 715, K: 162, D: 716, K: 163, D: 717, K: 163, D: 717A, K: 163, D: 717B, K: 163, D: 719A, K: 163, D: 721, K: 166, D: 726, K: 166, D: 727, K: 169, D: 734, K: 171, D: 742, K: 172, D: 744, K: 174, D: 752A, K: 176, D: 758, K: 176, D: 759, K: 248, D: 1031, K: 361, D: 1444, K: 448, D: 1767, K: 512, D: 2002, K: 531, D: 2074, K: 531, D: 2076, K: 531, D: 2077, K: 532, D: 2079, K: 532, D: 2080, K: 534, D: 2079, K: 579, D: 10, K: 663, B: 290, K: 985, D: 1, K: 1386, D: 9, K: 1387, D: 12, K: 1829, D: 7, K: 1836, D: 35, K: 1862, D: 151, K: 1868, D: 174.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), İstanbul

Dâhiliyye Nezâreti Belgeleri (Kalem-i Mahsus Müdüriyeti)

DK.KMS., 23/55, DH.KMS., 5-9, DH.KMS., 30/67, DH.KMS., 35/55, DH.KMS., 10/18, DH.KMS., 35/10, DH.KMS., 32/22, DH.KMS., 25/2.

Mebânî Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti

DH.MB.HPS.M., 16/89.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri:

DH.EUM., 2/55.

1. Şube:

DH.EUM.1.ŞB., 7/20, DH.EUM.1.ŞB., 8/24.

4. Şube:

DH.EUM.4.ŞB., 1/9C, DH.EUM.4.ŞB., 2/28, DH.EUM.4.ŞB., 2/54, DH.EUM.4.ŞB., 3/86, DH.EUM.4.ŞB., 4/51, DH.EUM.4.ŞB., 4/52, DH.EUM.4.ŞB., 5/50, DH.EUM.4.ŞB., 5/53, DH.EUM.4.ŞB., 7/17, DH.EUM.4.ŞB., 7/18, DH.EUM.4.ŞB., 9/9, DH.EUM.4.ŞB., 12/34, DH.EUM.4.ŞB., 16/1, DH.EUM.4.ŞB., 23/13.

5. Şube:

DH.EUM.5.ŞB, 2/19, DH.EUM.Ş.ŞB, 2/59, DH.EUM.5.ŞB, 3/22,
 DH.EUM.5.ŞB, 3/59, DH.EUM.5.ŞB, 4/20, DH.EUM.5.ŞB, 6/60,
 DH.EUM.5.ŞB,7/57, DH.EUM.5.ŞB, 19/31-F.

7. Şube:

**

DH.EUM.7.ŞB, 1/37, DH.EUM.7.ŞB, 1/38, DH.EUM.7.ŞB, 1/44,
 DH.EUM.7.ŞB, 1/53, DH.EUM.7.ŞB, 2/5, DH.EUM.7.ŞB, 2/11,
 DH.EUM.7.ŞB, 2/12, DH.EUM.7.ŞB, 2/17, DH.EUM.7.ŞB, 2/30,
 DH.EUM.7.ŞB, 2/51, DH.EUM.7.ŞB, 2/59, DH.EUM.7.ŞB, 3/15,
 DH.EUM.7.ŞB, 3/49.

Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumi Müdüriyeti:

DH.EUM.KLU, 2/34, DH.EUM.KLU, 2/46.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi:

DH.EUM.SSM, 11/2B, DH.EUM.SSM, 19/27.

Şifre Kalemi:

DH.ŞFR, 47/213, DH.ŞFR, 47/288, DH.ŞFR, 49/142, DH.ŞFR, 48/202,
 DH.ŞFR, 54A/130,

DH.ŞFR, 53/288, DH.ŞFR, 455/132.

Hâriciyye Nezâreti:

Siyasî Kısmı:

HR.SYS, 2239/3, HR.SYS, 2244/1, HR.SYS, 2267/6, HR.SYS, 2267/55,
 HR.SYS, 2267/56, HR.SYS, 2334/1, HR.SYS, 2348/5, HR.SYS, 2349/2,
 HR.SYS, 2349/29, HR.SYS, 2407/26, HR.SYS, 2408/6, HR.SYS, 2408/39,
 HR.SYS, 2440/60, HR.SYS, 2443/65,

Mütenevvia Kısmı Evrakı:

HR.MTV, 23/ 89.

Haritalar:

HRT 0118, HRT 0146

Mısır İradeleri:

İ.MTZ (05), 32/1893, İ.MTZ (05) 34/2003.

Dosya Usulü İradeler

İ.DUİT, 16/68.

İrade Mabeyn-i Hümâyûn

İ.MBH, 19/1334.

Maarif Nezâreti Evrakı

MF.MKT, 1211/56.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

MV, 174/24, MV, 193/5, MV, 193/53, MV, 194/17, MV, 196/118, MV, 209/81, MV, 211/143, MV, 213/ 77.

2. İngiltere

1. The National Archives, Kew- Londra/ İngiltere

Foreign Office Dosyaları Turkey:

371/2138, 371/2139, 371/2140, 371/2143, 371/2145, 371/2146, 371/2477, 371/2778, 371/2479, 371/2481, 371/2483, 371/2485, 371/2489, 371/2490, 371/2491, 371/2767, 371/2768, 371/3044, 371/3046, 371/3057

Foreign Office Dosyaları Egypt:

371/1970, 371/1971, 371/1972, 371/1973, 371/2353, 371/2354, 371/2355, 371/2356, 371/2357, 371/2390, 371/2670, 371/2671, 371/2672, 371/2929, 371/2930, 371/2931, 371/2932, 141/473/2, 141/475/2, 141/484/1, 141/567/4, 141/648/1, 141/666/2, 141/735/3, 141/735/2, 141/746/1, 891/12.

Cabinet Papers:

CAB, 24/9

Colonial Office:

CO, 323/760

2. Churchill Archives, Churchill College, Cambridge University, Cambridge/ İngiltere

CHAR, 13/35/19, CHAR, 13/37/68,69,70, CHAR 13/39/49,50, 56–65, 68, CHAR, 13/48, 41–45, CHAR, 13/57, 17, 27, CHAR, 13/67, 3, 11, 12, 16–17, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 29, 30, 32, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 47,

3. Middle East Centre Archive, St.Antony's College, Oxford University, Oxford/İngiltere

Chcetham Collection, GB 165–0055, File: 1, 2, 3, 4.

B. Basılmış Resmî Yayın ve Arşiv Belgeleri

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, C. I, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2008.

Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, Askeri Tarih Yay., Ankara 1983. *

The Parliamentary Debates -Lords- (Official Report), V. Series, Vol. XVIII.

The Parliamentary Debates -Commons- (Official Report), V. Series, Vol. LXXI.

DİLÂN, Hasan, **Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918**, TTK Yay., Ankara 2005.

HUREWITZ, J.C, **Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914- 1956**, Vol: 2, New York, 1956.

Mebusan Meclisi Zabıt Ceridesi, Dev:3, Cilt: 1, Dördüncü İnikad, 10 Kanun-evvel 1330 (1914).

Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2005.

The Arab Bulletin, Bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916–1919, Vol. I, UK 1986.

C. Süreli Yayınlar

Africa and Middle East

Africa: Journal of the International African Institute

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi

Chicago Daily Tribune

Comparative Studies of South Asia

Daily Express

Daily Telegraph

Eastern Daily News

el-Kevkeb Erdem

İkdâm

Journal of World History

Los Angeles Times
Middle East Journal
Middle Eastern Studies
Observer
OTAM
Sabah
Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Servet-i Fünûn
Tanin, Tasvîr-i Efkâr
Tercümân-ı Hakikat
The Economist
The Journal of Imperial and Commonwealth History
The Manchester Guardian, The New York Times
The Times
The Washington Post
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Wall Street Journal

D. Hatıralar

AARONSOHN, Alexander, **Türk Ordusu Filistin’de**, Bir Yahudi Askerin 1. Dünya Savaşı Notları, Çev: Necmettin Alkan, İstanbul 2003.

BAKER, Samuel White, **Ismailia A Narrative of Expedition to Central Africa for the Suppression of the Slave Trade**, Vol: I, II, Macmillan and Co, London 1874.

Cemal Paşa, **Hatıralar**, (Yay.Haz. Alpay Kabacalı) İş Bankası Yay., Ankara 2006.

ÇAMBEL, Hasan Cemil, **Makaleler Hatıralar**, TTK Yay., Ankara 1987.

ERDEN, Ali Fuad, **Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2006.

JACKSON, E.L, **Saint Helena: The Historic Island, From Its Discovery to the Present Date**, Ward Lock&Co-Limited, (London, New York and Melbourne), 1903.

KARABEKİR, Kazım, **Günlükler (1906- 1948)**, (Çev. Budak Kayabek, Haz: Yücel Demirel), YKY Yay., İstanbul 2009.

KRESSENSTEIN, Kress Von, **Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk**, (Çev. Tahir Balaban), Yeditepe Yay., İstanbul 2007.

Mehmed Nuri, Mahmud Naci, **Trablusgarp-Hedefteki Ülke Libya'nın Tarihi**, (Yay. Haz. Ahmet Kavas, Abdullah Erdem Taş, Muhammed Tandoğan), ORDAF Yay., İstanbul 2012.

MORGENTHAU, Henry, **Ambassador Morgenthau's Story**, Doubleday, Page&Company, New York 1919.

Muhammed Ferid, **Mısır Mısırlılarıdır, İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti**, (Ter: Ali Benli- Macit Karagözoğlu), Klasik Yay., İstanbul 2007.

Muhammed Mahzumi Paşa, **Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları**, (Ter. Adem Ycinde), Klasik Yay., İstanbul 2006.

Nehicüddin Efendi, **Tarih-i İbn-i Galbun ve Hasan Sâfi, Trablusgarp Tarihi**, (Ed. Ahmet Kavas), (Yay.Haz. Abdullah Erdem Taş, Muhammed Tandoğan, Aydın Özkan), 1. Baskı, ORDAF Yay., İstanbul 2013.

ORBAY, Rauf, **Cehennem Değirmeni**, Siyasî Hatıralarım, 2. Baskı, Truva Yay., İstanbul 2004.

PATTERSON, J.H., **With the Zionists in Gallipoli**, George H. Doran Company, New York, 1916.

SABİS, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım**, Birinci Dünya Harbi, C. II, Nehir Yay., İstanbul 1992.

STORRS, Ronald, **The Memoirs of Sir Ronald Storrs**, G.P Putnam's Sons, New York 1937.

E. Tetkik Eserler:

1. Kitaplar:

AFETİNAN, **Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti**, TTK Yay., Ankara 1992.

Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Ücdal Neşriyat, C. III, IV, İstanbul bty.

AKSAKAL, Mustafa, **The Ottoman Road to War in 1914; The Ottoman Empire and the First World War**, Cambridge University Press, UK, 2008.

AL- SAYYİD, Afaf Lutfi, **Egypt and Cromer**, John Murray, London 1968.

ALTUNDAĞ, Şinasi, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi 1831-1841**, TTK Yay., Ankara 1988.

ANTONIUS, George, **The Arab Awakening**, Kegan Paul International, London and New York 2000.

ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789- 1914)**, TTK Yay., Ankara 1999.

ARTUÇ, Nevzat, **Cemal Paşa, Askerî ve Siyasî Hayatı**, TTK Yay., Ankara 2008.

BALFOUR, Michael, **The Kaiser and his Times**, The Cresset Press, London, 1964.

Baron de Malortie, Egypt: **Native Rulers and Foreign Interference**, London 1883.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, Kısım: III, TTK Yay., Ankara 1991.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. III, Kısım I, TTK Yay., Ankara 1991.

BİLGENOĞLU, Ali, **Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yay., Antalya 2007.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, IV. Cilt, I. Kısım, Sina- Filistin Cephesi, Harbin Başlangıcından İkinci Gazze Muharebelerinin Sonuna Kadar, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1979.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekâtı 1914–1918, C. IV, Genelkurmay Yay., Ankara 1978.

CLOT, André, **Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı** (1250–1517), (Çev: Turhan Ilgaz), Epsilon Yay., İstanbul 2005.

CROMER, The Earl of [Evelyn Baring], **Abbas II**, Londra 1915.

ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, 1839- 1950, İmge Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1999.

ÇOLAK, Mustafa, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası**, TTK Yay., Ankara 2006.

DICEY, Edward, **The Story of Khedivate**, Rivingtons, London 1902.

GERSHONI, Israel, JANKOWSKI, James P., Egypt, **Islam and the Arabs, The Search For Egyptian Nationhood, 1900–1930**, Oxford University Press, New York, Oxford 1986.

GÜLSOY, Ufuk, **Hicaz Demir Yolu**, Eren Yay., İstanbul 1993.

HADİDİ, **Tevârih-i Âl-i Osman (1299–1523)**, (Haz: Necdet Öztürk), Edebiyat Fak. Basımevi, İstanbul 1991.

HOURANI, Albert, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, İnsan Yay., İstanbul 2000.

HUNTER, Achie, **Power and Passion in Egypt**, L.B Tauris&Co Ltd., London, New York 2007.

Hüsameddin, **Sunusiler ve Garbî Mısır**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.

İRTEM, Süleyman Kani, **Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi**, (Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 1999.

JASCHKE, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, (Çev: Cemel Köprülü), TTK Yay., Ankara, 1991.

JASCHKE, Gotthard, **Yeni Türkiye'de İslamlık**, (Çev: Hayrullah Örs), Bilgi Yay., İstanbul 1972.

JORGA, Nicolae, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1452–1538**, (Çev: Nilüfer Epçeli) C. II, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789–1856)**, V. Cilt, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 1983.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 1983.

KARAL, Enver Ziya, **Selim III'ün Hattı Humayunları**, Nizam-ı Cedid 1789–1807, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1988.

KEDOURIE, Elie, **Afghani and Abduh: An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam**, London 1966.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, **Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misiyonu (1914–1918)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999.

KIZILTOPRAK, Süleyman, **Mısır'da İngiliz İşgali ve Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882–1887)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010.

KIZILTOPRAK, Süleyman, **Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı**, TBBD Yay., İstanbul 2010.

KIZILTOPRAK, Süleyman, **Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı**, TBBD Yay., İstanbul 2010.

KOLOĞLU, Orhan, **Fizan Korkusundan Libya Mücahitliğine**, Truva Yayınları, İstanbul, 2008,

KOLOĞLU, Orhan, **Osmanlı Meclisinde Libya ve Libyalılar**, Boyut Yay., İstanbul 2003,

KOLOĞLU, Orhan, Mustafa Kemal'in Yanında İki Libyalı Lider, Ahmet Şerif-Süleyman Baruni, Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi Yay., Ankara 1981.

KURŞUN, Zekeriya, Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti, TTK Yay., Ankara 1998.

KURŞUN, Zekeriya, Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri, İrfan Yay., İstanbul 1992.

LONG, C.W.R., British Pro-Consuls in Egypt, 1914–1929, The Challenge of Nationalism, Routledge Curzon Studies in Middle Eastern History, Oxon 2005.

McKALE Donald, Curt Prüfer, German Diplomat from the Kaiser to Hitler, The Kent State University Press, Kent, Ohio and London 1987.

McKALE, Donald, War by Revolution, Germany and Great Britain in the Middle East in the era of World War I, Kent, Ohio, London, 1998.

MORLOVE, John, Anglo-Egypt Relations 1800–1956, Frank Cass and Company Ltd., London 1965.

ÖZUVAR, Ali, Modern Tarihin İlk Sivil Esir Kampı; Knockaloe ve Meçhul Türkler, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008.

PRITCHARD, Evans, The Sanusi of Cyrenaica, Clarendon Press, Oxford, 1949.

Said Halim Paşa, Buhranlarımız, (Haz. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman 1001 Temel Eser, byy, bty.

SARISAMAN, Sadık, Birinci Dünya Savaşında Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp, Genclikurmay Yay., Ankara 1999.

SHAW, Stanford I., SHAW, Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.II, E Yay., İstanbul 1994.

SOY, H. Bayram, Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi 1890–1914, Phoenix Yay., Ankara 2004.

SPAULDING, Jay, KAPTEIJNS Lidwien, An Islamic Alliance Ali Dinar and the Sanusiyya 1906–1916, Northwestern University Press, 1994.

Talat Paşa'nın Anıları, (Haz: Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2009.

STODDART, Philip, Teşkilât-ı Mahsûsa, (Çev: Tansel Demirel), Arba Yay., İstanbul 1993.

ŞIVGIN, Hale, **Trablusgarp Savaşı ve 1911–1912 Türk-İtalyan İlişkileri, Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk'le İlgili Bazı Belgeler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1989.

ŞİMŞİR, Bilal, **Ege Sorunu**, Belgeler, C. I-II, TTK Yay., Ankara 1989.

ŞİŞMAN, Adnan, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839–1876)**, TTK Yay., Ankara 2004.

TAYLOR, Philip M., **Munitions of the Mind a History of Propaganda, a History of Propaganda from the Ancient World to the Present Day**, Manchester University Press, UK 2003.

The Last Khedive of Egypt, Memoirs of Abbas Hilmi II, (Translated and Edited by Amira Sonbol), Ithaca Press, London 1998.

The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Hodder and Stoughton, London, New York and Toronto, 1916.

TİBİ, Bassam, **Arap Milliyetçiliği**, (Çev. Taşkın Temiz), Yöneliş Yay., İstanbul 1998.

TOLEDANO, Ehud, **State and Society in mid-nineteenth century Egypt**, Cambridge University Press, Cambridge 1990.

TOPRAK, Zafer, **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi**, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, Homer Yay., İstanbul 2003.

UÇAROL, Rıfat, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Askerî ve Siyasî Hayatı**, İstanbul 1973.

Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, C. I, YKY Yay., İstanbul 1999.

VIKØR, Knut S., **Sufi and Scholar on Desert Edge, Muhammad b. Ali al-Sanusi and his Brotherhood**, Hurst&Company, London 1995.

WINGATE, Ronald, **Wingate of Sudan, the Life and Times General Sir Reginald Wingate**, John Murray, London 1955.

2. Makaleler:

“Hüseyin Kamil'e Suikast; Tafsilat-ı Cedide”, **Tanin**, 12 Nisan 1915.

“10.000 Turks Dead in Raid on Egypt”, **The New York Times**, 11 Şubat 1915.

“300.000 Turks for Egypt”, **The New York Times**, 18 Ocak 1916.

“300.000 Turks march on Russia; 15.000 reported already in Egypt”, **The Washington Post**, 4 Kasım 1914.

- “34.000 Canadians in Egypt”, **The Washington Post**, 5 Aralık 1914.
- “34.000 Canadians sent to Egypt”, **The New York Times**, 5 Aralık 1914.
- “A Special hospital, for Turkish Prisoners in Egypt”, **The Manchester Guardian**, 27 Nisan 1915.
- “A Sultan of Egypt”, **The Manchester Guardian**, 19 Aralık 1914.
- “A surprise for enemy in Egypt”, **The Observer**, 14 Şubat 1915.
- “A Turkish beggar soldier”, **The Times**, 13 Mart 1915.
- “A word, for two”, **The Manchester Guardian**, 4 Aralık 1914.
- “Air raid on Suez Canal”, **The Times**, 5 Ağustos 1916.
- “Akaba shelled”, **The Times**, 4 Kasım 1914.
- “Akabe’de Bir İngiliz Tayyaresinin Sükûtu”, **İkdâm**, 30 Kânûn-ı evvel 1330 (12 Ocak 1915)
- “Âlem-i İslam, Mısır Mektubu”, **İkdâm**, 17 Teşrîn-i evvel 1330 (30 Ekim 1914).
- “Âlem-i İslam: Mısır ve İngiltere”, **İkdâm**, 24 Teşrîn-i evvel 1914.
- “Âlem-i İslam; Mısır ahvâl-i umûmiyesi”, **İkdâm**, 29 Teşrîn-i evvel 1914.
- “Âlem-i İslam; Süveyş hakkında İngilizlerin bir kararı”, **İkdâm**, 25 Teşrîn-i evvel 1914.
- “All Egypt in revolt”, **The Washington Post**, 19 Mart 1915.
- “Alman orduları zafere doğru yürüyor”, **Tasvîr-i Efkâr**, Eylül 1914.
- “Altmış Parça İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan, Sefaininden Mürekkebe Filo, Limanımıza Geldi”, **İkdâm**, 14 Teşrîn-i sâni 1334 (22 Kasım 1918).
- “Amerika Harbe Girdi”, **İkdâm**, 6 Nisan 1333 (6 Nisan 1917).
- “Amerika’nın Harbe İştiraki İhtimali”, **İkdâm**, 29 Mart 1333 (29 Mart 1917).
- “Amerika’nın Cihan Harbine Müdahalesi”, **İkdâm**, 7 Nisan 1333 (7 Nisan 1917).
- “Amerika’nın İtilafçılara İlhakı Emrivakidir”, **İkdâm**, 8 Nisan 1333 (8 Nisan 1917).
- “An attempt on Sultan Hussein, court martial proceeding”, **The Times**, 21 Nisan 1915.
- “Attack on the Canal, heavy Turkish loses”, **The Times**, 5 Şubat 1915.

“Attack upon Egypt; sharp fighting with Turks along the Suez Canal”, **The Manchester Guardian**, 5 Şubat 1915.

“Attempt to slay Sultan of Egypt”, **Los Angeles Times**, 8 Nisan 1915.

“Australians in Egypt; the medical services”, **The Times**, 1 Ocak 1915.

“Australians reach Egypt”, **The New York Times**, 3 Şubat 1915.

“Battle in Egypt”, **The Observer**, 6 Ağustos 1915.

“Beduin cross the frontier”, **The Times**, 1 Kasım 1914.

“Bomb for Egypt’s ruler”, **The New York Times**, 10 Temmuz 1915.

“Bombardment of Odessa”, **The Times**, 31 Ekim 1914.

“Bom-laden camels blown up by Turks”, **The New York Times**, 27 Nisan 1916.

“Britain bars Khedive”, **The Washington Post**, 18 Ekim 1914.

“British in Egypt are ready for the Turks”, **Los Angeles Times**, 8 Ekim 1916.

“British in Egypt defeat Turk army”, **The New York Times**, 7 Ağustos 1916.

“Calm and confidence in Egypt, safety of the Suez Canal”, **The Manchester Guardian**, 5 Aralık 1914.

“Canada to send 91.000”, **The Washington Post**, 22 Aralık 1914.

“Canada will send 50.000 more men”, **The New York Times**, 22 Kasım 1914.

“Cihad-ı ekber; Süveyş’de Osmanlı ordusu”, **Tasvîr-i Efkâr**, 5 Kânûn-ı evvel 1914.

“Colonial troops in Egypt; George Reid’s Visit”, **The Times**, 25 Ocak 1915.

“Conquest of Darfur completed, the Ex-Sultan killed”, **The Times**, 14 Kasım 1916.

“Cross the Canal or die, no way back for Turks”, **Daily Mail**, 25 Ocak 1915.

“Death of the Sultan of Egypt”, **The Times**, 10 Ekim 1917.

“Defence of Egypt, 300 more prisoners”, **The Observer**, 7 Şubat 1915.

“Deny revolt in Sudan”, **The Washington Post**, 20 Mart 1915.

“Djemal Pasha once hater of Germany”, **The Washington Post**, 18 Aralık 1914.

“Düzmece Hıdîv; Hüseyin Kamil Hakkında”, **Servet-i Fünûn**, No: 1129, 11 Kânûn-ı evvel 1330 (24 Aralık 1914).

- “Dynamite for Suez Canal”, **The Washington Post**, 6 Kasım 1914.
- “Egypt a pseudo-monarchy”, **The New York Times**, 18 Aralık 1914.
- “Egypt and the war”, **The Economist**, 5 Aralık 1914, s. 993.
- “Egypt expects a second attack”, **The New York Times**, 4 Mart 1915.
- “Egypt invaded, beduin cross the frontier”, **The Times**, 1 Kasım 1914.
- “Egypt on British protectorate”, **Wall Street Journal**, 19 Aralık 1914.
- “Egypt stanch, benefits of British rule”, **The Times**, 11 Kasım 1914.
- “Egypt stanch”, **The Times**, 11 Kasım 1914.
- “Egypt threatened”, **The Times**, 1 Kasım 1914.
- “Egypt under the British flag, Abbas Hilmi deposed, Great Britain as trustee”, **The Times**, 19 Aralık 1914.
- “Egypt’s new ruler is Prens Hussein”, **The New York Times**, 19 Aralık 1914.
- “Egypt”, **The Economist**, 19 Aralık 1914.
- “Egyptian artillery’s fine work”, **The Manchester Guardian**, 10 Şubat 1915.
- “End of Darfur Campaign, Sultan’s sons captured”, **The Times**, 1 Aralık 1916.
- “Events in Asia Minor, the advance on Egypt”, **Eastern Daily News**, 11 Ocak 1915.
- “Fas ihtilali”, **İkdâm**, 29 Teşrîn-i sâni 1914.
- “Fighting in Egypt”, **Daily Telegraph**, 14 Ağustos 1916.
- “Fighting near Suez Canal; Turks’ attempt to Surprise”, **The Times**, 25 Nisan 1916.
- “Found German dumdums”, **The New York Times**, 8 Mart 1915.
- “German intrigues in Egypt; Plots which failed”, **The Manchester Guardian**, 4 Aralık 1914.
- “German officer’s white flag”, **The Times**, 9 Şubat 1915.
- “Great army in desert”, **The Washington Post**, 22 Aralık 1914.
- “Great Britain and Egypt”, **The Times**, 28 Eylül 1910.
- “Great Britain’s weakest point is Suez Canal”, **Chicago Daily Tribune**, 8 Kasım 1914.
- “Gun fighting in Egypt”, **The New York Times**, 7 Temmuz 1917.

“Had a special flag”, **The New York Times**, 7 Şubat 1915.

“Hayat-ı Meşrutiyetimizde Fevkalade Tarihi Bir Gün: Esbab-ı Zaruriye-i Siyasîyeye Binaen Meclis-i Mebusan Fesh olunmuştur”, **İkdâm**, 22 Kânûn-ı evvel 1334 (22 Aralık 1918).

“Hıdîv Hazretleri’ne Suikast”, **İkdâm**, 13 Temmuz 1330 (26 Temmuz 1914).

“Hıdîv-i Kazibe İkinci Bir Saldırı”, **İkdâm**, 29 Haziran 1331 (12 Temmuz 1915).

“Hıdîve Ziyafet”, **Sabah**, 27 Temmuz 1917.

“Hükûmet-i Seniyye ile Düvel-i Muhtelifa Mütarekenamesinin Metni Resmîsi”, **İkdâm**, 2 Teşrîn-i sâni 1334. (2 Kasım 1918).

“Hüseyin Kamil İçün”, **İkdâm**, 30 Kânûn-ı evvel 1330 (12 Ocak 1915)

“Hüseyin Kamil’e Suikast”, **Tanin**, 11 Nisan 1915.

“Hüseyin Kamil’in istifası”, **Sabah**, 20 Nisan 1915.”, **Sabah**, 20 Nisan 1915.

“Hüseyin Kamil’in Şeraiti”, **Sabah**, 23 Kânûn-ı evvel 1330, (5 Ocak 1915), “Hüseyin Kamil Hakkında”, **Servet-i Fünûn**, No: 1232, 1 Kânûn-ı sâni 1330, (14 Ocak 1915).

“Inciter of Arabs taken; German agent in Tripoli and Egypt had a American passport”, **The New York Times**, 30 Ağustos 1915.

“İngilizlerin Yeni Hıdîvi”, **İkdâm**, 14 Kânûn-ı evvel 1330 (27 Aralık 1914).

“İşte Korkulmayacak Bir Düşman Daha” **İkdâm**, 12 Nisan 1333.(12 Nisan 1917).

“İzzet Paşa’nın Kabinesinin İstifası”, **İkdâm**, 10 Teşrîn-i sâni 1334 (10 Kasım 1918).

“Khedive is certain of victory in Egypt”, **The New York Times**, 21 Kasım 1914.

“Lancashire men in Egypt, life in the desert”, **The Manchester Guardian**, 5 Şubat 1915.

“Letters from Egypt, bolton men in Ismailia”, **The Manchester Guardian**, 3 Mart 1915.

“Letters from Egypt, futbol on a Nile Island”, “Life in Barracks”, **The Manchester Guardian**, 4 Mart 1915.

“Letters from Egypt, life in a camel corps, from the top of the Pyramid”, **The Manchester Guardian**, 17 Mart 1915.

“Letters from Egypt, territorials at work and play, how Mahomet’s birthday was celebrated”, **The Manchester Guardian**, 17 Şubat 1915,

“Letters from Egypt, varied experiences of the territorials”, **The Manchester Guardian**, 9 Şubat 1915.

“Letters from Egypt, work and play in the Egypt, golf behind the firing line”, **The Manchester Guardian**, 16 Nisan 1915.

“Maori war party in Egypt, Britain fighting races, stalwart physique”, **The Manchester Guardian**, 14 Nisan 1915.

“Martial law in Egypt”, **The Times**, 4 Kasım 1914.

“Mısır Ahvâli”, **Sabah**, 25 Şubat 1916.

“Mısır Rediflerinin İsyanı”, **Sabah**, 18 Şubat 1916.

“Mısır Rediflerinin Kıyımı”, **Sabah**, 24 Şubat 1916.

“Mısır Sularında Alman tahte-i bahirleri” **İkdâm**, 7 Kânûn-ı evvel 1915.

“Mısır Süveyş Kanalı”, **Servet-i Fünûn**, Aded: 1238, 12 Şubat 1330 (25 Şubat 1915).

“Mısır ve İngiltere”, **İkdâm**, 14 Temmuz 1334 (14 Temmuz 1918).

“Mısır ve Mısır Hakkında Bir Mütalaa”, **İkdâm**, 17 Eylül 1334. (17 Eylül 1918)

“Mısır yolunda büyük galibiyetler”, **İkdâm**, 7 Şubat 1915.

“Mısır yolunda büyük muzaffariyetler”, **İkdâm**, 30 Kânûn-ı sâni 1330 (12 Şubat 1915).

“Mısır yolunda”, **İkdâm**, 11 Teşrîn-i sâni 1914.

“Mısır yolunda”, **İkdâm**, 27 Teşrîn-i evvel 1330 (9 Kasım 1914)

“Mısır yolunda”, **Sabah**, 8 Kânûn-ı sâni 1915.

“Mısır’a doğru”, **İkdâm**, 9 Teşrîn-i sâni 1914.

“Mısır’da cereyan-ı ahvâl”, **İkdâm**, 6 Mart 1915.

“Mısır’da Hükümet-i Askerîye Tesisi”, **Tercümân-ı Hakikat**, 5 Teşrîn-i sâni 1330 (18 Kasım 1914).

“Mısır’da İdare-i Örfiye”, “Mısır’da İngilizler”, **İkdâm**, 24 Teşrîn-i evvel 1330 (6 Kasım 1914).

“Mısır’da İhtilal”, **İkdâm**, 14 Teşrîn-i sâni 1914.

“Mısır’da İngiliz siyaseti”, **İkdâm**, 26 Teşrîn-i evvel 1914.

- “Mısır’da İngiliz Tarz-ı İdaresi”, **Tercümân-ı Hakikat**, 10 Mayıs 1916.
- “Mısır’da İngiliz Zulmü”, **Tercümân-ı Hakikat**, 11 Mayıs 1916.
- “Mısır’da İngilizler”, **İkdâm**, 24 Teşrin-i evvel 1330 (6 Kasım 1914).
- “Mısır’da İngilizlerin son günleri”, **İkdâm**, 1 Kânûn-ı evvel 1914.
- “Mısır’da Sahne-i Hıyanet”, **Sabah**, 19 Kânûn-ı evvel 1330, (1 Ocak 1915)
- “Mısır’da; fetva meselesi; ianeler”, **Tanin**, 23 Teşrin-i evvel 1914;
- “Mısır’da; hac, kurban, iane meseleleri”, **Tanin**, 3 Teşrin-i sâni 1914.
- “Mısır’daki Sahne-i Hıyanet”, **Sabah**, 10 Ocak 1915.
- “Misery of Turkish provinces, wild rumours current”, **The Times**, 22 Ekim 1914.
- “Native fails in attempt to kill sultan of Egypt; **Chicago Daily Tribune**, 9 Nisan 1915.
- “New Egyptian army; preperations in Syria”, **The Times**, 24 Eylül 1915.
- “New Egyptian campaign”, **The Times**, 24 Eylül 1915,
- “New Regime in Egypt”, **The Times**, 19 Aralık 1914.
- “New Ruler of Egypt is a dancing sultan”, **The New York Times**, 27 Aralık 1914.
- “New Sultan’s views; I trust entirely in England”, **The Times**, 21 Aralık 1914.
- “Objects of advance into holy land”, **The New York Times**, 15 Nisan 1917.
- “Ordunun Terhisi Hakkında Talimat”, **İkdâm**, 8 Teşrin-i sâni 1334 (8 Kasım 1918).
- “Osmanlılar müjde; Almanyâ hükûmetinin Gooben ve Breslau zırhlıları Hükümet-i Osmanîye tarafından seksen milyon Marka satın alınmıştır. Yeni zırhlılarımız dün akşam Çanakkale’den içeri girmiştir. Bugün limanımıza geliyor”, **İkdâm**, 11 Ağustos 1914.
- “Osmanlılar silah başına”, **İkdâm**, 11 Ağustos 1914
- “Our protektorate in Egypt”, **The Observer**, 20 Aralık 1914;
- “Oversea forces in Egypt”, **The New York Times**, 4 Aralık 1914.
- “Preparing for rush on Egypt”, **Chicago Daily Tribune**, 29 Aralık 1915.
- “Pyramids his goal”, **Los Angeles Times**, 29 Aralık 1915,
- “Ready for Suez drive, Enver Pasha visits Jerusalem to open Egypt campaign”, **The Washington Post**, 5 Mart 1916.

“Revolt in Egypt not likely; Cheap cotton main peril”, **The New York Times**, 6 Kasım 1914.

“Routed Turk army chased 18 Miles”, **The New York Times**, 8 Ağustos 1916.

“Says 400.000 Germans are on way to Egypt”, **The New York Times**, 9 Ekim 1915.

“Sina Cephesinde Düşmanın Mağlubiyeti”, **İkdâm**, 30 Mart 1333.

“Skirmish near the Canal”, **The Times**, 28 Ocak 1915.

“Sow Sedition in Egypt”, **The New York Times**, 22 Kasım 1914.

“Stiff fight at Katia; Canal zone clear of the enemy”, **The Times**, 28 Nisan 1916.

“Suez Canal threatened”, **The New York Times**, 4 Kasım 1914.

“Sulhe Doğru mu gidiyoruz; Rusya’da Yeniden İhtilal Başladı: Sulh Taraftarları Yeniden Hükûmette”, **İkdâm**, 10 Teşrîn-i sâni 1333. (10 Kasım 1917).

“Sultan Hussein of Egypt wants no Turkish rule”, **The Washington Post**, 28 Şubat 1916.

“Sultan of Egypt is fired at but native’s shot goes wild”, **The Washington Post**, 9 Nisan 1915.

“Sultan of Egypt shot at in Kahire”, **The New York Times**, 9 Nisan 1915,

“Sultan of Egypt visits the wounded”, **The Manchester Guardian**, 10 Şubat 1915.

“Sultan of Egypt’s assailant hanged”, **The Manchester Guardian**, 26 Nisan 1915.

“Sultan of Egypt’s escape”, **The Manchester Guardian**, 9 Nisan 1915,

“Sultan’s congratulations”, **The Times**, 10 Şubat 1915.

“Suretül Elem fi kalb Şaab Suri” **el- Kevkeb**, 23 Safer sene 1335. (19 Aralık 1916).

“Süveyş harekâtının Mısır’da tesirâtı”, **İkdâm**, 11 Şubat 1915.

“Süveyş Kanalı Etrafında”, **İkdâm**, 30 Kânûn-ı sâni 1915.

“Süveyş Üzerinde Osmanlı Tayyarelerinin Faaliyeti, **Tercümân-ı Hakikat**, 25 Temmuz 1916.

“Süveyş’de Muharebe Başladı mı?”, **Tercümân-ı Hakikat**, 2 Kânûn-ı sâni 1916.

"Territorials in the firing line, soldiers' own accounts of the flanders fighting, with the Manchester men in Egypt", **The Manchester Guardian**, 4 Aralık 1914.

"The 8th Manchesters in Egypt", **The Manchester Guardian**, 16 Nisan 1915;

"The assailant of Egypt's Sultan, possible secret agent", **Observer**, 11 Nisan 1915.

"The attempt on Egypt", **The Times**, 12 Ağustos 1916.

"The Australian contingent in Egypt", **The Manchester Guardian**, 11 Aralık 1914.

"The battle of the Canal", **The Times**, 13 Şubat 1915.

"The ex-khedive at Viana", **The Times**, 21 Aralık 1914.

"The fight, for the Canal", **The Times**, 8 Şubat 1915

"The fighting in Egypt", **The Manchester Guardian**, 25 Nisan 1915.

"The invasion of Egypt, orders found on a Turkish officer, confidence of the commander", **The Times**, 16 Ekim 1915.

"The invasion of Egypt, orders found on a Turkish officer, confidence of the commander", **The Times**, 16 Ekim 1915.

"The new Sultan of Egypt, message from King George", **The Times**, 21 Aralık 1914.

"The position in Turkey" **Financial Times**, 27 Ekim 1914.

"The road to Egypt", **The Manchester Guardian**, 24 Eylül 1914.

"The shelling of Akaba fort", **The Times**, 18 Kasım 1914.

"The Suez invasion", **Chicago Daily Tribune**, 26 Aralık 1915.

"The three routes to Egypt", **The Observer**, 31 Ocak 1915.

"The Turkish venture against Egypt", **Eastern Daily News**, 22 Ocak 1915.

"The Turks and the watch", **The Manchester Guardian**, 17 Şubat 1915.

"The Turks in Paletsine: a new attack on Egypt?", **Manchester Guardian**, 24 Eylül 1914.

"To capture the Suez Canal, a German staff story", **The Times**, 2 Şubat 1916.

"Took British troops with their Colonel", **The New York Times**, 28 Nisan 1916.

"Towards Egypt", **The Observer**, 1 Kasım 1914.

“Troops land in Egypt”, **Wall Street Journal**, 4 Aralık 1914.

“Turk army officered by Germans to invade Egypt”, **Chicago Daily Tribune**, 8 Ocak 1916.

“Turkey enter the war; attack on Russia, open ports bombarded”, **The Times**, 30 Ekim 1914.

“Turkey enters the fray”, **The Times**, 30 Ekim 1914.

“Turkish advance in Egypt, aircraft attack on Suez”, **The Times**, 24 Temmuz 1916.

“Turkish intrigues in Egypt”, **The Times**, 16 Aralık 1914.

“Turkish march on Egypt; Djemal Pasha placed in command”, **The Times**, 29 Kasım 1914.

“Turkish menace to Egypt, list of special mention”, **The Times**, 2 Aralık 1916.

“Turkish prisoners in Cairo”, **The Times**, 5 Şubat 1915.

“Turks abandon their entrenchments, end of the attack on Egypt”, **The Manchester Guardian**, 14 Ağustos 1916.

“Turks advance against Egypt”, **Los Angeles Times**, 7 Kasım 1914;

“Turks and an attack on Egypt”, **The Manchester Guardian**, 20 Eylül 1914.

“Turks and Egypt, a starving army, disgusted Bedouins”, **Daily Telegraph**, 19 Ocak 1915.

“Turks in full retreat, no enemy near the Canal”, **The Times**, 9 Şubat 1915.

“Turks moving on Egypt”, **The New York Times**, 7 Kasım 1914.

“Turks reached Suez”, **The Washington Post**, 3 Ekim 1916.

“Turks took 203 British”, **The New York Times**, 29 Nisan 1916.

“Turks’ attack on Duveydar; gallant defence of the Royal Scots”, **The Times**, 26 Nisan 1916.

“Turks’ flight from Romani”, **The Times**, 10 Ağustos 1916.

“With the Manchester territorials in Egypt”, **The Manchester Guardian**, 9 Nisan 1915.

“Worrying the Turks”, **The Observer**, 13 Ağustos 1916.

“Yafa bombarded by British cruiser”, **The Times**, 5 Kasım 1914.

ALTUNDAÇ, Şinasi, “Mehmet Ali Paşa” **İA**, MEB Yay., C. VII, Eskişehir 1997, s. 569-570.

ALTUNDAĞ, Şinasi, "Sa'id Paşa", *İA*, C. 10, MEB Yay., Eskişehir 1997, ss. 86-88.

BAYRAKTAR, Hilmi, "Ortaöğü İle İlgili Ayrılıkçı Basın Faaliyetleri Hakkında Sultan II. Abdülhamit'e Sunulan Bazı Layihalar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 18, 2007, ss. 151-160.

BECKER, C.H., "Fetihten Osmanlılar Devrine Kadar (VII.-XVI. Asırlar) Mısır", *İA*, MEB Yay., C. VIII, Eskişehir 1997, ss. 219.

BİLGE, Mustafa L., "Fuad", *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, ss. 201-202.

BİLGE, Mustafa L., "Akabe", *DİA*, C.2, İstanbul 1989, ss.209-210.

BOSTAN, Hanefi, "Said Halim Paşa", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, ss. 557-560.

BOTMAN, Selma, "The Liberal age, 1923- 1952", *Egypt*, Cambridge University Press, 2008.

BURMAN, John, "British Strategic Interests Versus Ottoman Sovereign Rights: New Perspectives on the Aqaba Crisis 1906", *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, Vol. 37, No.2, June 2009, ss. 275-292.

COOPER, Clayton Sedgwick, "A Visit to The Mohammedan Oxford", *The New York Times*, 7 Şubat 1915.

ÇETİN, Atilla, "İsmail Paşa", *DİA*, C. 23, ss. 117-118.

ÇOLAK, Kamil, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2008-II), ss. 141-183.

DAGLEISH, G. Scott, "England And Egypt", *Los Angeles Times*, 18 Kasım 1916.

DALLY, M.W., "The British occupation 1882-1922", *The Cambridge History of Egypt*, Vol. II, (Ed. M.W.Dally), Cambridge University Press 1998.

DARKOT, Besim, "Mısır", *İA*, MEB Yay., C. VIII, Eskişehir 1997,ss.

DOĞANER, Suna, "Mısır, Fiziki ve Beşeri Coğrafya", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, ss. 553-553.

DU QUENOY, Paul, "The Russian Empire and Egypt, 1900- 1915, *Journal of World History*, Univeristy of Hawai'i Press, Vol.2, No: 2, 2008, ss.213-233.

EMECEN, Feridun, "Ali Bey, Bulutkapan", *DİA*, C. 2.İstanbul 1989, ss.383-384.

EMECEN, Feridun, "Kanuni Sultan Süleyman Devri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.10, İstanbul, bty.

EMECEN, Feridun, "Mericidâbık Muharebesi", **DİA**, C.29, Ankara 2004, ss.173.

ES-SEYYÎD, Seyyîd Muhammed, "Mısır- Osmanlı Dönemi", **DİA**, C.29, Ankara 2004, s. 562.

Ex-Attache, "War focus now upon Egypt: Canal in peril", **Chicago Daily Tribune**, 2 Ocak 1916.

GÖRGÜN, Hilal, "Mısır, Fransız İşgali ve Sonrası", **DİA**, C. 29, ss. 568.

GREEN, Thomas E., "England's danger point Egypt, the treacherous", **Chicago Daily Tribune**, 15 Kasım 1914.

HAGEN, Gottfried, "German heralds of Holy War: orientalist and applied oriental studies", **Comparative Studies of South Asia, Africa and Middle East**, 24: 2, 2004, ss.145-162.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, "Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci", **Erdem**, C: 11, S: 31, Mayıs 1999, ss. 139-153.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, "Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal", **Türkler**, C. 13, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 316-320.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, POLAT, Gülsüm, "Osmanlı Ordusunun Birinci Kanal Harekâtı Arifesinde İstihbarat Faaliyetleri", **XII. Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri**, "Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu", 20-22 Mayıs 2009, Ankara 2009, ss. 327-336.

KITCHEN, Helen A., "Al Ahram-The Times of the Arab World", **Middle East Journal**, 4 (1950), ss. 155- 169.

KIZILTOPRAK, Süleyman, "The Egyptian Question And the Multilateral Policy of Germany 1876-1904", **Studien zum Modernen Orient 19, Türkisch-deutsche Beziehungen**, (Ed. Claus Schönig, Ramazan Çalık, Hatice Bayraktar), Berlin, ss.34-55.

KIZILTOPRAK, Süleyman, "Armenians in the Bureaucracy of Ottoman Egypt: The Carrier of Bugos Nubar Pasha (1824-1899)", **History Studies**, Vol.2/2, 2010, ss. 223-241.

KIZILTOPRAK, Süleyman, "Musa Dağı Olayı: Birinci Dünya Savaşı Sırasında Hatay'dan Mısır'a Giden ve Dönen Ermenilerin Serüveni", **Hatay Araştırmaları I**, (Ed. Ahmet Gündüz, Selim Kaya), Cantekin Matbaası, 2010, ss. 103-118.

KOÇAK, Cemil, "Ey Tarihçi Belgen Kadar Konuş, Belgesel Bir Teşkilât-ı Mahsusa Öyküsü", **Tarih ve Toplum; Yeni Yaklaşımlar**, S: 3, Bahar 2006, ss. 171-214

KRAMERS, J.H., "Osmanlılar Devri Mısır", **İA**, MEB Yay., C. VIII, Eskişehir 1997, ss. 245-247.

KURTCEPHE, İsrail, "Trablusgarp'ın İtalyanlarca İşgali, Mustafa Kemal ve Arkadaşlarının Direniş Katımları", **AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi**, S: 6, Yıl: 1990, ss. 361-375.

KURTCEPHE, İsrail, Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşında Romantik Bir Türk- Alman Müfrezesi: Rauf Bey Müfrezesi", **OTAM**, S: 3, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., 1992, ss. 247-269.

KURTULUŞ, Rıza, "Afrika-Afrika'da Başlıca İslamî Cihad ve Direniş Hareketleri", **DİA**, C. I, İstanbul 1998, ss. 426-428

LE GALL, Michel, "The Ottoman Government and Sanussiyya: A Reappraisal", **International Journal of Middle East Studies**, 21/1 Cambridge University Press, 1989, ss. 91-106.

MASSEY, W.T., "Colonials in desert camps; the temporary stay in Egypt", **The Manchester Guardian**, 30 Aralık 1914.

MASSEY, W.T., "The Suez Canal barrier, trench-making in the desert, camel and motor car", **The Times**, 10 Mart 1916.

MASSEY, W.T., "The victory of Magdhaba, irresistible British attack, night dash across the desert", **The Times**, 29 Aralık 1916.

McKALE, Donald, "Influence without Power: The Last Khedive of Egypt and the Great Powers, 1914-1918", **Middle Eastern Studies**, Vol: 33, No: 1, 1 January 1997, ss. 20-39.

PRITCHARD, Evans, "Sanusi of Cyrenaica", **Africa: Journal of the International African Institute**, Vol: 15, No: 2, Nisan 1945, s. 61.

"Ruler of Egypt", **Wall Street Journal**, 21 Aralık 1914.

SARISAMAN, Sadık, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", **Atatürk Yolu**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., C: 14, S: 16, 1995, ss. 501-513;

SARISAMAN, Sadık, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilât-ı Mahsûsa Faaliyetleri", **OTAM**, S:7, Ankara 1999, ss. 209- 217.

SÜRMEİLİ, Serpil, "Çanakkale Cephesi'nde Arap İlmi Heyeti ve Uryanizade Ali Vahid Efendinin Anıları" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XVIII, S: 53, Temmuz 2002, ss. 373-403.

SÜSLÜ, Azmi, “Akabe Meselesi”, **DİA**, C.2, İstanbul 1989, ss. 211-212.

ŞAM, Emine Altunay, “İngilizlerin Mısır’a Yerleşmesi ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın Raporu”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S: 147, İstanbul, Aralık 2003, ss. 117-129.

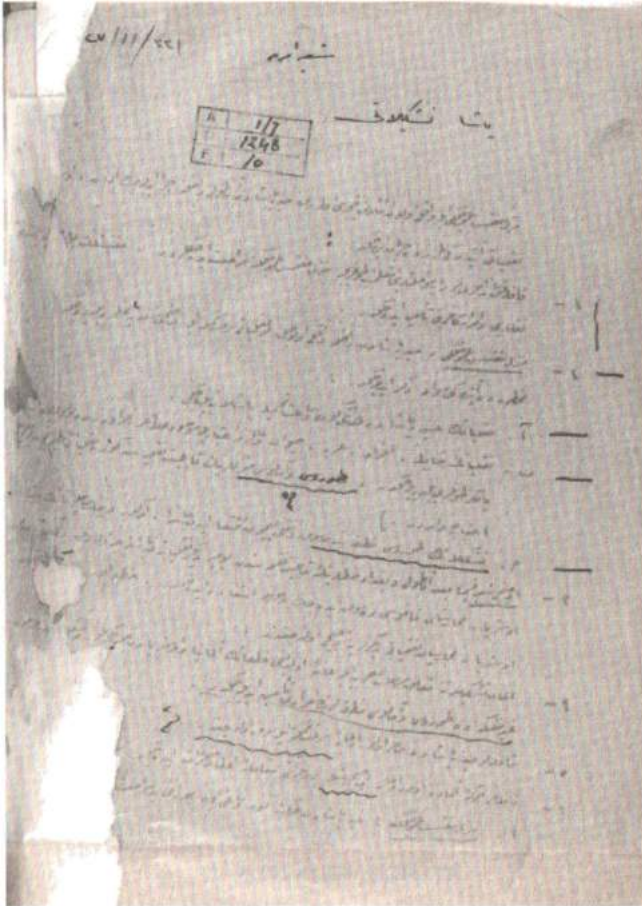
3. Basılmamış Tezler:

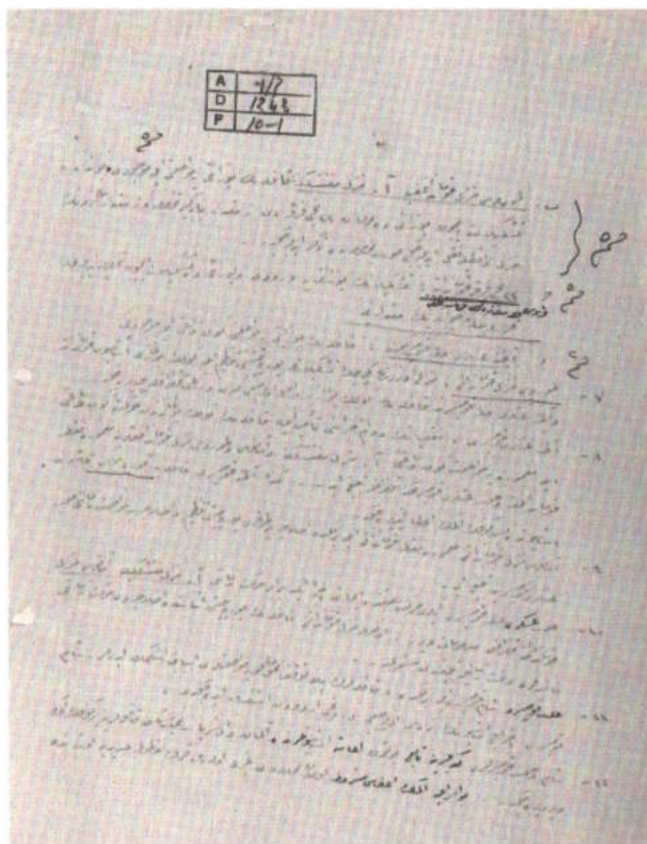
AKDOĞAN, Veysel, **Sudan Mehdî’sinin İsyanına Dâir Bazı Osmanlı Vesikaları (1881–1885)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.

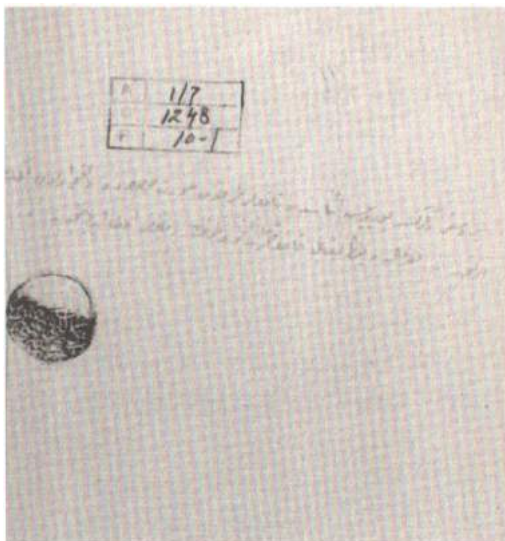
DURSUN, Haluk, **Akabe Meselesi 1906 (Ortadoğu’da Osmanlı- İngiliz Rekabetine Bir Örnek)**, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994.

GENÇOĞLU, Mustafa, **İngiliz Hâkimiyetinde Mısır (1882-1914)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997.

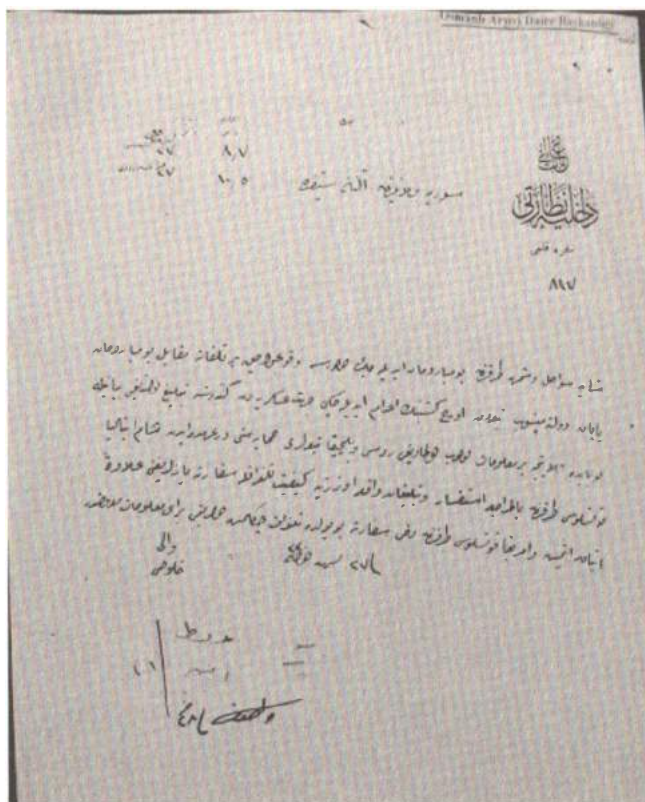
İS-SANAFİRİ, İbrahim Muhammed, **Osmanlı-Mısır İlişkileri 1863-1882**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993.

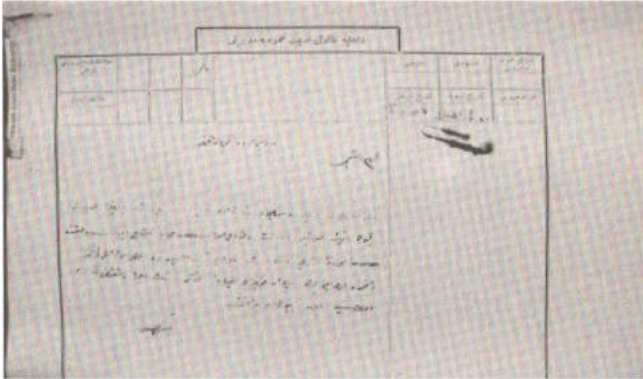

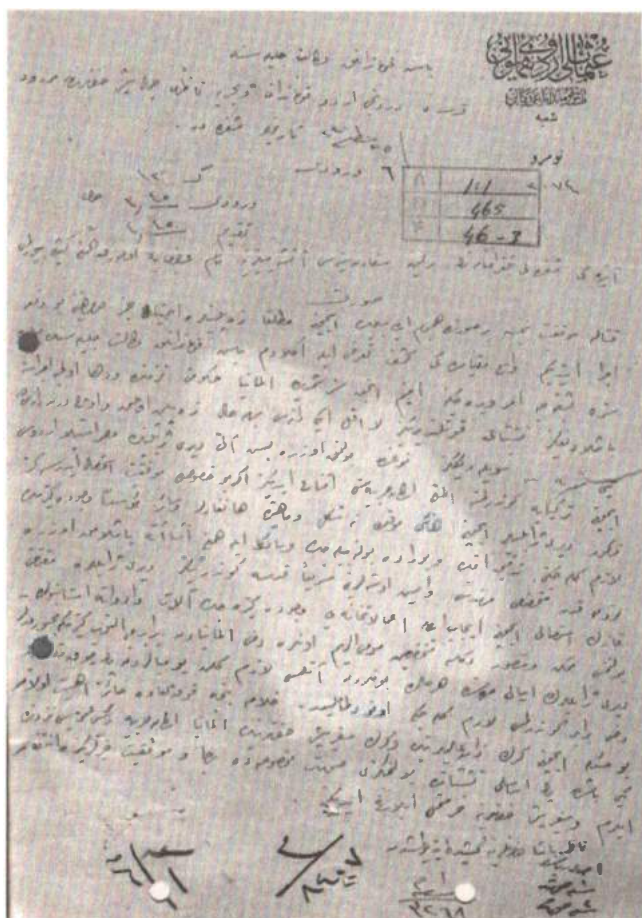

ATASE, K: 663, D: 290, F: 10/1/a.

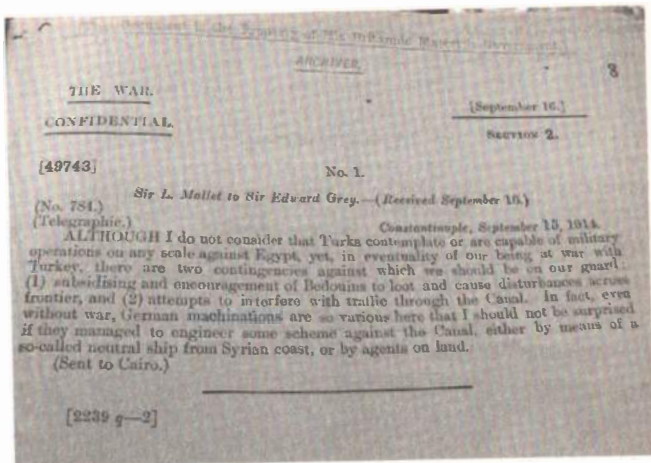

OSMANLI DEVLETİ VE İNGİLTERE EKSENİNDE
I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA MISIR

369

TNA, FO 371/1971, 49743/784.

F O T O

Prince Husayn has, at more than one interview, reiterated his opinion that Egypt should be transformed into a Kingdom under an Egyptian King. He has compared the extent and wealth of this country with that of the Balkan Kingdoms, and laid stress upon the very great satisfaction which such a transformation would give to Egyptians of all classes. There are, however, numerous objections to this scheme, not the least of which is the anomaly of a vassal Prince bearing the same title as his Suzerain. Neither this objection nor, so far as can be seen, any others, are valid against the title of "Sultan". This title is not without historic justification. Sultan is an Arabic word signifying "The bearer of the power (of a King)". It was first employed in Egypt by Saladin, and is familiar even to tourists in the name of Cairo's most celebrated Mosques of Sultan Hassan. It occurs very frequently on coins and inscriptions. In the present peculiar and exceptional circumstances of Egyptian History, the assumption of the Sultanate would be particularly opportune for the following reasons :-

I.- Its elasticity : it can hardly be called too great or important considering that it is borne by the vassal rulers of Zanzibar and the Maldivé Islands; nor again too small, seeing that it has up till now been the civil or secular style of the Head of the Muslim World.

II.- Its certain and immense impressiveness among Egyptians and Orientals in general. Sultan is a popular title in the Arabic-speaking world and among Muslims.

of all countries, as it has never yet been borne by any
state Moslem rulers. To the general oriental public,
Sultan conveys the idea of a rank higher even than that
of a King. The style "Sultan Maar wal Boudan" would give
the greatest satisfaction to Egyptians and Sudanese alike.

3.- A Sultanate would at once emphasize Egypt's
preeminence among all the Moslem Powers of North Africa,
and especially over Tripoly which has in fact no Moslem
ruler at all.

4.- It would in addition have the effect of con-
verging upon the country the eyes of Moslem Africa,
Arabia and Syria, by whom Egypt is already regarded as
the acme of opulence and civilisation.

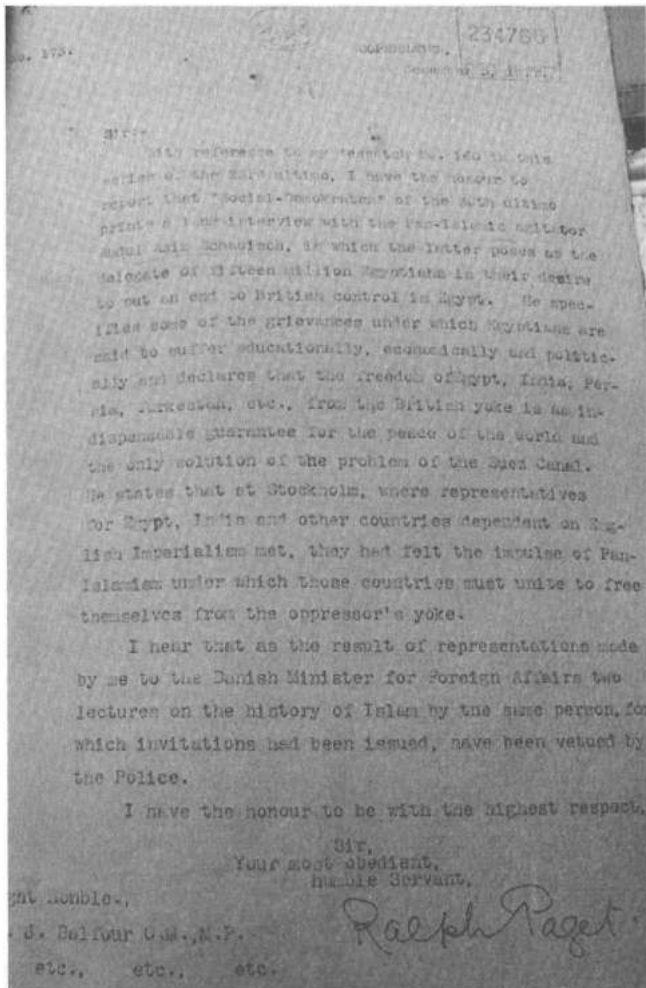
5.- It would be an asset of very considerable value
in the present war against Turkey, for any whose loyalty
to the Sultan of Turkey was at all doubtful would be
very much weighed by the consideration that another
Sultan, who had behind him the might of the British Empire
was a possible and more profitable recipient of his
allegiance.

6.- An Egyptian Sultanate would sensibly minimize
the political effect of possible French acquisitions in
Syria, and would anticipate any subsequent creation of
rival potantates by hostile powers.

7.- The honour would cost Great Britain nothing
whatever. But I venture to assert that its possible
effect in the near future of the Eastern Mediterranean
might be *considerable and far-reaching.*
~~considerable and far-reaching.~~

7-11-1914.

RS

TELEGRAM. No.

From F.S.O. Egypt, Port Said.
(H.E., B.O. TRUST.) Date 19.11.14.

To

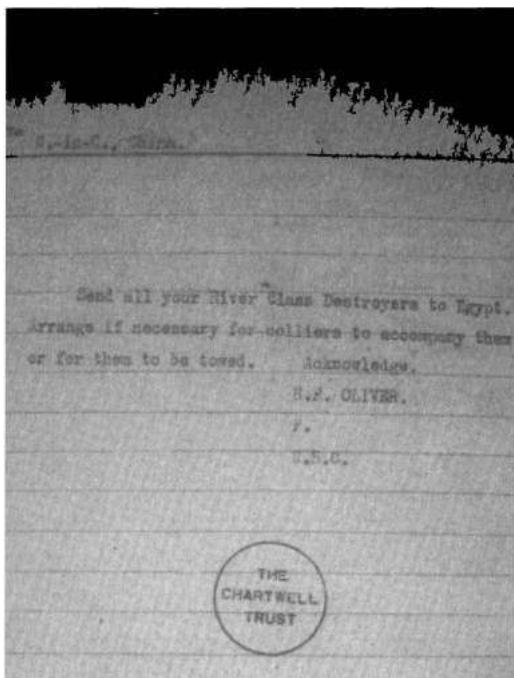
Reports renewed of Turak assembling near El Arish to
H.E. Incline to believe these. Otherwise situation normal.
H.M. OF EDINBURGH sailed. (Eight (?) of the convoy
sail independently afterwards.
H.M. HABILIS SAVAGE BOOGE sailed for Jeddah
to-night.
H.M. V. and convoy left soon.
West-bound convoy will probably be ready Friday.
French men-of-war will act as convoy.
Reports from Jeddah indicate town quiet and pilgrims
away.

TO F.S.O., EGYPT. 17.
19.11.14.

Turkish troops at El Arish should be bombarded if
H.O.E. desires it.

THE
CHARTWELL
TRUST

Ü. GÜLSÜM POLAT

Cambridge University, Churchill Archives, CHAR 13/35

THE TIMES, SATURDAY

EGYPT UNDER THE BRITISH FLAG.

ABBAS HILMI DEPOSED.

APPOINTMENT OF A SULTAN.

The following was issued by the Press Bureau last evening :—

In view of the action of his Highness Abbas Hilmi Pasha, lately Khedive of Egypt, who has adhered to the King's enemies, his Majesty's Government have seen fit to depose him from the Khedivate, and that high dignity has been offered, with the title of Sultan of Egypt, to his Highness Prince Hussein Kamel Pasha, eldest living Prince of the family of Mehmet Ali, and has been accepted by him.

The King has been pleased to approve the appointment of Prince Hussein to be an honorary Knight Grand Cross of the Order of the Bath on the occasion of his accession to the Sultanate.

The King has been pleased to give directions for the following appointment to the order of St. Michael and St. George :—

His Excellency Hussein Rushdi Pasha, President of the Council of Ministers of H.H. the Sultan of Egypt, to be an honorary Knight Grand Cross of the Order.

The following notice is issued by the Foreign Office :—

His Majesty's Government having been informed that the Government of the French Republic have recognized the British Protectorate over Egypt, his Britannic Majesty's Principal Secretary of State for Foreign Affairs hereby gives notice that his Majesty's Government adhere to the Franco-Moorish Treaty of March 30, 1912.

THE ACTION ON THE CANAL.

SULTAN'S CONGRATULATIONS.

(FROM OUR CORRESPONDENT.)

CAIRO, FEB. 9.

The Sultan has telegraphed to the Sirdar a Khartum congratulating him upon the excellent work of the Egyptian Field Artillery in the recent action on the Canal, and expressing his confidence in the loyalty of the Army in Egypt and the Sudan.

His Highness visited the British and Indian wounded in the Citadel hospital this morning. He spoke with a number of the patients, whom he congratulated on their courage, and wished them a speedy recovery. British and Indian alike greatly appreciated the honour paid them.

The Sultan afterwards visited the wounded Turks in the Kasr-el-Aini hospital.

THE TURKISH VERSION.

AMSTERDAM, FEB. 9.

The following Turkish official communiqué, dated February 8, has been received here :—

The advanced guard of our troops operating against Egypt made a successful reconnoitring march through the desert and drove back an English outpost in the direction of the Canal. Some companies of our infantry even crossed the Canal between Toussoum and Serapeum.

In spite of the firing of the English cruisers and armoured trains our troops engaged the enemy all day and thoroughly reconnoitred his defences. An English cruiser was badly damaged by our artillery.

Our vanguard will keep in touch with the enemy and continue reconnoitring on the eastern bank of the Canal until our main force can proceed to the attack.

Part of our Fleet heavily bombarded Yalta (in the Crimea) and sank a Russian ship at another point.—*Reuter.*

